

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Гілея
Науковий вісник
збірник наукових праць

- *Історичні науки*
- *Філософські науки*
- *Політичні науки*

Випуск 117 (№ 2)

Київ – 2017

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно**Фахове видання**

з філософських, політичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України
 № 747 від 13 липня 2015 р., з історичних наук наказом МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 р. (перереєстрація)

Свідомство про державну реєстрацію (перереєстрацію) друкованого засобу
 масової інформації: серія KB № 19946 – 9746 ПР від 31 травня 2013 року

Друкється за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
 (протокол № 06 від 26 січня 2017 р.); Президії ВГО Української Академії Наук (протокол № 17.01.26 від 26 січня 2017 р.)

Збірник входить до міжнародної індексації

Google Scholar; EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); EBSCO InfoBase Index (Індія). РИНЦ (Росія).

Рецензенти:

Панчук М. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Степик М. Т., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Онищенко І. Г., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)

Шеф-редактор:

Андрущенко В. П.,
 д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України,
 акад. НАПН України
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:

Вашкевич В. М.,
 д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори:

Акопян В. Г.,
 д-р філос. наук, ст.н.с. (Україна, Київ)
Кивлюк О. П., д-р філос. наук, ст.н.с.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Муляр В. І.,
 д-р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)

Відповідальний секретар:

Халамендик В. Б.,
 д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Редакційна рада:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф.,
 член – кор. НАН України, акад. НАПН України
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Євтух В. Б., д-р іст. наук, проф.,
 член-кор. НАН України
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Зеленков А. І., д-р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Колесник В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України
 (Україна, Київ)
Мирзаханян Р., д-р іст. наук, проф. (Вірменія, Єреван)
Михальченко М. І., д-р філос. наук, проф., член-кор. НАН України
 (Україна, Київ)
Рафальський О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Савельєв В. Л., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Солдатенко В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України
 (Україна, Київ)

Редакційна колегія:

З історичних наук:
Войцехівська І. Н., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Дробот І. І., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Журба М. А., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Лазько Г. Г., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Лисак В. Ф., д-р іст. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Михайлюк В. П., д-р іст. наук, проф. (Україна, Старобільськ)
Стоян Т. А., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Сушко О. О., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Чернега Л. М., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Шапавал Ю. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

З філософських наук:

Абасов А. С., д-р філос. наук, професор (Азербайджан, Баку)
Базалук О. О., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Бех В. П., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Воронкова В. Г., д-р філос. наук, проф. (Україна, Запоріжжя)
Герасимова Е. М., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Гарбар Г. А., д-р філос. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Жадзько В. О., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Жижко Т. А., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Кущепал С. В., д-р філос. наук, проф. (Україна, Полтава)
Миколайчук А., д-р хабілітований, проф. (Польща, Познань)
Онїко О. Ф., д-р техн. наук, проф. (Україна, Київ)
Свириденко Д. Б., д-р філос. наук, доц.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Терещицький С. О., д-р філос. наук, доц.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Тецлав С., д-р філос. наук, проф. (Польща, Бидгощ)
Яшанов С. М., д-р пед. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

З політичних наук:

Андрусишин Б. І., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Балабанов К. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Варзар І. М., д-р політ. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Войналович В. А., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Іванов М. С., д-р політ. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Картунов О. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Кізіма С. А., д-р політ. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Котигоренко В. О., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Крась І., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)
Лапина С. В., д-р соц. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Макаренко Л. Л., д-р пед. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Остапенко М. А., д-р політ. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Римаренко С. Ю., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Срогошу Т., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)

Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : «Видавництво «Гілея», 2017. – Вип. 117 (2). – 320 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

Natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni M. P. Drahomanova

VHO Ukrayins'ka Akademiya Nauk

Hileya

*naukovyy visnyk
zbirnyk naukovykh prats'*

- *Istorychni nauky*
- *Filosofs'ki nauky*
- *Politychni nauky*

Vypusk 117 (№ 2)

Kyyiv – 2017

Zbirnyk zasnovano 2004 roku. Vykhid z druku – shchomislyachno**FAKHOVE VYDANNYA**

z filososf'kykh, politychnykh nauk zatverdzheno nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrainy
№ 747 vid 13 lypnya 2015 r.; z *istorychnykh nauk* nakazom MON Ukrainy № 1328 vid 21 hrudnya 2015 r. (*nepepeetsmpauia*)

Svidotstvo pro derzhavnu reyestratsiyu (pereystratsiyu) drukovanoho zasobu
masovoyi informatsiyi: seriya KV № 19946 – 9746 PR vid 31 travnya 2013 roku

Drukuyet'sya za rishennyam:

Vchenoyi rady Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova
(protokol № 06 vid 26 sichnya 2017 r.); Prezydiyi VHO Ukrainy's'koyi Akademiyi Nauk (protokol № 17.01.26 vid 26 sichnya 2017 r.)

Zbirnyk vkhodyt' do mizhnarodnoyi indeksatsiyi

Google Scholar; EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); EBSCO InfoBase Index (Indyia). RYNTs (Rosiya)

Retsenzenty:

Panchuk M. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Stepyko M. T., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Onyshchenko I. H., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Shef – redaktor:

Andrushchenko V. P., d–r filos. nauk,
prof., chlen–kor. NAN Ukrainy, akad. NAPN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Holovnyy redaktor:

Vashkevych V. M., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Spivredaktory:

Akopyan V. H., d–r filos. nauk, st.n.s. (Ukrayina, Kyiv)
Kyvyuk O. P., d–r filos. nauk, st.n.s.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Mulyar V. I., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Zhytomyr)

Vidpovidal'nyy sekretar:

Khalamendyk V. B., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Redaktsiyna rada:

Andrushchenko V. P., d–r filos. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy,
akad. NAPN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Vashkevych V. M., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Vevtukh V. B., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zelenkov A. I., d–r filos. nauk, prof. (Bilorus', Minsk)
Kolesnyk V. F., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)
Myrzakhanyan R., d–r ist. nauk, prof. (Armeniya, Yerevan)
Mykhal'chenko M. I., d–r filos. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)
Rafal's'kyi O. O., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Savyl'yev V. L., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Soldatenko V. F., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)

Redaktsiyna kolehiya:**Z istorychnykh nauk:**

Voytsekhiv's'ka I. N., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Drobot I. I., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhurba M. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Laz'ko H. H., d–r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')

Lysak V. F., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Mykhaylyuk V. P., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Starobil's'k)
Stoyan T. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Sushko O. O., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Cherneha L. M., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Shapoval Yu. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Z filososf'kykh nauk:

Abasov A. S., d–r filos. nauk, profesor (Azerbaydzhan, Baku)
Bazaluk O. O., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Bekh V. P., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Voronkova V. H., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Zaporizhzhya)
Harbar H. A., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Herasymova E. M., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhad'ko V. O., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhyzhko T. A., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Kutsepal S. V., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Poltava)
Mykolaychak A., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Poznan')
Onipko O. F., d–r tekhn. nauk, profesor (Ukrayina, Kyiv)
Svyrydenko D. B., d–r filos. nauk, dots.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Terepyshchyy S. O., d–r filos. nauk, dots.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Tetslav S., d–r filos. nauk, prof. (Pol'shcha, Bydoshch)
Yashanov S. M., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Z politychnykh nauk:

Andrusyshyn B. I., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Babkina O. V., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Balabanov K. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Varzar I. M., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Voynalovych V. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Ivanov M. S., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Kartunov O. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Kizima S. A., d–r polit. nauk, prof. (Bilorus', Minsk)
Kotyhorenko V. O., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Kras' I., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chenshtokhov)
Lapyna S. V., d–r sots. nauk, prof. (Bilorus', Minsk)
Makarenko L. L., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Ostapenko M. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Rymarenko S. Yu., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Sroshoshu T., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chenshtokhov)

Hileya: naukovy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K. : «Vydavnytstvo «Hileya», 2017. – Vyp. 117 (2). – 320 s.

Kontsepsiya zbirnyka bazuyet'sya na bahatoplanovomu naukovomu vysvitleni problem informatsiynoyi tsyvilizatsiyi, shcho formuyet'sya. Osnovni rubryky okhoplyuyut' haluzi istorychnykh, filososf'kykh ta politychnykh nauk. Rozrakhovanyy na fakhivtsiv humanitarnykh ta sotsial'no–politychnykh nauk.

© Redaktsiyna kolehiya, 2017

© Avtory statey, 2017

© Natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni M. P. Drahomanova, 2017

© VHO Ukrainy's'ka akademiya nauk, 2017

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Україні

ВІННИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Вінницький національний технічний університет)
керівник **Денисюк С. Г.**, доктор політичних наук, професор
e-mail: sg_denisyyk@mail.ru

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)
керівник **Вершина В. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

ДОНЕЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Донецький національний університет)
керівник **Андрієнко О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Запорізький національний технічний університет)
керівник **Ємельяненко С. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО–ФРАНКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано–Франківськ)
керівник **Дичковська Г. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Старобільськ)
керівник **Михайлюк В. П.**, доктор історичних наук, професор
e-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник **Карівець І. В.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Маріупольський державний університет)
керівник **Булик М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vorlok@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського)
керівник **Макарчук С. С.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор **Шкуренко К. О.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: sh_kamila@mail.ru

ОДЕСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)
керівник **Барвінська П. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОДІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Подільський державний аграрно–технічний університет, м. Кам'янець–Подільський)
керівник **Колосюк І. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

ПОЛТАВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Полтавський факультет Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого)
керівник **Куцєпал С. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: svkutsep@rambler.ru

СУМСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Сумський державний університет)
керівник **Дегтярьов С. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: starsergo@bigmir.net

ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)
керівник **Кліш А. Б.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

УЖГОРОДСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Ужгородський національний університет)
керівник **Мелеганич Г. І.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: melgi@ukr.net

УМАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)
керівник **Кривошея І. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: igor kryvosheia@gmail.com

ХАРКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»)
керівник **Владленова І. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: vladlenova@email.ua

ХМЕЛЬНИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Хмельницький національний університет)
керівник **Гоцуляк В. М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: gotsylak@ukr.net

ЧЕРКАСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького)
керівник **Васильчук С. О.**, доктор політичних наук, доцент
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Чернігівський державний інститут економіки і управління)
керівник **Тополь О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: topololga@ukr.net
координатор **Горобець С. М.**, молодший науковий співробітник
e-mail: olen-g@yandex.ru

ПРЕДСТАВНИЦТВО

збірника «Гілея: науковий вісник» в Азербайджані

(Національної Академії Наук Азербайджану, м. Баку)
керівник **Махмудов М. А.**, доктор філософії
e-mail: matlabm@yandex.com
координатор **Рагимлі Р.**, науковий співробітник
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Білорусі

(Академія управління при Президентові Республіки Білорусь, м. Мінськ)
керівник **Алейникова С. М.**, кандидат соціологічних наук, доцент
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Брестський державний університет імені О. С. Пушкіна, м. Брест)
керівник **Шостак Г. В.**, кандидат педагогічних наук
e-mail: shostak1964@brest.by
(Гомельський державний університет імені Франциска Скорини, м. Гомель)
керівник **Мезга М. М.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: nmezga@gsu.by

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Польщі

(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)
керівник **Димчик Р.**, доктор, викладач,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Інститут історії Академії імені Яна Дługоша в Ченстохові)
керівник **Моравец Н.**, доктор, викладач
e-mail: mornor@wp.pl

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Ukraini

VINNYTS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Vinnyts'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Denysyuk S. H.**, doktor politychnykh nauk, profesor
e-mail: sg_denisiyk@mail.ru

DNIPROPETROVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Dnipropetrovs'kyy natsional'nyy universytet imeni Olesya Honchara)
kerivnyk **Vershyna V. A.**, kandydat filosofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

DONETS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Donets'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Andriyenko O. V.**, doktor filosofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ZAPORIZ'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Zaporiz'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Yemel'yanenko Ye. O.**, kandydat filosofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

IVANO-FRANKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Prykarpat-s'kyy natsional'nyy universytet imeni Vasylia Stefanyka,
m. Ivano-Frankivs'k)
kerivnyk **Dychkovs'ka H. O.**, kandydat filosofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

LUHANS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Skhidnoukrayins'kyy natsional'nyy universytet
imeni Volodymyra Dalya, m. Starobil's'k)
kerivnyk **Mykhaylyuk V. P.**, doktor istorichnykh nauk, profesor
e-mail: vital_mih@ukr.net

L'VIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Natsional'nyy universytet «L'vivs'ka politehnika»)
kerivnyk **Karivets' I. V.**, kandydat filosofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: sacre@ukr.net

MARIUPOL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Mariupol's'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Bulyk M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vorlok@ukr.net

MYKOLAYIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Mykolayivs'kyy natsional'nyy universytet
imeni V. O. Sukhomlyns'koho)
kerivnyk **Makarchuk S. S.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
koordinatorka **Shkurenko K. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: sh_kamila@mail.ru

ODES'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova)
kerivnyk **Barvins'ka P. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: barvinskaja@ua.fm

PODIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Podil's'kyy derzhavnyy ahrano-tekhnichnyy universytet,
m. Kam'yanets'-Podil's'kyy)
kerivnyk **Kolosyuk I. A.**, kandydat filosofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

POLTAVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Poltavs'kyy fakul'tet Natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrainy
imeni Yaroslava Mudroho)
kerivnyk **Kutsepal S. V.**, doktor filosofsk'kykh nauk, profesor
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

SUMS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Sums'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Dehtyar'ov S. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: starsergo@bigmir.net

TERNOPIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Ternopil's'kyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni Volodymyra Hnatyuka)
kerivnyk **Klish A. B.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

UZHGORODS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Uzhhorods'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Melehanych H. I.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: melgi@ukr.net

UMANS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Umans'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet
imeni Pavla Tychyny)
kerivnyk **Kryvosheya I. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

KHARKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Natsional'nyy tekhnichnyy universytet «Kharkivs'kyy
politekhnichnyy instytut»)
kerivnyk **Vladlenova I. V.**, doktor filosofsk'kykh nauk, profesor
e-mail: vladenova@email.ua

KHMELENYTS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Khmel'nyts'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Hotsulyak V. M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: gotsylak@ukr.net

CHERKAS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Cherkas'kyy natsional'nyy universytet
imeni Bohdana Khmel'nyts'koho)
kerivnyk **Vasyl'chuk Ye. O.**, doktor politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

CHERNIHIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Chernihivs'kyy derzhavnyy instytut ekonomiky i upravlinnya)
kerivnyk **Topol' O. V.**, doktor filosofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: topololga@ukr.net
koordinatorka **Horobets' S. M.**, molodshyy naukovyy spivrobitnyk
e-mail: olen-g@yandex.ru

PREDSTAVNYTSTVO

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Azerbaydzhani

(Natsional'noyi Akademiyi Nauk Azerbaydzhanu, m. Baku)
kerivnyk **Makhmudov M. A.**, doktor filosofiyi
e-mail: matlabm@yandex.com
koordinatorka **Rahymly R.**, naukovyy spivrobitnyk
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Bilorusi

(Akademiya upravlinnya pry Prezydentovi Respubliki Bilorus',
m. Mins'k)
kerivnyk **Aleynykova S. M.**, kandydat sotsiolohichnykh nauk, dotsent
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Brest-s'kyy derzhavnyy universytet imeni O. S. Pushkina, m. Brest)
kerivnyk **Shostak H. V.**, kandydat pedahohichnykh nauk
e-mail: shostak1964@brest.by
(Homel's'kyy derzhavnyy universytet
imeni Frantsys'ka Skoryny, m. Homel')
kerivnyk **Mezha M. M.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: nmezga@gsu.by

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Pol'shchi

(Universytet imeni Adama Mitskevycha v Poznani)
kerivnyk **Dymchuk R.**, doktor, vykladach,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Instytut istoriyi Akademiyi imeni Yana Dluhosha v Chenstokhovi)
kerivnyk **Moravets N.**, doktor, vykladach
e-mail: mornor@wp.pl

Zaproshuyemo Vas vidvidaty nash sayt: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Dyv. takozh: Sayt Natsional'noyi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho:
www.nbuv.gov.ua/portal

Rozdil: Naukova periodyka Ukrainy: zhurnaly ta zbirnyky naukovykh prats'

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477)(930)«1918»

Солдатенко В. Ф.,

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

Україна 1918 року в транснаціональному контексті: історіографічний дискурс

Суперечливим подіям 1918 року загалом та окремим його аспектам, зокрема, присвячено надзвичайно багато літератури з різноманітними підходами, висновками й оцінками. Серед новітніх публікацій автор статті пропонує ознайомитися з книгою «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки». Представлене дослідження оцінює політику, що призвела до кардинальних зрушень у тогочасній Європі. В статті йдеться про надзвичайно складні процеси, що наповнювали соціальне життя у 1918 році. Ґрунтовний аналіз проведено на основі архівних та інших джерел наукових центрів Австрії, Німеччини, Угорщини, Великої Британії, Франції, Польщі, Чехії, Росії та інших країн.

Ключові слова: уряд Німеччини, Австро-Угорщина, Брестська конференція, окупація.

1918 рік в Україні – це особлива сторінка вітчизняної історії, для якої дуже непросто віднайти коротке й одномірне визначення, лапідарну характеристику. Це непримиренне зіткнення революційних і контрреволюційних процесів, ідеалів суспільного прогресу й консервативної філософії, народоправських і авторитарно-монархічних моделей державотворення, загострення громадянської війни та іноземної військової інтервенції, потужних порухів до миру та чужоземної окупації. Природно, що надзвичайно насиченому складними, суперечливими подіями року загалом та окремим його хронологічним складовим і аспектам зокрема присвячено надзвичайно багато літератури з різноманітними, часом взаємовиключними, полярними підходами, висновками й оцінками. Дослідницькі та публіцистичні праці час від часу знаходять більше або менше професіональне узагальнення, іноді паралельну історико-критичну апробацію поповнення літературних набутків. Це, зокрема, підтверджує й новітня наукова практика [1]. Будучи співавтором переважної більшості названих колективних праць, я також докладав зусиль для оприлюднення власної позиції й міркувань у низці індивідуальних монографічних видань [2]. Отже, можна вести кваліфіковану предметну мову про рівень і якість історіографічних тенденцій.

Іноді в поле зору вітчизняних фахівців потрапляють (здебільшого в російськомовних перекладах) і праці зарубіжних авторів, які виявляють інтерес до суспільних процесів, передусім – дипломатичних сюжетів, пов'язаних з Україною 1918 року [3].

Серед новітніх публікацій на особливу увагу заслуговує фундаментальна книга «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки», що з'явилася наприкінці минулого року [5]. Це переклад німецькомовного видання 2011 року, підготовленого

інтернаціональним колективом учених із наукових центрів Австрії, Німеччини, Польщі, України й Росії [6]. Передмову до українського читача підготував один з найбільш обізнаних, глибоких і плідних дослідників буремної доби професор Р. Пиріг.

Проект, розроблений упродовж тривалих років, було втілено в низці поєднаних спільним задумом авторських нарисів. Він має свою вагому детермінованість, оскільки передбачає окреме вивчення не просто зазначеного в назві видання предмета, а безпосередньої інтегрованості в українські справи іноземних чинників. Дослідження з'ясовує й оцінює політику, що призвела до кардинальних зрушень і в Австро-Угорщині, і в Німеччині, і в Польщі, і в Росії, і в Європі загалом.

Його цінність полягає у виявленні, ґрунтовному аналізі й уведенні до наукового обігу пластів архівних та інших джерел, майже невідомих вітчизняним історикам. Вони зібрані з архівних, бібліотечних сховищ, дослідницьких колекцій наукових центрів Австрії, Німеччини, Угорщини, Великої Британії, Франції, Польщі, Чехії, Росії та інших країн.

Результати проведеної роботи багатошарові й охоплюють великий хронологічний період. Оскільки предметно й всебічно охарактеризувати, детально відтворити всі сюжети крізь призму історіографічної оцінки (що дуже спокусливо й цікаво) в одній статті з обмеженим обсягом неможливо, увагу зосереджено на безперечно головній, стрижневій, акумулюючій складовій – дослідженні зовнішньо-політичних курсів, їхньої реалізації щодо України в ключовому, переламному для більшості суб'єктів історичної дії році – 1918–му.

Природно, що для повної комплексності реконструкції досліджуваних процесів за потреби не виключена й стисла апеляція до певних положень за межами зазначеного.

Так, для розуміння сутності ухвалених рішень на Брестській мирній конференції важливо мати уяву про політику Центральних держав (як і їхніх суперників – країн Антанти) від самого початку Першої світової війни (автори відповідних підрозділів – В. Дворнік і П. Ліб).

Позиція українських істориків ґрунтується на тому, що геополітичні інтереси ворогуючих коаліцій заздалегідь зумовили розробку далекосяжних планів перекроювання державно-політичного устрою Європи, що деякі країни намагалися реалізувати під час Першої світової війни. Україні як об'єкту, головним чином, зазіхань та примноження своїх потенціалів у цих планах було відведено одне з важливих місць [7; 8].

Автори інтернаціонального проекту «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки» істотно урізноманітнюють і конкретизують аналіз, диференційовано розглядаючи кожну окрему країну, позиції й погляди політикуму, керівництва військових відомств і різних верств населення.

Стверджуючи, що питання України до 1914 року для Німецької імперії «не було пріоритетним» [5, с. 93], у книзі було зроблено спробу довести, що і під час війни мало що змінилося, «оскільки не було ніяких стратегічних цілей ведення війни» і все залежало від фронтових ситуацій. Саме тому в програмах простежується «пасивність в українському питанні» [5, с. 95–100].

При цьому автори в межах так званої контрверзи Фішера не просто згадують, що «жорсткі умови Брест–Литовського мирного договору начебто цілком уписувалися в традиції «прагнення до світового панування» Німеччини, політика якої була «неперервною» в 1914–1918 роках», а й наводять низку інших авторитетних свідчень на користь цієї концепції. Висновують же автори зовсім інше: «Незалежно від того, чи вбачали в Україні інструмент для того, щоб зламати хребет Російській, а то й навіть Британській Імперії, чи були це представники Пангерманського союзу чи промисловці і чи публіцистика Пауля Рорбаха виходила порівняно великими накладом, – всі ці ідеї вийшли з–під пера і народилися в головах різних угруповань або окремих осіб. Уряд Німеччини, звичайно, міг мати якісь міркування щодо України, втім до офіційної воєнної програми він ніколи не залучав ідей різних лобістських груп. Так, в офіційних і напівофіційних німецьких воєнних програмах 1914–1917 років немає ні слова про підривні проекти чи про Україну як ключ до перемоги над Росією».

Вести мову про неперервність політики кайзерівської Німеччини щодо України під час Першої світової війни, означало б бути далеким від реальності» [5, с. 101].

Щоправда, в інших місцях книги автори визнають, що окупація України в 1918 році була реалізацією планів німецького «прагнення до світового панування» і що «на такі ідеї дійсно можна натрапити в деяких документах важливих посадовців». На схожі думки наштовхує й практична діяльність Людендорфа, хоча історики вважають зазначене неістинним і через деякі обставини другорядним [5, с. 124–126].

Не зважати на аргументованість підсумкової позиції дослідників, які за відсутності відповідних документальних свідчень категорично заперечують поширені, зокрема, в українській історіографії погляди, звісно, не можна. Однак чи не доцільніше було б продовжити поглиблене вивчення, додатково залучивши до аналізу і практику воєнних дій, і зіставлення викладених підходів з тими студіями, що побутують в українській історіографії.

На відміну від Німеччини, для Австро–Угорщини українське питання було не лише зовнішньополітичною, а й внутрішньою проблемою, що лише загострювалася під час непростих, дуже мінливих у своєму розвитку воєнних дій та стосунків з поляками й угорцями, інтереси яких суперечили пориванням і цілям українського визвольного руху [5, с. 93–94].

Хоча офіційний Відень вважав «русинів» «тірольцями Сходу», у Галичині, Буковині він віддавав перевагу неукраїнцям, а якщо й зважувався на певні поступки, то дуже ретельно піклувався, щоб вони або зовсім не зачіпали польські позиції, або ж були прийнятними для польської сторони.

Досить відміни від домінуючої в українській історіографії погляди авторів на анексіоністські плани

Відня щодо створення в результаті завоювання східного простору «Української монархії» («Україна аж до Дону») під егідою (тобто протекторатом) німецької нації (Німеччини й Австро–Угорщини) [8, с. 50–51]. Вони доводять, що «основна мета Двоєдиної монархії у цій війні від самих її початків була в боротьбі за власне існування та збереження державної цілості» [5, с. 102]. Важливим аргументом тут виступає теза про «Протилежні позиції урядів Цислейтанії та Транслейтанії щодо територіальних проблем» [5, с. 101–102]. Щоправда, тут же пропонувані аспекти дещо коригує визнання того, що Австро–Угорщина, приєднавши нові території коштом Росії (отже, такі плани існували), хотіла стабілізуватися як регіональна «потуга» [5, с. 102]. І саме на цьому ґрунті проросали футурологічні варіанти створення бар'єра проти «мілітаристично–азіатської Росії».

Вартий уваги й «австро–польський проект» – план створення з Галичини та російського «Царства Польського» третього державного утворення з такими ж, як у Цислейтанії та Транслейтанії, правами. Однак під час війни під тиском обставин від нього відмовилися, повернувшись знову на рубіж 1916–1917 років.

Звісно, українців не влаштовувала перспектива остаточно опинитися під «польським батогом», що призводило навіть до виникнення таких концепцій, як ідея створення в Україні габсбурзької монархії на чолі з ерцгерцогом Вільгельмом (Василем Вишиваним).

Якщо українські історики поволи відходять від концентрації уваги на тому, що практично аж до осені 1918 року панівною в українських політичних колах залишалася ідея «коронного краю», ведучи мову з дещо загальної й аморфної позиції австролялізму галицьких і буковинських лідерів [9], у монографії інтернаціонального колективу, навпаки, на документальній основі доведено, що саме на цьому наполягали представники галицького політикуму [5, с. 104–106], що й зумовило непогане знайомство з ситуацією учасників Брестської конференції.

Як останній згаданий момент, так й інші документальні дані дають певні підстави для сумнівів у непомилковості, ефективності представленого у виданні підходу, згідно з яким між політикою Німеччини та Австро–Угорщини з початку війни й до Брестської конференції і позицією під час переговорів органічного зв'язку не існувало, а на поведінку делегацій Центральних держав майже виключно вплинула ситуація, що склалася на початку 1918 року [5, с. 107–113]. Розглядаючи поведінку німецької й австрійської делегацій переважно під кутом зору продовольчої кризи, що дедалі загострювалася в їхніх країнах, автори книги «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки» висувають на перший план мотивацію тимчасового, умовно кажучи, тактичного характеру. Звісно, скидати з рахунку згаданого чинника загрози революційного зриву (а вже починалися «голодні бунти») зовсім не варто. Схожі аргументи із залученням широкого кола джерел було детально проаналізовано в історіографії, починаючи з 20–х років минулого століття (свій внесок у відтворення повноти картини вносили як вітчизняні історики [10], так і їхні колеги в еміграції [11]). Але чимдалі виникали й аргументовані більш принципів та загальні міркування характеру

[12], зокрема щодо змін, що принесли світу новітні революційні потрясіння. Власне, схожими є й висновки аналізованого видання: «Для держав Антанти Брест–Литовськ був, поза сумнівом, тим рубіконом, який німці перейшли. Вже лиш дипломатичне визнання та укладання сепаратного миру з, як вони вважали, німецьким конструктором «Україною» були для них актом анексіонізму, спрямованим проти єдиної Росії. Німецький мілітаризм, мовляв, показав своє справжнє обличчя. Другий Брестський договір, підписаний відразу потому 3 березня з російськими більшовиками, був для них лише остаточним підтвердженням анексіоністських прагнень Німеччини у Східній Європі. Крім того, широке схвалення обох договорів у німецькому Рейхстазі стало для них підтвердженням, що не лише військова кліка, яка тримає населення в заручниках, а й демократична частина Німеччини поділяє цю думку» [5, с. 113].

Що ж до Австро–Угорщини, то тут виникли великі ускладнення з ратифікацією договору (він так і не був ратифікований), зокрема щодо таємних протоколів про включення до складу Української Народної Республіки Холмщини й створення зі Східної Галичини й Буковини «коронного краю» з безпосереднім віденським управлінням.

Автори цього наукового проекту вносять уточнення в з’ясування механізму формального й документального забезпечення процесу запрошення в Україну австро–німецьких військ – «заклик про допомогу» [5, с. 113–114], – що дещо відрізняються від тверджень М. Грушевського, М. Дорошенка, П. Христюка, В. Винниченка, М. Шаповала [13], на сюжетах з публікацій яких здебільшого ґрунтуються концепції сучасних українських істориків.

Хоча західні союзники добре усвідомлювали, що хліб і ресурси, обіцяні українською стороною, без окупації взяти буде неможливо, вони змогли повести справу так, що дипломати УНР були вимушені брати участь у підготовці відповідних документів, а не лише слухняно сприймати зовнішній диктат [5, с. 113].

Водночас підходи Німеччини й Австро–Угорщини до непростой проблеми відрізняються: Берлін (його представники взяли участь у виготовленні відповідного документа) без зволікань виявив готовність відреагувати на «прохання», а Відень виявив вагання. Точніше, тут спробували пов’язати позитивну відповідь на офіційне звернення українців про допомогу зі зміною підписаних у Бресті угод про «коронний край» і Холмщину в бік їхнього «пом’якшення» – тобто поступок полякам, які гнівно відреагували на «неприпустиму зговірливість» австрійських дипломатів. Позначались і побоювання в цісарських колах про ризикованість військової акції, можливість її негативних наслідків. Справа дійшла до того, що керівні кола Німеччини, особливо військовики, вдалися до умовлянь і навіть певного тиску. І лише тоді Австро–Угорщина «здалася».

Автори книжки дуже ретельно, «поіменно» розбирають ставлення різних політичних, державних, військових, громадських діячів обох імперій до проблеми складного вибору: на кого орієнтуватися в Росії – на «старі сили» («білий рух»), що ще не склали зброї і, схоже, не збиралися того робити, чи на революційну, радянську Росію як нову реальність, що

дедалі міцніла; як використовувати окуповану Україну: як джерело ресурсів чи інструмент для тиску на Росію для її розвалу, тим самим убезпечившись від постійної загрози зі Сходу. До цих питань додалася ще одна «дилема політики щодо України: чи варто витратити сили й ресурси на формування самостійної держави, яка занурена в хаос, чи краще безпосередньо окупувати цю територію і використовувати український уряд як маріонетку? Щодо цього питання існували діаметрально протилежні думки в політичних і військових колах» [5, с. 116]. Отже, спрощеного підходу тут бажано уникати, поглиблюючи дослідження найрізноманітніших аспектів суспільного життя в тогочасних Німеччині й Австро–Угорщині, до чого й спонукають матеріали аналізованої збірки.

Неоднозначним виявилось бачення керівників окупаційної адміністрації своєї місії в Україні. Тут зіткнулися погляди прихильників запровадження непрямого правління (за зразками Британської імперії), тобто забезпечення певної незалежності (кайзер Вільгельм II, Г. фон Айхгорн, Р. фон Кюльман, П. фон Гінтце), і тих, хто допускав «фіктивність незалежної держави», що «не має своїх підвалів», і вважав, що «життєздатної самостійної української держави ніколи не буде», «національна ідея постане й впаде за присутності наших військ», а місцевий уряд – не більше, ніж «табличка» (В. Гренер, Ч. Людендорф) [5, с. 116–118].

По–своєму різнилися підходи до проблеми австрійських діячів О. Черніна, Р. Буріана, Й. Форґача, а також не в усьому узгоджувалися з німецькими уявами про перспективи України й оцінку своєї присутності в регіоні.

Спільним залишалось тверде переконання в тому, що режим є об’єктивно окупаційним, і, яким би не був український уряд – центральнорадівським чи гетьманським, – неодмінно залежним, керованим ззовні. І хоча в документах відчувається намагання уникати прямолінійних, зневажливих оцінок, суті справи це не міняло. Так, вище командування армії Австро–Угорщини вважало: «Сучасний стан дає Центральним державам змогу домагатися свого так само, якби країна була окупована, втім, з тією перевагою, що розпорядження виходять під маркою місцевого уряду, який, однак, у питаннях виконання цих розпоряджень знову ж таки залежний від нашої допомоги й загалом змушений цілком і повністю виконувати нашу волю» [5, с. 121]. Наведене повністю збігається з давно оприлюдненими документами з відповідними термінами у назвах [14], що завжди широко використовували у вітчизняній історіографії [15].

Щоправда, останніми роками нівелюють категоричність оцінок щодо статусу присутності військових сил Центральних держав в Україні і навіть протиставляють австро–німецький окупаційний режим в Україні («допомога», «дружня акція», «на запрошення», «цивілізовані європейці» тощо) «більшовицькій», «радянській», «російській» «окупації». Концентрованим втіленням цієї тенденції стала стаття О. І. Лупандіна в «Енциклопедії історії України» з прикметною назвою «Австро–німецьких військ контроль над територією України» [16, с. 19–20], у якій автор старанно оминаючи терміни «інтервенція», «окупація», штучно

відшукує позитиви перебування в Україні австро-німецьких військ як стабілізуючого чинника, підпори встановленого в Україні державного ладу (гетьманату) [17].

Структура запропонованого міжнародним колективом науковців дослідження (на перший погляд, дещо ускладнена) з неминучістю призводить до смислових повторень. Однак у цьому є й певні логічні переваги: інформацію подано немовби концентричними колами, що поетапно розширюють пізнання об'єкта вивчення.

Саме в такій системі координат, як центральна проблема, виділяється розділ «Німецька імперія та Австро-Угорщина як окупанти України 1918 р.» (автори – В. Дворнік, П. Ліб і В. Расевич).

Перші згадки про інтервенцію Центральних держав в Україну знаходять вичерпне документальне обґрунтування, зокрема, у підрозділі «Воєнні операції» [5, с. 195–234]. Терміни «війна», «просування військ» (переважно вздовж залізничних колій), «воєнна кампанія», «бої», «бойові дії» та інші – сутнісні характеристики, що є в значному пласті документів кінця зими–весни 1918 року. Вторгнення в Україну німецька армія розпочала 18 лютого, австро-угорські частини долучилися до походу через десять днів, 28 лютого [5, с. 196], а завершили 8 травня захопленням Ростова–на–Дону [5, с. 199].

У вітчизняній історіографії інтервенцію в Україну, зайняття територій традиційно зображено як спільну, дружню акцію німецьких і австро-угорських військ. Складається враження, що у воєнній операції частини й підрозділи йшли разом, буквально пліч-о–пліч. Про це свідчить і дуже поширений, навіть домінуючий термін – «австро–німецька інтервенція й окупація» [18].

Насправді, і це дуже переконливо проілюстровано в книзі, ситуація була зовсім інакшою. Починаючи з Брусиловського прориву влітку 1916 року, Німеччина взяла під свій контроль діяльність Дунайської монархії майже в усіх сферах, передусім військовій і зовнішньополітичній. Звісно, офіційному Відню це було не до вподоби, що спонтанно викликало внутрішній спротив, навіть конкуренцію. Останнє й далось взнаки з перших днів інтервенції в «змагання» за те, чиї війська захоплять населенні пункти першими, що викликало потребу розмежувати райони окупації. Переговори з цього приводу, як і щодо можливості створення спільного командування, нагтовхнулися на суперечності, зокрема й у територіальних інтересах–розрахунках [5, с. 236–237]: «Минув не один день, поки вдалося досягнути порозуміння щодо розмежування зон впливу обох держав. Обидва командування блокували діяльність одне одного, ставлячи вимоги про спільне управління портовими містами та залізничними шляхами й погрожуючи не підпорядковувати свої війська командуванню союзника» [5, с. 237]. Лише 28 березня 1918 року вдалося підписати «Військову угоду між двома головними командуваннями щодо України». Згідно з ухваленим документом, Австро–Угорщина одержувала контроль над південно–західною частиною Волині та Подільською, Херсонською й Катеринославською губерніями, а Німеччина – над усіма іншими територіями, зокрема Кримом. Для завершення деяких операцій і вирішення економічних проблем було здійснено спроби досягти узгоджених організаційно–

адміністративних рішень, хоча це було нелегко. Австро–угорську сторону, наприклад, дуже турбувало, що її вплив в українській столиці було зведено до мінімуму, і це не могло не позначитися на виконанні умов Брестського договору в продовольчій сфері.

Залишаючи без уваги ці суперечності, відштовхуючись від реального переважуючого впливу на українську владу німецького чинника, особливо за Гетьманату, українські історики у своїх працях здебільшого говорять про німецькі впливи, майже залишаючи на маргінесі австро–угорську військову присутність у регіоні [19].

У книжці ж «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки» визначені аспекти висвітлено дуже детально [5, с. 238–254], що дозволяє досить предметно уявити принципи, зміст, характер, особливості управління в німецькій та австро–угорській окупаційних зонах України, побачити спільне й відмінне в практиці іноземного адміністрування українського життя. Можна сказати, що арійська пунктуальність, з якою було створено й функціонували управлінські структури (фахові, вікові, кількісні та інші параметри), адекватно відтворено в сучасному ретроспективному аналізі.

Уточнено кількісні дані окупаційних контингентів: німців – 250 тис. влітку (20 дивізій) і 200 тис. наприкінці терміну перебування [5, с. 242–243], австро–угорців – 240 тис., восени кількість було скорочено [5, с. 253] і зроблено при цьому достатньо категоричний висновок, що «попри всі зусилля, австро–угорські інституції в Україні навіть приблизно не мали того впливу, який мали інституції німецького союзника» [5, с. 254]. У спільних же адміністративних органах окупаційної влади, що діяли здебільшого в економічній сфері, періодично виникали суперечки.

Оригінально зображено проблему формування національної армії – відповідний підрозділ має назву «Нерішуча «українізація»: українські військові організації в період окупації». В українській історіографії основним гальмівним чинником у цьому процесі визнано окупаційну адміністрацію, що остерігалася, щоб зміцнілі збройні сили Гетьманату не було повернуто проти «гарантів становища». Схожі мотиви брали початок не лише з мемуарів П. Скоропадського та свідчень представників його оточення. Вони були настільки очевидними, що «просочувалися» навіть у художні твори, прикладом чого можуть бути навіть суперечки з приводу відсутності власної армії Української Держави, що виникали між літературними персонажами М. Булгакова («Біла гвардія», «Дні Турбіних» тощо).

Автори видання «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки» мають дещо інший погляд. «В тому, що формування українського війська просулося надто повільно і що напіввійськові формування перебували переважно в жалюгідному стані, була провина не лише Центральних держав, – відзначають вони. – Більша частина провини лежала на самому Гетьманові, оскільки він не вірив, що Центральні держави виведуть війська раніше весни 1919 року і тому не усвідомлював нагальності питання побудови власних збройних сил» [5, с. 258–259].

Психологічно особовий склад інтервенційних військ налаштовували на подвійний, диференційований підхід до населення України. До тих, хто був прибічником

Центральної Ради, далі – гетьманського правління, і вважав іноземні армії визволителями, слід було виявляти лояльність (зважаючи на запрошення урядом УНР для наведення ладу й порядку).

До тих же, хто чинив спротив (усіх їх огульно іменували більшовиками), належало застосовувати закони воєнного часу – розстрілювати.

Згодом таку практику було поширено й на селян–повстанців. Мабуть, автори непевні щодо «суперечливого пункту в історичному оцінюванні «блискавичної війни» в Україні 1918 року: чи був «дозований терор» проти цивільного населення й ворожих сил інтегральною компонентою цієї концепції, щоб ще більше поширювати хаос у таборі противника?» [5, с. 201]. І хоч би як наголошували на «амбівалентній картині» (ситуації в Україні – хаотичній, заплутаній, малозрозумілій для пунктуальних і навіть педантичних іноземців), вживання лапок до терміна «дозований терор» свідчить скоріше не про запозичення з тогочасного лексикону, а усвідомлення неадекватності його вживання на позначення реальних дій влади: масштабний терор – карні експедиції, воєнно–польові суди, контрибуції, заручники, тілесні покарання, повішання, розстріли, артилерійські обстріли, руйнування населених пунктів тощо [5, с. 201–202]. Навряд чи це можна пояснити й виправдати тим, що «серед німецьких військ нерідко траплялися випадки свавілля та порушення дисципліни» [5, с. 203], як і недостатньо розглядати «радикалізацію боротьби з більшовиками» переважно через призму офіційних, часто розрахованих на публічність наказів як відповідну зворотню реакцію окупантів на відомі їм приклади жорстокого ставлення більшовиків до українського населення [5, с. 204–207 та ін.].

Загалом у логічному ланцюжку причинно–наслідкового зв'язку спостерігається прагнення зобразити картину стосунків між окупантами й місцевим населенням так, начебто жорстокість окупантів була вимушеним, необхідним заходом щодо «невідомо з яких причин» наростаючого спротиву іноземним інтервентам. Автори цитують накази, згідно з якими «до потолочі від самих початків треба ставитися з усією нещадністю», «росіянин (так називали і всіх жителів України. – В. С.) розуміє лише брутальну силу... Слабкість тут недоречна», про розстріли полонених, «нещадне» зачищення й розбродження мешканців населених пунктів, організацію масових захоронень [5, с. 208–213].

Практика ж була набагато трагічнішою, коли діяли не за наказами, а з бажанням «радикалізувати» боротьбу з більшовиками: «в полон їх уже не брали, навіть якщо йшлося про тисячі солдатів. І це, здається, нікого не турбувало», не мало «ніяких службових наслідків», а, навпаки, закінчувалося присвоєнням підвизначених військових звань тощо [5, с. 213–214]. Логіка окупантів видається надто прямолінійною, навіть вузьколінійною: усіх повстанців вони вважали більшовиками (насправді в липні 1918 року підпільні осередки налічували лише близько 4,5 тис. членів РСДРП(б) на більш як тридцятимільйонну Україну), і «їм не завжди вдавалося відрізнити повстанців від цивільного населення», що мало ефект «випаленої землі» [5, с. 453]. Тобто мова про масовий терор окупантів, що призвів до наростання антагонізму й загострення боротьби в суспільстві.

Можна лише припустити, що небажання занурюватися у «неприємні» сюжети, які «не вписуються» в цивілізаційні стандарти, зумовило лише один (і то невиразний) абзац у підрозділі «Придушення повстань у період окупації» [5, с. 214]: охопити не можна, а описувати бракує сил. Не хотілося б думати, що в основі такого підходу лежить усвідомлення бажання ретроспективно здеформувати історичну дійсність, а підставою для подібних міркувань може слугувати значно предметніший сюжет в іншому місці книжки [5, с. 303–309].

Один з найкардинальніших аспектів тогочасного життя, що, вочевидь, найбільше впливав на багатосторонні міждержавні стосунки, був пов'язаний з реалізацією економічних умов Брестського договору.

У роки загострення продовольчої кризи багато країн у Європі звертали свої погляди в бік «житниці Росії».

«Про безмежні запаси зерна й сировини в Україні ходили легенди, – говориться в книзі «Україна між самовизначенням і окупацією». І ці легенди поширював не хто інший, як самі українські політики, які, обіцяючи великі поставки збіжжя, намагалися загострити увагу держав Антанти, Четверного союзу, а подекуди й тієї чи іншої нейтральної держави на своїх політичних цілях, таких як дипломатичне визнання, підтримка в боротьбі з більшовиками чи укладання торговельних угод. Проте навіть в Україні розуміли, що такі обсяги – далекі від реальності» [5, с. 263].

Мабуть, це не зовсім так. В українській історіографії визнають, що лишки хліба, накопичені в Україні з початку війни через призупинення торгівлі, могли б покрити зобов'язання, покладені на українську сторону в Бресті. І це підтверджують дані, з якими, вочевидь, погоджуються і якими оперують дослідники розглядуваної праці [5, с. 275]. Інша річ, що цього не могла зробити Центральна Рада, не маючи для того жодних інструментів. До того ж своїм законодавством (передусім законом про соціалізацію землі від 18 січня 1918 року) вона остаточно відкрила можливість селянству привласнювати збіжжя, що зберігали в коморах великих землевласників і заможних односельців. Годі й говорити, що після Декрету про землю II Всеросійського з'їзду Рад, правочинність якого на Україну поширив I Всеукраїнський з'їзд Рад, хліб «розтікає» по мільйонах селянських садиб. Повертати його (віддавати) владі, що пообіцяла розрахуватися «за якісь там» міжнародні угоди, ніхто не збирався. А навіть подумати про те, що для того треба змінити законодавство, ба гірше – застосувати силу, Центральна Рада через свою соціальну природу й публічно дані обіцянки не могла [20, с. 68, 136–141].

Зрештою, до подібних висновків «підштовхують» і наведені в дослідженні факти й документи [5, с. 266–269].

У розділі «Економічне використання» (навіть запропонована термінологія бездоганна) показано різницю між інтересами Німеччини й Австро–Угорщини в окупованій Україні: у першому випадку превалювали політичні інтереси, у другому – економічні, стрімке погіршення продовольчої ситуації [5, с. 263–264]. Тому до 31 травня більша частина продовольства з України мала надходити в Австро–Угорщину, а наступні два місяці – у Німеччину.

Слід зазначити, що на згадану обставину фактично не звертають уваги вітчизняні дослідники, хоча це дає додаткові можливості для осмислення хронологічної «кривої» наростання напруги в різних регіонах України.

Досить швидко окупанти переконалися, що найбільшою перешкодою для отримання й відправки за кордон хліба виявилось земельне питання [5, с. 268], точніше, його нерозв'язаність, нездатність як Центральної Ради, так і Гетьманату знайти ефективний варіант сільськогосподарської реформи [5, с. 283–284].

Так, втручання в суто економічні процеси виявилось невідворотним. Причому окупанти далеко не завжди обмежувались економічними підходами й важелями, нерідко віддаючи перевагу силовим методам, грубому використанню військової сили, тим більше, що в цьому відношенні механізмів стримування (окрім селянського спротиву) майже не існувало.

І все ж виграшною, сильною стороною цієї непересічної праці про Україну 1918 року є справді глибокий історико-економічний аналіз відносин у процесі реалізації «хлібного миру». Фахівці запропонували тут виділити три фази: 1) хаос; 2) створення системи заготівель; 3) спроба запровадження всеосяжної вільної торгівлі [5, с. 270–289].

Здається, динаміка й логіка змін пріоритетів у проведенні економічної політики окупаційними структурами «схоплена» достатньо точно: ефективність розв'язання нагальних проблем безпосередньо залежала від розуміння й урахування економічних закономірностей і запровадження в дію економічних важелів. Однак це лише один бік справи. Адже не менш важливим було й те, як сприймали саме перебування іноземних військ в Україні місцеві політичні сили й населення, якою була реакція на заходи як окупаційної, так і вітчизняної влади. Слід також зазначити, що саме ці аспекти у фокусі уваги українських істориків [21, с. 336–342 та ін.], починаючи від організації відсічі іноземній навалі, пасивного та активного (до повстань та партизанської війни) спротиву як економічним, так і політично-організаційним заходам влади.

Власне, пройти повз ці очевидні елементи реальної практики неможливо. Інша річ, як вони «прочитуються», які зроблено «наголоси». «Першу скрипку» в подіях грали військові. А вони від самого початку були не надто дипломатичними, намагаючись досягти результату найпростішими (для військових – силовими) засобами. Так, представник вищого армійського командування Німеччини в Києві барон фон Штольценберг з перших днів перебування в Україні відверто заявляв: «Хліб і фураж для нас життєво важливі. На Заході ми стоїмо перед найтяжчою остаточною битвою. Дипломатична обачність і ймовірні наслідки для майбутнього не можуть бути визначальним мірилом у ситуації, коли те, що нам украй потрібне для життя й ведення війни, ми братимемо силоміць, якщо не буде іншої змоги. Байдуже з цим урядом, якому недовго лишилося (мова про Центральну Раду, що повернулася до Києва 2 березня, а цитовану телеграму було відправлено 4 березня 1918 року. – В. С.), чи з іншим. Комісії тепер тут не до речі, лише військовий наказ» [5, с. 271]. І це не виняток. Уже наприкінці березня австрійський цісар Карл закликав до того, щоб «...реквізиції відбувалися, незважаючи ні на що, а з потреби й силоміць» (там

само). Тож поняття «хаос» на початковому етапі налагодження економічних стосунків з українцями зводилося не лише до відсутності бюрократичних інструкцій, невизначеності прерогатив цивільних і військових структур, небажання місцевої влади виконувати взяті на себе Центральною Радою зобов'язання, а мало ще багато інших причин і вимірів.

Хоча головним завданням другого етапу налагодження системи заготівель сільськогосподарської продукції була заборона військовим брати участь у розв'язанні проблем, на практиці це не лише порушувалось, а й стало неможливим. Нездоланими були суперечності між окупаційними структурами Австро-Угорщини й Німеччини, а також з українськими властями.

Створення цілої низки інституцій – сировинних управлінь, експортних товариств, продовольчих рад, хлібних бюро тощо – було, звісно, кроком у потрібному напрямку, однак налагодити їхню ефективну роботу в стислі строки було непросто. Тому нерідкими були непорозуміння, прояви недовіри, інші негативи, що породжували корупцію, спекуляцію, саботаж. Ускладнення були також наслідком недостатньо відрегульованої змішаної системи державних, військових і приватних інстанцій, що не могло не позначитися на заготівлях.

Осінні спроби запровадження в Україні вільної торгівлі на практиці виявилися спорадичними, а не «всеосяжними» [5, с. 286], а часу для того, щоб перевірити їхню дієвість, фактично не було.

Надаючи перевагу аналізу суто економічних чинників, європейські історики приділили менше уваги впливу на суспільне життя та його економічну складову соціальних рухів, таких, як страйк залізничників [5, с. 284–285, 290], селянські виступи.

Кожен пуд хліба давався австро-німецьким окупантам і гетьманщині буквально «з кров'ю». За перші шість місяців грабіжницького режиму українські селяни, обороняючи власне майно й відстоюючи гідність під час повстань, що набрали масового характеру й охопили зрештою майже всю Україну, вбили понад 19 тис. чужоземних солдат і офіцерів, понісши, звісно, значно більше втрат [22].

На упокорення українського народу, який рішуче піднявся на боротьбу з грабіжниками, окупантами, не вистачало 500-тисячного контингенту, і посол фон Мумм уже в червні 1918 року просив Берлін надіслати на допомогу 20 німецьким і австрійським корпусам додатково ще 10 [23, с. 40], оскільки, на думку генерала Г. Ейхгорна, у селянських виступах брало участь не менше 10–12% жителів, тобто більше 2,5 млн. осіб [24, с. 245].

Відбирання хліба окупантами за допомогою гетьманців було головною причиною падіння режиму, вважає учасник подій А. Денікін [25, с. 130]. Із цим висновком повністю погоджується дослідник сучасної «грабіжницької продовольчої політики» П. Захарченко [26, с. 70].

На жаль, часом автори солідних академічних видань оминають цей важливий факт, коли стверджують, що селянська боротьба, точніше війна, начебто була спрямована лише проти гетьманської влади й політики. Водночас австро-німецький чинник чомусь замовчують [27, с. 527–621]. Важко пояснити, чому дві

останні наймасштабніші всеукраїнські конференції, присвячені Гетьманату й П. Скоропадському, також не виявили інтересу до проблеми, що аж ніяк не може бути віднесена до другорядних, малоістотних для долі України [28].

Втім така ж сама картина спостерігалася й на двох конференціях, присвячених ширшій проблематиці – дослідженню досвіду всієї революційної доби, – що загалом може свідчити про певну історіографічну тенденцію, можливо, зміну деяких акцентів і пріоритетів сучасної вітчизняної гуманітаристики під впливом пошуку оптимального вектора зовнішньополітичних орієнтацій.

В українській історіографії існують розбіжності в даних про кількість продукції, відправленої до Центральних держав впродовж окупації [30]. Нині є добра нагода порівняти результати підрахунків з одержаними показниками за кордоном, хоча висновок спільний: за жодним показником кількість сільськогосподарських товарів, передбачена брестськими угодами, не була виконана. Так, кількість зерна, відвантаженого для експорту в Німеччину й Австро-Угорщину, на 31 серпня становила 102 тис. тонн (близько 10%). З домовлених обсягів яєць було відправлено 60 млн. штук (12–15%), великої рогатої худоби – 91 тис. голів (45%), цукру – близько 38 тис. тонн (75%). Станом на 16 серпня з 8260 вагонів з харчами 4326 (52,37%) попрямували до Німеччини, а 1610 (19,49%) – до Австро-Угорщини [5, с. 289]. При найоптимальніших оцінках, враховуючи несанкціоновані вивезення й контрабанду, вдалося відправити за кордон не більше половини запланованих обсягів [5, с. 290–291].

Невтішними були й результати реалізації угоди про додаткове постачання продуктів із загалом доброго урожаю 1918 року [5, с. 290–291].

Цікаві спостереження у виданні наведені щодо експорту товарів Центральних держав до України. У вітчизняній історіографії наголошено на тому, що, починаючи з Брестської конференції, нові союзники прагнули максимізувати власні вигоди, зокрема домогтися нееквівалентного обміну [31], постачання застарілих машин і обладнання за завищеними цінами тощо.

Зарубіжні ж колеги довели, що розрахунок на донецьке вугілля (і це виправдовувало якнайшвидше захоплення Донбасу) не справився і дуже швидко з'ясувалося, що для вивозу придбаної продукції сільського господарства слід постачати пальне в Україну. Так, найважливішою статтею експорту Німеччини впродовж усього періоду окупації стало кам'яне вугілля, обсяги якого зростали щомісяця, і 750 тонн нафтопродуктів [5, с. 293–294].

Що ж до сільськогосподарських машин, текстилю, паперу, хімічно-фармацевтичної продукції та обладнання для текстильного виробництва, то тут і можливості були порівняно невеликими, і асортимент товарів нешироким.

З наведених даних випливає, що на практиці сформувалася нееквівалентність протилежного до очікуваного характеру. Так, з квітня до вересня 1918 року територія Німеччини в напрямку України покинули 23,5 тис. вагонів, завантажених переважно

вугіллям, тоді як у зворотному напрямку прибуло 10,7 тис. вагонів з продовольством і сировиною [5, с. 294]. Щоправда, переведення цих даних у вартісний вимір відсутнє, однак і вищезазначене справляє враження.

Загальний експорт сільськогосподарських машин і реманенту, емальованого посуду й нафтопродуктів з Австро-Угорщини виявився значно меншим – 1937 вагонів [5, с. 295].

Навівши численні кількісні дані (вище зазначено лише окремі сумарні показники), західні історики поставили підсумкове запитання: «визискування» чи «використання»? Об'єктивно констатувавши, що «запустити в хід економічний двигун України» «не вдалося», зроблено досить категоричний висновок: «...з сьогоденного погляду результатів економічної політики Центральних держав можна дати вже однозначну оцінку: вона була катастрофічно провальною. До Австро-Угорщини і Німеччини не надійшла навіть невелика частина очікуваного хліба. Натомість Німеччина була змушена експортувати до України великі обсяги вугілля та ще й виплачувати щомісячно 110 млн. марок окупаційних видатків. Тож в економічному сенсі українська кампанія була «збитковою інвестицією», а щонайпізніше з розгортанням громадянської війни стало зрозуміло, що інвестованих грошей вже не повернути» [5, с. 297].

Проведений аналіз істотно відрізняється від вітчизняного [33], і звернення до його результатів, безперечно, здатне надалі поглибити дослідження в цій важливій сфері, сприяти досягненню непростих процесів.

Високе смислове навантаження має у книзі підрозділ «Погляд зсередини – життя за окупації» (автор – В. Расевич). У ньому відтворено реалістичну картину катастрофічного становища в Україні на момент закінчення Брестського миру. Читачів логічно підводять до висновку про неминучість конфлікту між «лівою» Центральною Радою та командуванням австро-угорських і німецьких військ, прихід яких позбавлені власності заможні верстви (поміщики, підприємці, куркульство) розглядали як підставу для повернення втраченого майна й позицій.

Із часом ситуація лише загострювалася. Повернення земель землевласникам і примусове зобов'язання селян повернути розграбоване майно було розпочато паралельно з реквізіціями австро-угорськими й німецькими військами та діями каральних загонів, що після державного перевороту 29 квітня стали ще брутальнішими й жорстокішими. Звісно, зворотна реакція була не просто негативною, а ворожою, відпоруною.

Що до оцінки позиції П. Скоропадського, то тут особливий акцент зроблено на його ставленні до національного питання, що проявлялося в підтримці «великоруської» концепції української нації, зневазі до українських політичних проектів як «галицького породження» [5, с. 301]. Гетьман взагалі вважав російських і галицьких українців двома різними народами, а Австро-Угорщину сприймав «через немилю для себе галицьку призму» [5, с. 302].

У результаті українську владу, що спиралася на «чужі сили», була сформована за рахунок «чужих партій» (передусім кадетів) і відстоювала «чужу

політику», кваліфікували як «чужу». Суспільний компроміс був недосяжним. Населення, передусім селянство, ставилося до окупантів украї вороже. Повсюди ширилася непоко́ра, саботаж, вибухали масові повстання, що австро-німецькі війська за підтримки української влади нещадно придушували – «топили в крові», палили, руйнували цілі села.

Піднесенню боротьби на новий щабель сприяло й загальне становище в Україні, спричинене настроями революційної доби, прагненнями української нації домогтися всебічного, повномасштабного відродження.

Автори виконаного наукового проекту цілком логічно виділили проблему державотворення в Україні в революційну добу, «надавши слово» українським історикам Г. Касянову і В. Расевичу, які досить об'єктивно презентували набутки вітчизняної історіографії. Щоправда, дещо незрозуміле формулювання назви 2-го розділу «Українські «спроби державотворення» між самостійністю та окупацією» [5, с. 127], оскільки взяті в лапки слова «спроби державотворення» можна сприйняти як сумніви в реальності вчиненого нацією, її політичним проводом, що зовсім не виправдано і суперечить цілком очевидним фактам.

Логічним і конструктивним виглядає намагання трохи розширити (водночас поглибити) підхід до проблеми через органічне включення в реконструкцію тогочасних процесів надважливого складника – революції, що призвело до синтетичної постановки питання «Україна між революцією, самостійністю та окупацією» [5, с. 129]. Завдяки такому спрямуванню дослідження об'єкта відтворена картина є переконливішою, оскільки виводить на чільне місце, акцентує увагу на визначальному чиннику – революційному поступі суспільства.

Щоправда, навряд чи варто беззастережно погоджуватися з твердженням, ніби «академічні історики досягли консенсусу: Українською революцією називають усі події 1917–1920 років на українських землях» [5, с. 129]. Адже українська революція – це один із суспільних процесів революційної доби, що «не покриває» всієї багатоманітності тогочасного життя. Визначальними були Лютнева й Жовтнева революції (а Україна входила до складу Росії), Листопадова революція в Німеччині (1918 р.), революційний розпад Австро-Угорщини, що «вплелися» в контекст подій в Україні та безпосередньо вплинули на їхній перебіг і наслідки. Українська ж революція мала цілком конкретний національно-демократичний зміст: розв'язання національного питання, національного самовизначення, досягнення нацією рівноправного становища серед інших соціумів, відродження державності й різнобічний, повнокровний розвій нації [34].

Хронологічні межі Української революції, на які орієнтується Г. Касянов (березень 1917 – 21 листопада 1920 року), – найоптимальніший варіант, хоча як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії існують великі розбіжності.

Що до тогочасних державних і квазідержавних утворень, то із запозиченого з публікації Д. Яневського переліку можна погодитися не з усім.

Так, помилково позначати кінцеву дату існування Української Держави 15 листопада 1918 року. У цей день лише почалося повстання під проводом Директорії,

що закінчилося зреченням влади П. Скоропадським 14 грудня.

Якщо з певними застереженнями ще можна якось погодитися із тим, що Західноукраїнська Народна Республіка формально припинила своє існування після прийняття Акта злуки (Універсалу соборності) 22 січня 1919 року, то незрозуміло, чому ця позиція поширюється й на УНР. Не було після цього ніякої перерви в існуванні вже соборної Української Народної Республіки, відновленої 16 липня 1919 року. Насправді це дата переходу УНРади ЗУНР і Української галицької армії на терени Наддніпрянської України. Непереконливо виглядають і віхи існування Радянської України, зокрема липень 1918 року. Тоді, 5–12 липня, проходив Перший з'їзд КП(б)У, на якому було ухвалено рішення розпустити Народний секретаріат – уряд радянської України, офіційна назва якої була «Українська Народна Республіка». 6 січня 1919 року Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, що своїм маніфестом від 28 листопада 1919 року оголосив про відновлення Української Республіки Рад, дав останній нову офіційну назву – «Українська Соціалістична Радянська Республіка». Однак із чим пов'язані такі її хронологічні віхи, як грудень 1919 року й лютий–травень 1920 року, залишається загадкою.

Є запитання й щодо локальних утворень. Так, немає підстав вважати, що Донецько-Криворізька Радянська Республіка навіть формально входила до складу РСФСР – того прагнули ініціатори й творці ДКРР, однак РНК не дав своєї згоди. До того ж офіційно Донецько-Криворізька Радянська Республіка була створена 31 січня 1918 року, а не 27 грудня 1917 року. Дуже проблематичним залишається питання щодо існування Одеської Радянської Республіки, навіть формальних критеріїв якої (визначення кордонів, директивної документації, управлінських структур, окрім призначення деяких комісарів для розв'язання завдань на окремих напрямках і т.п.) не існує.

А Радянська Республіка Таврида не входила до складу України [5, с. 130–131].

Селянську повстанську армію очолював не Никифор Григорій – один з лідерів УПСР і УНР, – а Матвій Григорій [5, с. 129, 131].

На жаль, досить схематично відтворено картину постанов Західноукраїнської Народної Республіки, мотивацію й етапи поборницького процесу, як утім і функціонування соборної Української Народної Республіки [5, с. 173–191], що насправді мало надзвичайно великий вплив на всю долю революції й національної державності. Щоправда, у тексті є посилання на цікаві дослідження відомих вітчизняних вчених, де можна знайти додаткову інформацію.

Можна було сподіватися, що пов'язані зі згаданими аспектами сюжети будуть висвітлені в спеціальному підрозділі «Політика більшовицької Росії щодо України в 1917–1922 рр.». Однак принципово важливі моменти відображено здебільшого поверхово й уривчисто [5, с. 337–358], до того ж із низкою фактологічних помилок. Так, постанову Тимчасового уряду в Петрограді від 3 липня 1917 року з українського питання видано за акт про надання автономії Україні, начебто підписаний делегацією Тимчасового уряду в Києві 2 липня [5, с. 337]. Неправильно передано події жовтневого

збройного повстання в Києві; М. Бухарін не підписував «Декларацію прав народів Росії» – це зробили лише В. Ленін і Й. Сталін [5, с. 338]; переплутано дати, порушено хронологію викладу багатьох подій [5, с. 340–344].

Комуністичну партію (більшовиків) України було створено не в квітні 1918 року (19–20 квітня в Таганрозі було проведено лише нараду партійних працівників, на якій обрали Оргбюро для скликання конференції більшовиків України), а сам установчий з'їзд відбувся 5–12 липня 1918 року в Москві. Саме на ньому й було створено КП(б)У, статус якої як складової (на правах обласної) організації, частини РКП(б), помилково тлумачать як об'єднання КП(б)У з РКП(б) [5, с. 342]. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України в момент проголошення своєї декларації 29 листопада 1918 року очолював не Х. Раковський, як стверджують у книзі [5, с. 343], а Г. Пятаков.

Х. Раковського було призначено Головою Уряду 24 січня 1919 року.

Перелік допущених помилок, неправильних оцінок і тлумачень можна продовжити, однак важливіше те, що складні, суперечливі, неоднозначні процеси висвітлено досить необ'єктивно, тенденційно, у явній невідповідності з рівнем розробки відповідних проблем в сучасній українській історіографії, а зазначений підрозділ дисонує з іншими змістовними компонентами роботи.

Очевидно, українсько-польські відносини [5, с. 415–428] (автор – Б. Мусял) доцільніше було б розглянути дещо вище, навіть перед аналізом політики Франції щодо України (хоча був факт нетривалої окупації французами та їхніми союзниками деяких південних районів, а позиція щодо Директорії й білого руху значно вплинула на долю УНР).

Чимале значення тут мало те, що ставлення Франції до українського регіону було значно зумовлене особливими розрахунками Парижа щодо ролі Варшави в регіоні, а вибір лінії поведінки багато в чому залежав від розвитку подій на польсько-українському фронті, де на першому місці для французів був саме польський інтерес.

Мова вже не йде про Великобританію й Сполучені Штати Америки, опосередкованість політики яких щодо окупації України була ще більшою.

Однак зміст і сутність висновків значно залежали від принципів підходу до аналізованих процесів, глибини й сумлінності дослідницького аналізу історичного матеріалу.

Із цього погляду політичне лукавство є очевидним з таких слів: «на більшій частині польських і українських територій панувала Російська імперія»; «варто було сподіватися тісної співпраці між прихильниками з одного боку, польської, а з другого – української незалежності, а тому однією з мрій польської «іредсити» перед 1914 роком був спільний польсько-український похід на Київ» [5, с. 415]. Це пояснює позицію Ю. Пілсудського, який вважав Україну «природним союзником відродження Польщі у боротьбі з Росією» [5, с. 416].

Звісно, з такого погляду окупація Східної Галичини й Західної Волині – не проблема. Українці мали закривати на все очі, дякувати полякам за обіцянки визволити їх з російської неволі й «принагідно»

реалізувати плани відродження «історичної», «дорозборової» Польщі.

Природно, українські історики як у попередніх, так і в сучасних публікаціях, принаймні у більшості з них [35], таку точку зору не поділяють.

Усупереч статистиці (у Східній Галичині з 4,9 млн. мешканців 3,1 млн. становили українці, 1,1 млн. – поляки, 620 тис. – євреї), «польські політики в Галичині готувалися до створення незалежної Польщі, до якої мали належати також Львів і Східна Галичина». Вони сприйняли Брестський мир, рішення про створення в перспективі «коронного краю» як «несправедливе і анти польське», що викликало польсько-український конфлікт, тобто війну проти Західноукраїнської Народної Республіки, під час якої загинуло 15 тис. українських і 10 тис. польських вояків, не рахуючи мирних жителів [5, с. 417–420].

У виданні політику Ю. Пілсудського щодо УНР розглянуто й оцінено однобічно, під кутом зору лише польського інтересу, що підтверджує буквально кожен абзац, кожне твердження, наприклад: «Після того, як польсько-українські суперечки владналися на користь Польщі, Пілсудський зробив ставку на незалежну Україну на чолі з Петлюрою. З польського погляду незалежна Україна, яка не піддає сумнівові територіальні претензії Польщі у Східній Галичині й на Волині, була стратегічним союзником у протистоянні з комуністами, а також великоросійськими націоналістами» [5, с. 422].

Об'єктивно оцінюючи факти, згідно з якими С. Петлюра, його прибічники в УНР вважали союз з Польщею «останнім шансом» для збереження національної державності, автор відповідного розділу схильний виправдовувати й політику Ю. Пілсудського, який спритно користувався зі скрути проводу УНР і його готовності йти на будь-які поступки. Між тим «українську карту» цинічно використовувала Друга Річ Посполита, коли йшлося про відносини і з Червоною, і з Білою Росією. Так, підрозділ під назвою ««Київська операція»: спроби відновлення української державності» [5, с. 426–428] виглядає недостатньо вагомим – у ньому не лише не розв'язано, а навіть не поставлено нагальні проблеми, з приводу яких точиться дуже напружена наукова дискусія.

На жаль, у деяких сучасних вітчизняних дослідженнях помітний «крен» у бік симпатій до політики Ю. Пілсудського і відходу від принципових, детермінованих справжнім українським інтересом позицій С. Петлюри [36].

Вельми насиченим інтелектуальною аналітичною інформацією є підрозділ «Політика Франції щодо України в 1917–1924 рр.» (автор – Ганнес Ляйдінгер).

Метаморфози дипломатії Франції органічно «вплетені» в канву геополітичних процесів і водночас вдало персоналізовані [5, с. 369–370], достатньо кваліфіковано підводять до розуміння акції, промовисто-самокритично найменованої в документах «жалюгідною авантюрою», «південноросійською аферою», тобто воєнною інтервенцією в Україну.

Хоча в українській історіографії з часів репортерських публікацій у періодичній пресі, а також праць В. Винниченка, П. Христюка, І. Мазепи, А. Марголіна, О. Назарука, М. Маргулієса і до сьогодні зроблено

чимало, у книзі є цікаві уточнення, що прояснюють справжній смисл переговорів з представниками французького командування з Одеси й Бірзулі, далекосяжних розрахунків посланців Директорії, згрупованих навколо С. Петлюри [37].

Українські автори, з одного боку, ґрунтуються на усвідомленні спільної позиції Антанти щодо планів відродження «єдиної і неподільної Росії», а з другого, констатують дедалі наростаючі, просто безмежні апетити Ф. д'Ансельма й А. Фрейденберга. «Досягнутий «компроміс», – зазначено в книзі, – був почасти схожий на самозречення українців: під тиском французів вони, попри спротив і застереження, погодилися не лише з тим, що верховне головнокомандування військами до кінця лютого 1919 року перебуватиме в руках антантівських генералів, а залізниці і фінанси країни під іноземним контролем, а й з переформатуванням уряду, зокрема, з відставкою Винниченка, якого д'Ансельм вважав невинним лівим екстремістом.

Після того французькі офіцери в колонізаторській манері націлилися на встановлення протекторату без формальної на те згоди Директорії та незалежної України. План Фрейденберга об'єднати цю територію з більшою Росією на союзницьких засадах не зміг знайти прихильників серед оточення Денікіна» [5, с. 370–371].

Це проливає світло на два принципових моменти. По–перше, відповідно до вимог антантівських парламентаріїв, з самого початку було вирішено не надавати допомогу українській державності як такій за будь–яких умов. По–друге, розраховували не лише на підпорядкування А. Денікіну збройних сил УНР, а на об'єднання всієї небільшовицької Росії, у якій місця Україні – самостійній, автономній чи з будь–яким іншим статусом – бути не могло. Так, після з'ясування важливого елементу «плану Фрейденберга» (це підтверджено документальними архівними даними), що, природно, втаємничували від час переговорів, багато чого стає на свої місця.

На цьому тлі дуже цікаві ще два локальні елементи, на яких не загострено увагу у вітчизняних історичних працях: неприйняття англо–американськими партнерами переговорів французів з представниками С. Петлюри та наголошування на єврейському походженні А. Фрейденберга. Це, зокрема, змушує замислитися над тим, що в переговорах було використано обіцянку С. Петлюри побудувати в Україні першу національну масонську республіку [38].

Характерним для позиції Франції щодо України був «оборонний антибільшовизм» [5, с. 372–375], до чого, часом у супереч національно–державним інтересам, змушувала погоджена з Великобританією й США політична лінія.

На окрему увагу заслуговують цікаві, важливі, багатоаспектні проблеми, пов'язані із з'ясуванням впливу на загальноєвропейську ситуацію, на розвиток подій в Україні таких могутніх гравців тогочасного світового поступу, як Об'єднане Королівство Великої Британії та Ірландії й Сполучених Штатів Америки [5, с. 381–414] (автор – В. Дворнік), хоча й у вітчизняній історичній науці з'являються серйозні дослідження [39].

Можна знайти вагомі, змістовні для відтворення загальної картини моменти, до яких українська історіографія практично не доходила, зокрема стосунки

зі Швейцарією в 1918 році [5, с. 429–440] (автори – В. Дворнік, П. Ліб).

Висновки, яких дійшли автори, досить логічні, виражені й переконливі. Окупацію України Центральними державами вони оцінюють як «цілковитий провал» для суб'єктів акції [5, с. 453]. Для України ж вона обернулася не стільки нетривалим відновленням незалежності, скільки «міцними обіймами» «нових союзників», від яких важко було звільнитися (свого часу історик В. Чередниченко охарактеризував феномен вбивчим (*влучним?*) публіцистичним словосполученням «самостійність в німецькому ошийнику», що в чомусь перегукується, а в чомусь продовжує історіографічну традицію 20–х років, коли вживали вираз «під німецькою п'ятою») [40]. Ту ситуацію, у яку потрапила тогочасна Україна, значно пояснювало, зокрема, її стратегічне територіальне розташування та багаті економічні ресурси.

Відтворення подій у книзі багато в чому виглядає цілком реалістичним, аргументованим, особливо в аспектах, пов'язаних з економічною сферою життя. Загалом же окупаційний період кваліфікують як «фазу принаймні відносного миру» [5, с. 256]. З такою оцінкою важко погодитися, як і з тим, що «на питання про те, як сприймало українське населення окупаційні війська в 1918 році, науковці досі не дали чіткої відповіді, а в радянській історіографії та архівній політиці це питання опинилось у тіні подій 1918 року... проте очевидно, що популярність Центральних держав до кінця їхнього перебування в Україні дедалі меншала» [5, с. 454–455].

У цьому контексті слід зазначити, що не лише в радянській історіографії, а й у значно ширшому дослідницькому зрізі здавна, починаючи з праць В. Винниченка, Д. Дорошенка, М. Шаповала, П. Христюка, І. Мазепи і до публікацій сучасних істориків, домінуючим є висновок, що рішуче неприйняття австро–німецьких окупантів, підтримуваних ними режимів Центральної Ради й Гетьманату призвело до повсюдних масових виступів населення, нових могутніх сплесків громадянської війни.

Відповідаючи на запитання, чому Україні в революційну добу, у 1918 році, не вдалося вибороти й закріпити самостійність, автори колективної праці вважають, що тут, головним чином, вплинули два моменти. По–перше, «Україну в її прагненнях до своєї державності не підтримав ніхто з основних гравців світової спільноти» [5, с. 456–458].

По–друге, «інший фактор, який стояв на заваді утвердженню самостійності України, мав внутрішньоукраїнський характер. Протягом усього цього періоду українці не змогли дійти внутрішнього консенсусу про те, на кого має орієнтуватися Україна і з якими партнерами співпрацювати в утвердженні своєї самостійності. Українська національна ідея майже не знаходила підтримки серед значною мірою неписьменного сільського населення: селяни хоч і розмовляли українською, але питаннями про те, на що має орієнтуватися держава і хто нею має керувати чи, наприклад, що визначає «українець», у селі ніхто не займався. Натомість міські еліти українського національного руху були розділені на проєвропейські та проросійські. Обидва напрями майже непримиренно

протистояли один одному і до того ж не мали єдності у своєму середовищі. Насамперед у просвіропейському таборі не могли дійти спільної думки про те, на кого орієнтуватися, – на Варшаву, Берлін, Париж, Лондон чи Відень. Можливість якогось водночас і просвіропейського, і проросійського середнього шляху в майбутнє на той час ще не могла мати консенсусу» [5, с. 459].

На цей звертають увагу й історики України [41], хоча нерідко, применшуючи проблему, відходячи від конкретної ситуації, легковажно заявляють, що лідери Української революції просто стомилися від вибору зовнішньополітичних орієнтацій: слід було пов'язувати свою долю з Антантою, а не з тим, хто програвав війну. Однак спочатку слід з'ясувати, наскільки вільною була УНР у своєму виборі, чи могла вона вирватися з надзвичайно жорстких обставин, що вимагали рухатись у напрямку, детермінованому комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Сформульовані в книзі висновки загалом правильні, хоча, безперечно, надалі можуть бути конкретизованими, уточненими, урізноманітненими, поглибленими. Зокрема, йтиметься про надзвичайно складні процеси, що наповнювали соціальне життя. Саме в 1918 році відбулися кардинальні зміни в розвитку більшості політичних партій, передусім українських. Для подальшої долі державності, майбутнього нації це мало колосальне значення.

Певним стимулом для нових розмірковувань, подальших наукових пошуків може послужити документальне видання про добу Гетьманату, що побачило світ у кінці 2015 року [42].

Поява книги «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки» – непересічне явище в історичній науці. Хочеться думати, що вона надасть додаткового імпульсу розвитку вітчизняної історіографії. Реагуючи на її зміст, висновки, оцінки, історики України можуть поєднати їх з власними набутками, врахувати позитиви, відхилити те, що з погляду серйозної наукової експертизи виявиться неприйнятним, додатково продумати аргументацію щодо сумнівних моментів і зосередитися на нагальних і перспективних питаннях.

Список використаних джерел

1. Див.: Політична історія України ХХ століття. У 6 т. – Т.2. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії. – К., 2003. – 488 с.; Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К., 2003. – 608 с.; Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Всеукраїнська наукова конференція. 19–20 травня 2008 р. – К., 2008. – 320 с.; Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. – К., 2011. – 336 с.; Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У 2 кн. Кн.1. – К., 2011. – 390 с.; Кн.2. – К., 2012. – 464 с.; Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження) // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип.7. – 310 с.; Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення. – К., 2013. – 656 с.
2. Див.: Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997. – 416 с.; Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К., 1999. – 508 с.; Солдатенко В. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. У 4 т.: Т. II. Рік 1918. – К., 2009. – 411 с.; Солдатенко В. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки). Логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. – К., 2011. – 568 с. (друге вид., доп. і перероб. – К., 2012. – 522 с.);

Солдатенко В. У вирі революцій і громадянської війни. – К., 2012. – 272 с.; Солдатенко В. Гражданская война в Украине. 1917–1920 гг. – Москва, 2012. – 672 с.

3. Див.: Федюшин О. Украинская революция 1917–1918. – Москва, 2007. – 334 с.; Уилер-Беннет Д. Брестский мир. Победы и поражения советской дипломатии. – Москва, 2009. – 415 с.

4. Нариси історії Української революції 1917–1921 років. – Т.1. – С.385–387.

5. Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдинг Міллер А., Мусьял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. – К., 2015. – 512 с.

6. Die Ukraine zwischen Selbstbestimmung und Fremdherrschaft 1917–1922. – Zeyram Graz. – 2011.

7. Див.: Попик С. Українці в Австрії, 1914–1918 рр.: австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К. – Чернівці, 1999. – 236 с.; Історія України. Вид. 3-тє доп. і перероб. (загальна редакція – В. А. Смолія). – К., 2002. – С.197–209; Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. – К., 2011. – С.214–265; Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У 2 кн. – Кн.1. – С.13–86; Головенко В., Матієнко В., Солдатенко В. Дипломатична історія України (кінець ХІХ – перша чверть ХХ століття). – К., 2011. – С.7–172; Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн.1: Історичні нариси. – К., 2014. – 784 с.; Дацьків І. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів: 1917–1923 рр. – Тернопіль, 2009. – 519 с.; Литвин В. М. Історія України. Підручник. – К., 2013. – 992 с.

8. Головенко В. І., Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. – К., 2009. – 448 с.

9. Див.: Яремчук В. Д. Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України: компаративний аналіз (1899–1918). – К., 2012. – С.355, 392, 404–405, 419; Кугутак М. Українська націонал-демократія. 1918–1939. Т.1. – К. – Івано-Франківськ, 2002. – С.65–69.

10. Рубач М. А. К истории украинской революции (Заметки и документы: декабрь). Глава III. Внешние политические факторы // Летопись революции. – 1926. – №5 (20). – С.7–35.

11. Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920. – Т.2. – Прага, 1921; Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т.1. – Ужгород, 1932; Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни (1914–1918 рр.). – Л., 1930; Берестейський мир. З нагоди 10-х роковин 9.II.1918–9.II.1928. Спомини та матеріали. – Львів-Київ, 1928.

12. Див.: Никольников Г. А. Брестский мир и Украина. – К., 1981. – 173 с.; Симоненко Р. Брест. Двобій війни і миру. – К., 1988; Держалюк М. Берестейський мир і Україна // Пам'ять століть. – 1998. – №1; Солдатенко В. Перша дипломатична акція УНР – Берестейська угода // Україна дипломатична. Науковий щорічник. – К., 2002. – Вип. II. – С.248–263; Михутин І. Украинский Брестский мир. Путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством Украинской Центральной Рады. – Москва, 2007. – 288 с. (Рецензії В. Солдатенка на монографію опубліковано в «Українському історичному журналі» (2007. – №4. – С.203–206) і журналі «Отечественная история» (Москва, 2007. – №6. – С.187–189); Дацьків І. Брест 1918: європейський прорив України. – Тернопіль, 2008. – 553 с.

13. Див.: Грушевський М. Ллюстрована історія України. – К. – Відень, 1920. – С.564–565; Дорошенко Д. Знач. праця. – С.333; Христюк П. Знач. праця. – С.139–141; Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [маресь 1917 – маресь 1919]). Ч. II – К. – Відень, 1920. – С.208–209; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. III.

14. Див.: Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – Москва, 1936. – 205 с.; Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. – К., 1938. – 622 с.; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – Москва, 1942. – 240 с.

15. Див.: Белан Ю. А. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. – К., 1960. – 330 с.; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – Москва, 1966. – 455 с.; Солдатенко В. Ф. Гражданская война в Украине. 1917–1920 гг. – Москва, 2012. – 672 с.

16. Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т.1.

17. Там само. – С.20; Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень–грудень 1918). – Харків, 2000. – 462 с.
18. Див.: К десятилетию интервенции. Сб. статей. – Москва–Ленинград, 1929. – 246 с.; Пташинский П. До історії німецько-австрійської інтервенції на Україні // Архів Радянської України. – 1932. – №1–2; Німецько-австрійська інтервенція на Україні. – Т.1. – Х., 1933; Скляренко Є. Борьба трудящих Украины против немецко-австрийских оккупантов и гетманщины в 1918 г. – К., 1960. – 284 с.; Карпенко О. Ю. Империалистичная интервенция на Украине (1918–1920). – Л., 1964. – 255 с.; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – М., 1966. – 455 с.; Українська РСР в період громадянської війни, 1917–1920 рр.: У 3 т. Т.1. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії. Встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні. Вітчизняна війна українського народу проти австро-німецьких окупантів (березень 1917 р. – листопад 1918 р.). – 1967. – 422 с.
19. Див.: Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. – К., 1959. – 153 с.; Тичина В. Є. Борьба против немецких оккупантов и внутренней контрреволюции на Украине в 1918 году. – Х., 1969. – 284 с.; Пиріг Р. Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К., 2008. – 209 с.
20. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе–хроніки. Т. II. Рік 1918.
21. Україна: політична історія XX – початок XXI століття. – К., 2007.
22. Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т.ІІІ. – Прага, 1921. – С.127; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С.112.
23. Первый съезд коммунистической партии большевиков Украины. 5–12 июля 1918 г. Протоколы. – К., 1991.
24. Солдатенко В. Україна в революційну добу. Історичні есе–хроніки. – Т. II. Рік 1918.
25. Деникин А. И. Очерки русской смуты: В 5 т. – Т.2.
26. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997.
27. Історія українського селянства. Нариси в 2 т. – К., 2006. – Т.1.
28. Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р.; Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140–річчя від дня народження). Збірка наукових праць.
29. Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття. Міжнародна науково–теоретична конференція 20–21 листопада. – К., 2007. – 580 с.; Українська революція 1917–1921 років. Погляд із сьогодення. – К., 2013. – 656 с.
30. Див.: Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М., 1954. – С.72; Борисов В. И. Военный коммунизм: идеология и практика (о ходе проведения продовольственной политики в Украине). – Луганск, 1993. – С.22; Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. – С.168; Притуляк П. Україна і Брестський мир: від підписання до виконання: (1917–1918 рр.). – К., 2004. – 216 с.
31. Притуляк П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро–Угорщиною 1918 р. // Український історичний журнал. – 1997. – №1. – С.62–71.
32. Див.: Політична історія України. XX століття. Т.2. – С.258–271; Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. – С.172–180; Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе–хроніки. – Т.2. – Рік 1918. – С.238–241; Солдатенко В. Ф. Гражданская война в Украине. 1917–1920 гг. – С.219.
33. Див.: Борисов В. И., Чернобаев А. А. Хлеб, война, революция: продовольственная политика на юге России в период Первой мировой войны и революции (1914–1918 гг.). – Москва – Луганск, 1997. – С.104–127; Економічна історія України. Історико–економічне дослідження. У 2 т. – К., 2011. – Т.2. – С.97–153; Лозовий В. Продовольче становище в Україні в період Гетьманату: політика влади і реакція селянства (1918 рік) // Студії з історії української революції 1917–1921 років. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Руслана Яковича Пирого з нагоди 70–річчя з дня народження та 40–річчя науково–педагогічної діяльності. – К., 2011. – С.184–196; Солдатенко В. Ф. Чинник «українського хліба» в громадянській війні 1917–1920 рр. // Український селянин. Збірник наукових праць. – Черкаси, 2014. – №14. – С.156–162.
34. Див.: Солдатенко В. Ф. Українська революція як суспільний феномен: пошук методологічних засад дослідження // Центральна Рада і український державотворчий процес. Матеріали наукової конференції. 20 березня 1997 р. Ч.І. – К., 1997. – С.20–29; Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. Кн. 1–2. – К. – Кн.1. – 1997. – 416 с.; Кн.2. – 1999. – 508 с.; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – 976 с.; Солдатенко В. Ф. Українська революція: феномен і дослідники // Пам'ять століть. – 1999. – С.157–160; Солдатенко В. Ф. Українська революція // Політологічний енциклопедичний словник. – К., 2004. – С.677; Солдатенко В. Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. // Український історичний журнал. – 2008. – №1. – С.75–88; Солдатенко В. Ф. Феномен Української революції // Российская история (Москва). – 2009. – №1. – С.36–46; Солдатенко В. Ф. Украинская революция 1917–1920 гг. К выяснению контуров и параметров исторического феномена // Гілея. Науковий вісник. – К., 2009. – Вип.18. – С.4–20; Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917–1920): логіка пізнання, історичні епізоди, ключові постаті. – К., 2011. – 568 с.
35. Див.: Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. – Л., 1995. – 38 с.; Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Українсько–польські відносини та боротьба за єдність України. XIX – початок XX ст. Нариси. – К., 2007. – 704 с.; Красівський О. Українсько–польські взаємини в 1917–1923. – К., 2008. – 544 с.; Устименко В. Польсько–українська конфронтація в часи ЗУНР // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – К., 2014. – Вип.10. – С.230–252.
36. Див.: Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько–польського військово–політичного співробітництва 1917–1921 рр. – Л., 1997. – 68 с.; Литвин С. Х. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – 640 с.; Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. – К., 2007. – С.148–163; Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. – К., 2007. – С.104–126 та ін.
37. Див.: Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. – К., 1998. – 240 с.; Городня Н. Д. Політика країн Антанти і США щодо державності України в 1917–1919 роках. Автореф. канд. іст. наук. – К., 1996. – 24 с.; Гончар Б. М., Городня Н. Д. Відносини між Францією і УНР (грудень 1918 – квітень 1919 р.) // Український історичний журнал. – 2000. – №2. – С.47–57; Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007. – С.241–301; Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе–хроніки: в 4 т. – Т.3.: Рік 1919. – К., 2010. – С.125.
38. Див.: Савченко В. Симон Петлюра. – Харьков, 2004. – С.244, 251 і др.; Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе–хроніки. – Т.3.: Рік 1919. – С.153–155.
39. Павлюк О. В. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). – К., 1996. – 187 с.
40. Под немецкой пятой (документы о Гетьманщине) // Летопись революции. – 1924. – №3. – С.189–203.
41. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. – К., 1999. – 274 с.
42. Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. – К., 2015. – Т.1. – 790 с., Т.2. – 412 с.

References

1. Dyv.: Politychna istorija Ukrai'ny XX stolittja. U 6 t. – Т.2. Revoljucii' v Ukrai'ni: polityko–derzhavni modeli ta realii'. – К., 2003. – 488 с.; Kapeljushnyj V. Zdobuta i vtrachena nezalezhnist': istoriografichnyj narys ukrai'ns'koi' derzhavnosti doby nacional'no–vyzvol'nyh zmagan' (1917–1921 rr.). – К., 2003. – 608 с.; Get'manat Pavla Skoropads'kogo: istorija, postati, kontroversii'. Vseukrai'ns'ka naukova konferencija. 19–20 travnja 2008 r. – К., 2008. – 320 с.; Pyrig R. Ukrai'ns'ka get'mans'ka derzhava 1918 roku. Istorychni narysy. – К., 2011. – 336 с.; Narysy istorii' Ukrai'ns'koi' revoljucii' 1917–1921 rokiv. U 2 kn. Kn.1. – К., 2011. – 390 с.; Kn.2. – К., 2012. – 464 с.; Pavlo Skoropads'kyj – ostannij get'man Ukrai'ny (do 140–richchja vid dnja narodzhennja) // Nacional'na ta istorychna pam'jat'. – 2013. – Vyp.7. – 310 с.; Ukrai'ns'ka revoljucija 1917–1921 rokiv: pogljad iz s'ogodennja. – К., 2013. – 656 с.
2. Dyv.: Soldatenko V. Ukrai'ns'ka revoljucija: koncepcija ta istoriografija. – К., 1997. – 416 с.; Soldatenko V. Ukrai'ns'ka revoljucija: koncepcija ta istoriografija (1918–1920 rr.). – К., 1999. – 508 с.; Soldatenko V. Ukrai'na v revoljucijnu dobu. Istorychni ese–hroniky. U 4 t. T. II. Rik 1918. – К., 2009. – 411 с.; Soldatenko V.

- Revolucijna doba v Ukraïni (1917–1920 roky). Logika piznannja, istorychni postati, ključovi epizody. – K., 2011. – 568 s. (druge vyd., dop. i pererob. – K., 2012. – 522 s.); Soldatenko V. U vyri revolucij i gromadjans'koi' vijny. – K., 2012. – 272 s.; Soldatenko V. Graždanskaja vojna v Ukraine. 1917–1920 gg. – Moskva, 2012. – 672 s.
3. Dyv.: Fedjushin O. Ukrainskaja revolucija 1917–1918. – Moskva, 2007. – 334 s.; Uiler–Bennet D. Brestskij mir. Pobedy i porazhenija sovjetskoi diplomatii. – Moskva, 2009. – 415 s.
4. Narysy istorii' Ukraïns'koi' revolucii' 1917–1921 rokiv. – T.1. – S.385–387.
5. Dornik V., Kas'janov G., Lib P., Ljajding Milljer A., Musjal B., Rasevych V. Ukraïna mizh samovyznachennjam ta okupacijeu: 1917–1922 roky. – K., 2015. – 512 s.
6. Die Ukraine zwischen Selbstbestimmung und Fremdherrschaft 1917–1922. – Zeyram Graz. – 2011.
7. Dyv.: Popyk S. Ukraïnci v Avstrii', 1914–1918 rr.: avstrijs'ka polityka v Ukraïns'komu pytanni periodu Velykoi' vijny. – K. – Chernivci, 1999. – 236 s.; Istorija Ukraïny. Vyd. 3-tje dop. i pererob. (zagal'na redakcija – V. A. Smolija). – K., 2002. – S.197–209; Ukraïna v Jevropi: kontekst mizhnarodnyh vidnosyn. – K., 2011. – S.214–265; Narysy istorii' Ukraïns'koi' revolucii' 1917–1921 rokiv. U 2 kn. – Kn.1. – S.13–86; Golovchenko V., Matvijenko V., Soldatenko V. Dyplomatyčna istorija Ukraïny (kinec' XIX – persha chvert' XX stolittja). – K., 2011. – S.7–172; Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraïna. U 2 kn. Kn.1: Istorychni narysy. – K., 2014. – 784 s.; Dac'kiv I. Dyplomatija Ukraïns'kyh derzhavnyh utvoren' u zahysti nacional'nyh interesiv: 1917–1923 rr. – Ternopil', 2009. – 519 s.; Lytvyn V. M. Istorija Ukraïny. Pidručnyk. – K., 2013. – 992 s.
8. Golovchenko V. I., Soldatenko V. F. Ukraïns'ke pytanja v roky Pershoi' svitovoi' vijny. – K., 2009. – 448 s.
9. Dyv.: Jaremchuk V. D. Ukraïns'ka bagatopartijnist' Naddnprjans'koi' i Zahidnoi' Ukraïny: komparatyvnyj analiz (1899–1918). – K., 2012. – S.355, 392, 404–405, 419; Kugutjak M. Ukraïns'ka nacional'no-demokratija. 1918–1939. T.1. – K. – Ivano-Frankivs'k, 2002. – S.65–69.
10. Rubach M. A. K istorii ukrainskoj revolucii (Zametki i dokumenty: dekabry). Glava III. Vnesnie politicheskie faktory // Letopis' revolucii. – 1926. – №5 (20). – S.7–35.
11. Dyv.: Hrystjuk P. Zamitky i materialy do istorii' Ukraïns'koi' revolucii'. 1917–1920. – T.2. – Praga, 1921; Doroshenko D. Istorija Ukraïny. 1917–1923 rr. – T.1. – Uzhgorod, 1932; Levyc'kyj K. Istorija vyzvol'nyh zmagany' galyc'kyh Ukraïnciv z chasu svitovoi' vijny (1914–1918 rr.). – L., 1930; Berestejs'kyj myr. Z nagody 10-h rokovyh 9.II.1918–9.II.1928. Spomyny ta materialy. – L'viv–Kyj'v, 1928.
12. Dyv.: Nikol'nikov G. A. Brestskij mir i Ukraina. – K., 1981. – 173 s.; Symonenko R. Brest. Dvobij vijny i myru. – K., 1988; Derzhajuk M. Berestejs'kij myr i Ukraïna // Pam'jat' stolit'. – 1998. – №1; Soldatenko V. Persha dyplomatyčna akcija UNR – Berestejs'ka uroda // Ukraïna dyplomatyčna. Naukovy shhorichnyk. – K., 2002. – Vyp. II. – S.248–263; Mihutina I. Ukrainskij Brestskij mir. Put' vyhoda Rossii iz Pervoi mirovoj vojny i anatomija konflikta mezhdu Sovnarkomom RSFSR i pravitel'stvom Ukrainskoj Central'noj Rady. – Moskva, 2007. – 288 s. (Recenzij' V. Soldatenka na monografiju opublikovano v «Ukraïns'komu istorychnomu zhurnali» (2007. – №4. – S.203–206) i zhurnali «Otechestvennaja istorija» (Moskva, 2007. – №6. – S.187–189)); Dac'kiv I. Brest 1918: jevropejs'kyj proryv Ukraïny. – Ternopil', 2008. – 553 s.
13. Dyv.: Grushevs'kyj M. Iljistrovana istorija Ukraïny. – K. – Viden', 1920. – S.564–565; Doroshenko D. Zaznach. pracja. – S.333; Hrystjuk P. Zaznach. pracja. – S.139–141; Vynnychenko V. Vidrodzhennja nacii' (Istorija Ukraïns'koi' revolucii' [marec' 1917 – marec' 1919]). Ch. II – K. – Viden', 1920. – S.208–209; Shapoval M. Velyka revolucija i Ukraïns'ka vyzvol'na programa. – Praga, 1928. – S. III.
14. Dyv.: Krah germanskoj okupacii na Ukraine (po dokumentam okupantov). – Moskva, 1936. – 205 s.; Osvoboditel'naja vojna ukrainskogo naroda protiv nemekih okupantov. – K., 1938. – 622 s.; Dokumenty o razgrome germanskih okupantov na Ukraine v 1918 godu. – Moskva, 1942. – 240 s.
15. Dyv.: Belan Ju. A. Otechestvennaja vojna ukrainskogo naroda protiv nemekih okupantov v 1918 godu. – K., 1960. – 330 s.; Suprunenko N. I. Ocherki istorii graždanskoi vojny i inostrannojo voennoj intervencii na Ukraine. – Moskva, 1966. – 455 s.; Soldatenko V. F. Graždanskaja vojna v Ukraine. 1917–1920 gg. – Moskva, 2012. – 672 s.
16. Encyklopedija istorii' Ukraïny. – K., 2003. – T.1.
17. Tam samo. – S.20; Tymoshuk O. V. Ohoronnyj aparat Ukraïns'koi' Derzhavy (kviten'–gruden' 1918). – Harkiv, 2000. – 462 s.
18. Dyv.: K desjatiletiju intervencii. Sb. statej. – Moskva–Leningrad, 1929. – 246 s.; Ptashyns'kyj P. Do istorii' nimec'ko–avstrijs'koi' intervencii' na Ukraïni // Arhiv Radjans'koi' Ukraïny. – 1932. – №1–2; Nimec'ko–avstrijs'ka intervencija na Ukraïni. – T.1. – H., 1933; Skljarenko Je. Borot'ba trudjashchyh Ukraïny proty nimec'ko–avstrijs'kyh okupantiv i get'manshyny v 1918 r. – K., 1960. – 284 s.; Karpenko O. Ju. Imperialistyčna intervencija na Ukraïni (1918–1920). – L., 1964. – 255 s.; Suprunenko N. I. Ocherky ystoryy graždanskoi vojny y ynostrannojo voennoj yntervencyy na Ukraine (1918–1920). – M., 1966. – 455 s.; Ukraïns'ka RSR v period gromadjans'koi' vijny, 1917–1920 rr.: U 3 t. T.1. Peremoga Velykoi' Zhovtnevoi' socialistyčnoj revolucii' v Rosii'. Vstanovlennja i zmicennja Radjans'koi' vlady na Ukraïni. Vitchyznana vijna Ukraïns'kogo narodu proty avstro–nimec'kyh okupantiv (berezen' 1917 r. – lystopad 1918 r.). – 1967. – 422 s.
19. Dyv.: Zastavenko G. Krah nimec'koi' intervencii' na Ukraïni v 1918 r. – K., 1959. – 153 s.; Tychyna V. Je. Borot'ba proty nimec'kyh okupantiv i vnutrishn'oi' kontrrevolucii' na Ukraïni v 1918 roci. – H., 1969. – 284 s.; Pyrig R. Ja. Get'manat Pavla Skoropads'kogo: mizh Nimechchynoi' i Rosijeju. – K., 2008. – 209 s.
20. Soldatenko V. F. Ukraïna v revolucijnju dobu. Istorychni ese–hroniky. T. II. Rik 1918.
21. Ukraïna: polityčna istorija XX – pochatok XXI stolittja. – K., 2007.
22. Dyv.: Hrystjuk P. Zamitky i materialy do istorii' Ukraïns'koi' revolucii'. – T.III. – Praga, 1921. – S.127; Shapoval M. Velyka revolucija i Ukraïns'ka vyzvol'na programa. – Praga, 1928. – S.112.
23. Pervyj s'ezd kommunističeskoj partii bol'shevikov Ukrainy. 5–12 ijulja 1918 g. Protokoly. – K., 1991.
24. Soldatenko V. Ukraïna v revolucijnju dobu. Istorychni ese–hroniky. – T. II. Rik 1918.
25. Denikin A. I. Ocherki russkoj smuty: V 5 t. – T.2.
26. Zaharchenko P. Seljans'ka vijna v Ukraïni: rik 1918. – K., 1997.
27. Istorija Ukraïns'kogo seljanstva. Narysy v 2 t. – K., 2006. – T.1.
28. Get'manat Pavla Skoropads'kogo: istorija, postati, kontroversii'. Vseukraïns'ka naukova konferencija 19–20 travnja 2008 r.; Pavlo Skoropads'kyj – ostannyj get'man Ukraïny (do 140-richchja vid dnja narodzhennja). Zbirka naukovykh prac'.
29. Ukraïna v revolucijnyh procesah pershyh desjatyli' XX stolittja. Mizhnarodna nauko–teoretyčna konferencija 20–21 lystopada. – K., 2007. – 580 s.; Ukraïns'ka revolucija 1917–1921 rokiv. Pogljad iz s'ogodennja. – K., 2013. – 656 s.
30. Dyv.: Ocherki razvitija narodnogo hozjajstva Ukrainskoj SSR. – M., 1954. – S.72; Borisov V. I. Voennyj kommunizm: ideologija i praktika (o hode provedenija prodovol'stennoj politiki v Ukraine). – Lugansk, 1993. – S.22; Pyrig R. Ja. Ukraïns'ka get'mans'ka derzhava 1918 roku. Istorychni narysy. – S.168; Prytuljak P. Ukraïna i Brest'skyj myr: vid pidpysannja do vykonannja: (1917–1918 rr.). – K., 2004. – 216 s.
31. Prytuljak P. Ekonomichnyj dogovor UNR z Nimechchynoiu ta Avstro–Ugorshhynoiu 1918 r. // Ukraïns'kyj istorychnyj zhurnal. – 1997. – №1. – S.62–71.
32. Dyv.: Polityčna istorija Ukraïny. XX stolittja. T.2. – S.258–271; Pyrig R. Ja. Ukraïns'ka get'mans'ka derzhava 1918 roku. Istorychni narysy. – S.172–180; Soldatenko V. F. Ukraïna v revolucijnju dobu. Istorychni ese–hroniky. – T.2. – Rik 1918. – S.238–241; Soldatenko V. F. Graždanskaja vojna v Ukraine. 1917–1920 gg. – S.219.
33. Dyv.: Borisov V. I., Chernobaev A. A. Hleb, vojna, revolucija: prodovol'stvennaja politika na jube Rossii v period Pervoi mirovoj vojny i revolucii (1914–1918 gg.). – Moskva – Lugansk, 1997. – S.104–127; Ekonomična istorija Ukraïny. Istoryko–ekonomične doslidzhennja. U 2 t. – K., 2011. – T.2. – S.97–153; Lozovyj V. Prodovol'che stanovyshhe v Ukraïni v period Get'manatu: politika vlady i reakcija seljanstva (1918 rik) // Studii' z istorii' Ukraïns'koi' revolucii' 1917–1921 rokiv. Zbirnyk naukovykh prac' na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Ruslana Jakovyha Pyroga z nagody 70-richchja z dnja narodzhennja ta 40-richchja nauko–pedagogičnoi' dijal'nosti. – K., 2011. – S.184–196; Soldatenko V. F. Chynnyk «Ukraïns'kogo hliba» v gromadjans'kij vijni 1917–1920 rr.) // Ukraïns'kyj seljanyn. Zbirnyk naukovykh prac'. – Cherkasy, 2014. – №14. – S.156–162.

34. Dyv.: Soldatenko V. F. Ukrai'ns'ka revolucija jak suspil'nyj fenomen: poshuk metodologichnyh zasad doslidzhennja // Central'na Rada i ukrai'ns'kyj derzhavotvorchij proces. Materialy naukovoï konferencii. 20 bereznja 1997 r. Ch.I. – K., 1997. – S.20–29; Soldatenko V. F. Ukrai'ns'ka revolucija: koncepcija ta istoriografija. Kn. 1–2. – K. – Kn.1. – 1997. – 416 s.; Kn.2. – 1999. – 508 s.; Soldatenko V. F. Ukrai'ns'ka revolucija. Istorychnyj narys. – K., 1999. – 976 s.; Soldatenko V. F. Ukrai'ns'ka revolucija: fenomen i doslidnyky // Pam'jat' stolit'. – 1999. – S.157–160; Soldatenko V. F. Ukrai'ns'ka revolucija // Politologichnyj encyklopedychnyj slovnyk. – K., 2004. – S.677; Soldatenko V. F. Novitni tendencii j aktual'ni problemy istoriografichnoho osvjoennja procesiv revolucijnoi doby 1917–1920 rr. // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 2008. – №1. – S.75–88; Soldatenko V. F. Fenomen Ukrainskoj revolucii // Rossijskaja istorija (Moskva). – 2009. – №1. – S.36–46; Soldatenko V. F. Ukrainskaja revolucija 1917–1920 gg. K vyjasneniju konturov i parametrov istoricheskogo fenomena // Gileja. Naukovyj visnyk. – K., 2009. – Vyp.18. – S.4–20; Soldatenko V. F. Revolucijna doba v Ukrai'ni (1917–1920): logika piznannja, istorychni epizody, ključovi postati. – K., 2011. – 568 s.

35. Dyv.: Lytvyn M. R., Naumenko K. Je. Istoriija ZUNR. – L., 1995. – 38 s.; Symonenko R. G., Tabachnyk D. V. Ukrai'ns'ko-pol's'ki vidnosyny ta borot'ba za jednist' Ukrai'ny. XIX – pochatok XX st. Narysy. – K., 2007. – 704 s.; Krasivs'kyj O. Ukrai'ns'ko-pol's'ki vzajemny v 1917–1923. – K., 2008. – 544 s.; Ustymenko V. Pol's'ko-ukrai'ns'ka konfrontacija v chasy ZUNR // Problemy vyvchennja istorii' Ukrai'ns'koi' revolucii' 1917–1921 rokiv. – K., 2014. – Vyp.10. – S.230–252.

36. Dyv.: Gud' B., Golubko V. Nelegka doroga do porozuminnja. Do pyttannja genezy ukrai'ns'ko-pol's'kogo vijs'kovo-politychnogo spivrobotnytstva 1917–1921 rr. – L., 1997. – 68 s.; Lytvyn S. H. Sud istorii'. Symon Petljura i petljuriana. – K., 2001. – 640 s.; Kalakura O. Poljaky v etnopolitychnyh procesah na zemljah Ukrai'ny u XX stolitti. – K., 2007. – S.148–163; Zarec'ka T. Juzef Pilsuds'kyj i Ukrai'na. – K., 2007. – S.104–126 ta in.

37. Dyv.: Derzhajuk M. S. Miznarodne stanovyshe Ukrai'ny ta i'i' vyzvol'na borot'ba u 1917–1922 rr. – K., 1998. – 240 s.; Gorodnja N. D. Polityka krai'n Antanty i SSHa shhodo derzhavnosti Ukrai'ny v 1917–1919 rokah. Avtoref. kand. ist. nauk. – K., 1996. – 24 s.; Gonchar B. M., Gorodnja N. D. Vidnosyny mizh Francijeju i UNR (gruden' 1918 – kviten' 1919 r.) // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 2000. – №2. – S.47–57; Soldatenko V. F. Vynnychenko i Petljura: politychni portrety revolucijnoi' doby. – K., 2007. – S.241–301; Soldatenko V. F. Ukrai'na v revolucijnju dobu. Istorychni ese-hroniky: v 4 t. – T.3.: Rik 1919. – K., 2010. – S.125.

38. Dyv.: Savchenko V. Simon Petljura. – Har'kov, 2004. – S.244, 251 i dr.; Soldatenko V. F. Ukrai'na v revolucijnju dobu. Istorychni ese-hroniky. – T.3.: Rik 1919. – S.153–155.

39. Pavljuk O. V. Borot'ba Ukrai'ny za nezalezhnist' i polityka SSHa (1917–1923). – K., 1996. – 187 s.

40. Pod nemeckoj pjatoj (dokumenty o Get'manshine) // Letopis' revolucii. – 1924. – №3. – S.189–203.

41. Drama vyboru. Vidnosyny Ukrai'ny z Central'nymy derzhavamy u 1917–1918 rr. – K., 1999. – 274 s.

42. Ukrai'ns'ka Derzhava (kviten'–gruden' 1918 roku). Dokumenty i materialy. U 2 t. – K., 2015. – T.1. – 790 s., T.2. – 412 s.

Soldatenko V. F., doctor of historical sciences, professor, corresponding member of National Academy of Sciences of Ukraine, Chief Researcher, Institute of Political and Ethnic Studies of Ivan Kuras NAS of Ukraine (Ukraine, Kyiv), gileja.org.ua@gmail.com

Ukraine 1918 in the transnational context: historiographical discourse

Controversial 1918 events as a whole and its individual aspects, in particular, devoted a lot of literature with different approaches, findings and assessments. Among the newest publications the author suggests to familiarize with the book «Ukraine between self-determination and occupation: 1917–1922 years». The present study evaluates the policies that led to radical changes in Europe at that time. In this article we are talking about an extremely complex processes that filled social life in 1918. A detailed analysis was carried out on the basis of archival sources and other research centers in Austria, Germany, Hungary, Great Britain, France, Poland, the Czech Republic, Russia and other countries.

Keywords: government of Germany, Austria–Hungary, Brest Conference, occupation.

* * *

УДК 322(477)«16/17»:271.2

Радько П. Г., доктор історичних наук, професор кафедри політекономії, Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка (Україна, Полтава), polkafedra@mail.ru

Аванесян Г. М., доцент кафедри правознавства, Полтавський інститут економіки і права ВНЗ «Університет «Україна» (Україна, Полтава), polkafedra@mail.ru

Басенко Р. О., аспірант кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії, Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка (Україна, Полтава), ruslan.basenko@mail.ru

ХРИСТІАНСЬКО-ГУМАНІСТИЧНІ ЦІННОСТІ ТА ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНА КУЛЬТУРА У ПОЛІТИКО-ПРАВОВОМУ ДОСВІДІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ XVII–XVIII СТОЛІТЬ

Осміслено християнсько-гуманістичні та духовно-релігійні основи національного політико-правового досвіду українського державотворення другої половини XVI – початку XVIII століть. Автори, на основі інтерпретації основних положень Конституції Пилипа Орлика 1710 року – «Пакти й Конституції Законів та Вольностей Війська Запорозького», розглядають роль православної релігійної традиції у державно-інституційному, політико-правовому та міжнародному конституванні української козацької державності у модерний час. Підтверджується думка про те, що православна віра розглядалася козацтвом як духовна основа суспільства та істотний складник українського державотворення, а гетьман був уповноважений вживати всіх заходів для запобігання будь-яким утискам православ'я. Особлива увага звернена на аналіз науково-теоретичних засад державно-церковних (політико-релігійних) відносин, а також запропонована історична ретроспектива та обґрунтовано перспективи партнерства державно-церковних і толерантності міжконфесійних взаємин в українському соціокультурному контексті.

Ключові слова: релігія, українська церква, православ'я, християнсько-гуманістичні цінності, Конституція Пилипа Орлика, національні традиції державотворення, духовно-моральні чесноти, державно-церковне партнерство, міжконфесійні взаємини, консолідація.

У наші дні особливої гостроти набуває проблема ціннісно-морального самовизначення особистості, постає очевидна світоглядна необхідність осягнення засадничих питань людського існування, визначення його смислу, характеру, стратегічних засад, морально-виправданих способів самореалізації. Людина, будучи наділеною найвищою гуманістичною цінністю – свободою совісті, мусить зробити вибір – жити добре чи погано, бути доброчесною чи розбещеною, любити чи ненавидіти, своїми вчинками сприяти піднесенню культури й утвердженню високих моральних цінностей любові, віри, смирення, добра і співстраждання чи популяризувати тимчасові гедоністичні практики, надмірно зазіхаючи на залученість до життєвих насалод. Якщо наша культура деморалізована, то частково з тієї причини, що не вистачає гідних взірців, орієнтирів, зрозумілих і чітких відповідей на індивідуальні способи смислопошуку, мотивації до духовно-морального вдосконалення й реалізації благочестивих життєвих переконань. Роль таких морально-ціннісних універсалів, без сумніву, відіграє релігійна культура, яка акумулює гуманістичні смисли, духовні цінності та людинотворчий потенціал. Більше того, як свідчить вітчизняний історичний процес, релігійна традиція у всі часи відігравала організуючу функцію не лише щодо формування особистості українця, але й по відношенню до гармонізації соціального життя, сприяла утвердженню політико-правового та громадянського

ладу, тобто була духовно-моральною основою національного державотворення.

Окремі аспекти ретроспективи взаємовпливів християнської духовності та державотворення, взаємин церкви та держави в українському історичному процесі XVI–XVIII століть були представлені у працях таких вчених як В. Андрущенко, В. Антонович, О. Апанович, Д. Багалій, Ю. Вільховий, М. Грушевський, Я. Дашкевич, М. Драгоманов, Я. Ісаєвич, Я. Калакура, А. Киридон, А. Колодний, П. Кравченко, М. Михальченко, Ю. Мицик, О. Моця, В. Пашенко, М. Попович, П. Радько, О. Рафальський, В. Смолій, В. Солдатенко, В. Степанков, В. Ульяновський, Д. Чижевський, В. Шевчук, М. Юрій, Н. Яковенко, П. Яроцький та ін. У той же час, актуалізація культурософської теми про роль християнсько-гуманістичних цінностей та релігійної культури у політико-правовому досвіді українського державотворення XVI–XVIII століть, на наш погляд, є виправданою, становить науково-теоретичний і практичний інтерес.

Мету запропонованої статті ми вбачаємо у розкритті місця християнсько-гуманістичних та духовно-релігійних цінностей у політико-правовому досвіді українського державотворення другої половини XVI – початку XVIII століть. Передбачається, зокрема, на основі інтерпретації основних положень Конституції Пилипа Орлика 1710 року – «Пактів й Конституцій Законів та Вольностей Війська Запорозького», розглянути роль православної релігійної традиції в історичних перспективах державно-інституційного, політико-правового та міжнародного утвердження української козацької державності у ранньомодерний і модерний час.

Відомо, що релігія взагалі є основою громадянського суспільства і джерелом усього доброго та втішного. Взаємини людей як учасників соціальної організації регулюють моральні закони, а поєнання релігійних і моральних пріоритетів формує духовно-моральну традицію. У такому контексті, громадянське суспільство – це єдність духовно-релігійних і державно-політичних модусів. Конституційоване політико-правове суспільство якнайкраще забезпечує єдність реалізації влади та захист фізичної людини, а релігійне суспільство, або конституційована релігія, якнайкраще забезпечує етико-моральну підтримку особистості. Тому релігійні та політичні виміри сучасного суспільства мають спільну мету – захист соціальної людини, і виконують вони цю функцію узгоджено [2, с. 414–415].

Сьогодні релігійна та політична сторони суспільного буття набувають зовнішніх форм оприсутнення в соціумі. Релігія – завдяки утвердженню сакральних (церковних) інституцій, а політика – завдяки формі урядування. Більше того, зростання ролі релігії, перебирання на себе релігійними організаціями і церквою багатьох світських форм соціального служіння, зумовлює активізацію не лише міжконфесійної, але й державно-церковної взаємодії, активне формування партнерства державно-церковних і толерантизацій міжконфесійних взаємин [5, с. 4; 10, с. 6].

Як свідчить соціокультурний поступ людства, християнська церква і держава протягом свого співіснування перебували у стані діалектичної взаємодії.

Попри те, що держава і церква відрізняються за походженням, цілями, структурою, водночас вони тісно пов'язані між собою. Кожен із цих інститутів має свою особливу соціальну цінність і значимість. Церква не втручається у внутрішні справи держави, а остання, у свою чергу, не втручається у внутрішнє церковне життя. Разом із тим не тільки не виключається, але й передбачається духовно-моральний вплив церкви та цінностей, що захищаються нею, на державну владу [1, с. 3].

Взаємини між державою та церквою можна схарактеризувати як інституціалізовану форму відносин релігії та політики. «Церква та держава» як феномен був здебільшого «західним» і «суто християнським». І не тільки тому, що західна секуляризація вимагала обмежити повноваження духовної влади, – конфлікт церкви й держави виник набагато раніше, у процесі розвитку окремих церковних і державних інституцій християнського світу [7, с. 745].

На сьогодні відомо три основні моделі взаємин держави і християнської церкви. Їхніми архетипами виступають секулярна (світська або атеїстична) держава і теократія. Взаємини християнської церкви і теократичної держави представлені, у свою чергу, трьома основними типами: «цезарепапизм» – перетворення верховної державної влади на центр релігії; «папоцезаризм» – підпорядкування держави релігійним установам із наступним делегуванням їй тільки управлінських повноважень; «симфонія влад» – гармонія і згода церкви і держави [1, с. 7; 3, с. 406].

«Релігія – це ключ до історії», – говорив лорд Актон [6, с. 433]. І нині, коли ми досягаємо грандіозний вплив підсвідомого на людську поведінку та спроможність релігії притамувати й вивільнити ці потаємні сили, вислів Актона набуває ширшого за вихідне значення. Тому закономірним і актуальним вважаємо звернення до першої української Конституції Пилипа Орлика 1710 року. Офіційна назва документу – Пакти й Конституції Законів та Вольностей Війська Запорозького. У ньому мовиться, зокрема, про святу православну віру як державницьку ідеологію, «якою колись відважний козацький народ був просвітлений через перших князів від Константинопольського престолу і відтоді аж до нині наш народ твердо в ній перебуває, ніколи не стриножений чужинською релігією» [9, с. 27].

Як бачимо, йдеться про питання віросповідання, які завжди були важливим фактором у процесі вітчизняного державотворення. Відомий український історик та ідеолог консерватизму В. Липинський зауважував: «Ніяка людська громада, здатна до життя і творчості, не може існувати без власної внутрішньої моралі, без власного поняття про добро і зло і без такого ж переконання, що те, що вона хоче робити, єсть добро і те, з чим вона бореться, єсть зло. Тільки таке тверде переконання в правоті своїх хотінь дає кожній громаді моральну силу, без якої творче діло неможливе» [8, с. 417].

У Конституції Пилипа Орлика відзначено, що славної пам'яті Гетьман Богдан Хмельницький із Військом Запорозьким не через якусь іншу причину розпочав законну війну проти Польської Держави, а лише прагнучи належної по праву свободи і захищаючи

Православну Віру, яку всіляко пригноблювали польські влади і принадували до об'єднання з Римською Церквою. Але й після того, як новоримське чужовір'я було викорінене з нашої вітчизни, він, саме через спільність релігії, а не з інших мотивів, удався з Військом Запорозьким і народом руським до Московської імперії за покровительством і добровільно піддався під протекторат царя [9, с. 27].

Можна було зрозуміти Богдана Хмельницького у той час. «Релігія оберігає державного діяча <...> від обману, від насильства, від несправедливості, від тиранії, вона урочисто й назавжди освячує державу і все, у тій державі втілене. Це ж освячення здійснюється заради того, щоб кожен, хто причетний до керування людьми, тобто той, хто немов уособлює самого Бога, мав собі й достатні поняття про свої обов'язки й призначення, аби його надії були звернені до безсмертя, аби він не озирався на нікчемні корисливі клопоти, не ганявся за мінливою та минущою похвалою юрби, а спрямовував нетлінну частину своєї натури на постійні звершення, до нев'ячучої слави та до того прикладу, що його вони лишать світові багатим спадком» [6, с. 408].

Тож новообраний гетьман, «якщо Господь Бог кріпкий і нездоланий у битвах допоможе визволити нашу Вітчизну увінчаною успіхами зброєю блаженної його милості найяснішого короля шведського з ярма московської неволі, повинен того дотримуватися і, як і належить йому, особисто пильнувати і рішуче ставити на перешкоді впровадженню у нашій руській Вітчизні будь-якої чужої релігії. А якщо де-небудь виявиться – чи потай, чи явно, – то повинен своєю владою її викоринити, заборонити проповідувати і поширювати». Також підкреслювалася важливість того, щоб гетьман не давав дозволу на проживання в Україні послідовникам чужовір'я, а особливо носіям «облудного іудаїзму» [9, с. 28].

Варто відзначити, що у Конституції Пилипа Орлика зверталася увага на те, що гетьман України повинен проявляти турботу щоб лише єдина православна віра східного обряду під послухом найсвятішого апостольського Константинопольського престолу навечно була утверджена й поширювалася для примноження Божої хвали розбудовою церков і вдосконаленням синів руських у вільних мистецтвах, і щоб воно буяло і квітло, мов троянда поміж колючок [9, с. 28]. Крім того зазначалося, що перед лицем усіх труднощів та спокус слід дотримуватися у школах суто християнського змісту навчання та життя в колективі, не дозволяючи йому знівелюватися.

Така педагогічна модель була дещо співзвучною з ранньомодерним англійським досвідом організації освіти молодого покоління. Відомо, що виховання в Англії у певному розумінні було віддане в руки священників, тобто на всіх етапах життя, від дитинства до зрілості, формування та розвиток особистості супроводжувалися духовною опікою. Навіть тоді, коли молодь, залишаючи школи й університети, вступала у той найважливіший період життя, де вченість починає поєднуватися з досвідом, і коли, з метою того ж поєднання, вона відвідує інші країни, то замість старих слуг, яких ми часто бачимо гувернерами у вельможних людей в інших країнах, три чверті тих, хто

супроводжує англійських молодих дворян за кордоном, – церковнослужителі [6, с. 411]. Так, Маргарет Тетчер пригадувала: «По неділях ми часто ходили до церкви двічі на день, так само як і до ранкової та вечірньої недільної школи. Протягом тижня ми брали участь у різноманітній церковній діяльності. Ми вважали, що не слід присвячувати надто багато часу особистим втіхам» [12, с. 422].

Християнська віра за часів Пилипа Орлика фактично виконувала функції політичної інтеграції та самоідентифікації української спільноти, яка пізніше набула рис нації та створила сучасну Українську державу. Вирішальний вплив релігії на суспільство й державу був і в інших європейських країнах. Зокрема, під впливом християнської релігії у Європі остаточно сформувалася концепція національної держави [4, с. 108]. Так, приміром, англіїці у своїй церковній інституції вбачали не просто духовну основу, але й істотну складову держави, підвалину конституції, з якою церква вповні узгоджується й нерозривно пов'язана. Церква й держава в їх уявленні – поняття нероздільні, тільки зрідка одне з них фігурує без другого. «Освячення» держави необхідне також для того, щоб вселити здоровий трепет шанобливості її вільним громадянам, яким, безумовно, для забезпечення своєї власної свободи треба мати над собою певну визначену частку влади [6, с. 409, 411].

Показово, що нормативний текст Конституції гетьмана Пилипа Орлика починався з параграфу, присвяченого питанням православної віри і церкви східного обряду, центром якої був апостольський Константинопольський престол. Православна віра розглядалася як єдина загальнонаціональна релігія українського народу, який обрав її ще за часів Київської Русі. Адже кожний народ, кожна нація повинні мати свою віру і свою церкву, як це підтверджує історичний розвиток людності. Таким чином в Конституції Пилипа Орлика проголошувався пріоритет православних духовно-моральних цінностей у житті українського народу, що цілком відповідало традиціям глибокої релігійності тогочасних українців.

Згідно з Конституцією гетьмана Пилипа Орлика посягання на православну віру фактично розглядалося як загроза безпеці держави і права, а тому гетьман як очільник країни був уповноважений вживати всіх заходів для запобігання та припинення будь-яких утисків православ'я. У гетьманській Конституції було відзначено особливий вклад в оборону православної віри Богдана Хмельницького, який у 1648–1654 роках очолив національно-визвольну боротьбу українського народу проти Речі Посполитої, зокрема проти спроб польської влади різними способами нав'язати українцям католицизм. Релігійний гніт польської шляхти та духовенства був складником колонізаційних заходів щодо політичного, соціально-економічного та культурного гноблення руського населення. Духовно-моральна та державотворча традиція Богдана Хмельницького щодо захисту православної віри в ході національно-визвольних змагань історично вкоренилася, продовжувалася і розвивалася українцями у XIX–XX століттях.

Ми вже зазначали, що історична правда, яку символізував зміст Конституція Пилипа Орлика,

свідчила: гетьман Богдан Хмельницький разом із Військом Запорозьким та всім українським народом уклав із Московським царством міжнародну угоду 1654 року саме через необхідність підтримки в боротьбі проти Речі Посполитої. Гетьманська Конституція 1710 року, поставила перед державою та її гетьманом завдання, яке полягало в тому, щоб при допомозі шведського короля звільнити Україну від московської неволі й не допустити запровадження в Козацькій державі будь-якої чужої релігії. Тобто православна віра руського населення фактично визнавалася їхньою єдиною вірою, що було обумовлено об'єктивними та суб'єктивними факторами розвитку тогочасного українського феодального суспільства.

Очевидно, що на початку XVIII століття одержавлення православної церкви в Українській «християнській республіці», як і в інших тогочасних європейських державах, було загальноприйнятою нормою та фактичною реальністю. В умовах боротьби за державну і духовну незалежність таке одержавлення було чи не єдино правильним способом консолідації козацтва (української шляхти), православного духовенства, селян і міщан. Із часом у такому одержавленні православної віри потреба відпала, й українське православ'я стало рівним у своїх правах та обов'язках з іншими релігійними течіями [4, с. 110].

Православна віра і сьогодні домінує поміж релігійних уподобань українців, а релігійність нашого народу підтверджується, зокрема, наявністю в преамбулі Конституції України (1996 рік) положення про те, що Верховна Рада України приймала Основний Закон, усвідомлюючи відповідальність перед Богом. Попри розкол православних церков у сучасній Україні, православна віра виконує важливу духовну роль у громадсько-релігійному житті нації.

На сьогодні в Україні в умовах поліконфесійності релігія відіграватиме свою державотворчо-консолідуючу роль шляхом екуменізму, тобто єднання зусиль усіх конфесій для досягнення державотворчих суспільно-політичних цілей. Участь церкви в соціокультурних процесах визначається за такими напрямками: активізація діяльності в державотворчому процесі, тобто інтегруюча функція, апеляція до ідеалів демократії, справедливості, гуманізму, виховання поваги і терпимості до різних поглядів, почуттів і вірувань, сприяння розвитку традицій, культури та мови українського народу. Важливим залишається питання зорієнтованості на вирішення актуальних проблем національного рівня, зокрема регламентація духовних і матеріальних запитів людини, рух за екологію, питання милосердя, благодійництва, соціального захисту громадян та ін.

Таким чином, привернення уваги до Конституції Пилипа Орлика дає змогу переконалися, що проголошена в ній важлива роль православної віри як духовної основи функціонування Української козацької держави була об'єктивно обумовлена історичною традицією, станом розвитку тогочасного руського суспільства та міжнародних відносин України того періоду. Цей розгляд, також, дає зручну можливість пояснити сутність історичних, конституційних і духовних традицій України, які покликані відігравати інтегруючу роль у формуванні української політичної нації та утвердженні української державності.

Список використаних джерел

1. Бальжик І. А. Відносини держави і церкви: «симфонія влад» [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І. А. Бальжик; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2007. – 21 с.
2. Бональд де Луї. Основні закони суспільства [Текст] / Л. Бональд // Консерватизм: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид., перероб. і доповн. – К.: Простір; Смолоскип, 2008. – С.413–417.
3. Калакура Я. С. Українська культура: цивілізаційний вимір [Текст] / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – 496 с.
4. Кампо В. Конституція Української гетьманської держави: (Конституція Пилипа Орлика 1710 року) [Текст] / В. Кампо // Юридичний журнал – 2009. – №5. – С.108–110.
5. Кобетяк А. Р. Імперативи толерантності міжконфесійних відносин в сучасній Україні [Текст]: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.01 / А. Р. Кобетяк; Житомирський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Житомир, 2015. – 20 с.
6. Консерватизм: Консервативна традиція політичного мислення від Едмунта Берка до Маргарет Тетчер [Текст]: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид., перероб. і доповн. – К.: Простір; Смолоскип, 2008. – 788 с.
7. Короткий оксфордський політичний словник [Текст]: пер. з англ. / за ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 789 с.
8. Липинський В. Мораль і політична дія [Текст] / В. Липинський // Консерватизм: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид., перероб. і доповн. – К.: Простір; Смолоскип, 2008. – С.417–421.
9. Пакти й Конституції Законів та Вольностей Війська Запорозького [Текст] // Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – К.: Т-во «Знання» України, 1992. – С.25–37.
10. Практичне релігієзнавство: колективна монографія [Текст] / за ред. професорів А. Колодного і Л. Филипович. – К.: Українська конфедерація журналістів та Українська асоціація релігієзнавців, 2012. – 315 с.
11. Сохань П. С. Б. Д. Грінченко – М. П. Драгоманов: діалоги про національну українську справу [Текст] / П. С. Сохань // Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні XIX – поч. XX ст. – Вип.1 / НАН України; Ін-т української археографії. – К., 1994. – С.5–17.
12. Тетчер М. Я вірю [Текст] / М. Тетчер // Консерватизм: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид., перероб. і доповн. – К.: Простір; Смолоскип, 2008. – С.422–430.

References

1. Balzhyk I. A. Vidnosyny derzhavy i tserkvy: «symfoniia vlad» [Tekst]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / I. A. Balzhyk; Odeska natsionalna yurydychna akademiia. – Odesa, 2007. – 21 s.
2. Bonald de Lui. Osnovni zakony suspilstva [Tekst] / L. Bonald // Konservatyzm: antolohiia / uporiad. O. Protsenko, V. Lisovyi. – 2-he vyd., pererob. i dopovn. – K.: Prostir; Smoloskyp, 2008. – S.413–417.
3. Kalakura Ia. S. Ukrainska kultura: tsyvilizatsiinyi vymir [Tekst] / Ia. S. Kalakura, O. O. Rafalskyi, M. F. Yuri. – K.: IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2015. – 496 s.
4. Kampo V. Konstytutsiia Ukrainsoi hetmanskoj derzhavy: (Konstytutsiia Pylypa Orlyka 1710 roku) [Tekst] / V. Kampo // Yurydychny zhurnal – 2009. – №5. – S.108–110.
5. Kobetiak A. R. Imperatyvy tolerantyzatsii mizhkonfesiinykh vidnosyn v suchasni Ukraini [Tekst]: avtoref. dys. ... kand. filos. nauk: 09.00.01 / A. R. Kobetiak; Zhytomyrskyi derzh. un-t im. Ivana Franka. – Zhytomyr, 2015. – 20 s.
6. Konservatyzm: Konservatyvna tradytsiia politychnoho myslennia vid Edmunta Berka do Maharet Tetcher [Tekst]: antolohiia / uporiad. O. Protsenko, V. Lisovyi. – 2-he vyd., pererob. i dopovn. – K.: Prostir; Smoloskyp, 2008. – 788 s.
7. Korotkyi oksfordskyi politychnyi slovnyk [Tekst]: per. z anh. / za red I. Maklina, A. Makmilana. – K.: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2006. – 789 s.
8. Lypynskyi V. Moral i politychna diia [Tekst] / V. Lypynskyi // Konservatyzm: antolohiia / uporiad. O. Protsenko, V. Lisovyi. – 2-he vyd., pererob. i dopovn. – K.: Prostir; Smoloskyp, 2008. – S.417–421.

9. Pakty i Konstytutsii Zakoniv ta Volnostei Viiska Zaporozkoho [Tekst] // Shusarenko A. H., Tomenko M. V. Istoriiia ukrainskoi konstytutsii. – K.: T-vo «Znannia» Ukrainy, 1992. – S.25–37.

10. Praktychne relihiieznavstvo: kolektyvna monohrafiia [Tekst] / za red. profesoriv A. Kolodnoho i L. Fylypovych. – K.: Ukrainska konfederatsiia zhurnalistiv ta Ukrainska asotsiatsiia relihiieznavstiv, 2012. – 315 s.

11. Sokhan P. S. B. D. Hrinchenko – M. P. Drahomanov: dialohy pro natsionalnu ukrainsku spravu [Tekst] / P. S. Sokhan // Dzherela z istorii suspilno-politychnoho rukhu v Ukraini XIX – poch. XX st. – Vyp.1 / NAN Ukrainy; In-t ukrainskoi arkhieohrafi. – K., 1994. – S.5–17.

12. Tetcher M. Ia viriu [Tekst] / M. Tetcher // Konservatyzm: antolohiia / uporiad. O. Protsenko, V. Lisovyi. – 2-he vyd., pererob. i dopovn. – K.: Prostir; Smoloskyp, 2008. – S.422–430.

Radko P. G., Doctor of Historical Sciences, professor of the Department of Political Economy, Poltava National V. G. Korolenko Pedagogical University (Ukraine, Poltava), polkafedra@mail.ru

Avanesyan G. M., assistant professor of department of jurisprudence, Poltava institute of economy and trading «University Ukraine» (Ukraine, Poltava), polkafedra@mail.ru

Basenko R. O., post-graduate student of the department of the world history and methodology of teaching of the history, Poltava National V. G. Korolenko Pedagogical University (Ukraine, Poltava), ruslan.basenko@mail.ru

Christian and humanistic values, spiritual and religious culture in the politic and legal experience of creating Ukrainian statehood in XVII–XVIII centuries

The article is devoted to understanding the Christian and humanistic, spiritual and religious foundations of the national political and legal experience in the creation of the Ukrainian state from the second half of 16th until the beginning of 18th century. The authors, taking into account the interpretation of the main provisions of the Constitution of Pylyp Orlyk in 1710 called «Pacts and Constitutions, laws and liberties of Zaporizhia Army», consider the role of the Orthodox religious tradition in public-institutional, political, legal and international approval of statehood of the Ukrainian Cossacks in modern time. Our article confirms the idea that the Orthodox faith was seen by the Cossack society as the spiritual foundation and a powerful component of the Ukrainian state structure, and the hetman was authorized to take all the different measures to prevent any oppression of orthodoxy. Particular attention is paid to the analysis of the scientific and theoretical features of church-state (political and religious) relations, and also, the article presents a historical retrospective and grounds the perspectives of partnership of church-state and interfaith relations in Ukraine that became more tolerant towards each other.

Keywords: religion, Ukrainian church, Orthodoxy, Christian and humanistic values, the Constitution of Pylyp Orlyk, the national traditions of creating the statehood, spiritual and moral virtues, the state-church partnership, interfaith relations, consolidation.

УДК 930:[316+33](477)«15/17»

Баранник А. М.,
аспірант кафедри історії України факультету
історичної освіти, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), a.m.barannik@gmail.com

Візія запорозького козацтва польського історика Лешка Подгородецького

Здійснено аналіз історичних праць польського дослідника Л. Подгородецького (1934–2000) на предмет його поглядів на процес виникнення, розвитку та значення запорозького козацтва. Розкрито основні гіпотези історика стосовно процесу становлення військово-політичного та економічного суверенітету Запоріжжя у XVI–XVIII ст. та його роль у процесі становлення Української Козацької Держави Б. Хмельницького, яку Л. Подгородецький вважав першою українською державою.

Ключові слова: Лешек Подгородецький, Запоріжжя, Січ, Нова Січ, запорожці, виникнення козацтва, польська історіографія.

Серед польських україністів, Лешек Подгородецький (1934–2000 рр.) [1] посідає особливе місце, позаяк писав свої праці для широкого кола читачів, а отже, суттєво

вплинув на становлення тамтешньої суспільної думки про Україну та її минуле. Його спеціалізацією була історія Польщі та України, зокрема, ранньомодерного періоду. Він один з небагатьох польських істориків, які займалися українознавчими студіями в ПНР, та взагалі єдиний, хто написав монографію про запорізьке козацтво [4, с. 304]. Погляди Л. Подгородецького на історію України перекликалися з візією іншого відомого тогочасного польського україніста В. Серчика, і загалом характеризувались відходом від поглядів традиційної польської історіографії. Подгородецький розглядає історичний процес на українських землях, як поступальний розвиток місцевої людності, й з середньовічних часів вже називає українцями, вважаючи їх рівноправним народом поряд з поляками та росіянами. Цікаво, що Л. Подгородецький вважав шкідливим для Польського королівства прилучення українських земель у 1569 р., оскільки це призвело до «некорисних для краю змін внутрішніх (сприяло децентралізації) та негативно вплинуло на закордону політику» [5, с. 213–214]. Адже відтепер, фактично всі сили держава кидала на лагодження питань східних «кресів», з яких одним з найбільш нагальних, було козацьке. Іншою фундаментальною ідеєю, якої дотримувався історик, було визнання Війська Запорозького з 1649 р., як «першої в історії самостійної української держави» [5, с. 270].

Л. Подгородецький вважає, що на формування українського козацтва сильно вплинув природний фактор Наддніпрянської і Подніпрянської України. Тут умови навколишнього середовища інтенсивно сприяли розвитку землеробства, а в степовій частині – тваринництва [4, с. 7–8]. А у випадку власне Запоріжжя, то природні багатства краю були настільки високими, що їх розробка промисловиками навіть призвела до девальвації ціни на шкури деяких тварин, наприклад бобрів до 5-ти грошей за одну «сороку». Автор наголошує, що в порівнянні з польським селянством, українське в часи формування козацького стану, було значно багатшим, тому коли на цей терен поширилося магнатсько-шляхетське землеволодіння, українські селяни відчували значно різкішу зміну [4, с. 8]. Загалом, дослідник виокремлює наступні чинники формування запорозького козацтва:

1. Поширення на територію України магнатсько-шляхетського землеволодіння, що стало можливим внаслідок реалізації Люблінської унії. Це призвело до поширення на відносно вільне українське селянство системи кріпосних відносин. При цьому панщина, спершу відносно невелика, до кінця XVI ст. Виносила вже 3–5 днів.

2. Одночасно з поширенням кріпацтва, зростає релігійний та національний тиск. Це призвело до втрати національної еліти – української аристократії, яка швидко спольщилася та окатоличилась. Тим самим, зникла та єдина верства українського суспільства, яка в той період мала найбільше можливостей легально боронити українські національні та культурні інтереси. Окрім того, як зазначає автор, колонізація аристократії мала наслідком те, що «відстань, яка ділила люд від магнатів поглиблювалася» [5, с. 218].

3. Перехід Кримського Ханства у васальну залежність від Туреччини. Це призвело до розриву

попереднього литовсько-татарського антимосковського союзу і початку грабіжницьких виправ татар на українські землі. Як справедливо пише Л. Подгородецький: «На Україні запанував стан війни, який унеможлилював загосподарювання південної частини краю» [4, с. 13]. При цьому слабе литовське і польське військо не могло забезпечити надійної охорони, тому не дивно, що на традиційних татарських битих шляхах рідко яке поселення могло простояти більше 10 років [4, с. 14].

4. Розчарування мешканців краю в офіційні влади та усвідомлення необхідності спирання майже виключно на свої сили під час захисту від татарських нападів. Адже починаючи з 1474 р. [2, с. 20] татарські орди майже безперестанно вчиняли напади на українські воеводства ВКЛ і Корони Польської. Автор пише: «Чи ж можемо дивуватись, що люд... України не тішив своїх панів симпатіями? Що почав мріяти про силу, яка б його захищала від татарів і панів польських? В такій то ситуації творилося козацтво» [4, с. 14]. Таким чином, через слабкість кресової ладі Речі Посполитої, українці в обороні перед наїздами орд, часто могли покластися тільки на козацтво [5, с. 227].

Загалом, автор наголошує, що питання про обставини виникнення українського козацтва не є простим і потребує ґрунтовного вивчення. Автор наводить цікаві приклади, які показують, що в XIII – середині XV ст. саме слово «козак» аж ніяк «не тішилось у поспільстві доброю славою» [4, с. 15]. Та характеризує три найпоширеніші теорії виникнення цієї форми – українську, польську та радянську [4, с. 21].

Польський дослідник зазначає, що на час початку формування українського козацтва, в Україні південна межа осілости заведве трішки відходила у низ від лінії Кам'янець Подільський – Брацлава – Канева – Черкас – Чернігова – Путивля [4, с. 15]. А все що було на південь від цієї лінії, становило Дике Поле – майже безлюдну і дуже небезпечну територію, яка, проте, притягала «багато готових на все сміливців» [4, с. 16]. У соціальному складі перших українських козаків, Л. Подгородецький на перше місце ставить українських селян-втікачів, які там «шукали сховку перед зростаючим утиском панів... Хто на Україні був енергійним, хто не хотів відробляти панщини, хто хотів жити вільно, той втікав в степи. Ніхто тут його не шукав, ніхто його не карав. З'явилися також мешканці українських містечок і дрібна убога шляхта» [4, с. 16]. До них також автор додавав різного роду авантюристів та тих, хто мав проблеми з правом, – і тих і других «ніколи не бракувало в речі Посполитій» та сусідніх країнах, загалом нараховуючи представників 22-х народів [4, с. 48].

Першою хвилею запорозького козацтва, дослідник називає промислове «осадництво» (уходництво), яке тривало в не зимові період року. А з часом «більшість осадників лишалася в степах на завжди» [4, с. 18]. Необхідність організації захисту від татарської загрози, зумовила організування ухадників у вагаги на чолі з отаманами, а пізніше – в більш масштабну централізовану систему козацького самоврядування Запоріжжя [4, с. 18]. Шляхетський компонент був вагомим на перших етапах існування запорозького козацтва, але з часом його відсоток спадає до мінімуму

і козацтво стає «*hultajstwom cholopskim*». Але оскільки земель в степах не бракувало, козаки їх займали і ставали свого роду шляхтою [5, с. 226–227]. При цьому, історик вважає, що мілітаризований характер господарської активності запорожців вже у XVI ст. вививив козаків з загального шерегу поспільства й зробив їх де-факто рівними шляхті. Проте, межа між українським поспільством і козацтвом була «*дуже плинна*» [5, с. 227].

У своїх українознавчих студіях, Л. Подгородецький багато уваги приділив висвітленню ролі запорозького козацтва у боротьбі з татарами й турками, залучаючи до цього цікаві документи: уривки з давніх хронік, історичних праць та тогочасного дипломатичного листування [4, с. 22–29].

Першою Січчю Запорозькою, дослідник вважає Хортинську фортецю «магната» Д. Вишневецького [5, с. 228–229], який «*заради пригод покинув спокійне життя і маєток*» [4, с. 31]. При цьому, Л. Подгородецький наділяє князя рисами фактично самостійного володаря, який інтенсивно веде дипломатичні перемовини з Москвою та Варшавою, намагаючись схилити їх до спільних військових дій проти татар [4, с. 32]. Ці його заходи посприяли тому, що вже в другій половині XVI ст. Січ стає самостійною політичною та військовою силою, яка навіть вдається до зовнішньої експансії – окрім нападів на турків і татар, козацькі ватажки такі як брати Підкови організовують походи в Молдову з метою посісти тамтешній трон [4, с. 38–39]. Іншими ознаками набуття запорозькими козаками значного політичного суверенітету, на думку автора, була акція австрійського посла Еріха Лясоти, котрий вів переговори з січовиками в обхід офіційної Варшави [5, с. 237] та укладення запорожцями договору 1625 р. з кримським ханом Шагін Гіреєм, всупереч рішенням уряду Речі Посполитої [2, с. 149]. Цього разу Польське королівство усвідомило загрозу своїм інтересам й вдалося до військових дій проти запорожців з метою ліквідувати їх фактично самостійну зовнішню політику. Похід польських військ проти запорожців закінчився підписанням Куруківської угоди, якою Запоріжжя формально визнавало владу Речі Посполитої [2, с. 150].

Дослідник вирізняє кілька ґатунків козаків – запорожці, городові, надвірні, хоруговні (відділи, які служили в регулярному війську) та ресстрові [4, с. 47]. Л. Подгородецький детально описує повсякденне життя запорожців, наголошуючи на його простоті та максимальній практичності [4, с. 48–57]. Історик пояснює заборону жінок на Січі «*безустанним станом війни*». Тому, Січ була єдиним великим населеним пунктом в Європі цілком позбавлена жінок, до того ж її населення варіювалось від пори року, збільшуючись в теплі пори і зменшуючись в холодні. Культурний рівень, на думку дослідника, не був аж таким низьким, як уважала традиційна історіографія, оскільки старшина та частина рядового козацтва вміли читати та писати, а одним з найпоширеніших занять була торгівля, яка вимагала наявності саме таких знань [4, с. 58–59]. Цікаво Л. Подгородецький описує й типовий психотип запорозького козака, як веселого, схильного до жартів і при цьому затаєного та впертого. Що особливо яскраво проявлялося у творчості та вигадливих прозвісках, які

з часом ставали прізвиськами. Історик зазначає, що важкі й часом вкрай небезпечні обставини життя виробили в запорожців дуже міцний позитивний світогляд та любов до розваг – танців, музики й співів [4, с. 60–61].

Польський дослідник наголошував, що для Речі Посполитої запорозьке козацтво було дуже дешевою військовою силою, воно брало участь в майже всіх війнах, які вело Польське королівство, хоч часто не виносячи з них для себе жодних зисків. Польський уряд навпаки, практикою обмеженого реєстру намагався постійно контролювати чисельність козацтва, чим зумовлював перманентний конфлікт [5, с. 231–232]. Так, історик наводить свою версію поразки гетьмана Жолкевського в Цецорській битві 1620 р. На думку Л. Подгородецького причиною Цецорської катастрофи стала відсутність допомоги від запорожців. Адже майже у всіх попередніх виправах коронного війська саме козаки надавали істотну допомогу. Тепер же, через незадоволеність козацтва Роставицькою угодою 1619 р та через антипольську агітацію єрусалимського патріарха Феофанеса, запорожці відмовились підтримати молдавську акцію польського війська [5, с. 245–246].

Л. Подгородецький справедливо відзначав вирішальну роль запорожців у козацьких повстаннях кінця XVI – 30-х рр. XVII ст. Та у перших роках Національно-Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, зазначаючи, що саме запорожці були тою єдиною організаційною силою здатною підняти і повести за собою антипольське повстання [3, с. 104–105].

У своїй монографії про запорозьких козаків, Л. Подгородецький особливо увагу приділяє періоду Нової Січі. На його думку, самостійність Запорозької Січі у XVIII ст. зліквідував саме Петро I [4, с. 253]. Історик відзначає також небувалий доти господарський розвій на Запорозжжі періоду Нової Січі (зумовлений у тому числі й трансформацією суспільної свідомості січовиків у бік престижності господарських занять), зокрема наводить цікаві дані щодо проваджені запорожцями торгівлі: «...у 1773 р. 3-ри козаки продали татарам в Перекопі 86 шкір вівць, 350 пудів меду і 3 барилки горілки. Інший вислав на продаж 160 пудів меду» [4, с. 257]. Також слушним є його погляди на економічні причини ліквідації Січі, автор вважає, що головною з них було прагнення російського дворянства до заволодіння землями Запоріжжя [4, с. 280]. Лешек Подгородецький цікаво оцінює кількість людної Запорозжжя в цей період, на його думку кількість козаків у середині XVIII ст. могла бути близько 25 тис. (з сірою), а посполитих – 80 тис [4, с. 267].

Щодо причин ліквідації Січі, то автор на перше місце ставить участь частини запорожців у повстанні О. Пугачова та економічні суперечності: «Участь запорожців у повстанні Пугачова визначила долю Січі 23 квітня 1775 року в Петербурзі був ухвалений вирок на козацьку твердиню... Республіка Запорозька – осередок антифеодальної боротьби населення, єдиний в Росії терен, що мав залишки демократичних інституцій та політичної самостійності – не могла існувати в централізованій державі, керованій абсолютною монархією» [4, с. 280]. Дослідник вважає, що Запорозька Січ втратила своє військове значення для імперії після Кючук–Кайнарджийського миру 1774 р. «На багаті стени Запоріжжя віддавна ласо поглядали російські

дворяни, які бачили тут придатні до колонізації терени, закладання фільварків і збагачення. Тепер знайшовся претекст» [4, с. 280].

Отже, в 1970–1980-ті рр. польський дослідник історії ранньомодерної України написав низку праць в яких тією чи іншою мірою розкриває походження, сутність та значення запорозького козацтва. На думку Л. Подгородецького, запорозьке козацтво почало формуватися у XV ст. внаслідок дії таких чинників, як: татарська загроза, відсутність сильною влади ВКЛ й Р.П. в Наддніпрянській Україні, поширення магнатського землеволодіння та через природні багатства Запоріжжя. Дослідник високо оцінює роль запорожців у освоєнні Низу та через їх вклад у створення «першої української держави» в часи гетьмана Б. Хмельницького. Серед причин ліквідації Січі, Л. Подгородецький виокремлює як політичний (конфлікт демократичної запорозької моделі державності й російського абсолютизму) так і економічний аспекти.

Список використаних джерел

1. Leszek Podhorodecki / Wikipedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pl.wikipedia.org/wiki/Leszek_Podhorodecki
2. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z polską w XV–XVIII w. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1987. – 317 s.
3. Podhorodecki L. Dzieje Kijowa. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1982. – 329 s.
4. Podhorodecki L. Sicz Zaporoska. Wydanie II poprawione i uzupełnione. – Wrocław: Książka i Wiedza, 1970. – 304 s.
5. Podhorodecki L. Zarys Dziejów Ukrainy. Tom 1. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1976. – 312 s.
6. Podhorodecki L. Zarys Dziejów Ukrainy. Tom 2. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1976. – 358 s.

Barannik A. M., graduate student of study Department of History of Ukraine Faculty of History Education, NPU Dragomanova (Ukraine, Kyiv), a.m.barannik@gmail.com

Zaporizhzhya Cossacks in the works of polish historian Leszek Podhorodetsky

In the article the analysis of historical works of Polish researcher L. Podgorodetsky (1934–2000) in terms of his views on the process of Zaporizhzhya Cossacks and characteristics of the examined factors the author of this process. The author deals with the concept of Zaporizhzhya Cossacks in the XV–XVIII centuries, its participation in the socio-political events in Eastern Europe. Showing the significance of Zaporizhzhya Cossacks according to L. Podgorodetsky in the history of Ukraine and the Rzeczpospolita. The basic hypothesis regarding the process of becoming a historian of military-political and economic sovereignty in Zaporozhye XVI–XVIII centuries and its role in the formation of Ukrainian Cossack State Khmelnytskoho by L. Podgorodetsky considered the first Ukrainian state.

Keywords: Leszek Podgorodetsky, Zaporozhye, Sich, New Sich, Cossack origin, polish historiography.

УДК 634.8:930.24

Малащук О. С.,

кандидат економічних наук, доцент,
перший проректор, Одеський державний
аграрний університет; докторант Національної
сільськогосподарської бібліотеки НААН України
(Україна, Одеса), malashchuk@yandex.ua

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ВИНОГРАДАРСТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТЬ

Проаналізовано розвиток виноградарства на півдні України наприкінці XVIII – початку XIX ст. Показано, що становлення виноградарства в цей період на землях сучасної України відбувалось за активної підтримки Російської імперії: завезення виноградарських насаджень з інших територій, проведення заохочувальних заходів серед місцевого населення, які займались посадкою

виноградників і заселення іноземними колоністами, вправними виноградарями, яким надавали значні пільги для запровадження культури винограду та інше. Досліджено практичний досвід відомих на той час спеціалістів-виноградарів, які внесли вагомий внесок у розвиток виноградарства Півдня України: Паравічіні, М. С. Воронцов, К. І. Тардан, М. К. Баллас.

Ключові слова: виноградарство, культура винограду, колоністи-переселенці, Товариство сільського господарства Південної Росії.

Розвиток виноградарства на території України протягом останніх століть зазнавав певних підйомів та спадів, які частіше всього були пов'язані в цілому з розвитком суспільства. Проте, динамічні зміни в економічній і політичній ситуації в країні наочно свідчать про кризові тенденції в галузі та про гостру необхідність подальшого вивчення проблемних питань галузі й пошуку шляхів виведення її з кризи.

В зв'язку з цим зростає інтерес науковців до історії виноградарства. В цьому контексті особливу актуальність набуває вивчення історії розвитку виноградарства наприкінці XVIII – початку XIX століть.

Сьогодні більшість досліджень в галузі виноградарства і виноробства в Україні розглядають сучасний її стан. Питання ж щодо дослідження історичних аспектів розвитку виноградарства в Україні є порівняно малодослідженою галуззю вітчизняної науки. Окремі аспекти історії виноградарства висвітлені в працях А. М. Авідзба [1], О. М. Гаркуша [4], П. П. Макаренко [10], В. Ф. Онопрієнко [12], М. А. Пелях [14], А. Я. Самсонова [15], О. С. Скрипник [16].

Метою досліджень є аналіз історичного розвитку виноградарства на Півдні України в другій наприкінці XVIII – початку XIX століть, для оцінки досягнутого і правильного визначення перспектив виноградарства.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. поштовхом для розвитку виноградарства стало приєднання Новоросійського краю та Бессарабії до Російської імперії. Одним із відомих постатей того часу, які сприяли розповсюдженню виноградарства і виноробства на Півдні України був спеціаліст-винороб граф Паравічіні, який вважав ненормальним, що щорічно Російська імперія тратить величезні суми на іноземне вино, в той час, коли в державі є райони з кліматичними умовами, подібними Франції і Італії, є землі найбільш сприятливі для виноградників та різноманітні ґрунти [13, с. 2].

Російський уряд поступово починає вживати активні заходи щодо розвитку виноградарства. За ініціативою Фаласєва, любимця князя Потьомкіна, в 1790 р., поступає розпорядження про розвиток садів і виноградників у всіх поселеннях по Бугу і Дністру, від Хортиці до лиманів. Виноградні лози були виписані із Акермана (Білгород-Дністровський), який ще тоді належав Турції. Керівництво роботами по розведенню виноградних насаджень було покладено на запрошених із Марселю і Іспанії досвідчених виноградарів. У відповідності з указом 1792 р. в Григоріополі (район Придністров'я) на спеціально відведених землях поселились вірмени, які прибули з Ізмаїла, Кілії і Каушан та почали розводити тут виноград [2, с. 280–282].

На землях Лівобережжя селились греки. Приймаючи їх в російське підданство, Катерина II в кінці XVIII ст. надала їм «право розводити фруктові сади і продавати виноградні вина в селищах своїх малими мірами, а у внутрішні міста Росії ввозити або відпускати їх бочками» [9, с. 75]. Ці права одержала в 1799 р. і громада вірменів у Григоріополі.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. території лівобережної частини Бессарабії й Новоросійського краю (на запрошення російського уряду) були заселені німецькими, болгарськими, албанськими та гагаузькими колоністами. Німецькі колоністи вже до 1842 р. утворили 24 колонії, серед них такі як: Париж, Брієн, Арзіс, Ф'єре-Шампенуа.

Згідно з Інструкцією від 16.05.1801 р. від 16 травня 1801 р. [8], уряд зобов'язував нових іноземних колоністів розводити виноградні сади. 7.07.1803 р. було видане доповнення до інструкції, яке передбачало роздавати через спеціальну контору кожному господарству 5–10 виноградних лоз для подальшого їх розведення. Також було встановлено відповідальність за ушкодження наданої виноградної лози у вигляді тілесного покарання [5]. Крім того уряд надавав переселенцям колоністам значні пільги. Кожна сім'я отримувала ділянку землі в 60 десятин, гроші та матеріал на будівництво будівель. Крім того вони звільнялись від військової повинності (німці – назавжди, болгарі і гагаузи – на 50 р.) та від сплати податків і повинностей (на 50 р. – німці та 10 – болгарі та гагаузи) [17, с. 185].

В XIX столітті важливим центром виноградарства і виноробства виступає с. Шабо, яке розташоване на піщаних берегах Дністровського лиману та засноване турками (деякі сорти винограду були завезені саме турками). На початку 20-х рр. за пропозицією графа Паравічіні імператором Олександром I були запрошені швейцарські французи, які заснували колонію, що безпосередньо межувала з Шабо та була організована за підтримки Фредеріка Цезаря де ля Гарпа, вихідця із Швейцарії (кантона Во). Колоністи були досвідченими виноградарями і повинні були сприяти поширенню покращених прийомів ведення культури винограду і виробництва вина.

В 1820 р. із Швейцарії для огляду території, яку виділив царський уряд для колоністів та вивчення виноградників і виробництва вина за швейцарським методом, а також з ознайомленням інших умов приїхав Л. Тардан, а вже в 1922 р. прибули 15 сімей-виноградарів із кантона Во, в 1827 р. нараховувалось вже 25 сімей. На кожен із цих сімей було виділено по 60 дес. землі та 36 казенних виноградних садів, які залишились після турків та крім цього було відведено ще 6744 дес. угідь, які до їх приїзду перебували в казенному відомстві [17]. Частина відведених їм земель була представлена чорноземами, друга – пісками, які наносили шкоду родючим землям.

Колоністи вирішили закріпити піски, висадивши на них виноградники, при цьому вони змогли досягти подвійної користі: поля захищались від заносів пісків, а на пісках стали вирощувати культуру, яка приносила хороші доходи. Спочатку приходилось стикатись з багатьма труднощами: не хватало добрив, молоді саджанці пошкоджувались личинками шкідників, а найстрашніше – виноградні куці видував вітер і засипав пісок. Для закріплення пісків колоністи почали обсаджувати плантації виноградників акаціями та іншими деревами. Їм прийшлося прикласти немало зусиль для успішного виноградарства на піщаних землях Шабо. Завдяки енергії і наполегливості вони

досягли мети – створили на тутешніх пісках хороші виноградники [3, с. 715–716].

В 1827 р. в Шабо нараховувалось 35 виноградних садів, в 1846 р. – 110, 1847 р. – 122, 1848 р. – 130, 1849 р. – 159 і в 1850 р. – 170. В 1846 р. колоністи висадили 12 тис. виноградних кущів, в 1847 р. – 20 тис., в 1848 р. – 75 тис., в 1849 р. – 235 і в 1850 р. – 180 тис. кущів [7, с. 82].

Виноградарство в виноробство Шабо набувало все більшого виробничого характеру. Особливо швидкого росту ця галузь набуває з тих пір, коли вино можна було збувати на продаж в Одесу. Досвід колоністів перейняли місцеві власники виноградників біля Акерману, вони розширювали плантації виноградників, покращували догляд за ними, удосконалювали техніку виноробства.

Поступово вся прибережна смуга Дністровського лиману перетворилась у виноградний масив, в якому виділялась колонія Шабо. Шабські виноградники були одними із кращих в губернії, їх білі легкого типу столові вина набули широкої популярності не лише в Бессарабії і Одесі, але і в центральних містах Росії.

Підводячи підсумок, можна констатувати, що добре обізнані з культурою винограду на батьківщині, переселенці-колоністи відіграли важливу роль у розвитку виноградарства на півдні України. Вони доклали не мало зусиль, щоб вивести галузь із зароджувального стану, в якому вона знаходилась в перші роки після приєднання до Росії.

Уряд і місцеві органи заохочували розвиток виноградарства не лише серед колоністів, які вже були обізнані у виноградарстві, але й серед місцевого населення. Так, в одному із документів кінця XVIII ст. вказувалось «...в святкові дні доводити до всіх громад пояснення, що якщо хто розведе виноградник чи сад, не лише не віднімати від нього це місце, але передати у спадковість» [2, с. 282]. Затверджені у 1806 р. правила на винний відкуп дозволили вільний продаж в Новоросійському краї виноградних вин податків і без обмежень, оптом і дрібними партіями [6, с. 13].

Відповідно до положення від 23.01.1826 р. про надання у довічну власність вільних казенних земель у степу особам, які заклали на них виноградники, в розмірі не менше 1/4 десятини, якщо на такій ділянці буде не менше одного виноградного куща на кожний квадратний сажень. Особі, яка одержала землю під виноградник і дотримала встановлених умов, давали акт на вічне і спадкове користування землею без будь-якої плати за неї [11, с. 84].

Втілення цих заохочувальних заходів у життя, безперечно, позитивно вплинуло на розвиток виноградарства в Україні.

Активно сприяв розвитку виноградарства М. С. Воронцов, з 1823 р. новоросійський генерал-губернатор та повноправний намісник Бессарабської області. Він виписував з Криму та роздавав безплатно виноградні лози всім бажаючим; за його сприяння набув розвитку ботанічний сад в Одесі, з розплідника якого можна було отримати саджанці для закладки виноградників.

У грудні 1828 р. з ініціативи М. С. Воронцова було створено Товариство сільського господарства Південної Росії, центром якого стала Одеса. Основним завданням Товариства було сприяння розвитку виноградарства

в Новоросійському краї та Бессарабії. Поступово Товариство об'єднало кращих науковців півдня Росії у цій сфері господарювання та організовувало конкурси, виставки, рекомендувало нові сорти рослин, видавало спеціальні додатки до газет, щомісячні листки, бюлетені тощо. З 1841 р. видається журнал «Записки Імператорського Товариства сільського господарства Південної Росії», в якому публікувалися законоположення й урядові розпорядження, наукові статті й посібники з питань виноградарства та інших галузей сільського господарства [10, с. 22–23].

Серед перших найбільш важливих робіт присвячених виноградарству є праця К. І. Тардана, який в першій половині XIX ст. створив промисловий виноградник в районі Аккермана (сьогодні м. Білгород-Дністровськ Одеської області) та все життя вивчав розвиток виноградарства Бессарабії і прилеглих до неї районів, на протязі двадцяти років розробляв і багаторазово перевіряв на практиці раціональні прийоми ведення галузі. У 1853, 1855 та 1862 рр. його робота була опублікована в «Записках императорского Общества сельского хозяйства Южной России», а також видана окремою книгою в Одесі в 1874 р. [18].

Це було перше ґрунтовне керівництво по виноградарству для жителів півдня України і Молдавії. В ньому відображено багато практичних порад по раціональному веденню галузі, застосуванню більш удосконалених технологічних прийомів вирощування винограду, які описані на основі великого життєвого досвіду автора, його знань зі спеціальної літератури в інших країнах. Однак керівництво не було науковим дослідженням, в ньому відобразились погляди практичного виноградаря.

Великий внесок у розвиток виноградарства того часу російського виноградаря і винороба М. К. Балласа, який тривалий час безпосередньо займався вирощуванням винограду в Бессарабії, намагався сприяти розвитку галузі в державі, активно приймав участь в роботі Товариства сільського господарства Південної Росії і у видавництві «Весника виноделия».

Ним виданий в 1895–1903 рр. в Санкт-Петербурзі статистичний нарис в шести частинах, який є своєрідною енциклопедією історії виноградарства і виноробства. Зокрема, в п'ятій частині статистичного нарису охарактеризовано розвиток виноградарства і виноробства в Бессарабії і сусідніх районах; вказані площі виноградників, їх місцезосташування, сорти, технологія вирощування, шкідники і хвороби, урожайність, затрати і дохід [2]. Праця М. К. Балласа – перший досвід економічного дослідження виноградно-виноробського виробництва на Півдні України.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити наступні висновки. Становлення виноградарства наприкінці XVIII – початку XIX століть на землях сучасної України відбувалось завдяки своєчасно прийнятим урядовим заходам Російської імперії: По-перше, території заселялись іноземними колоністами, добре обізнаними у виноградарстві, при цьому уряд надавав їм значні пільги. По-друге, уряд стимулював місцеве населення, яке займалось запровадженням культури винограду в своїх господарствах.

В XIX столітті із створенням Товариства сільського господарства Південної Росії, яке об'єднало кращих

науковців у галузі виноградарства та виходом в світ перших ґрунтовних керівництв по виноградарству для жителів півдня України: праця К. І. Тардана «Виноградарство і виноробство» і статистичний нарис в шести частинах М. К. Балласа сформувались наукові практичні основи виноградарства.

Список використаних джерел

1. Авидзба А. М. Современное виноградарство Украины: история, состояние, перспективы / А. М. Авидзба, В. И. Иванченко // «Магарач». Виноградарство и виноделие. – 2000. – №4. – С.2–4.
2. Баллас М. Виноделие въ Россіи. Ч.V. Южная Россія (Бессарабія, Херсонская, Подольская и Екатеринославская губерніи) / М. Баллас. – СПб., 1899. – 317 с.
3. Вестник виноделия. – 1885. – №12. – С.715–716.
4. Гаркуша О. М. До історії виникнення й розвитку виноградарства та виноробства в українському Причорномор'ї / О. М. Гаркуша // Наук. пр. НаУКМА (Миколаївська філ.). – 2001. – 10. – С.22–24.
5. Дополнение къ Инструкции для внутреняго распорядка и управления Новороссійскихъ иностранныхъ колоній: от 07.07.1803 г. // Полн. собр. законов Рос. Имперіи (1802–1803 гг.). – СПб., 1804. – Т.27. – С.20841.
6. Журнал Министерства государственныхъ имуществ. – 1841. – Ч.III. – С.13.
7. Журнал Министерства государственныхъ имуществ. – 1851. – Ч.XV. – С.82.
8. Инструкция для внутреняго распорядка и управления Новороссійскихъ иностранныхъ колоній: от 16.05.1801 г. // Полн. собр. законов Рос. имперіи. – СПб., 1801. – Т.26. – Ст.19873.
9. Кеппен П. О. О виноделии и винной торговле в Россіи / П. О. Кеппен. – СПб., 1832. – 263 с.
10. Макаренко П. П. Очерки истории виноградарства Бессарабии и левобережного Поднестровья / П. П. Макаренко. – Кишинев: Штиинца, 1988. – 262 с.
11. О продаже казенныхъ садовъ в Бессарабии и о раздаче казенныхъ земель желающимъ для разведения виноградинок: положение Комитета министров от 23.01.1826 г. // Полн. собр. законов Рос. Имперіи: Собр. 2-е (1825–1827 гг.). – 1830. – Т.I. – Ст.84.
12. Оноприенко В. Ф. «Истинный рай на Шабской земле...»: документальная история швейцарскихъ колонистовъ в Бессарабии / В. Ф. Оноприенко; Одес. обл. гос. Администрация; Гос. Архив Одес. обл. – Одесса: Астропринт, 2009. – 142 с. – (Тр. Гос. Архива Одес. обл.; Т.26).
13. Паравичини. Искусство виноделия / Паравичини. – Одесса, 1827.
14. Пелях М. А. История виноградарства и виноделия Молдавии / М. А. Пелях. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1970. – 183 с.
15. Самсонова Я. О. Правові засади виробництва й реалізації виноградної продукції в Україні: Монографія. – Харків: Видавництво «С.А.М.», 2012. – 176 с.
16. Скрипник О. С. «Вісник виноробства» як джерело з історії розвитку виноградарства і виноробства в Криму кін. XIX ст. [Електронний ресурс] / О. С. Скрипник // Література та культура Полісся: Сучасні теоретико-методологічні дослідження соціальної історії і культури Полісся та України. – Ніжин, 2011. – Вип.64. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Ltkp/2011_64/ist12.pdf – Заголовок з екрану.
17. Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака (с 1822 по 1828 гг.). – Аккерман, 1899. – 523с.
18. Тардан К. И. Виноградарство и виноделие с пояснительными рисунками / К. И. Тардан. – Одесса: Тип. Ульриха и Шульце, 1874. – 224 с. + 9 л. рис. + атлас.
3. Vestnik vinodelija. – 1885. – №12. – С.715–716.
4. Garkusha O. M. Do istorii' vynyknennja j rozvytku vynogradarstva ta vynorobstva v ukrai'ns'komu Prychornomor'i' / O. M. Garkusha // Nauk. pr. NaUKMA (Mykolai'vs'ka fil.). – 2001. – 10. – С.22–24.
5. Dopolenie k Instrukcii dlja vnutenjago rosporjadka i upravljenija Novorossijskikh inostrannyh kolonij: ot 07.07.1803 g. // Poln. sobr. zakonov Ros. Imperii (1802–1803 gg.). – SPb., 1804. – T.27. – S.20841.
6. Zhurnal Ministerstva gosudarstvennyh imushhestv. – 1841. – Ch.III. – S.13.
7. Zhurnal Ministerstva gosudarstvennyh imushhestv. – 1851. – Ch.XV. – S.82.
8. Instrukcija dlja vnutenjago rosporjadka i upravljenija Novorossijskikh inostrannyh kolonij: ot 16.05.1801 g. // Poln. sobr. zakonov Ros. imperii. – SPb., 1801. – T.26. – St.19873.
9. Keppen P. O. O vinodelii i vinnoj trgovle v Rossii / P. O. Keppen. – SPb., 1832. – 263 s.
10. Makarenko P. P. Ocherki istorii vinogradarstva Bessarabii i levoberezhnogo Podnestrov'ja / P. P. Makarenko. – Kishinev: Shtiinca, 1988. – 262 s.
11. O prodazhe kazennih sadov v Bessarabii i o razdache kazennih zemel' zhelajushhim dlja razvedenija vinogradnikov: polozhenie Komiteta ministrov ot 23.01.1826 g. // Poln. sobr. zakonov Ros. Imperii: Sbr. 2-e (1825–1827 gg.). – 1830. – T.I. – St.84.
12. Onoprienko V. F. «Istinnij raj na Shabskoj zemle...»: dokumental'naja istorija shvejcarskikh kolonistov v Bessarabii / V. F. Onoprienko; Odes. obl. gos. Administracija; Gos. Arhiv Odes. obl. – Odessa: Astroprint, 2009. – 142 s. – (Tr. Gos. Arhiva Odes. obl.; T.26).
13. Paravichini. Iskustvo vinodelija / Paravichini. – Odessa, 1827.
14. Peljah M. A. Istoriya vinogradarstva i vinodelija Moldavii / M. A. Peljah. – Kishinev: Kartja Moldovenjaskje, 1970. – 183 s.
15. Samsonova Ja. O. Pravovi zasady vyrobnyctva j realizacii' vynogradnoi' produkcii' v Ukra'ni: Monografija. – Harkiv: Vydavnytvo «S.A.M.», 2012. – 176 s.
16. Skrypnyk O. S. «Visnyk vynorobstva» jak dzherelo z istorii' rozvytku vynogradarstva i vynorobstva v Krymu kin. XIX st. [Elektronnyj resurs] / O. S. Skrypnyk // Literatura ta kul'tura Polissja: Suchasni teoretyko-metodologichni doslidzhennja social'noi' istorii' i kul'tury Polissja ta Ukra'ny. – Nizhyn, 2011. – Vyp.64. – Rezhym dostupu: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Ltkp/2011_64/ist12.pdf – Zagolovok z ekranu.
17. Statisticheskoe opisanie Bessarabii sobstvenno tak nazyvaemoj, ili Budzhaka (s 1822 po 1828 gg.). – Akkerman, 1899. – 523 s.
18. Tardan K. I. Vinogradarstvo i vinodelie s pojasnitel'nymi risunkami / K. I. Tardan. – Odessa: Tip. Ul'riha i Shul'ce, 1874. – 224 s. + 9 l. ris. + atlas.

Malashuk O. S., PhD, Associate Professor, vice-principal, Odessa State Agrarian University; candidate for a doctor's degree of the National Agricultural Library NAAS Ukraine (Ukraine, Odessa), malashchuk@yandex.ua

Historical aspects of viticulture development in south Ukraine at late XVIII – beginning of XIX century

The article analyzes development of viticulture in southern Ukraine in late XVIII – early XIX. It shows that formation of viticulture in this period on the lands of modern Ukraine took place with the active support of the Russian Empire: importation of vineyards from other areas, promotional activities among the local population who were involved in planting vineyards and settlement of foreign colonists, skilled growers, who were provided by significant benefits for introducing the culture of grapes and others. Practical experience of known at the time specialists growers who have made a significant contribution to the development of viticulture in southern Ukraine: Paravichini, M. Vorontsov, K. Tardan, M. Ballas was researched.

Keywords: viticulture, grape culture, colonists-immigrants, Agricultural Society of Southern Russia.

* * *

References

1. Avidzba A. M. Sovremennoe vinogradarstvo Ukrainy: istorii, sostojanie, perspektivy / A. M. Avidzba, V. I. Ivanchenko // «Magarach». Vinogradarstvo i vinodelie. – 2000. – №4. – С.2–4.
2. Ballas M. Vinodelie v Rossii. Ch.V. Juzhnaja Rossiya (Bessarabija, Hersonskaja, Podol'skaja i Ekaterinoslavskaja gubernii) / M. Ballas. – SPb., 1899. – 317 s.

УДК 94(477):(031)

Борчук С. М.,
доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії, Прикарпатський
національний університет ім. Василя Стефаника
(Україна, Івано-Франківськ), borja_if@mail.ru

10-томна «Енциклопедія історії України» – новий здобуток вітчизняної науки

Зрілість академічної науки, своєрідний підсумок напрацьованого матеріалу на певному етапі її розвитку втілюється у національну енциклопедію. За роки незалежності України науковою спільнотою істориків була створена та продовжує вдосконалюватися багатотомна «Енциклопедія історії України», в якій висвітлено історію українського народу у всіх аспектах: політичному, соціальному, економічному, культурному, релігійному. Це фундаментальне видання потребує відповідного наукового осмислення його значення та ролі у розвитку вітчизняної історіографії та енциклопедистики в цілому. Для реалізації цієї мети у статті висвітлено роботу редакційної колегії, охарактеризовано етапи роботи колективу «Енциклопедії історії України», простежено змістовне наповнення окремих томів, концептуальні авторські підходи до трактування контрверсійних проблем, визначено загальний вплив видання на розвиток сучасної історичної науки. Автор констатував, що реалізація цього проекту засвідчила самодостатність фундаментальних наукових досліджень в Україні і ще раз підтвердила необхідність державної підтримки цієї сфери наукового пізнання.

Ключові слова: енциклопедія, історія України, фундаментальне видання, концепція, інтерпретації, персоналії, ілюстрації.

В історичній науці сформувалося кілька жанрів, які визначають ступінь її зрілості в тій чи іншій країні. До таких належить й історична енциклопедистка. Національна енциклопедія – візитна картка держави, сума знань про її історію, економіку, політику, культуру, побут, населення, про найвизначніших представників її народу, власне – про все найбільш значуще й значиме на її території у різних сферах людської діяльності.

Метою цієї студії є аналіз вітчизняної енциклопедичної традиції у суспільно-політичному й культурно-цивілізаційному контексті історії України ХХ століття на прикладі «Енциклопедія історії України».

Історіографічні напрацювання в області дослідження української енциклопедистики досить широкі, однак проблемі створення й специфіки «Енциклопедії історії України» присвячено лише декілька публікацій, що у більшій мірі містять представницький, ознайомчий характер [1].

Історична енциклопедистка в сучасній Україні спирається на тривалу традицію. Кардинальна зміна наукових парадигм, спричинених відмовою від ідеологізації наукового продукту, поставила на порядок денний питання про створення великого енциклопедичного видання, в якому знайшли б відродження неполітизовані погляди на наше минуле, напрацювання науковців суверенної України і зарубіжжя, що базуються на нових джерелах і методичних підходах. Розпочата в 1997 році робота над 10-томною «Енциклопедією історії України» (ЕІУ), повинна була, згідно твердження редакційної колегії видання, суттєво доповнити, а по можливості, і вивести вітчизняну енциклопедистку на якісно новий рівень [1]. Адже саме історія, як ніяка інша наука, має пріоритетне значення у вихованні патріотизму у підростаючого покоління, стимулюванні національної свідомості всіх громадян країни, формуванні національної державницької доктрини, котра необхідна кожній країні для повноцінного, планомірного внутрішнього розвитку та розбудови власної національної ідеї. Не можливо відкинути і значення історії для формування політичних ідеологій

різних сил, що змагаються за владу, і є зацікавленими не лише у розповсюдженні певних ідей, а й у загальному культурно-освітньому рівні населення, якому адресувалися їхні політичні меседжі.

Потрібно сказати, що перегляд існуючих ще з радянських часів положень вітчизняної історіографії розпочався значно раніше – ще з часу боротьби за незалежність та в перші роки по її здобуттю. Відкриття нових, до того заборонених сторінок, минулого, окремих персоналій, спроба використання нових для української науки методик та підходів, – опрацювання й оприлюднення невідомих до того джерельних створили надійне підґрунтя для втілення цього проекту в життя. Ініційований академіком НАН України Валерієм Смолієм, директором Інституту історії України НАН України, цей проект став своєрідним викликом для науковців. Саме вчені цього академічного наукового закладу у співпраці з провідними істориками – співробітниками вищих навчальних закладів, заклали підвалини для нової національної історіографії у формі монографій, археографічних видань, збірників, статей, узагальнюючих праць, підручників та посібників, програм з історії для загальноосвітніх шкіл та вищих навчальних закладів.

Поступове подолання радянських міфів та стереотипів у історії, формування нових світоглядних орієнтирів української нації, вихід методологічних та джерелознавчих видань, поступове виокреслення нової української концепції національної історії – все це значною мірою підштовхувало українських вчених до створення нової української історичної енциклопедії, що мало зробити історію загальнодоступною, а форму її викладу зрозумілою не лише спеціалістам, а й пересічним читачам. Ідея створення такого багатотомного видання під назвою «Історія українського народу» виникла ще в 1994 році. Однак реальних можливостей для її впровадження на той час не було. Лише в 1997 році колектив Інституту історії України, згідно з рішенням Президії Національної академії наук України від 20 червня 1997 року, розпочав роботу над проектом «Енциклопедія історії України» [2, с. 5]. Однак впровадження цих планів у життя затягнулося на роки – робота з підготовки гасел до енциклопедії потребувала певного часу та значних коштів.

Однією з об'єктивних причин затримки стало те, що формування словника до «Енциклопедії історії України» відбувалося за новими правилами та принципами, відмінними від тих, які використовувались при написанні радянських енциклопедій. Було визначено принцип вагомості подій, персоналій, окремих фактів, створено «дерево гасел», що давало змогу орієнтуватися щодо обсягу статей, їх логічного взаємозв'язку, підпорядкованості та взаємопов'язаності. Новітній підхід був задіяний, зокрема до формування словника персоналій. Так, при відборі вчених-істориків, про яких планувалося підготувати статті головним було визначено не формальний критерій (наявність високого наукового ступеня), а факт реального лідерства у певній галузі історичного знання. За окремими критеріями також розглядалося питання включення до ЕІУ статей, присвячених діячам мистецтва, культури, інших наукових галузей: головним вважалася наявність у них здобутків національного та світового надбання

рівня. Звичайно, останній критерій є доволі розмитим, тому далеко не всі персоналії, які так чи інакше могли потрапити до енциклопедії, наявні в ній реально [2, с. 6].

При формуванні словника редакційна колегія ставила за мету висвітлення всіх історичних регіонів та областей України, а також тих держав, де компактно проживає українська діаспора: Америки, Росії, Польщі, Румунії, Словаччини та інших країн. Знайшли в словниках місце також гасла про життя національних меншин в Україні, в тому числі представників кримськотатарського етносу, який, на думку упорядників, до того був представлений в історичній літературі недостатньо через брак матеріалів.

Для організації координації роботи над ЕІУ з провідних вчених галузі, передусім співробітників Інституту історії України НАН України, було сформовано Головну редакційну колегію. До її складу увійшли такі відомі в країні дослідники як В. А. Смолій (голова), С. В. Кульчицький (заступник голови), О. С. Рубльов (відповідальний секретар), В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. О. Горбик, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко, Я. Д. Ісаєвич, Г. В. Касьянов, О. Є. Лисенко, В. М. Литвин, Ю. А. Пінчук, О. П. Реєнт, П. С. Сохань, П. П. Толочко, П. Т. Тронько [2, с. 2]. Ці вчені – академіки та члени–кореспонденти НАН України, доктори історичних наук – є справді золотим фондом сучасної вітчизняної науки. Спеціалізуючись на різних періодах історії України, вони могли фахово і високопрофесійно здійснювати науково–редакторську роботу, забезпечуючи проєкту максимальний організаційний і науковий рівень. Не менш значущим чинником стало те, що переважна більшість членів Редакційної колегії були співробітниками Інституту історії України НАН України, що давало змогу оперативно і в робочому порядку вирішувати більшість складних проблем, що виникали.

Одночасно з Редакційною колегією було також сформовано Редакційну раду, яку очолив академік НАН України В. М. Литвин. До її складу увійшли: В. М. Геєць, Л. В. Губерський, І. М. Дзюба, М. Г. Жулинський, С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, О. С. Онищенко, Ю. М. Пахомов, С. І. Пирожков, М. В. Попович, В. А. Смолій, Ю. С. Шемшученко [2, с. 2]. У цьому списку, як бачимо, окрім власне істориків, присутні представники інших сфер науки, зокрема співробітники Інституту енциклопедичних досліджень НАН України. Останнє засвідчує той факт, що ЕІУ була міждисциплінарною, а не суто історичним продуктом, і відповідно мала національне значення. Членство у Редакційній раді представників видавництва «Українська енциклопедія» імені М. Бажана мало сприяти продуктивнішому вирішенню технічних питань, котрі неодмінно постають перед творцями таких масштабних проєктів, як енциклопедії (не зважаючи на те, – універсальні вони чи галузеві).

Для здійснення практичної роботи з підготовки «Енциклопедії історії України» було створено також спеціальний підрозділ – Центр організаційного та науково–технічного забезпечення підготовки ЕІУ Інституту історії України НАН України, до складу якого увійшли співробітники інституту: О. І. Ганжа, В. В. Головка, О. В. Клименко, О. О. Ковальчук,

А. Г. Плахонін, О. С. Рубльов, О. В. Юркова. Саме ці науковці здійснювали переважну більшість поточної роботи, не лише забезпечуючи вирішення всіх організаційних моментів, а й координуючи роботу Редакційної колегії, авторів та інших структурних підрозділів, пов'язаних з виданням ЕІУ, підбір ілюстрацій, карт, схем, фотодокументів тощо.

Процес підготовки ЕІУ принципово не відрізнявся від алгоритму створення інших енциклопедій. У перші роки роботи над проєктом вирішувалися переважно організаційні питання, що стосувалися запрошення авторів до співпраці, визначення принципів формування статей, їх розміщення тощо. Так, за граматичну основу написання гасел, а також іншомовних термінів, прізвищ, географічних назв було визначено діючий на той час «Український правопис», чим завдяки чому редколегія сподівалась уникнути можливих розбіжностей у транскрипції слів та понять. Власне статті розміщувалися за алфавітним принципом, російськомовні назви – у відповідності до їх української транскрипції; статті, що мали латиномовні гасла, передбачалося друкувати в кінці останнього тому ЕІУ за латинським алфавітом. Уточнено було і низку інших питань – використання в тексті жирного шрифту та курсиву, скорочень; принцип подання бібліографії та авторів статей [2, с. 7].

Наступним етапом роботи редакційної колегії стало затвердження словників томів, підготовка яких велася з самого початку роботи над проєктом. Паралельно з цим тривав і процес підготовки статей за гаслами, з яких і здійснювалось формування томів енциклопедичного проєкту. Так, до написання статей було залучено кращих вітчизняних і зарубіжних науковців, передусім співробітників Інституту історії України НАН України. Результатом напруженої підготовки, наукової та редакторської роботи став перший том «Енциклопедії історії України», підписаний до друку 29 грудня 2003 року [2]. У той час планувалося видати п'ять томів «ЕІУ». Це був дійсно великий успіх редакційного колективу, адже цей том (як і в подальшому всі наступні) відповідав усім вимогам, що висуваються повноцінних енциклопедій. Складався він з 2060 статей на літери «А–В», 766 ілюстрацій та 48 карт, розміщених на 688 сторінках. Авторами статей цього тому стало, понад 350 науковців, список яких вміщено в кінці тому. Фактично всі вміщені в томі статті написані на високому науковому рівні і містили інформацію про різні аспекти історії – від подій та персоналій, до теоретичних статей на кшталт «Абсолютизм», «Автономія», тощо. Окрему увагу привертають такі ґрунтовні матеріали, як «Адміністративний устрій українських земель», «Андрусівське перемир'я», «Античні держави Північного Причорномор'я», «Антонович В. Б.», «Бароко», «Воєнний комунізм» та інші. Укладання карт до тому здійснили Д. Я. Вортман, Л. І. Криницький, Г. О. Гаврилов. Науково–редакційним опрацюванням текстів першого тому ЕІУ займався колектив спеціалістів, до складу якого входили: Ю. М. Барабанов, М. С. Бачинський, В. Т. Береговий, Я. В. Богданюк, Ю. І. Бойко, Л. Л. Васильченко, Д. В. Грузін, О. О. Ковальчук, І. М. Лисенко, Т. С. Новікова, Н. Д. Хівренко, О. М. Чадюк. Надалі більшість членів цього колективу, очолюваного Д. В. Грузіним, здійснювали науково–

редакційне опрацювання і інших томів «Енциклопедії історії України».

Наступний, другий том ЕІУ («Г–Д»), було підписано до друку рівно через рік – 29 грудня 2004 року [3]. Він виявився трохи меншим за попередній – 1298 статей, 702 ілюстрації, 15 карт та 3 схеми на 518 сторінках. Відповідно, над томом працювала і менша кількість авторів – близько трьохсот. Однак це жодним чином не принижує його якості чи значущість для української історичної науки. Зокрема, цей том наповнили важливі та інформативні статті в тому числі «Габсбурги», «Газета», низка матеріалів, присвячених Галичині, «Галицько–Волинське князівство», «Генеалогія історична», «Генеральний секретаріат Української Центральної Ради», «Голодомор 1932–33 років», «Гривня», «Громадянська війна в Україні», «Грушевський Михайло Сергійович», «Директорія», «Давня історія», «Джерела історичні» та інші.

Ще через рік було підписано до друку третій том «Енциклопедії історії України» – «Е–Й» [4]. За чисельністю статей він був одним з найменших – всього 1025 статей. Однак великий обсяг багатьох з них, а також особлива насиченість ілюстративним матеріалом – 855 ілюстрацій та 31 – карта забезпечили йому не лише високий рівень інформативності, а й зробило одним з найпопулярніших. Всі ці обставини зумовили і його великий обсяг – 672 сторінки. Як і попередні томи, авторський колектив третього тому нараховував близько 300 науковців, переважна більшість з яких працювала над статтями і до інших томів проекту, вкотре забезпечуючи їх високий науковий рівень. Серед найцікавіших матеріалів тому варто виокремити «Евакуаційні заходи австрійського та російського урядів на українських землях в роки Першої світової війни», «Евакуаційні заходи урядів УРСР та СРСР на території УРСР в роки Великої вітчизняної війни 1941–1945 років», «Експорт революції», низку статей, присвячених еміграції, «Етнічний склад та етномовна компетенція населення України за переписами населення 1959, 1970, 1979, 1989, 2001 та результатами соціологічних досліджень 1994 та 2001 років», «Етнічні українські землі», «Етногенез», «Етнографічні регіони України», «Євреї в Україні», «Євроатлантична цивілізація», «Європейська інтеграція», «Єзуїти», «Жіночий рух в Україні», «Запорозька Січ», «Західно-українська Народна Республіка (ЗУНР)», «Ікони», статті про Житомирську, Запорізьку, Івано–Франківську області та багато інших.

Четвертий том «Енциклопедії історії України» вийшов з запізненням майже на рік – його було підписано до друку лише 27 листопада 2007 року [5]. Починаючи з цього тому, Редакційна рада та колегія вирішили розширити ЕІУ до восьми томів. Цей том, котрий містив гасла з частини однієї літери «Ка–Ком», виявився одним з найменших у виданні за всіма зовнішніми показниками. Він складався з 528 сторінок, на яких розміщувалося 784 статті, 810 ілюстрацій та 53 карти. За таким співвідношенням «стаття – ілюстрація» том став унікальним явищем для будь-якого енциклопедичного проекту, адже кількість останніх значно перевищувала кількість статей. Така особливість зумовлювалася наявністю в томі багатьох статей–персоналій, присвячених культурним діям,

які супроводжувалися не лише портретом, а й зразками творів І. Кавалерідзе, Т. Калинського, Г. Кальченка та інших. Особливо збагаченою ілюстраціями стала стаття «Київ», до якої додавалися плани міста в різні історичні епохи, зображення визначних міських споруд, схем, пейзажів тощо [5, с. 201–218]. З інших ключових статей тому можна також назвати: «Кабінет Міністрів України», «Кальвінізм», «Кам'янець–Подільський» (з великою кількістю ілюстрацій, що мало поступаються статті про Київ); статті, присвячені державам зі значною українською діаспорою – Казахстану та Канаді; «Карпати» і низка пов'язаних з цим регіоном історичних подій; «Катеринослав» та пов'язані з ним явища; «Католицька церква» зі значною кількістю ілюстрацій – портретів Римських Пап, кардиналів а також зображеннями головних храмів; «Києво–Могилянська академія», «Києво–Печерська лавра», «Київська Русь»; «Книгознавство», «Кодифікація» та інші. Тож, незважаючи на доволі незначний обсяг, за своєю інформативністю четвертий том є одним з найпотужніших серед тих, що вже побачили світ.

Готуючи з п'ятий том Редколегія усвідомила, що проект не обмежиться восьми томами. У зв'язку з цим було вирішено розширити ЕІУ до 10 томів. Про це зазначено в п'ятому томі, який був підписаний до друку згідно з планом – 10 грудня 2008 року [6]. Він містив 704 статті на ту ж саму, що і в 4 томі літеру «К» – «Кон–Кю», виділявся великою кількістю ілюстрацій (833 ілюстрації, 37 карт) і мав 650 сторінок. Як і попередні томи, він містив значну кількість цікавих та інформативних статей, серед яких можна окремими такі: «Конгрес українських націоналістів», «Конотопська битва», низку матеріалів, присвячених Константинополю та Константинопольським договорам, Конституціям Австрійської та Австро–Угорської імперій, конституційним реформам у СРСР; українським Конституціям і конституційним процесам в Україні у різні історичні періоди. Цікавими є матеріали «Коран»; «Кордони державні України» (з великою кількістю карт, а також з переліком всіх адміністративних одиниць, що складали територію держави), статі про Корсунь (Корсунь–Шевченківський) та пов'язані з ним події; «Крим»; «Кубанське козацьке військо»; «Культура». Том уміщує також багато статей–персоналій, з яких, зокрема й такі: «Коновалець Є.», «Корецький В. М.», «Кондуфор Ю. Ю.», «Костенко Л.», «Кубійович В.», «Кузеля З.» та інші; а також статті, присвячені цілим родинам, котрі відіграли важливу роль в історії України: Конєцьпольським, Коріятовичам, Косачам та іншим.

1 грудня 2009 року було підписано до друку черговий – шостий том ЕІУ – «Ла–Мі» [7]. Він складався з 784 сторінок, на яких містилося 1140 статей, 968 ілюстрацій та 57 карт, що робило його одним з найбільших за об'ємом опублікованих томів у проекті. Він складався зі великих статей зі значною кількістю ілюстрацій і матеріалів меншого формату, в тому числі персональних. До найбільш пізнавальних слід віднести такі як «Легіон Українських січових стрільців»; «Лемківщина», «Ленінська комуністична спілка молоді», низку розвідок, присвячених літературним організаціям на Україні та літературним виданням; «Літопис» та статті про літописи та літописання на українських землях. Багато позицій розкривають історія

галицької столиці: «Львів» та низка статей, присвячених об'єктам, установам та історичним подіям, пов'язаним з цим містом; «Львівський університет». Статті «Магдебурзьке право»; «Мазепинщина»; «Марксизм в історичній науці»; «Марксизм як ідеологія» та інші; «Масонство»; «Матеріалізм історичний» та інші позначені глибокою і виваженою характеристикою цих складних історичних явищ. Варто назвати також біографічні статті, присвячені видатним діячам України та особам, які суттєво вплинули на її історію та культуру: «Лавровський П. О.», «Лазаревський Б. О.», «Левицький Кость», «Ленін В. І.», «Лобановський В. В.», «Ломоносов М.», «Мазепа І. С.», «Махно Н. І.» та інші.

Вихід сьомого тому «Енциклопедії історії України» – «Мл–О» відбувся 2010 року (підписаний до друку 2 грудня) [8]. Він складався з 728 сторінок, на яких розміщувалося 883 статті, 573 ілюстрації та 72 карти (найбільша кількість карт з усіх томів, що вже вийшли). Зі статей, що входили до цього тому, варто, на нашу думку, згадати ті, що за своїм обсягом та інформативністю становлять не лише просвітницьку, а й наукову цінність. Такими статтями є: «Модернізації теорії»; «Молдова», «Молдавське князівство» – «Молдавська АРСР»; «Монархія» (включно з розділом «Монархічний характер влади в Київській Русі»); «Монголо–татарська навала» та «Монгольська імперія»; «Москва»; «Московільство». Кілька позицій висвітлюють стан музейної справи в Україні. Новими фактами і трактуванням позначені матеріали; «Мукачеве»; «Мюнхенська угода»; «Нагороди Української повстанської армії»; «Нагрудні знаки»; ряд статей про Народні комісаріати УСРР та УРСР; «Народний рух України»; «Народники»; «Народницький напрям в історіографії»; «Національне адміністративно–територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924–1940»; «Некрополістика»; «Ніжин»; «Новітня історія»; «Обновленство»; «Одеса» та пов'язані з нею статті; «Османська імперія» та багато інших. З біографічних статей можна, на нашу думку, викликають підвищений інтерес статті про П. Могила, М. Муравйова, Д. Мордовця, Г. Нарбута, В. Некрасова, К. Острозького та інших важливих для історії України політичних та культурних діячів.

Восьмий том ЕІУ був підписаний до друку 4 листопада 2011 року [9]. Порівняно невеликий за обсягом – (520 сторінок), він містить гасла на літери «Па–Прик», кількість статей по яких становить 686. Також у томі вміщено 460 ілюстрацій та 46 карт. Ключовими статтями стали: «Пакти та конституції законів і вольностей Війська Запорозького» 1710»; «Палеогеографія»; «Палеографія»; «Палеоліт»; «Пацифікація»; «Первісність»; «Перемишль»; «Переписи населення»; «Пересопницьке Євангеліє»; «Пиливецька битва»; «Повість временних літ»; «Повстання селянські проти більшовицького режиму 1929–1932»; «Полемічна література»; «Політбюро»; «Полное собрание русских летописей»; «Половці»; «Помаранчева революція 2004»; «Почаївська Свято–Успенська лавра» та інші. З персональних статей варто відзначити матеріали, присвячені М. Павлику, С. Палію, О. Палладіну, Борису та Євгену Патонам, Є. Петрушевичу, М. Пимоненку (з наведенням репродукцій його картин), М. Пирогову,

Ю. Пілсудському, князям Потоцьким, родині Политик та іншим діячам України і сусідніх з нею країн, котрі відіграли помітну роль в українській історії.

Дев'ятий том ЕІУ був підписаний до друку 10 грудня 2012 року [10] і містив 1316 статей, 906 ілюстрацій та 77 карт. Загальний обсяг тому становить 944 сторінки. Він охоплював гасла на літери «Прил–С». Ключовими концептуальними матеріалами тому стали «Продовольчий податок», «Промисловий переворот», «Просвіта», «Професійні спілки в Україні», «Революції», «Реформація», «Річ Посполита», «Середні віки». Цікаво подана інформація про особистості, зокрема про Л. Ревуцького, Т. Прокоповича, І. Світличного, П. Скоропадського тощо.

Десятий, завершальний, том ЕІУ побачив світ у 2013 році. Він складається з 1109 статей, 890 ілюстрацій та 88 карт (разом – 784 сторінок). В останній том енциклопедії увійшли матеріали на літери «Т–Я». Особливу цікавість і інформативність містять наступні статті даного тому: «Угорщина», «Цигани в Україні», «Ягелони», «Язичництво», «Хвильовий Микола», «Хвоя Вікентій» тощо [11].

За час роботи над «Енциклопедією історії України» відбулися певні зміни у авторському та редакторському колективі. Так, зі складу Редакційної колегії через відхід у Вічність вибули такі визначні вчені як Я. Ісаевич, П. Тронько, Ю. Левенець. Натомість до складу редколегії увійшли Г. В. Боряк (котрий став одним з заступників Головного редактора), О. П. Толочко, О. А. Удод. Не дожили до виходу всіх томів ЕІУ і багато авторів, які писали до енциклопедії статті, зокрема М. А. Богайчук, Ю. З. Данилюк, Я. І. Дзиря, В. М. Зубар, В. М. Волковинський, І. М. Кулинич, І. Т. Лісевич, І. М. Мельникова, В. І. Прилуцький, Л. Є. Скиба, О. М. Онищенко, В. М. Трегубчук, О. В. Сухобоков, О. Й. Щусь, М. В. Коваль, О. М. Апанович, О. Г. Шапошнікова, П. В. Голобуцький та інші українські вчені та науковці. Водночас в останніх томах серії на повний голос заявили про себе молоді, талановиті автори, з якими, безперечно, – майбутнє вітчизняної історичної науки.

Висновки. Багатотомне видання «Енциклопедія історії України» без сумніву є видатним досягненням української історіографії, яка змогла довести, що вона не втратила свій потенціал і спроможна готувати та продукувати масштабні узагальнюючі полотна, що відображають не лише сучасний стан науки, а й дають змогу широкому загалу ознайомитися з результатами останніх досліджень, методиками та поглядами історичні події. Успішна реалізація цього проекту засвідчила самодостатність фундаментальних наукових досліджень в Україні і ще раз підтвердила необхідність державної підтримки цієї сфери наукового пізнання.

Список використаних джерел

1. Від редакційної колегії ЕІУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?encyclorp>
2. Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т.1: А–В. – К.: Наук. думка, 2003. – 688 с.
3. Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т.2: Г–Д. – К.: Наук. думка, 2004. – 518 с.
4. Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т.3: Е–Й. – К.: Наук. думка, 2005. – 672 с.

5. Енциклопедія історії України: У 8 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т.4: Ка–Ком. – К.: Наук. думка, 2007. – 528 с.

6. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т.5: Кон–Кю. – К.: Наук. думка, 2008. – 568 с.

7. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т.6: Ла–Мі. – К.: Наук. думка, 2009. – 784 с.

8. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т.7: Мл–О. – К.: Наук. думка, 2010. – 728 с.

9. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т.8: Па–Прик. – К.: Наук. думка, 2011. – 520 с.

10. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т.9: Прил–С. – К.: Наук. думка, 2012. – 944 с.

11. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т.10: Т–Я. – К.: Наук. думка, 2013. – 784 с.

References

1. Vid redakcijnoi' kolegii' EIU [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.history.org.ua/?encyclp>

2. Encyklopedija istorii' Ukraïny: V 5 t. / Redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in. – T.1: A–V. – K.: Nauk. dumka, 2003. – 688 s.

3. Encyklopedija istorii' Ukraïny: V 5 t. / Redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in. – T.2: G–D. – K.: Nauk. dumka, 2004. – 518 s.

4. Encyklopedija istorii' Ukraïny: V 5 t. / Redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in. – T.3: E–J. – K.: Nauk. dumka, 2005. – 672 s.

5. Encyklopedija istorii' Ukraïny: U 8 t. / Redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in. – T.4: Ka–Kom. – K.: Nauk. dumka, 2007. – 528 s.

6. Encyklopedija istorii' Ukraïny: U 10 t. / Redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in. – T.5: Kon–Kju. – K.: Nauk. dumka, 2008. – 568 s.

7. Encyklopedija istorii' Ukraïny: U 10 t. / Redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in. – T.6: La–Mi. – K.: Nauk. dumka, 2009. – 784 s.

8. Encyklopedija istorii' Ukraïny: U 10 t. / Redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in. – T.7: Ml–O. – K.: Nauk. dumka, 2010. – 728 s.

9. Encyklopedija istorii' Ukraïny: U 10 t. / Redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in. – T.8: Pa–Pryk. – K.: Nauk. dumka, 2011. – 520 s.

10. Encyklopedija istorii' Ukraïny: U 10 t. / Redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in. – T.9: Pryl–S. – K.: Nauk. dumka, 2012. – 944 s.

11. Encyklopedija istorii' Ukraïny: U 10 t. / Redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in. – T.10: T–Ja. – K.: Nauk. dumka, 2013. – 784 s.

Borchuk S. M., *doctor of historical sciences, professor of world history, V. Stefanyk National Precarpathian University (Ukraine, Ivano–Frankivsk), borja_if@mail.ru*

10 volumes of the series «Encyclopedia of History of Ukraine» – a new achievement of national science

National Encyclopedia is an indicator of the consistency of academic science, the result in the operating time of the material at a certain stage of its development. During the years of independence of Ukraine the scientific community of historians it was established and continues to improve multi-volume «Encyclopedia of History of Ukraine», which reflects the history of the Ukrainian people in all aspects: political, social, economic, cultural, religious. This is a fundamental issue requires an appropriate scientific understanding of its importance and role in the development of national historiography. In the article the work of the editorial board was shown, the stages of the work group «Encyclopedia of History of Ukraine» was described, substantive content of the individual volumes, author conceptual approaches to the treatment of controversial issues were traced, the overall impact of publication on the development of modern historical science was traced. The author stated that this project has shown the self-sufficiency of basic scientific research in Ukraine and reaffirmed the need for public support in this part of scientific knowledge.

Keywords: encyclopedia, history of Ukraine, fundamental edition, conception, interpretation, personalities, illustration.

УДК 82.09 (І. ЛУЦЕНКО)

Братусь І. В.,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри
образотворчого мистецтва, Інститут мистецтв
Київського університету ім. Бориса Грінченка
(Україна, Київ), kulturolog@gmail.com

ІСТОРИКО–КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА ІВАНА ЛУЦЕНКА (ВІД НАРОДЖЕННЯ ДО ЗАКІНЧЕННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ)

*Проаналізовано основні аспекти життя та діяльності доктора
філологічних наук, професора Івана Луценка. Досліджено культурологічний
контекст доби, визначено основні фактори становлення особистості науковця.*

Ключові слова: література, літературознавство, війна, літературна
критика, репресії.

Колосальні зрушення в свідомості сучасних українців передбачають багатопланове переосмислення нашого історичного минулого. Цілі пласти історії вимагають нового прочитання, правильного структурування фактажу та відповідних акцентів. Примітно, що неможливо по-новому здійснити аналіз минулого без пильної уваги до видатних особистостей. Саме знання військові, політичні, релігійні та культурні діячі формували історію України, всім своїм життям відтворюючи всю складність колізій суперечливого ХХ століття. В цій короткій розвідці здійснюється спроба оглядово відтворити деякі сторінки життя професора Івана Антоновича Луценка – вірного сина України.

Народився Іван Антонович Луценко 17 травня 1915 року в селі Акмечетка. Батько – Антон Васильович Луценко (1888–1940), мати – Олена Демянівна Луценко (1891–1956). Антон Луценко був простим селянином, що народився в доволі відсталій країні Європи – Російській імперії. Не зважаючи на блиск царських шат і помпезність імператорських церемоній, загалом країна була дуже зубожіла – при населення трохи більше 100 000 000, з них 91 000 000 селян, 7000000 робітників, поміщиків і буржуазії – 1000000, солдат, жандармів тощо – 1500000 ... При цьому неграмотних було 7500000 (відомості за 1877 рік).

Життя селянина було складним, але попереду українців чекали ще більш відчайдушні випробування. Антон Луценко в деяких джерелах зазначається «бідняком» [4, с. 209], що більше відповідає стилістиці радянського ідеологічного переформатування інформації минулого. Це значить, що якщо людина з селянської родини, то батьки були «бідняками» – в такому випадку не виникало питань щодо «соціального походження». Сьогодні молоді цього не зрозуміти, але в часи СРСР, особливо до Другої світової війни, соціальний статус батьків часто відігравав вирішальну роль в можливості отримати вищу освіти і зробити кар'єру. При цьому діяла закономірність – чим нижчий статус, тим більше шансів.

І. Луценко та його родичі часто згадували, що господарство в них було більш ніж багате, трудящі селяни на родючій землі мали чималий зиск. Але значно Антона Луценка підкосила Перша світова війна – з неї він повернувся калікою. Весь побитий, з зламаними кістками, контужений – але живий, що на ті часи вважалося неабиякою вдачею. Тому основний тягар господарства ліг на Олену Луценку, що була роботящою

побожною жінкою. Вона, як і десятки мільйонів українських жінок, мужньо пройшла всі випробування війнами, революціями, голодоморами, підняла дітей та сміливо дивилася вперед. Померла вона із-за трагічної випадковості – під час операції в районній лікарні відключили світло...

Побожність матері аж ніяк не передалася І. Луценку – він все життя залишався атеїстом. За його словами це було пов'язано з історією в церкві – під час причастя п'ятирічний Іван попросив священника ще одну просфору. Той не довго думаючи, з усіх сил вдарив його службовою ложкою по голові, примовляючи мудрі настанови. Цей удар вибив будь-який пієтет майбутнього професора до релігії. В ті часи його атеїзм був природним, а не штучним (багато партійних і військових діячів все ж таємно хрестили своїх дітей).

Голод двадцятих років задів і благополучну родину Луценків – вони були змушені значно скоротити свій раціон. І. Луценко (за його спогадами) пристав до табору циган і разом з ними подорожував безкрайними степами, сірими селами і невеличкими містами. Він виконував з циганчатами запальний танок на пильних площах і розчулені глядачі кидали монети під ноги маленьким обдаруванням.

Центральною постаттю цієї подорожі стала циганка Мариця – вона врятувала хлопця від голодної смерті (в нього вже були спухлі ноги), який залишався їй вдячний все життя, згадуючи її ім'я з теплотою. Вдруге вона врятувала його життя вже під час війни – перед наступом вона йому приснилася і сказала: «Біжи праворуч!». Всі, хто побіг ліворуч, загинули.

Голод, циганський табір, елементи містики – все це стало підвалинами становлення неабиякої творчої особистості. Отож, доводиться констатувати чудернацьке поєднання правди, вимислу і домислу, розрізнити які крізь помутнілий пласт часу не уявляється можливим. Але наша історія наповнена подібними міфами: «The myth of the self-made man, has to be profoundly hypocritical: it is the self-serving demonstration that a lie is the truth» [1, с. 217].

Дитинство в українському селі вже почало змінюватися від багатовікової неквапливості та визначеності, що була притаманна майже всім попереднім поколінням. Ще в три роки ти пас гусей, в шість водив корову, а в дев'ять вже йшов пасти коней на декілька днів. Ці всі атрибути залишалися, але село вже знаходилося не в монархії а складній матриці «країни Рад». І простим сільським хлопцям люб'язно розкрилися двері інститутів, університетів, технікумів, академій. Босоногі хлопці і дівчата з жалюгідними знаннями сільських шкіл поступали в провідні навчальні заклади, де їх часто навчали також не дуже освічені, але ідеологічно бездоганні викладачі. Хоча поряд з «новими» викладачами були «старі» університетські доценти і професори. Царська освіта була якісна, але малодоступна. Радянська освіта тридцятих років була якісною лише частково, але доступною та надзвичайно бажаною.

В наші дні людям важко зрозуміти, чому тоді так хотіли стати вчителями. Це не важко пояснити – колгоспники працювали часто за трудовні, вчителям платили реальні гроші (величезні за мірками села). Крім того освіта – запорука не померти з голоду. Коли людина навчається – в неї є картки на продовольство, вона

гарантовано має шматок хліба. Це в часи коли шлях до університету міг бути і повз трупи померлих з голоду.

В Акметці голова колгоспу вирішив врятувати дітей та підлітків від голодної смерті – він наказав в критичні часи різати коней. За це він міг бути репресованим, але небезпека для його життя прийшла «з іншого боку». Вже коли село було захоплено в Другій світовій, один з врятованих свого часу хлопців здав окупантам «комуніста».

Молодший же брат І. Луценка теж постраждав від голоду, хоча в дивний спосіб. Він навчався в училищі на першому курсі. В їдальню завезли червине м'ясо, що викликало в нього обурення: «Хіба Сталінська конституція дозволяє нас годувати червним м'ясом?» – висловив він вголос свою думку. А односельчанин цю думку доніс до компетентних органів, за що хлоп'як отримав п'ять років таборів.

Навчання в Одесі було складним – економічна скрута, загальна напружена атмосфера цілком відчувалися навіть в «перлині у самого моря». І. Луценко став студентом вже пройшовши певне життєве загартування. Мабуть саме боротьба за існування з раннього дитинства надавала йому шаленої енергії, старанність та відповідальність, надзвичайна внутрішня зібраність – все це стало запорукою формування справжнього викладача-філолога, що поєднував високі людські та професійні якості.

Якщо на перших курсах І. Луценко як правило відпрацьовував у ділових євреїв (він завжди з теплотою згадував одного з них, який йому за виконання будівельних робіт презентував чудового годинника), то вже на старших курсах його професійна кваліфікація отримала своєрідне визнання – він став репетитором у дітей «високих чинів». Можливо вони зверталися безпосередньо в деканат – порадьте нам хорошого студента.

Дивовижно, але сьогодні відкриваються все більші можливості для висвітлення трагічних подій Другої світової війни. Пішли у небуття свідки, знищені мільйони документів, стерті з свідомості нащадків цілі пласти пам'яті – але сила історичного дослідження раптом наповнюється нечуваною силою та наявний фактаж набуває надзвичайно розлогих і живих форм у працях дослідників. В чому ж таємниця цієї раптової правдоподібності? Вважаємо, що нарешті розтиснулися лещата страху (він десятиліттями тримав людей в покорі) та подолані основні ідеологічні стереотипи свідомості (їх не міг уникнути вітчизняний дослідник в силу специфіки радянського виховання). Хоча наведений далі матеріал і міститиме лише фрагментальні, почасти опосередковані свідчення про бойовий шлях І. Луценка крізь вогняний брід війни.

Участь у війні для І. Луценка ділилася на три умовні періоди. В перший він був призваний до лав Червоної армії після закінчення університету. Закінчився цей період потраплянням в оточення (08.1941 – 06.1942). Другий період охоплює життя та діяльність на окупованій території (10.1942 – 03.1944). Третій – повторна мобілізація після визволення Миколаївщини і закінчення війни (04.1944 – 10.1945).

Період перебування І. Луценка на окупованій території не має чітких меж і не достатнього фактологічного наповнення. За деякими даними він

повернувся в рідну Акмечетку вчителювати. Село вже було окуповано румунами, в ньому відбувалася вже відповідна форма нищення – передусім євреїв. Саме в цьому селі знаходився один з таборів, де тільки в 1942 році загинуло від семи до восьми тисяч євреїв [2, с. 246]. Саме свідком цих та багатьох інших подій ймовірно був І. Луценко.

Як стала можлива подібна колізія – вчорашній радянський солдат стає вчителем на окупованій території? Жодних достовірних свідчень не збереглося – про цей період життя жодних громадяни СРСР по своїй волі нічого здебільшого не казав (і тим більше не писав), а проти своєї волі казав те, що було потрібно «уважним слухачам». Тільки відносно нещодавно почали «оживати» певні спомини, що втратили безпеку для особистого життя.

Старшина І. Луценко до кінця війни проходив з ПТР – протитанкова рушниця. Немає прямих свідчень про його особисте ставлення до цієї зброї, але спогади військових тої доби доволі песимістичні: «Типовими були випадки, коли з броньованої роти після першої ж атаки німецької танкової роти (10 танків) в живих не залишалося жодної людини, при цьому три німецькі танки відступали неущоженними. Бійці відверто не любили свої «вудочки», кажучи: «Ствол довгий, життя коротке» [3, с. 48].

Збереглися офіційні підтвердження героїзму І. Луценка. Найбільш вражаюче подання на нагородження: «В ніч з 25.08.44 на 26.08.44 в районі села Бецень Молдавської СРСР зустрівся з групою ворогів, що супроводжувала обоз. Вогнем з автомата знищив 7 гітлерівців, 3 гітлерівці захопив в полон. Захватив у ворога 4 підводи та 2 повозки з продовольством. В період наступальних боїв з 20.08.44 по 26.08.44 під артелерійським і мінометним вогнем забезпечував доставку продовольства в бойові порядки свого підрозділу. Гідний нагородження» (Наказ підрозділу №46/н від 27.09.1944, видан: 301 сд 9 ск, архів: ЦАМОРФ, фонд:33, опис: 6901555, од.зб.: 430, запис: 30683376).

Ми лише коротко описали життя І. Луценка до 1945 року. Сподіваємося, що більш широка картина постане в розлогіму дослідженні його життя та творчості. Помер професор Іван Антонович Луценко в місті Києві 27 травня 2006 року. Похований на Байковому цвинтарі, в колумбарії.

Список використаних джерел

1. Ernesto Guevara, Che Guevara. A New Society: Reflections for Today's World. David Deutschmann Ocean Press, 1991. – 234 p.
2. The Holocaust in the Soviet Union, Yitzhak Arad (Lincoln: University of Nebraska Press, 2009), xvi + 700 p.
3. Анцелиович Лев Самсонович 891 день в пехоте [Текст]: [история войны от первого номера расчета 94-го отдельного батальона противотанковых ружей]. – Минск: Харвест; Москва: АСТ, 2011. – 286 с.
4. Письменники Радянської України: Бібліографічний довідник [Текст] / Упорядники О. В. Килимник, О. І. Петровський. – К.: Радянський письменник, 1976. – 406 с.
5. Поляков Сергей Павлович. Партизанская искра [Текст]: (Повесть). – 2-е изд., перераб. и доп. – Одесса: Обл. изд-во, 1956. – 412 с.

References

1. Ernesto Guevara, Che Guevara. A New Society: Reflections for Today's World. David Deutschmann Ocean Press, 1991. – 234 p.
2. The Holocaust in the Soviet Union, Yitzhak Arad (Lincoln: University of Nebraska Press, 2009), xvi + 700 p.

3. Antseliovich Lev Samsonovich 891 den' v pekhote [Текст]: [istoriya voyny ot pervogo nomera rascheta 94-go otdel'nogo batal'ona protivotankovykh ruzhej]. – Minsk: Kharvest; Moskva: AST, 2011. – 286 s.

4. Pys'mennyky Radjans'koi' Ukraïny: Bibliografichnyy dovidnyk [Текст] / Uporjadnyky O. V. Kylymnyk, O. I. Petrov's'kyj. – K.: Radjans'kyj pys'mennyk, 1976. – 406 s.

5. Polyakov Sergei Pavlovich. Partizanskaya iskra [Текст]: (Povest'). – 2-e izd., pererab. i dop. – Odessa: Obl. izd-vo, 1956. – 412 s.

Bratus I. V., candidate of philology, associate professor, Department of Fine Arts, Institute of Kyiv University of Arts named after Boris Grinchenko (Ukraine, Kyiv), kulturolog@gmail.com

Historical and cultural context of the life and work of Professor Ivan Lutsenko (from birth to the end of World War II)

The basic aspects of the life and work of Doctor of Philology, Professor Ivan Lutsenko. Studied cultural context of the day, the main factors of personality scientist.

Keywords: history, culture, literature, war, literary criticism, repression.

УДК 636.082:001

Шульга В. П.,
кандидат географічних наук,
Національний авіаційний університет
(Україна, Київ), shulhavp@online.ua

ВНЕСОК ПРОФЕСОРА М. А. КРАВЧЕНКА У СТАНОВЛЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ДОСЛІДНОЇ СТАНЦІЇ ШТУЧНОГО ОСІМЕНІННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТВАРИН

Висвітлено внесок доктора сільськогосподарських наук, професора М. А. Кравченка в становлення відділу племінної роботи Центральної дослідної станції штучного осіменіння сільськогосподарських тварин (м. Бровари). Учений здійснював керівництво окремими науковими темами, що виконувалися її співробітниками. Обґрунтовано пріоритет М. А. Кравченка та його учнів у розробленні ефективних прийомів лінійного розведення, способів обчислення ступеня інбридингу, варіантів лінійно-родинового підбору, методик виведення лінійних бугаїв та планування лінійно-групового підбору плідників із застосуванням математичних методів і ЕОМ, методів оцінки їх племінної цінності, організації республіканської картотеки бугаїв-плідників. Доведено ефективність запропонованих ученими наукових розробок, які були апробовані на базі дослідної станції та сприяли зростанню продуктивності племінних стад, що знаходилися в зоні її обслуговування.

Ключові слова: тваринництво, племінна робота, лінійне розведення, порода, інбридинг, племінна цінність.

У розроблення теорії і методології селекційно-племінної роботи в УРСР в 50–80-ті роки ХХ ст. визначальний внесок зробили науково-дослідні установи. На їх базі розвинуто основи породотворення та поровипробування, перспективного планування та організації племінної справи, цілеспрямованого добору і підбору, оцінки племінної цінності та раціонального використання сільськогосподарських тварин. Системне запровадження їх здобутків дало змогу збільшити конкурентоспроможність вітчизняних порід і рентабельність галузі тваринництва, якомога повніше задовольнити потреби населення в продуктах харчування. Цей позитивний досвід необхідно вивчати на сучасному етапі, коли тваринництво знаходиться в кризовому стані: кількість племінних господарств і їх поголів'я зменшуються, продуктивність тварин і якість продукції не завжди відповідають рівню європейських стандартів.

Перспективні наукові розробки у тваринництві запропоновано колективом Центральної дослідної станції

штучного осіменіння сільськогосподарських тварин (ЦДСШО). Окремі аспекти її діяльності узагальнено в наукових працях В. П. Бурката, Г. С. Коваленка, І. С. Бородай та інших дослідників [8; 9; 7]. Однак до цього часу комплексно не оцінено внесок професора М. А. Кравченка в становлення відділу племінної роботи дослідної станції. Не обґрунтовано ефективність окремих наукових розробок учених ЦДСШО. З огляду на це дані завдання розглядалися як основні при проведенні нашого дослідження. Теоретико-методологічну базу дослідницького пошуку склали загальнонаукові, структурно-функціональні та власне історичні методи.

ЦДСШО організовано в 1960 р. на базі Київської державної племінної станції. Її діяльність спрямовувалася на вирішення актуальних теоретичних і практичних завдань: узагальнення досвіду роботи держплемстанцій та станцій штучного осіменіння, розробку рекомендацій з їх організаційної структури; розвиток теоретичних основ племінної справи; вдосконалення існуючих і виведення нових порід; обґрунтування ефективних методів оцінки плідників та їх раціональне використання та ін. Їх виконання покладалося на відділ племінної роботи, керівництво науковою тематикою якого в різні роки здійснював М. А. Кравченко та його учні.

Серед основних важелів подальшого вдосконалення племінних і породних ознак худоби значне місце відводили методам внутрішньопородної селекції. З цією метою М. А. Кравченко та А. І. Самусенко розробили основні принципи і положення лінійного розведення, обґрунтували ефективність застосування різних типів споріднених паруваль, довели найбільшу результативність комплексного інбридингу (на групу предків). Для прогресивного розвитку ліній і окремих гілок апробували п'ять типів лінійно-родинного підбору [10].

Ученими вдосконалено методику виведення лінійних бугаїв на племінних заводах симентальської породи. Проведено генеалогічний аналіз породи, виділено провідні лінії та родини, розроблено їх систематику, визначено найбільш продуктивні структурні одиниці. Як свідчать архівні матеріали, для аналізу якісної характеристики ліній долучалися дані про походження 2415 високопродуктивних корів цієї породи в УРСР. Відповідно до отриманих результатів, за числом рекордисток перше місце належало лінії Мергеля, Ципера, Сигнала, Альрума, Фасадника, Флоріана, Лорда, Біляка. Всього рекордну продуктивність виявили дочка бугаїв, що належали до 90 ліній симентальської породи [1, арк. 28–32].

Особливого значення надавали розробці ефективних методів оцінки племінної цінності плідників. З цією метою порівняно існуючі вітчизняні та зарубіжні методики оцінки за родоводом і продуктивністю лактуючих дочок. Передбачалося на основі їх аналізу розробити метод визначення племінної цінності бугаїв за показниками продуктивності предків. Представляє інтерес запропонований М. А. Кравченком і Б. М. Бенехісом метод попередньої оцінки плідників за родоводом, який дає змогу вже до початку їх інтенсивного використання прогнозувати якість потомства. На основі аналізу матеріалів зоотехнічного

обліку племзаводу «Тростянець» розглянуто можливість використання при оцінці бугаїв за родоводом даних про продуктивність їх предків при різному співвідношенні впливу показників батьків, предків II ряду родоходу та більш віддалених. Водночас розроблено метод прискореного випробування й оцінки бугаїв, що ґрунтувався на врахуванні показників інтенсивності їх росту та розвитку потомків. Метод апробовано у племінних радгоспах «Вороньківський», «Любарецький» та «Русанівський» Київської області на бугаях симентальської та чорно-рябої порід [2, арк. 44–48].

Вивчено вплив генотипу батьків на продуктивність та особливості молоковіддачі корів-первісток племінних радгоспів чорно-рябої та симентальської порід Київської області («Плосківський», «Тарасівський», ім. Васильєва та ін.). Встановлено, що вплив генотипу плідників на зміну величини удою при середньорічному рівні близько 3000 кг є незначним. На його варіацію відчутніше впливали умови зовнішнього середовища, ніж спадкові фактори. Фактор впливу генотипу батьків на продуктивність дочок спостерігали у господарствах з рівнем середньорічних удоїв понад 3000 кг, зокрема в радгоспах «Димерський», «Мічурінський» і «15-річчя Жовтня», де його частка складала 8–15%. У радгоспі «Плосківський» із середньорічним удоєм на корову 4000 кг вплив спадкових факторів становив 19,7% [3, арк. 46–49].

За наказом Міністерства сільського господарства УРСР №693 від 15 жовтня 1969 р. при відділі племінної роботи дослідної станції організовано республіканську картотеку бугаїв-плідників державних племінних станцій і станцій штучного осіменіння. Вона стала одним із головних важелів у загальній системі племінної роботи в молочному скотарстві країни. Наявність даних щодо походження бугаїв, їх використання, відтворної здатності, продуктивності потомства дала можливість вивчати поєднуваність ліній, розподіляти бугаїв між господарствами, розробляти завдання з вирощування ремонтних бугайців. «Карточку племінного бугая», розроблену відділом для республіканської й обласних картотек державних племінних станцій, запроваджено в систему племінної справи в республіці [3, арк. 48–52].

Ученими відділу розроблено методику планування лінійно-групового підбору бугаїв-плідників із застосуванням математичних методів і ЕОМ, схвалену Міністерством сільського господарства УРСР. На основі модифікації генеалогічної схеми бугаїв симентальської породи розроблено графічний метод планування підбору бугаїв і чергування ліній, апробований у зоні діяльності ЦДСШО. Його сутність полягала у переході від диференціального територіально-групового підбору до лінійно-групового. Останній передбачав закріплення бугаїв однієї лінії за групою господарств на 2–2,5 роки, після чого їх заміщували плідниками інших ліній. Така система підбору сприяла уникненню щільних інбридингів, створенню лінійних груп тварин у кожному господарстві. Для контролю помірних інбридингів керувалися схемою генеалогії маточного стада у межах району або маршруту, за яким завозили сім'я, а також діагонально-перехресними родоводами бугаїв, яких використовували. Перспективне планування лінійно-групового підбору бугаїв сприяло тиражуванню генотипів цінних родоначальників ліній [4, арк. 52–56].

Важливого значення надавалося породному випробуванню. За основними господарські корисними ознаками порівнювали найбільш поширені в зоні її діяльності симентальську та чорно-рябу породи. Встановили, що за молочною продуктивністю в господарствах із середнім рівнем годівлі корови чорно-рябої породи не мали переваг перед ровесницями симентальської породи. У господарствах, де рівень годівлі був високим або вищим від середнього, корови чорно-рябої породи за удоєм, вмістом жиру та білка в молоці, виходом сухого знежиреного молочного залишку перевершували симентальських ровесниць. У всіх господарствах вим'я корів чорно-рябої породи за формою, розміром, будовою та розміщенням дійок відповідало вимогам машинного доїння, вони також мали перевагу за швидкістю молоковіддачі [5, арк. 62–64].

У 1968–1970 роках з метою запровадження селекції за комплексом ознак у племзаводах з розведення симентальської («Шамраївський» Київської, «Матусово» Черкаської, «Веселоподільський» Полтавської областей), чорно-рябої («Кожанський» Київської області) та червоної степової худоби («Комінтерн» Кіровоградської області) вивчали молочну продуктивність корів і вміст компонентів молока за 300 днів лактації. Отримані результати показали, що в різних умовах годівлі та вирощування телиць, інтенсивності селекції рівень удою, вміст жиру, білка і сухого знежиреного залишку у молоці корів як у межах однієї породи, так і між окремими породами значно різняться. Водночас висока варіабельність мінливості показників молочної продуктивності та кореляційних зв'язків між удоєм і компонентами молока давала змогу при цілеспрямованій селекції збільшувати їх одночасно [5, арк. 54–58].

У 1973 р. співробітниками дослідної станції зі спеціалістами племінного радгоспу «Верхнячський» Черкаської області створено високопродуктивну лінію Апельсина ЧРС–533, затверджену наказом №211 Міністерства сільського господарства СРСР від 8 квітня 1975 р. Дочки Апельсина за удоєм перевершували своїх матерів на 20%, а ровесниць – на 16%, вирізнялися вищими технологічними властивостями. У племзаводі «Матусово» Черкаської області закладено лінію Леопарда 2239 та визначено заходи з подальшого вдосконалення заводської лінії Моха 1385 [6, арк. 62–64].

Загалом завдяки налагодженню цілеспрямованої селекційної роботи впродовж 1962–1969 років молочна продуктивність найбільш поширених у зоні діяльності дослідної станції симентальської та чорно-рябої порід збільшилася на 625 та 914 кг або 30,6 і 45,3%, загальний вихід молочного жиру – на 26,02 та 32,67 кг відповідно. У зв'язку з поліпшенням породності та продуктивності худоби змінився якісний склад стад. Так, якщо в 1960 р. у господарствах зони діяльності станції 24,9% худоби було віднесено до класів еліта–рекорд, еліта і першого класу, то в 1969 р. цей показник досягнув 55,7% [8].

Таким чином, професором М. А. Кравченком зроблено вагомий внесок в становлення відділу племінної роботи ЦДІШО. За його керівництва розроблено методичні положення розведення за лініями та родинами, методику виведення лінійних бугаїв. Запропоновано методику лінійно–групового підбору бугаїв–плідників із застосуванням математичних

методів і ЕОМ, графічний метод підбору бугаїв і чергування ліній. Створено високопродуктивні лінії Апельсина ЧРС–533, Леопарда 2239. Відпрацьовано метод прискореного випробування й оцінки бугаїв, який ґрунтувався на врахуванні показників інтенсивності їх росту та розвитку потомків. Запроваджено селекцію за комплексом ознак у племзаводах з розведення симентальської та червоної степової худоби. Організовано республіканську картотеку плідників державних племінних станцій і станцій штучного осіменіння, племінних заводів, що дало можливість вивчати поєднуваність ліній, розподіляти бугаїв між господарствами, розробляти завдання з вирощування ремонтних бугайців тощо.

На перспективу вважаємо за доцільне дослідити внесок професора М. А. Кравченка в становлення Київської дослідної станції тваринництва «Терезине», де він здійснював керівництво окремими науковими темами.

Список використаних джерел

1. Архів Інституту розведення і генетики тварин НААН. – Отчет по выполнению тематического плана научно-исследовательских работ за 1965 год / ЦОСИО. – Бровары, 1966. – 148 арк.
2. Там само. – Отчет о выполнении тематического плана научно-исследовательской работы ЦОСИО за 1968 год. – Бровары, 1969. – 156 арк.
3. Там само. – Отчет о выполнении тематического плана научно-исследовательской работы ЦОСИО за 1969 год. – Бровары, 1970. – 172 арк.
4. Там само. – Отчет о выполнении плана научно-исследовательской работы ЦОСИО за 1972 год. – Бровары, 1973. – 184 арк.
5. Там само. – Отчет о выполнении тематического плана научно-исследовательской работы за 1973 год / ЦОСИО. – Бровары, 1974. – 196 арк.
6. Там само. – Отчет (заключительный) о выполнении плана научно-исследовательской работы за 1975 год / ЦОСИО. – Бровары, 1975. – 234 арк.
7. Бородай І. С. Центральна дослідна станція штучного осіменіння сільськогосподарських тварин: історія та здобутки / І. С. Бородай // Переяславський літопис: зб. наук. пр. – Пер.-Хм., 2015. – Вип.7. – С.174–177.
8. Буркат В. П. Нариси з історії інституту: монографія / В. П. Буркат, І. С. Бородай. – К.: Аграрна наука, 2008. – 556 с.
9. Коваленко Г. С. Центральна дослідна станція штучного осіменіння сільськогосподарських тварин / Г. С. Коваленко, І. С. Бородай, О. А. Шейкіна // Історія Інституту розведення і генетики тварин у подіях, фактах, біографіях учених. – Бориспіль: Люкар, 2012. – С.33–50.
10. Кравченко М. А. Розведення за лініями при роботі з симентальською породою великої рогатої худоби / М. А. Кравченко, А. І. Самусенко // Молочно-м'ясне скотарство. – К.: Урожай, 1972. – Вип.29. – С.11–23.

References

1. Arkhiv Instytutu rozvedennya i henetyky tvaryn NAAN. – Otchet po vypolneniju tematiceskogo plana nauchno-issledovatel'skikh rabot za 1965 god / COSIO. – Brovary, 1966. – 148 ark.
2. Tam samo. – Otchet o vypolnenii tematiceskogo plana nauchno-issledovatel'skoj raboty COSIO za 1968 god. – Brovary, 1969. – 156 ark.
3. Tam samo. – Otchet o vypolnenii tematiceskogo plana nauchno-issledovatel'skoj raboty COSIO za 1969 god. – Brovary, 1970. – 172 ark.
4. Tam samo. – Otchet o vypolnenii plana nauchno-issledovatel'skoj raboty COSIO za 1972 god. – Brovary, 1973. – 184 ark.
5. Tam samo. – Otchet o vypolnenii tematiceskogo plana nauchno-issledovatel'skoj raboty za 1973 god / COSIO. – Brovary, 1974. – 196 ark.
6. Tam samo. – Otchet (zakljuchitel'nyj) o vypolnenii plana nauchno-issledovatel'skoj raboty za 1975 god / COSIO. – Brovary, 1975. – 234 ark.
7. Boroday I. S. Tsentral'na doslidna stantsiya shtuchnoho osimeninnya sil's'kohospodars'kykh tvaryn: istoriya ta zdobutky /

I. S. Boroday // Pereyaslavs'kyi litopys: zb. nauk. pr. – Per.–Khm., 2015. – Vyp.7. – S.174–177.

8. Burkat V. P. Narysy z istoriyi instytutu: monohrafiya / V. P. Burkat, I. S. Boroday. – K.: Ahrarna nauka, 2008. – 556 s.

9. Kovalenko H. S. Tsentral'na doslidna stantsiya shuchoho osimeninnya sil's'kohospodars'kykh tvaryn / H. S. Kovalenko, I. S. Boroday, O. A. Sheykina // Istoriya Instytutu rozvedennya i henetyky tvaryn u podiyakh, faktakh, biohrafyakh uchenykh. – Boryspil': Lyuksar, 2012. – S.33–50.

10. Kravchenko M. A. Rozvedennya za liniyamy pry roboti z symental's'kouy porodoyu velykoyi rohatoyi khudoby / M. A. Kravchenko, A. I. Samusenko // Molochno-m'yasne skotarstvo. – K.: Urozhay, 1972. – Vyp.29. – S.11–23.

Shulga V. P., candidate of geographical sciences, National Aviation University (Ukraine, Kyiv), shulhavp@online.ua

The contribution of Professor N. Kravchenko in the formation of Central Experimental Station of Artificial Insemination of Farm Animals

The contribution of Doctor of Agricultural Sciences, Professor N. Kravchenko to the establishment of the Department of Breeding Work of Central Experimental Station of Artificial Insemination of Farm Animals in Brovary was highlighted. The scientist was a supervisor of some scientific themes, which were performed by its employees. N. Kravchenko and his disciple's priority in the development of effective methods of line breeding, ways of definition the degree of inbreeding, the options of line and family selection, methods of bull line breeding and planning of line-group selection of sires using mathematical methods and computers, evaluation methods of pedigree value of animals, the organization of the republican filing bull-sires was justified. Effectiveness of developments proposed by the scientists who have approved on the basis of the experimental station and contributed to an increase in productivity of breeding herds in its service area was proven.

Keywords: animal husbandry, breeding work, line breeding, breed, inbreeding, pedigree value.

* * *

УДК 94(477)

Животівська Д. М.,
викладач кафедри загальної історії,
правознавства та методик навчання,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький педагогічний
університет ім. Г. Сковороди» (Україна,
Переяслав-Хмельницький), diana7454@ukr.net

Видавнича діяльність фізико-математичних товариств України другої половини XIX – початку XX століття: дослідницькі студії

Метою статті став аналіз праць, в яких відображено видавничу діяльність фізико-математичних товариств України другої половини XIX – початку XX ст. Київського фізико-математичного товариства, Харківського математичного товариства та Новоросійського математичного товариства.

Наукові товариства займали значне місце у вітчизняній історії науки кінця XIX – початку XX ст. Дослідження української наукової еліти в галузі природничих і технічних наук, їхня громадська робота була важливою складовою наукового простору України.

У статті автором зроблено висновки про важливу роль цих товариств у популяризації фізико-математичних знань серед української громадськості.

Методологічну основу публікації становлять принципи об'єктивності, системності та історизму, які зумовлюють вивчення і узагальнення інформації на основі науково-критичного аналізу комплексу джерел та літератури. У статті використано методи джерелознавчого аналізу, а також проблемно-хронологічний та порівняльно-історичний.

Ключові слова: видавнича діяльність, фізико-математичні товариства, дослідницькі студії, обмін виданнями.

Помітну координуючу роль в науковому соціумі України другої половини XIX – початку XX ст. відіграли наукові товариства, які виникли в 1870–90-х рр., зокрема, Харківське математичне товариство, Київське фізико-математичне товариство та Новоросійське математичне товариство. Зазначені осередки друкували періодичні видання, з якими ознайомлювалися не лише науковці, а й широкі кола громадськості. Питання про

випуск відповідного друкованого органу, який міг, з одного боку, інформувати про діяльність товариств, а з іншого – містити на своїх сторінках наукові праці членів товариств, поставало практично ж відразу після їх заснування. Зокрема, Харківське математичне товариство започаткувало видання – «Повідомлення Харківського математичного товариства» (що був одним з кращих математичних журналів кінця XIX – початку XX ст.), Київське фізико-математичного товариство – «Звіти і протоколи фізико-математичного товариства при університеті Св. Володимира», Новоросійське математичне товариство – «Записки математичного відділення Новоросійського товариства природознавців», «Вісник дослідної фізики та елементарної математики» (неофіційно).

Вивчення даного питання є досить актуальним, оскільки журнали даних товариств почали друкуватися в самому кінці XIX ст. – в період підвищеного інтересу до природознавства і точних наук, коли з'являються інтелектуальні сили, здатні підтримувати науковий журнал.

Відсутність ґрунтовних наукових досліджень видавничої діяльності фізико-математичних товариств України другої половини XIX – початку XX ст. товариств, розпорошеність наявних джерел спонукало звернутися до вивчення даного питання.

Першу спробу дослідження історії російської математичної періодики зробив В. В. Бобинін у роботі «Матеріали для історії математичної журналістики в Росії» [1]. У праці Р. О. Симонова розкрито роль, цілі, завдання та зміст перших російських математичних журналів [13]. І. Я. Депман наводить коротку інформацію про періоди видання російських математичних журналів, про їх редакторів та співавторів [5].

Метою статті став аналіз праць, в яких відображено видавничу діяльність фізико-математичних товариств України другої половини XIX – початку XX ст. Київського фізико-математичного товариства, Харківського математичного товариства та Новоросійського математичного товариства.

Розвідки, що стосувалися видавничої діяльності товариств містилися переважно на сторінках періодичних видань. Так, стаття С. А. Дахії [4] присвячена кращому в російській дорадянській періодиці «Журналу елементарної математики» (1884–1886), який пізніше виходить під назвою «Вісник дослідної фізики та елементарної математики» (1886–1917). Автор наголошує, що журнал зробив значний вплив на загальний процес розвитку вітчизняної математичної культури, а також служив цілям розробки і популяризації елементарної математики, був розрахований на вчителів та учнів середніх навчальних закладів і просто на любителів математики.

У журналі були вміщені замітки з історії математики, відділ бібліографії (складався з коротких рецензій на нові навчальні та популярні книги з математики). Великого значення мали рецензії на методичні посібники з арифметики, вміщені в критичному відділі журналу.

Л. М. Граціанська зазначала, що велику роль в популяризації математичних знань відіграв заснований В. П. Єрмаковим «Журнал елементарної математики»

(1884–1886) [3]. Як вказував В. П. Єрмаков «виклад в ньому повинен бути коротким, ясним, без зайвих формул». За два роки в журналі було вміщено близько 250 статей і заміток, з яких чимала частка належала В. П. Єрмакову. У журналі друкувалися статті, присвячені питанням вищої математики (їхніми авторами були М. Ващенко–Захарченко, М. М. Шиллер, І. І. Рахманінов, Д. А. Граве, Г. Ф. Вороний та ін.) В. П. Єрмаков був душею журналу.

Ю. Д. Каценельсон зазначав, що до 1911 р. в Російській імперії єдиним стабільним в даних галузях науки був саме журнал «Вісник дослідної фізики та елементарної математики» [8]. У журналі регулярно друкувалися протоколи засідань математичного відділення Новоросійського товариства (з 1889 р. по 1893 р.), розглядалися питання викладання математики і фізики в середній школі, що обговорювалися попередньо на засіданнях математичного відділення. На його сторінках велася полеміка за принципами побудови підручників, розпочата в цьому ж відділенні, публікувалися статті з новітніх проблем фізики й математики [8, с. 366].

Автор констатував, що «Вісник дослідної фізики та елементарної математики» був хоча й неофіційним, але повноправним періодичним друкованим органом математичного відділення Новоросійського товариства природознавців, до співпраці в якому залучалися фізики і математики з усієї Російської імперії. Журнал відгукувався на події, пов'язані з життям та діяльністю відомих вітчизняних і зарубіжних математиків і фізиків, на всі новітні досягнення в цих галузях знань.

«Вісник дослідної фізики та елементарної математики» тісно співпрацював і з видавництвом «Матезіс», створеним зусиллями одеських математиків, тих же членів математичного відділення Новоросійського товариства. Засновників цього видавництва об'єднувала спільна наукова діяльність в Новоросійському університеті. Видавництво «Матезіс» виникло в 1904 р. з ініціативи членів математичного відділення Новоросійського товариства, членів редколегії «Вісника дослідної фізики...» В. Ф. Кагана, І. В. Слешинського, В. А. Циммермана, І. Ю. Тимченко, С. О. Шануновського. Воно було найбільшим науковим видавництвом Російської імперії, а «по ретельності підбору книг, що видаються, і по високій якості книжкової продукції ... кращим в Росії». З 1904 р. по 1924 р. (роки існування видавництва) в ньому вийшло 174 книги, 135 із них першим виданням. Найбільша кількість (143) – в першу половину його існування [8, с. 361].

Новоросійське товариство дослідників природи прийняло рішення про видання власного друкованого органу «Записки Новоросійського товариства природознавців» (тиражем в 250 прим.) через місяць після організації товариства – 22 квітня 1870 р. Протоколи і звіти товариства почали регулярно з'являтися в «Записках» тільки після 1885 р. Деякий час витяги з протоколів, особливо в перші десятиліття діяльності товариства, публікувалися в місцевих газетах. 20 квітня 1885 р. товариством було прийнято рішення друкувати реферати доповідей у вигляді додатку до протоколів, однак у зв'язку зі збільшенням видавничих витрат це починання швидко згасло.

Е. Б. Лейбман вказував, що у зв'язку з відкриттям у Новоросійському товаристві природодослідників в 1876 р. математичного відділення постало питання про заснування його спеціального органу [9]. З'явилося перше математичне видання першого математичного товариства в Україні. Рішення про випуск «Записок математичного відділення Новоросійського товариства природознавців» (Записки МВ НТП) було прийнято у квітні 1877 р., а перший том тиражем 500 прим. вийшов у 1878 р.

Автор також наводить відомості про те, що в «Записках математичного відділення Новоросійського товариства природодослідників» в основному друкувалися доповіді та реферати, прочитані на засіданнях товариства. Публікувалися і статті полемічного характеру, математична бібліографія та роботи з історії математики.

Щодо діяльності Харківського математичного товариства, то обмін виданнями розпочався ще у перший рік існування математичного товариства. Це був початок плідної співпраці членів ХМТ з науковими установами і вченими товариствами. Підтвердження цього явища знаходимо в протоколах товариства за різні роки.

Доцільне проведення досліджень з питань висвітлення видавничої діяльності Харківського математичного товариства з точки зору розповсюдження та популяризації математичних досягнень в Україні та поза її межами через таку форму організації видавничої діяльності як видання книжкових серій.

Видавнича діяльність Харківського математичного товариства включала звіти про засідання і додатки до звітів, де друкувалися окремі роботи його членів та розробки наукових і методичних проблем математики.

У розвідці М. М. Марчевського [10] згадано про обмін товариства друкованою продукцією з іншими науковими товариствами й установами. Також автор наголошував, що коштів для організації власних друкованих видань товариство не мало. Згідно п. 9 статуту певних грошових внесків від членів товариства не потрібно було. Матеріальні кошти товариства можуть складатися з добровільних пожертвувань як самих членів, так і сторонніх осіб. На ці кошти, в разі їх утворення, по можливості, видаються праці товариства. Протоколи засідань товариства друкуються в Записках Харківського університету. Однак повідомлення, які не мали значного обсягу, також друкувалися разом з протоколами, складаючи як би їх продовження.

Окремі відбитки надрукованих, таким чином, за перший рік праць товариства склали два видання, і були випущені у світ під назвою «Повідомлень і протоколів Математичного товариства». Перший випуск висвітлює діяльність товариства в другій половині 1879 року, а другий – в першій половині 1880 р.

За другий рік діяльності товариства було випущено три випуски «Повідомлень» (3–5). До кінця року товариство встановило обмін виданнями з 11 установами і вченими товариствами. Для посилення інтересу до педагогічних питань було вирішено випустити два журнали: *Mathesis* і *Journae des mathematiques elementaires*.

З 1889 р. друкування «Повідомлень» було перенесено з університетської друкарні в одну з кращих харківських друкарень, що належала Зільбергу. Якість паперу і

весь зовнішній вигляд журналу від цього виграли. Він став виходити під назвою «Повідомлення Харківського математичного товариства».

Всі 18 випусків «Повідомлень», надруковані до 1889 р в університетській друкарні, отримали назву 1-ї серії. Нові випуски стали називатися 2-ю серією, як це і вказується на кожному томі. Всі такі томи, що склалися кожен з шести випусків, продовжували виходити майже протягом 30 років. В середньому кожен том друкувався 2–3 роки. Протягом 1915–1917 рр. вийшов повністю 15-том 2-ї серії, але вже 16-й том – останній том 2-ї серії, що друкувався в 1918 р під час труднощів, залишився незавершеним (вийшов тільки з'єднаний випуск 1–2, який складався з 87 сторінок).

Д. Горdevський лише частково висвітлив видавничу діяльність Харківського математичного товариства в дорадянський період [2].

Таким чином, в радянський час публікувалися в першу чергу фундаментальні, великі за обсягом розвідки, що не містили поглибленої інформації про фізико-математичні товариства на теренах України в другій половині XIX – на початку XX ст. Так, у виданні А. Юшкевича [15] містяться лише загальні відомості про засідання товариств, участь у з'їздах, періодичні видання. І. Штокало в узагальненому виданні з історії математики [6] приділила значну увагу становленню науки, проаналізувала математичну освіту, діяльність наукових математичних товариств. Діяльність товариств також згадується і в контексті вивчення історії університетів [7; 11; 12; 14].

Незважаючи на фінансові труднощі, видавничу діяльність фізико-математичних товариств України в другій половині XIX – на початку XX ст. представляється значною, різноплановою, з широким спектром проблем, що розглядаються у виданнях, із загальним напрямком від суто просвітницької, науково-популярної до глибоко дослідної, що принесла значні наукові результати.

Список використаних джерел

1. Бобынин В. В. Материалы для истории математической журналистики в России // Физико-математические науки. – 1971. – 2 серия. – Т.1. – С.13–20.
2. Горdevский Д. З. Педагогическая деятельность Харьковского за 90 лет его существования (1879–1969) / Д. З. Горdevский // Вопросы методологии и методики преподавания в высшей школе. – 1973. – Вып.2. – С.107–116.
3. Грацианская Л. Н. Василий Петрович Ермаков / Л. Н. Грацианская // Историко-математические исследования. – М., 1956. – Вып.9. – С.667–690.
4. Дахия С. А. «Журнал элементарной математики» (1884–1917) / С. А. Дахия // Историко-математические исследования [Под ред. Г. Ф. Рыбкина, А. П. Юшкевича]. – М., 1956. – Вып.9. – С.537–612.
5. Депман И. Я. Русские математические журналы для учителя / И. Я. Депман // Математика в школе. – 1951. – №6. – С.9–23.
6. История отечественной математике: в 4 томах / За ред. И. З. Штокало (отв. ред.) и др.; АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники; АН УССР, Сектор истории техники и естествознания Ин-та истории. – К.: б. и., 1966. – Т.2: 1801–1917 / И. З. Штокало (отв. ред.) и др. – К., 1967. – 616 с.
7. Історія Київського університету 1834–1959 (до 125-річчя з дня заснування) / відп. ред. О. З. Жмудський. – К.: Видавництво Київського університету, 1959. – 629 с.
8. Касенельсон Ю. Д. Издательство «Матезис» / Ю. Д. Касенельсон // Исследования и материалы. – М., 1960. – С.360–366.
9. Лейбман Э. Б. Математическое отделение Новороссийского общества естествоиспытателей (1876–1928) / Э. Б. Лейбман. –

М., 1961. – Историко-математические исследования. – Вып.14. – С.393–440.

10. Марчевский М. Н. Харьковское математическое общество за первые 75 лет его существования (1879–1954) / М. Н. Марчевский // Историко-математические исследования. – М., 1956. – Вып.9. – С.613–666.

11. Одесский университет за 75 лет (1865–1940) / отв. ред. К. П. Добролюбовский. – О., 1940. – 197 с.

12. Одеському університету – 100 років / О. І. Юрженко та ін. – О., 1965. – 100 с.

13. Симонов Р. А. Первые русские математические журналы // Математика в школе. – 1955. – №№. – С.13–20.

14. Харьковский государственный университет 1805–1980: исторический очерк / отв. ред. Е. И. Тарапова. – Х., 1980. – 160 с.

15. Юшкевич А. П. История математики в России до 1917 года / А. П. Юшкевич. – М.: Наука, 1968. – 592 с.

References

1. Bobynin V. V. Materialy dlya istorii matematicheskoy zhurnalistiki v Rossii // Fiziko-matematicheskie nauki. – 1971. – 2 seriya. – T.1. – S.13–20.
2. Gordevskiy D. Z. Pedagogicheskaya deyatel'nost' Harkovskogo za 90 let ego suschestvovaniya (1879–1969) / D. Z. Gordevskiy // Voprosy metodologii i metodiki prepodavaniya v vysshey shkole. – 1973. – Vyip.2. – S.107–116.
3. Gratsianskaya L. N. Vasilii Petrovich Ermakov / L. N. Gratsianskaya // Istoriko-matematicheskie issledovaniya. – M., 1956. – Vyip.9. – S.667–690.
4. Dahiya S. A. «Zhurnal elementarnoy matematiki» (1884–1917) / S. A. Dahiya // Istoriko-matematicheskie issledovaniya [Pod red. G. F. Ryibkina, A. P. Yushkevicha]. – M., 1956. – Vyip.9. – S.537–612.
5. Depman I. Ya. Russkie matematicheskie zhurnaly dlya uchitel'ya / I. Ya. Depman // Matematika v shkole. – 1951. – №6. – S.9–23.
6. Istoriya otechestvennoy matematike: v 4 tomah / Za red. I. Z. Shtokalo (otv. red.) i dr.; AN SSSR, In-t istorii estestvoznaniya In-ta istorii i tehniki; AN USSR, Sektor istorii tehniki i estestvoznaniya In-ta istorii. – K.: b. i., 1966. – T.2: 1801–1917 / I. Z. Shtokalo (otv. red.) i dr. – K., 1967. – 616 s.
7. Istoriya Kiyivskogo universitetu 1834–1959 (do 125-richchya z dnya zasnuvannya) / vidp. red. O. Z. Zhmudskiy. – K.: Vidavniststvo Kiyivskogo universitetu, 1959. – 629 s.
8. Katsenelson Yu. D. Izdatel'stvo «Matezis» / Yu. D. Katsenelson // Issledovaniya i materialy. – M., 1960. – S.360–366.
9. Leybman E. B. Matematicheskoe otdelenie Novorossiyskogo obschestva estestvoispytateley (1876–1928) / E. B. Leybman. – M., 1961. – Istoriko-matematicheskie issledovaniya. – Vyip.14. – S.393–440.
10. Marchevskiy M. N. Harkovskoe matematicheskoe obschestvo za pervyye 75 let ego suschestvovaniya (1879–1954) / M. N. Marchevskiy // Istoriko-matematicheskie issledovaniya. – M., 1956. – Vyip.9. – S.613–666.
11. Odesskiy universitet za 75 let (1865–1940) / отв. ред. К. П. Добролюбовский. – О., 1940. – 197 с.
12. Одеському університету – 100 років / О. І. Юрженко та ін. – О., 1965. – 100 с.
13. Simonov R. A. Pervyye russkie matematicheskie zhurnaly // Matematika v shkole. – 1955. – №№. – S.13–20.
14. Harkovskiy gosudarstvenniy universitet 1805–1980: istoricheskiy ocherk / отв. ред. Е. И. Тарапова. – Х., 1980. – 160 с.
15. Yushkevich A. P. Istoriya matematiki v Rossii do 1917 goda / A. P. Yushkevich. – M.: Nauka, 1968. – 592 s.

Zhyvotivska D. M., teacher of the department of universal history, science of law and methods of teaching, SHEE «Pereyaslav-Khmelnitsky state pedagogical university named after Hryhoriy Skovoroda» (Ukraine, Pereyaslav-Khmelnitsky), diana7454@ukr.net

The publishing activities of physical and mathematical societies in Ukraine in the second half of XIX – beginning of XX centuries: research studies

The purpose of the article was the analysis of works reflecting publishing activity of Physical and Mathematical Societies of Ukraine in the second half of XIX – beginning of XX centuries – Kiev Physical and Mathematical Society, Kharkov Mathematical Society and Novorossiysk Mathematical Society.

Scientific Society held an important place in the national history of science in the end of XIX – beginning of XX century. Researches of Ukrainian scientific elite in the field of science and technology, their community work was an important part of scientific space of Ukraine.

In the article the author made the conclusions about the role of these societies in promoting of physical and mathematical knowledge among the Ukrainian public.

Methodological basis of the publication contain the principles of objectivity, consistency and historicism that cause learning and generalization of information on the basis of scientific and critical analysis of complex of sources and literature. In the article was used the methods of source analysis, and problem-chronological and comparative-historical.

Keywords: publishing, physical and mathematical societies, research studies, exchange of publications.

УДК 332.226(091):94(477)«1943/1945»

Котик Ю. В.,

кандидат історичних наук, старший викладач,
Вінницький національний аграрний університет
(Україна, Вінниця), yura.kotik.70@mail.ru

Відновлення оподаткування державних підприємств в УРСР у 1943–1945 рр.

Мета статті полягає у проведенні історичного аналізу процесу відновлення оподаткування державного сектору економіки УРСР у 1943–1945 рр., як вазомої складової фінансово-господарської політики радянської влади.

В процесі дослідження були використані загальнонаукові методи: аналіз і синтез, індукція та дедукція та спеціальний метод історичного дослідження – аналіз архівних документів.

У роботі проаналізовані нормативні акти з оподаткування державних підприємств УРСР, заходи радянської влади, щодо налагодження процесу їх оподаткування після звільнення території УРСР від німецької окупації, труднощі та недоліки у діяльності фінансових органів УРСР та шляхи їх подолання.

Ключові слова: оподаткування, УРСР, платежі, державні доходи, платники податків, податкові органи, бюджет, підприємство.

Проблема оподаткування державної промисловості УРСР у вітчизняній науковій літературі висвітлена недостатньо. Окремі аспекти розглянуті у працях О. Перехреста, П. Кучерявенка, В. Смоля, С. Кульчицького. Однак спеціальні дослідження із зазначеної проблеми не проводилися.

Ліквідація приватного підприємництва та одержавлення економіки в СРСР на початку 1930-х рр. призвели до перерозподілу доходів, ліквідації старих та появи нових джерел та форм оподаткування. Логічним наслідком було рішення ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 5 грудня 1930 року про запровадження податкової реформи [1, с. 8]. Вона окреслила подальші напрями розбудови радянської податкової системи. Пріоритетним визначалось оподаткування доходів підприємств державної форми власності. Відтепер, 53 платежі до бюджету (у роки непу вони були зумовлені різноманітністю форм власності та видів господарської діяльності – від авт.) об'єднувались у два основних – податок з обороту та відрахування від прибутку з державних підприємств та податок з обороту і прибутковий податок з кооперативних. Затверджувались єдині товарні ставки податку з обороту. Діяв принцип одноразовості у оподаткуванні продукції (окрім відрахувань від прибутку), не зважаючи на кількість суб'єктів, що приймали участь у її виготовленні [1, с. 9].

Тому одразу після звільнення УРСР від німецької окупації в 1943–1944 рр., перед радянською владою постало нагальне питання відновлення оподаткування державного сектору економіки. Так, виконуючи постанову Наркомату фінансів СРСР (далі НКФ СРСР) від 10 березня 1943 року «Про платежі до бюджету державних та кооперативних підприємств і організацій, відновлених та новостворених на територіях звільнених

від окупації», бригада НКФ СРСР перевірила організацію надходжень до бюджету державних доходів у Харківській області. Було прийнято рішення завершити реєстрацію державних підприємств м. Харкова до 15 листопада 1943 року, «рішуче посилити контроль податкових органів за роботою виробничих підприємств та збутових баз». Окрім того, на підставі висновків ревізії, надавались практичні рекомендації для налагодження фінансової діяльності господарських органів у звільнених областях, особливо щодо обліку та механізму реалізації безхазяйного та трофейного майна [2, арк. 60]. Надалі, відповідно до наказу НКФ СРСР від 5 лютого 1944 р. до 15 квітня цього року в терміновому порядку завершувалось укомплектовування фінансових органів. Особлива увага зверталась на кадрове забезпечення ревізійних управлінь та відділів державних доходів. До 1 березня 1944 року спливав термін формування реєстру платників податків державної форми власності та надходження звітності про їх господарську діяльність [3, арк. 3]. Стягнення податків набуло централізованого характеру та планувалось НКФ СРСР, а далі наркоматами фінансів союзних республік. Наказом від 11 березня 1944 року НКФ СРСР зобов'язав управління та відділи галузевого фінансування планувати відрахування до бюджету з прибутків державних суб'єктів господарювання. Далі їх розрахунки, за встановленою НКФ СРСР формою, надавались в управління державних доходів УРСР, які остаточно визначали розміри відрахувань з прибутку підприємств, додаткові нарахування або зменшення платежів [4, арк. 2]. Окрім того, чітко розмежовувалися повноваження відділу державних доходів та відділу фінансування народного господарства щодо обчислення, нарахування та стягнення податків. Відділи державних доходів обласних фінансових управлінь (в районах – інспектори) на підставі розрахунків відділів фінансування народного господарства вели обчислення нарахованих податкових зобов'язань по кожному підприємству, здійснювали перерахунки до збільшення або зменшення платежів, стягували належні суми до бюджету та повертали передплату [4, арк. 12]. Окремою інструкцією на інспекторів та бухгалтерів відділу відрахувань від прибутків управління державних доходів НКФ УРСР покладалось ведення особових рахунків наркоматів, главків, обласних фінансових управлінь, журналів та відомостей по надходженню платежів, узагальнюючих звітів [4, арк. 39–40]. Кошти надходили до союзного та республіканського бюджету, в залежності від підпорядкування підприємства. Відповідно до правил ведення бухгалтерського обліку управління державних доходів НКФ СРСР 75% податкових зобов'язань стягувало одразу, а 25% – на кінець звітного року. Народний комісар фінансів СРСР А. Г. Зверева виступаючи на всеукраїнській нараді фінансових працівників 10 червня 1944 року зазначив, що для отримання доходів в бюджет УРСР у 1944 році у розмірі 3,7 млрд. крб. «головне – це темпи швидкого розгортання фінансової роботи» [5, арк. 7].

Отже, прийняті радянською владою заходи щодо оподаткування державного сектору економіки дали можливість отримати вагомих результатів у виконанні плану по державним доходам вже за третій квартал 1944 року. Так, надходження до бюджету від податку

з обороту по Київській області становили 31795 крб., або 32,2% від річного плану, по Ворошиловградській області – 27913 крб. – 21,5%, по Запорозькій області – 10716 крб. – 18,4%, по Сумській області – 24968 крб. – 28,7%. Найбільше коштів надійшло від підприємств спиртової галузі – 60% від загальної суми [6, арк. 194]. Наприкінці 1944 року заступник Народного комісару фінансів УРСР Нечитайло прозвітував про відновлення стягнення податку з обороту з підприємств у звільнених Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській, Тернопільській, Ізмаїльській та Чернівецькій області [2, арк. 85].

Водночас процес відновлення оподаткування на звільнених територіях УРСР виявив суттєві недоліки у діяльності фінансових та господарчих органах. Так, у звіті управління державних прибутків УРСР 14 листопада 1944 року акцентувалась увага на недостатній кількості інструктивного матеріалу, що надходив з НКФ СРСР. Враховуючи 31 райфінвідділ, оперативних працівників та ревізорську групу відділу державних прибутків управління державних прибутків потребувало не 30 а 40 примірників з податкового законодавства. Особливо не вистачало інструкцій про порядок сплати податку з обороту з продажу товарів цукрової, кондитерської, крохмало-паточної, виноробної, пивоварної галузі, матеріалів по нарахуванню податку з обороту з продажу тваринного масла, молока та кисломолочних виробів, розробок про складання та перевірку податкової звітності об'єднання заготзерно та про порядок нарахування та сплату податку з нетоварних операцій [2, арк. 55]. Ревізійні перевірки неодноразово фіксували випадки, коли при затвердженні калькуляції на товари виробники свідомо зменшували суми податку з обороту. Наприклад Харківський молокозавод у 1944 році в ціну на каву з молоком нарахував ставку податку з обороту 20% а не 35% [7, арк. 25]. Проблеми та недоліки у роботі фінансового апарату були висвітлені на виробничій нараді працівників всіх управлінь та відділів НКФ УРСР 8–9 лютого 1945 року. Доповідачі констатували: «Ми запізнюємося з прийняттям обласних бюджетів а отже і республіканського. Має місце неухильне ставлення до балансу бюджету. Відділ торгівлі з невідомих причин створив резерв у 18 млн. крб. Податкове управління ігнорує заявки областей. Обласні відділи фінансування народного господарства надають заявки по доходам із заниженими показниками. Так, Дніпропетровська область заявляє 3000000 крб. прибуткового податку з кооперації, а управління державних доходів лише 2300000. крб. [4, арк. 2]. Плани по відрахуванню від прибутків у місцевий бюджет не аналізуються. У м. Києві за четвертий квартал 1944 року планувалось стягнути податків на 2 млн. крб., а в дійсності зібрали 8 млн. крб.» [4, арк. 3].

З метою виправлення недоліків НКФ УРСР у січні 1945 року зобов'язав обласні фінансові відділи та начальників відділів державних доходів щоквартально звітувати про стан виконання податкових надходжень від державних підприємств до бюджету. Акцентувалась увага на тому, що це мають бути не лише цифри в таблицях, які дублюються фінансовими управліннями. НКФ УРСР вимагав надавати розлогу інформацію про причини недовиконання чи перевиконання надходжень

від податку з обороту по окремим товарам, стан заводу, продажу та залишків продукції, кредиторсько-дебіторську заборгованість підприємств, стан документообігу, сумлінну працю кращих інспекторів державних доходів та фінорганів в цілому. Окрім того, у звітах висвітлювались діяльність господарчих органів, що надавали інформацію з порушеннями інструкцій, санкції застосовані до керівників та бухгалтерів цих установ, наявність графіків перевірки податкових звітів та види допомоги інспекторам державних доходів з боку обласного фінвідділу. Важливою була статистика по неподатковим прибуткам: податку з кінотеатрів, окремо по місту та селу, по доходах МТС у натурально-грошовій формі, по доходах від продажу лісу та відрахуванням від сільськогосподарських закупівель [8, арк. 2].

Податкова звітність ускладнювалась та вимагала висвітлення всіх напрямів господарської діяльності. Відповідно до постанови НКФ СРСР від 29 серпня 1944 року підприємства надавали 20 форм фінансової та податкової звітності. Надалі, до завершення поточного року, кількість та зміст звітних форм коригувався ще чотирма інструкціями НКФ СРСР [4, арк. 283–284]. Зростали вимоги до діяльності інспекторів відділів державних доходів. Відповідно до затвердженої форми НКФ СРСР у 1945 році податкові інспектори обласних, районних та міських фінансових відділів були зобов'язані раз на квартал складати звіт по відрахуванню з прибутків підприємств окремих галузей промисловості районного або міського підпорядкування. Систематизована інформація надсилалась до НКФ республік та НКФ СРСР першого числа другого за звітним кварталом місяця. Наприклад, Житомирський обласний фінвідділ 15 листопада 1945 року у звіті до НКФ УРСР висвітлив діяльність підприємств підпорядкованих тринадцяти наркоматам за третій квартал 1945 року, які сплатили 1114 тис. крб. податкових зобов'язань [9, арк. 22].

Слід зазначити, що незважаючи на матеріально-фінансові труднощі, радянська влада надавала податковій пільги для державного сектору економіки з метою прискорення розвитку виробництва. Так, на підставі листа НКФ СРСР від 10 березня 1943 року виробничі об'єднання з вилову та переробки риби, що відновили свою діяльність на звільнених від німецької окупації територіях користувалися пільгами по податку з нетоварних операцій та прибутковому податку на протязі одного року [2, арк. 199].

Прийняті радянською владою заходи, щодо усунення недоліків у відновленні та оптимізації функціонування податкової системи УРСР у 1944–1945 рр. сприяли позитивній динаміці зростання надходжень до бюджету від державного сектору економіки. Так, державні доходи УРСР отримані від оподаткування підприємств державної та колективної форми власності у першому кварталі 1945 року становили 2571786 крб. – 95,5% від запланованого. Сума податку з обороту становила 2385614 крб. – 95,7% від запланованого. За другий квартал податкові надходження досягли 349062 крб. – перевиконано на 15%. Податок з обороту в сумі 2503000 крб. сягнув 116,3% від запланованого. За третій квартал державні доходи збільшились на 4510962 крб. з перевиконанням плану на 1,5% [10, арк. 4, 67, 113].

Отже надходження від оподаткування підприємств державної та колективної форми власності у третьому кварталі 1945 року зросли на 175% порівняно з першим кварталом (від авт.). Водночас податкові зобов'язання у повному обсязі з 25 областей виконало 19. Найгірші показники виявились у південних областях: Запорозькій – виконано 60,8% податкових зобов'язань, Миколаївській – 77,8%, Херсонській – 80,8%, Ізмаїльській – 78,3%. Головною причиною невиконання податкових планів стало несвочасне постачання спирту для горілчаних заводів. Щодо окремих галузей промисловості та виробничих об'єднань, то з перевиконанням планів по виробництву продукції, а отже податкових відрахувань, працювали спиртова та оліє-жирова промисловість, громадське харчування. За рахунок збільшення реалізації населенню горілки та пива за комерційними цінами найбільшого перевиконання плану по податку з обороту досягла споживспілка [там само, арк. 4]. Заради прибутків радянська держава нехтувала здоров'ям своїх громадян.

Слід зазначити, якщо у 1942 році державні підприємства сплачували 9 податків то у 1945 році – 15. Податок з обороту надходив від підприємств дев'ятнадцяти главків, що виробляли продукцію для споживання та використання пересічними громадянами [там само, арк. 77].

Поступове відновлення економіки УРСР у 1943–1945 рр. (до травня 1945 року було відбудовано близько 3 тис. великих підприємств), ускладнення господарських механізмів, зростання виробничих потужностей вимагали підвищення професіоналізму податкових працівників, злагодженої роботи всіх структурних ланок фіскальної системи. Водночас, напруження у діяльності державного апарату УРСР, фінансового зокрема, виявило суттєві недоліки у організації роботи та професійній підготовці кадрів. Так, перевірка НКФ УРСР функціонування Ворошиловградського обласного фінвідділу у 1945 році виявила, що у планах по державних доходах не враховувались надходження від дебіторської заборгованості, з вересня по жовтень 1945 року з порушенням термінів від підприємств надійшло 24,5% податкових звітів, зовсім не було надано 13,2% податкових звітів, станом на 1 листопада залишались не перевіреніми 379 місячних звітів по надходженню податку з обороту – 48% від загальної кількості. План по державним доходам на 4 квартал виконувався незадовільно. Станом на 16 листопада 1945 року надійшло лише 47,6% від запланованих грошових надходжень, а саме: 37,2% – від податку з нетоварних операцій, 44,3% – від податку з кіно, 26,3% – доходів від МТС. Недоїмка з податку з обороту сягнула 1116 тис. крб., заборгованість по податку з прибутку становила 4849,6 тис. крб. до союзного бюджету та 1780,3 тис. крб. до республіканського [11, арк. 168].

Ревізія НКФ УРСР Харківського обласного фінвідділу у 1945 році виявила, що з 35 районних фінансових відділів прозвітували за виконану роботу лише 7, якість планування платежів до бюджету не покращилась. На 4 квартал 1945 року плани надходжень від податку з обороту надала лише частина промислових баз. Результатом відсутності у роботі інспекторів державних доходів належної дисципліни стало зростання недоїмки з податку з обороту до 500 тис. крб. Станом на 1 листо-

пада 1945 року відділ державних доходів не перевірів 267 місячних звітів підприємств з податку з обороту, термін розгляду яких минув. Перевірка податкових звітів старшими інспекторами взагалі не проводилась. Особлива увага зверталась на незадовільну роботу керівництва обласного відділу державних доходів [12, арк. 3].

Перевірка відділу державних доходів Запорозького обласного фінвідділу не проводилась від 17 вересня 1943 року – дня звільнення від німецької окупації. З шести посад відділу державних доходів вакантною залишалась посада бухгалтера. Три податкові інспектори не мали достатнього досвіду роботи. Законодавчий матеріал стосовно державних доходів не систематизовано. На допомогу інспекторам державних доходів було залучено п'ять інспекторів на громадських засадах для аналізу балансів підприємств. Перевірка виявила, що у податковому реєстрі з 51 підприємства належним чином оформлені лише 44 [там само, арк. 2].

Однак, прийняті радянською владою у стислі терміни невідкладні та ефективні заходи перетворили податки з державних підприємств на бюджетотворюючі. У 1943 році надходження від податку з обороту та відрахування від прибутку підприємств у бюджеті СРСР сягнули 44,6% доходів, у 1944 році – 42,6%, а у 1945 році – 56,4% [13, с. 143].

Отже, відновлення швидкими темпами державних підприємств УРСР, налагодження роботи фінансових органів та апарату державних доходів, зокрема, виявлення і оперативне усунення недоліків у їх діяльності надали можливість радянській державі отримати необхідні ресурси та надходження до бюджету для вирішення нагальних економічних та військових питань у 1943–1945 рр.

Список використаних джерел

1. Сучков А. К. Государственные доходы СССР. – М.: Госфиниздат, 1958. – 294 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. Р-30. – Оп.19. – Спр.44. – 287 арк.
3. Там само. – Оп.17. – Спр.12. – 37 арк.
4. Там само. – Оп.19. – Спр.17. – 309 арк.
5. Там само. – Оп.17. – Спр.31. – 27 арк.
6. Там само. – Оп.17. – Спр.16. – 392 арк.
7. Там само. – Оп.19. – Спр.34. – 158 арк.
8. Там само. – Оп.19. – Спр.41. – 137 арк.
9. Там само. – Оп.19. – Спр.46. – 193 арк.
10. Там само. – Оп.19. – Спр.38. – 180 арк.
11. Там само. – Оп.19. – Спр.51. – 256 арк.
12. Там само. – Оп.19. – Спр.55. – 345 арк.
13. Черник Д. Г. Теория и история налогообложения. – М.: Юрайт, 2014. – 364 с.

References

1. Suchkov A. K. Gosudarstvennye dohody SSSR. – M.: Gosfinizdat, 1958. – 294 s.
2. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vladny ta upravlinnja Ukraїny. – F. R-30. – Op.19. – Spr.44. – 287 ark.
3. Tam samo. – Op.17. – Spr.12. – 37 ark.
4. Tam samo. – Op.19. – Spr.17. – 309 ark.
5. Tam samo. – Op.17. – Spr.31. – 27 ark.
6. Tam samo. – Op.17. – Spr.16. – 392 ark.
7. Tam samo. – Op.19. – Spr.34. – 158 ark.
8. Tam samo. – Op.19. – Spr.41. – 137 ark.
9. Tam samo. – Op.19. – Spr.46. – 193 ark.
10. Tam samo. – Op.19. – Spr.38. – 180 ark.
11. Tam samo. – Op.19. – Spr.51. – 256 ark.
12. Tam samo. – Op.19. – Spr.55. – 345 ark.
13. Chernik D. G. Teorija i istorija nalogooblozhenija. – M.: Jurajt, 2014. – 364 s.

Kotyk Yu. V., Candidate of History, senior lecturer, Vinnitsa National Agrarian University (Ukraine, Vinnitsa), yura.kotik.70@mail.ru

Restoring taxation of state enterprises in the USSR in 1943–1945

The purpose of the article is to conduct a historical analysis of the tax recovery process of the public sector of the economy of USSR in 1943–1945, as an important component of financial and economic policy of the Soviet government.

During the researching study scientific methods were used: analysis and synthesis, induction and deduction, and a special method of historical research – analysis of archival documents.

This paper analyzes the regulations on taxation of government of the Ukrainian SSR, Soviet power event, the process to establish their taxation after the liberation of Soviet territory from the German occupation, the difficulties and shortcomings of the financial bodies of the Ukrainian SSR and ways to overcome them.

Keywords: taxation, Ukrainian SSR, payments, government revenues, taxpayers, tax authorities, the budget, the enterprise.

* * *

УДК 37(091)(477.81)

Омельчук Н. В.,
лаборант кафедри історії України,
Рівненський державний гуманітарний університет
(Україна, Рівне), Natalia_Omelchuk@ukr.net

ФАХОВА ПІДГОТОВКА МОЛОДІ В КОНТЕКСТІ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ (НА ПРИКЛАДІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕДИЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ РІВНОГО)

Проаналізовані особливості освітньої політики німецької окупаційної адміністрації на прикладі функціонування медичних навчальних закладів Рівного в 1941–1943 рр.

Мета роботи – дослідити процес фахової підготовки молоді в контексті освітньої політики Третього Рейху на матеріалах діяльності Рівненської школи фармацевтів та сестер і акушерок.

Освітня політика органів нацистської окупаційної влади базувалась на необхідності створення ринку кваліфікованої робочої сили. Для реалізації даного завдання було сформовано мережу фахових навчальних закладів, зокрема і медичних шкіл. Професійною підготовкою кадрів даного спрямування в місті Рівному займалися досвідчені педагоги школи фармацевтів та сестер і акушерок. Здобуті під час навчання теоретичні знання з загальних і профпріоритетованих дисциплін, закріплювались практичними вміннями та навичками учнів в аптеках і лікарнях міста.

Ключові слова: освітня політика, професійне навчання, фахові школи, Рівне, школа сестер і акушерок, школа фармацевтів, фармацевтичні курси.

Одним із пріоритетних напрямків вивчення подій Другої світової війни є аналіз регіональних особливостей нацистського режиму в сфері освіти. В зв'язку з переосмисленням українською наукою історичного процесу та наявністю значних прогалин з даної проблематики, виникає необхідність дослідити маловідомі сторінки німецької окупації, охарактеризувати процес організації фахового навчання молоді як однієї з складових нацистської шкільної політики в 1941–1943 рр.

Безпосередньою джерельною базою роботи є сукупність документів Державного архіву Рівненської області (ДАРО). У процесі написання статті було використано архівні матеріали Ф.33 «Рівненська міська управа» [5], Ф.74 «Рівненська школа сестер-акушерок при окружному санітарному відділі» [6; 7; 8; 9], Ф.75 «Школа фармацевтів шкільного відділу Рівненської міської управи, м. Рівне Рівненської області» [10; 11; 12; 13; 14]. Важливі відомості стосовно функціонування медичних закладів Рівного в період німецької окупації подає газета «Волинь» [17; 18; 19].

Дослідження окремих аспектів заданої проблеми стало об'єктом уваги і вітчизняних дослідників. Основні складові шкільної політики нацистів на території України вивчали В. Ленська [15], В. Гінда [2]. Питаннями професійної підготовки кадрів займався

О. Потильчак [16]. Автор вперше проаналізував та оцінив ефективність діяльності органів німецької влади в напрямку відновлення фахового навчання. Докладну характеристику освітніх закладів Рівного в період окупації подає у своїй праці В. Добровичська [1]. Особливості організації та функціонування медичних шкіл в 1941–1944 рр. на регіональному рівні відображено у праці І. Гончаренко [3].

Освітня політика німецьких окупантів на українських землях не передбачала конкретних задач та цілей. Представники нацистської верхівки мали різні погляди щодо подальших перетворень у даній галузі. А. Гітлер виступав за надання місцевому населенню як майбутнім працівникам Третього Рейху елементарних знань через найнижчі навчальні заклади.

А. Розенберг, будучи прихильником певних послаблень у питаннях культурного розвитку українського народу, вбачав нагальну потребу у відновленні діяльності фахових шкіл [2, с. 62]. Е. Кох, відомий своїм ворожим ставленням до українського народу, дотримувався власних радикальних поглядів та саботував будь-які рішення вищого керівництва, що стосувалися поступок у сфері професійної освіти. На одній з нарад рейхскомісар України зазначив: «Українцям не треба думати про школи й університети, тому, що вони зобов'язані працювати, для роботи освіта не потрібна. Відкриття навчальних закладів вважаю зовсім недоцільним, бо тубільцеві-хліборобові і тубільцеві-робітникам освіта лише шкодить» [15, с. 81].

В середині 1941 р. питання про організацію навчальних закладів та професійну підготовку місцевого населення увійшло в практичну площину. Згідно розпорядження А. Розенберга дозволялося проводити заняття в молодших класах початкової школи [4, с. 49], в усіх технічних, сільськогосподарських і лісових фахових школах, на курсах професійного навчання жінок з домашнього господарства, крою та шиття, медицини та гігієни.

За сприяння місцевої української адміністрації відкриваються фахові навчальні заклади двох рівнів: дворічні школи, що забезпечували здобуття неповної середньої освіти та попередню професійну підготовку, а також трирічні середні професійні школи, училища різних напрямків [16, с. 21]. Слід зазначити, що німецька влада не втручалася в конкретні організаційні питання, однак здійснювала тотальний контроль та жорстку ідеологічну цензуру з метою дебільшовизації процесу навчання.

Для контролю за станом шкільництва в Рівному було створено міський відділ народної освіти, який очолив А. Ковальський, керівником науково-медичної ради призначено Н. Ішук [1, с. 159]. Зусиллями працівників даної установи в період німецької окупації в місті були організовані: математично-природнична гімназія імені І. Мазепи, гуманістична гімназія імені Т. Шевченка, чотири шестикласні школи, середні технічна та торгівельна, музична, школа сестер і акушерок, домового господарства, нижча фахова та трикотажна майстерня.

Восени 1941 р. в Рівному виникла школа сестер і акушерок, що знаходилась на вулиці Кенігсберга, ч.8, при канцелярії окружного лікаря.

Головним завданням даного начального закладу стало «...надати для Волині кваліфікованих медичних робітників і то таких, яких найбільше потребує наше

село... Для села корисна є та сестра чи акушерка, яка зуміє самостійно дати поміч хворому, заки приїде лікар, та дасть собі раду з тією чи іншою епідемічною хворобою, на які так сильно терплять наші села, зуміє піднести гігієнічний стан села, а при потребі виконає й обов'язки фахової повитухи» [17, с. 4].

Курс навчання в школі сестер і акушерок тривав два з половиною роки. До першого класу приймали жінок віком від 16 до 28 років, що закінчили сім класів «вселядної» школи. Дівчата, які здобули повну середню освіту (матуру), мали змогу вступити до другого класу фахової школи [19, с. 3]. Для здійснення даної процедури необхідно було подати заяву, короткий життєпис, свідоцтво про освіту, метрику народження або ж завірені копії цих документів.

У випадку великого конкурсу при вступі передбачались письмові іспити з української мови. Екзамени для учениць старших класів проводились з 2 по 12 вересня. Так, 2 вересня 1942 р. відбулися іспити з історії та географії, 3 – з німецької мови, 4 – з української мови, 5 – з фізики, хімії, гігієни й патології, 7 – з анатомії й акушерства, 8 – з догляду за хворими, по внутрішніх хворобах та першій допомозі, 9 – з мікробіології й інфекційних хвороб, 10 – з біології, жіночих та соціальних хвороб, 11 – з алгебри, геометрії й хірургії, 12 – з фармакології й фізіотерапії [19, с. 3].

Навчання в Рівненській школі сестер і акушерок було платним: 100 крб. «вписових» на початку року та 50 крб. щомісячно. Окремі учениці отримали можливість здобувати фах безкоштовно [7, арк. 98]. На основі довідок керівників сільських та міських управ про матеріальну незабезпеченість сім'ї, місцеві органи влади звільняли дівчат від плати за навчання або вносили пропозиції дирекції школи про надання певних пільг.

В одній з таких посвідок зазначалося: «Районна Управа отсим стверджує, що п. Барабасевич Ольга мешканка м. Берестечко, є дійсно дочкою незаможних батьків – дрібних господарів, маючи в своєму користуванні 1.06 га землі і хату. Видається для предположення дирекції школи Акушерок в Рівному, у справі отримання пільг в оплатах за навчання» [8, арк. 2].

Станом на листопад 1941 р. в школі сестер і акушерок у Рівному зафіксовано 40 учениць, кожна з яких сплатила 10 крб. «вписового» та 40 крб. за даний місяць: Ц. Радомська, О. Ситкевич, М. Столяр, О. Вогноут, І. Фонківна, Н. Заткалик, Л. Кіркевич, Л. Гаврилко, Т. Федорчук, К. Філіповська, М. Шевчук, М. Дивак, Є. Демідько, В. Завада, Н. Ніколайчук, М. Столбунівна, Л. Семенчук, О. Прушек, В. Новицька, О. Раєвська, Ф. Смалюк, Н. Котюк, О. Федотівна, З. Доманська, А. Коломис, Н. Андрійчук, Г. Тропак, Г. Дем'янюк, Т. Янчук, А. Рудь, Л. Раліш, Л. Гайденок, В. Гуральчук, Л. Головніцька, Н. Мазур, А. Рудюк, Н. Полонець, Н. Паладійчук, Г. Токарець та А. Яцук [6, арк. 6].

Дівчата, які прийїжджали з інших місцевостей і не мали близьких у Рівному, проживали в інтернаті. За сприяння дирекції школи всі учениці отримували у користування ліжка, найбільш з них – матраци, коци та подушки.

Освітній процес в даному навчальному закладі забезпечував добре сформований адміністративно-педагогічний персонал, який складався з директора (М. Василів), 7 лекторів (В. Гавій, О. Висоцький, Ю. Ко-

вальчук, В. Підмайотрович, М. Фесюк, Др. Сагайко, В. Яновський) та секретаря (А. Яропєвський) [6, арк. 8].

Майбутні сестри-акушерки слухали курси як з профорієнтованих, так і загальноосвітніх дисциплін. В залежності від триместру тижневе навантаження становило 23–28 годин. Особлива увага приділялась вивченню німецької мови, яку викладали впродовж навчального року у всіх без винятку класах. Детальнішу інформацію дізнаємося з таблиць №1 та №2.

Таблиця 1

**Розклад лекцій для 1 класу школи
сестер гігієністок-акушерок у Рівному**

№	Предмети	I три- мєстр	II три- мєстр	III три- мєстр
		1.11.– 30.12	15.01– 31.03	1.04– 30.04
		Кількість годин (тижнево)		
1.	Українська мова і література	3	3	3
2.	Загальна та українська історія	2	2	2
3.	Загальна та українська географія	1	1	1
4.	Німецька мова	2	2	2
5.	Латинська мова	1	1	1
6.	Математика	3	3	3
7.	Фізика	2	2	2
8.	Хімія	2	2	2
9.	Гігієна	2	2	–
10.	Біологія	3	2	2
11.	Анатомія з гістологією	–	–	2
12.	Загальна патологія	–	–	2
13.	Разом годин	23	22	23

* ДАРО. – Ф.74. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.3а.

Таблиця 2

**Розклад лекцій для 2 класу школи
сестер гігієністок-акушерок у Рівному**

№	Предмети	I три- мєстр	II три- мєстр	III три- мєстр
		1.11.– 30.12	15.01– 31.03	1.04– 30.04
		Кількість годин (тижнево)		
1.	Українська мова та література	2	2	2
2.	Загальна та українська історія	2	2	2
3.	Загальна та українська географія	2	1	1
4.	Німецька мова	2	2	2
5.	Гігієна	2	2	–
6.	Десмургія	2	–	–
7.	Внутрішні хвороби	2	2	2
8.	Хірургія	–	1	1
9.	Інфекційні хвороби	2	–	–
10.	Перша поміч	–	1	1
11.	Фармакологія	1	1	–
12.	Фізіотерапія та масаж	–	1	1
13.	Догляд над хворими	3	1	–
14.	Разом годин	20	16	14

* ДАРО. – Ф.74. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.3а.

Здобуті теоретичні навички учениці фахової школи застосовували під час проходження практики в різних медичних установах.

Навчальний процес в Рівненській школі сестер й акушерок був організований на належному рівні, про що свідчать показники успішності учениць. Відповідно до річного звіту директора, в першому класі даного освітнього закладу навчалось 26 дівчат, 7 з яких залишено на повторний курс. З 33 учениць другого класу 27 було допущено до іспитів та лише 1 відраховано [5, арк. 17]. Причини неуспішності дівчат здебільшого ховалися в матеріальних обставинах: відсутності взуття, палива та світла.

Незважаючи на складні роки німецької окупації, 15 січня 1943 р. понад 30 дівчат з різних місцевостей одержали свідоцтва про закінчення курсу та звання сестер-підлунок, сестер-гігієністок й акушерок [18, с. 4]. З даної нагоди в будинку Окружної Просвіти відбувся прощальний вечір абсолювенток, учительського персоналу та лікарів Рівного.

На початку липня 1942 р. в окупованому місті по вулиці Дорошенка, 12 діяла школа фармацевтів (фармацевтичні курси), директором якої призначили О. Андрощук. Необхідним елементом для вступу до даного навчального закладу став документ про закінчену середню освіту (матуру). Всі учні, записані до Рівненської фармацевтичної школи, вважалися прийнятими та мали з'явитися до закладу в зазначений термін [3, с. 38]. Особи, які подали заяви, але не були вміщені до списку зарахованих, в міру вільних вакансій отримали можливість вступити до фахової школи впродовж першого тижня навчання.

В період німецького правління в Рівному не вистачало кваліфікованих працівників-фармацевтів. У рішенні педагогічної ради медичного закладу від 31 липня 1942 р. зазначалося: «Зважаючи на велику потребу кадрів фармацевтів, вжити всіх заходів для утворення можливості прийняти до складу слухачів школи найбільшу кількість» [10, арк. 3]. Однак, в перші місяці функціонування школи фармацевтів на даній спеціальності навчалось лише 10 учнів.

Адміністрацією фармацевтичних курсів було прийнято рішення про здійснення перевірки знань за I триместр. Згідно даного розпорядження з 17 по 31 серпня 1942 р. проведено контрольні роботи й іспити з ботаніки, аналітичної та неорганічної хімії [11, арк. 5]. Після здачі необхідних екзаменів у складі учнів першого набору залишилося 5 осіб. В зв'язку з відсутністю укомплектованої групи учнів, педагогічна рада освітнього закладу ухвалила рішення не розпочинати навчання у II триместрі [12, арк. 4], а направити майбутніх фахівців на 3-місячну практику до аптек міста. З 1 вересня 1942 р. передбачався прийом нових слухачів.

3 вересня 1942 р. в Рівненській школі фармацевтів навчання розпочалося із двома академічними групами новоприйнятого контингенту. До списку осіб, зарахованих учнями даного фахового закладу на 1942–1943 н. р., входили: С. Академницький, О. Академницька, З. Андрощук, Є. Буровті, М. Бакаленко, О. Бусель, Г. Вакулук, І. Головій, В. Горпинич, К. Гаврусевич, О. Друзюк, М. Довгаль, Т. Дубінський, Н. Євчук, С. Зданович, С. Кошій, М. Клюк, Н. Корсюк, Г. Кубович,

А. Левицька, Л. Мосійчук, Р. Миськів, Л. Мороз, Є. Машієнко, В. Максимчук, О. Новак, П. Надюк, А. Проварський, В. Пивовар, Б. Романчук, О. Серцівна, Н. Серцівна, І. Селетін, І. Сидорук, А. Тіфенбах, К. Троцюк, К. Федонюк, І. Фурман, О. Хмель, Л. Шевчук, Л. Шкабара, В. Яшук, С. Яценя [13, арк. 1].

Заняття в Рівненській школі фармацевтів проходили шість днів на тиждень, з 14 до 19 години. Тривалість лекцій становила 45 хвилин. Викладалися такі дисципліни, як ботаніка, фізика, латина, українська та німецька мови. Особливу увагу приділяли хімії та аналізу. Осіб, які не відвідували лекцій, до іспиту не допускали та звільняли зі складу учнів.

У Рівненській школі фармацевтів сформувався професійний педагогічний колектив. Впродовж усього періоду існування навчального закладу, в ньому працювали: С. Апошанський, Р. Ішук, Ф. Кульчинський, Майстренко, Й. Панек, А. Турек, Б. Кобилянський [14, арк. 1].

Робота педагогів регламентувалась чіткими розпорядженнями та була підконтрольною нацистській окупаційній владі. Хвороба вчителя обов'язково посвідчувалася спеціальною довідкою, що передавалась до шкільного відділу народної освіти. Згідно наказу гебітскомісара В. Беєра, 10 листопада 1942 р. школу фармацевтів у Рівному було закрито.

Таким чином, політика німецької окупаційної влади в сфері освіти не була послідовною та передбачала підготовку майбутніх кваліфікованих працівників Третього Рейху. Для реалізації даного завдання були організовані фахові навчальні заклади. Професійну медичну освіту в Рівному надавали школа сестер і акушерок та школа фармацевтів, виклад дисциплін в яких здійснював досвідчений педагогічний колектив. Створені з ініціативи місцевої української адміністрації рівненські фахові навчальні заклади, піддавалися тотальному контролю з боку нацистської окупаційної влади.

Список використаних джерел

1. Добровичська В. Навчальні заклади м. Рівного в період німецької окупації (1941–1944 рр.) / В. Добровичська // Слов'янський світ і Україна: Збірник наукових праць на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного університету, професора Руслана Постоловського. – Рівне: видавець О. Зень, 2011. – С.159–166.
2. Гінда В. Освітня політика нацистів в райхскомісаріаті «Україна» / В. Гінда // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. ст. – 2012. – Вип.15. – С.61–75.
3. Гончаренко І. Підготовка медичних кадрів із середньою спеціальною освітою на теренах рейхскомісаріату «Україна» / І. Гончаренко // Мандрівець. – 2012. – №1. – С.38–41.
4. Гордієнко Г. Освіта і культура України в умовах німецької окупації / Г. Гордієнко // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. – 2015. – Вип.92 (1). – С.47–52.
5. Державний архів Рівненської області. – Ф.33. – Оп.2. – Спр.17.
6. Там само. – Ф.74. – Оп.1. – Спр.1.
7. Там само. – Ф.74. – Оп.1. – Спр.2.
8. Там само. – Ф.74. – Оп.1. – Спр.3.
9. Там само. – Ф.74. – Оп.1. – Спр.4.
10. Там само. – Ф.75. – Оп.1. – Спр.1.
11. Там само. – Ф.75. – Оп.1. – Спр.2.
12. Там само. – Ф.75. – Оп.1. – Спр.3.
13. Там само. – Ф.75. – Оп.1. – Спр.4.
14. Там само. – Ф.75. – Оп.1. – Спр.5.
15. Ленська В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України / В. Ленська // Український історичний журнал. – 1990. – №10. – С.81–86.

16. Потильчак О. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.) / О. Потильчак. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 36 с.

17. Про створення акушерської школи в Рівному // Волинь (Рівне). – 1941. – 2 листопада.

18. Фете. Закінчення курсу сестер-акушерок у Рівному // Волинь (Рівне). – 1943. – 28 січня.

19. Школа сестер і акушерок у Рівному // Волинь (Рівне). – 1942. – 27 серпня.

References

1. Dobrochyns'ka V. Navchal'ni zaklady m. Rivnoho v period nimec'koi' okupacii' (1941–1944 rr.) / V. Dobrochyns'ka // Slov'jans'kyj svit I Ukraï'na: Zbirnyk naukovykh prac' na poshanu rektora Rivnens'koho derzhavnoho humanitarnoho universytetu, professor Ruslana Postolovs'koho. – Rivne: vydavec' O. Zen', 2011. – S.159–166.

2. Hinda V. Osvitnja polityka nacystiv v rajhskomisariati «Ukraï'na» / V. Hinda // Storinky vojennoi' istorii' Ukraï'ny: Zb. nauk. st. – 2012. – Vyp.15. – S.61–75.

3. Honcharenko I. Pidhotovka medychnykh kadriv iz seredn'uju spec'ial'noju osvitoju na terenah rejhskomisariatu «Ukraï'na» / I. Honcharenko // Mandryvec'. – 2012. – №1. – S.38–41.

4. Hordijenko H. Osvita i kul'tura Ukraï'ny v umovah nimec'koi' okupacii' / H. Hordijenko // Hileja: naukovyj visnyk: zbirnyk naukovykh prac'. – 2015. – Vyp.92 (1). – S.47–52.

5. Derzhavnyj arhiv Rivnens'koi' oblasti. – F.33. – Op.2. – Spr.17.

6. Tam samo. – F.74. – Op.1. – Spr.1.

7. Tam samo. – F.74. – Op.1. – Spr.2.

8. Tam samo. – F.74. – Op.1. – Spr.3.

9. Tam samo. – F.74. – Op.1. – Spr.4.

10. Tam samo. – F.74. – Op.1. – Spr.1.

11. Tam samo. – F.75. – Op.1. – Spr.2.

12. Tam samo. – F.75. – Op.1. – Spr.3.

13. Tam samo. – F.75. – Op.1. – Spr.4.

14. Tam samo. – F.75. – Op.1. – Spr.5.

15. Lens'ka V. Fashysts'ka shkil'na polityka na okupovanih terytorii' Ukraï'ny / V. Lens'ka // Ukraï'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 1990. – №10. – S.81–86.

16. Potyl'chak O. Profesijne navchannja i pidhotovka trudovykh rezerviv v Ukraïni v period nimec'ko-fashysts'koi' okupacii' (1941–1944 rr.) / O. Potyl'chak. – K.: Mizhnarodna finansova ahencija, 1998. – 36 s.

17. Pro stvorennja akushers'koi' shkoly v Rivnomu // Volyn' (Rivne). – 1941. – 2 lystopada.

18. Fete. Zakinchennja kursu sester-akusherok u Rivnomu // Volyn' (Rivne). – 1943. – 28 sichnja.

19. Shkola sester i akusherok u Rivnomu // Volyn' (Rivne). – 1942. – 27 serpnja.

Omelchuk N. V., laboratory assistant of Department of history of Ukraine, Rivne State Humanities University (Ukraine, Rivne), Natalia_Omelchuk@ukr.net

Professional training of youth in the context of educational policy of Third Reich (on the example of functioning of medical educational institutions in Rivne)

The article analyzes features of education policy of German occupation administration on the example of functioning medical educational institutions in Rivne in 1941–1943 years.

The purpose of the work is to explore the process of professional training of youth in the context of education policy of Third Reich on materials of Rivne school of pharmacists, nurses and midwives.

Education policy of Nazi occupation authorities was based on the need to create a market of skilled labor. To implement the task was formed a network of specialized educational institutions, including medical schools. Professional training of such direction staff was involved to experienced teachers of school of pharmacists, nurses and midwives. The acquired during training theoretical knowledge of general and professional disciplines were assigned by pupils practical abilities and skills in pharmacies and hospitals in the city.

Keywords: educational policy, professional education, professional schools, Rivne, school of nurses and midwives, school of pharmacists, pharmaceutical courses.

* * *

УДК 94(477.8)«1944/1953»

Старжець В. І.,
здобувач кафедри історії України, Рівненський
державний гуманітарний університет
(Україна, Рівне), starzhets92@gmail.com

ВІДНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ШКІЛЬНОЇ ОСВИТИ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ ПІСЛЯ ВІЙНИ (1944–1953 РР.)

Автором проаналізовано процес відновлення радянської освітньої системи та відбудови шкільної мережі в післявоєнний період на західноукраїнських землях. На основі залучення широкого архівного матеріалу, радянської та сучасної історіографії визначено основні заходи та методи які проводила радянська влада для подолання післявоєнної розрухи в освітній сфері. На прикладах показано важке становище вчителів у післявоєнний період. Висвітлена складна ідеологічна та політична ситуація в регіоні. Акцентовано увагу на тому факті, що комуністична влада як і Організація українських націоналістів намагалися взяти під свій контроль молодь та систему шкільної освіти. Обґрунтовано, що радянській владі вдалося в короткі терміни відновити широку освітню мережу, але негативний виявився ідеологізація навчально-виховного процесу.

Ключові слова: освіта, школа, ідеологія, радянська влада, ОУН, західні області УРСР, післявоєнний період.

Запорукою розвитку та процвітання держави є національно свідоме громадянське суспільство, якісний рівень якого залежить від становища освіти. Основною освітньої системи є загальноосвітня школа, де відбувається складний та тривалий процес навчання та виховання молодого покоління. В світлі проведення сучасних освітніх реформ надзвичайно важливо використати досвід і врахувати помилки, допущені у попередні роки. Водночас потребує більш глибокого вивчення проблема місця західноукраїнського вчительства у повсюдному ідеологічному протистоянні радянської влади та націоналістичного підпілля.

До проблематики становища освітньої системи в повоєнний період звертались у своїх працях Н. Красножон [15], С. Сворах [17; 18], І. Сушик [19], Л. Романець [16], Н. Улітова [20]. Частково дана тема досліджувалася науковцями у контексті аналізу повоєнної історії України, зокрема збройної та ідеологічної боротьби повстанців з радянським тоталітарним режимом, процесів радянзації: О. Бажан [1], В. Баран [2], Б. Ярош [27] та ін.

Основу джерельної бази дослідження склали документи, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) [21], Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) [22–26]. Державних архівах Рівненської [7–14], Волинської [4; 5] та Львівської областей [6].

Аналіз джерельної бази та історіографії з означеної проблеми засвідчує, що питання відновлення освітньої системи та становища вчителів у західноукраїнському регіоні 1944–1953 рр. потребує залучення ширшого спектру архівних джерел, суттєвих доопрацювань та висновків.

Післявоєнний період вітчизняної історії виявився неоднозначним та суперечливим. Відбудовчі процеси в усіх сферах суспільного життя розпочались вже у процесі звільнення українських земель від нацистів. У планах комуністичного керівництва надзвичайно важливим було відновлення радянської ідеологічної системи. Особливе місце в цьому плані відводилось західноукраїнському регіону, адже в «щасливій сім'ї народів» ці землі були порівняно недовго. Відтак тут розпочалась «друга радянська».

Далеко не остання роль в цьому плані відводилась освіті, адже через шкільну мережу, професійно-виробничу та вищу школу суспільству насаджувались потрібні комуністичній владі ідеали. Сталінський режим якнайшвидше прагнув здійснити соціалістичні перетворення (індустріалізацію, колективізацію, культурну революцію) та створити необхідні умови для остаточної інтеграції західноукраїнського регіону до складу СРСР [1, с. 340]. У минулому цей регіон перебував у складі різних держав та політичних систем: Польщі, Австро-Угорщини, Російської імперії, Другої Речі Посполитої, УРСР, Третього Рейху, а кожна наступна влада намагалась асимілювати місцеве населення і активно використовувала для цього систему освіти. Нацистський окупаційний режим завдав величезної шкоди економіці західноукраїнського регіону, зокрема матеріальній базі освітньої системи. Не дивно, що з поверненням у 1944 р. більшовиків освітня мережа Західної України знаходилась на стадії зламу та реорганізації, характеризувалась відбудовою зруйнованого господарства та культурно-освітніх закладів.

Катастрофічну ситуацію в освітній сфері засвідчує «Доповідна записка про стан підготовки шкіл західних областей УРСР до 1944/45 навчального року». У документі відзначалось, що у 1940/41 навчальному році у західних областях республіки нараховувалося 7 596 шкіл та 1 455 048 учнів [25, арк. 26]. За час нацистської окупації значна частина шкіл була цілком зруйнована або серйозно постраждала, відтак станом на 1 вересня 1944 р. змогли розпочати роботу лише 4 460 шкіл західних областей (Станиславівській – 625, Дрогобицькій – 672, Тернопільській – 743, Львівській – 869, Волинській – 284, Ровенській – 884) [25, арк. 28]. Масштаб руйнувань по областях різнився і найбільше постраждали регіони, де проходили фронтові бої та повстанська боротьба: «Німці у Волинській обл. зруйнували – 480 і наполовину зруйнували 315, Станиславівській обл. – 56 і 118, Дрогобицькій – 39, Тернопільській 50 і 203 відповідно» [25, арк. 26]. Також потрібно враховувати, що у вцілілих школах майже не збереглося меблів, навчального обладнання, не було шкільного приладдя.

Для відновлення мережі навчальних закладів першочерговим було питання фінансове, тому на центральному рівні і засіданнях обкомів КП(б) У воно постійно було на порядку денному. У березні 1944 р. на VI сесії Верховної Ради УРСР, де обговорювались проблеми відбудови народного господарства на 1944 рік, завдання у галузі освіти виклав народний комісар освіти УРСР Павло Тичина. Урядовець констатував, що кошти, виділені на розвиток народної освіти, насамперед будуть витрачатися на відбудову шкіл, дитячих садків, на підготовку педагогічних кадрів, політосвітню роботу, відбудову зруйнованих приміщень бібліотек, клубів, музеїв та ін. Вже у 1944 р. на утримання шкіл загального навчання з державного бюджету виділили 585 076 тис. крб. [14, с. 9]. Незважаючи на регулярні надходження коштів на освіту, для відновлення культурно-освітніх установ їх не вистачало. Нагадаємо, що основна частина державних коштів спрямовувалась на відновлення важкої та оборонної промисловості. Звіти Міністерства освіти УРСР засвідчують значне недофінансування державного плану шкільного

будівництва. У 1946 р. недовиконання плану капітало-вкладень по шкільному будівництву складало: 28,3% (у 1944 р. – 69,5%), у 1947 р. – 45%, 1948 р. – 17%, 1949 р. – 19,5% і в 1950 р. – 4,2% [15, с. 126]. Наслідком складної ситуації у системі освіти була необлаштованість навчальних приміщень, нестача підручників, наочності, шкільних меблів, канцелярського приладдя. Багато шкільних приміщень, особливо в містах використовувались не за призначенням, в більшості шкіл не було їдалень. У міністерських звітах відмічалась як надзвичайно гостра проблема опалення шкіл: у 1947 р. кількість палива в Дрогобицькій обл. складала лише 6% від потреби [21, арк. 228]. Внаслідок сукупності посталих проблем значна кількість дітей не була охоплена навчанням. Провина за невиконання урядових постанов покладалась на відділи народної освіти.

Місцеві органи влади залучили до процесу відбудови шкільної мережі громадськість сіл та міст. Набув поширення рух за відбудову зруйнованих і спорудження нових шкільних приміщень силами, засобами і руками самого населення – «методом народної будови» [3, с. 55], який виник з ініціативи жителів с. Верхівня на Житомирщині. У липні–серпні 1944 р. цей рух поширився на всю Україну. Не винятком стали і західноукраїнські землі, завдяки чому сотні шкіл у таких складних умовах відбудовувались і ремонтувались колективними зусиллями. Наприклад вчителі, батьки й учні Стебниківської семирічної школи Дрогобицької області, не витрачаючи державних коштів, своїми силами відремонтували шкільні приміщення, підвели до них газ, обладнали електроосвітлення [3, с. 56]. На теренах Львівщини з 16 по 23 червня 1946 р. відбулись недільники по всій області, в результаті чого було відремонтовано 683 школи і 898 квартир вчителів, було завезено паливо [26, арк. 5]. На Волині вчителі разом з учнями та батьками, працівниками школи самостійно виготовляли шкільне обладнання, наочність [5, арк. 30]. Таким методом у 1944–1950 рр. у республіці було побудовано, а також відбудовано зруйнованих повністю або частково, 1 669 шкіл на півмільйона учнівських місць [2, с. 44]. Можна підсумувати, що адміністративно-командна система вміло використала емоційне піднесення народу, намагання наблизити своєю працею справжнє мирне життя. Водночас головним позитивним наслідком стало те, що означений рух відіграв важливу роль у відбудові та обладнанні всім необхідним шкіл, зруйнованих в роки війни, і в дальшому розширенні шкільної сітки.

Проведені владою заходи по відновленню шкільної мережі дали помітні результати. У наступні роки відбудова шкіл була завершена і розгорнулося широке будівництво нових шкільних приміщень, відбувалася реорганізація системи народної освіти. Весь навчально-виховний процес впроваджувався відповідно до загальної радянської системи з обов'язковою ідеологічно-політичною складовою у навчанні. Здобутком стало загальнообов'язкове та безкоштовне навчання в початкових та середніх школах, як також те, що спочатку проводилося воно рідною мовою більшості учнів закладу [17, с. 71].

Процесу відбудови шкіл, налагодженню навчально-виховного процесу не перешкоджало націоналістичне

підпілля, яке всіляко поборювало радянізацію та колективізацію. У секретних інструкціях, відозвах і зверненнях до народу провід чітко підкреслював, що потрібно сприяти якомога ширшому залученню молоді та суспільства до навчання. У повідомленні до директорів, завідувачів та вчителів говорилось про дієву допомогу налагодженню освіти: «Ми, українські Повстанці допоможемо вчителям в охопленні молоді шкільним навчанням...» [23, арк. 4]. Також керівництво українського підпілля наказувало надрайонним і станичним провідникам сприяти тому, щоб батьки відправляли своїх дітей до школи, а вчителі навчали дітей, щоб не допустити «неуцтва української молоді» [23, арк. 13]. Водночас діячі ОУН та УПА вимагали від шкільних очільників та вчителів уникати ідеологічної складової у навчанні.

Налагодити учбовий процес в західноукраїнському регіоні було надзвичайно важко. Давалися взнаки відсутність повноцінної шкільної мережі для українців у період Другої Речі Посполитої, відірваність дітей від школи у воєнні роки, відставання значної частини в навчанні від своїх ровесників. Навчально-матеріальна база багатьох шкіл, як зазначалося вище, була в поганому стані [19, с. 174]. У цих умовах основний тягар за становлення освітньої системи у повоєнні роки ліг на вчительство краю.

У перші повоєнні роки вагомою залишалася проблема педагогічних кадрів, підсилена тим, що у період війни республіка втратила близько 30% довоєнного складу вчителів [16, с. 11]. Дефіцит вчительських кадрів призвів до того, що у західноукраїнських областях спостерігався колосальний недокомплект фахівців: у Львівській області станом на 1944/45 н. р. працювало 3 729 вчителів за потреби 5 658 спеціалістів (не вистачало 1 929) [6, арк. 4–5]; у Рівненській області працювало 3 100 осіб, а не вистачало 1 664 [13, арк. 1]; у Волинській області працювало 2 145 вчителів [4, арк. 19] і через нестачу вчителів не змогли відновити роботу 196 шкіл [4, арк. 7]. Кадровий «голод» вирішувався шляхом перепідготовки вчителів на короткострокових курсах у середніх та вищих педагогічних закладах, мережі заочної освіти, а також шляхом направлення в західні області вчителів з інших областей України.

У перші повоєнні роки масштаби направлення вчителів з інших регіонів УРСР, переважно східних, вражас. Згідно інформації заступника начальника управління шкіл НКО УРСР М. Гриценка, складеної станом на 1 жовтня 1944 р., із східних областей було відряджено 7 000 вчителів, з них випускників вузів – 685, педшкіл – 1 426, відкликано з евакуації – 1 191, підготовлено на курсах на місцях – 2 850 [25, арк. 1]. Зауважимо, що у цей же час частина місцевих вчителів позбавлялися права займатися педагогічною діяльністю через політичну неблагонадійність. У подальшому ідеологічний тиск та переслідування західноукраїнської інтелігенції сталінським режимом лише посилювалися.

Бажання швидко відновити максимальну кількість навчальних закладів та заповнити їх кадрами призвело до того, що часто до педагогічної роботи залучалися спеціалісти, які не мали фахової освіти. Зокрема в Івано-Франківській області, у 1945/46 навчальному році із загальної кількості 3 767 учителів вищу і незакінчену

вищу освіту мали лише 20,4%, середню – 47,4%, незакінчену середню – 32,2% [18, с. 32]. Подібний стан щодо якості педагогічних кадрів прослідковувався і в інших областях Західної України. У подальшому ситуація в освітній сфері поступово стабілізувалася, але дефіцит кадрів існував до початку 50-х років.

Актуальною проблемою для вчительства було їхнє матеріальне забезпечення. Освіта фінансувалася за залишковим принципом, тому коштів на забезпечення освітян житлом не передбачалося, це питання мали вирішувати місцеві органи управління. Заробітна плата вчителів суттєво відставала від рівня державних цін на промислові товари та продукти харчування [20, с. 162].

Освітня, як і інші групи населення зазнавали тиску з боку працівників радянських партійних та силових структур. За повідомленням «Учительської газети» у вчительки із м. Дубно квартиру з ремонтом, який вона зробила самотужки, незаконно відібрав працівник Держбанку [13, арк. 26]. Непоодинокими були випадки, коли продовольчі та мануфактурні товари, що виділялися вчителям, отримували працівники партійних відомств. Тривалий час тисячі українських вчителів, особливо на селі вимушені були жити у напівзруйнованих будинках, про що свідчать численні скарги у різні установи та державні структури [16, с. 12]. Важке матеріальне становище вчителів впливало на їх фаховий рівень, негативно відбивалося на якості навчально-виховного процесу.

До економічних проблем західноукраїнського вчительства додавалася складна ідеологічно-політична обстановка у регіоні. Відновлення радянської влади та освітньої системи проходило в умовах безкомпромісної боротьби між комуністичним режимом з однієї сторони та українським націоналістичним підпіллям з іншої. Через науково-освітні установи та заклади культури держава впливала на населення, поширюючи свою ідеологію. У цьому протистоянні на інтелігенцію загалом, а особливо на вчительство, з огляду на його місце і роль в житті суспільства, звертали особливу увагу як радянська влада, так і сили українського опору [19, с. 174].

Більшовицькі функціонери зазначали, що вчителі виконують «велику і почесну місію у здійсненні завдань поставлених комуністичною партією», «формуючи світогляд майбутнього будівника комуністичного суспільства» [8, арк. 2]. Відтак, основним завданням радянської школи було виховання підрастаючого покоління в дусі відданості комуністичним ідеалам, партії, любові до «батька Сталіна», «великого російського народу» та ненависті до класових ворогів, особливо «українських буржуазних націоналістів».

Так звана «боротьба за уми» у західноукраїнському суспільстві розпочалась відразу після звільнення цих територій, а з перемогою СРСР у війні з Німеччиною всі сили були кинуті на тотальну ідеологічну радянізацію. Міжобласна нарада активу вчителів західних областей УРСР, скликана за рішенням РНК УРСР та ЦК КП(б)У на початку січня 1945 р. у Львові, широко пропагувалася через пресу та радіо. У роботі наради брали участь керівники партії та уряду республіки – Д. Мануїльський, Л. Корнієць, П. Тичина, були присутні також вчителі з Києва, Харкова, вчені, письменники, артисти. Повідомлялося, що на нараді

будуть обговорюватися нагальні проблеми відбудови загальноосвітньої школи, але по суті відбувалось «розтлумачення» вчителям ідеологічних настанов, генеральної лінії партії та завдань які стоять перед «зразковим радянським вчителем». Центральне питання на нараді відвели боротьбі з ОУН, про що свідчить доповідь Д. Мануїльського «Українсько-німецькі націоналісти – на службі у фашистської Німеччини» [14, с. 47]. Ця доповідь активізувала широкомасштабні акції з переслідування та цькування західноукраїнської інтелігенції.

Солідаризуємося із думкою дослідника Степана Сворака, що «у всій радянській навчально-виховній системі чітко проявляється тенденція вважати людину не метою виховання, а лише засобом досягнення мети. Неодмінними умовами такої системи були уніфікація та русифікація» [17, с. 75]. Намагаючись перетворити людину у сліпого виконавця наказів згори, придушити будь-який спротив, сталінський режим толерував пристосуванство, провокував таке явище як роздвоєність психології особистості [27, с. 32]. Боячись переслідувань українці почасти відрікалися від особистісних переконань та національних ідеалів, намагалися не виділятися з гурту.

Розуміючи наслідки комуністичної практики в сфері освіти, проти насильного насаджування чужої ідеології виступили українські націоналісти. Головною метою їх боротьби було утворення Української самостійної соборної держави: «тільки власна національна суверенна держава є єдиною умовою і опорою нормального життя і розвитку нації, її культури, матеріального і духовного стану» [12, арк. 1–2].

Поряд із збройним опором націоналістичне підпілля вело активну ідеологічну війну з більшовицькою владою. Провід ОУН відмічав, що організація є лише авангардом боротьби, а досягнення національної мети можливе лише з підтримки народу, чим більш свідоме, морально здорове та освічене буде суспільство тим коротший буде шлях до свободи [11, арк. 82–83]. У реалізації цих планів важливе місце займали навчально-виховні та культурно-освітні установи, передусім школа. У брошурі «За нову людину» відмічалось, що основною рушійною силою має бути молодь, для цього треба дати їй велику ідею і хороших провідників» [10, арк. 103], ставилося питання: «чи сміємо ми робити своїх дітей ягнятами, коли сусід виховує своїх на вовків?» [10, арк. 104], підкреслювалось, що кожна цивілізована держава дбає про виховання національно свідомої молоді, а здійснюється це через систему шкільної та вищої освіти [10, арк. 104].

Націоналістичне підпілля організувало активну ідеологічно-політичну пропаганду в суспільстві загалом та серед молоді, зокрема. Підпільники застосовували широкий спектр засобів впливу на учнів та вчителів: випускали журнали для юнацтва («Молодий революціонер», «На чатах», «На зміну», «Юнацький шлях», «За волю України»); видавали брошури та короткі повідомлення про рідну історію та культуру, викривали злочини більшовицького режиму, повідомляли про реальне становище народу; навідуючись до школи розповідали дітям про свою боротьбу; забороняли вступати в піонери та комсомол [22, арк. 72]. Від вчителів вимагалось зосередитись

лише на навчанні дітей, не займатися ідеологічним вихованням та русифікацією. Освітня, які втілювати урядову політику, спочатку попереджали, проводили «бесіди», згодом переслідували, змушували виїхати з краю, іноді знищували.

Українському підпіллю було складно протистояти більшовицькій владі, яка володіла великим адміністративно-управлінським апаратом, спиралася на потужну репресивну систему. Незважаючи на це, зламати збройний опір повстанців вдалося лише у кінці 50-х рр., а знищити пам'ять про українські національні ідеали так і не вдалося. Радянська влада застосовувала всі доступні методи, щоб втримати контроль над освітянами: від виплати премій та інших заохочень до ув'язнення та вислання у виправно-трудова табори, звинувачень «ворог народу». Відзначаючи, що у школах західноукраїнських областей робота знаходиться на низькому ідейно-політичному рівні, влада велике значення надавала ідейному вихованню «корисних партії» людей, встановлювала контроль за педагогічними кадрами [24, арк. 19].

Для ідеологічної обробки освітян створювалися гуртки з вивчення короткого курсу ВКП(б), біографії Й. Сталіна, праць з основ марксизму-ленінізму. Від вчителів повсякчас вимагали підвищувати «ідейний рівень викладання», брати участь у суспільному житті, долучатися до проведення комуністичної агітації, пропагувати соціалістичний спосіб життя. Практикувалися міністерські перевірки освітніх установ, створювалися спеціальні комісії, до яких крім партійних діячів входили і представники каральних структур. За результатами однієї з таких перевірок впродовж 1949/50 н. р. із 46 822 вчителів західних областей УРСР підлягало заміні 1 529, у тому числі за зв'язки з ОУН – 617, «зкомпроментованих» – 141, «куркулів» – 59, за релігійними мотивами – 84, за іншу діяльність – 628 [19, с. 177].

Таким чином, розуміючи значення освіти, її вплив на маси радянська влада та українське націоналістичне підпілля вели запеклу боротьбу за вчителя. Це призводило до того, що освітяни краю перш за все ставали жертвами цієї боротьби.

Висновки. Процес встановлення радянської освітньої системи в західноукраїнських областях післявоєнного періоду характеризувався низкою особливостей: відновлення освітньої системи, насамперед, шкільництва відбувалось за умов руйнацій, спричинених Другою світовою війною, нестачею коштів, слабкою навчально-матеріальною базою освітніх установ, гострим дефіцитом педагогічних кадрів; недовірою комуністичної влади до західноукраїнського населення, у результаті чого керівні посади займали ідеологічно перевірені, як правило приїжджі працівники, що провокувало недовіру до них з боку місцевого населення; становлення системи освіти супроводжувалося безкомпромісною боротьбою радянської влади та українського націоналістичного підпілля, яка поширювалася на все суспільством, часто в епіцентр цього протистояння потрапляли вчителі та учні.

Список використаних джерел

1. Бажан О. Радянська західних областей України в другій половині 1940 – початку 1950-х років: наслідки в національно-культурній сфері / О. Бажан // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: 36. ст. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 340–356.

2. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980–і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.; іл.
3. Грищенко М. М. Народна освіта в західних областях Української РСР / М. М. Грищенко. – К.: Рад. шк., 1960. – 158 с.
4. Державний архів Волинської області. – Ф. Р–59. – Оп.3. – Спр.5.
5. Там само. – Оп.6. – Спр.3.
6. Державний архів Львівської області. – Ф. Р–163. – Оп.4. – Спр.1.
7. Державний архів Рівненської області. – Ф. Р–2. – Оп.3. – Спр.26.
8. Там само. – Оп.4. – Спр.88.
9. Там само. – Спр.92.
10. Там само. – Ф. Р–30. – Оп.2. – Спр.9.
11. Там само. – Спр.31.
12. Там само. – Спр.52 а.
13. Там само. – Ф. Р–400. – Оп.3. – Спр.77.
14. Зубань О. К. Боротьба комуністичної партії України за розвиток народної освіти та підготовку кадрів для народного господарства (1945–1952) / О. К. Зубань. – Львів: Вид. Львів. ун-ту, 1967. – 232 с.
15. Красножон Н. Г. Фінансове забезпечення загальноосвітньої школи України (1943–1953 рр.) // Збірник наукових праць НДІ Українознавства. – К.: Поліграфічний центр «Фоліант» 2007. – Т. XVIII. – С.122–128.
16. Романець Л. М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950–х років): соціальний статус та повсякденне життя: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. М. Романець; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2010. – 20 с.
17. Сворак С. Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.) / С. Д. Сворак. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 239 с.
18. Сворак С. Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період / С. Д. Сворак // Український історичний журнал. – 1997. – №2. – С.28–42.
19. Сушич І. В. Формування вчительських кадрів загальноосвітніх шкіл Волині у 40–50–х рр. XX ст. / І. В. Сушич // Інтелегенція і влада. – 2009. – Вип.15. – С.171–180.
20. Улітова Н. С. Основні тенденції та процеси у справі відновлення діяльності закладів освіти в повоєнній Україні / Н. С. Улітова // Чорноморський літопис. – 2012. – Вип.6. – С.161–165.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.243.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2979.
23. Там само. – Оп.23. Ч.2. – Спр.1716.
24. Там само. – Оп.24. – Спр.213.
25. Там само. – Оп.73. – Спр.75.
26. Там само. – Спр.450.
27. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50–ті роки XX століття: (Історико–політологічний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 171 с.

References

1. Bazhan O. Radjanizacija zahidnyh oblastej Ukrai'ny v drugij polovyni 1940 – pochatku 1950–h rokiv: naslidky v nacional'no-kul'turnij sferi / O. Bazhan // Ukrai'na XX st.: kul'tura, ideologija, polityka: Zb. st. – K., 2007. – Vyp.12. – S.340–356.
2. Baran V. K. Ukrai'na v umovah systemnoi' kryzy (1946–1980–i rr.) / V. K. Baran, V. M. Danylenko. – K.: Al'ternatyvy, 1999. – 304 s.; il.
3. Gryshhenko M. M. Narodna osvita v zahidnyh oblastjah Ukrai'ns'koi' RSR / M. M. Gryshhenko. – K.: Rad. shk., 1960. – 158 s.
4. Derzhavnyj arhiv Volyns'koi' oblasti. – F. R–59. – Op.3. – Spr.5.
5. Tam samo. – Op.6. – Spr.3.
6. Derzhavnyj arhiv L'vivs'koi' oblasti. – F. R–163. – Op.4. – Spr.1.
7. Derzhavnyj arhiv Rivnens'koi' oblasti. – F. R–2. – Op.3. – Spr.26.
8. Tam samo. – Op.4. – Spr.88.
9. Tam samo. – Spr.92.
10. Tam samo. – F. R–30. – Op.2. – Spr.9.
11. Tam samo. – Spr.31.
12. Tam samo. – Spr.52 a.

13. Tam samo. – F. R–400. – Op.3. – Spr.77.
14. Zuban' O. K. Borot'ba komunistychnoi' partii' Ukrai'ny za rozvytok narodnoi' osvity ta pidgotovku kadrov dlja narodnogo gospodarstva (1945–1952) / O. K. Zuban'. – L'viv: Vyd. L'viv. un–tu, 1967. – 232 s.
15. Krasnozhon N. G. Finansove zabezpechennja zagal'no-osvitn'oi' shkoly Ukrai'ny (1943–1953 rr.) // Zbirnyk naukovykh prac' NDI Ukrai'noznavstva. – K.: Poligrafichnyj centr «Foliant» 2007. – T. XVIII. – S.122–128.
16. Romanec' L. M. Vchyteli zagal'noosvitnih shkil URSR pisljavojennogo periodu (1945 – druga polovyna 1950–h rokiv): social'nyj status ta povsjakdenne zhyttja: avtoref. dys. kand. ist. nauk: 07.00.01 / L. M. Romanec'; Cherkas. nac. un–t im. B. Hmel'nyc'kogo. – Cherkasy, 2010. – 20 s.
17. Svorak S. D. Narodna osvita u zahidnoukrai'ns'komu regioni: istorija ta etnopolityka (1944–1964 rr.) / S. D. Svorak. – K.: Pravda Jaroslavychiv, 1998. – 239 s.
18. Svorak S. D. Osvita na zahidnoukrai'ns'kyh zemljah u povojennyj period / S. D. Svorak // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 1997. – №2. – S.28–42.
19. Sushyk I. V. Formuvannja vchytel's'kyh kadriv zagal'noosvitnih shkil Volyni u 40–50–h rr. XX st. / I. V. Sushyk // Inteligencija i vlada. – 2009. – Vyp.15. – S.171–180.
20. Ulitova N. S. Osnovni tendencii' ta procesy u spravi vidnovlennja dijal'nosti zakladiv osvity v povojennyj Ukrai'ni / N. S. Ulitova // Chornomors'kyj litopys. – 2012. – Vyp.6. – S.161–165.
21. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrai'ny. – F.166. – Op.15. – Spr.243.
22. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrai'ny. – F.1. – Op.23. – Spr.2979.
23. Tam samo. – Op.23. Ch.2. – Spr.1716.
24. Tam samo. – Op.24. – Spr.213.
25. Tam samo. – Op.73. – Spr.75.
26. Tam samo. – Spr.450.
27. Jarosh B. O. Totalitarnyj rezhym na zahidnoukrai'ns'kyh zemljah 30–50–ti roky XX stolittja: (Istoryko–politologichnyj aspekt) / B. O. Jarosh. – Luc'k: Nadstyr'ja, 1995. – 171 s.

Starzhets V. I., applicant at the Department of History of Ukraine, Rivne State Humanitarian University (Ukraine, Rivne), starzhets92@gmail.com

Restoration of the Soviet system of school education in the Western region of Ukraine after the war (1944–1953 years)

In the article author analyzes the process of restoration of the Soviet educational system and the recovery of the school network in the post war period in Western Ukraine. Through the involvement of the wide range of archival material, Soviet and modern historiography identifies the main measures and methods, which were conducted by the Soviet government to overcome the post war chaos in education. The examples show the dire situation of teaching in the post war period. Lit complex ideological and political situation in the region. The attention is focused on the fact that the communist authority and the Organization of Ukrainian nationalists tried to take control of the youth and the school system. It is proved that the Soviet authorities managed to quickly restore a wide educational network, but the negative was the ideologization of the educational process.

Keywords: education, school, ideology, Soviet power, the OUN, the Western regions of USSR, post war period.

УДК 271.222(470+571):322(477.53)«1940/1950»

Терещенко В. В.,
аспірантка кафедри історії України,
Полтавський національний педагогічний
університет ім. В. Г. Короленка
(Україна, Полтава), viktorija_istfak@rambler.ru

СТАНОВЛЕННЯ АПАРАТУ УПОВНОВАЖЕНОГО РАДИ У СПРАВАХ РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ПОЛТАВСЬКІЙ ОБЛАСТІ (СЕРЕДИНА 1940–х – 1950–ті рр.)

Характеризується процес створення та становлення інституту Уповноваженого Ради у справах Руської Православної церкви у середині 1940–х – 1950–х рр. Автор акцентує увагу на організаційних засадах та особливостях діяльності перших посадовців, котрі представляли його у Полтавській області,

завданнях, які вони вирішували. За допомогою методів аналізу та синтезу узасильно бачення проблеми сучасними українськими дослідниками.

Ключові слова: Православна церква, Рада у справах Руської Православної церкви, Уповноважений Ради у справах Руської Православної Церкви, релігія, Рада Народних Комісарів, Полтавська область.

Історія взаємин радянської влади та Православної церкви упродовж XX століття продовжує залишатися однією з пріоритетних проблем вітчизняної історичної науки. Державна політика Радянського Союзу спрямовувалась на тотальне обмеження, а в перспективі і викорінювання релігії загалом. Однак, починаючи з 1943 року спостерігаємо, за визначенням В. Войналовича, «процес усвідомлення очевидної політичної значимості релігійного питання», що остаточно переконало Й. Сталіна та його найближче оточення в необхідності лібералізації державно-церковних відносин [1, с. 130]. Поставала потреба створення у системі державних органів контролю за релігійним життям нових інституцій з урахуванням повоєнних реалій. Такою установою стала Рада у справах Руської Православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР.

Порушена тема вже знайшла відображення в історіографії, що потверджується значним масивом опублікованих праць. Зокрема, цілісну картину функціонування радянських органів державного управління та контролю у сфері релігії подають В. Войналович [1] та М. Лагодич [4]. Окремі аспекти становлення та діяльності РСРПЦ висвітлені у низці публікацій. Зокрема, П. О. Оніщенко аналізує перше десятиріччя діяльності Ради у справах РПЦ, коли відбувалося організаційне становлення та оформлення державного органу [6]. Л. Швець акцентує увагу на матеріальному забезпеченні уповноважених Ради у справах РПЦ в Україні в 1940-х роках [7].

Разом з тим зазначимо, що поглиблений аналіз порушеної проблеми неможливий без з'ясування локальної специфіки трансформації механізму контролю за діяльністю Православної церкви. Метою автора статті є дослідження процесу становлення та основних векторів діяльності апарату Уповноваженого Ради у справах РПЦ в Полтавській області упродовж 1940–1950-х рр. у контексті загальнодержавної політики. Виокремлення та вивчення його регіональних особливостей здійснено на основі матеріалів архівних фондів Державного архіву Полтавської області. Документи архівних справ зафіксували чимало фактів формальної і практичної діяльності уповноваженого, котрий представляв орган, позбавлений виконавчих повноважень з посередницькими функціями між урядом і РПЦ.

Відправною точкою становлення Ради у справах Руської православної церкви є 14 вересня 1943 року. РНК СРСР прийняла постанову №993 «Про організацію Ради у справах Руської православної церкви», а 7 жовтня 1943 року затверджувалося положення «Про Раду у справах РПЦ при Раднаркомі СРСР». Останній документ окреслював коло обов'язків новоствореного відомства. При цьому, як вважають дослідники, вирішення ключових проблем державної релігійної політики, Й. Сталін залишав за собою.

Організаційне становлення інституту Уповноважених РСРПЦ виявилось справою затяжною й тривало з 1943 по 1947 роки. Саме за цей період було остаточно визначено компетенції, основні принципи діяльності чиновників, а також затверджено штатних працівників новоствореного органу на рівні республік та областей [1, с. 3].

У циркулярно-інструктивному листі Ради у справах РПЦ від 28 грудня 1943 року знаходимо роз'яснення пріоритетних векторів діяльності та законодавчого закріплення функцій уповноваженого. У зв'язку з виникненням на місцях питань про характер їхньої роботи Рада роз'яснювала, що вони займаються проблемами, які стосуються лише РПЦ. В практичній роботі уповноважені мали керуватися існуючими законами і постановами керівництва стосовно релігійних культів: декретом від 21 січня 1918 року «Про відокремлення школи від держави і школи від церкви», відповідними статтями Конституції СРСР, постановами ВУЦВК і РНК від 08 квітня 1929 року «Положення про Раду у справах РПЦ при РНК СРСР» від 28 листопада 1943 року №1325 «Про порядок відкриття церков» [2, арк. 4].

Про порядок здійснення контролю за діяльністю православних громад, вимоги щодо останніх йдеться у також в інструктивному листі голови Ради у справах РПЦ від 31 січня 1944 року №207. Зокрема згідно з документом дозвіл на проведення зібрань віруючих не видається до кінцевого рішення, схваленого вищим керівництвом СРСР. Функціонування релігійної громади неможливе без наявності культового приміщення. У випадках, коли таке приміщення буде виділене після кінцевого рішення про відкриття, воно передається віруючим по договору в безкоштовне і безстрокове користування, але на правах оренди. Купувати у власність будь яке майно релігійні організації не можуть, так як вони не є юридичними особами. Важливою приміткою в даному документі, яка засвідчує збереження тиску з боку держави, є те, що духовництво і віруючі не могли бути ознайомлені з інструкціями Ради у справах РПЦ, а також з детальними мотивами негативних висновків, у випадках відхилення тих чи інших рішень уповноваженого стосовно релігійних питань [2, арк. 9].

Характер головних векторів діяльності уповноважених на місцях визначала Москва. Про це свідчать матеріали наради, проведеної у Києві 14–15 грудня 1948 р. за участю голови РС РПЦ СРСР Г. Карпова. У його доповіді були визначені три пріоритетні завдання:

1. Прискорення звільнення релігійними громадами приміщень, зайнятих ними під молитовні будинки в період окупації.

2. Зняття з реєстрації і закриття тих культових приміщень, які «не мали достатніх підстав для свого існування».

3. Вивчення складу духовенства, насамперед з числа висвяченого в період окупації, та повніше використання матеріалів перереєстрації членів церковних рад і ревізійних комісій громад, проведеної у 1948 році.

Отже, можна стверджувати, що зазначені завдання мали стати підґрунтям для реалізації масштабних планів нищення духовної опозиції в Україні.

Рада у справах РПЦ отримала право на утворення розгалуженого апарату уповноважених, що мали діяти при Раднаркомів союзних і автономних республік, обласних та крайових виконкомах, котрі мали бути організовані згідно Постанови РНК СРСР №1392 від 18.12.1943 року «Про штати і посадові ставки працівників апарату уповноважених Ради при Раднаркомів союзних і автономних республік, краєвих

і обласних виконкомів». Згідно з документом апарат уповноваженого по УРСР складався з чотирьох осіб: уповноваженого, заступника уповноваженого, секретаря та діловода. Першим уповноваженим РСРПЦ при РНК СРСР по Українській РСР був призначений П. Ходченко [3, арк. 2].

Однак на місцях відразу виникла кадрова проблема: не вистачало кваліфікованих або бодай освічених чи ознайомих з церковно-релігійними питаннями кадрів. Тому процес їх підбору та призначення в УРСР йшов досить повільно. Траплялися випадки, коли кандидатуру підшукати в області не вдавалося, і обласна влада зверталася по допомогу до республіканських органів. Однак і в Києві, як це не парадоксально, бажаних зайняти таку посаду було мало.

Досить часто в архівних документах зустрічаються випадки, коли уповноваженими ставали особи, які в минулому були пов'язані з антирелігійною роботою чи службою в НКВС, як, наприклад, Уповноважений РСРПЦ СРСР Г. Карпов. Так, красномовним підтвердженням є лист Уповноваженому у справах РПЦ при РНК УРСР П. Ходченку з Полтавської області. В ньому йшлося про те, що на посаду уповноваженого у справах РПЦ в Полтавській області рекомендовано М. Курилка, який раніше очолював Раду безвірників у Полтаві. Наводилися аргументи, що він за фахом лектор-історик, добре обізнаний з матеріалістичним трактуванням походження і розвитку релігії. Зауважувалося, що це не повинно служити перешкодою, адже він працював на вказаній посаді не постійно, а тимчасово [2, арк. 4]. Зауважимо при цьому, що на Полтавщині призначення уповноваженого відбулося із значним запізненням: з квітня 1944 р. в область йшли інструкції та директиви, а призначення М. Курилка відбулося тільки у серпні цього ж року [3, арк. 11].

Вагомою перешкодою в укомплектуванні кадрів була також низька оплата праці та відсутність відповідних умов роботи уповноважених РСРПЦ в областях. Так, М. Курилко не мав ні заступника, ні секретаря, а його зарплата становила 950 крб. Його наступником став І. Соляник, позитивно схарактеризований П. Ходченком: «Тов. І. Соляник як уповноважений Ради, наяву має всі якості та задатки для успішного забезпечення виконання доручених йому обов'язків» [3, арк. 2]. П. Ходченко від імені Раднаркому УРСР постійно нагадував керівникам облвиконкомів про необхідність створити належні умови: виділити окремий кабінет, забезпечити письмовими і канцелярськими приладами, а також надавати транспортні засоби для відряджень у райони [7, с. 514].

Але реальна картина була зовсім інша. В акті від 28 листопада 1947 року «Про умови роботи уповноваженого у справах РПЦ у Полтавській області» знаходимо результати роботи комісії з перевірки умов праці уповноваженого у справах РПЦ у Полтавській області І. Соляника, яка працювала з 24 по 28 листопада 1947 року. Констатувалося, що вони вкрай незадовільні. Для роботи уповноваженого надана одна невелика кімната з двома «однорамочними вікнами, які виходять в ще менший коридор – спільний для трьох організацій: Уповноваженого Ради у справах РПЦ, Уповноваженого Ради у справах релігійних культів і Управління обласної фізичної культури, де і

зустрічаються всі відвідувачі цих трьох різномірних за своїми ідеологічними переконаннями організацій. Меблі знаходяться в поганому стані. Не вистачає другої шафи для зберігання документів» [2, арк. 143]. Наведені факти свідчать про недостатню увагу з боку обласної влади до новоствореної інституції, хоча не слід відкидати й об'єктивні обставини повоєнного часу економічного характеру.

Ситуація з матеріальним забезпеченням апарату уповноважених РСРПЦ, що мала місце в 1940-х роках, свідчить про ігнорування, іноді абсолютне, значимості цієї ділянки роботи з боку чільних працівників обласної влади. Останні часом не розуміли гнучкої тактики держави щодо Православної церкви, будучи здебільшого зосередженими на відбудові економіки.

Аналізуючи специфіку діяльності Рад у справах РПЦ в період кінця 1940-х – початку 50-х років помічаємо, що відбуваються зміни курсу державної політики щодо церковних інституцій, посилення її антирелігійної спрямованості. Була широко розгорнута кампанія скорочення мережі православних парафій та громад як православної, так і інших релігійних конфесій. Вона супроводжувалася не лише відмовою в реєстрації новоутворених об'єднань, але й масовим зняттям з державного обліку раніше зареєстрованих громад, закриттям православних, греко-католицьких, римо-католицьких, юдейських і протестантських молитовних будинків та передачею їх для використання в інших цілях. В окреслений період РСРПЦ, як і її структурні підрозділи на місцях, опинилися в надто складній і суперечливій ситуації. Залишаючись, з одного боку, органом контролю за дотриманням законодавства про культу, вона, водночас, дедалі більшою мірою змушена були займатися невласливими їй функціями – фактичного провідника державної політики. Своєрідний дуалізм становища особливо проявлявся на регіональному рівні. На прикладі Полтавщини очевидно, що обласні уповноважені, вмонтовані в структуру органів виконавчої влади й залежні від їхнього керівництва, переважно ставали заручниками місцевих можновладців у їхньому нестримному бажанні подолати релігійні пережитки. Як зазначає В. Войналович, за таких обставин спроби союзних відомств утримати своїх працівників у правовому полі діяльності були суто формальними і не мали бажаних наслідків. Власне, не могла об'єктивно сприяти цьому й позиція самих Рад у справах РПЦ і релігійних культів, які дедалі більшою мірою перетворювались на знаряддя антирелігійних домагань державних керманівців [1, с. 4].

Отже, поділяємо думку відомого дослідника О. Лисенка, який зауважив, що поява нової номенклатурної одиниці в апараті облвиконкомів викликала чимало запитань і непорозумінь. Вона не сприймалася серйозно більшістю відповідальних працівників обласного рангу [5, с. 281]. Залишаючись провідником державної атеїстичної політики, уповноважені в областях тривалий час не відчували істотної підтримки, передусім матеріальної з боку органів місцевої влади.

Список використаних джерел

1. Войналович В. Особливості функціонування радянських органів державного управління і контролю в сфері релігії (40–50 роки XX століття) / В. Войналович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fsn.fhum.info/pdf/84/84_3–8.pdf

2. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р–4085. – Оп.17. – Спр.2.

3. Там само. – Спр.18.

4. Лагодич М. Идеологічна роль, особливості структури та діяльності Ради у справах РПЦ: до 70-ліття з часу створення / М. Лагодич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fmykolaj.io.ua/s484483/ideologichna_rol_osoblivosti_strukturi_ta_diyalnosti_radi_u_spravah_rpc_do_70-littya_z_chasu_stvorenniya

5. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні 1943–1946 / О. Є. Лисенко. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 1998. – 404 с.

6. Онищенко О. Влада і церква в СРСР (до питання про перше десятиріччя діяльності Ради у справах РПЦ) / О. Онищенко // Зовнішні справи. – 2016. – №2. – С.32–35.

7. Швець Л. Матеріальне забезпечення Уповноважених ради у справах РПЦ в Україні (40-і роки XX століття) / Л. Швець // Держава і церква в Новітній історії України: зб. ст. за матеріалами Міжнар. наук. конф. (14–16 вересня 2005 р.) / Полт. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка, Від-ня релігієзнавства Ін-ту філос. імені Г. С. Сковороди НАН України. – П., 2006. – С.512–519.

References

1. Voinalovych V. Osoblyvosti funktsionuvannya radianskykh orhaniv derzhavnoho upravlinnia i kontroliu v sferi religii (40–50 roky XX stolittia) / V. Voinalovych [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://fsn.fhum.info/pdf/84/84_3-8.pdf

2. Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti. – F. R–4085. – Op.17. – Spr.2.

3. Там само. – Спр.18.

4. Lahodych M. Ideolohichna rol, osoblyvosti struktury ta diialnosti Rady u spravakh RPTs: do 70-littia z chasu stvorennia / M. Lahodych [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://fmykolaj.io.ua/s484483/ideologichna_rol_osoblivosti_strukturi_ta_diyalnosti_radi_u_spravah_rpc_do_70-littya_z_chasu_stvorenniya

5. Lysenko O. Ye. Tserkovne zhyttia v Ukraini 1943–1946 / O. Ye. Lysenko. – K.: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, 1998. – 404 s.

6. Onyshchenko O. Vlada i tserkva v SRSR (do pytannia pro pershe desiatyrichchia diialnosti Rady u spravakh RPTs) / O. Onyshchenko // Zovnishni spravy. – 2016. – №2. – S.32–35.

7. Shvets L. Materialne zabezpechennia Upovnovazhenykh rady u spravakh RPTs v Ukraini (40-i roky XX stolittia) / L. Shvets // Derzhava i tserkva v Novitnii istorii Ukrainy: zb. st. za materialamy Mizhnar. nauk. konf. (14–16 veresnia 2005 r.) / Polt. nats. ped. un-t imeni V. H. Korolenka, Vid-nia relihiieznastva In-tu filos. imeni H. S. Skovorody NAN Ukrainy. – P., 2006. – S.512–519.

Tereshchenko V. V., graduate student of History of Ukraine, Poltava National Pedagogical University them V. G. Korolenko (Ukraine, Poltava), viktoriya_istfak@rambler.ru

Forming the institute of Authorized Council on the Russia Orthodox Church Affairs in Poltava region in the mid-1940–1950s

The article characterizes the process of creating and forming the institute of Authorized Council on the Russia Orthodox Church Affairs in the mid-1940–1950s. The author focuses on the process of institutionalization of the newly set position of the Commissioner for Poltava region (Poltavska oblast'). The use of the method of analysis and synthesis allows creating an objective vision of the problem by different scholars studying this subject.

Keywords: Council on the Russian Orthodox Church Affairs, Commissioner of Council on the Russian Orthodox Church Affairs, the Council of Public Commissars, religion, Poltava region.

* * *

УДК 94(477)=(191.2)–054.74«1947»

Сорока Л. В.,

викладач–методист, Деснянський економіко–правовий коледж при МАУП (Україна, Київ),
gileya.org.ua@gmail.com

ДЕПОРТАЦІЯ УКРАЇНЦІВ З ЇХ ЕТНІЧНИХ ЗЕМЕЛЬ У 1947 Р. (ДО 70-РІЧЧЯ АКЦІЇ «ВІСЛА»)

Розглянуті та висвітлені злочинні дії комуністичної польської влади проти автохтонного українського населення.

Ключові слова: акція, репресії, виселення, українці.

Споконвічно землі Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя належали Україні, проте через різні обставини потрапляли під панування інших держав. Так сталося і після Другої світової війни, коли в результаті утворення нових кордонів Європи, вони знову опинилися у складі Польщі. На цих землях залишилось більше 700 тис. українського населення, яке згодом, за висновками сучасних науковців [1, с. 196], могло б створити національну меншину у польській державі, тим паче, що українці не були прибульцями, а жили там споконвічно на своїй землі, приєднаній до чужої держави без урахування їхніх інтересів.

Однак тодішній прокомуністичний Тимчасовий уряд Польщі за підтримки керівництва СРСР замислив остаточно вирішити проблему національних меншин шляхом примусового переселення українців з Польщі до Радянської України, а поляків і євреїв із Західної України до Польщі. За Люблінською угодою від 9 вересня 1944 р. за два роки, до грудня 1946 р., в Радянську Україну було переселено 482.880 українців. Нехтуючи усіма міжнародно–правовими актами польська влада цинічно здійснила в 1947 р. акцію «Вісла» в результаті якої на західні землі Польщі було депортовано те українське населення, яке з різних причин залишилось на своїй землі. За останні роки нагромаджений великий пласт знань про так званий «обмін населення» у повоєнні роки. Однак дослідженню акції «Вісла» приурочено лише окремі праці українських істориків, таких як І. Білас, В. Вятрович, Ю. Макар, Ю. Сорока. У 2005 р. вийшло спільне видання українських вітчизняних авторів та українських дослідників у Польщі «Ukraincy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989)», другий том якого розкриває трагічні сторінки акції «Вісла» (Warszawa: tyrsa, 2005).

Ціленаправлено готуючись до масштабної операції «Вісла» польська комуністична влада поставила за мету цілковите виселення українського населення південно–східної Польщі, котре залишилось тут після переселень 1944–1946 років. При цьому згідно офіційних підсумкових даних переселенських комісій у Польщі мало б перебувати на кінець листопада 1946 р. 14.325 особи української національності, у тому числі в Краківському воєводстві – 2.961 особа, Ряшівському – 4.709, Люблінському – 7.555 [2, арк. 26–27]. За даними Генерального штабу Війська польського, опрацьованими в лютому 1947 р., кількість українців на території Польщі складала 20.306 осіб [3, с. 57]. Насправді тисячі українців були змушені переховуватися від примусового виселення у лісах, втікати до місцевостей, звідки українців виселяли раніше. Крім того, на свої землі, починаючи з осені 1945 р. нелегально поверталися сотні сімей, що піддалися радянській пропаганді і були переселені в колгоспи східних та південних областей УРСР. Тому, на кінець 1946 р. у Польщі проживало 220.000 українців, з яких 150–160 тис. знаходилися на змішаних українсько–польських (польсько–українських) землях, і понад 50 тис. проживало в різних районах польських етнічних земель [4, с. 279].

Навіть така порівняно невелика українська меншина, сумарна кількість якої була виявлена лише в ході акції, серед багатомільйонного польського населення, з погляду комуністичних польських властей несла в собі «загрозу польській державності». Таке трактування

українського питання у Польщі співпадало з офіційною заявою Й. Сталіна, яку він зробив на Потсдамській конференції наприкінці липня 1945 р.: «Польща стане державою без національних меншин» [5, с. 107].

Другим завданням, яким найчастіше артикулювала польська пропаганда, була остаточна ліквідація українського національного руху. Однак, політична ситуація уже на кінець 1946 р. склалася так, що на теренах Закерзоння було ліквідовано польське національне підпілля, а наступальний характер дій українських повстанців почав відчутно знижуватися. Причинами стали офіційне завершення репатріації між Польщею і УРСР та втрата звідси соціальної та матеріальної бази повстанців. Крім того, значна частина українців, яка залишилася на теренах Закерзоння, сподівалася на дозвіл жити в межах польської держави, а тому намагалася бути лояльною до неї, «скріплюючи» силу своїх вже польських документів, ходженням до костелу та «зовнішньою патріотичною поставою» [6, арк. 267].

Організаційно-технічне опрацювання акції розпочалося у січні 1947 р., коли Генеральний штаб Війська польського наказав підпорядкованим частинам на території південно-східної Польщі скласти списки українських родин, що уникнули переселення в УРСР. Ще через місяць, в Міністерстві оборони був розроблений план, згідно якого, всі українці повинні бути розселені «окремими сім'ями на Повернені західні землі, де вони швидко асимілюються».

Початок акції «Вісла» (у початковому варіанті «Схід») був запланований на 23 квітня 1947 р. Територія, що мала охоплюватися дією ОГ «Вісла», була поділена на два райони: «S» – Сянік і «R» – Ряшів. Для реалізації плану приділялося біля 20 000 солдатів і функціонерів Управління безпеки (УБ) і Громадянської міліції. Вказане число військових виникало з того, що воєводські власті не брали до уваги чисельність загонів УПА, а лише плановану для виселення кількість сіл у районі «S». Було прийнято кількість від тридцяти до п'ятдесяти солдатів на одне село плюс від тридцяти до 150-особовий резерв на кожний з 28 підрайонів, на який припадало від шести до 21 села [7].

Центральна управа Польського репатріаційного уряду (ПРУ) визначила обсяг роботи теренових поселенських органів і пунктів ПРУ, а Міністерство публічної безпеки опрацювало інструкцію, яка стосувалася засад розміщення родин на Повернутих землях. У ній говориться, що колоністів з акції «Вісла» треба поселяти поза 50-кілометровою смугою від сухопутних кордонів і 30-кілометровою від морського кордону. Окрім цього, українське населення мало бути розміщене не ближче як за 30 км від воєводських міст і 10 км від західного кордону Польщі з 1939 р. Крім того, загальна кількість українців не повинна перевищувати 10% громади повіту.

Українців, запідозрених у співробітництві з УПА поділили на три категорії: «А» – ті, хто підлягав облікові Служби безпеки; «В» – ті, хто переходив у відання військової розвідки; «С» – ті, кого можна було використати як інформаторів або таких, яких вважали за більш-менш лояльних до тодішньої польської влади. Виходячи з цього поділу, Міністерство публічної безпеки наказувало, щоб в одному селі поселяти лише одну родину, зараховану до категорії «А» або «В» і до

п'яти з категоріями «С». Сім'ї з категоріями «А», «В», і «С» не могли бути поселені разом. У випадку нестачі індивідуальних господарств, українців треба було доселяти до польських колоністів у фільварках або помістити їх у маєтках площею до 200 га, з можливістю доселення польських родин. Таким самим чином доручалося розміщувати українців, направлених для роботи в «Державні земельні нерухомості» [3, с. 164].

Під час опрацювання вищезгаданих планів та інструкцій 24 квітня 1947 р. Президія Ради міністрів ПНР на своєму засіданні прийняла ухвалу в справі акції «Вісла». Вона стала правовою основою для виселення українців з території південно-східної Польщі

Безпосереднім приводом до початку антиукраїнської акції послужила смерть тодішнього віце-міністра оборони Кароля Сверчевського – «Вальтера» 28 березня 1947 р., вбитого нібито у сутичці з сотнею УПА «Хріна» поблизу с. Яблінки Ліського повіту. Разом з тим, сам командир сотні, який до своєї загибелі в 1949 р. встиг написати спогади, про засідку на генерала не згадує взагалі [3, с. 46–48].

Навколо смерті генерала Сверчевського накопичилось багато офіційних міфів. Урядова польська комуністична пропаганда зображала його «солдатом революції, громадянських і антифашистських воєн, який своє життя присвятив боротьбі з ворогами прогресу, свободи, демократії і соціалізму». Замовчуванням справжніх причин його смерті, офіційна пропаганда утверджувала думку про те, що саме українці винні у загибелі генерала «Вальтера».

Але, як зазначає дослідник С. Швидюк, після зламного 1989 р., коли партійна верхівка ПОРП втратила контроль над засобами масової інформації, на їх шпальтах стали з'являтися критичні замітки стосовно міфу генерала «Вальтера». «Так у 1994 р. – відзначає він – український тижневик «Наше слово», що започаткував свою роботу у Варшаві в 1956 р., опублікував ряд статей в яких аналізувалися телепередачі з циклу «Ревізія надзвичайна», присвячені смерті Сверчевського. Метою автора цих передач Даріуша Бартошевського було представлення широкому загалові суспільства дійсного портрету людини, ім'ям якої названо школи, вулиці, підприємства, оскільки, директори шкіл, заводів, влади окремих міст стояли перед дилемою: замінити такого патрона чи залишити. У цих статтях знаходимо нові факти, які ніколи не оголошувалися, наприклад, що генерал страждав алкоголізмом і того дня їхав на інспекцію міцно п'яний по цілонічній п'ятиці. Аналізуючи матеріал, надрукований у газеті, знаходимо, що у генерала Сверчевського був деспотичний вередливий характер, за що його не любили підвладні. З цього приводу хтось із них міг навіть підступно завдати Сверчевському смерть. Запаморочений алкоголем, без здатності до оцінки ситуації, він віддав солдатам згубний наказ йти на ворога прямо під гору під самісінький обстріл кулеметів українських повстанців, а виконання наказу п'яного генерала могло довести до цілковитої загибелі особового складу ескорту. Ще одним відкритим фактом стало те, що на мундирі генерала Сверчевського, у якому він був одягнений у своєму останньому бою крім слідів куль є дуже чіткий слід ножа або багнета на рівні лівої нирки. Це місце особливо закривавлене. Тому робилося

припущення, що саме рана зроблена холодною зброєю виявилася смертельною, але залишається невиясненим питання про те, хто її заподіяв.

У «Нашому слові» також зазначалося, що фальшивий міф про смерть Сверчевського – «Вальтера» спростовано і в суспільстві панує загальновідома думка, що легендарний «Вальтер» не стільки був героєм–революціонером, відданим польським патріотом, скільки покірливим сталінським прислужником» [8, с. 141–142].

Операція з остаточної депортації українців розпочалася 28 квітня 1947 р. о четвертій годині ранку. До її проведення були залучені значні військові сили – 3, 6, 7, 8, 9. дивізії піхоти (разом 15 полків), дивізія корпусу внутрішньої безпеки (КВБ), полк саперів, кілька авіаційних підрозділів, шість бронепоездів. Всього в операції брали участь більше 20 тис. солдатів, не враховуючи відділів місцевої міліції, безпеки і прикордонників. Загальне керівництво здійснював заступник шефа Генерального штабу генерал Стефан Моссор.

Акція «Вісла» здійснювалася за допомогою Чехословаччини та Радянського Союзу. Чехи виставили спеціальну оперативну групу «Теплице», в якій налічувалось 13 602 солдатів і сімнадцять літаків. Крім того, польським підрозділам був наданий транспорт для оперативного переміщення з місця на місце. Радянське командування перекинуло з Львівської області одну танкову дивізію, спеціальні протипартизанські загони і заблокувало прикордонними військами українсько–польський кордон [9, с. 79].

Терени дій військової групи «Вісла» були поділені на чотири оперативні простори: «С» (Сянік) – керував особисто генерал Моссор, «Р» (Ряшів) – підлягав командирові 9 дивізії, «Л» (Люблін) – командуючому Люблінського округу, «Г» (Горлиці) – командування було організоване в завершальній стадії акції. Вже опубліковані документи свідчать про те, що при розрахунку сил ОГ «Вісла» чисельність загонів УПА і їх місцерозташування взагалі не бралися до уваги, а використовувалася проста математична схема: кількість населених пунктів, де проживають українці, помножений на 30–40 солдатів, потрібних для одного села, плюс резерв з п'ятдесяти осіб.

Ще до початку акції, на основі рішення Політбюро ПОРП від 23 квітня 1947 р. був створений так званий «Центральний табір праці в Явожні». Створюючи цей табір, польська влада використала вже існуючий в Явожні з часів війни гітлерівський концентраційний табір SS – Lager Dachshgrube – філіал концтабору Аушвіц, об'єкти якого стали місцем ув'язнення для українців. На території табору знаходилося чотирнадцять типових освенцімських бараків, лазня, кухня, відвошевальня і лікарня. В бетонних підземеллях табірної пральні містився карцер. Система охорони складалася з дванадцяти сторожових веж, а також подвійної смуги дротів, підключених до електричного струму високої напруги.

Безсумнівно, це була обдумана, злочинна державна політика польських комуністів – фізично ліквідувати українську спільноту, яка підлягала примусовому виселенню і зруйнувати її генетичний корінь.

Від 5 травня 1947 р., коли перший транспорт арештованих прибув у Явожню, до кінця лютого 1948 р. без зупину перебували в'язні. Прибували з усіх

районів виселення, з окремих сіл і містечок, групами, найбільшими в червні і липні 1947 р. Державні функціонери так передбачили, аби у концтабір потрапили українці, як правило, з кожного району виселення, з кожної місцевості по кілька або кільканадцять осіб. Як свідчать учасники цих драматичних подій, людей затримували усюди: в селі, по дорозі до сусіда, на полі, на вулиці в місті, на збірних станціях, під час облав, в поїздах. Затримані, незалежно від того чи іншого звинувачення, доведеного чи ні, потрапляли в Явожню.

Жертвами Явожні у найбільшому відсотку стали селяни. Інтелігенція віддавна розглядалася як небезпечний елемент і була винищена або змушена йти в підпілля. Уціліли тільки рештки, в основному тільки священики. Якраз вони й стали першими запідозряними і відповідно ізольованими в концтаборі: 22 греко–католицькі і п'ять православних духівників.

За даними, які наводить Євген Місило, в Явожні було ув'язнено 3936 осіб, серед яких 823 жінки та кільканадцять дітей. Зовсім не рідко потрапляли до Явожні цілі родини, колишні в'язні гітлерівських концтаборів, демобілізовані вояки з Червоної армії, інваліди, вагітні жінки і навіть особи фізично хворі [10, с. 25].

Дослідження вказують, що в Явожні було замучено 161 особу. Однак, насправді ніхто не знає скільки людей закатовано в дорозі до Явожні, скільки загинуло їх в тюрмах, казематах Ряшева, Перемишля, Любліна, Сянока та багатьох інших місцевостей, а скільки їх повернулося додому лише для того, щоб померти. Адже в'язні були до краю виснажені, заморені голодом і тортурами.

Арешти до Явожні проводилися в кілька етапів. Найбільша група була затримана ще до часу переселенської операції, тобто до 28 квітня 1947 р. Один за одним потягнулися у села відділи війська, міліції, УБ, завданням яких були арешти запідозрених у співробітництві ОУН і УПА, за наперед, як повідомлялося, складеними списками, а в дійсності, власне, за кількісним планом, накресленим державою. Важко повірити, що органам міліції та УБ вдалося з сільських районів, не контрольованих польською владою, опрацювати точні списки, визначити ступінь лояльності всіх родин. Є серйозні підстави твердити, що всі оці дані, котрі вважалися підставою до арештів, насправді не існували або були сфабриковані. На нашу думку, на цьому етапі осавули керувалися лише одним критерієм – національна приналежність і нерідко місцевість, де проводилися облави і прочісувалося українське населення.

Постановою Міністерства публічної безпеки ухвалювалося, що головним розподільним і контрольним пунктом депортованого українського населення буде Освенцім. Отже, усі транспорти затримувалися тут, а спеціальні слідчі органи перевіряли переселенців, а підозрілих арештували й висилали до Явожні.

Після звільнення українців у 1949 р., табір було перетворено на карний заклад. На місці табірних бараків було збудовано три в'язничних блоки та підприємство для виготовлення будівельних матеріалів. В'язниця була ліквідована в 1950–х рр. На території, де ховали в'язнів у 1960 рр., посаджено лісовий масив. Тільки після 1956 р. почали з'являтися згадки про Явожню в

контексті акції «Вісла», пояснюючи її як відплату за смерть ген. Сверчевського і вираз «справедливого гніву» польського народу. Комуністи вміло плекали в душах польських громадян зерна гніву і старого розбрату та чварів. Іноді свідомо викликали антиукраїнський психоз, провокуючи ворожі виступи збоку місцевого населення, напади на в'язнів, яких конвоювали під охороною вояки зі Щакової до Явожна. І нині, російська пропаганда старається вбити клин в добросусідський розвиток народів Польщі та України, створюючи емоційний фон навколо сфальсифікованих подій на теренах обох держав у 1940–і роки.

В результаті проведення депортаційної акції до 15 серпня 1947 р. українці були розміщені в 66 повітах шести воєводств. Найбільше українців потрапило в Ольштинське воєводство – 55.089 осіб (за іншими даними – 53.280 осіб), відтак у Щецінське – 48.465, Вроцлавське – 21.237, Познанське – 8.042, Гданське – 6.838 і відносно небагато у Білостоцьке – 991 чоловік. Однак ці дані не враховують кілька тисяч людей, затриманих на той час у Центральному таборі праці в Явожні та запроторених у в'язниці і переселених після звільнення, а також населення, виселеного від серпня по квітень 1950 р. Таким чином, акція «Вісла» захопила більше 150 тисяч українців [8, с. 147].

Українців поселено переважно у селах і лише біля 10% переселенців було розміщено у містах. Приїхавши на нові землі, селяни опинилися у важкій ситуації. Вони отримали найгірші, напівзруйновані господарства та землі. Будинки були малоприсадибними для поселення в них, оскільки кращі вже були зайняті польськими репатріантами з СРСР.

Виселену українську людність у багатьох випадках було поселено в бараках непридатних до вжитку, в чвораках, стодолах, бункерах. Виселені, як правило, були залишені самі собі. Окремі ланки народної влади бачили в переселенцях мало не бандитів, не турбувалися про їх матеріальні потреби.

Переселенці змушені були за невелику плату найматися на роботу до польських селян або у колективних господарствах. Найгіршу платню давали польські поселенці, які користалися зі складної ситуації українців. За тяжку роботу з ранку до ночі, залежно від домовленості, українці отримували 10–15 кг картоплі. Траплялося, що виселенець з акції «Вісла» погоджувався увесь день працювати за 1 кг муки і пачку сірників. Дещо кращий заробіток був у державних господарствах. У 1957 р. з членів ПОРП була утворена комісія, яка перевіряла умови життя українських селян на території повіту Гурово. Відвідавши 167 українських родин у п'яти селах вона констатувала, що біля 30% селян не мало де тримати своєї худоби, а 60% не мало своїх стодол.

Багато переселенців намагалося повернутися у рідні місця, але там вже проживали поляки. Іноді траплялося, що дехто отримував дозвіл повернутися, але повітових старост, котрі видали пропускний документ звільняли зі службових постів. Головна управа Державного репатріаційного уряду 21 серпня 1947 р. направила до своїх воєводських відділів на Повернутих землях розпорядження, в якому категорично заборонялося давати дозвіл українцям з акції «Вісла» на проїзд у місця колишнього проживання [8, с. 148].

Акція «Вісла» мала на меті, в першу чергу, ліквідацію української національної меншини. Таємний документ Міністерства повернутих земель, направлений 10 листопада 1947 р. до воєводських управлінь, вказував, що головною метою акції є асиміляція переселенців у польському середовищі. «Необхідно вжити всіх заходів, щоб досягти мети. Не вживати стосовно цих переселенців окреслення «українець» – говорилося в документі [4, с. 285].

Третього серпня 1990 р. сенат Польської Республіки прийняв спеціальну заяву, в якій дав політичну і моральну оцінку акції «Вісла» як характерну для тоталітарних режимів. Насправді акція «Вісла» належить до актів етноциду, вчинених у центрі Європи в середині ХХ ст. супроти автохтонного населення, що тисячоліттям проживало на обширних теренах від Сяну та Бугу. Польська комуністична держава воювала не стільки проти українського повстанського руху, скільки проти українського населення загалом. Під приводом ліквідації УПА було повністю депортовано і розсіяно українську національну меншину, знищено антикультуру українсько-польського прикордоння.

Список використаних джерел

1. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн.1. – К.: Либідь, 1994. – 432 с.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1471.
3. Мисило С. Акція «Вісла»: документи. – Львів; Нью-Йорк, 1997. – 563 с.
4. Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель: етно-політичний та демографічний вимір (1939–1950-ті роки). – К., 2013. – 415 с.
5. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: в 3 т. – М., 1947. – Т.3. – 792 с.
6. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.13. – 13. – Спр.376. – Т.31.
7. Наше слово. – 1997. – 2 лютого.
8. Швидюк С. Акція «Вісла» та її наслідки за матеріалами тижневика «Наше слово» // *Ukraincy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989)*. – Т. II. Akcja «Wista». – Warszawa, 2005. – S.141–142.
9. Киричук Ю. Військово-політична діяльність ОУН-УПА в Закарпатті (1945–1947 рр.) // *Галичина*. – 2000. – №4. – С.72–86.
10. Мисило С. Жертви Явожна / Україна і Польща між минулим і майбутнім. – Львів, 1991.
11. Грицкован Я. В пошуках правди про акцію «Вісла». – Перемишль, 1998.

References

1. Bilas I. G. Represywno-karal'na systema v Ukraini. 1917–1953: Suspil'no-politychnyj ta istoryko-pravovyj analiz: U 2 kn. Kn.1. – K.: Lybid', 1994. – 432 s.
2. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrainy. – F.1. – Op.23. – Spr.1471.
3. Misylo Je. Akcija «Visla»: dokumenty. – L'viv; N'ju-Jork, 1997. – 563 s.
4. Soroka Ju. M. Nasedennja zahidnoukrai'ns'kyh zemel': etnopolitychnyj ta demografichnyj vymir (1939–1950-ti roky). – K., 2013. – 415 s.
5. Vneshnjaja politika Sovetskogo Sojuza v period Otechestvennoj vojny: v 3 t. – M., 1947. – T.3. – 792 s.
6. Galuzevyj derzhavnyj arhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. – F.13. – 13. – Spr.376. – T.31.
7. Nashe slovo. – 1997. – 2 lutogo.
8. Shvydjuk S. Akcija «Visla» ta i'i' naslidky za materialamy tyzhnevika «Nashe slovo» // *Ukraincy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989)*. – Т. II. Akcja «Wista». – Warszawa, 2005. – S.141–142.
9. Krychuk Ju. Vijs'kovo-politychna dijal'nist' OUN-UPA v Zakarpatti (1945–1947 rr.) // *Galychyna*. – 2000. – №4. – S.72–86.

10. Mislyo Je. Zhertvy Javozhna / Ukrai'na i Pol'ssha mizh mynulym i majbutnim. – L'viv, 1991.

11. Gryckovjan Ja. V poshukah pravdy pro akciju «Visla». – Peremyshl', 1998.

Soroka L. V., teacher–methodologist, Desnyanskiy Economics and Law at the College of AIDP (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

The deportation of the Ukrainians from their ethnic lands in 1947 (for the 70th anniversary of the action «Vistula»)

The Criminal actions of the Polish communist government against the indigenous Ukrainian population are considered and highlighted.

Keywords: action, repressions, eviction, Ukrainians.

* * *

УДК 94(477)«1953/1964»:378

Лук'яненко О. В.,

кандидат історичних наук, ст. викладач,
Полтавський національний педагогічний
університет ім. В. Г. Короленка
(Україна, Полтава), lukyanyenko.ov@gmail.com

**«КАРИКАТУРНІ ВІЙНИ» В ОСВІТЯНСЬКІЙ ПРЕСІ УРСР
ДОБИ «ВІДЛИГИ» (1953–1964 роки) (Ч.2)**

Ілюструються акценти, що їх розставляла для освітян УРСР профільна преса періоду деєсталізації (1953–1964 рр.) у сфері міжнародної політики крізь специфічну форму впливу на свідомість – карикатури. Застосування методу контент-аналізу дозволило проілюструвати тлумачення викладачами та студентами вищів світового порядку та оцінки подій на міжнародній арені; виявити змістову участь освітян у «холодній війні».

Ключові слова: повсякдення, міжнародна політика, карикатура, вища педагогічна школа, деєсталізація.

Дана розвідка продовжує з'ясовувати місце освітян УРСР на ідеологічному фронті «великої політики» СРСР [11]. З-поміж десяти карикатур на міжнародні теми викладачем Вінницького ДПІ М. Славським дві роботи радше нагадували класичні зразки величального радянського плакату. Проте, розміщувалися у розділі міжнародної політики – на четвертій сторінці газети «Радянська освіта», тому їхнє потрактування має відбуватися у тому ж розрізі. Одна з робіт була опублікована у першому січневому числі газети за 1956 р. під назвою «За мир!» [1]. На малюнку зображено зимовий пейзаж: на спокійному нічному небі кружляють білі мухи снігу, між снігових заметів стоять дві ялинки – велика та мала. На зимовій галявині старий Дід Мороз тримає в руках прапор з надписом «За мир». Він одягнений як хрестоматійний казковий дідусь з цифрами «1955» на оборотці шапки. Старий рік передає стяг маленькому хлопчикові в зимовому одязі, що стоїть навпроти з познакою «1956».

Цим плакатом художник намагався показати, що народ країни очікував від прийдешнього 1956 року не менших успіхів у боротьбі за світовий мир у розумінні СРСР, ніж це було у році минулому. Що з це були за звершення, які змушували творити образ Радянського Союзу як борця за світову гармонію? Короткий огляд міжнародної діяльності СРСР, зроблений дослідником Джузеппе Боффа, дозволяє побачити ці результати. У липні 1955 року радянська делегація у складі О. Булганіна, М. Хрущова, В. Молотова і маршала Г. Жукова прибула до Женеви на першу з часів Потсдамської конференції чотиристоронню зустріч великих держав – СРСР, США, Великобританії

та Франції. Це була перша спроба домовитися у біполярному світі у часи «холодної війни». Ворогуючі сторони погодилися започаткувати дискусію, СРСР як одна із найслабших на полі дипломатії держав, здобув можливість набирати бали у цій грі. Цей «рік миру» дійсно зі сторони виглядав таким. Радянська влада у січні 1955 р. заявила, що не вважала країну у стані війни з Німеччиною. Вже у вересні голова уряду ФРН Конрад Аденауер прилетів до Москви. Таким чином Союз офіційно визнали цю частину Німеччини повноправною державою та домовилися про звільнення останніх німецьких полонених, яких тримали як військових злочинців. Рік 1955 р. став знаковим для радянських громадян і через те, що у травні 1955 року у Варшаві СРСР та країни народної демократії, включаючи НДР утворили військовий блок згідно з Варшавським договором, подібний до НАТО. І хоча це лише посилювало військову напругу у світі, для радянського громадянина цей союз, який ставив під єдине командування всі збройні сили країн-учасниць, тлумачився як крок до миру.

Такі ж кроки світового значення радянська дипломатія почала робити і в межах роботи Організації Об'єднаних Націй. Упродовж багатьох років США та СРСР наперемінку блокували прийом нових членів до організації. Здебільшого, з 16 претендентів, заявки подавали сателіти СРСР – Албанія, Болгарія, Монголія, Румунія та Угорщина, яких захід не хотів вбачити на полі геополітичної гри. Але уже у 1955 р. Країна Рад дотиснула супротивників і фактично допомогла своїм союзникам увійти до ООН. Чи не найбільшим досягненням на міжнародній арені для СРСР стала дипломатія з постколоніальними країнами. У 1955 р. це були взаємні візити прем'єр-міністра Індії Дж. Неру до СРСР та М. Булганіна та М. Хрущова до Індії, які також не минули Бірми та Афганістану. При цьому СРСР зауважив, що відмовився від критичних зауважень політичних поглядів М. Ганді та Дж. Неру. Така картина міжнародної політики поставала зі сторінок періодичної преси та екранів телевізорів. Тому не дивно, що радянські освітяни тлумачили 1955 р. як рік виключної мирної політики [2].

Проте, мирна хода у світі 1956 р. дала збій. Країнам довелося так чи інакше брати участь у вирішенні міжнародних криз. Одні з них була присвячена карикатура М. Славського «Геть руки від Єгипту!» за листопад зазначеного року [3]. На малюнку у нижньому лівому кутку було зображено територію держави Єгипет, розділеного навпіл. Скоріше за все це був поділ не річкою Ніл (відсутнє характерне зображення дельти), а розмежування Суецьким каналом, що відділяв Африку від Синайського півострова, бо це була основна ідея карикатури. Задля більшого переконання на березі Середземного моря красувалася Велика піраміда з пальмою.

Над Єгиптом було чисте безхмарне небо. Натомість у морі над до берегів країни наближався жажливий монстр. Замість тіла у нього був заштопаний грошовий мішок, дві тонкі ноги закінчувалися не стопами, а великими військовими крейсерами, які блокували вхід до каналу. На пухкому «грошовому» тілі сиділа округла голова без ший. Великі круглі очі зійшлися на крюкуватому носі, який навис над скривленим від

жадоби напіввідкритим ротом. На плішивій голові з рідким волоссям сидів, насунутий на самі очі, чорний циліндр. Дві величезні тонких руки тяглися від чудовиська до Єгипту. Сорочка у нього була зачочена до ліктів, а звідти руки перетворювалися на лапи звіра: волохаті, чорні, з пазурами замість нігтів, вони впивалися в узбережжя і притягували Єгипет до захоплювача.

Небо над окупантом нагадувало собою величезний рій мух, було темне та буремне на протигагу світлому тону єгипетського виднокраю. Скоріш за все, у такій подобі карикатурист намагався зобразити чи союзників Великобританію та Францію, чи виключно британського прем'єра сера Ентоні Ідена. Французький президент Рене Коті, який правив у той час, абсолютно не підходив по типу до намальованого образу завойовника. Аби посилити зв'язок малюнку з міжнародною політикою, над ним був розміщений епіграф – цитата з промови М. Суєлова «39-роковини Великої Жовтневої Соціалістичної Революції», у якій війна проти Єгипту називалася «відчайдушною спробою старих імперіалістів з допомогою гармат і бомб припинити неухильний розвал колоніальної системи...».

Карикатура була випущена у числі «Радянської освіти» за 7 листопада 1956 р. На момент виходу газети Суецька криза уже добігла свого кінця. Нагадаємо, що вночі 30 жовтня 1956 війська Ізраїлю вторглися на Синайський півострів, а Велика Британія та Франція ждали від Єгипту відвести війська на 16 км від Суецького каналу віддати під окупацію Порт-Саїда, Ісмаїлію та Суец [4]. Після відмови, британо-франко-ізраїльські літаки й кораблі бомбардували міста Єгипту та на початку листопада захопили окремі позиції біля Суецького каналу. Політичний тиск СРСР та США все ж змусив Велику Британію та Французьку республіку саме 7 листопада припинити вогонь та почали евакуацію [5].

На початку січня 1958 р. М. Славський презентував черговий шарж на тему міжнародної політики під назвою «НАТО й американська допомога» (у слові НАТО остання літера навмисне писалася з малої, для посилення наголосу і гри слів. НАТО тлумачилося і як скорочення назви військового блоку, і як «саме на це й потрібна допомога США») [6]. Малюнок розбитий на дві площини, ніби американський комікс. У першому сюжеті показано споруду, схожу на ядерну бомбу за обрисами. Стабілізатор бомби виконує роль фундаменту, сама вона – ніби маленький будиночок з відкритими дверцятами. На корпусі є напис «нАто» – знову гра слів і значень – і воєнний блок, і натяк на атомну зброю. На верхівці дому-бомби сидить худорлявий чоловік у фраківі з метеликом та циліндрі. Обличчя його опущене, а на очах окуляри. Правою рукою він за мотузочки тримає дверцята хатки-бомби, відкриваючи їх, тягнучи догори. Ліва рука кістлявим пальцем тисне вниз, показуючи напрям руху всередину. У хатинці на полиці стоять три повні мішки з доларами, на яких написані суми у тисячу та сто тисяч. Інший лисуватий пухенький чоловік у фраківі з виразом жадоби на обличчі робить поспішний крок у дім, простягаючи руки до мішків. На другій картинці сюжет розвивається. Бородаць нагорі різко пустив дверцята і таким чином замкнув бажальника грошей всередині бомби. Дверцята стали дверями камери з решіткою замість вікна, крізь

грати зі страхом визирав шукач наживи. А буржуа на верхівці бомби заливається реготом, поставивши руки в боки.

Це чи не перша карикатура доби «відлиги», яка відверто знущала над НАТО. Тому й дійові особи мали відповідати змінам на міжнародній арені найближчого часу. Чоловік нагорі має усі риси, властиві карикатурному образу США – дядечкові Сему, створеному художником Томасом Настом [7]. Проте, той ніколи не носив окулярів, у яких він зображений на першій картинці. Можна було б припустити, що це зображення тодішнього генерального секретаря та співтворця НАТО, бельгійського політика Поля-Анрі Спаака. Однак, він хоч і носив окуляри, був дещо гладкіший і радше походив на особу, яка бігла за грошиками всередину боеголовки.

Спробуємо віднайти події, що покликали до життя подібну творчу реакцію вінницького освітянина у січні 1958 р. Найвірогідніше, поштовхом було проведення саміту НАТО з 16 по 19 грудня 1957 р. Це була перша зустріч керівників держав та голів урядів країн-учасниць альянсу, з часів створення організації у 1949 р. М. Славський не даремно обрав саме такі образи для своєї карикатури: провідною темою зборів стала оборонна стратегія у Західній Європі та взаємовідносини СРСР із США в ядерній сфері. Присутність бомби на картинці не випадкова, бо члени альянсу одноставно підтримали пропозицію розгорнути балістичні ракети середньої дальності в Європі. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B7%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%B0%D0%BC%D1%96%D1%82_%D0%9D%D0%90%D0%A2%D0%9E_1957 - с_і_т_е_н_о_т_е-3А найголовніше те, що політики наголосили на необхідності розташування тактичної ядерної зброї не лише у межах кордонів членів Альянсу, але й у без'ядерних зонах. Один з результатів саміту освітянин УРСР намагався висміяти у вигляді чоловіка, що біг за мішками з доларами. Під цим, гадаємо, малася на увазі пропозиція британського прем'єра Гарольда Макміллана працювати у двох паралельних напрямках військової та політичної взаємодії. Остання розумілася у тому числі як стимулювання тісніших економічних стосунків [8, р. 17].

Останній малюнок вінницького освітянина Миколи Славського за добу «відлиги» побачив світ у червні 1958 р. і мав назву «Материнське слово» [9]. Це був другий, на перший погляд, не політичний шарж, розміщений у розділі міжнародної політики. На ньому було намальовано відкритий космос. У чорноті простору блимали зірки, можна було розрізнити яскравих представників світил – Місяць та Сатурн. У нижньому лівому кутку виднілася півкуля Землі, між паралелями та меридіанами якої було намальоване усміхнене добре жіноче обличчя з павутинкою зморшок в куточках очей. Над планетою зі швидкістю нісся трикутний об'єкт з зіркою та надписом «СССР-3» на борту. У нього було таке саме людське усміхнене обличчя. З корпусу відходили дві тоненькі ручки. Тримавши зошит у лівій руці, правою він записував до нього щось під заголовком «Дослідження космосу». Під самим малюнком автор розмістив монолог Землі: «Добре вчися, синку!».

Немає жодного сумніву, що цей малюнок відображав подорож Супутника-3, четвертого штучного супутника Землі, запущеного в СРСР у травні 1958 р. Це був дев'ятий науковий супутник, який запустили у світі, тому акцент ставився виключно на благородній меті вивчення навколоземного простору. Однак, і тут варто шукати політику. Вона була не лише у намагання похвалитися успіхами, але й викликом Заходу. Нагадаємо, що окремі науковці вважають, що згадуваний вище саміт НАТО 1957 р. багато в чому був викликаний потребою дати дипломатичну відповідь на запуск першого штучного супутника Землі в СРСР у жовтні 1957 р. [10, с. 202–208].

За дванадцятилітня «відлиги» вінницький педагог М. Славський намалював і оприлюднив на сторінках «Радянської освіти» 10 карикатур на проблеми міжнародної політики. Зауважимо, що він був не єдиним карикатуристом, який гострим пером доводив миролюбність СРСР та гнилість військових планів західного світу. Після 1958 р. його місце заступають твори студента А. Гуцола, С. Рупельта, С. Пружанського та В. Подтягіна. Загалом, творчість вінничанина складає третину (10 з 31 малюнка) з усього, що з'являлося на четвертій – «політичній» – сторінці періодичного видання для освітян. Найбільше карикатур побачили світ у січні (3), дві у листопаді та по одній у квітні, червні, липні, жовтні та грудні.

Серед його творів можна помітити наступні закономірності. Найбільше серед інших країн шляхом безпосередньої згадки або ж натяку через символіку було згадано США (6 разів), по 1 разу відкрито зображено Іспанію, Єгипет, Західну Німеччину та Великобританію. Інколи натяк на країну відбувався через карикатурне зображення її лідера. Серед ненависних соціалістичному освітянину політиків іспанський лідер Франсіско Франко, британський прем'єр Ентоні Іден, південнокорейський очільник уряду Пйон Йон Тхе, японець Йосіда Сігеру та Президент США Дуайт Ейзенхауер по 1 разу ставали героями карикатур. Їхні колеги – корейський президент Лі Синман, китайський революціонер Чан Кайші та канцлер ФРН Конрад Аденауер по 2 рази з'являлися на сторінках «Радянської освіти». 3–поміж уявних та знеособлених персонажів 3 рази діями карикатур ставали невизначені банкіри чи буржуа, а Смерть з кошою, Дядечко Сем та Дід Мороз з онуком мали по 1 замальовці. Пряма географічна прив'язка у шаржах показувала Піренейський півострів, Західну Європу, Синайський півострів, Північний Атлантичний океан, Середземне море, Суецький канал, місто Нью-Йорк та вулицю Уолл Стрит.

Серед явищ природи найчастіше – 2 рази – замальовували бурю, а по 1 замальовці містили блискавку та сніг. Серед небесних світил Місяць двічі помічений у малюнках, тоді як Сонце, Сатурн, Земля та скупчення зірок помічені кожен на 1 карикатурі. Серед архітектурних споруд по 1 разу з'явилися єгипетські піраміди та хмарочоси Нью-Йорка. А серед дерев один раз мелькнули пальма та ялинки. Єдиною твариною, зображеною на карикатурах вінницького педагога був собака (і то умовно спотворений). На диво лише 1 раз без ретуші було критиковано військовий блок НАТО. Серед об'єктів військового призначення літаки, кораблі

та супутник згадувалися 1 раз, так само як військовий бойовий ніж, батіг та пістолет–автомат. Натомість бомби з гранатами та гармати були на 3 картинках. Серед документів по 1 разу М. Славський намалював наукову розвідку та плани війни, а двічі в основі критики були різноманітні військово–політичні угоди. Серед матеріальних об'єктів мішок з грошима двічі, а сірники один раз перебували в осерді шаржу. Нарешті, говорячи про символіку, найчастішої критики зазнавали герої із зображенням знаку долар (5 карикатур), свастики (3 рази), знаку СС та радянської зірки (по 1).

Список використаних джерел

1. Славський М. За мир! // Радянська освіта. – 1956. – №1. – С.4.
2. Боффа Дж. История Советского Союза: в 2-х тт. Т.2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941–1964 гг. – Москва: Междунар. отношения, 1994.
3. Славський М. Геть руки від Єгипту! // Радянська освіта. – 1956. – №85. – С.4.
4. Зверев П. Г. Суэцкий кризис, Шестидневная война и Первые Чрезвычайные вооруженные силы ООН (ЧВС ООН I, 1956–1967): история конфликта и процесса его урегулирования // Вестник гуманитарного научного образования. – 2013. – №12 (38). – С.10–15.
5. Moeller Esther, The Suez Crisis of 1956 as a moment of transnational humanitarian engagement // European Review of History – Revue Européenne D'histoire, 16 March 2016. – 2016http://dx.doi.org/10.1080/13507486.2015.1121970
6. Славський М. НАТО й американська допомога // Радянська освіта. – 1958. – №1. – С.4.
7. The Most Famous Poster // American Treasures of the Library of Congress. – <http://www.loc.gov/exhibits/treasures/trm015.html>
8. Nash Philip. The Other Missiles of October: Eisenhower, Kennedy, and the Jupiters, 1957–1963. – Univ. of North Carolina Press. – 256 p.
9. Славський М. Материнське слово // Радянська освіта. – 1958. – №26. – С.4.
10. Черток Б. Е. Ракеты и люди. – М.: Машиностроение, 1999. – 448 с. – <http://epizodsspace.airbase.ru/bibl/chertok/kniga-2/3-5.html>
11. Лук'яненко О. В. «Карикатурні війни» в освітянській пресі УРСР доби «відлиги» (1953–1964 роки) (Ч.1) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2016. – Вип.116. – С.71–75.

References

1. Slavs'kyj M. Za myr! // Radjans'ka osvita. – 1956. – №1. – S.4.
2. Boffa Dzh. Istorija Sovetskogo Sojuza: v 2-h tt. T.2. Ot Otechestvennoj vojny do polozhenija vtoroj mirovoj derzhavy. Stalin i Hrushhev. 1941–1964 gg. – Moskva: Mezhdunar. otnoshenija, 1994.
3. Slavs'kyj M. Get' ruki vid Jegyptu! // Radjans'ka osvita. – 1956. – №85. – S.4.
4. Zverev P. G. Sukeckij krizis, Shestidnevnaia vojna i Pervye Chrezvychajnye vooruzhennye sily OON (ChVS OON I, 1956–1967): istorija konflikta i processa ego uregulirovaniia // Vestnik humanitarnogo nauchnogo obrazovanija. – 2013. – №12 (38). – S.10–15.
5. Moeller Esther, The Suez Crisis of 1956 as a moment of transnational humanitarian engagement // European Review of History – Revue Européenne D'histoire, 16 March 2016. – 2016http://dx.doi.org/10.1080/13507486.2015.1121970
6. Slavs'kyj M. NATO j amerykans'ka dopomoga // Radjans'ka osvita. – 1958. – №1. – S.4.
7. The Most Famous Poster // American Treasures of the Library of Congress. – <http://www.loc.gov/exhibits/treasures/trm015.html>
8. Nash Philip. The Other Missiles of October: Eisenhower, Kennedy, and the Jupiters, 1957–1963. – Univ. of North Carolina Press. – 256 p.
9. Slavs'kyj M. Materyns'ke slovo // Radjans'ka osvita. – 1958. – №26. – S.4.
10. Chertok B. E. Rakety i ljudi. – M.: Mashinostroenie, 1999. – 448 s. – <http://epizodsspace.airbase.ru/bibl/chertok/kniga-2/3-5.html>
11. Luk'janenko O. V. «Karykaturni vijny» v osvityans'koj presy URSR doby «vidlygy» (1953–1964 roky) (Ch.1) // Gileja: naukovyj visnyk: Zbirnyk naukovyh prac'. – K., 2016. – Vyp.116. – S.71–75.

Lukyanenko O. V., Ph.D. in History, Senior lecturer in Poltava
V. G. Korolenko National Pedagogical University
(Ukraine, Poltava), lukyanenko.ov@gmail.com

**«Caricature wars» in the educational media of the Ukrainian SSR
of the «thaw» period (1953–1964) (P.2)**

The article illustrates the accents that profile press of the period of de-Stalinization (1953–1964) was arranging for teachers of the UkrSSR in the sphere of international politics through a specific form of influence on consciousness – cartoons. Application of the method of content analysis helped to illustrate the interpretation of teachers and students of higher educational institutions of the world order and their evaluation of developments in the international arena; as well as to identify meaningful participation of teachers in the «cold war».

Keywords: Every-day life, international politics, caricature, higher pedagogical school, de-Stalinization.

* * *

УДК 634.8:930

Luchakivska I.,
candidate of historical sciences, docent
of the Department of Modern History Ukraine
of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Ukraine, Drohobych), ivanna.luch@gmail.com

**EDUCATION IN CONTEXT OF THE EUROPEAN
INTEGRATION PROCESS¹**

The article shows that the intergration of Ukraine into the European educational area, under conditions of spreading main principles and approaches of the Bologna education community, promotes not only to the adaptation of the Ukrainian education and Ukrainian historical studies to modern European standards, but also to the selection of best ways to improve higher education in Ukraine, using the European experience and salient features of national policy. It is shown that the European integration of Ukraine will promote to its state independence, security, political stability, economic and intellectual development. The article also focuses on the problem of the implementation of true democratic standards in Ukraine, as they are believed to serve as a widely recognized model for the social development, the choice of lifestyle and a way to increase democratic capacity of Ukraine.

Keywords: Ukraine, the European educational area, the Bologna education community, a model of social development.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Foreign policy of any state should be of multi-vector character. Since the beginning of laying the foundations of its foreign policy, Ukraine has chosen a European direction. For Ukraine this is particularly important as this direction reflects its vital interests, being the result of previous history of the Ukrainian people, Ukrainian mentality, and its democratic traditions. The European choice was conditioned by integration awareness as a factor for promoting national independence, security, political stability, economic development, intellectual process; this is the progression to the standards of real, functioning democracy [6], a recognized model of social development, a choice of way of life, a way to expand its capabilities [4].

Ukraine's joining the Bologna community is an important step in the process of European integration. The Bologna process is the means of integration and democratization of our education, its inclusion into the educational and scientific community of Europe and the world. Adapting to uniform European educational standards and criteria is today's priority for the Ukrainian education. Primarily, educational transformation is a new philosophy of educational activities, new principles of organization of the educational process, new technologies of mastering knowledge [4].

In this context, diversification of teaching methods in the educational system of Ukraine is the relevant the problem. In modern practice, an illustratively recreating or reproductive method of presentation of educational material is considered to the prevailing one. However, scientific studies point to a poor performance, show a low percentage of residual knowledge of students. Therefore, there is a need for a creative method, which is widespread in Europe. Hence, there is a challenge for higher education – to use the experience of European colleagues and combine creative and reproductive methods in order to find a common basis that could adapt teaching methods to the western standards [1].

The Bologna process has many achievements; however, there are also some weaknesses. One of them is the formalization of testing forms that kills the personality and creative nature of thought. The problem lies in the mass enrollment of students to the universities; the stimulus to learn efficiently disappears, there is «dilution» of creative fundamentals of the individual. The researchers also note the loss of fundamental knowledge in the field of mathematics, physics, chemistry, decreasing of philosophical and scientific potential of students. In general, western education wants the student to receive a complex of positive qualities in the field of specialization, and as every manufacturing product to be popular in the labor market. In Europe, the primary purpose of education was to smooth social conflicts, contradictions, so the most important thing was to ensure equal opportunities, while in Ukraine the quality of education was the priority. Therefore, in the process of reform we should take into account that a western education system is not focused on forming creative individuals [1]. Instead, it is important to preserve and use positive features characteristic for the national system of higher education.

Considering the process of Ukraine's joining the Bologna community, special attention should be given to such an important and crucial task as the formation of its historical consciousness. Today, there are some weak points in modern practice of historical education in Ukraine. It is necessary to provide organizational work aimed at synthesis and consideration of ancient cultural heritage of the Ukrainian people, and develop the research, focused on deepening theoretical foundations of the historical science [3].

In the context of this problem, we should not avoid the fact that under the conditions of the Bologna process historical education in Ukraine should be focused on global standards and cannot be limited to the study of the national history, it cannot ignore the knowledge of the world historical process. Therefore, expulsion of the world history or history of the modern world from university curricula is unjustified because these courses help the students master the dynamics of global world processes. They should be an organic component of students' historical knowledge [3]. We emphasize that national historical education in Ukraine is the Ukrainian education; it is inseparable from the Ukrainian and world history, from the national idea, historic vocation of the Ukrainians. This is the vision of Ukrainians not only of their own history, but also of the world history, history of foreign countries. The national historical education in its content does not isolate the knowledge about ethnic Ukrainians from the knowledge of non-Ukrainian ethnic groups [2].

¹ Стаття буде видана зі стипендії Нагороди Івана Виговського

During its existence, the Ukrainian nation has become an integral part of the European community, which, despite the complexity of some political and economic relations, shared with them the cultural and social heritage. Therefore, the desire of independent Ukraine to avoid a one-sided orientation in the political, economic and cultural development, restore artificially interrupted relationship with European countries is quite a natural phenomenon. Thus, the course of history of Ukraine should be integrated in the context of the European process. In the future, history of Ukraine as a constituent part of the European history can be considered an integral part of the world history. Thus, the national, European and world history are supplemented by each other; this history is a holistic picture of historical processes being important for Ukrainians [3].

It should be taken into account that in the general European practice there are no imperative instructions how to teach history in a particular country, but only some general mutually agreed guidelines (for example, to introduce interactive technologies and multiperspectivity; to form national identity, European multiculturalism, etc.). Based on these and other agreed principles, each state chooses its own model of historical education, guided by achievements of both its national historical school and European tendencies [5].

Therefore, professional environment of historians and educators, academic institutions, university departments, educational non-governmental, civil organizations, etc. should be involved into the development of a new historical education paradigm in Ukraine [5]. It is they who will be able to find the most optimal concept of historical education, the content of historical disciplines, to interweave a national component into the European context.

Conclusions. Thus, in terms of extending the principles and approaches put forward by the Bologna community, the entry of Ukraine into a common European space should be not only the adaptation of the Ukrainian education in general and Ukrainian historical education in particular, but the search for optimal ways of university education, taking into account European experience and national achievements and peculiarities. Only under the following conditions it is possible to achieve the most important goal – to create the highly efficient university education, which is aimed at training high-quality competitive specialists capable to use a creative approach.

References

1. Halazyuk O. D. The Problem of Diversification of Teaching Methods in the Context of Ukraine's Joining the Bologna Process [Electronic resource]. – Access: http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/3_2004/articles/stat22.html
2. Kalakura Yaroslav. Continuity and Succession of National Historical Education: Ukrainian studies content // Ukrainian Studies. Electronic scientific specialized edition [Electronic resource]. – Access: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=611>
3. Kravchenko P. A. Integration of Mentality and Historicism in the Practice of Historical Education [Electronic resource]. – Access: <http://sofy.kiev.ua/pt2/kravch2.htm>
4. Loha T. Ukrainian Legislation on Education in the Context of European Integration // Osvita.ua 24.01.2006 [Electronic resource]. – Access: <http://osvita.ua/school/theory/1042>
5. Polanskyi Pavlo. What Should Be the Content of Modern Historical Education in Ukraine: problems of interaction between academic and didactic history [Electronic resource]. – Access: <http://centromonitor.com.ua/?p=79>
6. Ukraine and the European Union [Electronic resource]. – Access: <http://www.3w.mk.ua/Site3W/00000126.htm>

Лучаківська І., кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України, Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка (Україна, Дрогобич), ivanna.luch@gmail.com

Освіта в контексті європейського інтеграційного процесу

Подано матеріал, що після входження України у загальноєвропейський простір, в умовах поширення принципів та підходів висунутих Болонською співдружністю, є не лише адаптацією української освіти та української історичної освіти, а пошуком оптимальних шляхів університетської освіти з врахуванням європейського досвіду та національних здобутків її особливостей. Показано, що Європейський вибір зумовлений усвідомленням інтеграції як фактор а сприяння державній незалежності, безпеці, політичній стабільності, економічному розвитку, інтелектуальному процесу, це рух до стандартів реальної, діючої демократії, усвідомлена модель суспільного розвитку, вибір способу життя людини, шлях до розширення її можливостей.

Ключові слова: Україна, загальноєвропейський простір, Болонська співдружність, модель суспільного розвитку.

* * *

УДК 008.001+008(091)+069+069.4

Руденко С. Б.,
кандидат культурології, докторант, Київський
національний університет культури і мистецтв (Україна,
Київ), rudenkosb@ukr.net

«УКРАЇНСЬКІ ПАТРІОТИ» ПРОТИ «НІМЕЦЬКИХ ЛАКЕЇВ» У РЕПРЕЗЕНТАЦІЯХ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ ОНОВЛЕНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ Музею Великої Вітчизняної війни у Києві в 1994 р.

Мета дослідження – виявити, наскільки репрезентації та інтерпретації теми українських націоналістів у Музеї ВВВ у 1994 р. були інноваційними по відношенню до музейних наративів більш раннього часу. Методологія. Скептичний емпіризм. Висновки. Урізноманітнілася тональність оцінки українських націоналістів – до негативної додалися також нейтральна та позитивна. Порівняно із радянським часом, вони почали репрезентуватися як поборники незалежної України, а також, як учасники антинацистського руху опору. Проте, колишнє радянське трактування – «свавільників» і «братовбивць» продовжувало існувати поруч із новими. Це було обумовлено намаганням керівництва музею підтримувати добрі стосунки із ветеранським середовищем лівацько-ностальгічного спрямування та іншими консервативними чинниками, зокрема, домінуванням у політичному керівництві вихідців із партіоменклатури.

Ключові слова: Музей Великої Вітчизняної війни у Києві, Музей Другої світової війни у Києві, УПА, ОУН, радянська пропаганда, репрезентації та інтерпретації минулого в музеї.

Тема ОУН та УПА є однією із найбільш контроверсійних в музейних репрезентаціях Другої світової війни. Зміна назви з Музею Великої Вітчизняної війни (ВВВ, Музей ВВВ) на Музей історії України у Другій світовій війні (ДСВ, Музей ДСВ) стало інформаційним приводом для провокування у ЗМІ дискусії щодо ідеологічної відповідності актуальним політичним обставинам репрезентацій та інтерпретацій цього музею. Заклад звинувачували у консервуванні радянських наративів. У відповідь музей звернув увагу громадськості на те, що фундаментальна реекспозиція у ньому відбулася ще у 1994 р.

На користь тези про ідеологічну відповідність інституції вчена рада музею, зокрема, зауважила, що, всупереч тиску на установу, на експозиції з вже із 1994 р. представлено матеріали національно-визвольного руху, тобто ОУН та УПА [1]. Таким чином, музей уже більш ніж двадцять років займає чітку державницьку позицію.

Вважаємо, що до завдань музею як соціокультурної установи, взагалі, не має належати обслуговування політичних інституцій, оскільки в такому випадку його суспільна корисність є найменшою. Проте, Музей ДСВ і сьогодні позиціонує себе як центр патріотичного

виховання, тобто як музей політичний. Таким він був і за радянських часів. Саме тому, вчена рада закладу вимушена реагувати на політичні інсинуації.

Для того, аби з'ясувати, як насправді було представлено ОУН та УПА в експозиції 1994 р., треба вийти за межі політичного дискурсу і поглянути на ці процеси з наукової точки зору (не уникаючи, звісно, аналізу політичної обстановки). Для наукового дослідження недостатньо відвідати музей (хоча, експозиція не зазнала фундаментальних змін із того часу). Необхідно врахувати історичний контекст.

На жаль, репрезентації та інтерпретації минулого в Музеї БВВ у II пол. 1990–х рр. не стали предметом окремих наукових досліджень. Ця проблематика побічно досліджувалася працівниками Музею БВВ, зокрема, В. О. Жуковським, О. С. Артёмовим, Л. В. Легасовою, Н. О. Шевченко та ін. [2; 10]. Їхні праці характеризуються тим, що вони стосуються косметичного вдосконалення музейних репрезентацій та інтерпретацій після завершення реекспозиції у 1994 р., а не аналізу інноваційності запроваджених у середині 1990–х змін.

Концептуальні засади реекспозиції були висвітлені у спільній статті директора музею БВВ О. С. Артёмова та наукового консультанта музею і одного із провідних істориків, що займався тематикою БВВ, М. В. Ковалю [5]. Їхня спільна стаття вийшла у 1994 р., тобто перебувала у відповідному історичному контексті, пов'язаному із відкриттям оновленої експозиції і є цінним джерелом, проте не дозволяє вирішити питання про інноваційність змін. Автори, перебуваючи у цьому контексті, не мали змоги його проаналізувати з точки зору історичної перспективи, тобто порівняно із радянським часом. Вони не могли оцінити, наскільки нові репрезентації та інтерпретації насичені радянськими субстратами, оскільки тодішня оточуюча дійсність сама несла в собі значну кількість радянських елементів. З іншого боку, вони, все ж, прагнули секвеструвати нежиттєздатні частини радянського історичного наративу.

Те, що видавалося М. В. Ковалю та О. С. Артёмову революційним, може здатися консервативним, чи, навіть, реакційним з огляду на сьогодинішній день. Проте, завданням цієї статті *не є політична оцінка діяльності музейників, виходячи із сучасної або тодішньої політичної кон'юнктури*. Спекуляції навколо місця націоналістичних організацій в репрезентаціях та інтерпретаціях Музею БВВ не припиняться доти, доки тема ОУН та УПА залишатиметься політично актуальною. Проте, має бути й альтернатива – об'єктивне висвітлення розвитку музейного контенту. Це дозволить з'ясувати, наскільки політичний вплив був корисним для музею, з огляду на його соціокультурну роль. Для з'ясування об'єктивної картини необхідно порівнювати репрезентації та інтерпретації минулого у Музеї БВВ не з сучасністю, а з минулим, при чому, досить глибоким, оскільки відповідно до «ефекту Лінді», саме найдавніші субстрати виявляють найвищу життєстійкість.

Мета дослідження – виявити, наскільки репрезентації та інтерпретації теми українських націоналістів у Музеї БВВ у 1994 р. були інноваційними по відношенню до музейних наративів більш раннього часу.

Прийнято вважати, що тема українських націоналістів не фігурувала у музейних репрезентаціях та інтерпретаціях за радянських часів. Проте, це не так. Ще на виставці, присвяченій партизанському рухові, що діяла в Києві із 1945 по 1950 (1951) рр. мова йшла про «українсько-німецьких націоналістів – лакеїв німецьких імперіалістів» [3]. Вони зображувалися винятково як збіговисько маргінальних, здичавілих, садистично налаштованих прислужників німецької адміністрації. Фотоматеріали фіксували, переважно, їхні страти (хороший націоналіст – мертвий націоналіст). Така музейна репрезентація та інтерпретація діяльності українських націоналістів мала важливу політичну мету. З огляду на питання радянського суверенітету, націоналістичний партизанський рух показаний виключно з позиції невіддільності від нацистського режиму, ніби, він не мав жодного місцевого ґрунту, був привнесений. Жодних повідомлень про яку-небудь державницьку ідеологію в середовищі українських націоналістів в інтерпретації воєнних подій цілеспрямовано не наводилося. Іншими словами, радянська влада не могла мати альтернативи.

Тема націоналістичних перевертнів збереглася й у репрезентаціях та інтерпретаціях Музею БВВ у 1974–1981 рр. Проте, судячи із путівників, у побудованій в 1981 р. експозиції про українських націоналістів не йшлося [6]. Скоріше за все, за 40 років радянського урядування післявоєнного періоду, вже не було необхідності доводити, що привілеєє право на українську державність має саме радянська влада. Крім того, проблема колабораціонізму, в рамках якої у СРСР розглядався український націоналістичний рух, в цілому, не знаходив собі місця в рамках музейних інтерпретацій 1940–1980–х рр. Співробітництво із окупантами кидало тінь на сакралізовану героїку БВВ, зокрема, тезу про те, що «радянський народ як один піднявся на боротьбу із ворогом».

Аргументом до деактуалізації українського націоналістичного підпілля в рамках музейної репрезентації БВВ було також те, що сама його активна демонстрація могла викликати зворотній ефект – героїзацію «бандерівців», консолідувати прихильників українського націоналізму, активізувати антирадянську діяльність.

У 1994 р. українські націоналісти, зрештою, знову повернулися до експозиції. Як бачимо, нічого екстраординарного у їхній «присутності» в музейних репрезентаціях та інтерпретаціях не було: ця тема ігнорувалася всього 13 років. Інша справа – це зміст цих інтерпретацій та репрезентацій.

Спробу подати український націоналістичний рух у Другій світовій війні об'єктивно й деполітизовано здійснив науковий консультант музею М. В. Коваль.

Проблема була надзвичайно складною. Протистояння українського націоналістичного підпілля радянській владі, їхня амбівалентна взаємодія із окупаційною адміністрацією, фактично, не дозволяли розглядати УПА та інші самостійницькі структури в системі координат радянської історіографії та її модернізованих модифікацій, через їхню заполітизованість. В рамках радянського історичного наративу всі нерадянські елементи розглядалися як завідомо ворожі. Натомість, українська націоналістична історіографія пропонувала розглядати в негативному ключі майже все, що

було пов'язано із радянською владою, що також не відповідало принципу об'єктивності й науковій неупередженості. Отже, необхідно було сконструювати таку систему координат, яка б гібридизувала обидва наведені підходи.

М. В. Коваль, виходив із того, що УРСР, на місці якої постала незалежна Україна, була значним кроком вперед, порівняно із імперським періодом, коли «Україна» була лише «етнічно-географічним поняттям» [6, с. 53]. УРСР розглядалася ним як необхідна паліативна форма, в умовах якої українці «дозріли» до повноцінної державності. Науковець розглядав українців як своєрідний колективний організм, який під час ДСВ зміг порівняти нацистську та комуністичну системи, й з двох лих обрав менше – радянську владу (при цьому підкреслювалося, що народ воював, насамперед, за свої домівки, а не радянський тоталітаризм).

Українських націоналістів М. В. Коваль потрактував як меншість українського народу, яка не погодилася із рішенням умовного «плебісциту» на користь радянського шляху розвитку. Їхнє «передчасне» прагнення незалежності всупереч «волі більшості», на думку М. В. Ковалю, призвело до тяжких наслідків, спровокувавши «братовбивчу війну». Зазначимо, що учений не допустив думки, що саме активні дії радикальних самостійників протягом 1910–1950-х рр. могли змусити радянську владу йти на поступки в українському національному питанні.

У випадку побудови певної ідеологічної конструкції (яка вийшла у Ковалю замість наукової концепції) дотримання принципу всебічності й комплексності ускладнюється. Разом з тим, М. В. Ковалю все ж вдалося створити, власне, історіософську концепцію (як він сам її іменував) – радше світоглядну, ніж наукову, яка, хоч і на шкоду аналітичній історії, додавала толерантності історичній свідомості українського соціуму. Ця концепція, до певної міри, була політично вмотивованою (чого автор прагнув, проте не зміг уникнути). Перш за все, вона гібридизувала два політизованих історичних наративи – радянський та націоналістичний. По-друге, історіософські погляди Ковалю були спрямовані на консолідацію, деконфліктизацію українського суспільства в питаннях минулого, тобто переслідували політичну (хоч і, безперечно, позитивну й благородну) мету.

У рамках своєї концепції М. В. Коваль пропонував шляхи об'єктивного осмислення явища українського самостійницького руху часів ДСВ. Він вважав за необхідне відійти від тотального засудження УПА, характерного для радянських часів, запропонувавши, натомість, шляхи розуміння конкретно-історичних обставин у яких діяло українське націоналістичне підпілля (хоч особисте ставлення М. В. Ковалю, судячи із тональності деяких емоційних зауважень у тексті, було далеким від позитивного). Науковець вважав, що так само не варто однозначно негативно трактувати радянський період. Наприклад, в рамках своєї концепції він досить переконливо доводив, що відновлення радянської влади на окупованій території не можна розглядати як нову окупацію (на чому наголошував і продовжує наголошувати націоналістичний дискурс) [5, с. 26].

Незважаючи на вплив концепції М. В. Ковалю на стратегії репрезентації та інтерпретації ДСВ у Музеї

ВВВ, тема українських самостійницьких мілітарних рухів у оновленій експозиції та інших формах комунікації музею 1990-х рр., все ж, залишалася затиснутою між напрацьованими раніше радянським та націоналістичним українськими наративами.

Отже, однією із тем експозиції Музею ВВВ став визвольний рух в Західній Україні, що «перетворився у жахливу братовбивчу війну» [3, с. 153]. Як бачимо, українські націоналісти перестали розглядатися як «німецькі лакеї». Водночас, звертає на себе увагу те, що ця тема в такій інтерпретації несе в собі деякі субстрати радянської ідеології: націоналістичний рух асоціюється саме із Західною Україною (яка, справді, була його епіцентром, проте, діяльність неаданського підпілля та партизанського руху не обмежувалася цим регіоном), самостійницькі рухи ДСВ призвели до *братовбивчої* війни (це резонує із поширеним радянським гаслом про те, що «бандерівці» «стріляли в спину радянським воїнам»), а отже, і вся відповідальність за негативні наслідки лежить на них. Разом з тим, українські націоналісти, все ж проголошуються учасниками *визвольного* руху, що, правда, не уточнювалося визволення від *кого*.

Інтерпретації повністю залежали від політичних обставин. Директор Музею ВВВ О. С. Артьомов, коментуючи протягом 1994 р. у пресі проблему тлумачення діяльності ОУН–УПА в газеті «Голос України» зазначав, що музейники намагалися дотримуватися об'єктивності, спираючись на документи [2], в газеті «Урядовий кур'єр» зауважив, що в музеї не обійшли мовчанкою «українських *патріотів*, котрі нерідко *всупереч постановам ватажків ОУН–УПА* ставали у ряди борців проти агресора (виділено – Р.С.)» [3], а лівацькому виданню «Правда України» директор музею заявив, що «музей не обійшов стороною і таку непросту проблему як участь в опорі ворогові ОУН–УПА. І на цей рахунок, як і в інших залах, наводяться документи. Нехай відвідувач *сам* робить висновки із наведених фактів *свавілля бандерівських воїак* над мирними *жителями*, так і невинуватих розправ над учасниками *«визвольних змагань»* та їхніми сім'ями органами НКВС (виділено – Р. С.)» [10]. Зауважимо, що остання інтерпретація не була перекопанням журналістів, випадковим висловлюванням або особистою позицією директора музею. Вже у 1997 р. в ще одному лівацькому виданні «Ветеран України» буде вміщено звіт О. С. Артьомова, в якому мова йтиме про те, що на базі Меморіального комплексу – храму солдатської слави проведено міжнародну науково-теоретичну конференцію «Злочинна діяльність ОУН–УПА проти народів України та інших держав» [6].

Відвідувачу Музею ВВВ пропонувалося, ніби, самому скласти уявлення про самостійницькі рухи часів ДСВ та післявоєнного часу. Проте, коли аудиторії подавалися виключно факти, що відображають «свавілля проти мирного населення», то, насправді, відвідувача схиляли якраз до негативного висновку. В цьому контексті «розправи» НКВС виглядали не як злочин, а, скоріше, як перевищення повноважень або зловживання владою при виконанні справедливого, в цілому, покарання. «Об'єктивності» мав додавати той факт, що дії НКВС були спрямовані також проти сімей учасників руху, але, беручи до уваги підпільний характер діяльності УПА, а також, репресивні збочення

сталінського режиму, заходи органів НКВС в рамках цієї інтерпретації виглядають досить органічними. Натомість, О. С. Артьомов не допускав думки про те, що органи НКВС могли діяти й проти невинних людей, які, насправді, участі у націоналістичному русі не приймали (нагадаємо про принцип всебічності й комплексності – «показ «вигідних» та «невигідних» епізодів історії, задекларований директором музею у спільній з М. В. Ковалем статті [3]). Разом з тим, демонізація НКВС, замість об'єктивного вивчення їхньої діяльності, також несло замало суспільної корисності. Більше того, некромантизація протистояння «бандерівців» та «чекістів», навпаки, сприяла додатковій конфронтації у соціумі.

Не вбачав за необхідне О. С. Артьомов дотримуватися принципу всебічності й комплексності також і по відношенню до УПА. Крім безчинств і сваволі, звичайно, аудиторії можна було представити ще якісь аспекти їхньої діяльності, наприклад, державницьку ідеологію, специфіку організації підпілля, порівняння рівня оперативної роботи оунівської та радянської спецслужб тощо.

Загалом, метод подачі матеріалу та термінологія багато в чому близькі до радянських зразків. Перш за все, впадає у вічі контрастний метод зображення, апробований ще на виставці «Партизани України» у 1946 р., коли радянські партизани поставали виключно як високодуховні бійці із загарбниками, а самостійницькі загони винятково як маніяки на службі «нового порядку». Як бачимо, у 1994 р. ситуація не змінилася кардинально, хіба що до свавільного УПА додалося не менш свавільне НКВС (сталінські прислужники, яких було «дозволено» засуджувати). В такій інтерпретації вони були не стільки антиподами а, скоріше, різновидами одного явища (хоча, й, справді, обидві протидіючі сторони діяли в екстремальних умовах воєнного часу й спиралися на тоталітарні ідеології).

Деякі зміни були внесені в музейні репрезентації та інтерпретації діяльності радянських партизанів. Насамперед, знову була зменшена цифра кількості учасників руху, після її «збільшення» у 1970-х рр. [9]). Вперше було сказано про недоліки в організації, поразки радянського руху опору. Втім, мова не йшла про досить очевидний зв'язок між НКВС (діяльність якого засуджується) та партизанським рухом (скажімо, Т. А. Строкач одночасно був керівником Українського штабу партизанського руху та заступником наркома внутрішніх справ УРСР). З цього приводу М. В. Коваль зазначав, що органи держбезпеки використовували партизанський рух для розширення агентурної мережі, зокрема, у антирадянських збройних формуваннях, готуючи ґрунт для широкомасштабної репресивної політики на звільнених від нацистів територіях [12, с. 34]. Проте, в музейних репрезентаціях та інтерпретаціях це відображення не знайшло.

Звертає на себе увагу використання директором Музею ВВВ радянського агітпропівського поняття «бандерівців», яке далеке від науковості й не відображає реального різноманіття самостійницького руху (який, в рамках нових, порівняно із радянськими, репрезентаціях демонструвався, все ж, як більш складне явище [9]). Незважаючи на це, О. С. Артьомов з обережністю ставився до понять націоналістичного

наративу. Наприклад, поняття «визвольні змагання» у його інтерв'ю газеті «Правда України» взято в лапки (зазначимо, що це словосполучення має ряд недоліків, зокрема, полісемантичність слова «змагання», й зараз використовується у науковому обігу все менше, проте, О. С. Артьомова хвилювала інтерпретація слова «визвольні»). Зрозуміло, що з точки зору ідеології серед двох визволителів, що боролися між собою, істинним може бути лише один – в даному випадку – переможець, тобто радянська влада. Тим більше, у завершальній фазі свого існування УПА намагалася звільнити Україну від інших визволителів. Проте, науковий підхід передбачає уникнення спрощень складних явищ, а отже, й пошук (формулювання) оптимальних нотатів, а не очікування, поки відповідні поняття будуть «спущені зверху».

В цілому, у питанні інтерпретації українського націоналістичного підпілля О. С. Артьомов більшою мірою покладався на політичні рішення, зокрема, «авторитетної» спеціальної комісії Верховної Ради України [2], діяльність якої, щоправда, не дала результатів [1, с. 8–9].

Окремої уваги заслуговують інтерпретації ОУН–УПА, запропоновані О. С. Артьомовим, що мали більш позитивну тональність. Мова йде про «українських патріотів», які «всупереч постановам ватажків ОУН–УПА» ставали у ряди борців проти агресора. До кінця незрозуміло, які саме випадки мав на увазі М. В. Коваль, висловлювання якого запозичене О. С. Артьомовим, проте з цієї тези можна зробити висновок, що українськими патріотами слід вважати лише тих, хто не підкорявся командирам ОУН–УПА. Всі ж інші, зокрема, й командири УПА, не підлягають віднесенню до категорії «українських патріотів».

На противагу репрезентаціям та інтерпретаціям, які поширював через ЗМІ директор музею, базовий текст екскурсії містив, переважно, позитивну тональність щодо ОУН і УПА. Націоналісти визнавалися учасниками партизанського руху проти нацистів, а самостійницький характер їхньої ідеології, навіть, нівелював «неоднозначні» моменти їхньої діяльності [4, с. 20–21]. Втім, цей текст демонструє, що стратегія репрезентації та інтерпретації теми ОУН і УПА в Музеї ВВВ мала опціональний характер. Той, хто вважав українських націоналістів героями – міг віднайти позитивні оцінки їхньої діяльності. Стриманому й помірно негативному ставленню відповідала концепція подачі матеріалу про ОУН і УПА «без коментарів», а для тих, кому й надалі був до вподоби радянський історичний наратив – міг дізнатися «про безчинства бандерівських воєн».

Висновки. В результаті дослідження репрезентацій та інтерпретацій теми українських націоналістів у оновленій експозиції Музею ВВВ 1994 р. виявлено деякі зміни, порівняно із 1940–1970-ми рр. Урізноманітнювалася тональність їхньої оцінки – до негативної додалися також нейтральна та позитивна, порівняно із радянським часом, вони почали репрезентуватися як поборники незалежної України, а також, як учасники антинацистського руху опору. Проте, колишнє радянське трактування – «свавільників» і «братовбивць» продовжувало існувати поруч із новими. Це було обумовлено намаганням керівництва музею підтримувати добрі стосунки із ветеранським

середовищем лівацько-ностальгічного спрямування та іншими консервативними чинниками, зокрема, домінуванням у політичному керівництві вихідців із партноменклатури. Отже, відновлення демонстрації в експозиції матеріалів про ОУН і УПА не було аж занадто революційним, беручи до уваги попередній музейний досвід та значні зміни політичної кон'юнктури, від якої залежав Музей ВВВ.

В музейних репрезентаціях та інтерпретаціях було досить важко уникнути заполітизованості, оскільки музей виконував політичну функцію (патріотичне виховання). Керівництво Музею ВВВ намагалося лавірувати між політичними силами, в другій половині 1990-х симпатизуючи її лівому флангу. В той же час, заміна радянського наративу на націоналістичний не зарадила б справі, оскільки обидва вони входять у суперечність із науковою історією. Фактично, «реабілітація» ОУН і УПА мала чисто політичний характер – їхнє основне прагнення – незалежність України, хоч і через кілька десятиліть, реалізувалося, а переможці не зазнають осуду.

Натомість, було б доцільно, все ж дотримуватися задекларованих М. В. Ковалем та О. С. Артьомовим завдань, спрямованих на деполітизацію музейних репрезентацій та інтерпретацій. Для суспільства було б набагато корисніше, коли б Музей ВВВ не використовувався для політичної активізації тієї, чи іншої групи населення. Це було б оптимально і для музею, який зміг би уникнути політичних маніпуляцій, від яких він потерпає й дотепер. Для цього музей мав би стати науково-наративним, тобто таким, що пропонує науково обгрунтовану версію минулого, яка постійно уточнюється, має дискурсивний характер. Або ж репрезентації та інтерпретації Музею ВВВ мали б стати емпіричними. Сутність цього підходу полягає у тому, що музей має виступати не як ретранслятор певної політично вмотивованої інформації або ж історичних розповідей, суспільне використання яких – це вибір відвідувача. В цьому випадку музей виступає як інститут суспільного досвіду. Саме «видобування» з інформації про минуле цього досвіду є перспективним напрямом наукових досліджень і практичної музейної роботи.

Список використаних джерел

1. Артемів О. С. Храм ратної слави. Цього року виповнилося 20 років Музеєві історії Великої Вітчизняної війни [Текст] / О. С. Артемів // Голос України. – 8 жовтня 1994 року. – №192 (942).
2. Артемів О. С. Нова експозиція меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» [Текст] / О. С. Артемів, М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1994. – №6. – С.150–154.
3. Важливий, пам'ятний [Текст] / О. С. Артьомов // Ветеран України. – 26 лютого 1997 року.
4. З приводу «декомунізації» Музею історії Великої Вітчизняної війни у Києві [Електронний ресурс] / Вчена рада Національного музею історії України у Другій світовій війні // Музейний простір. Музей України та світу. – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/35530> – Дата звернення: 18.12.16.
5. Коваль М. В. Друга світова війна і Україна (1939–1945): Історіософські нотатки [Текст] / М. В. Коваль; С. В. Кульчицький – гол. ред., О. І. Ганжа – від. секр., О. І. Гуржій та ін. – К., 1999. – 75 с.
6. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення [Текст] / М. В. Коваль; гол. ред. С. В. Кульчицький та ін.; Інститут історії НАН України. – К., 1994. – 58 с.

7. Легасова Л. В. Україна в Другій світовій війні у музейному просторі [Текст] / Л. В. Легасова, Н. О. Шевченко // Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI ст.: Історичні нариси: У 2-х кн. Кн.2. – К., 2011. – С.898–940.

8. Лисенко О. С. Подолання «мифу війни», або від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики (з приводу 70-річчя перемоги над нацизмом і фашизмом) [Текст] / О. С. Лисенко. – Український історичний журнал. – 2015. – №2. – С.4–21.

9. Меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни»: Фотопутеводитель [Текст] / В. А. Жуковский, В. Д. Ольшанский, В. П. Фомина. – К., 1983. – 192 с.

10. Музей війни народної: Збірник наукових статей [Текст] / Упорядн.: В. О. Жуковский, М. В. Коваль, Л. В. Легасова та ін. – К., 1999. – 60 с.

11. Музей житиме [Текст] / О. С. Артьомов // Урядовий кур'єр. – 29 вересня 1994 року.

12. Ни на шлаг от правды [Текст] / А. С. Артемів // Правда України. – 6 вересня 1994 года.

13. Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників: Республіканська виставка: Довідник [Текст] / І. Кузовков, І. Дуб; за ред. Л. Кизя. – К., 1947. – 98 с.

14. Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Фотопутеводитель [Текст] / Г. Ю. Левицкий, М. К. Гершуни. – К., 1975. – 52 с.

15. Храм ратної слави: Методичний посібник проведення оглядової екскурсії по експозиції музею [Текст] / За заг. ред. О. С. Артьомова; Ред.: Л. В. Легасова, В. О. Жуковский, В. Д. Ольшанський; Матеріали підготували: Л. В. Легасова, Г. Л. Голубенко, І. П. Васильєва та ін. – К., 1997. – 40 с.

References

1. Artemov O. S. Khram ratnoi slavy. Tsoho roku vypovnylosia 20 rokov Muzejevi istorii Velykoi Vitchyznianoï viiny [Tekst] / O. S. Artemov // Holos Ukrainy. – 8 zhovtnia 1994 roku. – №192 (942).
2. Artomov O. S. Nova ekspozitsiia memorialnoho kompleksu «Ukrainskyi derzhavnyi muzei istorii Velykoi Vitchyznianoï viiny 1941–1945 rr.» [Tekst] / O. S. Artomov, M. V. Koval // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1994. – №6. – S.150–154.
3. Vazhlyvyi, pam'iatnyi [Tekst] / O. S. Artomov // Veteran Ukrainy. – 26 liutoho 1997 roku.
4. Z pryvodu «dekomunizatsii» Muzeiu istorii Velykoi Vitchyznianoï viiny u Kyievi [Elektronnyi resurs] / Vchena rada Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy u Druhii svitovii viini // Muzeinyi prostir. Muzei Ukrainy ta svitu. – Rezhym dostupu: <http://prostir.museum.ua/post/35530> – Data zvernennia: 18.12.16.
5. Koval M. V. Druha svitova viina i Ukraina (1939–1945): Istoriiosofski notatky [Tekst] / M. V. Koval; S. V. Kulchytskyi – hol. red., O. I. Hanzha – vid. sekr., O. I. Hurzhii ta in. – K., 1999. – 75 s.
6. Koval M. V. Ukraina u Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianoï viinakh (1939–1945 rr.): Sproba suchasnoho kontseptualnoho bachennia [Tekst] / M. V. Koval; hol. red. S. V. Kulchytskyi ta in.; Instytut istorii NAN Ukrainy – K., 1994. – 58 s.
7. Lehasova L. V. Ukraina v Druhii svitovii viini u muzeynomu prostori [Tekst] / L. V. Lehasova, N. O. Shevchenko // Ukraina v Druhii svitovii viini: Pohliad z XXI st.: Istorychni narysy: U 2-kh kn. Kn.2. – K., 2011. – S.898–940.
8. Lysenko O. Ie. Podolannia «mifu viiny», abo vid yakoi spadshchyny my vidmovliaemosia: naukovyi dyskurs, polityka pam'iaty ta suchasni vyklyky (z pryvodu 70-richchia peremohy nad natsyzmom i fashyzmom) [Tekst] / O. Ie. Lysenko. – Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 2015. – №2. – S.4–21.
9. Memorial'nyi kompleks «Ukrainskij gosudarstvennyj muzej istorii Velikoj Otechestvennoj vojny»: Fotoputevoditel' [Tekst] / V. A. Zhukovskij, V. D. Ol'shanskij, V. P. Fomina. – K., 1983. – 192 s.
10. Muzej viiny narodnoi: Zbirnyk naukovykh statei [Tekst] / Uporiadn.: V. O. Zhukovskiy, M. V. Koval, L. V. Lehasova ta in. – K., 1999. – 60 s.
11. Muzej zhytyme [Tekst] / O. S. Artomov // Uriadovyi kurier. – 29 veresnia 1994 roku.
12. Ni na shlag ot pravdy [Tekst] / A. S. Artemov // Pravda Ukrainy. – 6 sentjabrja 1994 goda.
13. Partyzany Ukrainy v borotbi proty nimetsko-fashystskykh zaharbnikov: Respublikanska vystavka: Dovidnyk [Tekst] / I. Ku-zovkov, I. Dub; za red. L. Kyzia. – K., 1947. – 98 s.

14. Ukrainiskij gosudarstvennyj muzej istorii Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg.: Fotoputevoditel' [Tekst] / G. Ju. Levickij, M. K. Gershuni. – K., 1975. – 52 s.

15. Khram ratnoi slavy: Metodichnyi posibnyk provedennia ohliadovoi ekskursii po ekspozitsii muzeju [Tekst] / Za zah. red. O. S. Artomova; Red.: L. V. Lehasova, V. O. Zhukovskiy, V. D. Olshanskyi; Materialy pidhotuvaly: L. V. Lehasova, H. L. Holubenko, I. P. Vasylieva ta in. – K., 1997. – 40 s.

Rudenko S. B., Phd in Culturology (Cultural Anthropology), doctor's degree applicant, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), rudenkob@ukr.net

**«Ukrainian patriots» against «German lackeys»
in representations and interpretations in refreshed exposition
of Museum of Great Patriotic war in Kiev in 1994**

The aim of this research is to show how representations and interpretations of Ukrainian nationalist theme in Museum of Great Patriotic War in Kiev in 1994 been innovation comparatively with more early museum narratives. Methodology. Skeptical empiricism. Conclusions. The tonality of appraisal of Ukrainian nationalist movement in WWII, compare with Soviet times became diverse (from negative to positive treatment). But, old soviet evaluations in which Ukrainian nationalists named as «lawlessness» and «fratricide» was still existed in museum representations and interpretations. It was caused by political situation in Ukraine and political views of the director of Museum, which wanted to save good attitudes with veterans environment, in which left soviet ideas were strong.

Keywords: Museum of Great Patriotic War in Kiev, Museum of WWII in Kiev, Ukrainian Insurgent Army, Organization of Ukrainian Nationalists, Soviet propaganda, representations and interpretations of the past in museum.

УДК 796.5(477)

Чепурда Г. М.,
кандидат філологічних наук, доцент, завідувач
кафедри туризму та готельно-ресторанної справи,
Черкаський державний технологічний університет
(Україна, Черкаси), anna_chepurda@ukr.net

**ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА
ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ
«ВЕЛИКОГО ПЛАНУ ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИРОДИ»**

Показано історичну ретроспективу теоретичного та практичного досвіду зміни природних умов у період становлення радянської влади в Україні, тобто аналізуються передумови формування концепції «Великого плану перетворення природи».

Констатується, що після приходу до влади більшовиків перед ними постала проблема продовольчого забезпечення країни. Окрім відновлення сільського господарства країни, зруйнованого бойовими діями, радянською владою було взято курс на його модернізацію та зменшення залежності рівня урожаю від природних умов.

Показано, що відновлення радянською владою сільського господарства країни, зруйнованого бойовими діями періоду Першої світової та громадянської воєн було спрямоване на його модернізацію та зменшення залежності рівня урожаю від природних умов.

Ключові слова: дослідники, зрошувальна система, лісосмуга, план, полезахисні лісосмуги, постанова, радянський уряд.

У свій час до порушеної нами проблеми зверталися В. В. Докучаєв, Д. В. Гак, І. Н. Романенко, В. А. Ковда, В. Е. Борейко, Г. В. Добровольський, П. Г. Вакулюк, В. І. Самоплавський [1; 3; 5; 6]. Водночас сучасні можливості дослідників у доступі до джерел дозволяють висвітлити раніше маловідомі сюжети з піднятої нами проблеми.

Метою статті є історична ретроспектива теоретичного та практичного досвіду зміни природних умов у період становлення радянської влади в Україні, тобто аналіз передумов формування концепції «Великого плану перетворення природи». Об'єктом дослідження виступає розроблення та реалізація «Великого плану перетворення природи» в Україні. Предметом дослідження є процес розроблення та прийняття

«Великого плану перетворення природи» та наступних документів, спорудження і введення в дію передбачених ним систем і об'єктів регулювання природи.

Завдання дослідження: дослідити теоретичні та практичні напрацювання щодо пом'якшення клімату в зоні українського степу і лісостепу до прийняття «Великого плану перетворення природи».

Після приходу до влади більшовиків перед ними постала проблема продовольчого забезпечення країни. Окрім відновлення сільського господарства країни, зруйнованого бойовими діями, радянською владою було взято курс на його модернізацію та зменшення залежності рівня урожаю від природних умов. Серйозним поштовхом до цього стали зокрема голод 1921–1922 років та страшної посухи в Поволжжі в 1924 р. [2, с. 8].

Перед початком масової колективізації у 1929 р. Наркомзем Української РСР провів широку нараду з питань створення системи полезахисних смуг. З основними доповідями на нараді виступали провідні вчені Г. М. Висоцький і В. Я. Гурський. На цій нараді особлива увага зверталася на обґрунтування породного складу, ширини міжрядь і конструкції полезахисних лісових смуг, відстані між повздовжніми полезахисними лісосмугами [3, с. 131]. Зважаючи на те, стверджував В. Я. Гурський, що смуги різної ширини при одній і тій же висоті дерев захищають однаковий простір поля, і що їхній вплив поширюється на відстань, яка дорівнює 25 висотам дерев, відстань між повздовжніми смугами має бути в основному 500 і між поперечними 1000 – 1500 м. у стиках між лісосмугами рекомендувалося встановити десятиметрові розриви [3, с. 131].

Саме в цей період на теренах України почалась справжня реалізація плану великого дослідника природи В. В. Докучаєва. Детальне вивчення природних умов і ґрунтів степової і лісостепової зони дали В. В. Докучаєву можливість скласти план збереження орних земель, рік і водойм, одержання високих і сталих урожаїв сільськогосподарських культур. В. В. Докучаєв запропонував широкий план боротьби з процесом висушування ґрунту і першочерговими заходами вважав: регулювання малих річок та верхоріччя великих для припинення грубих заносів у річні долини та створення загат для зрошення; регулювання балок та ярів, обсаджування їх деревами та будівництво в них ставків, затримувати воду на шляхах природного стоку скрізь, де тільки можна, і використовувати її на зрошення та інші потреби; регулювання водного режиму у відкритих степах на водорозділах, будівництво артезіанських колодязів для зрошення, будівництво ставків та водойм для збирання стічних поверхневих вод, насадження на непридатних для сільського господарства землях суцільних лісових масивів; встановлення правильного співвідношення ріллі, лісу та водних просторів шляхом обліснення значних площ у степах; заборону розорювання берегів річок, водойм і заплав, крутосилів і балок, затримування на полях снігу; впровадження таких способів обробітку ґрунту, які сприяли б найкращому використанню вологи, виведення нових сортів культурних рослин, які були б найбільш пристосовані до місцевих ґрунтових та кліматичних умов; створення на полях системи полезахисних лісосмуг [4, с. 9].

В 30–ті рр. XX ст. були завершені всі підготовчі заходи науково-методичного характеру. Було створено

мережу вищих навчальних закладів і технікумів, які готували спеціалістів із заліснення степів, було відкрито особливі навчально-дослідні інститути і станції по агролісомеліорації. Серед них особливо виділялись Всесоюзний інститут агролісомеліорації в Москві, Харківський інститут агролісомеліорації і Науково-дослідницький інститут землеробства центрально-чорноземної смуги ім. В. В. Докучаєва в Кам'яному Степі Воронезької області.

В цей час проводилась трудомістка робота по районуванню: сорти висівались на дослідницьких станціях, які розміщувались в різних регіонах, і потім порівнювались між собою на протязі кількох років за самими різними показниками: за урожайністю, морозостійкістю, посуховитривалістю, якості зерна і т.ін. Сорти, які виявлялись найбільш урожайними в одному регіоні, поступались сортам-конкурентам в інших. Наприклад, в посушливих місцевостях доводилось жертвувати урожайністю, оскільки на перший план виходила проблема посухостійкості [5, с. 29]. Тут невисокий, але більш стабільний урожай був важливішим за взлети та падіння. В інших районах важливішими були скороспілість чи морозостійкість. За результатами цієї роботи видавались перші зведені каталоги районуваних сортів з рекомендаціями, які базувались на багаторічній статистиці. Паралельно проводилась робота над виведенням нових сортів та покращенням старих місцевих і товарних сортів, які було виведено та розповсюджено торговими фірмами ще в XIX ст. Перехід до чистолінійних сортів дозволяв підвищити середню урожайність.

Були видані десятки, якщо не сотні робіт, присвячених самим різним питанням, від організації дослідної справи, до конкретних рекомендацій з обробітку різних сільськогосподарських культур і веденню сільського господарства в різних регіонах СРСР, які базувались на багаторічному досвіді. Вершиною цих праць стали колективні монографії «Теоретичні основи селекції рослин» (1935–1937 рр.) та багатотомна «Культурна флора СРСР», видання якої розпочалось в 1935 р. [2, с. 10].

Широко також були розгорнуті роботи з вивчення і інвентаризації ґрунтових ресурсів, організації нового суспільного землеволодіння і внутрішньогосподарського землеустрою. Особливо великий розвиток отримали великомасштабні (1:10000 – 1:25000) ґрунтово-картографічні дослідження для сівозмін та агрохімічного обслуговування.

До 1939 р. були досліджені ґрунти колгоспів та радгоспів на загальній площі 120 млн. га, що склало близько ¼ всієї площі колгоспів і радгоспів СРСР [6, с. 118].

До 1940 р. за рівнем вивченості ґрунтів і забезпечення господарств ґрунтово-картографічними і ґрунтово-аналітичними матеріалами СРСР порівнявся з Німеччиною та Англією.

В цей же час радянський уряд та дослідники приділяли велику увагу і питанню посадки лісів і лісосмуг у регіонах з високим рівнем загрози посух. У 1920–х рр. були розпочаті роботи по закріпленню ярів, сипучих пісків, залісненню вирубок у посушливих районах країни. 29 квітня 1921 р. було прийнято постанову про боротьбу з посухою, проте в Україні

з 1921 по 1927 рр. було посаджено лише 2 тис. га полезахисних лісосмуг. Лише 1929 р. Наркомзем Української РСР провів широку нараду з питань створення системи полезахисних смуг [3, с. 131].

А в 1931 р. було прийнято постанову Ради народних комісарів і ЦК ВКП(б) про створення широких полезахисних насаджень на незрошуваних та зрошуваних територіях. Тій же проблемі партія та уряд приділяли в другій та третій п'ятирічці особливу увагу, що знайшло своє відображення в постанові Ради народних комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) від 26 жовтня 1938 р. «Про заходи забезпечення стійкого урожаю в посушливих районах СРСР» та ряді наступних постанов та наказів керівних органів [6, с. 118].

До того ж завдяки інтенсивній і продуктивній діяльності вже вище згаданих науково-дослідницьких установ було остаточно доведено величезне значення степового лісорозведення для боротьби з посухою і отриманням високих і стійких урожаїв та допомогла розробити нові структури і типи полезахисних насаджень, правила їх роз приділення та агротехнічні прийоми їх створення.

Загалом протягом 1930–х рр. і до 1941 р. було висаджено 43,5 тис. га полезахисних лісових смуг, проте, як показало обстеження комісії УкрНДЛГА, значна частина їх загинула (45%) або знаходилась в незадовільному стані (36%) [3, с. 131]. Це свідчило про низьку якість лісокультурних робіт.

Гостро в цей період стояло і питання використання водних ресурсів України, зокрема і Дніпра. Вже в кінці 20–х рр. XX ст. Державна комісія з електрифікації визнала за необхідне здійснити в найкоротші терміни будівництво гідроелектростанції на Дніпрі. Радянське державне керівництво визнавало, що великі будови на Дніпрі мають особливе значення для піднесення економіки півдня України, і насамперед – Херсонської, Запорізької, Миколаївської і Дніпропетровської областей.

Збудована за проектом професора І. Г. Александрова в роки першої п'ятирічки сама потужна в Європі Дніпровська гідроелектростанція ім. Леніна поклала початок використанню енергетичних ресурсів Дніпра. У той же час побудова цієї електростанції дала величезний практичний досвід, який в майбутньому було використано при створенні ряду важливих водних-артерій Українського степу – каналів [7, с. 10].

Необхідно відмітити, що зрошувальна система в нашій країні, і зокрема на Півдні України, існувала. Для боротьби з посухою у передвоєнні роки були створені у колгоспах та радгоспах зрошувальні ділянки по 15 – 25 га. Була підготовлена технічна документація та розпочате будівництво великих іригаційних масивів: Маяко-Біляєвського на площі 3000 гектарів та Троїцької зрошувальної системи на площі 900 гектарів (обидва об'єкти в Одеській області); Капуловського масиву на площі 1500 гектарів (Дніпропетровська область); Кам'янського зрошувального масиву на площі 100 гектарів (Запорізька область); в радгоспі Полякова на площі 3800 гектарів а у радгоспі «Городній Велетень» на площі 2000 га (обидва у Херсонській області) [8, арк. 2]. Розпочате у передвоєнні роки іригаційне будівництво по Українській РСР, за словами М.С. Хрущова, з ряду причин було призупинене, не двілячись на те, що українськими науково-дослідними та проектними

організаціями були встановлені значні можливості розвитку зрошення в Україні [8, арк. 3].

Отже, якщо у 1916 р. зрошувані площі на території України були незначні і становили всього лише 6 тисяч га, то перед Другою світовою війною загальна площа зрошуваних земель в Українській РСР зросла до 102,5 тис. га [9, с. 13]. За обережними підрахунками Ради Міністрів Української РСР загальна площа зрошення на півдні України могла бути доведена до 2,7 – 3,0 млн. га. При 60% долі участі у сівозміні зернових, Українська РСР могла щорічно одержувати з цих зрошуваних земель цілковито стійкий валовий збір зерна у 400 млн. пудів при середній урожайності 225 пудів з га [10, арк. 3]. Великі водні артерії: Дніпро, Південний Буг, Дністер, Дунай могли зрошувати 2,0 млн. га; по Дніпру – південна ліва частина – на площі 1,5 млн. га; по Південному Бугу – 250 тис. га; по Дністру – 100 тис. га; по Дунаю – 100 – 150 тис. га. Навіть стічні і шахтні води міст Української РСР та промислових районів Донбасу та Криворіжжя могли дати до 100 тис. га зрошуваних земель додатково [9, с. 13].

Але зрошувальна система, яка існувала на той час, не відповідала сучасному рівневі розвитку сільського господарства. Тогочасні зрошувальні системи мали густу сітку постійних, непрохідних для сільськогосподарських машин зрошувальних каналів, які, як правило, робилися через кожні 80 – 150 метрів і розділяли зрошувані землі на дрібні, відокремлені поливні ділянки розміром у 1,5 – 3 – 10 га.

Багаторічна практика показала, що густа мережа постійних зрошувальних каналів при малих розмірах поливних ділянок: приводить до недовикористання 4 – 6, а у ряді випадків 10 – 12% поливних земель, зайнятих безпосередньо під постійними зрошувачами і розташованими вздовж зрошувальних каналів, що звичайно не засівалися сільськогосподарськими культурами; приводить до втрат врожаю до 3 – 5% внаслідок пошкодження посівів сільськогосподарських культур машинами при поворотах; перешкоджає високопродуктивному використанню тракторів, комбайнів, бавовнозбиральних та інших сільськогосподарських машин, не дозволяє проводити механізований попередній обробіток просапних культур, а також призводить до підвищених втрат пального при роботі тракторів; підвищує обсяг робіт з очистки постійних зрошувальних каналів від наносів та рослинності, при чому така робота на той час виконувалась, як правило, вручну і відволікала велику кількість робочої сили колгоспів і радгоспів; збільшує втрати води на фільтрацію, що сприяє підвищенню рівня ґрунтових вод та погіршує меліоративний стан поливних земель; сприяє розвитку уздовж зрошувальних каналів осередків бур'янів та шкідників сільськогосподарських культур [11, с. 642].

Багато передових колгоспів і радгоспів, науково-дослідницькі установи розробили і застосували на практиці нові, досконаліші способи облаштування зрошувальної мережі шляхом заміни постійних зрошувальних каналів такими каналами, які влаштовуються тільки на період поливів і зарівнюються в залежності від вимог механізації обробітку ґрунту та догляду за посівами.

Накоплений передовими колгоспами, радгоспами, а також науково-дослідними установами досвід перевлаштування зрошувальних систем на той час дозволив повсюдно перейти на нову систему зрошення із застосуванням тимчасових зрошувальних каналів. Ця нова система зрошення відкрила можливості проведення ширших заходів з покращення використання зрошувальних земель і застосування більших поливних ділянок.

Таким чином, екологічна катастрофа яка в наслідок хижачького розорювання земель охопила Північно-причорноморські степи в кінці XIX – на початку XX ст. та викликані нею пилові бурі, посухи та неврожаї сприяли активізації пошуку шляхів її подолання та забезпечення сталого високого рівня урожаю.

Ще в другій половині XIX ст. цілий ряд дослідників почали активно займатись цим питанням. Більшість з них сходилось на думці, що для ефективної боротьби з посухою та ерозійними процесами, які охопили південь України потрібно проводити заліснення цих територій. Також широкого поширення зазнали і ідеї створення зрошувальної системи за рахунок Дніпровських вод. Особливо ґрунтовно цим питанням в цей період займався В. В. Докучаєв, який на основі матеріалів здобутих під час своїх експедицій розробив цілу програму заходів направлену на підвищення врожайності степових ґрунтів та боротьби з посухами та ерозійними процесами. Суть запропонованих методів зводилась до масштабного смугового лісорозведення – створення суцільної мережі лісосуғ різних рангів, структури і певної орієнтації, що мали розділяти територію на прямокутні ділянки і оконтурювати яри і балки; створення чисельних водойм і запровадження травопільної системи землеробства. За докучаєвським планом лісосуғи мали зайняти 10 – 20% загальної площі степових територій. Окрім теоретичних напрацювань велика кількість дослідників за свої та урядові кошти займалися і практичною реалізацією своїх ідей. Проте недостатня увага з боку царського уряду до цієї проблематики, початок Першої світової війни, а згодом і трагічні події національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. перешкодили втіленню в життя тих заходів які пропонувались.

Отже, як бачимо, з приходом до влади більшовиків питання продовольчого забезпечення країни стало одним з головних. Окрім розрухи в якій опинилось сільське господарство України ситуація ускладнювалась ще й голодом 1921–1922 років. Все це вимагало від нової влади пошуків шляхів модернізації сільського господарства та підвищення стабільності та рівня урожайності хлібних регіонів країни. Це сприяло відновленню досліджень та залучення напрацювань дореволюційного періоду. Загалом в 30-х рр. XX ст. було розгорнуто масштабні теоретичні та практичні роботи. Створено цілу мережу селекційних станцій, підготовлено відповідні кадри, проведено повну картографію ґрунтів. Було отримано перший серйозний досвід з використання вод Дніпра – збудовано Дніпрогес. Все це сприяло накопиченню теоретичних знань і практичного досвіду, які в кінці 40-х рр. XX ст. знайшли своє втілення у «Великому плані перетворення природи».

Список використаних джерел

1. Докучаев В. В. Наши степи прежде и теперь / В. В. Докучаев. – М.–Л.: ОГИЗ. – Сельхозгиз, 1936. – 116 с.; Ковда В. А. Великий план преобразования природы. – М.: Изд.-во АН СССР, 1952. – 110 с.; Борејко В. Е. История охраны природы Украины (X век – 1980 г.) / В. Е. Борејко. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 1997. – Т.2. 1941–1980. – 192 с.
2. Сукачев В. Н. Великий Сталинский план преобразования природы степных и лесостепных районов нашей страны / В. Н. Сукачев // Вопросы географии. Сб. девятнадцатый, 1950. Преобразование природы и хозяйства Союза ССР. – М.: Государственное изд.-во географической литературы, 1950. – С.5–22.
3. Вакулюк П. Г. Лісовідновлення та лісорозведення в Україні: Монографія / П. Г. Вакулюк, В. І. Самоплавський. – Х.: Прапор, 2006. – 383 с.
4. Басун О. П. Діяльність професор Б. Г. Іваницького в контексті розвитку агролісомеліоративної дослідної справи в Україні (кінець XIX – перша половина XX ст.) / О. П. Басун: Автореф. дис... к-та іст. наук: 07.00.07 / Українська академія аграрних наук; Держ. наук. с.-г. бібліотека УААН. – К., 2007. – 19 с.
5. Гак Д. В. Великие стройки коммунизма и преобразование природы / Д. В. Гак, И. Н. Романенко. – Симферополь: Крымиздат, 1952. – 117 с.
6. Добровольский Г. В. Почвенные ресурсы России за 150 лет / Г. В. Добровольский // Россия в окружающем мире. – М.: ЭКСМО, 2002. – С.117–119.
7. Сліпченко П. С. Величні будови сталінської епохи на Дніпрі: Стенограма публічної лекції / П. С. Сліпченко. – К., 1951. – 51 с.
8. Довідка про можливості забезпечення запланованого зростання енергії // Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.80. – Спр.698.
9. Жеребкін Г. П. Великі будови комунізму на Дніпрі і розвиток промисловості Півдня Української РСР / Г. П. Жеребкін. – К.: Наукова думка, 1952. – 180 с.
10. Довідка про стан організації боротьби з ерозією ґрунту лісгоспах та ЛМС Луганської області // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.5105. – Оп.2. – Спр.242.
11. Постановление Совета Министров СССР от 17 августа 1950 г. «О переходе на новую систему орошения в целях более полного использования орошаемых земель и улучшения механизации сельскохозяйственных работ // Известия. – 1950. – 18 августа.
10. Dovidka pro stan organizacii' borot'by z erozijeju gruntu lisgospah ta LMS Lugans'koi' oblasti // Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukraїny. – F.5105. – Op.2. – Spr.242.
11. Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 17 avgusta 1950 g. «O perehode na novuju sistemu oroshenija v celjah bolee polnogo ispol'zovanija oroshaemyh zemel' i uluchshenija mehanizacii sel'sko-hozjajstvennyh rabot // Izvestija. – 1950. – 18 avgusta.

Chepurda A. N., candidate of sciences (philology), associate professor, head of tourism and hotel and restaurant business, Cherkasy State Technological University (Ukraine, Cherkasy), anna_chepurda@ukr.net

Historical retrospective formation of the concept «Great plan transformation of nature»

Displaying historical retrospective of theoretical and practical experience changing environmental conditions in the period of soviet power in Ukraine, that analyzes the prerequisites for the formation of the concept of «Great plan transformation of nature».

It is noted that after coming to power of the Bolsheviks they face the problem of food security of the country. In addition to restoring the country's agriculture destroyed by the fighting, the Soviet government embarked on its modernization and reduction of dependence on natural crop conditions.

It is shown that the restoration of soviet power the country's agriculture destroyed by fighting during the First World and the Civil War was aimed at its modernization and reduction of dependence on natural crop conditions.

Keywords: researchers, irrigation system, belts, plan, shelterbelts, decree, soviet government.

* * *

УДК 339.16.012.23:334.726

Власов В. І.,

доктор сільськогосподарських та економічних наук, професор, головний науковий співробітник, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

ХВИЛІ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ РОЗВИТКУ

Мета – надати оцінку процесам розвитку світової торгівлі. Методи досліджень – аналіз розвитку за даними міжнародних установ світової торгівлі за період 1990–2014 рр. з визначенням особливостей цих процесів і хвиль її глобалізації. Основні висновки: 1. Вимушеність дій країн в межах правил «золотого корсету»; 2. Глибока інтеграція фінансової сфери при формуванні потужного фінансового світового ринку; 3. Зростання потоків прямих іноземних інвестицій (ПІІ); 4. Тенденція покращення торговельного балансу (експорт–імпорт) транзитивних країн; 5. Зростання обсягів внутрішньої торгівлі (експорту) в межах регіональних торговельних утворень; 6. Зміна структури експорту основних товарів при зростанні питомої ваги обсягів експорту природного газу, нафти і нафтопродуктів; 7. Хвилюподібне зростання світових обсягів експорту; 8. Поступове зменшення впливу політичних інституцій і вихід на авансцену світової політики величезних фінансових ресурсів; 9. Стрімкий розвиток інформаційних технологій; 10. Безпрецедентне посилення транснаціональних компаній; 11. Гіпертрофована хвиля міграції населення; 12. Делегування державами частини своїх повноважень наддержавним установам і організаціям; 13. Зростання країн з різним рівнем економічного розвитку; 14. Подальша лібералізація торгівлі.

Ключові слова: світова торгівля, експорт, економічний розвиток, хвилі глобалізації світової торгівлі, відкритість економік, глобалізаційний вплив, система.

Головною рушійною силою, яка формує світову економіку й економіку кожної країни, є торгівля, темпи обсягів якої випереджають темпи зростання ВВП, і транснаціональні компанії (ТНК). При цьому необхідно відмітити дуже цікавий факт: як би хто ні трактував реалії розвитку світової торгівлі і посилення ролі ТНК (з одного боку це формоутворюючі сили глобалізації, а з іншого – сили, які є основою глобалізму), головним чинником є те, що внаслідок започаткованих у 1978 році економічних реформ у комуністичному Китаї, а потім політичних, та економічних перетворень у країнах

соціалістичного табору на теренах Центральної і Східної Європи та колишнього СРСР, світ нарешті прийшов до однакового мислення – економічне зростання є неможливим без єдиних підходів до процесів ринкової економіки і вільної торгівлі.

При цьому особливості цих процесів, за нашою оцінкою, наступні:

1. Країнами-глобалізаторами було сформульовано правило «золотого корсета», згідно з яким кожна країна, що входить до світового поділу праці, повинна підкоритися таким вимогам: основним двигуном економічного розвитку стає приватний сектор економіки, країна тримає низький рівень інфляції і зберігає стабільність цін при скороченні адміністративного апарату держави і розробці збалансованого бюджету. Одночасно максимально скорочуються імпорتنі тарифи при відмові від квот на імпорту продукції та зростання експорту. На фоні цього обов'язковим є приватизація державних підприємств і роздроблення внутрішніх монополій, відмова від регулювання руху капіталів при відкритості індустрії країни і надання права іноземцям купувати будь-які акції, цінні папери та землю.

2. Глибока інтеграція фінансової сфери при формуванні потужного світового фінансового ринку, база якого – сучасні інформаційні технології, які наблизили майже впритул основні фінансові центри і контрагентів, що користуються послугами цих центрів, скоротивши час на фінансові операції і знизивши вартість такого обслуговування. Крім того, відбулася дерегуляція банківської діяльності при знятті обмежень на проведення фінансовими інститутами різнобічних фінансових операцій, що сприяло формуванню фінансових холдингів, які надають клієнтові широкий набір послуг – від кредитування до страхування фінансових ризиків і торгівлі ф'ючерсами. Внаслідок цих тенденцій у світі сформувалася потужна система транснаціональних фінансових установ (ТСНФУ).

3. Зростання потоків прямих іноземних інвестицій (ПІІ), що посилювалися після послаблення контролю за переміщенням капіталу із розвинутих країн і формування більш прийнятної політики для інвестування капіталу країнами, що розвиваються. Це забезпечило, за даними UNCTAD, зростання притоку ПІІ від 7,4 млрд. дол. США в 1980 році до 681,4 млрд. дол. США у 2014 році, або в 92 рази проти десятикратного до розвинутих країн. При цьому, якщо у 1980 році в азійські країни, що розвиваються було спрямовано лише 0,57 млрд. дол. США, або 0,01% світового обсягу, то у 2014 році вже 465,3 млрд. дол., або майже 38%. В тому числі до Китаю 128,5 млрд. дол., або 10,5% світових, при підвищенні порівняно з 3,5 млрд. дол. США у 1980 році, або в 36,7 разів. Посиленню космополітичності капіталу сприяла лібералізація режимів прямих зарубіжних інвестицій, коли протягом 1992–2006 рр. у законодавствах багатьох країн було прийнято понад 2200 змін, спрямованих на лібералізацію залучення інвестицій [13].

При цьому останні роки спостерігається перевищення обсягів відтоку інвестицій над ввезенням, що зумовлено насамперед змінами напрямів їхнього руху по групі розвинутих країн – 324,3 млрд. дол. США, 2014 р., тоді як по групі країн, що розвиваються, навпаки притік

інвестицій перевищив обсяги їх відтоку на 213,3 млрд. дол. США, 2014 р. [13].

4. Тенденція покращення торговельного балансу (експорт–імпорту) транзитивних країн з – 8,9 в середньому за 1989–1991 роки до + 203,5 млрд. дол. США за 2012–2014 роки, відповідно в групі країн, що розвиваються, з + 15,5 до + 499,0 (у т.ч. Китай з + 3,4 до + 290,7) при його погіршенні в групі найменш розвинутих з – 7,8 до – 42,1 і розвинутих країн з – 121,7 до – 737,1 дол. США (в т.ч. США з – 113,0 до – 777,4) [10].

5. Зростання обсягів внутрішньої торгівлі (експорту) в межах регіональних торговельних угруповань порівняно зі зниженням за їх межі [13].

6. Зміни, за нашими розрахунками, структури експорту основних товарів за 2005–2014 рр. при зростанні питомої ваги обсягів експорту природного газу, нафти і нафтопродуктів в загальному експорті розвинутих країн при зниженні її в групі країн, що розвиваються, а також посиленні експорту розвинутими країнами дороговісних металів і медикаментів і медичних інструментів [13].

7. Після підйому темпів зростання світових обсягів експорту, викликаного підписанням угоди щодо створення СОТ, до 8,4% середньорічних за 1990–2000 роки проти 7,0% за попереднє десятиріччя, нове підняття до 13,7% у наступне десятиріччя з падінням до 2,4% за 2010–2014 рр. Зміна темпів відбулася синхронно в усіх групах країн: що розвиваються, транзитивні й розвинуті при особливо помітних у перших: відповідно 3,8; 14,4 і 21,2% при водночас загальмуванні темпів зростання в групі розвинутих країн відповідно з 8,6 до 6,7 і навіть падінні до 0,8% за 2010–2014 рр. [13].

8. Поступове зменшення влади політичних інституцій і вихід на авансцену світової політики економічних інституцій з величезними фінансовими ресурсами.

9. Стрімкий розвиток інформаційних технологій з формуванням реальної глобальної інформаційної системи, яку започаткувало супутникове телебачення і в гігантських масштабах розвинув Інтернет. Станом на грудень 1995 року за даними Internet World Usage Statistics користувачів Інтернету у світі було 16 млн. при першому подвоєнні у 1996 році, другому у 1998 році, а в червні 2016 року таких було понад 3,6 млрд. при зростанні з 2000 року на 91823% [16].

10. Безпрецедентне посилення транснаціональних компаній і збільшення кількості останніх, а головне присутність їх у вигляді філій в інших країнах, обсяг продажу яких за даними UNCTAD зріс з 1982 по 2012 р. від 2,5 до понад 26 трлн. дол. США, а експорт становив понад 7,5 трлн. дол. США, або майже третину світових обсягів [13].

11. Гіпертрофована хвиля міграції населення, відмінність якої від міграції у XIX ст. полягає в тому, що у той час люди мігрували з Європи до Нового Світу, тоді як нині відбувається міграція людей з перенаселених бідних країн Африки, Азії та Латинської Америки до заможних Європи, США і Канади у пошуках роботи і кращого життя при надзвичайному посиленню хвилі біженців Близького Сходу [3].

12. Делегування державами частини своїх повноважень різним регіональним і міжнародним установам, більша частина яких так чи інакше пов'язана з ООН.

13. Зростання нерівності країн з різним рівнем економічного розвитку. Якщо за період 1990–2014 років ВВП на одну особу в розвинутих країнах зріс в середньому на 43571 дол. США, то в країнах, що розвиваються, лише 5691 дол. США. Таким чином розрив між цими групами країн зріс з 18830 дол. США у 1990 році до 37880 дол. США у 2014 році, або у 2 рази [наші розрахунки за даними – 13].

14. Подальша лібералізація умов торгівлі при поширенні правил ринку, який є найбільшою інституціональною вигадкою людства, зі створенням унікального механізму передачі інформації всім учасникам ринку через ціни при всепланетному запровадженні такого вирішального інструменту ринкової економіки як приватна власність, комбінація яких позитивно впливає на економічний прогрес через вмиле управління майном, ефективне (нажаль не завжди) використання ресурсів при водночас приділенні все більшої уваги збереженню ресурсів для майбутніх поколінь.

При цьому дуже цікавим, на наш погляд, є висновок американського дослідника Дж. Бхагвати щодо оцінки «нечесної торгівлі» розвинутих країн з бідними країнами, яка (оцінка), на його думку, притаманна, насамперед, бідним країнам, і що внаслідок некоректних узагальнень загроз з боку глобалізації у сфері торгівлі вони (загрози) часто перебільшуються [2, с. 10].

Оскільки однією з головних рушійних сил глобалізаційних процесів, що формує світову економіку й економіку кожної країни, є торгівля, то автор зробив оцінку ролі останньої та її трансформацію з виділенням трьох хвиль глобалізації світової торгівлі.

Але насамперед зазначимо, що сучасним хвилям міжнародної торгівлі передувало формування чотирьох світових торговельних систем:

Перша – з центром у Месопотамії.

Друга – поліцентрична з епіцентрами у Персії, Греції, Римі, Індії, Китаї.

Третя – склалася у період середньовіччя з основним центром у Візантійській імперії, з орієнтацією торгівлі і бурхливою арабською експансією в торговельні центри Середземномор'я, Індійського океану і Південної Африки.

Четверта – пов'язана з Великими географічними відкриттями, науковими і промисловими революціями, розвитком індустріальної цивілізації.

Протягом четвертої світової торговельної системи значний вплив на її формування мала Європа з її чотирма фазами економічного розвитку:

ліберальний ринок (1900–1913 рр.); автаркія (1914–1950 рр.); регульований ринок (1950–1973 рр.) і неоліберальний ринок (з 1973 р.) [6, с. 88–92].

Перша хвиля відбулася у період між 1870 роком і Першою світовою війною. При цьому, на нашу думку, непереможним фактом є те, що ні керівництво країн – головних гравців на світовій арені, ні керівники компанії у ті часи ще не розуміли значення міжнародної торгівлі як двигуна розвитку світової економіки, що призведе до глобалізації. Після неї в умовах майже економічної автаркії провідні держави світу з появою на світовій політичній арені нової сили – Радянського Союзу з його закритою економікою і внутрішнім ринком відкритим практично тільки для тих товарів, які були потрібні для реалізації планів індустріалізації країни,

почали достатньо активний переговорний процес щодо лібералізації міжнародної торгівлі: 1923 рік – спрощення митних формальностей; 1924 рік – міжнародний торговельний арбітраж; 1925 рік – охорона промислової власності.

Пожвавлення міжнародної торгівлі було перервано Другою світовою війною, після закінчення якої встало питання щодо відновлення торгівлі, обсяги якої, наприклад, на Європейському континенті в 1935 році склали 9,4 млрд. дол. США, або 47% світових, а в 1945 році вони зменшилися до 4,1 млрд. дол., або до 16,7% світових. Ще до кінця війни стало ясно, що двосторонні угоди, на яких базувалася міжнародна торгівля все попередні роки, мають суттєві недоліки, оскільки майже кожна країна використовувала імпортні квоти як протизагрози цьому інструменту іншими країнами при очікуванні, що зиск від цього матимуть треті країни.

Потрібні були інші підходи і тому США взяли на себе ініціативу організації переговорів щодо створення нової системи міжнародної торгівлі, участь в яких прийняли як розвинуті, так і країни, що розвиваються. Зокрема США, Канада, Велика Британія, Австралія, Цейлон (нині Шрі Ланка), Бірма, Китай, Індія, Пакистан, Сирія та ін.

У 1947 році в Женеві 23 країни підписали Генеральну угоду щодо торгівлі і тарифів (ГАТТ), в якій було передбачено: зниження тарифів при затвердженні графіку їх реалізації; відміна в межах країн, що підписали угоду, всіх видів протекціонізму; застосування погоджених принципів і правил регулювання експорту та імпорту; проведення періодичних зустрічей уповноважених представників держав для обговорення подальших заходів розвитку торгівлі та виникаючих проблем і суперечок. Розпочалася **друга хвиля** глобалізації торгівлі.

Ця угода значно стимулювала розвиток торгівлі. Якщо через п'ять років після війни на початку дії ГАТТ обсяги торгівлі зросли більш ніж вдвічі, через 10 років знову більш ніж вдвічі, ще через 10 років знову більш ніж вдвічі, то після 1970 року почалася дія мультиплікативного ефекту в результаті приєднання до ГАТТ значної кількості інших країн (у 1991 році членами ГАТТ були 111 країн і ще 22 асоційованих), що сприяло майже вибуховому зростанні обсягів світового експорту с 313,9 млрд. дол. США в 1970 році до 5168,9 млрд. дол. США в 1995 році, або більш ніж у 16 разів.

Напередодні Другої світової війни світові обсяги експортної торгівлі ледве сягали 20 млрд. дол. США. Війна, природно, зруйнувала торгівлю на Європейському континенті. Якщо обсяги експорту європейських країн у 1935 році (з вересня 1939 р. на континенті вже йшли бойові дії) становили 9,4 млрд. дол., або понад 47% світових, то у 1945 р. вони зменшилися до 4,1 млрд. дол., або до 16,7%.

Через п'ять років після війни з початком дії Генеральної Угоди по торгівлі і тарифах обсяги експорту зросли більше, ніж у два рази, через 10 років більше ніж подвоїлись і ще через 10 років знову більше ніж подвоїлись, а після 1970 року розпочалася дія мультиплікативного ефекту, яка сприяла майже вибуховому зростанню обсягів світової торгівлі з

313,9 млрд. дол. у 1970 році до 2033,1 млрд. дол. у 1980 році, або більше ніж у шість разів.

На початку дій домовленостей, що були досягнуті протягом Уругвайського раунду переговорів зі створення СОТ, обсяги світової торгівлі у 1995 році перевищили обсяги 1945 році більше, ніж у 200 разів [7; 10; 11; 14; 15]. Багато в чому цьому «вибуху» торгівлі сприяв безпрецедентний розвиток транспортної інфраструктури – авіаційного, автомобільного, залізничного й водного транспорту, а також трубопроводів. Достатньо згадати мережу газопроводів Західний Сибір – Західна Європа. При цьому різко зменшилися ціни транспортування товарів.

Нині ми є свідками **третьої** хвилі глобалізації світової торгівлі, що розпочалася фактично з 1.01.1995 року, коли вступили в дію правила СОТ – організації, що стала правонаступницею ГАТТ, підписані у місті Маракеш у 1994 році. Її створенню передували сім раундів довгострокових переговорів, останнім з яких був Уругвайський.

Головний результат раунду – перехід від Договору по торгівлі до міжнародної Організації – СОТ, на правилах якої нині базується міжнародна торгова система, а саме правила це свого роду кодекс поведінки урядів у сфері регулювання зовнішньої торгівлі.

Створення цієї всесвітньої організації було зумовлено тим, що основною особливістю сучасної економіки є неможливість її розвитку тільки в межах національних кордонів. Більше того, основою національної політики кожної держави, незалежно від її розміру та рівня економічного розвитку, стало орієнтування на необхідність функціонування національних економік з урахуванням розвитку і потреб світового господарства. При цьому з 1995 по 2014 роки обсяги експорту зросли від майже 5,2 до понад 19,0 трлн. дол. США, або в 3,6 рази.

Оскільки головною особливістю розвитку світового ринку протягом життя одного покоління людей є стрімке зростання торгівлі, то автор зробив аналіз її змін у світі в цілому та групах країн з різним рівнем розвитку та по регіонах планети із застосуванням даних [7; 11; 14; 15], аналіз яких дозволив визначити особливості цих змін. **Перша** – темпи зростання обсягів торгівлі країн, що розвиваються, за період від 1980 до 2014 року в цілому перевищили темпи розвинутих країн майже у 2 рази, що зумовило підвищення питомої ваги цієї групи країн у світі від 29,6 до 44,6% при зменшенні питомої ваги розвинутих країн від 66,1 до 51,3%. Але слід враховувати, що чисельність населення країн, що розвиваються, перевищує населення розвинутих більше, ніж у 4,6 раз. Це зумовлює значну різницю в обсягах експорту товарів на одну особу. Якщо в розвинутих країнах у 2014 році ця величина становила понад 8440 дол., то в бідних – лише трохи більше 1430 дол. США. **Друга** – надзвичайно стрімкий розвиток країн Азійського континенту – насамперед Східної Азії, де пануюча роль належить Китаю. Так, якщо Азія в цілому збільшила обсяги експорту з 509,2 до 7579,9 млрд. дол., або майже у 18 разів, то Східна Азія – з 77,7 до 3763,3 млрд. дол., або у понад 48 разів, а Китай – з 18,1 до 2312,3 млрд. дол., або майже у 128 разів. **Третя** – зростання серед розвинутих країн світу значення групи розвинутих європейських країн, питома вага яких зросла з 66,3% у 1980 році до 67,9% у 2014 р. при відповідному

зменшенні питомої ваги Північної Америки з 19,7 до 16,8%, але при збереженні питомої ваги США на рівні 16,6. **Четверта** – хронічне відставання найбідніших країн світу. Природно, завдяки загальносвітовому зростанню обсягів торгівлі, експорт цих країн також збільшився, але тільки у 13,5 разів проти 13,9 разів по всіх бідних країнах. При цьому, питома вага експорту найбідніших країн світу до світових обсягів зросла від 0,7% у 1980 р. всього до 1,1% у 2014 році, а в межах угруповання бідних країн ця величина відповідно змінилася від 2,5 до 2,4%. **П'ята** – нарощування обсягів торгівлі послугами, які у 1990 році на світовому рівні складали трохи більше 18,0% загальних обсягів експорту, а у 2014 році досягли 20,9%. При цьому, якщо обсяги торгівлі товарами за 1990–2014 рр. зросли у 5,4 разів, то обсяги торгівлі послугами – у 6,4 раз. **Шоста** – те, що розвинуті країни нарощували обсяги торгівлі між собою: 1953 році – 38% загального експорту, 1963 – 49, 1973 – 54,6, 1987 – 54 і 1990 році – 76% (це було визначено самим фактом створення переважно розвинутих країнами системи ГАТТ, у межах якої було домовлено про скасування високих торговельних тарифів). Але після цього року намітилася тенденція поступового скорочення торгівлі розвинутих країн між собою. Хоча обсяги торгівлі розвинутих країн між собою залишаються занадто високими для сучасних умов глобалізації світової економіки, проте саме розвиток світової економіки, насамперед економіки бідних регіонів планети примушує розвинуті країни виходити на їх ринки. **Сьома** – превалювання темпів зростання обсягів торгівлі над темпами зростання ВВП. Восьма зростання відкритості економік як на регіональному рівні чи по угрупованню країн, так і по окремих країнах з різним рівнем розвитку. **Восьма** – зростання відкритості економік як на регіональному рівні чи по угрупованню країн, так і по окремих країнах з різним рівнем економічного розвитку.

За оцінкою відомого західного дослідника М. Кастельса, глобальна економіка є історичною реальністю, що здатна працювати як єдина система в режимі реального часу в масштабі всієї планети [4]. Але, на нашу думку, це твердження можна вважати лише побажанням, оскільки у сфері міжнародної торгівлі в сучасних умовах міжнародної інтеграції існують гострі протиріччя між окремими країнами та їхніми блоками і цього не можна не враховувати в умовах глобальної економіки. Яскравий приклад цього фактичний провал переговорів міністрів майже всіх країн світу в Канкуні (Мексика) після раунду торговельних переговорів у Доха (Катар). Ці переговори мали велике значення для політики у сфері сільського господарства, оскільки від їх рішень залежала подальша лібералізація світової торгівлі сільськогосподарською продукцією та здійснення аграрних реформ. Переговори в Канкуні підтвердили зростаючу зацікавленість країн, що розвиваються, у реформуванні сільського господарства, щоб активізувати свою роботу у СОТ. У СОТ ключову роль відігравали два зверхпотужних постачальники товарів на світовий ринок і водночас споживачі сільськогосподарської продукції – США та Європейський Союз. Вони фактично визначали всю політику СОТ. На переговорах у Канкуні США та ЄС запропонували для обговорення спільний документ щодо подальшого

розвитку світової торгівлі та проведення реформ у сільському господарстві, але їх пропозиції викликали несподіваний опір з боку країн, що розвиваються, і зрештою міністр торгівлі Мексики, що головував на переговорах, змушений був закрити засідання без прийняття рішень. На думку Т. Josling, цей факт засвідчив кінець гегемонії цих зверхпотужних партнерів у СОТ [8]. Але якщо бідні країни тільки починають відстоювати свої інтереси на рівні урядів, то в умовах глобалізації світової економіки набуває значного простору політика корпоративного глобалізму, або «економічного імперіалізму» [1], за принципами якого в усьому світі діють транснаціональні компанії розвинутих країн через понад 800 тис. своїх відділень, загрожуючи економічній безпеці практично будь-якої країни світу.

До речі, до заходів сприяння торгівлі в СОТ розуміється удосконалення вимог до документації та процедур на предмет їхнього відповідності нормам, які застосовуються при здійсненні експортно-імпорتنих і транзитних операцій, а відносно урядових закупок договір по них в той час розповсюджувався лише на ті країни, які його прийняли – Гонконг, Південна Корея та Сінгапур. Завданням групи було розробка положень, які б, у першу чергу, забезпечували прозорість таких закупок як до, так і після підписання контрактів при створенні в країнах внутрішніх механізмів контролю за їх здійсненням.

Разом із тим при всіх успіхах діяльності СОТ розпочалася її критика, не тільки з боку країн, що розвиваються, а й з боку розвинутих країн, яка призвела до закликів двох західних дослідників ліквідувати СОТ.

При цьому Р. Мохибер і Р. Вейсман вважають, що якщо деякі з цих проблем, як, наприклад, схильність СОТ до таємності, потенційно можуть бути вирішені, то головні проблеми – пріоритет комерції над іншими цінностями, обмеження демократичного прийняття рішень і тиск на локальні економіки – ні. Вони, безпосередньо притаманні СОТ і тому СОТ повинна припинити діяльність і чим швидше, тим краще [5, с. 93–94].

Під тиском країн третього світу, незадоволених політикою розвинутих країн у сфері сільського господарства та легкої промисловості, спрямованої на субсидування експорту цих товарів при водночас високих тарифах на напівготову і готову продукцію, насамперед із країн, що розвиваються, в 2001 році в м. Доха, Катар розпочався Дохійський раунд переговорів, названий раундом розвитку. Вже на самому його початку країни, що розвиваються відхилили пропозицію ЄС щодо обговорення конкурентної політики і сприяння розвитку торгівлі та інвестицій (так звані «Сінгапурські питання»), усунення піків тарифів, торговельних аспектів інтелектуальної власності, існування правил здійснення державних закупок та ін. Після цього протягом понад 10 років майже нічого не було змінено.

На фоні зростаючої критики діяльності СОТ як з боку спеціалістів, так і з боку країн, що розвиваються, насамперед, політики СОТ у сфері сільського господарства та легкої промисловості при відновленні текстильної війни, в основному проти Китаю та Індії, яку (політику) фактично диктували розвинуті країни, Дохійський раунд переговорів практично закінчився в

грудні 2013 року, коли, за ініціативою нового керівника СОТ Р. Азеведо, на острові Балі представниками 159 країн був погоджений і підписаний «Балійський пакет реформ» щодо спрощення митних правил і процедур міжнародної торгівлі, скорочення субсидій фермерам розвинутих країн, допомоги найменш розвинутим країнам і полегшення доступу на світові ринки бідним країнам, фактично розпочавши, на нашу думку, **четверту хвилю** глобалізації світової торгівлі.

За оцінкою аналітиків реалізація цих домовленостей дозволить зрости світовій економіці додатково на 1 трлн дол. США при створенні 20 млн. нових робочих місць в основному в бідних країнах.

За оцінкою СОТ спрощення бюрократичних і митних процедур дозволить скоротити платежі на кордоні вдвічі – до 5% вартості товарів при водночасном зменшенні обсягів обороту документів і прискоренні міжнародних товаропотоків, тоді як, наприклад, за старими правилами компаніям в середньому було потрібно 36 годин, щоб перевезти товар через митницю із Замбії в Зімбабве, що небезпечно для швидкопсуваючихся продуктів. В цілому СОТ очікує, що реалізація Балійського пакету буде сприяти зростанню експорту розвинутих країн на 5%, а бідних – на 10% [9].

Слід зазначити, що багаті та найбільш розвинуті бідні країни погодилися знизити тарифи на товари з найбідніших країн, а також те, що країни погодилися ініціювати скаргу до СОТ проти тих країн, які порушують правила щодо субсидування сільського господарства. Це своєрідне перемир'я лише на чотири роки, протягом яких країни повинні увійти в рамки правил субсидування аграрного сектору.

Природно, що більшість спеціалістів розцінює цю угоду як історичну, а сам Р. Азеведо вважає, що вона повертає СОТ її всесвітній характер.

Разом із тим, це ще не означає завершення Дохійського раунду переговорів, оскільки Угода повинна бути схвалена урядами кожної країни-члена СОТ. Тільки після цього вона набере чинності. Завершити Дохійський раунд переговорів буде складно про що свідчить те, що вже 31 липня 2014 року Індія заблокувала в СОТ погодження щодо спрощення процедур торгівлі, мотивуючи відсутністю зрушень у вирішенні питань зі створення запасів продовольства і наполягаючи ще на переговорах у Балі мати право на субсидування виробництва зернових у рамках власного закону щодо продовольчої безпеки.

В цілому застосування правил ГАТТ і СОТ насамперед позитивно вплинули на розширення участі в міжнародній торгівлі бідних країн. Якщо в 1980 році питома вага експорту товарів країнами, що розвиваються, складала 29,6%, а розвинутих – 66,1%, то через 24 роки питома вага перших зросла до 45,1%, або на 15,5 пунктів, а розвинутих, навпаки, зменшилася до 51,3%, або на 14,8 пункти [наші розрахунки за даними – 13].

Таким чином, можна констатувати вирішальну роль глобальних трансформацій у сфері управління міжнародною торгівлею для її розвитку за правилами ГАТТ, а потім СОТ. З іншого боку крім зростаючої критики діяльності СОТ є реальна загроза припинення її (СОТ) існування про що свідчить вибухове розповсюдження за останні роки у сфері торгівлі двосторонніх угод щодо створення зон вільної торгівлі

та митних союзів, чисельність яких, зареєстрованих у СОТ, зросла з 99 у 2005 році до 214 у 2011 році.

У цілому слід зазначити, що сучасна система світової економіки і торгівлі пройшла складний шлях від доіндустріальної економіки до формування Світової організації торгівлі, що нині об'єднує понад 150 країн світу.

За нашою оцінкою, різноманітність як процесів глобалізації світової економіки, так і поглядів на неї політиків і дослідників багатьох країн свідчать про великі зміни (хоча вони й не охоплюють усі регіони світу однаковою мірою), що відбуваються у світі, про «великий вітер перемін», про вступ усіх країн світу наприкінці минулого тисячоліття до дуже складного перехідного періоду, що характеризується глобалізаційним впливом на всі сторони життя світового суспільства, включаючи міжнародну торгівлю.

Аналіз змін цих особливостей, рівнів виробництва окремих видів продукції та торгівлі ними, зміни поглядів людей на харчування під впливом інформаційної революції, посилення міграції людей за різними причинами, названої нами мирним завоюванням територій, дозволило сформулювати теорію **глобалізаційного впливу міжнародної торгівлі**.

Під впливом глобалізаційних процесів у сфері спілкування націй через туризм, засоби масової інформації, Internet тощо дуже змінилися смаки значної частини населення афроазіатських країн. Фактично в цих країнах крок за кроком відбуваються інституційні зміни у сфері неофіційних обмежень, до яких відносяться звичаї людей у сфері споживання конкретної продукції, що зумовлює зміни обсягів як виробництва, так і внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Свій внесок надає гіпертрофована міграція, що забезпечує зростання попиту на продукцію, вживати яку звикли мігранти на їх батьківщині. Фактично можна вести мову щодо формування **інтегрованої світової торговельно-постіндустріальної системи (ІСТПС)**, яка породжує нові вимоги до людини – її освіти, кваліфікації, знань тощо при водночас величезних змінах уподобань і менталітету людей як у повсякденному житті, так і у взаємовідносинах між особами та націями.

Список використаних джерел

1. Белорус О. Г. Экономическая система глобализма: монография / О. Г. Белорус. – К.: КНЕУ, 2003. – 380 с.
2. Бхагвати Дж. В защиту глобализации: [пер. с англ.] / Дж. Бхагвати. – М.: Ладомир, 2005. – 448 с.
3. Доклад Всемирного банка и Международного Валютного Фонда: мир на этапе крупного демографического перехода с далеко идущими последствиями в области миграции, бедности и глобального развития / Интернет ресурс. – Режим доступа: С. \ Documents and Setting. – Назва з екрану.
4. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура: [пер. с англ.] / М. Кастельс. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
5. Мохибер Р. 10 причин ликвидации СОТ: Глобальный дискурс. Анализ процессов глобализации в свете различных методологий / Р. Мохибер, Р. Вейсман // Сб. статей под ред. В. Савина. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2003. – С.93–94.
6. Филипенко А. С. Экономическая глобализация: истоки и результаты / А. С. Филипенко. – М.: Экономика, 2010. – 511 с.
7. Commodity Yearbook 2003. – New York, Geneva: UN, 2003. – V.1. – 273 p.
8. Josling T. After Cancun: what next for agriculture subsidies? / T. Josling // Euro-Choices, 2003. – №3. – P.12–17.
9. Ministerial conference ninth session Bali: 3–6 December 2013 / Интернет ресурс. – Режим доступа: <https://www.wto.org>. – Назва з екрану.

10. Statistical Yearbook, 1951. – New York: UN, 1951. – 617 p.
11. UNCTAD Handbook of Statistics. – New York, Geneva: UN, 2005. – 454 p.
12. UNCTAD Handbook of Statistic. – New York, Geneva, 2009. – 502 p.
13. UNCTAD Handbook of Statistic. – New York, Geneva, 2015. – 398 p.
14. Yearbook of International Trade Statistics, 1960. – New York: UN, 1962. – 604 p.
15. Yearbook of International Trade Statistics, 1980. – New York: UN, 1981. – 1235 p.
16. World Internet Users Statistics / Интернет ресурс. – Режим доступа: <https://www.google.com.ua>. – Назва з екрану.

References

1. Belorus O. G. Jekonomicheskaja sistema globalizma: monografija / O. G. Belorus. – K.: KNEU, 2003. – 380 s.
2. Bhagvati Dzh. V zashchitu globalizacii: [per. s angl.] / Dzh. Bhagvati. – M.: Ladomir, 2005. – 448 s.
3. Doklad Vsemirnogo banka i Mezhdunarodnogo Valjutnogo Fonda: mir na jetape krupnogo demograficheskogo perehoda s daleko idushimi posledstvijami v oblasti migracii, bednosti i global'nogo razvitiia / Internet resurs. – Rezhym dostupu: C. \ Documents and Setting. – Nazva z ekranu.
4. Kastel's M. Informacionnaja jepoha: Jekonomika, obshhestvo i kul'tura: [per. s angl.] / M. Kastel's. – M.: GU VShJe, 2000. – 608 s.
5. Mohiber R. 10 prichin likvidacii SOT: Global'nyj diskurs. Analiz processov globalizacii v svete razlichnyh metodologij / R. Mohiber, R. Vejsman // Sb. statej pod red. V. Savina. – Sumy: ITD «Universitetskaja kniga», 2003. – S.93–94.
6. Filipenko A. S. Jekonomicheskaja globalizacija: istoki i rezul'taty / A. S. Filipenko. – M.: Jekonomika, 2010. – 511 s.
7. Commodity Yearbook 2003. – New York, Geneva: UN, 2003. – V.1. – 273 p.
8. Josling T. After Cancun: what next for agriculture subsidies? / T. Josling // Euro-Choices, 2003. – №3. – P.12–17.
9. Ministerial conference ninth session Bali: 3–6 December 2013 / Internet resurs. – Rezhym dostupu: <https://www.wto.org>. – Nazva z ekranu.
10. Statistical Yearbook, 1951. – New York: UN, 1951. – 617 p.
11. UNCTAD Handbook of Statistics. – New York, Geneva: UN, 2005. – 454 p.
12. UNCTAD Handbook of Statistic. – New York, Geneva, 2009. – 502 p.
13. UNCTAD Handbook of Statistic. – New York, Geneva, 2015. – 398 p.
14. Yearbook of International Trade Statistics, 1960. – New York: UN, 1962. – 604 p.
15. Yearbook of International Trade Statistics, 1980. – New York: UN, 1981. – 1235 p.
16. World Internet Users Statistics / Internet resurs. – Rezhym dostupu: <https://www.google.com.ua>. – Nazva z ekranu.

Vlasov V. I., Doctor of Agricultural Economics, Professor, Chief Researcher, National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Waves of international trade and especially its development

The purpose of the article – to assess the development of global trade processes. Methods of research – analysis of the evolution of world trade over the period 1990–2014, the identification of the features of these processes and its waves of globalization. Key findings: 1. Forced action by countries within the rules of the «golden corset»; 2. the deep integration of the financial sector in the formation of a powerful finance market; 3. Increased flows of foreign direct investment (FDI); 4. The tendency to improve the trade balance (exports–imports) of countries with economies in transition; 5. The increase in internal trade (export) within the regional–governmental trade associations; 6. Change the main products of export structure by increasing the share of natural gas exports, oil and oil products; 7. Wavy increase in world exports; 8. The gradual decrease in reduction of power politic institutions with access to the forefront of world politics enormous financial resources; 9. The rapid development of information technologies; 10. The unprecedented strengthening of transnational companies; 11. Hypertrophic wave of migration; 12. Delegation by States of their powers to supranational entities and organizations; 13. The increase in unequal countries with different levels of economic development; 14. Further trade liberalization.

Keywords: international trade, exports, economic development, the wave of globalization of trade, openness of the economy, globalization influence, the system.

* * *

УДК 930.2:[351.078:621.397]

Гай-Нижник П. П.,
доктор історичних наук, академік Української
академії наук, завідувачий відділу історичних студій
Науково-дослідного інституту українознавства
МОН України (Україна, Київ), Hai-Nyzhnyk@ukr.net

**КРИМСЬКИЙ ВУЗОЛ І ПИТАННЯ
ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ РФ У РОСІЙСЬКО-
УКРАЇНСЬКИХ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ ВЗАЄМИНАХ
(1991–2013 РР.)**

Висвітлено дипломатичний процес та двосторонні міждержавні угоди щодо умов перебування, статусу і повноважень Чорноморського флоту РФ на території України в контексті російсько-українських воєнно-політичних взаємин та геополітичних впливів у кримсько-чорноморському регіоні у довоєнний період.

Ключові слова: дипломатія, Чорноморський флот РФ, російсько-українські взаємини.

Починаючи з 1990 року, надто після проголошення Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р., стало остаточно зрозумілим, що Україна вже безповоротно здійняла прапор побудови своєї державності. Агонія Радянського Союзу і посилення національно-визвольних рухів не залишали сумнівів у скорому розвалі комуністичної імперії. Проте СРСР не міг зникнути безслідно й цілком логічним є те, що з його трупа мала постати нова формація і нею могла стати тільки Росія, яка на той час була представлена у младоімперських шатах РРФСР. Тож, ховаючи в історію Радянський Союз, Україна мала би, за сприятливої нагоди, безболісно й безкровно «розлучитися» і з Російською Федерацією, яка за тогочасних умов мусила перейматися власними проблемами.

Відтак, 19 листопада 1990 р., було підписано й відповідний Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою [23], який набув чинності 14 червня 1991 року. Згідно з ним (ст. 1), передбачалося, що «Сторони визнають одна одну суверенними державами і зобов'язуються утримуватись від дій, що можуть завдати шкоди державному суверенітету іншої Сторони», а також (ст. 6), що «Сторони визнають і поважають територіальну цілісність Української Радянської Соціалістичної Республіки і Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки у нині існуючих у межах СРСР кордонах» [23].

24 серпня 1991 р., у День проголошення незалежності України, Верховна Рада прийняла Постанову «Про військові формування на Україні» (№1431–XII), в якій йшлося про створення Міністерства оборони України й що усі військові формування, дислоковані на території республіки, підпорядковувалися Верховній Раді України, а урядові України наказувалося приступити до створення Збройних сил України, Республіканської гвардії та підрозділу охорони Верховної Ради, Кабінету міністрів і Національного банку України.

На початкових етапах незалежності Україна у виробленні основ своєї зовнішньополітичної доктрини мусила виходити не лише з огляду на механізм втілення своєї геополітичних прагнень і вигід, а й рахуватися із інтересами сусідніх держав, груп (блоків) держав, різних транснаціональних угруповань на локальному, регіональному та глобальному рівнях. Відтак власні геостратегічні пріоритети слід було сформувані у

концептуальних основах зовнішньополітичної стратегії України, зважаючи як на світове розташування сил і важелів впливів, так і, передусім, на практичні можливості і потреби держави та українського народу.

Тож необхідно було, насамперед, створити передумови для становлення Української держави як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин, напрацювати базову документально-правове підґрунтя для входження до системи міжнародних відносин, розпочати процес інтегрування до системи європейської і світової співпраці у загальному політичному процесі, налагодити самостійні господарські зв'язки на міжнародній арені, встановити двосторонні рівноправні відносини з державами світової спільноти та з найближчими сусідами.

На заході і півдні українських кордонів був блок НАТО, який інтенсивно розширювався на схід, на сході ж і півночі від них – Росія, яка прагла відновити свої геополітичні потуги на пострадянському просторі та у світі. Тож, з огляду на тогочасний розклад світової шахівниці та системи врівноваження впливів та протидії політичне керівництво країни ще на зорі відновлення її державності стало на шлях дотримання ідеї позаблоковості та нейтралітету, що й було зафіксовано у Декларації про державний суверенітет Української РСР 16 липня 1990 року. Проте вже 1993 р. у схвалених Верховною Радою України «Основних напрямках зовнішньої політики» зазначалося, що проголошена концепція нейтралітету не може бути перешкодою для повномасштабної участі України у загальноєвропейській структурі безпеки.

Курс України на державну незалежність одразу ж викликав спротив з боку Росії. Вже 26 серпня 1991 р. прес-секретар президента РРФСР Б. Єльцина заявив, що у разі припинення Україною союзницьких відносин Росія залишає за собою право перегляду кордонів, що суперечило російсько-українському договору від 19 листопада 1990 року. 28 серпня 1991 р. віце-президент Російської Федерації О. Руцкой на чолі офіційної делегації РРФСР прибув до Києва з метою змусити керівництво України відмовитися від щойно проголошеної незалежності, погрожуючи при цьому переглядом кордонів у разі відокремлення України від Росії. Утім, внаслідок дводенних перемовин, 29 серпня росіяни таки змушені були підписати комюніке, що підтверджувало територіальну цілісність сторін і непорушність їхніх кордонів. Тим не менш, відтоді стало зрозумілим, що з мертвого монстра СРСР на північ і схід від України відроджується нове імперське чудовисько – Росія.

Російська Федерація не припиняла висувати Україні територіальні претензії, які були оформлені офіційними рішеннями вищих державних органів Росії: 21 травня 1992 р. Верховна Рада РФ ухвалила Постанову №2809–І «Про правову оцінку рішень державної влади РРФСР зі зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 році», згідно з якою Постанова Президії Верховної Ради РРФСР від 5 лютого 1954 р. «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР» була визнана такою, що «не має юридичної сили з моменту її прийняття»; у грудні 1992 р. З'їзд народних депутатів РФ доручив Верховній Раді РФ розглянути питання про статус Севастополя, і 9 липня 1993 р. на виконання

цього доручення ВР РФ Постановою «Про статус міста Севастополя» оголосила федеральний статус міста [24, с. 4].

3 серпня 1992 р., Москва запустила у розробку й військово-морський пазл у своєму масштабному українсько-кримському геополітичному плані, який в контексті роззброєння України мав закріпити її присутність на важливому як з геополітичного й економічного, так і з військово-стратегічного боку, Кримському півострові, коли між Україною і Російською Федерацією було укладено Угоду «Про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР». У цьому першому («пробному») документі, зокрема, зазначалося, що, «враховуючи інтереси України і Росії як дружніх держав і прагнучи до забезпечення безпеки в басейні Чорного моря, Договірні Сторони вирішили на час до сформування на Чорному морі ВМС України та ВМФ Російської Федерації встановити перехідний період, до 1995 року включно» [50].

Угода між Російською Федерацією та Україною «Про принципи формування ВМФ Росії і ВМС України на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР» від 23 червня 1992 р., підписана у м. Дагомис, статтею 5 утверджувала положення про комплектування Чорноморського флоту, що здійснюється призвонниками Росії та України у рівних пропорціях 50% на 50%. Згідно з Угодою між Російською Федерацією та Україною «Про невідкладні заходи з формування ВМФ Росії та ВМС України на базі Чорноморського флоту» від 17 червня 1993 р. (м. Москва), у пункті «а» статті 2 цього документа закріплювалося положення про розподіл Чорноморського флоту – надводних кораблів, підводних човнів, військово-повітряних сил, берегових військ, ...а також усієї військової техніки ... та всього нерухомого майна між Росією та Україною у співвідношенні 50 на 50 відсотків (50% / 50%), а пункт «г» визначав, своєю чергою, фінансування Чорноморського флоту до його розподілу сторонами у рівних частинах – також у 50% на 50% [46, с. 154]. Тим не менш, 15 квітня 1994 р. президент України Л. Кравчук у черговій угоді з Б. Єльциним у Москві підписує нове співвідношення, за яким: «Україні залишається 15–20% кораблів і суден Чорноморського флоту» (стаття 2 угоди) [40, с. 156]. Майже за рік, в Угоді від 9 червня 1995 р., підписаній у м. Сочі, вже інший президент України Л. Кучма зменшить цей показник, визнавши її 4-ту статтю, у якій зазначалося: «Російській Федерації передається 81,7%, Україні – 18,3% кораблів і суден Чорноморського флоту» [46, с. 157]. Особисту й безпосередню відповідальність за це несуть найвищі тогочасні державні посадові особи України – Л. Кравчук і Л. Кучма.

30 вересня 1994 р. новий президент України Л. Кучма надіслав листи до президентів Росії, США, Франції та прем'єр-міністру Великої Британії «з пропозиціями щодо укладення багатостороннього (США, Росія, Велика Британія, Франція, Україна) Меморандуму» [56]. 5 грудня того ж 1994 року в Будапешті було підписано Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум) / Memorandum on Security Assurances

in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons. Зазначений документ було підписано президентами України, Росії та США – Л. Кучмою, Б. Єльциним і Б. Клінтоном, – а також прем'єр-міністром Великої Британії Дж. Мейджором під час засідань Саміту НБСЄ/ОБСЄ в Будапешті. Окрім трьох згаданих ядерних держав, дві інші, що є також постійними членами Ради Безпеки ООН, – Китай та Франція – офіційно висловили схожі гарантії, але формально не підписували Будапештського меморандуму (уряд КНР обмежився заявою від 4 грудня 1994 р., а Франція – Декларацією із супровідним листом президента Ф. Міттерана від 5 грудня 1994 р.).

Тим часом Російська Федерація продовжувала закріплювати свою військову присутність в Україні, паралельно зміцнюючи свої впливи на офіційний Київ й послаблюючи потенціал українських збройних сил. У 1996 р. спільна українсько-російська комісія здійснила оцінку вартості кораблів Чорноморського флоту. Україна отримала їх на 258 млрд. 358 млн., Росія – 934 млрд. 809 млн. доларів США. Було також визначено вартість берегових об'єктів, орендна плата Росією за їх використання та оренду землі. Севастополь визначено базою Чорноморського флоту Росії, вона ж взяла на себе певні зобов'язання щодо вирішення соціально-економічних проблем цього міста.

28 травня 1997 р. було підписано Угоду між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. У ній, з-поміж іншого, зазначалося, що «Російська Сторона зобов'язується не мати ядерної зброї у складі Чорноморського флоту Російської Федерації, який знаходиться на території України» (ст. 5), а також, що «військові формування здійснюють свою діяльність у місцях дислокації відповідно до законодавства Російської Федерації, поважають суверенітет України, дотримуються її законодавства та не допускають втручання у внутрішні справи України» (ст. 6). Серед інших статей з історичної ретроспективи варто згадати й про те, що російська Сторона зобов'язувалася відшкодовувати шкоду, «яка може бути завдана діями або бездіяльністю військових формувань чи особами з їхнього складу під час виконання ними службових обов'язків, громадянам або юридичним особам України, громадянам або юридичним особам третіх держав, які знаходяться на території України, в розмірах, установлених на підставі претензій, пред'явлених відповідно до законодавства України» (ст. 18). За справами ж про злочини, скоєні особами, які входили до складу російських військових формувань у Криму, або членами їхніх сімей на території України, мало б застосовуватися законодавство України і діяти суди, прокуратура та інші компетентні органи України (ст. 19). Угоду було укладено на 20 років, відлік яких вівся з дати початку її тимчасового застосування; термін дії Угоди мав автоматично продовжуватися на наступні п'ятирічні періоди, якщо жодна із Сторін не повідомить письмово іншу Сторону про припинення дії Угоди не пізніше ніж за один рік до закінчення терміну її дії [21; 51]. Того ж дня у Києві було підписано Угоду з Чорноморським флотом. Розрахунком за використання об'єктів у Криму Росія здійснювала шляхом щорічного зменшення державного

боргу України перед Росією на суму 9 млрд. 779 млн. доларів США.

Крім того, 28 травня прем'єр-міністрами П. Лазаренком та В. Чорномірдіним було підписано Угоду між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту. Основна база Чорноморського флоту Російської Федерації залишалася у м. Севастополі, на якій розміщувалися його штаб та інші органи управління, а також військові формування, підприємства, організації та установи Чорноморського флоту Російської Федерації. Чорноморський флот Російської Федерації використовував також такі пункти базування і місця дислокації: 31-й випробувальний центр з відповідними об'єктами забезпечення; аеродром Гвардійське з об'єктами забезпечення; військовий санаторій «Ялта» – у м. Ялта; 830-й пост зв'язку та ретрансляції у м. Ялта і 1001-й пункт високочастотного зв'язку в населеному пункті Прибережне Судакського району, порядок використання яких визначався окремою угодою між міністерствами оборони Сторін; 2436-й склад ракетного палива на станції Мамут. Бойових літаків морської авіації наземного базування Чорноморського флоту Російської Федерації, що тимчасово знаходилася на території України, мало бути не більше 22 одиниць [21; 49].

31 травня 1997 р. між Україною та Російською Федерацією було укладено Договір «Про дружбу, співробітництво і партнерство». Він за своєю договірно-правовою основою може вважатися стрижневим документом двосторонньої співпраці між Києвом і Москвою у довоєнний період. Ним, власне, передбачалося, що Високі Договірні Сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань із Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів¹. Обидві держави зобов'язувалися будувати власні взаємини на основі принципів взаємної поваги суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, незастосування сили або загрози силою, включаючи економічні та інші способи тиску, права народів вільно розпоряджатися своєю долею, невтручання у внутрішні справи, дотримання прав людини та основних свобод, співробітництва між державами, сумлінного виконання взятих міжнародних зобов'язань, а також інших загальновизнаних норм міжнародного права.

Важливим, з огляду на російсько-українську війну, розв'язану Кремлем 2014 року, є обопільне твердження з 1997 р., що добросусідство і співробітництво між цими країнами є вагомими факторами підвищення стабільності і безпеки в Європі та в усьому світі, а відтак держави здійснюватимуть тісне співробітництво з метою зміцнення міжнародного миру і безпеки. Крім того, Москва та Київ стверджували, що вживають необхідних заходів для того, щоб сприяти процесу

загального роззброєння, створенню та зміцненню системи колективної безпеки в Європі, а також посиленню миротворчої ролі ООН і підвищенню ефективності регіональних механізмів безпеки [26; 40, с. 51–58].

Більше того, статтею 7 визначалося, що в разі виникнення ситуації, яка, на думку однієї з Високих Договірних Сторін, створює загрозу миру, порушує мир або зачіпає інтереси її національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності, вона може звернутися до іншої Високої Договірної Сторони з пропозицією невідкладно провести відповідні консультації. Сторони мали б обмінюватися відповідною інформацією і за необхідності вжити узгоджених або спільних заходів з метою подолання такої ситуації, а також докласти зусиль до того, щоб врегулювання всіх спірних проблем здійснювалося виключно мирними засобами, і співпрацювати у відверненні та врегулюванні конфліктів і ситуацій, які зачіпають їхні інтереси.

Наголошу, що Договір було ратифіковано Верховною Радою України 14 січня 1998 р. [37], Державною Думою РФ 2 березня 1999 р. [41, с. 1159], а його статті підтверджені Конституційним Судом РФ, який припинив провадження у цій справі (через запит 157 депутатів Держдуми в частині підтвердження непорушності існуючих кордонів між державами), зважаючи на те, що набув чинності Федеральний Закон від 2 березня 1999 р. (№42-ФЗ) «Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Російською Федерацією та Україною», що був ухвалений Державною Думою 25 грудня 1998 року² та схвалений Радою Федерації 17 лютого 1999 року.

При цьому українській політичній верхівці уже тоді слід було затямити демарш російських парламентарів та їхню риторику. Противники підписання Договору підняли гвалт про зближення України з НАТО та ЄС, а після його ратифікації почалися протести з мотивів, що цей документ закріплює за незалежною Україною внутрішні адміністративні кордони Радянської України. Не варто було б забувати, що обіцяв у разі ратифікації Договору депутатам (а його противників там була більшість!) з трибуни Ради Федерації колишній міністр іноземних справ РФ І. Іванов, а саме: що Росія разом з Україною будуть використовувати Керченську протоку і води Азовського моря. Чи міркували над цими словами у Києві й чи аналізували сенс такої позиції Москви? А позиція Росії полягала (і полягає) у тому, аби Керченській протоці та Азовському морю надати статус внутрішніх вод Росії та України, а відтак й спільно використовувати косу Тузла, яка час від часу в силу звичайних природних змін стає островом. І росіяни не мали наміру відмовлятися від цієї мети, незалежно від договорів про дружби чи кордони тощо.

Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон [22] від 28 січня 2003 р. було ратифіковано Україною 20 квітня 2004 р. [36] та Російською Федерацією 22 квітня 2004 р. [31]. Відповідно до нього Сторони визначили проходження державного кордону між Україною та Російською Федерацією. Однак і після підписання

¹ Нагадаю принагідно, що в Основоположному акті НАТО–Росія від 1997 р. члени Альянсу для заспокоєння Росії з приводу її побоювань щодо розширення НАТО на схід декларували, що не будуть розміщувати значні військові потужності, включно з тактичною ядерною зброєю, на території нових країн – членів із Центрально-Східної Європи і Балтії, оскільки не мають відповідних «підстав, намірів чи планів» (т.зв. принцип трьох «ні»).

² У 1998 р. між Україною і Росією було підписано Договір «Про економічне співробітництво і міжнародну програму розвитку економічних зв'язків на 1998–2007 рр.».

Договору між Україною і Росією не були до кінця узгоджені лінії міждержавного кордону в Азовському морі та Керченській протоці (про що і йшлося вище). Найбільш гостро ця проблема постала у жовтні 2003 року. Росія в односторонньому порядку з боку Таманського півострова почала споруджувати дамбу в напрямку українського острова Тузла. Цей острів має площу 35 га, його довжина 6,5 км, ширина – 500 м, відстань від острова до українського берега – 4 км, до російського 5,5 км.

У цьому конфлікті, до речі, яскраво виявилися й недоліки Будапештського меморандуму, оскільки механізм забезпечення зазначених у ньому гарантій через проведення консультацій застосувати було просто неможливо. Спроба України реалізувати шостий пункт Меморандуму виявилася невдалою, позаяк тоді, як зазначає В. Василенко, «ядерні держави–гаранти взагалі відмовилися від проведення консультацій» [3, с. 11]. Тобто, як додає Т. Біляк, попри задекларований цим пунктом механізм під час згаданої кризи, Україні не вистачило політичної ваги навіть для того, щоб розпочати процес консультацій [2].

Конфлікт набув такого загострення, що тільки втручання президентів України і Росії Л. Кучми і В. Путіна дало можливість його владнати. Росія припинила будівництво дамби за 180 метрів від острова. Наслідком твердої та рішучої позиції президента України Л. Кучми Російська Федерація не лише змушена була на ціле десятиліття відкласти свої плани щодо збройної експансії проти України взагалі й окупації Криму зокрема. Іншим компромісним розв'язанням «тузлинського вузла» стало підписання 24 грудня 2003 р. Договору про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки [25] – саме те, чого й прагла Москва.

Чи розв'язало це проблему? Ні. Попри те що, як вищезгадуваний Договір, так і закон РФ (№4731–І), однозначно визначають острів Коса Тузла як частину території України, Кремль не змінив своїх намірів. Про це свідчило й те, що 2005 р. з федерального бюджету було виділено 110 млн. руб. на відновлення коси Тузла (після робіт 2003–2004 рр. її довжина збільшилася удвічі), а також заява МЗС РФ про фактичне ігнорування власного ж закону про тимчасові кордони з державами СНД та ст. 2.3 Договору «Про дружбу, співробітництво і партнерство між Російською Федерацією та Україною» [34]. У чому інтерес, окрім імперських амбіцій та геополітичного бажання контролювати Керченську протоку, внаслідок чого Азовське море по суті перетворюється на внутрішнє море Росії? Альтернативні джерела нафти та газу на перспективних просторах мілкого Азово–Керченського басейну (в акваторії Азовського моря відкрито 120 таких джерел), які можна дешево видобувати тощо. Ну і ще щільніший вплив на Крим. Зрештою, окупацію півострова у 2014 р. Росія за допомогою сили, оптом «вирішила» ці питання.

Проте чи мало б це загострення стати несподіваним для України, коли б політики та аналітики МО і РНБО України пам'ятали про істерію щодо приналежності острова Тузла в Росії ще у 1997 році, а також про риторику московського політикуму з цього приводу напередодні підписання й подальшої ратифікації у грудні 1998 р. Договору «Про дружбу, співробітництво і

партнерство» між Російською Федерацією та Україною? І запитання це не риторичне!

Чи не забули українські політики і представники державної влади, що «Стратегічний курс Росії з державами–учасниками СНД» від 14 вересня 1995 р. значно відрізнявся від концепції зовнішньої політики 1993 року. Так, наприклад, у цьому документі було чітко зафіксовано, що СНД є сферою головних державних пріоритетів та інтересів Російської Федерації, головним пріоритетом її зовнішньої та внутрішньої політики. Передбачалося утворення спільного грошового союзу з російським рублем як резервною валютою, формування транснаціональних фінансово–промислових, виробничих, науково–технічних структур, а також утворення оборонного союзу в галузі національної безпеки на основі спільних інтересів та військово–політичних цілей [33, с. 552]. Держави СНД також розглядалися як сфера геостратегічних інтересів РФ, а отже, посилення впливу інших глобальних сил в країнах СНД трактувалося як загроза національній безпеці Російської Федерації [29, с. 63–64]. Чи зауважили собі владоможці у Києві на зміні тону Кремля в діалозі з країнами СНД, коли про це відкрито заявив прем'єр–міністр РФ В. Черномірдин, зазначивши, що Москва надалі проводитиме значно жорсткішу політику щодо країн Співдружності [42].

Чи стала для українського керівництва та політикуму попередженням і сигналом зміна риторики та її жорсткості у вустах тогочасних прилюдних рупорів кремлівської пропаганди? Зокрема йдеться про політика К. Затуліна та політолога А. Міграняна, які констатували: «Ні союз з Білоруссю, ні, тим більше, інші варіанти просування інтеграції не гарантують повного спокою Росії за свою безпеку і цілісність, якщо не вдасться запобігти перетворенню України на бастион проти інтеграції, альтернативний центр сили на території колишнього СРСР» [27]. Своєю чергою служба Зовнішньої розвідки РФ у своїх звітах інформувала, що впливові кола Заходу протидіють Росії у спробі утвердитись як наддержаві. Для економічної та політичної вигоди начебто використовувалася теза про «намагання Росії прибрати до рук інші держави СНД», а відтак, на думку російської розвідки, саме через ізоляціоністську політику країни Заходу розглядали можливість співпраці з країнами СНД [35, с. 1–2]. Значною мірою драгувала Росію й перспектива підписання Хартії про Особливе партнерство між Україною і НАТО, що стане основоположним документом, який регламентує відносини між сторонами¹.

Разом з тим, важливо звернути увагу, що 2003 року Російською Федерацією було вироблено нову стратегію національної безпеки про право застосування превентивного удару в разі будь–якої загрози ззовні. При цьому серед вагомих кластерів військово–політичного тиску й превентивної атаки ставилося завдання домінування в СНД (а відтак і на пострадянському просторі) та далеко за межами колишніх радянських республік. Чи зважили на це політики України та інших держав? Очевидно, що – ні, позаяк їх мав би застерегти й той факт, що ще у 1993 р. Росія у своїй військовій доктрині не підтвердила декларованого

¹ Напередодні підписання Хартії в Україні було відкрито у травні 1997 р. Центр інформації та документації НАТО (ЦІДН).

Радянським Союзом зобов'язання не застосовувати ядерну зброю першою. Логіка Кремля вже тоді полягала у тому, що відмова від застосування ядерної зброї першими суперечить головній тезі, відповідно до якої ця зброя розглядається не як засіб ведення війни, а як засіб стримування можливого агресора. Тож у зовнішньополітичній концепції від 2003 р. Москва демонстративно заявила про власне право застосування превентивного удару без попередження і без згоди міжнародних структур. З липня 2007 р. Російська Федерація запровадила односторонній мораторій на виконання Договору про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЕ), що фактично призвело до ліквідації найбільш дієвого механізму контролю над звичайними озброєннями в Європі. Більше того, до переліку завдань Стратегії національної безпеки Російської Федерації до 2020 року, затвердженої указом президента РФ Д. Медведева у травні 2009 р., з-поміж інших, з'явився пункт про можливість використання енергоресурсів як засобу шантажу інших країн задля досягнення стратегічних цілей Росії [43; 52].

Чи не зазнала на собі цієї стратегії Україна? Відповідь очевидна, як на поверхні є і факт військово-політичної короткозорості українського державного керівництва за все двадцятиліття від 1990-го по 2010-й і в наступні роки, обмеженість його стратегічного мислення, нездатність об'єктивно усвідомлювати реальні загрози державній безпеці України, відсутність умінь мислити державницькими категоріями в умовах новітніх викликів та брак хисту в пошуку і прийнятті раціонально-системних рішень на рівні політиків ХХІ століття, як у поточний час, так і з огляду на довгострокову перспективу...

Особливого загострення українсько-російські взаємини набули 2008 року. Саме тоді у стосунках з Російською Федерацією запанували напруга й нервозність, які яскраво були змальовані висловом В. Путіна, котрий у квітні 2008 р. під час Бухарестського саміту НАТО заявив президентові США Дж. Бушу: «Україна це взагалі не держава. Частина її територій – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами <...> якщо Україна піде в НАТО, то піде без Криму і сходу – вона просто розпадеться». Чи почули ці попередження і погрози світова спільнота та український політичний істеблішмент? Чи не відгукуються відлунням вони нині у серцях і свідомості тих, хто тоді не зважив не лише на слова В. Путіна, а й на цілий комплекс дій, заходів і приготувань вищого керівництва Російської Федерації як у сфері публічної й прихованої дипломатії, так і в міжнародних воєнно-політичному та торговельно-економічному напрямках, що фактично свідчили про практичні приготування Росії до розгортання агресивно-імперського та реваншистського геополітичного курсу з метою трансформації міжнародної системи безпеки, зміни існуючих у світі важелів і зон впливу.

Починаючи з кінця січня 2008 р., у Москві розпочалися українсько-російські консультації щодо умов оренди баз Чорноморського флоту в Криму. Тож усі ці питання сплелися в один клубок, де поєдналися воєнно-політичні, дипломатичні та фінансово-економічні проблеми, що були тісно пов'язані з геополітичними стратегіями керівництва обох держав. При цьому РФ чи не одразу ж завдала потужного попереджу-

вального удару по російсько-українських взаєминах у військовій сфері, денонсувавши 12 лютого 2008 р. угоду з Україною про засоби попередження про ракетний напад і контролю космічного простору [53].

Натомість 1 квітня офіційному Києву було виразно загрожено, тепер вже з іншого російського державного органу – з Державної Думи Російської Федерації. У законодавчому органі РФ відбулися слухання, присвячені змінам до «великого» українсько-російського договору 1997 року, під час яких націоналістичні російські політики попереджали, що вступ України до НАТО означатиме розкол країни на Захід та Схід¹. Вже наступного дня голова Верховної Ради України А. Яценюк прилетів до Москви для залагодження російсько-українських стосунків². Невдовзі ж (15 квітня) відбулися переговори міністрів закордонних справ України В. Огризка та Росії С. Лаврова, під час яких обговорювалися проблеми євроатлантичної інтеграції України, гуманітарного співробітництва, товарообігу тощо. Під час цих перемовин російська сторона в односторонньому порядку відмовилася у червні 2008 р. розпочати переговори про умови виведення свого Чорноморського флоту з Севастополя та Криму до 28 травня 2017 року³. З огляду на усе вищевказане, Україна змушена була 22 квітня 2008 р. розповсюдити в ООН меморандум-протест у зв'язку з «антиукраїнськими заявами високопосадових осіб Росії», які зазіхали на суверенітет та територіальну цілісність України.

Попри міжнародний розголос про антиукраїнські заяви посадових осіб і політиків РФ, Кремль продовжив демонстрацію своєї зневаги до суверенітету і територіальної цілісності України. Напередодні показової «ротації» керівництва держави⁴ російський Чорноморський флот, незважаючи на протест МЗС України від 5 травня 2008 р., провів масштабні військові маневри. Невдовзі ж, незважаючи на заборону української влади проведення військово-морського параду з нагоди 225-річчя створення Чорноморського флоту, святкування в українському Севастополі 11 травня таки відбулося, а мер Москви Ю. Лужков, що прибув до міста з цього приводу, навіть заявив, що «М. Хрущов не передавав Севастополь разом із Кримом Україні» [8]. Коли ж Ю. Лужкова було оголошено «персоною нон-грата», МЗС Росії назвав це «недружнім кроком» з боку України.

Тоді ж українсько-російські взаємини набули й нового загострення. Цього разу приводом стало

¹ Попри такі погрози розколу України та втручання у її внутрішні справи, у Києві заявили, як повідомляла 1 квітня 2008 р. газета «Голос України», що нададуть для використання російським літунам навчально-тренувальний комплекс «Нитка».

² Під час цього дводенного візиту А. Яценюка до Москви Державна Дума РФ відмовилася визнавати голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу.

³ Прикметно, що саме в ці дні у Баку (15–16 квітня) за участю української делегації відбулася конференція «Принципові основи розв'язання конфліктів на території країн ГУАМ», а в румунській газеті «День» (17 квітня) було опубліковано статтю президента Румунії Т. Башеску, який висловив готовність «віддати» Україні Придністров'я в обмін на Південну Бессарабію та Північну Буковину.

⁴ 7 травня 2008 р. відбулася інавгурація президента РФ Д. Медведева, а 8 травня Державна Дума затвердила В. Путіна на посаді прем'єр-міністра Росії. 12 травня 2008 р. прем'єр-міністр В. Путін представив президентові Д. Медведеву склад свого уряду.

введення російських окупаційних військ (під личиною «миротворців») до Абхазії, що була відтята за їхньої допомоги у Грузії та блокади грузинського узбережжя кораблями Чорноморського флоту РФ. 10 серпня, перебуваючи у Тбілісі, міністр закордонних справ України В. Огризко висловився за заборону на повернення російських кораблів Чорноморського Флоту, які брали участь у блокаді узбережжя Грузії, до Севастополя. 12 серпня президент України В. Ющенко зі столиці Грузії зажадав від уряду Ю. Тимошенко виконання його розпорядження про заборону на повернення кораблів Чорноморського Флоту до Севастополя, а наступного дня підписав Указ про порядок сповіщення українських компетентних органів про переміщення російського Чорноморського Флоту. Зауважу, що російські кораблі безперешкодно повернулися на місце свого розташування у Севастополь.

Восени 2008 р., опісля погроз Росії Україні торговельною війною під час вересневих двосторонніх торговельних переговорів, відбулася низка взаємних політичних кроків назустріч одне одному, які, проте, виявилися дипломатично формальними. Прикметно, що саме восени стало зрозумілим: Україні так і не вдається у найближчій перспективі суттєво зблизитися з ЄС та отримати ПДЧ щодо вступу в НАТО, тож і Росією було припинено агресивний шантаж України, й складалася оманлива видимість потепління стосунків між обома країнами.

Хронологічно це виглядало так: 19 вересня 2008 р. Верховна Рада ратифікувала Угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про реадмісію, підписану 22 грудня 2006 р. у м. Києві [10]; 24 вересня у Нью-Йорку міністри закордонних справ України В. Огризко та Росії С. Лавров підтвердили намір продовжити термін дії Договору про дружбу та співробітництво [9], а 1 жовтня (попри те, що 30 вересня МЗС України висловило звинувачення Росії в організації сепаратистських рухів на території АР Крим) Україна та РФ пролонгували дію цього Договору і, таким чином, 1 квітня 2009 р. дія договору мала бути автоматично пролонгована до 1 квітня 2019 року; 29–30 жовтня у Києві відбувся черговий раунд українсько–російських переговорів щодо військово–політичних аспектів діяльності Чорноморського флоту, а 20–21 листопада – засідання робочої групи з інвентаризації його нерухомого майна.

Слід констатувати і те, що кожного разу, паралельно з газовим диктатом і шантажем, Кремль традиційно підіймав «пакетом» низку геополітичних та воєнно–політичних вимог, як то обмеження щодо співпраці з ЄС, недопущення здобуття ПДЧ щодо НАТО, преференції для власних товарів у торговельних зносинах, посилення проникнення власного квазідержавного капіталу до всіх сфер життєдіяльності України, «захист» російської мови та, звісно ж, зміцнення свого військового плацдарму на Кримському півострові й у м. Севастополі, а отже, й розширення та поглиблення присутності на українській території Чорноморського флоту РФ, контингент якого включав у себе не лише кораблі, а й об'єкти та засоби ведення також і наземної, повітряної та протиповітряної війни тощо.

Тож синхронно із висуненням Україні нових вимог в енергетичній сфері, Кремль традиційно порушив

і питання військово–політичні. Зокрема на початку квітня 2009 р., під час консультацій МЗС України та Росії щодо Чорноморського флоту, які відбувалися у Москві, Російська Федерація зажадала розміщення на своїй базі додаткових човнів військового підводного флоту, з чим не погоджувалася українська делегація. Протиріччя просилися й у червні під час чергового раунду консультацій. Українська сторона, не маючи точних відомостей про кількість та оснащення російського військово–морського контингенту на її території, наполягала на інвентаризації Чорноморського флоту, російська ж – на заміні військових кораблів. Проблемними були також і питання дій Чорноморського Флоту у кризових ситуаціях та виплат до пенсійного фонду. Водночас у червні в Москві безрезультатно закінчився й XXXI раунд українсько–російських переговорів щодо демаркації морських кордонів, під час якого СБУ наполягала, зокрема, аби до 13 грудня 2009 р. співробітники ФСБ залишили Чорноморський флот. Більше того, Росія продовжувала ігнорувати умови перебування свого флоту та не дотримувалася двосторонніх домовленостей щодо функціонування своєї військово–морської бази на Кримському півострові. Так, наприклад, 23 липня МЗС України оприлюднило протест Росії у зв'язку з перевезеннями ракет Чорноморського флоту на територію України [11], а 18 серпня українське зовнішньополітичне відомство було змушене заявити Росії чергову ноту протесту тепер уже із звинуваченнями на адресу її Чорноморського флоту у порушенні екології бухти Севастополя [12].

Складалося враження, що кремлівська верхівка та військове командування РФ цілеспрямовано виявляли зневагу до державного суверенітету України, демонструючи власну безкарність, й принизливими випадками своєї пропаганди та поведінкою російських збройних сил у Криму, ніби провокуючи українське політичне керівництво на відкритий військово–політичний конфлікт, прагли таким чином розв'язати повноцінну війну між Україною і Російською Федерацією із далекоглядними геополітичними намірами та наслідками. Інакше як можна розцінювати, на додачу до вищевказаних та інших рецидивів, зухвале й образливе звернення президента Росії Д. Медведєва до президента України В. Ющенка через Інтернет (!) 11 серпня 2009 р. із критикою нібито антиросійського курсу України та з оголошенням про відмову направити посла РФ до Києва¹.

Зрештою, напругу певною мірою вдалося пригасити дипломатичними шляхами у середині осені 2009–го. Тоді, протягом 6–7 жовтня у Харкові відбулися переговори міністра закордонних справ Російської Федерації С. Лаврова та в. о. міністра закордонних справ України В. Хандогія, на яких обговорювалися питання регіональної та прикордонної співпраці. Тоді, до речі, Росія зробила першу спробу на практиці, але завуальовано, втілити свої плани розчленування України зі східних її регіонів політико–економічними методами та засобом «узаконого» міжнародного проекту, зокрема через пропозицію сформування з Луганської та Ростовської областей так званого «Сворегіону

¹ Указ про призначення М. Зурабова послом Росії в Україні було підписано президентом РФ 13 серпня 2009 р., проте при цьому не було визначено дати вручення ним вірчих грамот.

Донбас» [54]. За кілька днів, 9 жовтня, Верховна Рада затвердила новим міністром закордонних справ України П. Порошенка, який одразу запевнив, що Росія є важливим стратегічним партнером України [13]. Незабаром, 23 жовтня, П. Порошенко обговорюватиме проблеми нормалізації українсько-російських відносин у Москві та запевнить керівництво Російської Федерації, що Україна не переглядатиме угоду про умови базування Чорноморського флоту Росії у Криму. Натомість російська сторона заявила, що не має наміру і не скорочуватиме свій Чорноморський флот на півострові, а й надалі розвиватиме інфраструктуру його базування. Ці ж принципи було закріплено згодом 28–29 жовтня 2009 р. й у Києві під час російсько-українських консультацій з питань функціонування Чорноморського флоту за кризових умов. Тож Російська Федерація знову досягла бажаного й не лише домоглася де-факто пролонгації розташування своєї військово-морської бази на території України, але й примусила Київ до чергового компромісу на свою користь. Отже, не дивно, що коли під час перебування делегації МЗС України у Мюнхені (5–7 лютого 2010 р.), відбулася робоча зустріч міністрів закордонних справ України П. Порошенка та Російської Федерації С. Лаврова, останній від імені своєї держави елементарно попередив Україну, а по суті просто поставив перед фактом, що Росія збирається до 2015 р. посилити бойову потугу свого Чорноморського флоту у Криму.

Проте у тогочасній Україні політики й надалі продовжували нехтувати питаннями національної безпеки й виробленням її реалістичної стратегії. Таку закономірність відзначив і новий посол США в Україні Дж. Теффт, який, спостерігаючи за виборчими перегонами 2010 р., надіслав з Києва до Вашингтона таємний звіт під заголовком «Україна: Питанням безпеки в перебігу виборчої кампанії надається мало уваги» [45]. Американський посол з подивом зазначив, що, на відміну від виборів 2004 року, питання національної безпеки та оборони практично не підіймаються у перебігу президентської кампанії. Українці сфокусовані на економічній кризі й можливих перестановках у великій політиці країни після виборів.

У приватній розмові з послом США В. Янукович, наприклад, залишив без відповіді питання перспективи продовження військового співробітництва з НАТО і говорив про співробітництво з українським військово-промисловим комплексом. В іншій розмові з Дж. Теффтом В. Янукович вже вів мову про перезапуск відносин з Росією та про розвиток зв'язків з Вашингтоном. Він також говорив, що майбутнє Чорноморського флоту буде визначено в інтересах і Росії, і України, проте українські економічні інтереси будуть при цьому захищені. Його ж радники повідомляли американцям, що він відкритий для ідеї продовження терміну оренди бази Чорноморського флоту, якщо Росія запропонує вигідні умови й погодиться на суттєве підвищення орендної платні (що згодом, вже за його президенства, й буде втілено у вигляді т. зв. «харківських угод»). Ю. Тимошенко ж запевняла, що майбутнє Чорноморського флоту «буде визначено у відповідності з Конституцією України» [45]. Тогочасний же голова Верховної Ради В. Литвин від самого початку виборів висловлювався про те, що

Україні слід припинити думати про членство в НАТО, позаяк ця тема розколює країну. Більше того, він агітував за те, що Російський Чорноморський флот мав би залишитися в Україні після 2017 року – як гарант української безпеки.

Американський посол констатував, що до останнього дня виборів питання зовнішньої політики і політики безпеки рідко звучали у пресі, але передбачав, що у 2010 році, швидше за все, означиться зсув з курсу довготермінової стратегічної орієнтації, що був започаткований В. Ющенком у 2005 році. «У тих випадках, – резюмував Дж. Теффт, – коли кандидати все ж прогнозували стратегічне майбутнє України, вони робили опертя на досягнення прийнятної для Москви подоби компромісу» [45].

Тож у новий, 2010 рік, Україна увійшла під сурми передвиборчої лихоманки й з перманентним відчуттям посилення російських впливів та політичного реваншу В. Януковича після ганебної поразки внаслідок Помаранчевої революції у 2004 році. 14 лютого 2010 р. ЦВК оголосила офіційні результати виборів президента України, згідно з якими лідер Партії регіонів Віктор Янукович переміг і став наступним президентом України¹.

Незадовго до голосування Л. Кучма у розмові з Дж. Теффтом заперечував думку про те, що В. Янукович стане знярядям Росії. Таку свою позицію про те, що ані В. Янукович, ані його радники не були пішаками Москви, він аргументував тим, що крупний бізнес, який фінансує В. Януковича, примусить його захищати інтереси України. Л. Кучма не надавав особливого стратегічного значення російському Чорноморському флоту, заявляючи, що він, звісно, може лякнути Грузію, але навіть не вартий і мізінця турецького флоту. Якщо ж Україна мала сплатувати «світову ціну» за газ, злісно зазначав він, то Київ повинен був наполягти, аби Росія також платила «світову ціну» за розміщення свого флоту у Севастополі, тобто стільки ж, «скільки платять за бази американці» [44].

При цьому екс-президент України був переконаний, що Росія ніколи не відмовиться від мрії повернути Севастополь. Для росіян, вважав він, питання Севастополя має, перш за все, емоційний і ностальгійний характер і вони ніколи не облишать надії повернути його собі². Л. Кучма був також переконаний, що Україна ніколи не визнає незалежності Абхазії чи Південної Осетії. З цього приводу він зауважив, що війна у Грузії 2008 р. порушує деякі питання, адже Росія спрямувала свою армію в Абхазію та Південну Осетію і світ цю агресію проковтнув. А що станеться, якщо раптом у 2017 році Росія в односторонньому порядку

¹ Чергові вибори президента України спочатку були призначені Верховною Радою України на 25 жовтня 2009 р., проте що дату було оскаржено чинним президентом України В. Ющенком у Конституційному Суді. Після того, як Конституційний Суд визнав таке рішення протиправним, Верховна Рада призначила вибори на 17 січня 2010 р. Згідно з офіційними остаточними результатами другого туру виборів, В. Янукович отримав 48,95% голосів виборців (12 млн. 481 тис. 266 осіб), Ю. Тимошенко – 45,47% (11 млн. 593 тис. 357 виборців).

² За словами Л. Кучми, одного разу він сказав мерові Москви Ю. Лужкову, що Україна погодиться повернути Севастополь Росії, якщо США повернуть Росії Аляску, а вона поверне Курільські острови Японії, а Калінінград – Німеччині.

заявить, що її флот не піде з Севастополя? Чи захоче хто-небудь вступити у конфлікт на боці України? – запитав Л. Кучма американського посла Дж. Теффта 2 лютого 2010 року [44]. До здійснення найсумнішого передбачення Л. Кучми залишалося чотири роки.

Важливою подією стало й підписання угод про продовження терміну оренди бази російського Чорноморського флоту в АР Крим в обмін на умовний перегляд угод про ціну постачання газу в Україну. 21 квітня 2010 р. у Харкові президент України В. Янукович і президент Російської Федерації Д. Медведєв підписали Угоду про продовження перебування російського Чорноморського флоту в Криму [55].

Сторони подовжували дію Угоди між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28 травня 1997 р., Угоди між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту від 28 травня 1997 р. і Угоди між Урядом України та Урядом Російської Федерації про взаємні розрахунки, пов'язані з розподілом Чорноморського флоту та перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28 травня 1997 р. на двадцять п'ять років з автоматичним подовженням на наступні п'ятирічні періоди, якщо жодна зі Сторін не повідомить письмово іншу Сторону про припинення їх дії не пізніше, ніж за один рік до завершення терміну дії (ст. 1).

Орендна плата за перебування Чорноморського флоту РФ на території України починаючи з 28 травня 2017 р. мала складатися з платежів Російської Федерації Україні в розмірі 100 млн. дол. США на рік, а також з додаткових коштів, які отримувалися б за рахунок зниження з дати набрання чинності цією Угодою ціни в розмірі до 100 доларів США від встановленої чинним контрактом між НАК «Нафтогаз» України і ВАТ «Газпром», на кожну тисячу кубометрів газу, що постачався б в Україну, виходячи з пільгового погодженого обсягу поставок, передбаченого згаданим контрактом, за такою формулою: при ціні 333 долари США і вище за 1000 куб. газу зниження складало би 100 доларів США, при ціні нижче за 333 долари США зниження мало б скласти 30% від такої ціни. Ці додаткові кошти підлягали б обліку за підсумками кожного календарного року, протягом якого застосовувалися б зазначені зниження, зростаючим підсумком і визнавалися б як зобов'язання України, що погашалися б шляхом виконання положень статті 1 цієї Угоди [47].

27 квітня угоду про подовження терміну перебування Чорноморського флоту у Севастополі ратифікувала Верховна Рада України [5, с. 222], а 28 квітня її ратифікувала Рада Федерації РФ [32]. Підписання «Харківських» угод неоднозначно було сприйнято українською громадськістю і загострило стосунки між владою та опозицією. Так, наприклад, під час пленарного засідання Верховної Ради України між представниками опозиційних та провладних партій відбувалися сутички [4], а https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0_%D0%B3%D1%96%D0%B6_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%BE%D1%8E_%D1%96_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%8E_%D0%A4%D0%B5%D

0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%94%D1%8E_%D0%BF%D1%80%D0%BE_%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%81_%D1%82%D0%B0_%D1%83%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B1%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%A7%D0%A4_%D0%A0%D0%A4_%D0%BD%D0%B0_%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8 – cite_note-7

день ратифікації «Харківських» угод у центрі Києва сталися сутичками між прихильниками опозиції, які виступали проти підписання угоди, та правоохоронцями. Загалом на мітинги проти ратифікації угоди про подовження базування російського флоту в Україні і на підтримку цієї угоди вийшло від 10 до 15 тисяч осіб. Лідери опозиції, виступаючи перед мітингувальниками, звинуватили президента В. Януковича й парламентську більшість у державній зраді й закликали народ до всеукраїнських акцій непокорі [38]. Утім, як вже зазначалося вище, Україна таки ратифікувала цю угоду¹.

Отже, у 2010 р. з приходом до влади В. Януковича та проросійської Партії регіонів стала очевидною й більш неприховуваною взаємообумовленість в українсько-російських відносинах питань енергоносіїв, торговельно-економічних контактів, військово-стратегічного співробітництва та геополітики, що супроводжувалася поступовим прагненням Росії до ізоляції України у її міжнародних контактах. Віддушиною ж у цій пастці вимушено мав стати т.зв. «євразійський» простір керованого Москвою Митного союзу. На заваді ж – українське громадянське суспільство, націонал-патріотичні сили, ліберальна політична опозиція, середнє підприємництво та, як не дивно, бізнесова верхівка (в тому числі й у лавах Партії регіонів), що прагла акумулювати, зберігати й капіталізувати свої статки у вільному Західному світі, а не в імперсько-тоталітарному «Русском міре».

Проте, з початком кожної чергової спроби з новою силою затягнути газово-енергетичний зашморг на шії української економіки й таким чином ще більше посилити москвоцентричність геополітичної орбіти України, Кремль щоразу намагався змушувати український політикум до вирощування у собі синдрому проросійськості², а відтак вичавлював з нього його національне самоусвідомлення. Схрещуючи світосприйняття української політичної верхівки із підсвідомим інстинктом москвофільства у цивілізаційному вимірі та прищеплюючи цьому денационалізованому прошарку патологічну бацилу клептоманії, замішану на примітивній жадобі влади, кремлівські режисери створювали при цьому ілюзію обраності, забезпечити й гарантувати яку нібито спроможна лише Росія.

Подальшим кроком політики В. Януковича у напрямку зближення з Росією була зміна проєвропейського стратегічного курсу й згортання шляху до інтеграції

¹ За ратифікацію в українському парламенті проголосували 236 народних депутатів. У російській Думі проти ратифікації голосувала ЛДПР В. Жириновського.

² 30 квітня 2010 р., до прикладу, на перемовинах з українським прем'єр-міністром М. Азаровим у Сочі глава російського уряду В. Путін запропонував йому об'єднати активи «Газпрому» та «Нафтогазу України».

країни в Атлантичну систему безпеки та НАТО, коли у червні 2010 р. Україна оголосила про свою позаблокову політику. Таким чином Київ відмовився від євроатлантичної інтеграції при декларативному збереженні курсу на євроінтеграцію.

Москва одразу ж відреагувала на зміну зовнішньополітичної орієнтації України після приходу до влади у Києві В. Януковича й, вочевидь, як заохочувальний бонус, погодилася на демаркацію кордону з нею. Уже 26 квітня 2010 р. під час візиту до Києва голови російського уряду В. Путіна було обговорено проблеми розподілу Керченської протоки. Це питання є вкрай важливим, позаяк без визнаних і закріплених відповідними міжнародними процедурами кордонів повноцінна держава не може існувати. До того ж питання українсько-російського кордону завжди включало у себе й досить дратівливу для обох сторін кримську складову.

Отже, 17 травня 2010 р. у Києві в рамках візиту до України президента РФ Д. Медведева міністри закордонних справ України та Росії К. Грищенко й С. Лавров підписали Угоду про демаркацію українсько-російського державного кордону. Пізніше газета «Дело» повідомляла, що Україна погодилася зняти свої вимоги щодо збереження кордону часів СРСР і віддати Росії частину Азовського моря та Керченської протоки. У свою чергу, директор департаменту інформаційної політики МЗС України О. Волошин запевняв, що Україна не відступатиме від своїх вимог. Незмінність українських вимог підтвердив і міністр закордонних справ України К. Грищенко. Тим не менш реальні були дещо іншими, позаяк не дарма ж колишній посол США в Україні В. Тейлор побоювався, що після розподілу Керченської протоки Україна втратить свій суверенітет [14].

8 липня 2010 р. Угоду про демаркацію українсько-російського кордону було ратифіковано Україною [48]. 22 липня 2010 р. президент України схвалив ратифікацію угоди з Росією про демаркацію державного кордону, яка набула чинності 29 липня. Вже 3 серпня 2010 р. МЗС України отримало повідомлення російської сторони про завершення внутрішньодержавних процедур з ратифікації угоди, після чого Україна та Росія сформували спільну демаркаційну комісію, що почала практичну роботу з розмітки кордону на місцевості¹.

Утім при цьому слід наголосити, що після зустрічей 19–20 травня в Одесі голови СБУ В. Хорошківського та керівника ФСБ О. Бортнікова контррозвідка ФСБ офіційно повернулася до Криму. З іншого ж боку, приймаючи у Києві 25 травня заступника Генерального секретаря НАТО І. Шедіви, міністр закордонних справ України К. Грищенко ще раз підтвердив, що Україна не має наміру й відмовляється вступати у НАТО. У червні 2010 р. у Севастополі вперше з 2003 р. було проведено українсько-російські військово-морські навчання «Фарватер миру». Тоді ж Російська Федерація

запропонувала Україні побудувати 15 військових кораблів для її Чорноморського флоту.

Суспільного резонансу набув Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р., яким затверджувався позаблоковий статус країни і скасовувався євроатлантичний курс. Цей Закон визначав засади внутрішньої політики України у сферах розбудови державності, розвитку місцевого самоврядування та стимулювання розвитку регіонів, формування інститутів громадянського суспільства, національної безпеки та оборони, в економічній, соціальній і гуманітарній сферах, в екологічній сфері та сфері техногенної безпеки, а також засади зовнішньої політики України.

Зокрема, закон визначав, що основним принципом зовнішньої політики країни «є дотримання Україною політики позаблоковості, що означає неучасть України у військово-політичних союзах, пріоритетність участі у вдосконаленні та розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного співробітництва з НАТО та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес» [6, с. 527; 19]. Закон передбачав також внесення змін до закону України «Про основи національної безпеки». Зокрема, зі статті, яка визначає пріоритети національних інтересів, було виключено норму про інтеграцію України в євроатлантичний простір безпеки.

26 серпня 2010 р., міністр закордонних справ України К. Грищенко вкотре безрезультатно обговорював у Києві питання демаркації кордону у Керченській протоці із заступником міністра закордонних справ Росії Г. Карасіна. Не дійшли згоди з цього питання сторони й під час переговорів 15–16 вересня у Москві міністрів закордонних справ Росії С. Лаврова та України К. Грищенка. Російська Федерація уперто не бажала зафіксувати визнання державних кордонів України. Натомість на українсько-російській зустрічі 4 жовтня у Геленджіку Україна остаточно погодилася на будівництво керченського мосту, який мав пролягати косою Тузла, й позичила в кредит від російського «Внешторгбанку» 2 млрд. дол. США [15].

Протягом 2010 р. поволі тривала прихована дезорганізація роботи Міністерства оборони України під виглядом його реформування, яка фактично унеможливила ефективне управління Збройними силами України. Так, наприклад, 2010 р. було розформовано Об'єднане оперативне командування, а за рік – Командування сил підтримки, що суттєво ускладнило застосування сил і засобів Збройних сил України. Крім того, 2010 року було завершено руйнівне за своєю суттю «реформування» районних (міських) військових комісаріатів, а також з початку цього року призупинено збору підготовку військовозобов'язаних. Саме за часів президентства В. Януковича майже остаточно було зруйновано українську систему ППО, а найсучасніші зенітно-ракетні комплекси і засоби розвідки були передислоковані до Криму. Підрозділи Збройних сил України, Державна прикордонна служба України, інші органи сектора безпеки та оборони комплектувалися з повним ігноруванням принципу екстериторіальності, тобто переважно місцевими мешканцями. Зменшилися, порівняно з попередніми роками, й асигнування на

¹ Принагідно зазначу, що хоча президент Білорусі О. Лукашенко у травні 2010 р. також підписав Закон «Про ратифікацію Договору між Україною та Білоруссю про державний кордон», проте ще й на початку червня 2010 р. Білорусь не віддавала ратифікаційні грамоти про демаркацію кордону, доки не буде сплачено борг України. Лише 25 березня 2011 р. Сторони обмінялися ратифікаційними грамотами договору про державний кордон.

армію. Так, згідно з динамікою частки бюджету на оборону у ВВП [59] в період від 2006 до 2010 рр., питома вага витрат бюджету на оборону складала: 2006 р. – 0,5%, 2007 р. – 1,3%, 2008 р. – 1,0%, 2009 р. – 1,3%, 2010 р. – 0,7% [1, с. 79]. При цьому Україна продовжувала наполягати на своєму позаблоковому статусі та відмовилася приєднуватися до Організації договору колективної безпеки (ОДКБ).

Натомість поволі у другій половині вересня спільні точки дотику з Кремлем вимальовувалися у військово-політичній сфері, коли Російська Федерація відновила фінансування Чорноморського флоту [17] (до цього, у серпні, сторони домовилися про взаємодію при ліквідації надзвичайних ситуацій у місцях дислокації Чорноморського флоту РФ [16]). Крім того, Україною і Росією було створено спільне підприємство з виробництва ядерного палива, повідомлялося також про намір Москви закупити у Києва БТР-1М з бойовим модулем «Шквал» [20]. 3–5 жовтня, після тривалої перерви, були проведені спільні російсько-білорусько-українські військові навчання. Проте, на цьому тлі, до кінця року залишалися визначальні непорозуміння щодо умов дислокації Чорноморського флоту на території Кримського півострова, які не вдалося узгодити ані в середині жовтня під час візиту в Україну міністра оборони РФ А. Сердюкова [28], ані в середині листопада під час відповідних українсько-російських переговорів у Києві [18].

Було цілком очевидним, що питання технічних та інших умов перебування Чорноморського флоту Росії на терені України традиційно пов'язане із проблемою оплати та транспортування енергоносіїв, зокрема газу. Супровідним навантаженням до їхнього взаємного регулювання й додатковим важелем тиску з боку Кремля, як правило, слугували ті чи інші торговельні війни. Наступні роки лише підтвердили описану закономірність. Зрештою, на серпень 2013 р. на стіл В. Путіну ліг документ під назвою «Про комплекс заходів із залучення України до євразійського інтеграційного процесу», що був розроблений підопічними В. Медведчука і С. Глазєва [30].

Тут доречно буде згадати, як колишній розвідник І. Смешко розповідав, що після розпаду СРСР багато працівників радянського КДБ автоматично потрапили до нової української служби безпеки. Їх ніхто не звільнив. За його словами, принаймні дві бригади КДБ, які так і залишилися вірними Кремлю, весь цей час працювали на українській території. Саме вони готували групи проросійських терористів і допомагали їм з озброєнням. За президенства В. Ющенка роботу зі знищення зв'язків СБУ з Росією доручили В. Наливайченку, проте йому так і не вдалося очистити українську спецслужбу від російських агентів. Тоді в Криму українські спецслужби почали вступати у конфронтацію з ФСБ, які працювали на півострові нібито для захисту Чорноморського флоту Росії, але насправді ще й займалися вербуванням агентів і підкупом політиків. За словами В. Найді, російські агенти налагоджували зв'язки з проросійськими організаціями, які роками готували анексію Криму. А з приходом до влади проросійського президента В. Януковича київський офіс СБУ перетворився на філіал ФСБ. «Це були золоті часи російських спецслужб. Вони просто прийшли сюди разом зі своїм обладнанням,

своїми людьми і менталітетом», – розповідав «The Wall Street Journal» В. Наливайченко. Ветеран СБУ з Одеси, ім'я якого не називається, розповів журналістам, що в часи В. Януковича всі операції з протидії російським спецслужбам в Україні навмисне блокувалися, а агенти СБУ повернулися до стеження за опозиційними лідерами і прослуховування їхніх телефонів [58]. Крім того, як повідомляла «The Financial Times», що користувалася дослідженнями фахівців компанії «BAE Applied Intelligence», яка провадить досліди в галузі мережевої безпеки на замовлення Міністерства оборони Великої Британії, вже з 2010 р. Росія почала проникати в комп'ютерні системи України і провадити проти неї високотехнологічну війну кібероперацій з використанням вірусу Snake (Змія).

Тож Російська Федерація за президенства В. Януковича відносно успішно втілювала свої плани з гібридного оволодіння державою Україна, логічним завершенням якого й початком прикінцевого етапу мав стати кінець 2013 року. Для цього слід було остаточно схилити (змусити) Україну до відмови від Угоди про асоціацію ЄС і, натомість, вступити до Митного союзу.

У листопаді 2013 р. після тривалих переговорів держава стояла на порозі підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, але в другій половині місяця поширилися відомості про те, що Угоду не буде підписано через низку причин, зокрема, у зв'язку з невиконанням Україною вимог ЄС та напругою між Україною і Російською Федерацією, результатом якої стала нова торговельна війна. Почалися заклики до всенародної демонстрації підтримки Україною тісніших зв'язків з Європою. Ці заклики посилювали настрій громадянських протестів, який існував в Україні з літа 2013 р. і був спричинений низьким рівнем життя, зростанням цін і високим рівнем безробіття.

20 листопада Кабінет міністрів України у прес-релізі повідомив, що під час прес-конференції у Санкт-Петербурзі (Російська Федерація) прем'єр-міністр М. Азаров заявив, що Україна продовжує підготовку до підписання Угоди про асоціацію. Проте наступного дня Кабінет міністрів раптом (?) ухвалив розпорядження №905-р під назвою «Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії та їх державами-членами, з іншої сторони» [57, р. 9] й призупинив підготовку до підписання Угоди, яке мало відбутися на саміті Східного партнерства наприкінці листопада 2013 року. Також зазначалося, що Україні потрібно переглянути свої торговельні відносини з Російською Федерацією та іншими членами Співдружності Незалежних Держав.

Після цього рішення в соціальних мережах почали з'являтися заклики зібратися на Майдані Незалежності у Києві на підтримку проєвропейського вибору України. Перші учасники акцій протесту, в тому числі й автор цих рядків, зібралися там ввечері 21 листопада 2013 р., наступного дня після того, як Окружний адміністративний суд міста Києва своїм рішенням за результатами розгляду звернення Київської міської державної адміністрації заборонив проведення акцій у центрі міста. 24 листопада відбулася перша масова

демонстрація за Україну в Європі та проти влади. У Києві розпочався ЄвроМайдан...

28–29 листопада 2013 р. у Вільнюсі (Литва) відбувся саміт ЄС за участю лідерів країн «Східного партнерства» (Грузія, Азербайджан, Вірменія, Молдова, Білорусь, Україна, Євросоюз). Очікуваного підписання угоди про асоціацію України з Євросоюзом не відбулося¹. Україна відклала підписання угоди про асоціацію до «кращих часів».

Тим часом 17 грудня 2013 р., під час розпалу протистояння у Києві, яке вже переросло у Революцію Гідності, президент України В. Янукович мав зустріч у Москві з президентом РФ В. Путіним, після якої було підписано спільний план дій між Російською Федерацією та Україною. Тоді відбулося шосте засідання Російсько-Української міждержавної комісії, у роботі якої головували В. Путін та В. Янукович. А в дорученнях, які Комісія визначила для виконання урядам обох держав яскраво видно про завдання щонайшвидшого втілення в життя вищеназваних путінських стратегічних планів з документа під назвою «Про комплекс заходів із залучення України до євразійського інтеграційного процесу», що був розроблений під патронатом В. Медведчука і С. Глазьева. Зокрема урядам України та Російської Федерації, з-поміж іншого, доручалося:

- вжити заходів для підписання Угоди між урядом Російської Федерації і Кабінетом міністрів України про реалізацію Програми військово-технічного співробітництва між Україною та Російською Федерацією на 2013–2017 рр.;

- внести на розгляд урядів до кінця першого кварталу 2014 р. узгоджені пропозиції про збільшення участі Російської Федерації у розвитку соціально-економічної сфери Севастополя та інших населених пунктів – місць дислокації військових формувань Чорноморського флоту Російської Федерації на території України;

- прискорити роботу з інвентаризації земельних ділянок і розташованих на них об'єктів нерухомості, які використовуються Чорноморським флотом Російської Федерації на території України, і щодо врегулювання питання про здійснення капітального ремонту будівель і споруд, які орендуються Російською Федерацією в інтересах російського Чорноморського флоту;

- завершити підготовку до підписання проектів міжурядових угод: про узгодження пересувань, пов'язаних із діяльністю військових формувань Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, поза місцями їх дислокації; про порядок перетину державного кордону України військовими кораблями, суднами забезпечення, літальними апаратами, військово-службовцями Чорноморського флоту Російської Федерації; з питань реєстрації за місцем проживання (перебування) військовослужбовців та цивільних осіб Чорноморського флоту Російської Федерації, членів їх сімей у міграційних органах України;

- активізувати роботу з узгодження інших проектів угод з питань функціонування Чорноморського флоту Російської Федерації та його перебування на території України;

- врегулювати питання оподаткування структурних підрозділів Чорноморського флоту Російської Федерації та митного оформлення матеріально-технічних засобів, що ввозяться в інтересах флоту на територію України всіма видами транспорту, з дотриманням прикордонного, митного та інших видів державного контролю під час перетину російсько-українського кордону відповідно до чинного законодавством України, а також з урахуванням статусу Чорноморського флоту Російської Федерації, що базується на території України;

- приступити до переговорів з підготовки двосторонньої угоди про заміну озброєнь і військової техніки Чорноморського флоту Російської Федерації, що базується на території України [39].

Усе вищенаведене свідчить про цілеспрямовані дії В. Януковича та його уряду з посилення російського військового контингенту в Криму. Нагадаю, що згідно із Харківськими угодами, які свого часу підписав від імені України президент В. Янукович, чисельність російського угруповання військ у Криму була збільшена вдвічі, а співробітники ФСБ офіційно отримали дозвіл на легальну роботу на півострові. За підписаною В. Януковичем у Харкові угодою, росіяни могли мати в Криму контингент до 46 тисяч військовослужбовців. Важливим було й те, що в договорі не обмежувалося їх переміщення територією Кримського півострова. Як наслідок, Росія напередодні своєї операції з окупації Криму буквально за кілька діб наростила свій контингент до максимально можливої чисельності. Невдовзі військові об'єкти і база Чорноморського флоту в АР Крим стануть воротами, плацдармом та основним силовим ресурсом для неоголошеної агресії Російської Федерації проти України в лютому 2014 року. 17 березня 2014 р. Верховна Рада АР Крим під дулами російських автоматів проголосила незалежність Криму, а вже наступного дня у Москві було підписано т.зв. Договір про прийняття Криму до складу Російської Федерації. 1 квітня Росія денонсувала усі договори та угоди з Україною щодо Чорноморського флоту. 24 березня 2014 р. в. о. президента України О. Турчинов² підписав указ про виведення українських військ з Криму й Севастополя. Український Кримський півострів тимчасово було здано на поталу російським окупантам. Вирішальну роль у цьому зіграв Чорноморський флот Російської Федерації, проте політичну (і не тільки) відповідальність за його перебування на території України (всупереч її Конституції), умови функціонування та статусу тощо, а також за чвертьстолітнє руйнування українських Збройних сил, несуть усі чільні державні посадові особи України та її владно-політична верхівка...

Список використаних джерел

1. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році». – К.: НІСД, 2016.

2. Біляк Т. Міжнародно-правова оцінка тексту Будапештського меморандуму 1994 р. (частина 1) / Т. Біляк // Free Voice Information Analysis Center. – 2015. – December 13 [Електронний

² У ніч з 21 на 22 лютого 2014 р. В. Янукович утік з Києва.

ресурс]. – Режим доступу: <http://iac.org.ua/mizhnarodno-pravova-otsinka-tekstu-budapeshtskogo-memorandumu-1994-r-chastina-1/>.

3. Василенко В. Щоб Україна стала суверенною державою, а її незалежний статус визнав увесь світ, було потрібно позбутись ядерної зброї / В. Василенко // Український Тиждень. – 2014. – №15.

4. Верховна Рада ратифікувала харківські угоди // BBC. – 2010. – 27 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2010/04/100427_rada_ratification_bt.shtml.

5. Відомості Верховної Ради України. – 2010. – №21.

6. Відомості Верховної Ради України. – 2010. – №40.

7. Гай–Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 pp.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення / Павло Гай–Нижник. – К.: «МП Леся», 2017. – 332 с.

8. Голос України. – 2008. – 12 травня.

9. Голос України. – 2008. – 25 вересня.

10. Голос України. – 2008. – 10 жовтня.

11. Голос України. – 2009. – 23 липня.

12. Голос України. – 2009. – 18 серпня.

13. Голос України. – 2009. – 10 жовтня.

14. Голос України. – 2010. – 20 травня.

15. Голос України. – 2010. – 6 жовтня.

16. Голос України. – 2011. – 2 серпня.

17. Голос України. – 2011. – 14 вересня.

18. Голос України. – 2011. – 26 листопада.

19. Голос України. – 2016. – 1 липня.

20. День. – 2011. – 15 вересня.

21. Дипломатический вестник. – 1997. – август. – №8.

22. Договір між Україною та Російською Федерацією про українсько–російський державний кордон // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_157.

23. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою // Ліга. Закон. Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU90006R.html.

24. До другої річниці агресії Росії проти України (20 лютого 2016 року). – К.: НІСД, 2016.

25. Закон України «Про ратифікацію Договору між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки» №1682–IV від 20 квітня 2004 року // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi/>.

26. Закон України №13/98–ВР від 14 січня 1998 року «Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією» (Великий договір) // Російсько–українские отношения: сб. документов 1990–1997. – М.: МИД РФ, МИД Украины, 1998. – С.51–58.

27. Затулин К., Мигранян А. СНГ: начало или конец истории. К смене вех / Константин Затулин, Андраник Мигранян // Содружество НГ. – 1997. – №3. – 26 березня.

28. Комсомольська правда. – 2011. – 24 жовтня.

29. Кульчицкий С., Парахонский Б. Украина і Росія в історичний ретроспективі: Новітній Український державотворчий процес. Нариси в 3–х томах: – Т.3 / С. Кульчицкий, Б. Парахонский. – К.: Наукова думка, 2004.

30. О комплексе мер по вовлечению Украины в евразийский интеграционный процесс // Дзеркало тижня. – 2013. – 16 серпня.

31. О ратификации Договора между Российской Федерацией и Украиной о российско–украинской государственной границе: Федеральный закон от 22.04.2004 №24–ФЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakonbase.ru/zakony/24-fz-ot-2004-04-22-o-ratifikacii>.

32. О ратификации Соглашения между Российской Федерацией и Украиной по вопросам пребывания Черноморского флота Российской Федерации на территории Украины // Государственная Дума. Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://asozd2.duma.gov.ru/main.nsf/%28SpravkaNew%29?OpenAgent&RN=363935-5&02>.

33. Отечественная история России новейшего времени. 1985–2005 гг. – Москва: РГГУ, 2007.

34. Павленко А. Мина замедленного действия / А. Павленко // Зеркало недели. – 2005. – 5 августа.

35. Полещук А. Служба внешней разведки России прогнозирует сценарии развития событий в СНГ / Андрей Полещук // Независимая газета. – 1994. – №181. – 22 вересня.

36. Про ратифікацію Договору між Україною і Російською Федерацією про українсько–російський державний кордон: Закон України // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1681-15>.

37. Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією: Закон України // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/13/98-%D0%B2%D1%80>.

38. Протест проти ратифікації «харківських угод» як тест на зрілість опозиції // Радіо Свобода. Офіційний сайт. – 2010. – 27 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/2026250.html>.

39. Протокол шестого заседания Российско–Украинской межгосударственной комиссии (Москва, 17 декабря 2013 г.) // Павло Гай–Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2013\(12\)17.rosiya-ukraina.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2013(12)17.rosiya-ukraina.php).

40. Российско–украинские отношения: сб. документов 1990–1997. – М.: МИД РФ, МИД Украины, 1998.

41. Собрание законодательства Российской Федерации. – 1999. – №10.

42. Совет глав правительств СНГ. Россия меняет тон в диалоге со странами Содружества // Коммерсантъ. – 1994. – №235. – 10 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/97546/>.

43. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года (утверждена и введена в действие Указом Президента Российской Федерации №537 от 12 мая 2009 года) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html> <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>

44. Теффт Дж. Таємна дипломатична депеша посла США в Україні [Про зустріч і розмову з колишнім президентом України Л. Кучмою 2 лютого 2010 р.] / Дж. Теффт // Павло Гай–Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2010\(02\)\(..\).Tefft.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2010(02)(..).Tefft.php).

45. Теффт Дж. Україна: Питанням безпеки в перебігу виборчої кампанії надається мало уваги (січень 2010 р.) / Дж. Теффт // Павло Гай–Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2009.Tefft.php>.

46. Угода між Російською Федерацією та Україною по Чорноморському флоту // Російсько–украинские отношения: сб. документов 1990–1997. – М.: МИД РФ, МИД Украины, 1998.

47. Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_359.

48. Угода між Україною та Російською Федерацією про демаркацію українсько–російського державного кордону (підписана 17.05.2010 р., ратифікована Україною Законом №2466–VI від 08.07.2010 р., набрала чинності для України 29.07.2010 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_365.

49. Угода між Україною та Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту (28 травня 1997 р.) // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_075.

50. Угода між Україною і Російською Федерацією про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР (3 серпня 1992 р.) // Павло Гай–Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992\(08\)03.Chorn.flot.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992(08)03.Chorn.flot.php).

51. Угода між Україною та Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України (28 травня 1997 р.) // Верховна Рада України. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_076.

52. Указ Президента Российской Федерации №24 от 10 января 2000 года «О Концепции национальной безопасности» // Агентство военных новостей. – 2000. – 19 января [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/2004/>.

53. Урядовий кур'єр. – 2008. – 5 березня.

54. Урядовий кур'єр. – 2009. – 9 жовтня.

55. Урядовий кур'єр. – 2010. – 22 квітня.
56. Хто любив Будапештський меморандум? // Висновки. – 2016. – 5 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vysnovky.com/analytics/politics/2479–hto–lobiyuvav–budapeshtskii–memorandum>.
57. International Advisory Panel. Report of the International Advisory Panel on its review of the Maidan Investigations. – 2015. – 31 March.
58. Shishkin Ph. How Russian Spy Games Are Sabotaging Ukraine's Intelligence Agency / Philip Shishkin // The Wall Street Journal. – 2015. – March 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wsj.com/articles/how-spy-games-are-sabotaging-ukraines-intelligence-agency-1426127401>.
59. World Economic Outlook Database // International Monetary Fund. – April, 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2016/01/weodata/index.aspx>.
- ### References
1. Analytychna dopovid' do Shhorichnogo Poslannja Prezydenta Ukrai'ny do Verhovnoi' Rady Ukrai'ny «Pro vnutrishnje ta zovnishnje stanovyshhe Ukrai'ny v 2016 roci». – K.: NISD, 2016.
2. Biljak T. Mizhnarodno-pravova ocinka tekstu Budapesht'skogo memorandumu 1994 r. (chastyna 1) / T. Biljak // Free Voice Information Analysis Center. – 2015. – December 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iac.org.ua/mizhnarodno-pravova-otsinka-tekstu-budapeshtskogo-memorandumu-1994-r-chastina-1/>.
3. Vasylenko V. Shhob Ukrai'na stala suverennoju derzhavoj, a i'i' nezalezhnyj status vyznav uves' svit, bulo potribno pozbutys' jadernoi' zbroi' / V. Vasylenko // Ukrai'ns'kyj Tyzhen'. – 2014. – №15.
4. Verhovna Rada ratyfikovala harkivs'ki ugody // VVS. – 2010. – 27 kvitnja [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2010/04/100427_rada_ratification_bt.shtml.
5. Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – 2010. – №21.
6. Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – 2010. – №40.
7. Gaj-Nyzhnyk P. P. Rosija proty Ukrai'ny (1990–2016 rr.): vid polityky shantazhu i prymusu do vijny na poglynnannja ta sprobny znyshhennja / Pavlo Gaj-Nyzhnyk. – K.: «MP Lesja», 2017. – 332 s.
8. Golos Ukrai'ny. – 2008. – 12 travnja.
9. Golos Ukrai'ny. – 2008. – 25 veresnja.
10. Golos Ukrai'ny. – 2008. – 10 zhovtnja.
11. Golos Ukrai'ny. – 2009. – 23 lypnja.
12. Golos Ukrai'ny. – 2009. – 18 serpnja.
13. Golos Ukrai'ny. – 2009. – 10 zhovtnja.
14. Golos Ukrai'ny. – 2010. – 20 travnja.
15. Golos Ukrai'ny. – 2010. – 6 zhovtnja.
16. Golos Ukrai'ny. – 2011. – 2 serpnja.
17. Golos Ukrai'ny. – 2011. – 14 veresnja.
18. Golos Ukrai'ny. – 2011. – 26 lystopada.
19. Golos Ukrai'ny. – 2016. – 1 lypnja.
20. Den'. – 2011. – 15 veresnja.
21. Diplomateskij vestnik. – 1997. – avgust. – №8.
22. Dogovir mizh Ukrai'noju ta Rosijs'koju Federacijeu pro ukrai'ns'ko-rosijs'kyj derzhavnyj kordon // Verhovna Rada Ukrai'ny. Oficijnyj sait [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_157.
23. Dogovir mizh Ukrai'ns'koju Radjans'koju Socialistychnoju Respublikoju i Rosijs'koju Radjans'koju Federatyvnoju Socialistychnoju Respublikoju // Liga.Zakon. Zakonodatel'stvo Ukrainy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU90006R.html.
24. Do drugoi' richnyci agresii' Rosii' proty Ukrai'ny (20 ljutogo 2016 roku). – K.: NISD, 2016.
25. Zakon Ukrai'ny «Pro ratyfikaciju Dogovoru mizh Ukrai'noju ta Rosijs'koju Federacijeu pro spivrobitnyctvo u vykorystanni Azov's'kogo morja i Kerchens'koi' protoky» №1682–IV vid 20 kvitnja 2004 roku // Verhovna Rada Ukrai'ny. Oficijnyj sait [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi/>.
26. Zakon Ukrai'ny №13/98–VR vid 14 sichnja 1998 roku «Pro ratyfikaciju Dogovoru pro družbu, spivrobitnyctvo i partnerstvo mizh Ukrai'noju ta Rosijs'koju Federacijeu» (Velykyj dogovir) // Rossijsko-ukrainskie otnoshenija: sb. dokumentov 1990–1997. – M.: MID RF, MID Ukrainy, 1998. – S.51–58.
27. Zatulyn K., Migranjan A. SNG: nachalo ili konec istorii. K smene veh / Konstantin Zatulyn, Andranik Migranjan // Sodruzhestvo NG. – 1997. – №3. – 26 bereznja.
28. Komsomol's'ka pravda. – 2011. – 24 zhovtnja.
29. Kul'chyc'kyj S., Parahons'kyj B. Ukrai'na i Rosija v istorychnij retrospektyvi: Novitnij Ukrai'ns'kyj derzhavotvorchij proces. Narysy v 3–h tomah: – T.3 / S. Kul'chyc'kyj, B. Parahons'kyj. – K.: Naukova dumka, 2004.
30. O komplekse mer po vovlecheniju Ukrainy v evrazijskij integracijnyj process // Dzerkalo tyzhnja. – 2013. – 16 serpnja.
31. O ratifikacii Dogovora mezhdru Rossijskoj Federaciej i Ukrainoj o rossijsko-ukrainskoj gosudarstvennoj granice: Federal'nyj zakon ot 22.04.2004 №24–FZ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakonbase.ru/zakony/24–fz–ot–2004–04–22–o–ratifikacii>.
32. O ratifikacii Soglashenija mezhdru Rossijskoj Federaciej i Ukrainoj po voprosam prebyvanija Chernomorskogo flota Rossijskoj Federacii na territorii Ukrainy // Gosudarstvennaja Duma. Oficial'nyj sait [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://asozd2.duma.gov.ru/main.nsf/%28SpravkaNew%29?OpenAgent&RN=363935–5&02>.
33. Otechestvennaja istorija Rossii novejshego vremeni. 1985–2005 gg. – Moskva: RGGU, 2007.
34. Pavlenko A. Mina zamedlennogo dejstvija / A. Pavlenko // Zerkalo nedeli. – 2005. – 5 avgusta.
35. Poleshuk A. Sluzhba vneshnej razvedki Rossii prognoziruet scenarii razvitiya sobytij v SNG / Andrej Poleshuk // Nezavisimaja gazeta. – 1994. – №181. – 22 veresnja.
36. Pro ratyfikaciju Dogovoru mizh Ukrai'noju i Rosijs'koju Federacijeu pro ukrai'ns'ko-rosijs'kyj derzhavnyj kordon: Zakon Ukrai'ny // Verhovna Rada Ukrai'ny. Oficijnyj sait [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1681–15>.
37. Pro ratyfikaciju Dogovoru pro družbu, spivrobitnyctvo i partnerstvo mizh Ukrai'noju i Rosijs'koju Federacijeu: Zakon Ukrai'ny // Verhovna Rada Ukrai'ny. Oficijnyj sait [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/13/98–%D0%B2%D1%80>.
38. Protest proty ratyfikacii' «harkivs'kyh ugod» jak test na zrilist' opozicii' // Radio Svoboda. Oficijnyj sait. – 2010. – 27 kvitnja [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/2026250.html>.
39. Protokol shestogo zasedanija Rossijsko-Ukrainskoj mezhdugosudarstvennoj komissii (Moskva, 17 dekabrja 2013 g.) // Pavlo Gaj-Nyzhnyk – doktor istorychnykh nauk. Osobystyj sait [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2013\(12\)17.rosiya-ukraina.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2013(12)17.rosiya-ukraina.php).
40. Rossijsko-ukrainskie otnoshenija: sb. dokumentov 1990–1997. – M.: MID RF, MID Ukrainy, 1998.
41. Sobranie zakonodatel'stva Rossijskoj Federacii. – 1999. – №10.
42. Sovet glav pravitel'stv SNG. Rossijska menjaet ton v dialoge so stranami Sodruzhestva // Kommersant#. – 1994. – №235. – 10 grudnja [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/97546/>.
43. Strategija nacional'noj bezopasnosti Rossijskoj Federacii do 2020 goda (utverzhdjena i vvedena v dejstvie Ukazom Prezidenta Rossijskoj Federacii №537 ot 12 maja 2009 goda) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>.
44. Tefft Dzh. Tajemna diplomatychna depesha posla SSHa v Ukrai'ni [Pro zustrich i rozmovu z kolyshnim prezidentom Ukrai'ny L. Kuchmoju 2 ljutogo 2010 r.] / Dzh. Tefft // Pavlo Gaj-Nyzhnyk – doktor istorychnykh nauk. Osobystyj sait [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2010\(02\)\(..\).Tefft.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2010(02)(..).Tefft.php).
45. Tefft Dzh. Ukrai'na: Pytannjam bezpeky v perebigu vyborchoi' kampanii' nadajet'sja malo uvagy (sichen' 2010 r.) / Dzh. Tefft // Pavlo Gaj-Nyzhnyk – doktor istorychnykh nauk. Osobystyj sait [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2009.Tefft.php>.
46. Ugoda mizh Rosijs'koju Federacijeu ta Ukrai'noju po Chornomors'komu flotu // Rossijsko-ukrainskie otnoshenija: sb. dokumentov 1990–1997. – M.: MID RF, MID Ukrainy, 1998.
47. Ugoda mizh Ukrai'noju ta Rosijs'koju Federacijeu z pytan' perebuvannja Chornomors'kogo flotu Rosijs'koi' Federacii na terytorii' Ukrai'ny // Verhovna Rada Ukrai'ny. Oficijnyj sait [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_359.
48. Ugoda mizh Ukrai'noju ta Rosijs'koju Federacijeu pro demarkaciju ukrai'ns'ko-rosijs'kogo derzhavnoho kordonu (pidpysana 17.05.2010 r., ratyfikovana Ukrai'noju Zakonom №2466–VI vid 08.07.2010 r., nabrala chynnosti dlja Ukrai'ny 29.07.2010 r.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_365/.

49. Uгода mizh Ukrai'noju ta Rosijs'koju Federacijeu pro parametry podilu Chornomors'kogo flotu (28 travnja 1997 r.) // Verhovna Rada Ukrai'ny. Oficijnyj sajт [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_075.

50. Uгода mizh Ukrai'noju i Rosijs'koju Federacijeu pro pryncypy formuvannja VMS Ukrai'ny ta VMF Rosii' na bazi Chornomors'kogo flotu kolyshn'ogo SRSR (3 serpnja 1992 r.) // Pavlo Gaj-Nyzhnyk – doktor istorychnyh nauk. Osobystyj sajт [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992\(08\)03.Chorn.flot.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1992(08)03.Chorn.flot.php).

51. Uгода mizh Ukrai'noju ta Rosijs'koju Federacijeu pro status ta umovy перебування Chornomors'kogo flotu Rosijs'koi' Federacii' na terytorii' Ukrai'ny (28 travnja 1997 r.) // Verhovna Rada Ukrai'ny. Oficijnyj sajт [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_076.

52. Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federacii №24 ot 10 janvarja 2000 goda «O Konceptii nacional'noj bezopasnosti» // Agentstvo voennyh novostej. – 2000. – 19 janvarja [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.kremlin.ru/2004/>.

53. Urjadovyj kur'jer. – 2008. – 5 bereznja.

54. Urjadovyj kur'jer. – 2009. – 9 zhovtnja.

55. Urjadovyj kur'jer. – 2010. – 22 kvitnja.

56. Hto lobijuvav Budapeshts'kyj memorandum? // Vysnovky. – 2016. – 5 ljutogo [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://vysnovky.com/analytics/politics/2479-hto-lobiyuvav-budapeshtskii-memorandum>.

57. International Advisory Panel. Report of the International Advisory Panel on its review of the Maidan Investigations. – 2015. – 31 March.

58. Shishkin Ph. How Russian Spy Games Are Sabotaging Ukraine's Intelligence Agency / Philip Shishkin // The Wall Street Journal. – 2015. – March 11 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.wsj.com/articles/how-spy-games-are-sabotaging-ukraines-intelligence-agency-1426127401>.

59. World Economic Outlook Database // International Monetary Fund. – April, 2016 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2016/01/weodata/index.aspx>.

Hai-Nyzhnyk P. P., Doctor of Historical Sciences, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences, Head of the Department of Historical Studies at the Research Institute of Ukrainian Studies (Ukraine, Kyiv), hai-nyzhnyk@ukr.net

Crimean node and issue Black Sea Fleet in the Russian-Ukrainian military-political relations (1991–2013)

Deals with the diplomatic process and bilateral intergovernmental agreements on the conditions of stay, status and powers of the Black Sea Fleet in Ukraine in the context of Russian-Ukrainian military-political relations and geopolitical influence in the Crimean Black Sea region in the prewar period.

Keywords: diplomacy, the Black Sea Fleet of the Russian-Ukrainian relations.

* * *

УДК 930.2:[351.078:621.397](47+57)«1991/2016»

Гапєєва О. Л.,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, докторант, Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного (Україна, Львів), o.gapeewa@gmail.com

ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА СНД ТА ОДКБ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

В історичній ретроспективі розглянуто основні етапи формування інформаційної політики та наявна нормативно-правова база з питань діяльності СНД та ОДКБ в інформаційній сфері.

У попередніх наукових студіях автором з'ясовано хронологію прийняття основних нормативно-правових документів щодо інформаційної безпеки на пострадянському просторі. Виявлено зміст основних заходів щодо впровадження законодавчих актів, прийнятих керівними органами СНД з питань інформаційної безпеки у державах-учасницях СНД. Визначено основні напрями діяльності ОДКБ щодо створення системи керівних органів в галузі інформаційної безпеки.

Ключові слова: інформаційна політика, інформаційна безпека, інформалогія, міжнародний інформаційний обмін, СНД, ОДКБ.

Актуальність дослідження. У класичному розумінні термін «інформаційна політика» являє собою універсальний соціальний механізм визначення мети, завдань, принципів і умов реалізації розвитку держави (суспільства, організації) в інформаційній сфері [1].

Після розпаду колишнього СРСР та утворення Союзу Незалежних Держав (СНД) тогочасною нагальною потребою стало формування єдиного інформаційного простору та налагодження продуктивного інформаційного обміну між державами-учасницями Співдружності. Це пояснюється, передусім, наявністю широкого кола питань, пов'язаних із збереженням єдиної системи управління військами та реформуванням Збройних Сил колишнього Радянського Союзу: у військовій галузі співпраці протягом перших п'яти років існування СНД було розроблено й затверджено найбільшу кількість нормативно-правових документів, пов'язаних із міждержавним інформаційним обміном та збереженням інформації з обмеженим доступом.

Проте реалізація інших законодавчих актів щодо формування єдиного інформаційного простору, більшість з яких носила рекомендаційний характер, відбувалась із значним запізненням, відповідно до основних геополітичних тенденцій й викликів, а їхній зміст не завжди відповідав реальному стану справ на пострадянському просторі у певний період часу. Зокрема, поза сферою нормативно-правового врегулювання залишились питання проведення інформаційно-психологічних операцій та інформаційних кампаній, як вищої форми інформаційного впливу.

Історіографічний аналіз наукових розвідок вітчизняних та зарубіжних вчених дозволяє зробити висновок, що формування інформаційної політики міжнародних регіональних (субрегіональних) організацій, що утворились на пострадянському просторі, а саме: визначення завдань, принципів і умов розвитку інформаційної сфери залишилось недослідженим. Отже, метою нашої студії є історична реконструкція формування інформаційної політики міжнародних організацій, що утворились на пострадянському просторі, зокрема, Союзу Незалежних Держав (СНД) та Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ) та визначення основних напрямів діяльності цих організацій в інформаційній сфері.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Науковий доробок українських та закордонних вчених з питання, що розглядається, ми пропонуємо систематизувати за змістовним принципом, а саме:

1) дослідження, присвячені новій фундаментальній науці про інформацію та пов'язані з нею технології й процеси – інформалогії. Зокрема, це праці російських дослідників В. Попова [2; 3], В. Макарова, В. Гусєва [4];

2) дослідження щодо змісту й основних складових інформаційної політики. До зазначеної групи джерел належать праці [5–8]. Особливої уваги заслуговує навчальний посібник Г. Почепцова у співавторстві з С. Чукут [5], у якій авторами розглянуті питання інформаційної політики міжнародних організацій (ООН та НАТО) та міжнародний досвід побудови інформаційної інфраструктури; висвітлено сучасні підходи щодо вивчення складових інформаційної політики, інформаційної стратегії та інформаційного суспільства. У працях російського політолога А. Манойла [7; 8] подано характеристику системи

суспільно–політичних відносин у сучасному інформаційному суспільстві;

2) дослідження, у яких міститься аналіз стану інформаційної політики СНД. Цю групу джерел складають наукові студії [9–13]. Зокрема, у працях В. Струговця розглянуто питання формування інформаційної політики СНД та ОДКБ. Автором здійснено спробу окреслити коло проблемних питань щодо формування єдиного інформаційного простору країн СНД та питання діяльності ОДКБ в інформаційній сфері. Проте поза увагою дослідника опинилась діяльність окремих структурних підрозділів СНД, що здійснюють діяльність в інформаційній сфері та важливий напрям діяльності ОДКБ щодо запобігання кіберзлочинності;

4) наукові студії щодо основних складових інформаційної політики Російської Федерації [14–16];

5) студіювання українських вчених щодо концептуальних засад інформаційної політики України [17–18].

Слід зауважити, що протягом 2003–2011 рр. спостерігається зацікавленість українських та закордонних вчених щодо вивчення питання інформаційної політики на пострадянському просторі, проте після 2011 р. кількість наукових студій з питання, що вивчається, значно зменшилась.

У наших попередніх дослідженнях проаналізовано зміст законодавчої бази з питань інформаційної безпеки на пострадянському просторі, проаналізовано інформаційно–пропагандистські кампанії під час вірмено–азербайджанського збройного протистояння; діяльність російських мас–медіа в інформаційному просторі Республіки Молдова та інформаційні кампанії РФ проти суверенної України на Кримському півострові протягом 1993–2014 рр. [19–20].

Згідно із Угодою та Статутом СНД метою Співдружності стали розвиток рівноправного і взаємовигідного співробітництва, сприяння широкому інформаційному обміну й дотримання взаємних зобов'язань.

Аналіз законодавчої бази з питання, що досліджується, дає підстави стверджувати, що нормативно–правова діяльність в інформаційній сфері здійснювалась за трьома визначеними напрямками:

- створення загального (єдиного) інформаційного простору СНД;
- формування системи інформаційної безпеки (зокрема, інформаційної безпеки у військовій сфері);
- регулювання міжнародного обміну інформацією [21].

15 травня 1992 р. державами–учасниками СНД було підписано Угоду «Про інформаційне забезпечення системи управління і захист секретів Об'єднаних збройних сил СНД і збройних сил держав–учасниць СНД», а також документи щодо організації інформаційної взаємодії в Об'єднаних збройних силах СНД [22]. Як вже зазначалось вище, саме у військовій сфері було затверджено найбільшу кількість документів з питань організації інформаційного обміну.

У 1995 р. розпочала свою діяльність Рада керівників державних інформаційних агентств СНД, до складу якої увійшли інформагентств восьми держав–учасниць Співдружності та представники Туркменістану, Узбекистану та України [23].

Основним завданням Ради визначено «...створення дієвого механізму вільного обміну інформацією,

забезпечення взаємодії і співпраці країн СНД в інформаційній сфері, зміцнення інформаційного партнерства, створення умов для максимально вільного взаємного руху інформаційних потоків, які охоплюють не тільки політичні та економічні процеси, але і весь спектр інтересів, включаючи культуру, науку і спорт» [23].

Одним із напрямів діяльності Ради також стало активне використання потенціалу національних інформаційних агентств держав–учасниць Співдружності, підвищення рівня і ефективності обміну матеріалами, об'єднання зусиль в оперативному поширенні інформації. Як свідчать матеріали, розміщені на інтернет–порталі СНД, члени Ради проводять регулярні зустрічі та консультації у цих напрямках діяльності [23].

В. Струговець у своєму дослідженні [9] враховує позитивний досвід створення міждержавної телерадіокомпанії «Мир», яка знайшла своїх прихильників на пострадянському просторі, проте Т. Піддубська визначає перелік проблемних питань щодо діяльності цієї телерадіокомпанії [11].

Лише 18 жовтня 1996 р., майже через п'ять років після заснування Співдружності, була прийнята Концепція формування інформаційного простору СНД – «система узгоджених поглядів на цілі та пріоритети держав–учасників СНД щодо розвитку міждержавних інформаційних обмінів» [21].

Як свідчать документи, під час розробки Концепції були враховані пропозиції щодо вироблення і реалізації інформаційної політики, підготовлені Радою керівників державних інформаційних агентств СНД та інформаційними службами інших органів Співдружності; використані матеріали міжнародних інформаційних агенцій, досвід ООН, Європейського Союзу, міжнародних наукових організацій.

У Концепції викладено положення щодо забезпечення кожною з держав–учасниць Співдружності власної інформаційної безпеки та захисту інформаційного суверенітету. Для вирішення цих завдань держави–учасниці зобов'язувались проводити своєчасний моніторинг загроз в інформаційній сфері та удосконалювати інформаційну політику [21].

Слід зауважити, що у вищезгаданому документі та у наступних документах щодо інформаційної діяльності, відсутнє визначення терміну «інформаційна політика», а також основних напрямів, за якими вона здійснюється.

Концепція формування інформаційного простору СНД стала основою рамкової програми співпраці держав Співдружності в сфері інформації та інформатизації.

Проте через недосконалість нормативно–правової бази в інформаційній сфері [24], зміни у геополітичній обстановці, зокрема, низку протиріч між державами–учасниками Співдружності, плани щодо формування єдиного інформаційного простору залишились нереалізованими. Кожна з держав–учасниць й дотепер формує власну інформаційну політику, забезпечує захист інформації та розвиток інформаційної сфери. У доповнення до викладеного зауважимо, що у правовому полі майже всіх держав–учасниць Співдружності відсутні документи щодо засад державної інформаційної політики.

У рамках ОДКБ формування інформаційної політики розпочалось лише у листопаді 2006 р., у зв'язку з чим

була розроблена відповідна Програма спільних дій, затверджена Рішенням Ради колективної безпеки у 2008 р. З метою координації співпраці держав-учасниць у сфері інформаційної безпеки була утворена Робоча група при Комітеті секретарів Ради безпеки з питань інформаційної політики та інформаційної безпеки [19].

30 вересня 2009 р. було затверджено Протокольне рішення Комітету секретарів Рад безпеки ОДКБ щодо створення умов та реалізації спільних практичних заходів, спрямованих на формування основ скоординованої інформаційної політики держав-учасниць Договору. Цікавим є факт, що до роботи у цьому напрямку залучено потенціал Інформаційної ради державних агентств країн-учасників СНД; а також утворено Раду керівників інформаційних агентств держав-членів ОДКБ. Документом також передбачено формування об'єднаних прес-центрів для висвітлення проведених великих заходів (міжнародних військових навчань, спільних операцій держав-учасниць ОДКБ, тощо); організації навчання журналістів друкованих та електронних ЗМІ держав-членів ОДКБ.

У березні 2013 р. на засіданні першого семінару-наради з керівниками інформаційно-аналітичних структур держав-учасниць ОДКБ було прийнято рішення про створення Аналітичної Асоціації ОДКБ, в яку увійшли 25 інформаційно-аналітичних і соціологічних структур держав-учасниць Організації [19; 26]. Протягом наступних двох років проводились експертно-аналітичні заходи в усіх державах-учасниках ОДКБ. Координатором Асоціації було обрано професора І. Панаріна, фахівця в галузі інформаційних технологій та інформаційно-психологічних операцій.

Враховуючи створення кризового центру ОДКБ, починаючи з 2015 р. здійснюються заходи щодо формування єдиного інформаційного простору для держав-учасниць Договору.

У жовтні 2016 р. було затверджено Стратегію колективної безпеки ОДКБ період до 2025 р. яка передбачає, зокрема, низку заходів щодо «...удосконалення механізмів протидії загрозам у інформаційній сфері, протидії і нейтралізації протиправної діяльності в інформаційно-телекомунікаційному просторі держав-членів ОДКБ; взаємодія в питаннях забезпечення міжнародної інформаційної безпеки; вироблення узгоджених правил взаємодії в інформаційній сфері, просування їх на міжнародний рівень; створення умов та реалізація спільних практичних заходів, спрямованих на формування основ скоординованої інформаційної політики в інтересах держав – членів ОДКБ» [20].

Зауважимо, що питанням формування й реалізації завдань інформаційної політики в ОДКБ приділяється велика увага. Про це свідчить низка нарад й консультацій щодо вироблення положень скоординованої інформаційної політики [25; 26]. Основні напрями діяльності ОДКБ в інформаційній сфері викладено нами у [19].

Отримані наукові результати дають підстави зробити такі висновки:

1. Діяльність ОДКБ в інформаційній сфері спрямована на формування скоординованої інформаційної політики держав-учасниць: удосконалення та уніфікацію законодавства у галузі інформаційної безпеки, організацію спільної протидії загрозам в інформаційній сфері.

Про це свідчать результати діяльності Аналітичної Асоціації ОДКБ.

2. Недосконалість нормативно-правової бази в інформаційній сфері, зміни у геополітичній обстановці, зокрема, низка протиріч між державами-учасницями СНД плани щодо формування єдиного інформаційного простору залишилися нереалізованими. Кожна з держав-учасниць й дотепер формує власну інформаційну політику, забезпечує захист інформації та розвиток інформаційної сфери.

3. У наших подальших дослідженнях планується розглянути основні завдання інформаційної політики Союзної держави.

Список використаних джерел

1. Інформаційні технології в юридичній діяльності: підручник для академічного бакалаврату / під заг. ред. П. У. Кузнєцова. – 3-є вид. – М.: Видавництво Юрайт, 2015. – 445 с.
2. Попов В. Информационная и информационная политика / В. Попов. – М.: Изд-во РАГС, 2001.
3. Попов В. Государственная информационная политика: состояние и проблемы формирования / В. Попов. – М., 2002.
4. Макаров В., Гусев В. Концептуальные основы научного обеспечения изучения глобального информационного пространства / В. Макаров CONCEPTUAL BASES OF SCIENTIFIC SUPPORT FOR THE STUDY OF GLOBAL INFORMATION SPACE // Российский гуманитарный журнал. – №4 (2014). – С.282–288.
5. Почепцов Г. Информационная политика и безопасность современных государств [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psyfactor.org/psyops/infowar6.htm>
6. Інформаційна політика: Навч. посіб. для студентів ВНЗ, аспірантів, викладачів. – 2-ге вид. / Почепцов Г. Г., Чукут С. А. – К., 2008. – 663 с.
7. Манойло А. Государственная информационная политика в особых условиях: Монография / А. Манойло. – М.: МИФИ, 2003.
8. Манойло А., Петренко А., Фролов Д. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны: Монография / А. Манойло, А. Петренко, Д. Фролов. – М.: Горячая линия – Телеком, 2003.
9. Струговец В. Информационная политика СНГ: взгляд в прошлое, перспектива на будущее [Текст] / Виталий Струговец // Власть. – 2011. – №6. – С.119–122.
10. Струговец В. Перспективные направления информационной политики ОДКБ [Текст] / Виталий Струговец // Власть. – 2011. – №8. – С.95–98.
11. Поддубская Т. Проблемы формирования единого информационного пространства в странах СНГ / Т. Поддубская [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gramota.net/materials/2/2015/8-3/48.html>.
12. Батыршин Р. Телекомпания «Мир» как инструмент формирования единого информационного пространства СНГ: дис. ... канд. филолог. наук: спец. 10.01.10 / Р. Батыршин. – Москва, 2011. – 245 с.
13. Сурма И. В. Единое информационное пространство СНГ: 20 лет спустя / И. Сурма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://e-notabene.ru/nb/article_17473.html.
14. Авинова Ю. Информационная политика Российского государства на современном этапе: концептуальные и основные задачи / Ю. Авинова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: read.virmk.ru/ТЕМАТИКА/info-polbnika/GIP.htm
15. Нисневич Ю. Государственная информационная политика России сегодня и завтра / Ю. Нисневич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/8f09435324753a65c32568ba004420d3>. <https://www.google.com.ua/search?q=D0%92%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE+%D0%AE%D1%80%D0%B0%D0%B9%D1%82&ie=&oe=>
16. Кондратенко О. Концептуальные засади інформаційної політики Російської Федерації: витоки та сучасний стан / О. Кондратенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/article/view/541>.
17. Національний інформаційний суверенітет у контексті розвитку новітніх інформаційних технологій / [О. С. Онищенко,

- В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К.: НБУВ, 2011. – 154 с.
18. Арістова І. Державна інформаційна політика та її реалізація в діяльності органів внутрішніх справ України: організаційно-правові засади / І. Арістова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://repo.sau.sumy.ua/handle/123456789/75>.
19. Гапеева О. Діяльність ОДКБ у сфері інформаційної безпеки / О. Л. Гапеева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vim.gov.ua/index.php/uk/ostannij-vipusk>.
20. Гапеева О. Інформаційна безпека на пострадянському просторі: історико-системний аналіз / О. Л. Гапеева // Грані: науково-теоретичний альманах. – Дніпропетровськ. – №140 (2016). – С.93–99.
21. Концепція формування інформаційного простору Співдружності Незалежних Держав від 18.10.1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/997_185.
22. Вопросы информационной безопасности и СНГ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lawbook.online/pravovoe-regulirovanie-mejdunarodnoe/voprosyi-informatsionnoy-bezopasnosti-15115.html>.
23. Офіційний сайт исполнительного комитета СНГ. – Режим доступу: <http://cis.minsk.by/page.php?id=12456>.
24. Агапов П. В., Ефремова М. А. Международно-правовые аспекты обеспечения информационной безопасности участников Содружества независимых государств [Електронний ресурс] / П. В. Агапов, М. А. Ефремова. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodno-pravovye-osnovy-obespecheniya-informatsionnoy-bezopasnosti-uchastnikov-sodruzhestva-nezavisimyh-gosudarstv>.
25. Офіційний сайт Організації Договору про Колективну безпеку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.odkb.gov.ru/session/fifteen/a.htm>.
26. В ОДКБ создана Аналитическая Ассоциация информационно-аналитических структур [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.odkb-csto.org/news/detail.php?ELEMENT_ID=1710.
27. Стратегия коллективной безопасности Организации Договора о коллективной безопасности на период до 2025 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://odkb-csto.org/documents/detail.php?ELEMENT_ID=8382.
21. Surma I. V. Edinoe informacionnoe prostranstvo SNG: 20 let spustja / I. Surma [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: http://e-notabene.ru/nb/article_17473.html.
14. Avinova Ju. Informacionnaja politika Rossijskogo gosudarstva na sovremennom jetape: konceptual'nye i osnovnye zadachi / Ju. Avinova [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: read.virmk.ru/TEMATIKA/info-polbnika/GIP.htm
15. Nisnevich Ju. Gosudarstvennaja informacionnaja politika Rossii segodnja i zavtra / Ju. Nisnevich [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/8f09435324753a65c32568ba004420d3>.
16. Kondratenko O. Kontseptual'ni zasady informatsiynoi polityky Rosiys'koyi Federatsii: vytoky ta suchasnyy stan / O. Kondratenko [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/article/view/541>.
17. Natsional'nyy informatsiynyy suverenitet u konteksti rozvytku novitnikh informatsiynykh tekhnolohiy / [O. S. Onyshchenko, V. M. Horovyy, V. I. Popyk ta in.]; NAN Ukrayiny, Nats. b-ka Ukrayiny im. V. I. Vernads'koho. – K.: NBUV, 2011. – 154 s.
18. Aristova I. Derzhavna informatsiyna polityka ta yiyi realizatsiya v diyal'nosti orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrayiny: orhanizatsiyno-pravovi zasady / I. Aristova [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://repo.sau.sumy.ua/handle/123456789/75>.
19. Gapeyeva O. Diyal'nist' ODKB u sferi informatsiynoi bezpeky / O. L. Gapeyeva [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://vim.gov.ua/index.php/uk/ostannij-vipusk>.
20. Gapeyeva O. Informatsiyna bezpeka na postradyans'komu prostori: istoryko-systemnyy analiz / O. L. Gapeyeva // Hranі: naukovy-teoretychnyy al'manakh. – Dnipropetrovs'k. – №140 (2016). – S.93–99.
21. Kontseptsiya formuvannya informatsiynoho prostoru Spivdruzhnosti Nezaleznykh Derzhav vid 18.10.1996 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/997_185.
22. Voprosy informacionnoj bezopasnosti i SNG [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://lawbook.online/pravovoe-regulirovanie-mejdunarodnoe/voprosyi-informatsionnoy-bezopasnosti-15115.html>.
23. Oficial'nyj sayt ispolnitel'nogo komiteta SNG. – Rezhim dostupu: <http://cis.minsk.by/page.php?id=12456>.
24. Agapov P. V., Efremova M. A. Mezhdunarodno-pravovye aspekty obespecheniya informacionnoj bezopasnosti uchastnikov Sodruzhestva nezavisimyh gosudarstv [Elektronnij resurs] / P. V. Agapov, M. A. Efremova. – Rezhim dostupu: <http://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodno-pravovye-osnovy-obespecheniya-informatsionnoy-bezopasnosti-uchastnikov-sodruzhestva-nezavisimyh-gosudarstv>.
25. Oficial'nyj sayt Organizacii Dogovoru pro Kolektivnu bezpeku [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.odkb.gov.ru/session/fifteen/a.htm>.
26. V ODKB sozdana Analiticheskaja Associacija informacionno-analiticheskikh struktur [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.odkb-csto.org/news/detail.php?ELEMENT_ID=1710.
27. Strategija kolektivnoj bezopasnosti Organizacii Dogovora o kolektivnoj bezopasnosti na period do 2025 goda [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: http://odkb-csto.org/documents/detail.php?ELEMENT_ID=8382.
- Gapeyeva O. L.,** *Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Doctorate student, Lviv National military Academy named after hetman Sagaydachny (Ukraine, Lviv), o.gapeeva@gmail.com*
- Information Policy of CIS and CSTO: historical and legal aspects**
- In historical perspective examines the main stages of creation of information policy and regulatory framework for the activities of the CIS and CSTO in the sphere of information. In previous scientific works of the author of an ordered chronology of the adoption of the basic regulatory documents on information security in the post-Soviet area the contents of the main activities for the implementation of the legal acts adopted by the governing of the CIS on information security in the member States of the CIS. Defines the main directions of the CSTO's activities regarding the establishment of a system of decision-making bodies in the area of information security.*
- Keywords:** information policy, information security, informology, international information exchange, CIS, CSTO.
- * * *

УДК 332.226

Джошкунсу Н. Р.,
научный сотрудник, Институт Археологии и
Этнографии НАН Азербайджанской Республики
(Азербайджан), matlabm@yandex.com

О ПРОИЗВОДСТВЕ И СБЫТЕ ИЗДЕЛИЙ ИЗ СТЕКЛА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В РАННИЕ СРЕДНИЕ ВЕКА

На примере археологических артефактов этнографически изучены вопросы развития стеклоделия и сбыта изделий из стекла в ранние средние века.

Показана история развития производства изделий из стекла, его технологические особенности и вопросы, связанные с их ролью в торговых отношениях.

Автором отмечено, что на основе археологических изысканий стеклоделие в Азербайджане в ранние средние века является городским ремеслом.

Ключевые слова: стекло, печь, город, Шабран, Баку.

(статья друкється мовою оригіналу)

Существенную часть богатого культурного наследия азербайджанского народа составляют различные ремесла и ремесленные изделия. Начиная с ранних периодов истории до промышленного производства, свыше 50–ти видов ремесел и профессий, многие из которых дошли до наших дней, обеспечивали материальные и бытовые потребности населения.

По мнению исследователей, эволюция ремесленного производства, в связи с образованием городов, оказывая на это решающее влияние, считается одним из важных поворотных этапов в истории общества. В этой связи ремесло, будучи ведущим фактором в процессе образования городов в Азербайджане, считается одним из ступеней не только истории производства, но и социально-экономического и культурного развития в целом [1, с. 9]. Одним из таких ремесел в ранние средние века было производство изделий из стекла.

Несмотря на то, что археологическими раскопками в различных регионах Азербайджана (Шемаха, Мингячевир, Бейлаган, Габала и др.) выявлены многочисленные изделия из стекла (кувшины, вазы, сосуды для благовоний и лекарств, бокалы и предметы украшения) античного периода и средних веков, письменные источники, сообщающие о производстве стекла в Азербайджане в древности и в период ранних средних веков, отсутствуют [2, с. 55–56; 3, с. 149]. Анализ этих изделий дает основания предположить, что на исторических территориях Азербайджана производство изделий из стекла началось примерно в начале I тыс. до н.э. Однако, ряд исследователей, производство стекла на территории Кавказской Албании относят к началу I в. н.э. [4, с. 80].

В отличие от некоторых отраслей ремесла, производство стекла являлось исключительно городским ремеслом, что подтверждается археологическими изысканиями. Так, отрасль эта, помимо необходимых сырьевых ресурсов, требовала еще и установку определенного оборудования, позволяющего получать высокие температуры и специальных печей, обладающих рядом сложных технологических сооружений, а также высокий профессионализм мастера. Не случайно, именно на поселениях городского типа Азербайджана (Бейлаган, Шамкир, Нахчыван, Габала, Шемаха, Барда и др.) обнаружены печи, оборудование и сооружения для производства стекла. Так, сооружения для топки

X века в Шабране, говорят о вероятности существования трех– или четырех–камерных печей для производства стекла. Одна из них – топка, вторая – камера, в которую размещали бутоны с последовательно меняющимися веществами, состоящими из различных красок, для получения разноцветного стекла, нагревательная камера – для закрепления различных деталей стеклянного изделия, приобретавшего готовую форму, и для ведения дополнительных окончательных работ – камера охлаждения. В одной из печей для металлообработки того же периода, найдены железные гвозди, используемые в изготовлении витражных стекол для их размещения в металлические рамки [5, с. 86–87].

Производство стекла в Азербайджане, по мнению исследователей, прошло три этапа: I тыс. до н.э. – III–IV вв.; начало ранних средних веков – XVI–XVII вв. и, начиная с XVI–XVIII вв. начинается третий этап [6, с. 170–171].

Изначально среди стеклянных изделий особое место занимали украшения – разноцветные браслеты из стеклянного прута круглого или полукруглого сечения. Такие браслеты черного, синего, голубого, зеленого, фиолетового, бирюзового и желтого цветов дополняли повседневные наряды женщин. Среди стеклянных бусинок своими формами и цветовыми оттенками привлекают внимание две бусинки от сплаза, найденные в Шабране [7, с. 23]. Подобные им найдены в других средневековых городах Азербайджана.

В погребальных памятниках различного типа раннесредневекового периода, выявлено значительное число стеклянных колец и металлических колец со стеклянными вставками, украшенными изображениями птиц, оленя, растений, элементами астрального мира и др. [8, с. 163]. Это объясняется верованиями первобытных людей и их верой в существование потустороннего мира, а также их эсхатологическими представлениями относительно вселенной.

Форма, техника изготовления стеклянных бус, выявленных в курганах и грунтовых погребениях Мингячевира, Шамкира, Джалилабада, Хачбулага свидетельствуют о том, что они не местного производства, где стеклоделие было более древним, чем в Албании. Вероятно, албаны начали изготавливать различные стеклянные украшения с XI–IX, VII–IV вв. до н.э., когда на арене истории появились албанские племенные союзы [8, с. 143–145].

При раскопках различных памятников в Азербайджане археологически выявлено множество металлических перстней–печатей со стеклянными вставками, кулоны и т.д.

В II–III вв. на территории Кавказской Албании наблюдалось значительное развитие производства стеклянных изделий (украшений), что было связано с ростом производительных сил, продиктованное развитием нового социально-экономического уклада – феодализма. В тот период мастера–стеклоделы уже освоили производство ряда изделий столового, бытового, туалетного и фармацевтического назначения, отличающихся от привозных из других стран, где стеклоделие было на более высоком уровне развития (Сирия, Палестина, Египет и другие страны Ближнего и Среднего Востока) [9, с. 83–101; 8, с. 145–146]. Типологически, можно выделить два вида изделий

из стекла: сосуды, в том числе фармацевтические, и украшения, некоторые из которых несколько позже параллельно изготавливались ювелирами. Позднее, сохраняя отдельные элементы старых форм сосудов. Появились и новые типы кувшинов, бокалов, рюмок, тарелок, сахарниц, флаконов, ваз, а также совершенно новые, местные формы (полушаровидные пиалы, кувшины ялойлутепинского типа, флаконы и сахарницы своеобразной формы и др.) [8, с. 146; 10, с. 65–67].

Вероятно, немалую роль в таком разнообразии изделий из стекла сыграло принятие Ислама. По шариату прием пищи из золотой и серебряной посуды считается недопустимым (харамом). Прозрачная и легкая стеклянная посуда своей гигиеничностью и эстетичностью полностью отвечала требованиям Ислама.

Среди археологических артефактов ряда городских поселений, значительное место занимают медицинские и парфюмерные принадлежности, чаще флаконы. Большинство флаконов имели парфюмерно-косметическое назначение. Флакон малого размера представлен фрагментом тулова. Целые флаконы подобной формы известны из раскопок Бейлагана [11, с. 36]. Процветание парфюмерного производства на мусульманском Востоке в ранние средние века стимулировало производство флаконов [12, с. 370].

С этнографической точки зрения вызывает интерес технология производства изделий из стекла. По мнению специалистов, археологически выявленные в памятниках Кавказской Албании стеклянные сосуды изготовлены преимущественно различной техникой литья и выдувания [8, с. 165]. Изделия, изготовленные способом выдувания, обычно представлены сосудами с грушевидным корпусом и круглым, слегка вогнутым дном и горловиной с воронкообразным венчиком. Стекло этих сосудов тонкое прозрачное, белого цвета [13, с. 67].

Способом литья были изготовлены в основном графинчики и вазы. Профиль корпуса этих сосудов не определен. Однако высокая горловина, снизу опоясанная кольцами из стеклянного прутка, позволяют отнести их к типу графинчиков [13, с. 67].

При изготовлении стеклянных изделий также широко использовалась техника растягивания, скручивания, сварки, полирования, шлифования и др. Дальнейшее усовершенствование стекольного производства позволило изготавливать изделия из стекла зеленых, желтых, голубых оттенков. В художественном оформлении стеклянных изделий было начато успешное применение методов нанесения узоров начертанием и оттиском, а также нанесение разноцветных лепных узоров [14, с. 144].

Следует также отметить, что изготовление в Кавказской Албании пластиночных стекол совершенно не изучено, хотя известны отдельные такие находки. В частности, в Мингячевире на правом берегу Куры археологически выявлено зеркало в бронзовом ободке, датируемое VII–VIII вв. Яркость и отражающая способность этого зеркала местного производства хорошо сохранились, хотя на зеркале есть несколько трещин [9, с. 42].

В начале IX–XIII вв. в Азербайджане было начато производство оконных стекол, что в первую очередь

было связано с широким распространением гражданской и дворцовой архитектуры.

Тончайшие высококачественные албанские изделия из стекла были известны далеко за пределами их производства. Решающую роль в их распространении играл Великий торговый путь, часть которого проходила по маршруту: Каспий – Кура – Черное море; Каспий – Волга; Каспий – Амударья, Сырдарья и др. С античного времени этот путь способствовал торговым связям народов Закавказья с Западом и Востоком. Данный путь фактически являлся частью Великого Шелкового пути [8, с. 169].

На территории Азербайджана в ранние средние века, наряду с другими ремеслами, было развито производство изделий из стекла. Высокий уровень производства изделий из стекла, удовлетворяя внутренние потребности, играл существенную роль во внешних торговых и экономических связях страны. Недостаточность письменных источников о развитии ремесленного производства изделий из стекла, во многих случаях отсутствие таковых, являются основной причиной того, что именно эта отрасль ремесленного производства в ранние средние века на территории Азербайджана этнографически изучена меньше других ремесел.

Список использованных источников

1. Мустафаев А. Ремесло в Азербайджане. – Баку: Изд-во Нурлан, 2001 (на азерб. языке).
2. Вахидов Р. Мингячевир в III–VIII вв. – Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1961 (на азерб. языке).
3. Османов Ф. Изделия из стекла Габалы // МКА, Т. V. – Баку, 1964 (на азерб. языке).
4. Тревер К. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. IV в. до н.э. – VII в. н.э. – М.–Л.: Изд. Акад. наук СССР, 1959.
5. Аббасова Ф. Производство стекла в Шабране (на основе результатов исследования в 2002–2003 гг.) // Материалы научной сессии посвященной итогам археологических и этнографических исследований проведенных в 2003–2004 гг. – Баку: Изд-во Нафта-пресс, 2005 (на азерб. языке).
6. Мустафаев Д. Ремесло в Азербайджане в период ханств. – Баку: Элм, 2002 (на азерб. языке).
7. Гадиева К. Традиционные женские украшения Азербайджана в XIX – нач. XX вв. (историко-этнографическое исследование). – Баку: Изд-во Университета Хазар, 2009 (на азерб. языке).
8. Нуриев А. Ремесло Кавказской Албании. – Баку: Элм, 2009.
9. Нуриев А. Стеклянные изделия и их производство в Кавказской Албании. – Баку: Элм, 1981.
10. Достиев Т. Стеклянные сосуды средневекового города Шамкир // Археология и Этнография Азербайджана. – Баку: Изд-во Нафта-пресс, 2009. – №2 (на азерб. языке).
11. Фоменко В. П. Стеклянные изделия VIII–X вв. городища Оренкала // Известия АН Аз. ССР (сер. общ. науки). – 1962. – №7.
12. Мец А. Мусульманский Ренессанс. – Москва: Наука, 1973.
13. Джидди Г. Средневековый город Шемаха в IX–XVII вв. – Баку: Элм, 1981.
14. Археология Азербайджана. В 6 томах. Т. VI. – Баку: Изд-во Шерг-Герб, 2008 (на азерб. языке).

References

1. Mustafaev A. Remeslo v Azerbajdzhanе. – Baku: Izd-vo Nurlan, 2001 (na azerb. jazyke).
2. Vahidov R. Mingjachevir v III–VIII vv. – Baku: Izd-vo AN Azerb. SSR, 1961 (na azerb. jazyke).
3. Osmanov F. Izdelija iz stekla Gabaly // MKA, T. V. – Baku, 1964 (na azerb. jazyke).
4. Trever K. Oчерki po istorii i kul'ture Kavkazskoj Albanii. IV v. do n.e. – VII v. n.e. – M.–L.: Izd. Akad. Nauk SSSR, 1959.
5. Abbasova F. Proizvodstvo stekla v Shabrane (na osnove rezul'tatov issledovaniya v 2002–2003 gg.) // Materialy nauchnoj sessii posvjashhennoj itogam arheologicheskikh i jetnograficheskikh

issledovanij provedennyh v 2003–2004 gg. – Baku: Izd-vo Nafta-press, 2005 (na azerb. jazyke).

6. Mustafaev D. Remeslo v Azerbajdzhanе v period hanstv. – Baku: Jelm, 2002 (na azerb. jazyke).

7. Gadieva K. Tradicionnye zhenskije ukrashenija Azerbajdzhana v XIX – nach. XX vv. (istoriko-jetnograficheskoe issledovanie). – Baku: Izd-vo Universiteta Hazar, 2009 (na azerb. jazyke).

8. Nuriev A. Remeslo Kavkazskoj Albanii. – Baku: Jelm, 2009.

9. Nuriev A. Stekljannije izdelija i ih proizvodstvo v Kavkazskoj Albanii. – Baku: Jelm, 1981.

10. Dostiev T. Stekljannije sosudy srednevekovogo goroda Shamkir // Arheologija i Jetnografija Azerbajdzhana. – Baku: Izd-vo Nafta-press, 2009. – №2 (na azerb. jazyke).

11. Fomenko V. P. Stekljannije izdelija VIII–X vv. gorodishha Orenkala // Izvestija AN Az. SSR (ser. obshh. nauki). – 1962. – №7.

12. Mec A. Musul'manskij Renessans. – Moskva: Nauka, 1973.

13. Dzhibidi G. Srednevekovyj gorod Shemaha v IX–XVII vv. – Baku: Jelm, 1981.

14. Arheologija Azerbajdzhana. V 6 tomah. T. VI. – Baku: Izd-vo Sherg-Gerb, 2008 (na azerb. jazyke).

Joshkunsu N. R., researcher, Institute of Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Azerbaijan Republic (Azerbaijan), matlabm@yandex.com

On the production and trade of glass ware in Azerbaijan in the early middle ages

One of the most important areas of folk handicraft is the production of glassware. But despite of a large number of glassware dated to ancient and medieval ages found during excavations in the archaeological monuments registered in different years in different regions of Azerbaijan (Shamakhy, Mingchevir, Beylagan, Gabala, etc.) there is no written sources providing information on the production of glass in Azerbaijan in the ancient and early medieval ages. The analysis of these products gives reason to assume that the production of glass products in the historical Azerbaijani lands started roughly at the beginning of the 1st millennium B. C. Unlike some areas of craft the production of glass was purely an urban craft.

The discovery of furnaces, equipment and facilities used in glass production just in urban areas of the country (Beylagan, Shamkir, Nakhchivan, Gabala, Shamakhy, Barda, etc.) should not be considered as accidental. In the article issues related to the history of glassware production, its technological features and trade has been involved into ethnographic research.

Keywords: glass, furnace, town, Shabran, Baku.

Джошкунсу Н. Р., науковий співробітник, Інститут Археології та Етнографії НАН Азербайджанської Республіки (Азербайджан)

Про виробництво та збут виробів зі скла в Азербайджані в ранні середні віки

На прикладі археологічних артефактів етнографічно вивчені питання розвитку виробництва скла та збуту виробів зі скла в ранні середні віки.

Показано історію розвитку виробництва виробів зі скла, його технологічні особливості і питання, пов'язані з їх роллю в торгових відносинах.

Автором зазначено, що на основі археологічних досліджень виробництво скла в Азербайджані в ранні середні віки є міським ремеслом.

Ключові слова: скло, піч, місто, Шабран, Баку.

УДК 634.8:930.24

Кулиева Ф.,
AMEA Naxcivan Bölməsinin dissertanti
(Азербайджан), fize25@mail.ru

ОРНАМЕНТАЛЬНЫЕ МОТИВЫ КЕРАМИКИ ПОСЕЛЕНИЙ КЮЛЬТЕПЕ I и КЮЛЬТЕПЕ II ЭПОХИ РАННЕЙ БРОНЗЫ

Определенная часть археологических материалов куро-араской культуры отражает духовную культуру древних поселенцев нашей страны. Часть этих материалов представлена предметами декоративно-прикладного искусства. Предметы прикладного искусства из куро-араских памятников Нахчывана изготовлены из керамики, кости, камня и металла. Исследование показывает, что богатые орнаментальные мотивы, поваленные на конце куро-араской культуры, были связаны с идеологическими представлениями и духовной культурой древних поселенцев нашего края. В заключении можно сказать, что на предметах изобразительного искусства и скульптуре куро-араской культуры выражено представления людей о плодородии и предохранения естественных стихий.

Ключевые слова: куро-араская культура, декоративно-прикладное искусство, орнамент, духовная культура, идеологические представления.

(стаття друкується мовою оригіналу)

В археологической литературе эпоха ранней бронзы известна также под именем куро-араской культура. Археологические исследования показывают, что памятники куро-араской культуры распространились от Северного Кавказа до Палестины. Археологические материалы из этих памятников отражают также духовную культуру древних поселенцев нашей страны. Часть этих материалов представлена предметами декоративно-прикладного искусства. Предметы прикладного искусства из куро-араских памятников Нахчывана изготовлены из керамики, кости, камня и металла. Среди этих материалов преобладают керамические изделия. Керамическое производство на позднем этапе куро-араской культуры особенно развивалось и специализировалось [1, с. 50]. Исследование керамических изделий эпохи ранней бронзы показывает, что они различаются от керамических изделий предыдущих и последующих периодов. Это различие показывает себя не только в изготовленном материале, а также и в форме и орнаментации изделий. Керамические изделия эпохи ранней бронзы изготовлены из глины с примесью песка и обожжены на сером, а иногда на красном цвете и снабжены полушаровидными ручками. Это являлось основным приметом керамики куро-араской культуры [6, с. 81]. Различные орнаментальные мотивы особенно развиваются на поздней стадии куро-араской культуры, которые не встречаются на раннем этапе [9, с. 143]. Орнаменты керамики эпохи ранней бронзы по технике исполнения разделяются на четыре группы: рельефные, штампованные, царапанные и расписные.

Поселение Кюльтепе I расположено вблизи города Нахчывана на одноименном селении Бабекского района, а поселение Кюльтепе II расположено вблизи села верхнего Узуноба Бабекского района. Эти древние поселения имеют важное значение в изучении археологических культур Южного Кавказа. Среди раннебронзовых археологических материалов поселений Кюльтепе I и Кюльтепе II встречаются керамические изделия с рельефным, штампованным, царапанным и расписным орнаментом. Орнаменты керамических изделий поселения Кюльтепе I и Кюльтепе II различаются по технике исполнения и мотиву. Среди орнаментальных мотивов орнаменты в виде M, L, V и S, а также спиралевидные, рогаобразные, крестообразные, антропоморфные, зооморфные, секиравидные, спиралевидные и линейные орнаменты.

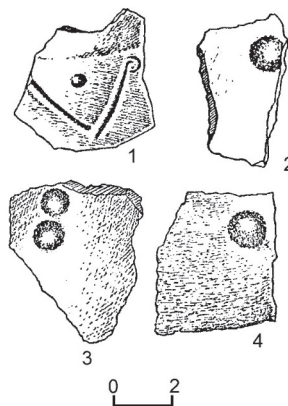

Рис. 1. Лепные орнаменты керамики Кюльтепе II

Характерный орнаментальный мотив раннего этапа куро-аразской культуры, как и в энеолитическом периоде являются рельефные сосковидные лепки [9, с. 144]. Подобные орнаменты встречаются на керамике Кюльтепе I, Кюльтепе II (рис. 1) и Овчулартепеси [1, с. 51; рис. 5, 1, 3, 4, 5]. Рельефные сосковидные орнаменты в основном встречаются на бытовых изделиях различного назначения, что говорит о том, что этот тип орнаментов связаны с плодородием [7, с. 99]. Можно сказать, что подобные орнаменты символизировали плодородие.

Среди рельефных орнаментов эпохи ранней бронзы на ряду с сосковидными встречаются также полулунные, круглые и пальцевидные, а иногда различные комбинации этих орнаментов. В этом отношении особый интерес привлекают сосуды эпохи ранней бронзы поселения Кюльтепе (рис. 2, 1, 2; рис. 3). На одном из керамических изделий поселения Кюльтепе I наклеплен рельефный орнамент, который символизирует солнца, а наряду с ним рельефные пальцевидные орнаменты [1, с. 51; рис. 2, 2].

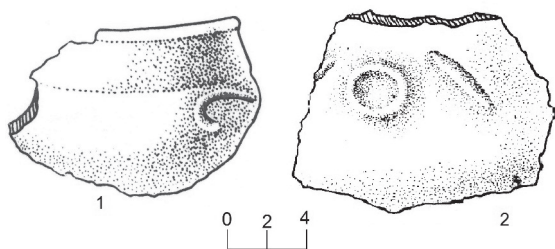

Рис. 2. Рельефные орнаменты Кюльтепе I

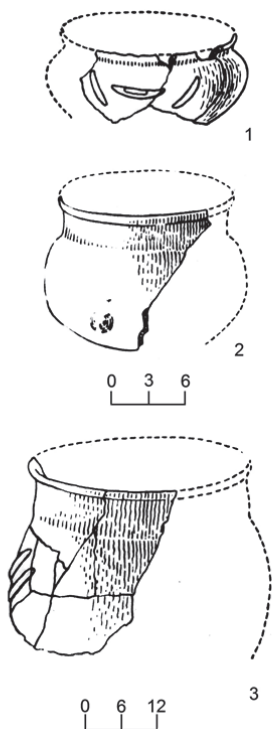

Рис. 3. Различные комбинации рельефных орнаментов поселения Кюльтепе I

На корпусе одного из сосудов (рис. 4, 1) на середине скрещено расположенных пальцевидных орнаментов имеется круглый впалый орнамент [9, с. 132, табло XXII, 1, 2]. Один из керамических изделий Кюльтепе I украшен колосовидным орнаментом, расположенным на дум ряде. Орнаменты сверху и снизу ограничены прямыми линиями. На керамических изделиях поселения Кюльтепе I встречаются также лунообразные и крюкообразные орнаменты [1, с. 51; 9, с. 132–133, табло XXII].

Один из орнаментов, нанесенный на крышке, найденный из поселения Кюльтепе привлекает внимание (рис. 4, 2). На нем наклеплен рельефный орнамент в виде буквы М и в начале и конце этого орнамента имеется впалые кружки [9, с. 133]. Аналогичный орнамент имеется также на керамическом изделии из Яныктепе [14, с. 89, рис. 25].

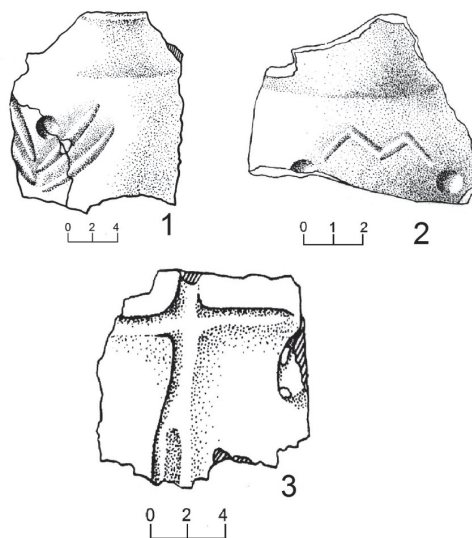

Рис. 4. Комбинация рельефных и впалых орнаментов (Кюльтепе I)

Однако на этом экземпляре орнамент нанесен на реалистичном стиле. В начале и конце фигуры животного расположены впалые кружки. В археологической литературе концентрические кружки интерпретированы как символы солнца [15, с. 29]. По-видимому, впалые кружки на керамических изделиях поселения Кюльтепе I также символизировали солнца. По нашему мнению, орнамент в виде буквы М, наклепленный на куро-аразской керамике изображает животное. Несомненно, что эта лепка была не просто орнаментом, а также выразил определенную символику [1, с. 50].

Смысл орнаментов в виде L и M до сих пор не выяснен (рис. 4, 2). На керамических изделиях поселения Кюльтепе II имеются также орнаменты в виде секиры и полумесяца (рис. 5, 1, 3). Орнаменты в виде полумесяца, несомненно, были связаны с верованиями древних поселенцев Азербайджана, которые луны считали священными [1, с. 50; 7, с. 98].

На керамических изделиях эпохи ранней бронзы и среди наскальных рисунков Гемикая распространены также орнаменты в виде буквы «V» [3, с. 52]. Подобный орнамент широко распространен также на расписных

сосудах Нахчывана. Исследование подобных орнаментов показывают, что они изображали лучи и были связаны с астральной символикой [1, с. 199; 2, с. 116–118].

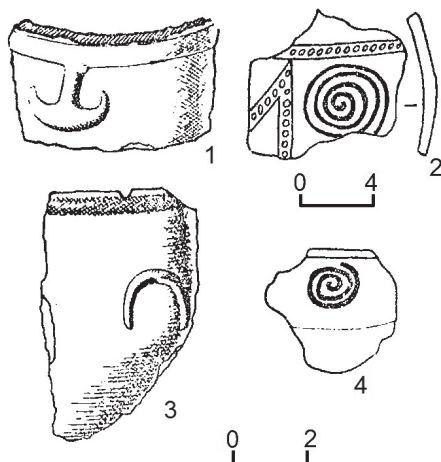

Рис. 5. Керамические изделия с срезным и рельефным орнаментом из поселения Кюльтепе II.

Привлекает также внимание также рельефный орнамент в виде человека с распахнутыми руками, который найден из поселения Кюльтепе I. Этот единичный экземпляр отличается оригинальностью. Подобные антропоморфные изображения широко распространены среди наскальных изображений. Такие рисунки известны из Гемикая [2], Гейм [10] и из Кобустан [13].

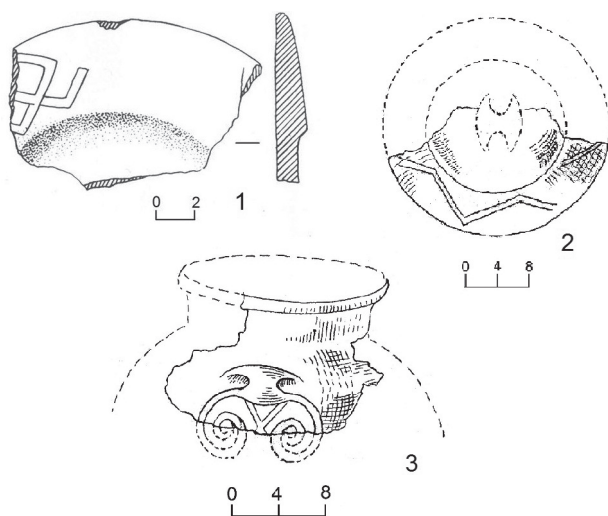

Рис. 6. Керамика с срезными орнаментами из Кюльтепе I

Одним из излюбленных орнаментов куро-араской керамики являются срезные геометрические орнаменты. Этот орнамент обогащал внешний вид сосудов. Керамические изделия с срезным орнаментом найдены из раннебронзового слоя поселения Кюльтепе I. На одного из сероглиняных керамических изделий поселения Кюльтепе I срезан рисунок в виде свастики (рис. 6, 1). Эта керамика представлена является

черепком крышки. О. А. Абибуллаев эту крышку относил к третьему типу крышек и отмечал, что на подобных типах орнаменты встречаются очень редко [9, с. 133, табло XXI, 9]. Это является единственным экземпляром из раннебронзового слоя поселения Кюльтепе I и по нашему мнению отражает духовную культуру человека этого времени. На территории Нахчывана это считается самым древним орнаментом в виде свастики. Исследования показывают, что орнаменты в виде свастики имели очень различное значение [1, с. 51].

На поверхности одного из крышек из раннебронзового слоя поселения Кюльтепе I имеется срезной орнамент в виде ломаных линий (рис. 6, 2). Об этом имеется сведения у О. А. Абибуллаева [9, с. 133, табло XXI, 14]. Возможно, что этот орнамент символизирует звезды. На некоторых сосудах поселения Кюльтепе встречаются также звезды с шестью лучами [9, с. 158, табло XXVII, 3]. Подобный орнамент имеется также на судах эпохи средней бронзы. У народов Востока, в том числе и в Азербайджане звезды с восемью лучами символизировали богиню [1].

Одним из любимых орнаментов керамики эпохи ранней бронзы являются круглые или же овальные впадные орнаменты. Подобные орнаменты на территории Нахчывана встречаются на керамических изделиях поселений Кюльтепе I, Кюльтепе II, Махта Кюльтепе I, в Южном Азербайджане из поселения Гей-тепе. Некоторые мангалы из поселений Кюльтепе I и Кюльтепе II также украшены этим орнаментом [7, с. 104]. По мнению В. Б. Бахшалиева этот тип орнаментов выразил идеологические представления древних поселенцев и, по-видимому, имел значение оберега, которые предохраняли продукты, содержимые в этих мангалах и самого очага от злых духов [1, с. 50]. Исследование показывает, что подобный вид орнаментов символизировал солнца и имели также сакральное значение.

На керамических изделиях куро-араской культуры Нахчывана распространены также спиралевидные орнаменты. Подобные орнаменты практиковались также на керамических изделиях куро-араской культуры Южного Кавказа [14, с. 166–167] и Ближнего Востока [8, р. 140–144]. Древнейшие экземпляры подобных орнаментов на территории Нахчывана найдены в поселении Кюльтепе I [9, с. 127, табло XIX, 4]. На корпусе одного из кувшинов из поселения Кюльтепе I изображен подобный орнамент, который отходит от полушаровидной ручки сосуда (рис. 6, 3). Древнейшие экземпляры подобных орнаментов встречаются также на керамических изделиях поселения Гей-тепе. На керамике из Кюльтепе II [7, с. 99; рис. 43, 6] спиралевидный орнамент ограничен параллельными линиями, и промежуток параллельных линий наполнен овальными кружками и создан оригинальный орнаментальный стиль (рис. 5, 2). На керамических изделиях встречаются также отдельно изображенные спирали [рис. 5, 4; 1, с. 51].

На керамических изделиях эпохи ранней бронзы встречаются также рельефные роговидные орнаменты. Подобные орнаменты в виде рога барана известны из поселения Кюльтепе II (рис. 7, 3, 4, 5, 6). Подобные орнаменты встречаются особенно на поздней

стадії куро–аразської культури. В цьому періоді на скотоводстві відростає число мелкого рогатого скоту. Несомненно, подібні орнаменти були пов'язані поклони́нням на мелкого рогатого скоту.

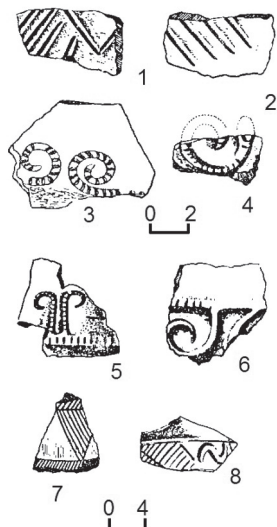

Рис. 7. Рельєфні та вирізані орнаменти з поселення II.

Орнаментация куро–аразської кераміки Нахчывана особливо аналогічна з орнаментами поселення Баба дервіш і Гей–тепе. Особого уваги привертає S образний орнамент з поселення Кюльтепе II (рис. 7, 8). Цей орнамент оточений також орнаментами іншого типу [1, с. 51; 7, с. 98].

Орнаменти на куро–аразських керамічних виробах поселення Кюльтепе I, які символізують Луну і Сонця, були пов'язані вірованнями з небесними світилами. Подібні рисунки зустрічаються також на наскальних зображеннях Гемікайя. Це показує, що середі давнього населення Нахчывана була єдність віри [1, с. 52].

На керамічних виробах епохи ранньої бронзи зустрічаються також різні сірі плями. Дослідження показують, що вони іноді були не просто плямами, а фрагментами орнаментів. Дуже цікаво, що реставрація одного з посудів з Овчулартепеси показала, що вони дійсно є фрагментами орнаментів. По думці А. Г. Сеїдова сірі плями на керамічних виробах куро–аразської культури пов'язані з обжигом [6, с. 83]. На вазообразному посуді, знайденому на XI будівельному горизонті Кюльтепе II, зустрічаються подібні плями. Подібні посудини відомі також з енеолітичного шару поселення Янык тепе і шару «С» поселення Квацхелебі [14, с. 73, рис. 26, 21; 6, с. 84].

Рисуваний орнамент на керамічних виробах куро–аразської культури Нахчывана зустрічається дуже мало. Однак дуже поширено монотонне фарбування внутрішньої сторони посудів. Вони звичайно фарбовані червоною фарбою. В цей період зовнішня частина деяких виробів фарбована червоною фарбою. Один з посудів з Овчулартепеси орнаменти нанесені темною коричневою фарбою. Орнаменти складаються з суміжних трикутників.

Дослідження орнаментів куро–аразської кераміки Нахчывана показують, що вони мали не тільки декоративний характер, а також мали певне смислове значення. О семантиці спіралевидних орнаментів куро–аразської культури висказані різні думки. По думці деяких дослідників, спіралевидні орнаменти символізували Сонця або ж дерево життя [14, с. 166–167]. При цьому привертає увагу спіралевидний орнамент з Баба дервіша, який закінчується зміїною головою. Видно це було пов'язано з вірованнями змії. Однак дослідження показує, що значення спіралевидних орнаментів не завжди було однаковим. Так як спіралевидні орнаменти в формі загнутого рога барана з пам'яток Южного Кавказу і Східної Анатолії, несомненно, були пов'язані з мелким рогатим скотом. По думці Ф. М. Мурадовой роговидні орнаменти керамічних виробів Кобыстана були пов'язані з плодючістю [5, с. 58]. Деякі орнаменти кераміки куро–аразської культури в формі подвійного спіралю також привертали увагу дослідників [14, с. 166]. На подібних орнаментах Караза і Амиранистори зв'язок цих рисунків з мелким рогатим скотом особливо виражено чітко. Можна сказати, що роговидні рельєфні орнаменти кераміки Нахчывана також були пов'язані з плодючістю і мелким рогатим скотом. Однак дослідження показує, що спіралевидні орнаменти мали дуже різні значення, а іноді ці значення злилися в одне єдине [1, с. 51–52].

Слід зазначити, що багаті орнаментальні мотиви на кінці куро–аразської культури були пов'язані з ідеологічними уявленнями і духовною культурою давніх поселенців нашого краю [1, с. 52]. В висновку можна сказати, що на предметах зображального мистецтва і скульптурі куро–аразської культури виражені уявлення людей про плодючість і запобігання природних стихій [1, с. 52].

Список использованных источников

- Бахшалиев В. Б. Древняя духовная культура племен пахарей–кочевников в Нахичеване. – Баку: Наука, 2004. – 320 с.
- Belli Oktay, Baḫşalıyev Veli. Middle and Late Bronze Age Painted Pottery culture of the Nakhchivan Region. – Istanbul: Arkeoloji ve sanat, 2001. – 120 s.
- Алиев В. Памятники Гями–гайа. – Баку: Азернешр, 1993. – 79 с.
- Алиев В., Ашуров С. Памятники бронзового века в Махта // Материалы научной конференции посвященный поздним исследованиям Археологии и Этнографии материалов. – Баку: Эльм, 1992. – С.38–40.
- Мурадова Ф. М. Гобустан в период бронзового века. – Баку: Эльм, 1979. – 118 с.
- Сеїдов А. Г. Нахчыван в VII–II тысячелетия до н.э. – Баку: Эльм, 2003. – 338 с.
- Сеїдов А. Г. Памятники Куро–Аразской культуры Нахичевани. – Баку: Билик, 1993. – 164 с.
- Sevin V., Ozfirat A. Van–Karagündüz Excavations. Isnanbul University/with contributions to Archaeology in Turkey. – Istanbul, 2001. – P.140–144.
- Абибуллаев О. А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. – Баку: Эльм, 1982. – 316 с.
- Ахундов Д. А. Архитектура древнего и средневекового Азербайджана. – Баку: Азернешр, 1986. – 311 с.
- Иессен А. А. Изображение человека на плите из Кызылванка // КСИА. – 1963. – Вып.93. – С.98–100.
- Исмаилов Г. С., Ибрагимов И. С. Исследование древних наскальных изображений на Кельбеджарском высокогорье // Тезисы докл. конф. Великий Октябрь и развитие археолог. и этнограф. науки в Азербайджане. – Баку: Эльм, 1988. – С.23–25.

13. Джафарзаде И. М. Гобустан. – Баку: Эльм, 1973. – 185 с.
 14. Кушнарева К. Х., Чубинишвили Т. Н. Древние культуры Южного Кавказа. – М. – Л.: Наука, 1970. – 190 с.
 15. Погребова М. Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. – М.: Наука, 1984. – 248 с.

References

1. Bahshaliev V. B. Drevnjaja duhovnaja kul'tura plemen paharej-kochevnikov v Nahichevane. – Baku: Nauka, 2004. – 320 s.
2. Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. Middle and Late Bronze Age Painted Pottery culture of the Nakhchivan Region. – Istanbul: Arkeoloji ve sanat, 2001. – 120 s.
3. Aliev V. Pamjatniki Gjami-gaja. – Baku: Azerneshr, 1993. – 79 s.
4. Aliev V., Ashurov S. Pamjatniki bronzovogo veka v Mahta // Materialy nauchnoj konferencii posvjashhennyj pozdnim issledovaniyam Arheologii i Jetnografii materialov. – Baku: Jel'm, 1992. – S.38–40.
5. Muradova F. M. Gobustan v period bronzovogo veka. – Baku: Jel'm, 1979. – 118 s.
6. Seidov A. G. Nahchyvan v VII–II tysjacheletii do n.e. – Baku: Jel'm, 2003. – 338 s.
7. Seidov A. G. Pamjatniki Kuro–Arazskoj kul'tury Nahichevani. – Baku: Bilik, 1993. – 164 s.
8. Sevin V., Ozfirat A. Van–Karagündüz Excavations. Isnanbul University/with contributions to Archaeology in Turkey. – Istanbul, 2001. – P.140–144.
9. Abibullaev O. A. Jeneolit i bronza na territorii Nahichevanskoj ASSR. – Baku: Jel'm, 1982. – 316 s.
10. Ahundov D. A. Arhitektura drevnego i srednevekovogo Azerbajdzhana. – Baku: Azerneshr, 1986. – 311 s.
11. Iessen A. A. Izobrazhenie cheloveka na plite iz Kyzylvanka // KSIA. – 1963. – Vyp.93. – S.98–100.
12. Ismailov G. S., Ibragimov I. S. Issledovanie drevnih naskal'nyh izobrazhenij na Kel'bedzharskom vysokogor'e // Tezisy dokl. konf. Velikij Oktjabr' i razvitie arheolog. i jetnograf. nauki v Azerbajdzhane. – Baku: Jel'm, 1988. – S.23–25.
13. Dzhaifarzade I. M. Gobustan. – Baku: Jel'm, 1973. – 185 s.
14. Kushnareva K. H., Chubinishvili T. N. Drevnie kul'tury Juzhnogo Kavkaza. – M. – L.: Nauka, 1970. – 190 s.
15. Pogrebova M. N. Zakavkaz'e i ego svjazi s Perednej Aziej v skifskoe vremja. – M.: Nauka, 1984. – 248 s.

Kuliyeva F., AMEA Naxçıvan Bölməsinin dissertantı (Azerbaijan),
 fizze25@mail.ru

Ornamental motives of ceramics the settlements Kyultepe I and Kyultepe II at the early bronze

A certain part of archaeological materials of Kura–Arazes culture reflects spiritual cultures of ancient settlers of our country. Arts and crafts objects provide parts of these materials. Objects of applied art from the Kura–Arazes of monuments Nakhchivan are made of ceramics, a bone, a stone and metal. The research shows that rich ornamental motives appeared on the end of Kura–Arazes culture were connected to ideological representations and spiritual culture of ancient settlers of our edge. In the inference, it is possible to tell what on objects of the fine arts and a sculpture of Kura–Arazes culture is expressed ideas of people of fertility and preventing of natural calamities.

Keywords: Kura–Arazes culture, arts and crafts, ornament, spiritual culture, ideological representations.

Кулієва Ф., АМЕА Нахчіван Бۆлмәсинин диссертант (Азербайджан),
 fizze25@mail.ru

Орнаментальные мотивы керамики поселений Кюльтепе I и Кюльтепе II эпохи ранней бронзы

Певна частина археологічних матеріалів куро–араської культури відображає духовну культуру древніх поселенців нашої країни. Частина цих матеріалів представлена предметами декоративно–прикладного мистецтва. Предмети прикладного мистецтва з куро–араських пам'яток Нахчівану виготовлені з кераміки, кістки, каменю і металу. Дослідження показує, що багаті орнаментальні мотиви, повлені на кінці куро–араської культури, були пов'язані з ідеологічними поглядами й духовною культурою древніх поселенців нашого краю. У висновку можна сказати, що на предметах образотворчого мистецтва і скульптури куро–араської культури виражено уявлення людей про родючість і запобігання природних стихій.

Ключові слова: куро–араська культура, декоративно–прикладне мистецтво, орнаменти, духовна культура, ідеологічні уявлення.

УДК 327(510)«20»

Гарькавченко К.,
 аспірантка кафедри всесвітньої історії
 та міжнародних відносин, Луганський
 національний університет імені Тараса Шевченка
 (Україна, Старобільськ), aleksandrabo@rambler.ru

АРКТИЧНА ПОЛІТИКА КИТАЮ НАПРИКІНЦІ 90–Х РР. XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

Розглядається процес формування сучасної арктичної політики Китаю. Автор приходить до висновку, що на початку XXI ст. КНР все активніше залучається в міжнародні процеси, які відбуваються в арктичному регіоні. «Китайський прорив в Арктиці» забезпечується за рахунок цілого комплексу заходів в різних сферах. Серед них слід виділити, розвиток економічного співробітництва з малими полярними країнами, активні наукові дослідження, збільшення присутності торговельного та криголазного флоту, дипломатична боротьба за присутність в Арктичній Раді. Як показують останні події, китайська політика приносить позитивні результати, а присутність Китаю в Арктиці стає все більш помітною.

Ключові слова: Китай, Арктика, Ісландія, криголам, нафта, газ.

Останнім часом дослідження міжнародних відносин в Арктиці привертає увагу все більшої кількості вітчизняних та зарубіжних науковців. Це пов'язано з тим, що на початку XXI ст. даний регіон стає об'єктом суперництва між провідними державами світу. Саме тому важливим вважається розгляд арктичної політики однієї з ключових країн світу – Китаю, який на початку XXI ст. заявив про свої наміри грати більш активну роль в арктичному регіоні. Це в свою чергу, викликає занепокоєння інших полярних країн, які побоюються, що китайські амбіції можуть остаточно зламати існуючий у регіоні крихкий міжнародний порядок.

Кліматичні зміни в Арктиці на початку XXI ст. та поява нових можливостей для видобутку нафти та газу, а також для користування морськими шляхами привертають все більшу увагу до регіону з боку неарктичних, але провідних держав світу. Одним з сильних гравців в сфері глобальних відносин, який висловлює все зростаючу зацікавленість до арктичних ресурсів та транспортних можливостей є Китайська Народна Республіка (КНР). Даний інтерес, перш за все, обумовлений гострим дефіцитом енергоносіїв, який постійно відчуває динамічно зростаюча китайська економіка. З 1993 р. Китай перейшов на стовідсоткові закупки нафти за кордоном і залежність країни від зовнішніх енергетичних ринків постійно і різко зростає. Споживання нафти там на початку XXI ст. оцінюється в 9,9 млн. барелів в день. За прогнозами експертів, до 2020 р. Китай стане найбільшим імпортером нафти в світі [2, с. 64].

Вже протягом багатьох років, Китай, незважаючи на те, що не має полярних кордонів, приймає активну участь в проведенні кліматичних досліджень та наукових експедицій. Крім того, на початку XXI ст. Пекін на різних міжнародних форумах настійливо говорить про своє бажання грати більш значну роль в арктичних справах, як шляхом повноправного членства в Арктичній раді, так і розвиваючи двосторонні відносини з полярними країнами. Інтерес КНР до Арктики цілком зрозумілий – перший за населенням і другий економіка світу конче потрібний доступ до покладів вуглецевих ресурсів, які знаходяться в даному регіоні [1, с. 9].

Інтерес Китаю до Арктики почав оформлюватися тридцять років тому. У 1981 р. в країні було створено

перший науково-дослідницький інститут з арктичних та антарктичних досліджень. В ньому переважно вивчався вплив арктичних кліматичних змін на погодні умови в КНР. Саме тоді були проведені перші китайські полярні експедиції. У 2004 р. за ініціативи китайського уряду в Нью-Олесунн, на мисі Шпіцберген в Норвегії був побудований дослідницький центр, який вивчав переважно кліматичні зміни [1, с. 10].

Фундаментальний перехід від суто наукового інтересу до повноцінної реалізації стратегічних та політичних завдань в Арктиці відбувся у 2007 р. До 2010 р. було проведено чотири арктичні місії, в ході яких проводилися дослідження можливостей економічної діяльності в регіоні. Крім того, у 2007 р. керівництвом КНР був прийнятий двадцятип'ятирічний план, який серед всього іншого передбачав вивчення впливу кліматичних змін на розвиток глобальної та китайської економіки [1, с. 10].

В цей період китайське керівництво сформулювало концепцію, в якій проголошувалося, що оскільки Арктика, згідно з нормами міжнародного права не є власністю окремої держави, або групи держав, то арктичні води мають бути відкриті для всіх країн. Такі заяви явно свідчать про бажання Пекіну конкурувати з полярними країнами за контроль над природними ресурсами та за право вільно проходити транзитними морськими шляхами. Згідно з офіційним поглядом КНР – країна, в якій проживає 20 відсотків населення земної кулі має право на володіння 20-ма відсотками ресурсів в арктичному регіоні [1, с. 11].

На різноманітних міжнародних форумах та самітах, представники Китаю неодноразово заявляли про те, що Арктика не належить жодній з країн, які претендують на суверенітет над окремими її територіями. Так в 2009 р. заступник міністра закордонних справ КНР Ху Жєнгу́н у своїй промові закликав полярні держави «забезпечити баланс національних та загальних інтересів міжнародного співтовариства в арктичній зоні». У березні 2010 р. китайський контр-адмірал Ін Чжо проголосив, що «Арктика належить людям всього світу і жодна країна не має претендувати на суверенітет над нею» [2, с. 74].

Активно впроваджуючи власну концепцію арктичного регіонального порядку, Пекін посилюється на відповідні статті «Конвенції ООН з морського права», в яких проголошується, що арктична зона є «загальним надбанням всього людства» і полярні держави не мають на неї виключних прав. При цьому однак, китайська позиція повністю ігнорує положення про континентальний шельф, хоча в разі якщо задовольнити в цьому питанні претензії претендентів, це означатиме, що 88 відсотків Північного Льодовитого океану опиняться під їх контролем. Проте Пекін наполягає, що в даному випадку має місце неправильне трактування закону [2, с. 74].

КНР ратує за глибинне реформування міжнародних інститутів, які регулюють арктичні справи, а також за створення більш сприятливого нормативно-правового середовища. Зокрема, на думку китайської сторони необхідно змінити положення «Конвенції ООН з морського права», устави Міжнародної морської організації та Арктичної ради. Китай обурює той факт, що являючись найактивнішим користувачем арктичних

морських шляхів, та граючи часто ключову роль в процесі видобутку ресурсів регіону, він, тим не менш, повністю відсторонений від процесу прийняття рішень [2, с. 75].

Слід відзначити, що для подібних заяв є певні підстави. На початку ХХІ ст. КНР розвиває співробітництво з полярними країнами в галузях пов'язаних із видобутком нафти, газу та інших корисних копалин. Так, Пекін цікавиться можливістю видобутку мідних руд, урану та інших корисних копалин в Гренландії. Крім того, велика китайська корпорація придбала шахту з видобутку кварцу в Норвегії та проводить активні пошуки нафти в водах сусідньої Ісландії.

Активно розвивається і китайсько-російське співробітництво стосовно видобутку вуглецевих ресурсів в Арктиці [1, с. 10]. У 2012 р. Китайська національна нафтова корпорація та «Севморфлот» підписали угоду про транспортування нафти ПМШ. Крім того Москва запропонувала Китаю взяти участь у розвідці та видобуванні вуглецевих ресурсів на її арктичному шельфі. Також, у тому ж 2012 р. РФ та КНР підписали 27 торговельних контрактів на загальну суму в 15 млрд. дол. та створення 4-х мільярдного інвестиційного фонду [2, с. 72].

Важлива також відзначити, що Китай є світовим лідером в галузі глобальної морської торгівлі. 50 відсотків зростання його валового внутрішнього продукту забезпечується за рахунок морських перевезень та роботи великих портів. У зв'язку з цим китайські компанії, які здійснюють транспортні перевезення, розглядають Арктику в якості важливої транзитної артерії. Для них однаково важливі всі без виключення полярні шляхи: Північний морський шлях (ПМШ), Північно-західний прохід, а також Заполярний морський шлях. Зокрема, ПМШ за даними китайських експертів, може проходити від 5 до 15 відсотків транспортних перевезень КНР в залежності від погодних умов [1, с. 8]. Користування арктичними шляхами дозволяє зекономити китайським транспортним компаніям від 60 до 120 млрд. дол. на рік [2, с. 70].

У зв'язку з цим, КНР активно бореться за зміну міжнародно-правового статусу транспортних шляхів Північним Льодовитим океаном. Перш за все, Пекін прагне переглянути одну зі статей «Конвенції ООН з морського права», згідно з якою іноземним судам надано право «мирного проходу» через територіальні води та виняткові економічні, проте держави, яким вони належать, зберігають повний суверенітет і мають право в будь-який момент обмежити транзит даними територіями. Саме згідно з цим положенням, Росія заявила свої права на ПМШ, а Канада – на Північно-західний прохід. Китай, в свою чергу, виступає за те, щоб суверенітет вищезгаданих держав зберігався, але за умови, що міжнародне перевезення вантажів буде вільним за будь-яких умов. Проте на думку експертів, існує мала вірогідність того, що Росія та Канада пристануть на дану пропозицію [2, с. 75].

Підвищений інтерес Китаю до транспортних артерій в полярних морях, може, на думку Двєра, стати потенційним джерелом конфлікту між ним та арктичними державами, які контролюють головні шляхи. Справа в тому, що разом із збільшенням кількості

суден, китайський уряд прагне розширити свою військово-морську присутність в Арктиці, пояснюючи це необхідністю захисту «транспортних каналів та підтримкою державних прав та інтересів» [1, с. 9].

Для підтримки своїх інтересів Китай регулярно направляє в арктичні води судна, пристосовані для роботи в північних морях. Мова йде про криголам «Ксілонг» («Сніговий дракон»), який здатен пробивати крижане покриття завтовшки в 1,2 метри. Він був спущений на воду у 1999 р. в українському Миколаєві і на його будівництво Пекін витратив близько 200 млн. дол. На початку ХХІ ст. судно здійснило п'ять масштабних арктичних експедицій, а у 2010 р. досягло географічного Північного полюсу, в ході четвертого походу в Північно-Льодовитий океан [2, с. 69].

Також в 2014 р. Пекін розпочав будівництво нового криголаму одного класу із «Ксілонгом», на що урядом було виділено 1,25 млрд. юанів (198 млн. дол.). Після того як його спорудження буде завершено, Китай матиме у своєму розпорядженні криголамний флот, який за тоннажем перевищуватиме відповідний флот США та Канади разом узятих [2, с. 69].

Також китайське керівництво вкладає величезні кошти у будівництво суден, які матимуть спеціальний захист від криги, для перевезення сипучих вантажів та контейнерів [1, с. 9]. Активно розширюється авіаційний полярний парк, оснащений літаками, спроможними в суворих умовах проводити рятувально-пошукові операції [2, с. 69].

Посилення китайської присутності в Арктиці, збільшення там кількості військових та цивільних суден викликає занепокоєння провідних країн. Проте, на думку експертів, розвиток подій, за яким Пекін наважиться на використання збройних сил в регіоні малоімовірний. Певне занепокоєння міжнародного співтовариства викликала заява одного з провідних китайських військових Хан Сюйдуна, зроблена в 2008 р. про те, що «можливість застосування сили в Арктиці не може бути виключена через складні суперечки щодо суверенітету» [2, с. 76]. Проте на інші китайські політичні діячі не дозволяють собі провокаційних заяв та виступають за спільне вирішення арктичних проблем. В свою чергу, така різність заяв, які лунають з боку військових та цивільних керівників КНР свідчить про те, що в середині кола тих, хто відповідає за прийняття рішень щодо арктичної політики не існує єдиного погляду на її сутність.

Як відзначив провідний китайський експерт Су Пінг: «Останнім часом на заході лунають панічні заяви, що Пекін проводить активну підготовку з розгортання військових кораблів та підводних човнів в арктичному регіоні, а також активно шукає можливості для створення військових полярних баз. Реалізація подібних проєктів є проблематичною в силу залежності Китаю від арктичних країн в будь-яких господарчих питаннях. Наприклад, для того щоб забезпечувати військове угруповання всім необхідним, потрібні російські криголами» [3, с. 10].

Останні тенденції показують, що поки що перемагають прибічники законного та мирного вирішення проблем. КНР прагне стати активним учасником міжнародних регіональних процесів. Вона активно бореться за право приймати участь в роботі

Арктичної ради в якості спостерігача, можливість чого передбачена Статутом організації. Пекін активно шукає союзників серед полярних країн, готових підтримати дане рішення. Зокрема, у 2007–2013 рр. лобістом китайських інтересів виступила Норвегія, зацікавлена у розвитку економічного партнерства з азійською країною. Також Пекін готова підтримати Данія, який вигідно співробітництво з Китаєм у сфері видобутків ресурсів в Гренландії.

В свою чергу, проти надання КНР статусу постійного спостерігача в Арктичній раді виступає Росія, яка побоюється, що дане рішення може призвести до зміни балансу сил в арктичному регіоні [1, с. 13]. РФ підтримала Канада, яка заявила, що не проти участі Китаю в роботі Арктичної ради, проте тільки за умови, якщо він визнає суверенні права полярних країн та візьме на себе зобов'язання дотримуватися положень «Конвенції ООН з морського права». Врешті-решт, у 2007 р. Арктична рада надала статус спеціальних спостерігачів Китаю, Франції, Німеччині, Індії, Італії, Японії, Кореї, Нідерландам, Польщі, Сінгапуру, Іспанії та Великій Британії, мотивуючи це тим, що без цих країн неможливо включити північні морські шляхи в глобальну транспортну систему [1, с. 13].

В свою чергу, Китай використовує свій новий статус для того, щоб переконати міжнародне співтовариство в тому, що має законні права на використання арктичних ресурсів. Напередодні сесії Арктичної ради у 2015 р. він активно виступав за зміну Статуту даної організації. Пекін стверджує, що Арктика є глобальним, загальним надбанням і відповідно він має мати доступ до природних ресурсів регіону та мати право вільно проводити наукові дослідження там. Як зазначив командувач ВМС КНР адмірал Ін Чжоу: «Арктика належить людям всього світу, оскільки жодна країна не має суверенітету над нею. Китай має грати значно більшу роль в освоєнні регіону, оскільки в ньому проживає п'ята частина населення світу» [Цит. по 1, с. 14].

Для посилення своїх позицій КНР прагне стати постійним членом Арктичної ради. Він три рази подавав відповідне звернення до учасників організації, проте тричі отримав відмову. Проти виступають навіть потенційні союзники КНР. Зокрема, у 2010 р. Норвегія наклала вето на чергове китайське звернення у відповідь на арешт в Пекіні дисидента та лауреата Нобелівської премії миру Лю Сяобо. Крім того, на черговій зустрічі учасників Арктичної ради, було проголошено, що члени організації мають визнавати суверенітет полярних країн та їх права на арктичний континентальний шельф, що в свою чергу, суперечить інтересам КНР [2, с. 71].

Позицію КНР щодо збільшення ролі в арктичних процесах частково підтримали США після початку головування в Арктичній раді у 2015 р. Відзначимо, що новопризначений представник Вашингтону в організації адмірал Р. Папп, який довгий час працював на посаді коменданта берегової охорони, активно співпрацював з китайськими колегами в північній частині Тихого океану в організації протидії транснаціональної морської злочинності та запобіганню незаконному комерційному рибальстві. Білий дім не проти розвивати подібні види партнерства з Китаєм і в арктичних водах. Особливо цікавить Вашингтон участь китайців в пошуково-

рятувальних операціях та боротьбі проти розливів нафти. Також КНР та США мають спільні інтереси у розвитку свободи судноплавства в Арктиці [1, с. 15].

Мотиви США, які частково підтримують китайські претензії в арктичному регіоні, на відміну від Росії та Канади проаналізував в своїй статті американський експерт Двурер. За його припущенням, США готові надати КНР статус повноправного члена в обмін на поступки на спірних територіях в Південно-Китайському морі, де між державами існує напруження у відносинах [1, с. 15].

Іншою стратегією розширення китайського впливу в Арктиці є поглиблення економічного партнерства з невеликими країнами регіону, такими як Данія та Ісландія. Так, на початку ХХІ ст. активними темпами розвиваються китайсько-ісландські відносини. У 2005 р. Пекін та Рейк'явік підписали меморандум про взаєморозуміння, який передував початку переговорів про створення зони вільної торгівлі між країнами. Це були перші перемовини подібного формату, які Китай провів з європейською країною. Важливим фактором, який сприяв зацікавленню Пекіну є те, що Ісландія не є членом Європейського Союзу. Свого часу КНР вела переговори з Європейською спільнотою про створення зони вільної торгівлі, проте Брюссель заявив, що в Китаї не сформована остаточно ринкова економіка. Тоді китайське керівництво взяло курс на розвиток торговельних відносин з європейськими країнами, які не є членами спільноти [3, с. 2].

Китайсько-ісландські переговори про ЗВТ розпочалися у 2006 р. та велися до 2013 р., з невеликими паузами у 2009 та 2013 р., через ісландську банківську кризу, а також через питання – чи увійде Ісландія до ЄС, що зведе нанівець будь-які двосторонні угоди про вільну торгівлю.

В цей час Рейк'явік дозволив одній з китайських корпорацій вільно вести пошук нафти та газу в рамках ісландського континентального шельфу. Ісландія, яка пережила значні економічні проблеми та крах банківської системи у 2008 р. готова поглиблювати співробітництво з Китаєм в майбутньому, а також підтримувати китайські амбіції щодо вступу в Арктичну раду [1, с. 16].

У відповідь, у 2010 р. Пекін надав Ісландії кредит розміром у 3,5 млрд. юанів (570 млн. дол.).

У квітні 2012 р. китайський прем'єр-міністр Вень Цзябао відвідав Ісландію. В ході візиту було підписано ряд двосторонніх угод, в тому числі був укладений рамковий договір про співпрацю в районі Північного полюсу. У відповідь на ці важливі угоди ісландський прем'єр-міністр Йоханна Сігурдардоттір заявила про свою підтримку вступу КНР в Арктичну раду в якості постійного спостерігача [2, с. 72].

Китайсько-ісландська угода про вільну торгівлю було підписано у квітні 2013 р. на церемонії підписання обидві сторони висловили надію на подальше поглиблення дипломатичних та економічних відносин двох країн [3, с. 3].

Активно розвивається китайсько-датське співробітництво. У 2009 р. дві китайські компанії з провінції Цзянсі провели серію розвідувальних робіт в Гренландії, як шукали гідні для розробки поклади міди та золота. Це були перші китайські гірничодобувні

фірми, які наважилися реалізовувати подібного роду проекти в арктичних умовах. Потік китайських інвестицій у видобувну галузь гренландської економіки зростає рік від року.

У відповідь на те, що КНР вкладає значні кошти в видобуток корисних копалин в Гренландії, Копенгаген також заявив про підтримку арктичних ініціатив Пекіну. 28 жовтня 2011 р. посол Данії в Китаї, Фрііс Арне Петерсен заявив, що КНР має «природні і законні економічні та наукові інтереси в Арктиці» [2, с. 72]. Він також зазначив, що хотів би бачити «Піднебесну» в якості постійного спостерігача в Арктичній раді.

На додаток до Ісландії та Данії, Китай отримав підтримку від Швеції та представників корінних арктичних народів, які заявили, що не проти розширення Ради, аби лише їх голос залишався почутим [2, с. 72].

Ще одним важливим елементом китайської арктичної стратегії є «м'яка експансія» – затвердження позицій в регіоні за рахунок активної наукової дипломатії. Пекін проводить інтенсивні дослідження арктичної екології, виступаючи одним з головних партнерів полярних країн в цій сфері. З 1996 р. Китай є членом Міжнародного комітету арктичної науки, який сприяє розвитку міждисциплінарних зв'язків між вченими – дослідниками Арктики. Китайські вчені приймають участь в міжнародних наукових форумах, присвячених дослідженню кліматичних змін в арктичному регіоні. Крім того керівництво країни планує незабаром відкрити перший міжнародний центр з наукової співпраці в арктичному регіоні, а також науково-дослідний інститут в Шанхаї.

Всебічний комплекс дипломатичних, економічних, наукових та юридичних заходів щодо закріплення інтересів в Арктиці, врешті-решт, приніс Пекіну перші плоди. Після кількох років напружених переговорів, у 2013 р., КНР, разом із Індією, Японією, Сінгапуром, Південною Кореєю отримав статус постійного спостерігача в Арктичній Раді [3, с. 1].

Таким чином, на початку ХХІ ст. КНР все активніше залучається в міжнародні процеси, які відбуваються в арктичному регіоні. «Китайський прорив в Арктиці» забезпечується за рахунок цілого комплексу заходів в різних сферах. Серед них слід виділити, розвиток економічного співробітництва з малими полярними країнами, активні наукові дослідження, збільшення присутності торговельного та криголамного флоту, дипломатична боротьба за присутність в Арктичній Раді. Як показують останні події, китайська політика приносить позитивні результати, а присутність Китаю в Арктиці стає все більш помітною. Розвиток міжнародних відносин в арктичному регіоні на сучасному етапі розглядатиметься в наступних наукових статтях.

Список використаних джерел

1. Dwyer W. China's Strategic Interests in the Arctic / W. Dwyer. – Philadelphia: United States Army War College, 2015. – 33 p.
2. Rainwater Sh. Race to the North: China's arctic Strategy and Its Implications / Sh. Rainwater. – Naval War College Review. – 2013. – Vol.66. – №2. – P.62–82.
3. Su Ping, Lanteigne M. China's Developing Arctic Policies: Myths and Misconceptions / Su Ping, M. Lanteigne // Journal of China and International Relations. – 2015. – Vol.3. – No.1. – P.1–25.

Gar'kavchenko K., graduate student of Department of World History and International Relations, University of Luhansk (Ukraine, Starobilsk), aleksandrabo@rambler.ru

The Arctic China policy in the end of 1990s – beginning of the XXI

This paper presents the forming of modern China's Arctic policy. The author came to the conclusion that in the beginning of the XXI China is involving extensively to the international processes which happen at the Arctic region. «Chinese breakthrough in the Arctic» is provided by the set of measures in the various areas. Among them should be highlighted: the development of economic cooperation with small polar states, active scientific research, increasing the presence of the commercial and icebreaking fleet, diplomatic struggle for the presence in the Arctic Council. As recent events attest, Chinese policy is rewarding and China's presence is becoming more prominent.

Keywords: China, Arctic, Iceland, ice-breaker, oil, gas.

УДК 94(410):327:394.011

Ботіка Т. С.,

кандидат історичних наук, Одеська
національна академія харчових технологій
(Україна, Одеса), btatiana654@gmail.com

АНГЛІЙСЬКИЙ ДЖЕНТЛЬМЕН ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

Розглянуто проблему формування образу англійського джентльмена. Значне місце сконцентровано на імагологічних дослідженнях. Простежена еволюція виникнення поняття «джентльмен», а також його місце в сучасному світі.

Ключові слова: Велика Британія, Туманний Альбіон, образ, імідж, імагологія, джентльмен.

Велика Британія завжди відігравала велике значення для Європи та світу, залишаючись впродовж століть провідною державою. Сама назва країни здавна викликала певні асоціації та емоції в кожного, хто будь-яким чином мав можливість познайомитися з її історією. Старовинна та разом з тим молода Британія виступала предметом прискіпливого вивчення не одного покоління дослідників. Туманний Альбіон нікого не залишав байдужим [12, с. 9–10].

Про англійців, їхній спосіб життя та національний характер написано чимало. Проаналізувавши матеріали, можна встановити, що будь-який іноземець, незалежно від національності, у суспільній свідомості уявляється через певний стереотип [2, с. 43]. Англійські традиції сприймаються у нашому міркуванні крізь призму політичного досвіду Великої Британії. Практика британського державного управління, поєднання монархії та парламентаризму, установу якого традиційно відносять до XIII ст. – ось що здавна привертало увагу істориків, літературознавців, журналістів, тощо [1, с. 55].

Що стосується наукових розробок, то монографія російського дослідника М. Єрофєєва «Туманний Альбіон. Англія и англичане глазами русских» [5] на конкретному історичному матеріалі розкриває процес формування міжетнічних уявлень між країнами. На сторінках книги М. Єрофєєва аналізується відношення офіційних кіл громадськості Росії до Великої Британії у другій половині XIX ст. Саме дана робота визначила «точку зору» на сприйняття образу Великої Британії у наступні десятиліття. Подальші публікації лише вносили деякі доповнення, корегували та конкретизували дослідження автора.

Вивчення даного питання відноситься до сфери імагологічних досліджень. Імагологія – галузь

досліджень різних гуманітарних дисциплін, що займається вивченням образу «чужого» (чужої країни, народу, етносу) у суспільній, культурній та літературній свідомості тієї або іншої країни, епохи [9, с. 251]. Імагологія також вивчає національні образи та етнічні стереотипи. Її статус в сучасному гуманітарному знанні не цілком визначений. Більшість дослідників відносять імагологію до сфери теоретичної або історико-літературної дисципліни в рамках літературознавства, як «вчення про образи» або дослідження уявлень «чужого» (за етнічною, культурною, мовною приналежністю), інші – як розділ історичної науки, що досліджує такі уявлення про інший народ, які складаються у суспільній свідомості конкретної країни на певному історичному етапі, треті – як відгалуження культурології або соціології, що вивчають уявлення учасників культурного діалогу, останні – як технологію створення іміджів [10]. Отже, імагологія не лише розкриває образ «чужого», «іншого», але характеризує і сам суб'єкт, відображає національну самосвідомість і, відповідно, власну систему цінностей. Тому, стає очевидним, що образи національного характеру, характерів інших націй є не точним віддзеркаленням існуючої об'єктивної реальності, а трансформованими за допомогою різних історичних, політичних та культурних процесів [6, с. 110].

Висвітлюючи ті або інші риси англійського національного характеру, особливе місце займає образ джентльмена, вплив якого знайшов розповсюдження не лише в суспільстві, де він виник, але й далеко за його межами. У Великій Британії образ джентльмена є досить важливою національною складовою, частиною англійської національної культури.

З точки зору образу, сформованого у суспільній свідомості, джентльмену притаманні бездоганні манери, галантна поведінка. Англійського джентльмена, як правило, уявляють на тлі сільського пейзажу, одягнутого в костюм з твіду, з трубкою та собакою. Саме так виглядає аристократ, що відпочиває у своєму замиському маєтку. Дім в Англії залишається своєрідним центром британського духу. Це обов'язково незмінний класичний «cottage», заснований на національних традиціях. Комфортні домівки – справжня мрія будь-якого англійця. Зовні – невеликі, але дуже уютні та по-англійськи елегантні всередині. Обов'язковим доповненням дому вважається сад. Любов до природи – одна з характерних рис, притаманних англійцям.

У розмові справжній джентльмен, як правило, зробить декілька точних зауважень про погоду і лише після цього продемонструє традиційну англійську терпимість до слів співбесідника, якими б на перший погляд абсурдними вони йому не здалися [8, с. 5]. Джентльмен ніколи не говорить «даремно». Дружину він поважає. Леді повинна створювати затишок, зберігати домівку, виховувати дітей, займатися доброчинністю. Джентльмен відрізняється відвагою і щедрістю. Крім того, він зобов'язаний обіймати вищі громадські посади. Джентльмен завжди стриманий і піклується про свою репутацію. Він правдивий, але без необхідності говорити не стане. Неухильне виконання узятих на себе зобов'язань, готовність прийти на допомогу – характерні риси типового джентльмена.

Доволі цікавою рисою характеру джентльмена є поєднання англійської енергійності з сентиментальністю.

Якщо англієць щось робить, то він повністю віддається цьому заняттю, або працюючи, або відпочиваючи. Наявність хобі – незмінна звичка типового джентльмена, яке ніколи не залежить від віку та виду діяльності. Хобі так само важлива справа для англієця, як і основне заняття, до якого він відноситься дуже серйозно. Тому в Англії здавна існували різноманітні клуби будь-якого характеру, на будь-який смак [3, с. 162].

Термін «джентльмен» прийшов з англійської мови, де спочатку означав дворянина, благородну людину з хорошої сім'ї. У Великій Британії це слово з'явилося разом з Вільгельмом Завойовником, що підкорив острови у 1066 р. і роздав захоплені землі своїм феодалам [7, с. 99]. Джентльмен (Gentleman) – образ, що сформувався у Вікторіанську епоху. Спочатку, виголошуючи це слово, мали на увазі чоловіка благородного походження, пізніше так почали говорити про гідну, освічену, високоморальну та інтелігентну людину. В період середньовіччя слово «джентльмен» застосовували для позначення членів нетитулованого дворянства – Gentry, до якого відносилися лицарі та нащадки молодших синів феодалів. Титул успадковувався лише старшим сином. Останнім же братам доводилося задовольнятися званням – «джентльмен». Тоді так позначали походження чоловіка і одночасно рід занять, його спосіб життя. У ті часи визначилася відмінна риса джентльмена – інтелектуальна праця та відповідний імідж. У минулі століття джентльмени складали окремий соціальний прошарок і мали право носити меч. За часів У. Шекспіра переміг так званий практичний підхід, який встановив, що заслуги предків – справа темна, і тому благородство слід розглядати як категорію, перш за все, матеріальну. Закріплював дворянство так званий фамільний герб, який можна було купити. Хоча вважалося, що це не продаж, а плата за так звану реєстрацію. Пізніше королі на свій розсуд почали нагороджувати гербами. Його можна було отримати на лицарському турнірі, щоб відрізнити повністю прихованих латами лицарів один від одного. До кінця XVIII ст. джентльменами іменували лише «чистий» стан. Тоді Велика Британія була доволі відокремленою країною і розглядалася своїми громадянами як найкраща в світі, тому, не дивлячись на значні торгівельні та політичні зв'язки англієців і пов'язані з ними ділові поїздки, жити вони вважали за краще виключно у себе на батьківщині. Життя вічного мандрівника вважалося схожим на життя волоцюги. Джентльмени відчували себе елітою країни і не мали звички спілкуватися з ким завгодно. Ймовірно, звідси типова англійська зарозумілість. Яскравий тому приклад – займенник «я», який в англійській мові завжди пишеться з великої букви «I», одне слово, яке свідчить про англійську гордість, неабияку стриманість і зухвалість. «Англієць ніколи нічого не роблять наполовину. Їхнє улюблене слово through. Вони, перш за все, люди практичні, які не люблять віддалених філософських міркувань» [4, с. 99], – писав про англійський національний характер відомий російський публіцист Діонео ще на початку XX ст.

Джентльменам було чим пишатися. Саме вони перетворили Велику Британію у «майстерню світу». Залишаючись воїнами та політиками, на них ґрунтувалася вся Британська імперія. Джентльмени також

займалися соціальними реформами, відміною нелюдських середньовічних законів. Парламентаризм, свобода преси, соціальна відповідальність імущих класів – усе це впроваджено типовими джентльменами.

Суперечка про те, кого можна вважати джентльменом, тривала століттями. Дискусії велися з багатьох питань: чи може джентльменом бути людина низького походження, але почесного положення? Чи може бідність поєднуватися з дворянством? Чи можна втратити дворянство через негідну поведінку?

У наші часи слово «джентльмен» стало ввічливою формою звернення. Наприклад, промовляючи «леді і джентльмени», не мається на увазі становий фактор, а, швидше, звернення до аудиторії. Як стверджують самі англієці, класового прошарку «джентльмени» сьогодні більше не існує, а це слово служить лише для позначення вихованої, освіченої та морально бездоганної людини з гарними манерами.

Типовим англійським джентльменом практично байдуже, як до них відносяться представники інших націй. Вони упевнені, що їх по-справжньому ніхто не розуміє. Тому багато сил покладають на те, щоб залишатися для всіх непостійними. Так, багато хто вважає, що британці – холонокровні люди. Нерідко характер англійського джентльмена мають на увазі, коли говорять про незвичність і несхожість цієї країни [11, с. 348–349]. Вони створили особливий англійський стиль життя, що згодом виявився таким привабливим для багатьох іноземців.

Таким чином, образ англійського джентльмена має деякі особливості. По-перше, це пов'язано з природними особливостями країни. Англієць – людина-острів, що живе в країні-острові. Під впливом цієї сфери склався специфічний, типовий лише для англієця, спосіб життя. По-друге, англійська стриманість пов'язана з пуританізмом, який за довгий період свого існування, призвів до відсутності проявів почуттів та підштовхнув до певної замкнутості.

Отже, відповідний вплив на формування образу англійського джентльмена робить і самооцінка власного національного характеру: в образі чужого народу знаходить відображення та шкала цінностей, яка домінує у певній країні. Приписуючи англієцям ті або інші риси, тим самим підкреслюється безкорисливість і щедрість, відкритість і доброзичливість особистого національного характеру. Тому, образи народів, що виникають на підставі емоцій і почуттів, не можуть бути точним відображенням дійсності. В умовах глобалізації культури питання щодо шляхів виникнення уявлень про «чужоземця», представника тієї або іншої нації, а також трансформація цих стереотипів представляє великий науковий і практичний інтерес.

Список використаних джерел

1. Алексеев Н. А. Палата Лордов Британского Парламента от суда короля Эгберта до революции Премьера Т. Блэра (825–2003 гг.) / Н. А. Алексеев. – М.: Изд-во БЕК, 2003. – 432 с.
2. Алхазова Н. Д. В Королевстве, где говорят по-английски. Обычай, традиции, праздники / Н. Д. Алхазова, Л. И. Кройтореску. – Кишинев: Изд-во Штинца, 1989. – 224 с.
3. Ботіка Т. С. Російські часописи кінця XIX – початку XX ст. про національні особливості англійського характеру / Т. С. Ботіка // Одиссо: Актуальні проблеми історії, археології та етнології: матеріали міжнар. конф., 28–29 січня 2010 р. – Одеса, 2010. – Вип. II. – С. 161–163.

4. Дионео. Письмо из Англии // Русское богатство. – СПб., 1900. – №4. – С.99.
5. Ерофеев Н. А. Туманный Альбион. Англия и англичане глазами русских. 1825–1853 / Н. А. Ерофеев. – М.: Наука, 1982. – 322 с.
6. Канонистова З. С. Восприятие английской частной жизни и английского характера в России в конце XIX – начале XX века / З. С. Канонистова // Новый век: история глазами молодых: Сб. науч. тр. – Саратов, 2006. – Вып.3. – С.110.
7. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика: учебник / И. М. Кобозева. – М.: КомКнига, 2007. – 352 с.
8. Лопухин А. В. Все меняется даже в Англии... Очерки о молодых британцах 80–х / А. В. Лопухин. – М.: Молодая гвардия, 1985. – 159 с.
9. Ощепков А. Р. Имагология / А. Р. Ощепков // Знание. Понимание. Умение. – М., 2010. – №1. – С.251–253.
10. Почепцов Г. Г. Имиджология / Г. Г. Почепцов. – М.: Рефл-бук, 2000. – 768 с.
11. Рыбалко Т. С., Гордиенко Л. Л., Мордовец М. В., Паламарчук В. В., Тодорова С. Н., Лазука Е. Д., Петракова Е. Р., Ангелов Г. В. В поисках кода к тайнам личного обаяния / Под ред. Г. В. Ангелова. – Одесса: КП ОГТ, 2015. – 642 с.
12. Яковенко Н. Л. Велика Британія в міжнародних організаціях: навчальний посібник / Н. Л. Яковенко. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – 400 с.

References

1. Alekseev N. A. Palata Lordov Britanskogo Parlamenta ot suda korolya Egberta do revolyutsii Premera T. Blera (825–2003 gg.) / N. A. Alekseev. – М.: Izd-vo BEK, 2003. – 432 s.
2. Alhazova N. D. V Korolevstve, gde govoryat po-angliyski. Obychai, traditsii, prazdniki / N. D. Alhazova, L. I. Kroytoresku. – Kishinev: Izd-vo Shtiintsa, 1989. – 224 s.
3. Botika T. S. Rosiyski chasopisi kintsya XIX – nachatu XX st. pro natsionalni osoblivosti angliyskogo harakteru / T. S. Botika // Odissos: Aktualni problemi istoriyi, arheologiyi ta etnologiyi: materialy mizhnar. konf., 28–29 sichnya 2010 r. – Odesa, 2010. – Vip. II. – S.161–163.
4. Dioneo. Pismo iz Anglii // Russkoe bogatstvo. – SPb., 1900. – №4. – С.99.
5. Erofeev N. A. Tumanny Albion. Angliya i anglichane glazami russkih. 1825–1853 / N. A. Erofeev. – М.: Nauka, 1982. – 322 s.
6. Kanonistova Z. S. Vospriyatie angliyskoy chastnoy zhizni i angliyskogo haraktera v Rossii v kontse XIX – nachale XX veka / Z. S. Kanonistova // Novyy vek: istoriya glazami molodyh: Sb. nauch. tr. – Saratov, 2006. – Vyp.3. – S.110.
7. Kobozeva I. M. Lingvisticheskaya semantika: uchebnik / I. M. Kobozeva. – М.: KomKniga, 2007. – 352 s.
8. Lopuhin A. V. Vse menyaetsya dazhe v Anglii... Ocherki o molodyh britantsah 80–h / A. V. Lopuhin. – М.: Molodaya gvardiya, 1985. – 159 s.
9. Oshchepkov A. R. Imagologiya / A. R. Oshchepkov // Znanie. Ponimanie. Umenie. – М., 2010. – №1. – S.251–253.
10. Pocheptsov G. G. Imidzhologiya / G. G. Pocheptsov. – М.: Refl-buk, 2000. – 768 s.
11. Rybalko T. S., Gordienko L. L., Mordovets M. V., Palamarchuk V. V., Todorova S. N., Lazuka E. D., Petrakova E. R., Angelov G. V. V poiskah koda k taynam lichnogo obayaniya / Pod red. G. V. Angelova. – Odessa: KP OGT, 2015. – 642 s.
12. Yakovenko N. L. Velika Britaniya v mizhnarodnih organizatsiyah: navchalniy posibnik / N. L. Yakovenko. – К.: Vidavnichopoligrafichniy tsentr «Kiyivskiy universitet», 2011. – 400 s.

Botika T. S., PhD, Odessa National Academy of Food Technologies (Ukraine, Odessa), biatiana654@gmail.com

English gentleman as a source for studying the history of Great Britain

The article is dedicated to the problem of forming of the type of the English gentleman. The important part is concentrated on the imagological researches. The evolution of the beginning of the conception of «gentleman» is analyzed and his role in the modern world.

Keywords: Great Britain, Foggy Albion, type, image, imagology, gentleman.

* * *

УДК 2(8)«20»

Опрят І. А.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії, Кам'янець–Подільський
національний університет ім. Івана Огієнка
(Україна, Кам'янець–Подільський), igoroprya@mail.ru

БОРЬБА ЗА ПАСТВУ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Досліджено конфесійний склад населення країн Латинської Америки. З'ясовано, що більшість населення регіону сповідує католицизм, що стало наслідком тривалого процесу християнізації, який розтягнувся на кілька століть. Новою тенденцією стало те, що протягом останніх десятиліть у процентному співвідношенні чисельність католиків неухильно зменшується, у той час як зростає кількість прихильників протестантських церков. Сучасна релігійна ситуація в Латинській Америці демонструє втрату католицькою церквою свого монопольного становища, на зміну якому приходить релігійний плюралізм. Зроблено висновок, що католицька церква для збереження впливу на маси має змінити свою централізовану структуру і авторитарний стиль управління, більше прислухатися до потреб пастви.

Ключові слова: Латинська Америка, католицизм, протестанти, теологія визволення, секуляризм.

Ще з доби Просвітництва у суспільній думці укорінилася теза про те, що з розвитком науки буде поступово відбуватися зменшення впливу релігії на суспільство. Втім, сьогодні, ми бачимо, що конфлікти на релігійному ґрунті не відійшли в минуле, а конфесійна приналежність й донині залишається важливим чинником розвитку окремих країн та цивілізацій. Традиційно вважається, що країни Латинської Америки є сферою абсолютного домінування католицької церкви, втім, в останні десятиліття тут простежуються суттєві зміни, найважливішими з яких є зниження питомої ваги католиків та зростання чисельності протестантів серед місцевого населення.

В українській історіографії такі зміни майже не відображені, в російській – їм присвячено лише кілька статей [1; 2; 3; 4; 6], натомість європейські та американські дослідники виявили до цих процесів жвавий інтерес [10–16]. Але оцінки трансформацій конфесійної палітри Латинської Америки, їх наслідки далеко неоднозначні, тому існує необхідність продовжити науковий пошук у цьому напрямку.

Отож, метою статті є виявлення змін у релігійному розмаїтті Латинської Америки, спроба їх пояснення та окреслення перспектив розвитку окремих конфесій у майбутньому.

Однією з важливих цілей завоювання Центральної та Південної Америки іспанськими конкістадорами була християнізація місцевого населення. Починаючи з XVI ст. католицька церква стає надзвичайно важливою складовою життя латиноамериканських суспільств. Їх національні культури, соціальні структури, політичні традиції зазнали істотного католицького впливу. Завоювання Нового Світу проходило під гаслом про необхідність навернення місцевих «диких народів» у істинну віру. А самі католицькі священики і місіонери уявляли себе в образі «духовних конкістадорів», котрі відвойовують у диявола людські душі силою слова [7, с. 75].

З висоти XXI ст. можемо констатувати, що християнізація Центральної та Південної Америки відбулась досить успішно, а всесвітньовідомим символом перемоги католицької церкви в регіоні стала статуя Ісуса Христа над бразильським мегаполісом Ріо-де-Жанейро. На Католицькому інформаційному порталі Catholic.uz.

вказується, що Латинська Америка є цілком католицьким континентом: тут проживає близько 40% католиків світу. Понад 95% латиноамериканців вважаються католиками, проте багато з них є пасивними віруючими, церкви не відвідують і церковних обрядів, за винятком шлюбу, хрестин і похорону, не дотримуються. У сільській місцевості переважають послідовники «народного католицизму», що дотримуються різних забобонів [5].

Втім, на сьогодні релігійна картина Латинської Америки виглядає дещо іншою. Формально Латинська Америка все ще залишається основним оплотом католицизму у світі, але католицька церква в регіоні переживає гостру кризу, головною ознакою якої є вже багаторічна тенденція до зниження частки католиків серед населення латиноамериканських країн. Наприклад, в найбільшій країні регіону Бразилії, за інформацією національного Інституту географії і статистики, в 1960 році вважали себе католиками 93,1% населення, а в 2000 – 73,6%. За оцінками дослідного інституту Datafolha, сьогодні до католицької церкви відносять себе 64% громадян Бразилії, в той час як американський центр Pew Research Center вважає, що 34% бразильців належать до харизматичних протестантських конфесій, в першу чергу, до п'ятидесятників. При цьому багато бразильських католиків не бачать нічого поганого в тому, щоб одночасно брати участь в ритуалах афро-бразильських магичних релігій [4].

У Чилі в 2002 р. 70% населення заявили про те, що є католиками, хоча в 1992 році їх було 76,7%. У Коста-Ріці в 1995 році католиками були 84% населення, протестантами та представниками інших релігій – 13%, а в 2001 році католиками тут назвали себе вже 70,3%, представниками інших релігій – 18,7% [2, с. 128]. На середину ХХ ст. населення Колумбії було майже стовідсотково католицьким, тоді як сьогодні лише 2/3 жителів країни заявляють про свою приналежність до Католицької Церкви. У Гватемалі католики становлять близько половини населення, тоді як чисельність протестантів досягла вже 1/3 населення [15]. Паралельно збільшенню протестантських громад у країнах Латинської Америки росте число атеїстів і людей без певної релігійної приналежності. Наприклад, у березні цього року мексиканський Інститут статистики, географії та інформаційних технологій опублікував дані, згідно з якими в країні щорічно число католиків збільшується на 1,7%, а ось атеїстів – на 5,2% [4].

Ведучи мову про сучасну релігійну ситуацію в Латинській Америці Даніель Левін зазначає, що 500-річна монополія католицизму в регіоні змінилась релігійним плюралізмом. У великих містах релігійна сцена являє собою квітучу мішанину церков, каплиць, вуличних проповідників, телевізійних і радіопередач, які ведуть боротьбу за увагу і прихильність адептів [13, с. 123].

Становище католицизму змінюється у 60–ті роки ХХ ст., чому сприяли ряд факторів. Насамперед далися взнаки кризові явища всередині католицизму, який не міг задовольнити потреби частини своїх прихильників з огляду на традиційний для церкви консерватизм. Спроба подолати цю проблему проявилася у появі так званої «теології визволення». Потенціал для зародження течії, що закликає до встановлення соціальної рівності в рамках оновленої церкви, давно існував в Латинській

Америці, однак раніше ці тенденції придушувалися. Ситуація докорінно змінилася в 60–ті роки ХХ ст. Другий Ватиканський собор (1962–1965 роки) і Друга конференція латиноамериканської єпископальної ради в Медельїні у 1968 р. призвели до прийняття радикально модернізованої соціальної доктрини. З цього часу всередині католицької церкви в Латинській Америці оформилися дві течії: традиційна і оновленська, ідеологією якої стала «теологія визволення». Новий напрямок відрізнявся чіткою орієнтацією на участь Церкви в політичній боротьбі заради звільнення латиноамериканців не тільки від первородного гріха, але й від усіх видів соціального та економічного гноблення [4].

Представники «теології визволення» зазнали значного впливу марксизму, звідки вони запозичили критику капіталістичної системи, вчення про класи, класову боротьбу, рушійні сили історії, революцію тощо [3, с. 173–174]. При цьому вони підкреслювали, що Святе Письмо залишається єдиним вищим джерелом істини, а сама ідея боротьби за визволення є біблійною та християнською.

Кінець Холодної війни, демократизація країн Латинської Америки і критична позиція Ватикану призвели до спаду популярності «теології визволення», починаючи з кінця 1980-х років. Багато представників цих ідей взагалі відійшли від Церкви, обравши громадську чи політичну кар'єру. Її головною спадщиною стала різка зміна ставлення до католицизму в регіоні. У ХІХ–ХХ століттях Католицька Церква в країнах Латинської Америки не раз переживала гоніння, проте завжди в цілому відновлювала свої позиції. Однак «теологія визволення» завдала їй важкий удар зсередини, оговтатися від якого латиноамериканські католики не можуть і досі [4].

Не вміючи дати відповідь на духовні запити людей, діячі «теології визволення» спробували задовольнити їх соціально-економічні запити, але й тут зазнали невдачі, яка підірвала позиції католицизму як такого. Найбільш важливим результатом «теології визволення» стала наростаюча секуляризація католицьких країн регіону і падіння авторитету Церкви і релігії. У цьому відношенні довгостроковий вплив «теології визволення» на Латинську Америку можна порівняти з впливом Реформації на Європу.

Ставка «теології визволення» на нижчі соціальні верстви виявилася програшною. Як сказав один з баптистських пастирів «католицька церква вибрала бідних, а бідні вибрали євангеліків» [15]. Поки католики брали участь у політичній боротьбі, з'ясувалося, що харизматичні протестантські конфесії набагато ефективніше працюють з духовними і соціальними потребами низів суспільства. Їх проповідь для бідних і жебраків в ряді країн виявилася дуже успішною.

Потужним чинником розриву з католицизмом стає урбанізація. Як зазначає священник Фернанду Альтемейер з Католицького університету Сан-Паулу, «міське життя засноване на споживанні» – а на цьому полі католикам складно змагатися з активними протестантськими місіонерами, які традиційно пов'язують віру і матеріальне благополуччя. Сільський житель, опинившись у місті, не перестає бути віруючим, але протестантизм здається йому більш привабливим, адекватним ситуації [9].

Поряд з наступом протестантів, проти Католицької Церкви в Латинській Америці сьогодні діє і ряд соціальних факторів. Набуває поширення релігійний синкретизм – явище, коли людина синтезує різні релігій в свою власну віру. Це відноситься не тільки до практичного дотримання релігійних норм, але й до самої теології [16]. У Латинській Америці відбувається поступова плюралізація духовного життя. Все більше людей заявляють про свою неналежність до жодної конфесії. Нарешті, підйом індіанського націоналізму в деяких країнах призводить до спроб реанімувати язичницькі релігії. Найбільш яскравим прикладом такого змісту стало запровадження президентом Болівії Ево Моралесом державного культу індіанської богині родючості Пачамама. Характерні тенденції і на північному сході Бразилії, де деякі духовні лідери негрів і мулатів намагаються очистити афро-бразильські магичні культи від католицьких і європейських впливів, відновивши в чистому вигляді африканську язичницьку релігію [4].

Ще одним негативним фактором для католицької церкви є релігійний індивідуалізм. Якщо протестантизм часто фокусує увагу віруючих на суспільні потреби, а католицизм – на потребах самої церкви, то євангелісти сповідують понад усе особисте спасіння. Методисти та пресвітеріанці піднімають паству на боротьбу за заборону ядерної зброї або на допомогу безхатькам, а євангелісти переконують віруючих, що вони можуть вступити в безпосереднє спілкування з Богом. І це приваблює людей [16]. Протестантське Євангеліє пропонує латиноамериканцям нову надію і духовну розраду в згуртованих місцевих церквах, серед гнітючих реалій повсякденного життя. Виступаючи перед своїми одновітряними, п'ятидесятниця Нілза Коста з Ріо-де-Жанейро зазначала: «Я щаслива, коли я перебуваю у церкві, молюсь, співаю в оточенні любові Ісуса». Баптист Рікардо Араужо, будівельник з Сан-Паулу так пояснював своє навернення: «Без Ісуса я був ніким, але я знайшов себе через нього» [15]. Таким чином, частина латиноамериканців відмовляється від католицизму, знаходячи для себе альтернативу в різних протестантських євангельських конфесіях, або в синкретичній мішанині різних релігійних складових.

Отже, сьогодні швидко йде процес остаточної руйнації монопольного становища Католицької Церкви. У Латинській Америці відбувається формування нової моделі розвитку, пов'язаної, насамперед, з міською культурою, секуляризмом, релігійним плюралізмом і віддаленням від патріархального сільського укладу, доктрин і практик ортодоксального католицизму. У найближчі роки можна чекати підйому євангельського руху і зростання напруженості в його відносинах з католицькою церквою, а отже, і можливого втручання держави з метою мінімізувати цю напруженість. Водночас, сама католицька церква для збереження впливу на маси має змінити свою централізовану структуру і авторитарний стиль управління, більше прислухатися до потреб пастви.

Список використаних джерел

1. Данненберг А. Н. Католическая церковь и «левый поворот» в Латинской Америке / А. Н. Данненберг // Международные отношения. – 2014. – №1. – С.4–10.

2. Данненберг А. Н. Кризис католицизма в Латинской Америке: причины и последствия / А. Н. Данненберг // Человеческий капитал. – 2013. – №2 (50). – С.126–130.

3. Денисенко А. В. Чому теологія визвольного руху використовує марксистські ідеї? / А. В. Денисенко // Гуманітарні студії. – 2012. – Вип.15. – С.170–183.

4. Карякин А. Латинская Америка: прощание с католицизмом? [Электронный ресурс] / А. Карякин. – Режим доступа: <http://terra-america.ru/latinskaya-america-proshanie-s-katolicizmom.aspx>

5. Католическая церковь в Латинской Америке [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.catholic.uz/katolizm/10-katolicheskaya-cerkov-v-latinskoj-amerike.html>

6. Коваль Т. Б. Новый свет папы Франциска / Т. Б. Коваль // Латинская Америка. – 2013. – №7. – С.4–20.

7. Кофман А. Ф. Чудо конкисты / А. Ф. Кофман // Латинская Америка. – 2004. – №2. – С.73–88.

8. Минин С. Ловцы человеков. Католических священников в Латинской Америке призвали идти в народ [Электронный ресурс] / С. Минин // Независимая газета. Религии. 06.06.2007. – Режим доступа: http://www.ng.ru/ng_religii/2007-06-06/1_catchers.html

9. Минин С. Магия цифр [Электронный ресурс] / С. Минин // Независимая газета. Религии. 16.04.2008. – Режим доступа: http://www.ng.ru/ng_religii/2008-04-16/5_magic.html?id_user=Y1

10. Daniel H. Levine. The Future of Christianity in Latin America // Journal of Latin American Studies. – Vol.41, No.1 (Feb., 2009). – P.121–145.

11. Dixon D. The New Protestantism in Latin America: Remembering What We Already Know, Testing What We Have Learned / David E. Dixon // Comparative Politics. – Vol.27, No.4 (Jul., 1995). – P.479–492.

12. Freston P. Evangelical Christianity and Democracy in Latin America (Evangelical Christianity and Democracy in the Global South) / Paul Freston. – Oxford University Press, 2008.

13. Martin D. Tongues of Fire: The Explosion of Protestantism in Latin America / David Martin. – Oxford, Basil Blackwell, 1990.

14. Ostling R. The Battle for Latin America's Soul / Richard N. Ostling // Time. – Sunday, June 24, 2001. – Режим доступа: <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,156277,00.html>

15. Sellers R. Nine global trends in religion [Электронный ресурс] / R. Sellers // Futurist. – Wash., 1998. – Vol.32, №1. – Режим доступа: http://greymatterresearch.com/index_files/Grey_Matter_Article_Nine_Global_Trends.pdf

16. Stoll D. Is Latin America Turning Protestant? The Politics of Evangelical Growth / David Stoll. – Berkeley, University of California Press, 1990.

References

1. Dannenberg A. N. Katolicheskaya tserkov i «levyyi povорот» v Latinskoj Amerike / A. N. Dannenberg // Mezhdunarodnyie otnosheniya. – 2014. – №1. – С.4–10.

2. Dannenberg A. N. Krizis katolitsizma v Latinskoj Amerike: prichiny i posledstviya / A. N. Dannenberg // Chelovecheskiy kapital. – 2013. – №2 (50). – С.126–130.

3. Denysenko A. V. Chomu teolohiia vyzvolnoho rukhu vykorystovuiie marksystski idei? / A. V. Denysenko // Humanitarni studii. – 2012. – Vyp.15. – С.170–183.

4. Karyakin A. Latinskaya Amerika: proschanie s katolitsizmom? [Elektronnyiy resurs] / A. Karyakin. – Rezhim dostupa: <http://terra-america.ru/latinskaya-america-proshanie-s-katolicizmom.aspx>

5. Katolicheskaya tserkov v Latinskoj Amerike [Elektronnyiy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.catholic.uz/katolizm/10-katolicheskaya-cerkov-v-latinskoj-amerike.html>

6. Koval T. B. Novyyi svet papyi Frantsiska / T. B. Koval // Latinskaya Amerika. – 2013. – №7. – С.4–20.

7. Kofman A. F. Chudo konkisty / A. F. Kofman // Latinskaya Amerika. – 2004. – №2. – С.73–88.

8. Minin S. Lovtsy chelovekov. Katolicheskikh svyashchennikov v Latinskoj Amerike prizvali idti v narod [Elektronnyiy resurs] / S. Minin // Nezavisimaya gazeta. Religii. 06.06.2007. – Rezhim dostupa: http://www.ng.ru/ng_religii/2007-06-06/1_catchers.html

9. Minin S. Magiya tsifr [Elektronnyiy resurs] / S. Minin // Nezavisimaya gazeta. Religii. 16.04.2008. – Rezhim dostupa: http://www.ng.ru/ng_religii/2008-04-16/5_magic.html?id_user=Y1

10. Daniel H. Levine. The Future of Christianity in Latin America // Journal of Latin American Studies. – Vol.41, No.1 (Feb., 2009). – P.121–145.

11. Dixon D. The New Protestantism in Latin America: Remembering What We Already Know, Testing What We Have Learned / David E. Dixon // *Comparative Politics*. – Vol.27, No.4 (Jul., 1995). – P.479–492.

12. Freston P. Evangelical Christianity and Democracy in Latin America (Evangelical Christianity and Democracy in the Global South) / Paul Freston. – Oxford University Press, 2008.

13. Martin D. Tongues of Fire: The Explosion of Protestantism in Latin America / David Martin. – Oxford, Basil Blackwell, 1990.

14. Ostling R. The Battle for Latin America's Soul / Richard N. Ostling // *Time*. – Sunday, June 24, 2001. – Rezhym dostupu: <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,156277,00.html>

15. Sellers R. Nine global trends in religion [Elektronnyj resurs] / R. Sellers // *Futurist*. – Wash., 1998. – Vol.32, №1. – Rezhym dostupu: http://greymatterresearch.com/index_files/Grey_Matter_Article_Nine_Global_Trends.pdf

16. Stoll D. Is Latin America Turning Protestant? The Politics of Evangelical Growth / David Stoll. – Berkeley, University of California Press, 1990.

Опрія І. А., *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of world history, Ivan Ohienko Kamianets–Podilsky National University (Ukraine, Kamianets–Podilsky), igoroprya@mail.ru*

The struggle for the flock: modern tendencies of religious life in Latin America

The article examines the religious composition of the population of Latin America. It was found that the majority of the region's population professes Catholicism, which was the result of a long process of Christianization which lasted for several centuries. The new trend is that in recent decades the percentage of the number of Catholics is steadily decreasing, while a growing number of supporters of the Protestant churches. Contemporary religious situation in Latin America demonstrates the loss of the Catholic Church of its monopoly position and comes religious pluralism. It is concluded that the Catholic Church is to preserve influence on the masses must change its centralized structure and authoritarian management style, more listen to the needs of the congregation.

Keywords: Latin America, Catholicism, Protestants, liberation theology, secularism.

* * *

УДК 94:[336.743:336.744]:32(4–6ЄС)

Потапова О. Б.,
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри
права та міжнародних відносин, Сумський державний
педагогічний університет ім. А. С. Макаренка
(Україна, Суми), bogdan_sumy2007@ukr.net

Самойленко Н. С.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри права
та міжнародних відносин, Сумський державний
педагогічний університет ім. А. С. Макаренка
(Україна, Суми), SNS–83@ukr.net

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МОНЕТАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Проведено ретроспективний аналіз монетарної політики ЄС. Метою статті є характеристика процесу становлення та розвитку грошово-кредитних відносин Європейського Співтовариства протягом другої половини ХХ ст. У дослідженні подастся визначення терміну «монетарна політика»; розкриваються етапи становлення європейської валютної системи та цілі, які переслідувалися на кожному з них; обґрунтовується необхідність проведення спільної монетарної політики та введення єдиної валюти на континенті. Акцентується увага на заходах, що стали основоположними для створення спільної грошово-кредитної системи, а відтак і монетарної політики; розкриваються інноваційні підходи у бюджетуванні та організації співробітництва між країнами-учасницями.

Ключові слова: Європейський Союз, монетарна політика, Європейське економічне співтовариство, Економічний та валютний союз, Європейський центральний банк, євро.

На межі ХХ – ХХІ ст. для більшості країн Центральної і Східної Європи, у тому числі й України, вступ до Європейського Союзу(ЄС) був важливим

завданням, з вирішенням якого вони пов'язували серйозні надії на прискорення темпів і покращення якості зростання національних економік. Проте реалії початку ХХІ ст., зокрема світова фінансова криза, Brexit у Великій Британії, девальвація національної валюти спонукають українців до глибоких роздумів щодо запозичення досвіду в організації ефективної монетарної політики ЄС, адже фінансова стабільність є запорукою сталого економічного розвитку. Формування та реалізація монетарної політики ЄС істотним чином вплинули на економічні взаємовідносини та світову валютну систему. Тому сьогодні вивчення даної проблеми є актуальним для України.

Джерельну базу дослідження склали офіційні документи – договір про заснування Європейського співтовариства з вугілля та сталі 1951 р. (Парижський договір) [1], договір про заснування Європейського економічного співтовариства 1957 р. (Римський договір) [2], Єдиний Європейський Акт 1986 р. [3], Договір про Європейський Союз 1992 р. [4] та аналітичні матеріали експертів [5; 6; 7].

Аналізуючи наукову літературу із заявленої проблеми необхідно зазначити, що вона представлена працями як зарубіжних, у тому числі російських, так і вітчизняних науковців. Серед зарубіжних варто виокремити праці Р. Манделла [8], Б. Коена [9], М. Лорка [10], Ч. Гранта [11] тощо. Вони піднімали питання відносно доцільності окремії країні регіону поступитися валютним суверенітетом на користь спільної валюти, а також проаналізували вірогідність перетворення євро на конкурента американській валюті та показали європейську інтеграцію в особистостях.

Серед російських досліджень слід відзначити ґрунтовну монографію авторського колективу на чолі з О. Колобовим [12] і праці В. Шемятенкова [13] та О. Буториної [19] тощо. Автори докладно дослідили процес європейської інтеграції, у тому числі й окремі положення з формування грошово-кредитної політики ЄС, не виокремлюючи їх.

Істотний внесок у вивчення економічної інтеграції ЄС зробили вітчизняні учені – А. Єрмолаєв [14], В. Посельський [15], В. Сіденко [16] тощо. Автори відмічають суттєві недоліки в організації ЄС та висловлюють критичні зауваження щодо уніфікації його фінансового середовища. Але переважна більшість зазначених дослідників за фактом економісти, зрозуміло, що і праці мають економічне спрямування, а історичний аспект становлення та розвитку монетарної політики Європейського Союзу потребує подальших досліджень. Тому, метою даного дослідження є характеристика процесу становлення і розвитку грошово-кредитної політики Європейського Союзу протягом другої половини ХХ ст.

Монетарна політика – це комплекс заходів щодо регулювання грошової сфери задля досягнення заздалегідь визначених суспільних цілей, які здійснює держава через центральний банк. Метою монетарної політики є економічне зростання, повна зайнятість ресурсів, стабільність рівня цін і рівновага платіжного балансу. Монетарна політика є складовою економічної політики.

Еліти європейських країн повоєнного часу розуміли, що відновлення регіону можливе тільки за умови

його тісної консолідації. Найперше процеси інтеграції стали активно розгортатися у сфері економіки, адже саме це цікавило західноєвропейські країни. В них активно включилися шість країн – Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Італія, ФРН та Франція. Саме вони стали засновниками Європейських Співтовариств, які запропонували нові методи співробітництва в об'єднанні.

У контексті дослідження монетарної політики ЄС варто звернути увагу на ті заходи, що стали основоположними для створення грошової системи, а відповідно, і проведення власної монетарної політики. 18 квітня 1951 р. у Парижі шістьма вищезазначеними країнами було підписано договір, який на п'ятдесят років засновував Європейське співтовариство з вугілля та сталі (ЄСВС). Згідно 1-й статті Договору ЄСВС засновувалося на трьох основних принципах: спільного ринку, спільних цілей і спільних інститутів [1]. Договір встановлював загальний ринок вугілля, залізної руди, металобрухту і сталі, заснований на принципах вільної торгівлі й регульованої конкуренції. Він переслідував мету координації й модернізації виробництва для його зростання, а також зниження цін шляхом скасування торговельних мит і кількісних обмежень на рух товарів. Також передбачався вільний рух капіталу і робочої сили. Договір передбачав підготовчий і перехідний періоди для адаптації національних індустрій, по завершенню яких вводився спільний зовнішній тариф стосовно третіх країн. Він набув чинності 25 липня 1952 р. після його ратифікації національними парламентами [17, с. 65].

На основі досягнутого позитивного досвіду ЄСВС об'єднавчий процес поширився на економіку в цілому та на монетарну політику зокрема. 25 березня 1957 р. у Римі Франція, Німеччина, Італія та країни Бенілюксу підписали договір, який засновував Європейське економічне співтовариство (ЄЕС) [2]. У преамбулі Договору країни-засновники ЄЕС заявили про своє прагнення закласти основи більш тісного союзу між європейськими народами, ліквідувавши бар'єри, які розділяли Європу, що, у свою чергу, дозволило б посилити захист миру й свободи. Договір передбачав можливість розширення ЄЕС за рахунок інших європейських держав. Головними цілями Співтовариства визначалися: забезпечення економічного і соціального прогресу країн-членів, а також постійне поліпшення умов життя й праці народів цих країн. Співтовариство прагнуло досягти зміцнення і більш тісного зближення національних економік, а також забезпечення їхнього гармонійного розвитку шляхом зменшення відмінностей між різними регіонами й подолання відсталості менш розвинених районів [18, с. 13–14].

У середині 50-х років XX ст. шість країн, що входили до ЄСВС, пережили економічне піднесення: дешева нафта, фіксовані обмінні курси, стабільна грошова політика і позитивне сальдо торговельного балансу, що стійко зберігалося – все це змушувало їх розмірковувати про поглиблення взаємних зв'язків. Зокрема їх турбувало те, що без вигід спільного ринку їхня економіка буде відставати від американської.

Спочатку у кожного з Європейських Співтовариств був окремий бюджет, з якого фінансування надходило на адміністративні та поточні витрати. У 1965 р. завдяки

накопиченню митних зборів виникла можливість впровадження власного бюджету Європейських Співтовариств [19, с. 7]. Проте його прийняття щороку було доволі складною подією, оскільки кожна із шести країн-учасниць намагалася найбільше враховувати власні інтереси.

Попри певні розбіжності у підходах щодо спільної економічної політики у практиці міждержавних відносин з'являється така форма діалогу як саміти. Це зустрічі на найвищому рівні – між очільниками держав. Тому помітною подією в історії європейського будівництва став саміт у Гаазі, скликаний 1–2 грудня 1969 року [17, с. 136]. Його важливим результатом стало прийняття загального принципу формування бюджету Співтовариства й рішення про необхідність посилення бюджетних можливостей Європейського Парламенту.

Варто звернути увагу на те, що економічна інтеграція не є одномоментною подією, всі зміни відбуваються поступово. Прикладом тому може слугувати перехід влітку 1968 р. до митного союзу, який шість вже відомих країн готували з моменту підписання Римських угод [19, с. 20]. Митний союз послуговував ідейною передумовою для першого офіційного проекту створення економічного і валютного союзу в рамках Європейських співтовариств, про що мова буде йти згодом.

На початку 70-х років XX ст. світові фінансово-економічні операції призвели до розпаду Бреттон-вудської валютної системи, заснованої на золотодоларовому стандарті. Причиною стала відмова США обмінювати пред'явлені французьким урядом долари на золото. Це поклало край стійкій практиці визначати курси національних валют через їх забезпечення золотом і показало уразливість американської валютної системи. Світ назавжди перейшов від фіксованих до плаваючих курсів [19, с. 7–8].

Для забезпечення сталого економічного розвитку виникла необхідність здійснювати координацію фінансової політики Співтовариств. Об'єктивні умови розвитку Європейських Співтовариств та інші обставини спонукали до створення Європейського валютного союзу. Зокрема це високі витрати обміну національних валют; єдність географічних умов, спільність історичних, релігійних, культурних і торговельних традицій; зростаюча взаємозалежність держав-членів Європейських Співтовариств; поступова втрата ними конкурентних позицій на світовому ринку внаслідок високої вартості робочої сили та нижчого, порівняно зі США і Японією, рівня розвитку технологічних та наукових досліджень; розвиток інформаційних технологій, комунікацій і транспорту; необхідність проведення єдиної макроекономічної політики та економічних реформ у країнах ЄС; зростання дефіциту державного боргу, погіршення стану державних фінансів, збільшення структурного безробіття в ЄС та посилення залежності Західної Європи від позицій американського долара і японської ієни, а також від стрімких коливань світової валютно-фінансової системи.

У 1969–1971 рр. ЄС розробили план переходу до Економічного і валютного союзу з неофіційною назвою «План Вернера» (головний розробник – прем'єр-міністр Люксембургу П'єр Вернер). План передбачав поступове скасування обмежень на рух капіталів

усередині ЄС, жорстку фіксацію курсів європейських валют і можливий перехід до 1980 р. на єдину валюту. Проте скасування вільно конвертованого долара у золото призвело до порушення міжнародної валютної системи, девальвації не тільки долара, але і більшості європейських валют. Тому з запланованого вдалося реалізувати в 1972 р. тільки впровадження механізму так званого валютного коридору: країни ЄС і деякі інші європейські держави прив'язували свої валюти одна до одної і припускали їх коливання тільки у заданих межах. Механізм працював, але зі збоями [15, с. 37; 19, с. 8]. Тож перший проект валютного союзу провалився через відсутність у ЄС спільної економічної політики.

У 1975 р. було введено європейську розрахункову одиницю екупіт (European unit of account – EUA), курс якої залежав не від долара, а від ринкової вартості європейських валют, що її складали. Ця одиниця використовувалась у міждержавних розрахунках і бюджеті ЄС, в операціях Європейського інвестиційного банку. В 1977 р. канцлер ФРН Г. Шмидт і президент Франції В. Жискар д'Естен за підтримки голови Комісії ЄС Р. Дженкінса знову підняли на порядок денний питання створення валютного союзу.

Успіхи економічної інтеграції збільшували привабливість участі в Європейському економічному співтоваристві. 22 січня 1972 р. був підписаний Заключний акт, в якому було викладено угоди про вступ до Співтовариства Великої Британії, Ірландії, Данії та Норвегії. Але після референдуму, коли більшість норвезького населення висловилося проти приєднання, Норвегія відмовилася від вступу, а інші три держави стали членами ЄС з січня 1973 р. [17, с. 138; 18, с. 15–16]. Подальша перспектива розширення кола країн – учасниць Співтовариств змушувала замислюватися над ефективністю ведення монетарної політики.

У березні 1979 р. вісім країн–членів Європейського Економічного співтовариства стали засновниками Європейської валютної системи (ЄВС), за умовами якої вони погодились дотримуватися механізму контролю коливань курсів валют, а саме: зафіксувати обмінні курси своїх валют одна до одної, але дозволити вільне курсоутворення по відношенню до американського долара. Коливання обмінного курсу не могло виходити за межі вузького коридора 2,5%. У разі порушення межі центральні банки країн були зобов'язані проводити інтервенції на валютному ринку для відновлення встановленого співвідношення. Крім того, в рамках ЄВС було створено нову грошову одиницю – «екю» (European currency unit – ECU), яка стала першим компонентом ЄВС. Головне призначення «Екю» полягало в тому, що саме до цього спільного кошика валют відтепер прив'язувався курс національних грошових одиниць держав – членів з зобов'язанням підтримувати його в установлених межах. Цей механізм отримав назву валютних курсів (МВК), ставши другим елементом ЄВС [20, с. 54–55].

Подальший розвиток грошової сфери потребував внесення змін до раніше укладених Римських договорів. Важливим кроком у цьому напрямі стало прийняття Єдиного європейського акту (ЄЄА) [3]. Він був підписаний дев'ятьма країнами–членами 17 лютого 1986 р. в Люксембурзі, а 28 лютого 1986 р. в Гаазі його підписали Греція, Італія, Данія. ЄЄА набув чинності

1 липня 1987 р. після його ратифікації національними парламентами [21, с. 6; 17, с. 225]. У преамбулі Єдиного європейського акту зазначалося, що країни–учасниці Співтовариства виявляли бажання трансформувати сукупність своїх відносин у Європейський Союз, заснований на базі Співтовариств і системи Європейського політичного співробітництва [17, с. 225].

ЄЄА проголошував програму побудови в ЄС Єдиного внутрішнього ринку (ЄВР), яка мала б забезпечити до кінця 1992 р. «простір без внутрішніх кордонів», тобто завершення формування Єдиного спільного ринку, усунення всіх перешкод щодо вільного переміщення товарів, людей, послуг та капіталу в рамках ЄС. Даний проект розширяв повноваження органів ЄС і посилював їх позиції у порівнянні з окремими країнами–членами. Але зростання впливу Співтовариства було неможливим без укріплення його фінансової бази. Для цього була задумана і реалізована масштабна реформа фінансової системи ЄС.

Одним з її ключових елементів став перехід від щорічних бюджетів до довгострокових фінансових програм, які переслідували три головних цілі: 1) укріпити бюджетну дисципліну; 2) встановити середньострокову межу витрат засобів як всього бюджету ЄС, так і його основних статей; 3) забезпечити спокійне проходження процедур прийняття бюджету. Важливу роль у вирішенні останнього завдання відіграє тристороння угода, яку укладає Комісія, Рада і Європейський парламент про середньостроковий бюджет, що вичерпує перелік серйозних протиріч між ними.

У контексті реформ фінансової системи Ж. Делором, головою Європейської комісії у 1985–1995 рр., було запроваджено практику довгострокових фінансових програм. Відомо, що програми мали чіткі хронологічні межі: перша – 1988–1992 рр.; друга – 1993–1999 рр.; третя – 2000–2006 рр.; четверта – 2007–2013 рр. і п'ята – 2014–2020 рр.

Важливе місце у європейській інтеграції в цілому та у становленні монетарної політики ЄС зокрема займає видатний політичний діяч і фінансист Жак Делор. Очоливши Європейську Комісію, він підготував проект створення Європейської Валютної системи. В історії він відомий як «план Делора» 1989 р. Положення плану Делора були схвалені очільниками держав – членів у рамках Європейської Ради 8–9 грудня 1989 р. Тому Радою було прийняте політичне рішення приступити до формування ЄВС з 1 липня 1990 р. Положення про створення і майбутнє функціонування ЄВС було закріплене в 1992 р. при підписанні Договору про Європейський союз [11].

Відповідно до плану Делора створення Економічного і валютного союзу мало здійснюватися в три етапи: перший (1 липня 1990 – 1993 рр.); другий (1994–1998 рр.); третій (1999 – перша половина 2002 рр.). На першому етапі мало відбутися остаточне запровадження в дію свободи переміщення капіталів і пов'язаної з нею свободи переміщення платежів не тільки всередині ЄС, але й у відносинах з рештою світу, що було необхідною умовою для забезпечення міжнародної конвертованості євро. Цей етап створення ЄВС по суті співпав із завершальним етапом формування єдиного економічного простору – внутрішнього ринку ЄС [22, с. 25].

Головною метою другого етапу було створення економічних передумов для переходу держав – членів на єдину валюту шляхом зближення і покращення їх основних економічних показників. Для цього в установчих документах ЄС були зафіксовані чотири критерії зближення, яких вимагали від країн – членів, що переходили на євро: зближення рівня інфляції і довгострокових відсоткових ставок на банківському ринку, відсутність надмірного бюджетного дефіциту та підтримання стабільності курсу національної грошової одиниці до їх переходу на євро [22, с. 25].

На третьому етапі формування економічного і валютного союзу передбачалося введення до обігу єдиної валюти євро. Спочатку – це безготівковий обіг, а згодом – готівкова форма. Більше того, в повному обсязі починали діяти правові механізми координації економічної політики держав – членів з боку ЄС [22, с. 25]. Тобто, по суті, Економічний і валютний союз – це система суспільних відносин, яка передбачала єдність в розробці і проведенні економічної політики держав-членів і спільну грошову політику, що ґрунтується на єдиній валюті євро.

Подальший процес поглиблення Європейської інтеграції пов'язаний з діяльністю Європейського Союзу. 7 лютого 1992 р. у Маастрихті був підписаний остаточний варіант Договору про Європейський Союз. Набув чинності він лише 1 листопада 1993 р. після запеклих дебатів, що супроводжували процес його ратифікації у деяких країнах-членах [23, с. 732–733].

Ключовим завданням ЄС Договір проголосив створення ЄВС і введення єдиної європейської валюти. Рішення про єдину валюту було безпрецедентним і для самого ЄС, і для світової спільноти. Нечувану хвилю емоцій викликав той факт, що ЄС замахнувся на таку складову державного суверенітету як національні гроші. У договорі докладно були представлені принципи і механізми ЄВС. У Спеціальному розділі встановлювались правила розробки і реалізації загальної економічної політики, затверджувався Статут Європейського центрального банку і його функції, визначались критерії вступу країни у валютний союз [4].

У контексті поетапного виконання плану Делора у травні 1998 р. було створено Європейський Центральний банк і Систему європейських центральних банків [24, с. 69–70]. Були визначені однадиця західноєвропейських країн, які відповідали критеріям участі в Економічному і Валютному союзі і, які з 1 січня 1999 р., мали ввести єдину європейську валюту євро: Німеччина, Франція, Австрія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Іспанія, Португалія, Італія, Фінляндія, Ірландія.

Головною метою діяльності ЄЦБ була підтримка стабільності цін, встановлення відсоткових ставок і визначення політики Співтовариства щодо курсів його валюти. Міністри фінансів мали узгоджувати загальну економічну політику, в тому числі координувати оподаткування в інтересах збалансованої грошової політики ЄЦБ. Обов'язкові правила запозичення не дозволяли урядам занурюватися у борги [12, с. 185].

З 1 січня 1999 р. євро було введено у безготівковий обіг, а з 1 січня 2002 р. – у готівковий. Водночас, з 1 січня 1999 р. мала припинити своє існування

європейська розрахункова грошова одиниця «екю», яка була замінена на євро у співвідношенні 1:1. Євро отримав власний логотип і код за ISO (International Standart Organization) – EUR 978 [25].

Отже, Європейські Співтовариства, які згодом стали називатися Європейським Союзом, здійснювали власну монетарну політику, становлення і розвиток якої тривали протягом 1957–2002 рр. Вона була спрямована на створення єдиного внутрішнього ринку і запровадження єдиної валюти. Результатів вдалося досягти не без труднощів, але це стало безпрецедентним історичним явищем. Реалізація проекту ЄС і його життєздатність потребували створення наднаціональних органів управління і фінансового забезпечення, що і було втілено.

Список використаних джерел

1. Договір про заснування Європейського об'єднання вугілля та сталі [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_026/page
2. Договір про заснування Європейського економічного співтовариства [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com/big/text522/pg1.htm>
3. Єдиний європейський акт [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_028
4. Договір про Європейський Союз [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_029
5. Detken, Carsten; Hartmann, Philipp (2000): The euro and international capital markets, CFS Working Paper, No. 2000/09 [Electronic resource]. – Access mode: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:hebis:30-9731>
6. Rompuy Herman Van, Jose Manuel Barroso, Jean-Claude Juncker, Mario Draghi. Towards a Genuine Economic and Monetary Union, 2012 / H. Rompuy, J. M. Barroso, J.-C. Juncker, M. Draghi [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.ecgi.org/tcgd/2012/documents/Towards%20a%20genuine%20Economic%20and%20Monetary%20Union.pdf>
7. The Implementation of Monetary Policy in the euro Area: General Documentation on Eurosystem Monetary Policy Instruments and Procedures [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/gendoc2011en.pdf>
8. Mundell R. A. A Theory of Optimum Currency Areas / R. A. Mandell // American Economic Review. – 1961. – Vol.51. – №4. – P.657–665 [Electronic resource]. – Access mode: http://www.sfu.ca/~kkasa/mundell_61.pdf
9. Коэн Б. Дж. Евро и трансатлантические отношения / Б. Дж. Коэн [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/4774/2/uvmi5-2006-03.pdf>
10. Lorca M. The Euro: The Economic Stabilizer of the Eurozone / M. Lorca. – Miami – Florida European Union Center of Excellence. – Vol.4. – №22, November 2007. – 24 p. [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.as.miami.edu/media/college-of-arts-and-sciences/content-assets/euc/docs/papers/Lorca-EUMA-Euro-Fall07.pdf>
11. Грант Ч. Делор. Добро пожаловать в дом, который построил Жак / Чарльз Грант / Пер. с англ. Д. Васильева. – М.: Моск. шк. полит. исслед., 2002. – 472 с.
12. Европа: проблемы интеграции и развития. Монография. В 2-х томах. – Т.1. История объединения Европы и теория европейской интеграции. Ч.1. Кол. авт. / Под общ. ред. академика О. А. Колобова. – Нижний Новгород: ФМО / ИСИ ННГУ; Изд-во АГПИ им. А. П. Гайдара, 2008. – 354 с.
13. Шемятенков В. Г. Европейская интеграция. – М.: Международные отношения, 2003. – 399 с.
14. Європейський проект та Україна: монографія / А. В. Єрмолаєв, Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська, О. О. Резнікова [та ін.]. – К.: НІСД, 2012. – 192 с.
15. Володимир Посельський. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції / Володимир Посельський. – К.: Смолоскип, 2002. – 168 с.
16. Сіденко В. Р. Політика завершення формування Європейського економічного та валютного союзу: основні тенденції та можливі наслідки для України / В. Р. Сіденко // Економіка України. – 2014. – №10. – С.51–66.

17. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К.: Юрине, 2001.
18. Татам А. Право ЕС / А. Татам. – К.: Абрис, 1998.
19. Европейская интеграция / Под ред. О. В. Буториной. – М.: Издательский Дом «Деловая литература», 2011. – 720 с.
20. Білан О. Перші здобутки єдиної європейської валюти / О. Білан // Аналітичний щоквартальник. – 2003. – №1. – С.54–57.
21. Ларін М. Європа – Україна: можливості зближення / М. Ларін // Юридичний вісник України. – 2001. – 24–30 листопада. – С.6.
22. Михайличенко С. Євро – перший рік після запровадження / С. Михайличенко // Вісник НБУ. – 2000. – Січень. – С.24–28.
23. Міжнародне право. Основні галузі / ред. Буткевич В. Г. – К.: Либідь, 2004.
24. Dominguez Kathrin. The European Central Bank, the Euro, and Global Financial Markets / Kathrin M. E. Dominguez // Journal of Economic Perspectives–Volume 20, Number 4–Fall 2006–Pages 67–88 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www-personal.umich.edu/~kathrynd/JEP.ECB&Euro.Fall06pdf.pdf>
25. Лозовицький О. Європейська валютна інтеграція – основа створення загальноконтинентальних геополітичних структур / О. Лозовицький [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://soskin.info/ea/2007/9–10/200702.html>
16. Sidenko V. R. Politika zavershennya formuvannya Evropeyskogo ekonomichnogo ta valyutnogo soyuzu: osnovni tendentsiyi ta mozhlyvi naslidki dlya Ukrainy / V. R. Sidenko // Ekonomika Ukrainy. – 2014. – №10. – С.51–66.
17. Kopyyka V., Shinkarenko T. Evropeyskiy Soyuz: zasnuvannya i etapi stanovlennya. – K.: Yurine, 2001.
18. Tatam A. Pravo ES / A. Tatam. – K.: Abris, 1998.
19. Evropeyskaya integratsiya / pod red. O. V. Butorinoy. – M.: Izdatelskiy Dom «Delovaya literatura», 2011. – 720 s.
20. Bilan O. Pershi zdobutki edinoyi evropeyskoyi valyuti / O. Bilan // Analitichnyi shchokvartalnik. – 2003. – №1. – С.54–57.
21. Larin M. Evropa – Ukraina: mozhlyvosti zblizhennya / M. Larin // Yuridichnyi visnik Ukrainy. – 2001. – 24–30 listopada. – С.6.
22. Mihaylichenko S. Euro – pershiy rik pislya zaprovadzhennya / S. Mihaylichenko // Visnik NBU. – 2000. – Sichen. – С.24–28.
23. Mizhnarodne pravo. Osnovni galuzi / red. Butkevich V. G. – K.: Libid, 2004.
24. Dominguez Kathrin. The European Central Bank, the Euro, and Global Financial Markets / Kathrin M. E. Dominguez // Journal of Economic Perspectives–Volume 20, Number 4–Fall 2006–Pages 67–88 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www-personal.umich.edu/~kathrynd/JEP.ECB&Euro.Fall06pdf.pdf>
25. Lozovitskiy O. Evropeyska valyutna integratsiya – osnova stvorenniya zagalnokontinentalnih geopolitichnih struktur / O. Lozovitskiy [Elektron.resurs]. – Rezhim dostupu: <http://soskin.info/ea/2007/9–10/200702.html>
- References**
1. Dogovir pro zasnuvannya Evropeyskogo ob'ednannya vugillya ta stali [Elektron. resurs]. – Rezhim dostupu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_026/page
2. Dogovir pro zasnuvannya Evropeyskogo ekonomichnogo spivtovarivstva [Elektron. resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.uazakon.com/big/text522/pgl.htm>
3. Ediniy evropeyskiy akt [Elektron. resurs]. – Rezhim dostupu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_028
4. Dogovir pro Evropeyskiy Soyuz [Elektron. resurs]. – Rezhim dostupu: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_029
5. Detken, Carsten; Hartmann, Philipp (2000): The euro and international capital markets, CFS Working Paper, No. 2000/09 [Electronic resource]. – Access mode: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:hebis:30–9731>
6. Rompuy Herman Van, Jose Manuel Barroso, Jean-Claude Juncker, Mario Draghi. Towards a Genuine Economic and Monetary Union, 2012 / H. Rompuy, J. M. Barroso, J.-C. Juncker, M. Draghi [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.ecgi.org/tcgd/2012/documents/Towards%20a%20genuine%20Economic%20and%20Monetary%20Union.pdf>
7. The Implementation of Monetary Policy in the euro Area: General Documentation on Eurosystem Monetary Policy Instruments and Procedures [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/gendoc2011en.pdf>
8. Mundell R. A. A Theory of Optimum Currency Areas / R. A. Mundell // American Economic Review. – 1961. – Vol.51. – №4. – P.657–665 [Electronic resource]. – Access mode: http://www.sfu.ca/~kkasa/mundell_61.pdf
9. Koen B. Dzh. Evro i transatlanticheskie otnosheniya / B. Dzh. Koen [Elektron. resurs]. – Rezhim dostupu: <http://elar.ufrfu.ru/bitstream/10995/4774/2/uvmi5–2006–03.pdf>
10. Lorca M. The Euro: The Economic Stabilizer of the Eurozone / M. Lorca. – Miami – Florida European Union Center of Excellence. – Vol.4. – №22, November 2007. – 24 p. [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.as.miami.edu/media/college-of-arts-and-sciences/content-assets/euc/docs/papers/Lorca–EUMA–Euro–Fall07.pdf>
11. Grant Ch. Delor. Dobro pozhalovat v dom, kotoryy postroil Zhak / Charlz Grant / Per. s angl. D. Vasileva. – M.: Mosk. shk. polit. issled., 2002. – 472 s.
12. Evropa: problemy integratsii i razvitiya. Monografiya. V 2–h tomah. – T.1. Istoriya obedineniya Evropy i teoriya evropeyskoy integratsii. Ch.1. Kol. avt. / Pod obshch. red. akademika O. A. Kolobova. – Nizhniy Novgorod: FMO / ISI NNGU; Izd-vo AGPI im. A. P. Gaydara, 2008. – 354 s.
13. Shemyatenkov V. G. Evropeyskaya integratsiya. – M.: Mezhdunarodnye otnosheniya, 2003. – 399 s.
14. Evropeyskiy proekt ta Ukrainy: monografiya / A. V. Ermo-laev, B. O. Parahonskiy, G. M. Yavorska, O. O. Reznikova [ta in.]. – K.: NISD, 2012. – 192 s.
15. Volodimir Poselskiy. Evropeyskiy Soyuz: institutsiyni osnovi evropeyskoyi integratsiyi / Volodimir Poselskiy. – K.: Smoloskip, 2002. – 168 s.
- Potapova O. B.**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of law and international relations, Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko (Ukraine, Sumy), bogdan_sumy2007@ukr.net
- Samoilenko N. S.**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of law and international relations, Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko (Ukraine, Sumy), SNS–83@ukr.net
- The establishment and development of monetary policy of the European Union in the second half of the twentieth century: historical aspect**
- The article is devoted to a retrospective analysis of the monetary system of the EU. The purpose of this article is to characterize the process of formation and development of the monetary policy of the European Union during the second half of XX century. The study justifies necessity of a common monetary policy and the introduction of the single currency on the continent; gives the definition of the term «monetary policy»; reveals the stages of the formation of the European monetary system and the goals pursued by each of them. It focuses on the activities that have become fundamental to create a common monetary system, and hence monetary policy; reveals innovative approaches to budgeting, organization of cooperation between the participating countries and the creation of the leading financial institutions of the European Central Bank. It is concluded that the European Communities, later the European Union during 1957–2002, formed and carried out its own monetary policy. It is proved that it aimed to create a common internal market and the introduction of the single currency. This was an unprecedented historical phenomenon, as there were established supranational government and financial support.
- Keywords:** European integration, the European Union, monetary policy, European Economic Community, Economic and monetary Union, the euro.
- * * *

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 1(091):165.18

Ільїна Г. В.,
кандидат філософських наук, доцент, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), galyna.ilyina@gmail.com

**КОНЦЕПТ «ВІЗУАЛЬНОГО ПОВОРОТУ»:
ФІЛОСОФСЬКО–МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

Досліджується проблема генези візуально-орієнтованих процесів мислення, що засвідчує заміну традиційних способів репрезентації знання. Показано, що візуальні типи комунікації глобально трансформують масову культуру від друкованих засобів ретрансляції інформації до візуальних форм, які постійно зростають і починають домінувати. Сучасне «суспільство споживання» є водночас суспільством споживання образів, творення яких зумовлює візуальний, або «іконічний» поворот. Наслідком є формування «відеологічної культури», яка стає провідною в інформаційному просторі. У дослідженні проблеми «візуальності» задіяні логіка, семіотика, етика, теорія аргументації, соціальна філософія, а також різні культурологічні та філософсько-антропологічні напрями. У статті підкреслюється, що сьогодені людство рухається до глобального суспільства, структурованого навколо продукування, поширення та активного споживання візуальних образів.

Ключові слова: візуальний поворот, іконічний, візуальне мислення, пізнання, культура, лінгвістика, мова.

У вітчизняній філософії широко розроблена проблема «лінгвістичного повороту», який означає момент переходу від класичної філософії, котра розглядає свідомість в якості вихідного пункту міркування, до філософії неklasичної, що виступає з критикою метафізики свідомості і звертається до мови як альтернативи картезіанському *cogito*. Основними рисами «лінгвістичного повороту» є прагнення розглядати мову як граничну онтологічну основу мислення і діяльності, акцентуючи увагу на контекстах і передумовах висловлювань, на об'єктивованих структурах мови поза зв'язком з суб'єктом, а також поняттях «відмінності», багатозначності, історичних обставинах розвитку мови. Однак в останні роки все більше уваги філософи звертають на візуальний тип комунікації, який характеризує сучасну культуру і процеси мислення.

Сьогодні зростає кількість досліджень соціокультурного життя, в якому домінує положення займають кіно, телебачення, Інтернет, контентом яких є публічні шоу, реклами тощо. Серед публікацій на цю тему слід виділити розвідки В. Мітчелла, Д. Доніса, Б. Більдгойера, Б. Сендівелла та багатьох інших. Незважаючи на все більшу увагу, насамперед, в західній філософській думці, до проблеми візуально орієнтованої культури і мислення, детальнішого аналізу вимагає ця проблема в генезі історико-філософського процесу.

Мета статті полягає в аналізі витоків становлення проблеми «візуального повороту» у філософському дискурсі та концептуалізації «візуального мислення» як одного з основних факторів соціокультурного буття сучасної людини в перспективі подальшого розвитку.

У 2014 році у Колумбійському університеті Nick Sousanis захистив дисертацію за назвою «Unflattening: A Visual-Verbal Inquiry into Learning in Many Dimensions», яка була намальована у формі коміксів

й аргументувала важливість візуального мислення в процесах навчання та викладання [7] – робота отримала відгук як філософський трактат у формі коміксів. Як бачимо, поряд з вербальними засобами репрезентації знання навіть у академічному середовищі сьогодні констатуються візуально-орієнтовані процеси мислення. Винесене в заголовок роботи автора поняття «Unflattening» – неологізм, який походить від назви класичного сатиричного роману Е. Еббота «Flatland» – «Пласка земля», в якому дія відбувається у двовимірному світі, а його персонажі – геометричні фігури. Слово «Unflattening», таким чином, говорить про перетворення двовимірного «плаского» світу на світ «неплаский» за допомогою візуальних елементів, протиставлених класичним текстуальним формам.

Зміна форм, в яких виникає та розвивається певне знання, відіграє важливу роль зокрема і для знання філософського. Пригадаємо, що Платона хвилювала проблема переходу від усної форми знання до письмової («Федр»). Перехід від Середньовіччя до Ренесансу – це перехід до друкованої книги: «Ceci tuera cela», «це вб'є те», говорить Фролло у «Соборі Паризької Богоматері» Віктора Гюго, вказуючи на друковану книгу і на собор Нотр-Дам: друк замінить культуру монументальної візуальності (і цей вислів символізує прихід нової візуальної технології в XV столітті, заснованої на книгодрукуванні). Сучасна дослідниця Б. Більдгойер говорить про «кіно як собор»: візуальні технології витісняють друковану книгу [2, с. 58]. Відтак, ставиться питання про те, як змінюються знання, репрезентовані у візуально-медійних формах.

Візуальні типи комунікації глобально трансформують масову культуру, яка пересувається від друкованих засобів ретрансляції інформації до візуальних форм. Як стверджує Д. Дондіс: «У друці, мова є первинним елементом, тоді як візуальні фактори, такі, як фізичне оформлення чи формат дизайну або ілюстрація, є вторинними або допоміжними. У сучасних медіа істинним є прямо протилежне. Візуальне домінує, вербальне зростає. Друк ще не вмер, і ніколи не вмере, але тим не менше, наша мовно-домінуюча культура відчутно зрушила в бік іконічної. Більше того, що ми знаємо і що вивчаємо, що ми купуємо і у що віримо, що ми визнаємо і що бажаємо, є детермінованим домінуванням над людською душею фотографії, і ще більше так буде у майбутньому» [3, с. 6–7].

Справді, сучасне життя візуалізоване через такі явища культури, як кіно і телебачення; економічне життя людини сприймає крізь призму реклами та інших перцептивно орієнтованих маркетингових комунікацій; на візуальних образах побудовані зв'язки з громадськістю в політиці та комунікації «четвертої влади» – сучасних медіа. Проте іконічність культури – не таке вже й сучасне явище.

Наприклад, письмо у звичній, рукописній чи друкованій формі, є візуальною технологією. Як стверджує Б. Сендівелл: «Походження письма нерозривно пов'язане з походженням мистецтва і ритуальних написів. Напевне ми знаємо, що перші форми письма були майже повністю релігійними за природою (і наявний близький союз між релігійними і політичними практиками, письмо незмінно функціонує як теократична технологія). У багатьох відношеннях, відтак, історія «візуального» є історією письма. Коли усні культури є позбавленими паперу світами, одним із перших знаків «цивілізації» є пошук постачання паперу (або його попередніх еквівалентів). Історія заходу може бути сконструйована довкола індустріалізації паперової мануфактури» [6, с. 607].

Сучасне «суспільство споживання» є водночас суспільством споживання образів – через них воно формує власний світогляд та дискурси щодо культури довкола набору таких образів. Технологія творення образів формує так званий «поворот» – візуальний або іконічний. Що, власне, означає це поняття?

Технології творення образів розвивають соціокультурний контекст: споживання образів стає трендом масової культури. Так само, як книга витіснила монументальну візуальність собору в добу Відродження, сьогодні відео витісняє книгу. Візуальний поворот говорить про формування відеологічних культур, які стають ознакою «суспільства спектаклю» (Г. Дебор). Культура візуальних образів, які тепер формують кіберпростір, стає провідною. Перехід від «галактики Гутенберга» (М. Маклюен) до «галактики Інтернету» (М. Кастельс) констатується в дискурсах про ознаки сучасності, яка описується як «відеологічна».

У своїй книзі «Образотворчий поворот» («Pictorial turn») В. Мітчелл аргументує прихід нового повороту в культурі, перехід від *текстуальності до візуальності* в способі мислення і світосприйняття. Проте повністю прив'язувати ідеї візуальності до сучасної епохи та вказувати на візуально орієнтовані медіа як на джерело візуальної культури було б дещо поспішно – адже західна філософія сформувала цілий ряд контекстів, які тисячоліттями демонструють превалювання проявів візуальних засобів виразності в процесі пізнання та у формуванні способів мислення. Можна виявити ключові питання, які постають в історико-філософських розвідках у контексті пошуку візуального мислення, і основні форми прояву візуальних дискурсів в історичній перспективі. На перший план висувається ідея контекстуального протиставлення візуального і вербального, а ширше – того, що т.зв. «візуальний поворот» приходить на зміну «лінгвістичному», заявляючи таким чином про себе як про дещо контрадикторне і неспівмірне з концепціями, в яких мова відіграє провідну роль.

Проблема мови стала одним із найбільш важливих напрямів філософії XX століття. На це водночас вплинули неопозитивістський контекст, який зосередив увагу на ролі мови в науці; формування нових напрямів у лінгвістиці, які повернули увагу цієї науки у заявлених у добу Модерну проблем співвідношення мови і досвіду (наприклад, гіпотеза Сепіра-Уорфа привернула увагу науковців до *color study*, що надалі привело не тільки до виникнення окремого напрямку в когнітивній лінгвістиці, але й до цілого ряду досліджень аналітичної філософії

та філософії сприйняття у сфері співвідношення мови і сприйняття); окрім того, у континентальній філософії проблеми мови знайшли відображення у герменевтиці, семіотиці та у проблемах відмінності реальності, мови та інтерпретації. Виявилося, що мова не тільки відображає реальність, вона її формує. Разом із тим, у контексті досвіду мова не стала єдиним джерелом формування досвіду – вона існує та існувала поряд з іншими джерелами. Як на філософію впливає проблема співвідношення мови і досвіду? Очевидно, через формування певного контексту філософування, який визначається як канонічний.

Річард Рорті охарактеризував історію філософії як послідовність «поворотів», в яких на зміну певному набору проблем, які перебувають у фокусі філософського мислення, приходить інший набір: «картина античної та середньовічної філософії, як занепокоїної речами, філософія сімнадцятого до дев'ятнадцятого століття, як занепокоїна ідеями, і просвітлена сучасна філософська сцена – словами, мають значущу правдоподібність» [5, с. 263].

«Занепокоєння словами» характеризує останній описаний Р. Рорті поворот – «лінгвістичний», який висуває на новий рівень «текстуальність». Тексти, мова, семіотика, риторика та інші поняття стають основою філософських дискурсів. Проте в останні десятиліття формування нових контентів візуального досвіду змінюють ситуацію, і сьогодні формується новий набір понять. Творення образів стає важливим візуальним контекстом.

Отже, «іконічний поворот», «образотворчий поворот» («pictorial turn») та «візуальний поворот» – ці поняття створені за аналогією з поняттям «лінгвістичний поворот». «Образотворчий» («візуальний», «іконічний») поворот пов'язується із появою засобів комунікації, які засновані на специфічних технологіях творення образів. «Іконічний поворот» приписується другій половині XX ст., «постмодерній» епосі, проте парадоксом є закріплення за епохою ексклюзивного права страху перед масовістю і силою мови візуальних образів. Як зауважує В. Мітчелл, «з одного боку, в переважній більшості випадків здається очевидним, що ера відео та кібернетичних технологій, час електронних відтворень, розвинули нову форму візуальних симуляцій та ілюзійнізму з безпрецедентною силою. З іншого боку, страх зображень, тривога, що «сила зображень» може врешті зруйнувати навіть своїх творців і користувачів, є настільки ж давньою, як і творення зображень саме по собі. Ідолопоклонство, іконоборство, іконофілія та фетишизм не є винятково постмодерними феноменами. Що є специфічним на даний момент, то саме цей парадокс. Фантазія про іконічний поворот, про культуру, в якій повністю домінують зображення, тепер стала справжньою технічною можливістю глобального масштабу» [4, с. 15].

Протистояння текстуального і візуального, логосу і образу послідовно розгортаються в історико-філософському контексті. «Візуальний» («пикторальний», «іконічний») поворот у культурі пов'язується із засобами сучасної комунікації, які пропонують розглядати візуальну культуру. Інформаційна та технологічна епоха відзначається зростанням інтересу до образів, зображень, візуальних форм, візуальних змістів досвіду.

Філософських підходів до проблеми візуальності сьогодні досить багато: до дослідження задіяні логіка, етика, семіотика, теорія пізнання, теорія аргументації, соціальна філософія та філософія освіти, а також різні культурологічні, культурно-антропологічні напрями тощо. Поза філософією розвивається «Visual Science» – комплекс наукових розвідок щодо проблем візуальності, які концентрують власну увагу на тому, яким чином людина обробляє візуальну інформацію, як працює свідоме візуальне сприйняття, як візуальне сприйняття використовувати у процесах комунікації, яким чином працюють різноманітні техніки аргументації на основі візуальної інформації тощо. У цих дослідженнях задіяні різні гілки психології, нейрофізіології, медицини, зоології, комп'ютерні науки, когнітивістика тощо. Безумовно, не залишається поза увагою і філософія, формується актуальність філософського осягнення візуальних практик у різних контекстах.

У констатуванні «візуального повороту» наявна певна поспішність – якщо термін Р. Рорті описував певну трансформацію в ключовій, провідній проблематиці філософських дискурсів, то візуальні студії, які виникають у 70-х роках ХХ ст. на сьогодні існують паралельно й аж ніяк не переважають ті ж лінгвістичні студії. Проте існує один контекст, в якому вони набувають специфічної ваги – і це контекст протиставлення логосу і образу як двох джерел мисленнєвого процесу, двох альтернатив його функціонування.

Народжена в лінгвістичній теорії гіпотеза Сапіра-Уорфа (яка, втім, і досі залишається гіпотезою) послідовно стверджує, що мова детермінує мислення. Проте паралельно існує протилежна точка зору. Так, Р. Анхайм у роботі «Візуальне мислення» ставив питання про різницю між мисленням і сприйняттям, інтелектом та інтуїцією. Він критикував припущення про те, що мова попереджає сприйняття і що мислення складається винятково зі слів. Саме через наші чуття ми усвідомлюємо реальність, і чуттєве сприйняття дає можливість розуміння досвіду. Відтак сприйняття може бути аналогією мислення, що проявляється, наприклад, у мистецтві, яке в якості аргументації може використовувати візуальні образи [1].

Передбачення щодо візуального повороту відповідають інтелектуальному клімату епохи. Часто йдеться про проблему окулярцентризму (М. Джей), розвиток якого асоціюється ще з добою раннього Модерну і розуміється як домінування у філософських дослідженнях і в картинах світу візуальних образів. В іншому випадку констатується «гегемонія зору» (Д. Леві), який стає основним чуттям і безпосередньо формує філософські дослідження та стає основою для візуального сприйняття від Античності й до наших днів. Б. Сендівел укладає «Словник візуального дискурсу», в якому відзначає: візуальні образи, які є контентом свідомості сучасної людини, здобувають нової ваги. Як стверджує дослідник: «хоча люди завжди створювали образи та рефлексували над своїми творіннями, сьогодні ми рухаємося до глобального суспільства, структурованого довкола корпоративного продукування, поширення та помітного споживання зображень» [6, с. 3].

Висновки. Отже, одним із напрямів сучасних філософських розвідок є протистояння лінгвістичних та візуальних практик філософського знання. Античність

запроваджує в філософію не тільки візуальні метафори мислення, якими промовляє філософія. Вона також породжує проблеми можливості пізнання людиною світу, який постає як такий, що можна побачити – «видимий», і побачити його можна за допомогою зору, а також – «світу ідей», істинного світу, який піддається тільки мисленнєвому осягненню. Доба Модерну поглиблює дану проблематику, проблематизуючи істинність даних людських чуттів. Проте водночас вона народжує цілий ряд практик споглядання, які характеризуються як «окулярцентризм», оскільки головним чуттям стає зір. Критика «окулярцентризму» виникає з «лінгвістичним поворотом», який концентрує увагу на проблемах мови. Проте сучасна культура формує новий дискурс – візуальний – в якому акценти філософських розвідок зміщуються від проблеми мови до теми візуального мислення.

Список використаних джерел

1. Arnheim R. *Visual Thinking* / Arnheim R. – Berkeley: University of California Press, 1969. – 348 p.
2. Bildhauer B. *Medievalism and cinema* / B. Bildhauer // *Cambridge Companion to Medievalism*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2016. – P.45–59.
3. Dondis D. *A Primer in Visual Literacy* / D. Dondis. – Cambridge, MA: MIT Press, 1973. – 205 p.
4. Mitchell W. J. T. *Picture Theory. Essays on Verbal and Visual Representation* / W. Mitchell. – Chicago&London: The University of Chicago Press, 1995. – 445 p.
5. Rorty R. *Philosophy and the Mirror of the Nature* / Rorty R. – Princeton: Princeton University Press, 1981. – 402 p.
6. Sandywell B. *Dictionary of Visual Discourse: a Dialectical Lexicon of Terms* / Sandywell B. – 702 p.
7. *Unflattening: How a Dissertation in Comics Form Reimagined Scholarship and Academic Writing* [Electronic source]. – URL: <https://english.princeton.edu/events/unflattening-how-dissertation-comics-form-reimagined-scholarship-and-academic-writing>.

Ilina H. V., PhD in Philosophy, Associate Professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Ukraine, Kyiv), galyna.ilyina@gmail.com

The «visual turn» concept: philosophical and metodological concept

The paper reveals the genesis of visual-oriented processes of thinking, that confirms the replays of traditional ways of knowledge representation. It is shown that visual types of communication globally transform mass culture from the printed media to visual forms, increasing and dominating. The «consumer society» today is also a society of «consuming images», that initiate a «visual» or «iconic» turn. The result is the formation of «videological culture», leading in the information space. A study of the problem of «visuality» involves logic, semiotics, ethics, argumentation theory, social philosophy, various cultural and philosophical and anthropological areas. The paper emphasizes that today humanity is moving towards a global society structured around production, distribution and consumption of active visual images.

Keywords: visual turn, iconic, visual thinking, knowledge, culture, linguistics, language.

* * *

УДК 291.1:144.4

Шавріна І. В.,
кандидат філософських наук, доцент, доцент
кафедри релігієзнавства, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), Shavrina_irina@ukr.net

АНТРОПОРЕЛІГІЙНА ДІЙСНІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ

Аналізується новий концепт «антропорелігійна дійсність». Символізм сучасного світу, його відмова від певних духовних складових, вимагають дослідження тих релігійних процесів, які органічно входять у соціокультурний контекст. Антропорелігійна дійсність аналізується як така сфера соціального

буття, яка формується в процесі інтегрованої, контемпоральної взаємодії необхідних та суттєвих рис людини і культури. Антропорелігійна дійсність ґрунтується на вітальних орієнтаціях, біологічних, духовних і душевних характеристиках людини. До сутнісних якостей антропорелігійної дійсності слід віднести – конструювання, контемпоральність, контекстуальність та інтегративність. Вони репрезентують собою простір взаємодії необхідних і сутнісних якостей людини і релігії, людини і культури.

Ключові слова: антропорелігійна дійсність, реальність, людина, культура, цінності, соціум, текст, слово, візуалізація, символ, образ.

Кінець XX – початок XXI ст. характеризується змінами в принципах комунікації, неогоцією певних ідей модерну, розширенням медіа середовища, ліквідацією меж між приватним і публічним простором людини. Все це актуалізує питання щодо статусу людини в релігії, вказує на необхідність осмислення принципів створення релігійного середовища, яке відповідає людині та аналізу тих релігійних тенденцій, які модифікують природу людини та змінюють релігійні практики. Релігія створена людиною і людина є вписаною до релігії, як й її елементи й теж може трансформуватися – сучасні релігії постають усе більше символічними; багато релігійних проєктів створюються заради таких ідеалів, що є відірваними від людини, її буття.

Незважаючи на антропологічний, лінгвістичний та ін. підходи, які значно впливали на парадигмальні зміни в науці, використання антропологічних параметрів є все ще рідкістю, що підкреслюється відсутністю термінології для антропологічних досліджень. Тому й виникає необхідність переосмислення сутності релігійної дійсності з філософсько-антропологічних позицій. Сучасне наукове знання є орієнтованим на людину, але антропологізація науки здійснювалася поза філософським осмисленням антропорелігійної дійсності. Водночас людина в конкретно-наукових розвідках все частіше розглядається не як певний елемент поруч із іншими елементами, але як домінанта, що спрямовує розробки в цілій науковій сфері та призводить до трансформації методології наукового дослідження. Новою точкою відліку стає людина, її повсякденне буття. На нашу думку, саме акцент на антропологічній складовій дозволяє відійти від проблеми абстрактної людини до людини, яка детермінована конкретною культурою, певною релігією, соціумом, іншими рівнями антропокультурної дійсності.

Проблеми релігії, релігійна дійсність як така досліджувалися як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Серед них слід виділити праці П. Бурдьє, М. Вебера, В. Горського, Е. Дюркгайма, М. Еліаде, С. Кримського, О. Конта, Р. Мертона, О. Сарапіна, Є. Харьковщенко та ін. Аналіз релігії в зв'язку з психологічними характеристиками людини є в працях таких дослідників, як Ж. Лакан, Г. Маркузе, З. Фройд, Е. Фромм, К.-Г. Юнг та ін. Особливого значення набувають інтерпретаційні схеми соціальних і культурних антропологів, які пояснюють конкретний релігійний зміст, частіше за все, примітивних суспільств – Ф. Гребнер, В. Джеймс, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Строс, Б. Маліновський, Ф. Ратцель, Е. Тайлор та ін. Вищезазначені дослідники досліджували особливості функціонування релігії в соціумі різних часів, але, на нашу думку, недостатньо уваги приділили значенню антропного і релігійного в культурно-філософській традиції. Завдання філософської антропології – розкрити сутність людини – не може мати однозначного вирішення. Саме тому в філософії, яка

б проблема не аналізувалася – релігійна свідомість, містика і містицизм, містичний досвід, осмислення буття – завжди філософи прагнули розкрити феномен людини. Слід також підкреслити, що світ цінностей – це світ людських смислів, але – в особливій акцентуації, більш конкретному, культурно-історичному втіленні. Це – нібито та сама філософська антропологія, але спроектована у сферу антропології культурної та історичної. Людські смисли відкриваються і фіксуються дуже важко, а цінності відкривають себе завдяки роботі з конкретними джерелами.

Цінності – це ті самі людські смисли, але такі, які переломлюються в конкретному соціокультурному середовищі, у певній мірі – вербалізовані та усвідомлені, а також такі, що постали певною конвенцією серед у людських спільнотах, групах.

Метою статті є розкриття змісту та сутності антропокультурної дійсності, її головних характеристик.

У просторі людських смислів індивідуальне завжди співвідноситься з універсальним, у просторі цінностей – з партикулярним, груповим. Людські смисли переломлюються в культурі або в різних системах сумісного життя, за необхідністю, ці смисли, як підкреслює російський дослідник О. Г. Шейкін у статті «Смисли культурні», «мають багаті, міцні, конкретизовані й далеко не завжди співпадаючі форми вербалізації та символізації» [6, с. 214–215]. Таке переломлювання смислів маніфестує собою не тільки трагічність індивідуальних і групових конфліктів, але й принципову різницю між людськими і культурними потенціалами, яка і визначає процес розвитку та історичного руху, процес трансляції завжди недовмвлених смислів, трансляції, яка завжди перетворюється у часі-просторі. Людські смисли фундуються проблематикою самого світу. Всю цю сферу внутрішніх людських смислів можна було би означити метафорично – як справжній внутрішній час – простір нашої релігійності, нашої соціальності, культури й історії або як справжню внутрішню «одухотвореність» і «одухотвореність» нашого зв'язку однієї людини з іншою. Людина шукає, іноді втрачає саму себе, а іноді – й знаходить себе у процесі пошуків своїх життєвих смислів; причому ці процеси здійснюються, як підкреслює відомий австрійський філософ і психотерапевт В. Франкл у праці «Людина у пошуках смислу», саме у живих низках відносин з іншими людьми [4].

Антропорелігійна дійсність – це сфера соціального буття, яка формується в процесі інтегрованої, контемпоральної взаємодії необхідних та суттєвих рис людини і культури. Антропорелігійна дійсність ґрунтується на вітальних орієнтаціях, біологічних, духовних і душевних характеристиках людини. До сутнісних якостей антропорелігійної дійсності слід віднести – конструювання, тобто як те, що створюється людиною; контемпоральність, актуальність і співвіднесеність із сучасністю; контекстуальність як залежність від конкретної культури; інтегративність, яка репрезентує собою простір взаємодії необхідних і сутнісних якостей людини і релігії.

Аналіз сутнісних характеристик антропорелігійної дійсності потребує розгляду двох понять – «дійсності» і «реальності». У багатьох європейських мовах поняття «дійсності» виступає як синонім до поняття

«реальності». Так, старогрецький філософ Аристотель використовує для позначення дійсності, здійснення, слово «εὐρυσία» («енергія»). Англійське слово «reality» перекладається як «дійсність», «реальність», «справжня сутність», «реалізм», «істинність». Близьким за значенням є слово «validity», що означає «дію», «дійсність», «обґрунтованість», «термін дії»; слово «actuality» означає «дійсність», «реальність», «факти», «обставини». Відомий німецький мислитель М. Гайдеггер у праці «Буття і час» [5] використовує поняття «realität», яке перекладається як «дійсність», «реальність». Німецьке слово «tatsachlichkeit» означає «дійсність», «реальність», «істинність»; а «realisierbarkeit» перекладається як «реальність», «реалізація», «здійснення». Видатний представник німецької класичної філософії Г. В. Ф. Гегель використовує поняття «wirklichkeit», що має такі значення – «реальність», «дійсність», «факт». У перекладі з французької мови «realite» означає «дійсність», «реальність»; слово «actualite» – «актуальність», «сучасність», «дійсність»; «authenticite» – «дійсність», «справжність», «оригінальність»; «la reelle» перекладається як «дійсне», а «verite» – це «правда», «реальність», «істина».

Таким чином, із вищезазначеного можна побачити, що лексичний аналіз не дає чіткої диференціації таких понять, як «дійсність» і «реальність». У сучасній філософії категоріальний статус мають такі поняття, як «віртуальна реальність» і «актуальна реальність». Тому статус поняття «дійсність» повинен мати власне обґрунтування. Існують наступні підходи до понять «дійсність» і «реальність». По-перше, поняття «дійсності» і «реальності» не є тотожними поняттями. По-друге, існує певне перетинання цих понять. Цей підхід ґрунтується на уявленні про те, що існує певне спільне поле смислів, де реальність і дійсність переходять одна в одну, а також існують ізольовані простори, де вони мають власне значення. Такий підхід здатний актуалізувати різні розуміння «дійсності» й «реальності», важливим є те, що йдеться про взаємний перехід цих понять, але при цьому, їх самодостатність зберігається. Сфера перетинання є синкретичним полем, де реальність виступає дійсною, а дійсність – реальною. По-третє, поняття «реальність» є більш широким, ніж поняття «дійсність». Реальність усвідомлюється як світ у цілому, а дійсність як реальність, що конкретизується у конкретному часі та в конкретному просторі. У такому значенні дійсність протиставляється можливості як актуальності потенційності та співвідноситься з дією. У такому підході розділяються поняття «дійсне» і «дійсність». «Дія», «дійсне», «дійсність», у їх межах «дія» – це акт, «дійсне» – це характеристика чогось у ставленні до актуалізації; а «дійсність» – сукупність елементів реальності, щось зафіксоване у момент їх реалізації. Дія не може тривати постійно, тому дійсне має всі характеристики процесуальності, а дійсність – це фіксація процесуальності, її просторо-часових вимірів. Дійсність не є всезагальною, у такому підході вона є тільки зафіксованим моментом реальності. Характеристики всезагальності є приналежними до реальності, яка репрезентує повноту всього. Протилежністю реальності у такому підході є небуття (нереальність). Протилежністю дійсності – можливе і неможливе. Такий підхід акцентує корелят

реальності з діяльністю, що допомагає виявити діяльнісну сутність антропорелігійної дійсності, яка є здійсненою потенцією, створенням людиною релігійного середовища. У гносеологічному підході дійсність – це об'єктивний стан речей, а реальність – це актуалізація дійсності у певному модусі. Дійсність, у всій своїй різноманітності, є доступною для пізнання, вона охоплює значущі характеристики буття речей, а реальність містить у собі можливі якісні характеристики конкретної речі.

Розмаїття дійсностей приходить до єдиної Реальності, яка є неосяжною. У такому контексті Реальність співвідноситься з Єдиним, а дійсність репрезентує розмаїття світу. Якщо Реальність – це Єдине, то вона є Абсолютом, який має основу в собі самому, а дійсність є відносною, такою, що вказує на інше, яке має власний ґрунт в Абсолюті. Сучасні українські дослідниці Л. Конотоп і З. Швед у праці «Слов'янська релігійна філософія: головні особливості та динаміка руху ідей» підкреслюють, що «...традиція розподілу між двома світами, яка існує в гностицизмі, певною мірою використовується і в російській філософії в плані диференціації «дійсності» та «реальності». Не буде перебільшенням підкреслити, що дійсне в концепціях В. Соловйова, М. Бердяєва, Л. Шестова й обґрунтовується як недосконалість, як зло, як протилежне Богові (М. Бердяєв), або взагалі те, що існує поза Ним (Л. Шестов). І навіть у В. Соловйова в межах «філософії всеєдності» виникає ідея «природно-людського царства», царини дійсності, яка теж є дійсністю невдач, невітлень і саме виходячи з її недосконалості виникає кінцева мета людства – «Боголюдство» [1, с. 40].

Із всього розмаїття історичних проявів антропорелігійної дійсності, на нашу думку, необхідно проаналізувати вербальну – слово, письмовий текст і візуальну – іконопис, фрески та інші репрезентації антропорелігійної дійсності, як засобів комунікації. ХХ століття характеризується лінгвістичним поворотом, який дозволив осмислити структуру самого тексту, його роль у релігії. Проблема текстового матеріалу була визнана центральною практично в усіх науках, але розуміння умовності дійсності, що породжується текстом, залежності людини від мови, неможливості описувати світ як такий породило у текстологічному дискурсі сумніви в його цінності, усвідомлення того, що слово і текст можуть не співпадати з дійсністю. Навпаки, текст створює власну дійсність, а можливо – і багато дійсностей, які більше не репрезентують реальність у її розмаїтті.

Відомий італійський дослідник А. Менегетті в праці «Система і особистість» зазначає: «Сьогодні в релігію вірять вже не так, як раніше, і одна з тих ілюзій, яку має багато релігійних вождів, принаймні на початку, полягає у впевненості, що у багатьох народів присутня певна вроджена релігійна впевненість, завдяки якій населення поступово повертається у лоно церкви. В дійсності ж релігійність вважається модною, тоді як внутрішній світ суб'єкта залишається, за своєю суттю, мирським і вільним. Людині, навіть якщо вона не вірить ні в якого конкретного бога, може подобатися традиція Великодня, Різдва, звичка вітати з цими святами своїх близьких, а в окремих випадках навіть – чому ні – брати участь

в обрядах буддистів, бонз, шаманів. Таким чином, власна культура трохи прикрашається традицією. Іншим мотивом подібних дій виступає прагнення бути разом з іншими, релігійні традиції використовуються в якості мови, що об'єднує. Релігія передчувала літургію, суть якої у співучасті – тобто у створенні спільної мови, спільної комунікації. В такий спосіб, релігійний мотив стає мотивом свята, загальнокультурним мотивом, приводом для того, щоб бути з іншими, але водночас не розглядається як необхідність, як свідчення віри» [2, с. 34]. Окрім того, А. Менегетті обґрунтовує й свою недовіру до текстів – сакральних, наукових, художніх, публіцистичних. Дійсно, наприклад у СРСР роль сакральних текстів виконували матеріали та рішення партійних з'їздів, виступи вождів. У пострадянському просторі політичні гасла, які замінила реклама, а пізніше – й інші гасла, які теж не повернули довіри до публічних тестів. Цінності західного світу теж не викликають захвату – творці брендів, для підтримки попиту, постійно спекулюють смислами, створюють із товару чисто ілюзорний образ.

Дискурс навколо наукового тексту теж ставить питання про співвідношення знаково-символічних систем мови і дійсності. Наприклад, неопозитивісти показали розрив між розмаїттям явищ дійсності та словесною фіксацією явищ. Індивідуальний характер явищ не має свого виразу в мові. Текст репрезентує світ і культуру з урахуванням тієї системи, яка є панівною в певному соціумі та в певному часі, а це впливає на розуміння людиною світу, культури і віри як світу. Наука фіксує відносність мовних картин світу. Слово є багатозначним, суб'єктивним, слово може деформувати те, про що розповідає. Слово-симулякр створює реальність, що відрізняється від дійсності. Всі ці процеси є характерними для світського світогляду.

Якщо розглядати традиційний релігійний світогляд, то він має інший вимір. Наприклад, для християнської естетики не існує розриву між сутністю та явищем. Бог–Син, друга іпостась Трійці є водночас і логосом, і образом. Сутність ікони й полягає в тому, що вона є видимим образом невидимого первообразу. Первообразами ікони є Спаситель, Богородиця, святі, які перебувають у Царстві Небесному. Згідно з православним вченням про ікону, вона не просто зображує Спасителя, Богородицю, святих, але й являє їх світові, людям. Святі й дійсно, й реально є присутніми на своїй іконі, як первообрази в образі. Між зображенням і тим, хто зображений, існує реальний онтологічний взаємозв'язок. В сучасній культурі втрата словом свого попереднього статусу, в межах християнської естетики, пояснюється розривом з самим джерелом слова і образу – з Богом. Вихід до сутності, до Бога через слово є можливим завдяки містичному переживанню, молитві. В такий спосіб, в християнській естетиці знімається проблема неспіввіднесеності слова і світу.

Слід зазначити, що неklasичний тип раціональності можна співвіднести з модерном. Саме в модерні з'являються нові винаходи, що спрощують і одночасно ускладнюють життя людини і, у свою чергу, це призводить до ускладнення культурного середовища, робить його штучним. Відомий американський вчений Ч. В. Морріс [7] наголошує, що саме машинізація

культурної дійсності має незворотні антропологічні наслідки. Поруч зі спрощенням життя людини штучність культурної дійсності збільшується, вона починає нагадувати механізм. У добу модерну виникає такий феномен, як тотальна мобілізація, що спрямована на реалізацію мегапроектів. Ці проекти вимагали від людини колосальних зусиль. Відомий німецький філософ Ф. Ніцше [3] обґрунтував концепт «надлюдини», який виступає основою багатьох антропологічних проектів модерну. У XX – XXI ст. ідея домінуючої світової системи, великих проривів у науці, виробництві, культурі, освоєнні космосу та ін. – все це розраховано на титанічні зусилля людини. Великим проектам модерну протистоять локальні проекти, метою яких є гармонізація людського життя. Так, художники модерну В. Орт, Г. Ван дер Велде та ін. не демонструють підкорення стихії, а демонструють благоговіння перед природою, рослинами, річками. Їх твори прикривають технологічні знахідки, намагаються приховати штучне за природними, органічними формами. І поступове звільнення візуалізації від словесної культури здійснювалося паралельно з трансформацією типів раціональності, зі змінами в картині світу, з модифікаціями антропологічних моделей, тобто, по суті, відбувалися зміни у сприйнятті людиною себе самої, а зміни в антропокультурній дійсності викликали й відповідні зміни в антропорелігійній дійсності.

Висновки. Принципи розуміння конструювання культури у своїх останніх варіаціях вичерпали принципові позиції у розумінні культури. Ключовими принципами конструювання культури, релігії є наступні. По–перше, аналоговий принцип, завдяки зведенню культури, релігії до зримих образів або аналогів. По–друге, принцип бінарних опозицій. По–третє, принцип домінантної складової. При побудові теоретичного стрижня дослідники, зазвичай, вказують позаантропні характеристики, ключові якості культури і релігії, до яких людина виявляється вже «вписаною». Людина розглядається як носій і культури, і релігії, але при цьому – не як їх творець, константи людського буття при моделюванні культури і релігії не враховуються. В такий спосіб, антропне є не проявленим в культурі й релігії, хоча імпліцитно міститься в них, що має сутнісні як культурно–релігійні, так і антропологічні наслідки – культура і релігія все більше подрібнюються, праці, що прагнуть охопити релігію і культуру як ціле змінюються пошуками трендів культурного і релігійного процесу, людина дистанціюється від власної культури, власної релігії, губиться в екзотиці культурно–релігійних новацій. Використання поняття «антропорелігійної дійсності» дозволяє вийти у філософському дискурсі за межі відомих принципів конструювання релігії та актуалізувати проблему людини в філософії релігії. Визначення антропологічних параметрів для розуміння людиною власної природи відбивається й на якостях релігійних вірувань, релігійних переживань, релігійних почуттів.

Список використаних джерел

1. Конотоп Л. Г., Швед З. В. Слов'янська релігійна філософія: головні особливості та динаміка руху ідей / Л. Г. Конотоп, З. В. Швед. – К.: Літера ЛТД, 2006. – 320 с.
2. Менегетті М. Система и личность / А. Менегетті. – М.: ННБФ «Онтопсихология», 2007. – 352 с.

3. Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі / Ф. Ніцше. – [Переклад з нім. А. Онишко]. – Львів: Літопис, 2002. – 320 с.

4. Франкл В. Человек в поисках смысла / Виктор Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 366 с.

5. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер; [Пер. с нем. В. В. Библина]. – Харьков: «Фолио», 2003. – 503, [9] с. – (Philosophy).

6. Шейкин А. Г. Смыслы культурные // Культурология. XX век. – В 2 т. – Т.2. / А. Г. Шейкин. – СПб.: Университетская книга; Алетейя, 1998. – С.214–215.

7. Morris Ch. W. Writings on the general theory of signs / Ch. W. Morris. – The Hague, Paris: Mouton, 1998. – P.25–87.

References

1. Konotop L. G., Shved Z. V. Slov'jans'ka religijna filosofija: glavni osoblyvosti ta dynamika ruhu idej / L. G. Konotop, Z. V. Shved. – K.: Litera LTD, 2006. – 320 s.

2. Menegetti M. Sistema i lichnost' / A. Menegetti. – M.: NNBF «Ontopsihologija», 2007. – 352 s.

3. Nicshe F. Po toj bik dobra i zla. Genealogija morali / F. Nicshe. – [Pereklad z nim. A. Onyshko]. – L'viv: Litopys, 2002. – 320 s.

4. Frankl V. Chelovek v poiskah smysla / Viktor Frankl. – M.: Progress, 1990. – 366 s.

5. Hajdegger M. Bytie i vremja / M. Hajdegger; [Per. s nem. V. V. Bibihina]. – Har'kov: «Folio», 2003. – 503, [9] s. – (Philosophy).

6. Shejkin A. G. Smysly kul'turnye // Kul'turologija. XX vek. – V 2 t. – T.2. / A. G. Shejkin. – SPb.: Universitetskaja kniga; Aletejja, 1998. – S.214–215.

7. Morris Ch. W. Writings on the general theory of signs / Ch. W. Morris. – The Hague, Paris: Mouton, 1998. – P.25–87.

Shavrina I. V., Ph.D., Associate Professor, Department of Religious Studies, Kyiv National University Taras Shevchenko (Ukraine, Kyiv), Shavrina_irina@ukr.net

Anthropic-religious reality as an object of philosophical discourse

This article analyzes the new concept «anthropic-religious reality». The symbolism of the modern world, its rejection of certain spiritual components require study of religious processes that seamlessly within the socio-cultural context. Anthropic-religious reality is analyzed as an area of social life, which is formed in the integrated, contemporated interaction necessary and essential features of man and culture. Anthropic-religious reality-based greeting orientations, biological, spiritual and mental characteristics of man. By intrinsic qualities anthropic-religious actually include – construction, contemporality, contextuality and integration. They represent an interaction space necessary and essential qualities of man and religion, man and culture.

Keywords: anthropic-religious reality, reality, people, culture, values, society, text, word, visualization, symbol, image.

* * *

УДК 140.8:23/28

Нетецька Є. В.,

кандидат філософських наук, асистент кафедри релігієзнавства, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), Jenja_Hilko@ukr.net

ПРОБЛЕМА СИМВОЛУ В РЕЛІГІЇ

Окреслюються основні положення осмислення проблеми символу О. Лосевим. Аналізується спроба визначення універсальної структури символу та її застосування на прикладі релігійних символів. Метою статті є аналіз основних аспектів тлумачення символу О. Лосевим, що є ключовими у більшості філософських досліджень цієї проблеми. Необхідність аналізу теорії символізму О. Лосева обумовлена його науковим авторитетом у філософських колах. Акцентовано дослідницьку увагу на символі як відображенні особливостей людського світосприйняття.

Проблемність дослідження символу в релігії пов'язана з відсутністю універсальної теорії символу. Дослідження відомих концепцій стосовно місця і ролі символу в філософії дасть можливість наблизитися до універсальної теорії символу.

Основний спектр досліджень склали праці О. Лосева «Філософія імені», «Античний космос і сучасна наука», «Проблема символу і реалістичне

мистецтво», також праці таких науковців як А. Тахо-Годі, Л. Гоготішвілі, С. Аверінцева, В. Бібіхіна, В. Троїцького, С. Хоружого.

Ключові слова: філософське осмислення символу, релігія, онтологічність, знак, смисл, трансцендентне, акти свідомості.

Актуальність статті полягає у онтологічній укоріненості символу в теорії О. Ф. Лосева, у якій релігія нерозривно пов'язана з буттям людини, а символ укорінений у бутті, у зв'язку з чим постає необхідність дослідити, чи є релігія визначальним елементом тлумачення символу. Проблема тлумачення релігійних символів завжди була актуальною у зв'язку з тим, що вони є знаками, які не можливо тлумачити дослівно. Пов'язуючи сакральний і профанний світи, релігійний символ наділяється таємничим онтологічним змістом.

В своїх працях О. Ф. Лосев зробив спробу визначити універсальну структуру символу, обґрунтовуючи його відмінність від суміжних наукових, естетичних і семіотичних категорій. Виділяючи символ як самостійну комунікативну категорію, дослідник наголошує на тому, що тільки символізм стоїть на заваді сліпого обоження матерії.

Проблема символу розглядалася ще класиками філософії: Платоном, Аристотелем, Плотіном, Кантом, Гегелем тощо. Проте, особливий вклад у проблему дослідження символу здійснив відомий російський філософ О. Ф. Лосев, який побудував власну теорію тлумачення символу. В його ранній праці «Філософія імені» символ розуміється як онтологічне місце зустрічі сутності й явища, які проявляють сутність завдяки нерозривному зв'язку символізму та апофатизму. Символ постає буттям, яке дає основу ототожнення ідей та речі. В роботі «Античний космос і сучасна наука» філософ виводить тлумачення символу крізь призму принципу апофатизму. Саме цей принцип визначає нескінченність породжуваних символом смислів, а діалектика дає можливість ототожнити в символі ейдос і його інобуття, сенс і Меон. В більш пізній праці «Проблема символу і реалістичне мистецтво». О. Ф. Лосев продовжує побудову позитивної теорії символу, в якій детально аналізує значення символу, його види і відповідно теорію тлумачення символів.

У зв'язку з оригінальністю концепції символу О. Ф. Лосева, наявна велика кількість критичних матеріалів. ґрунтовне аналітичне дослідження, присвячене проблемі символу в науковій спадщині О. Ф. Лосева, міститься в ряді праць А. А. Тахо-Годі, а особливо у статті «А. Ф. Лосев» [9]. Також, варто виокремити працю дослідниці філософської спадщини науковця Л. А. Гоготішвілі «Платонізм у задзеркаллі ХХ століття, або вниз по сходах, що ведуть нагору» [3]. Дослідження філософських побудов О. Ф. Лосева викладено у ряді робіт: С. С. Аверінцева [1], В. В. Бібіхіна [2], В. П. Троїцького [10], С. С. Хоружого [11] та багатьох інших.

Метою статті є аналіз основних аспектів тлумачення символу О. Ф. Лосевим і застосування їх на прикладі релігійних символів. Для досягнення поставленої мети передбачається вирішення таких завдань:

– здійснити аналіз теорії тлумачення символу О. Ф. Лосевим;

– з'ясувати, чи може бути застосована ця теорія до тлумачення символів у релігії.

Досліджуючи етимологію терміну «символ», Лосєв визначає, що він походить від грецьких слів «symbolon», «symballo». Дослідник підкреслює, що символ має значення «не сам по собі, але як арена зустрічі відомих конструкцій свідомості з тим або іншим можливим предметом цієї свідомості». Визначаючи структурно-семантичну характеристику символу зазначимо, що кожен символ речі є, перш за все, її відображенням. Важливим є те, що не всяке відображення речі є її символом. Символ вказує на предмет, що виходить за межі його безпосереднього змісту. Наприклад хрест у християнстві не вказує сам на себе або матеріал, з якого він зроблений, але вказує на спасіння людства від диявола, спокутувальну жертву Ісуса Христа. О. Ф. Лосєв наголошував на тому, що символ є функцією дійсності й дозволяючи зрозуміти «її в уже розчленованому і творчо перетвореному вигляді», володіє «величезною пізнавальною силою» [7, с. 13–15]. В символі присутній творчий момент, без якого символ втрачає своє значення. Творчий момент є можливим лише у мислячих істот, отже суб'єктом символічної діяльності є людина. Символ передбачає активний особистісний початок. «Символ, в тому числі й чуттєвий, – це таке поєднання ідеї та тіла, яке породжує сенс-повідомлення, його функція не просто «бути», а «бути зрозумілим» [3, с. 570].

Одним із центральних моментів побудови теорії символу О. Ф. Лосєва є виділення складових елементів символу:

1) Символ речі є її смыслом, який її конструє і модельно породжує [7, с. 21]. Аналізуючи це положення важливо зазначити, що смысл цієї речі обов'язково вказує на щось інше, а не на сам предмет. У прикладі з хрестом смысл хреста вказує на спокутувальну жертву, тим самим конструє модель хреста як носія смыслу звільнення від диявола. Смысл породжується свідомістю і мисленням, в яких річ відображається. Символ речі є її смыслом. При чому смысл речі є більш загальним, аніж її символ. А смысл символу більш розмитий, що зайвий раз є доказом наявності творчого елемента у символі. «Символ є обов'язково символом чогось, тобто якогось буття, якоїсь реальності, якоїсь дійсності». Дійсність є обов'язковим моментом для визначення символу. Положення про укорінення символу в бутті дає підстави вести мову про онтологічність символу.

2) Символ речі є її узагальненням [7, с. 23]. Оскільки символ речі пов'язується з її відображенням, всякий символ завжди є деякого роду узагальненням, адже містить узагальнений зміст речі. Цей пункт доповнює попередній, де зазначалося, що смысл речі більш загальний, аніж символ. Символ речі узагальнює і доповнює смысл самої речі.

3) Символ речі є її закон [7, с. 47]. Символ речі містить ідею, яка стає законом побудови цього символу. Якщо річ має смысл, який узагальнюється і доповнюється символом, центральним моментом побудови символу є наявність певної ідеї, яка задає смысл речі.

4) Символ речі є закономірна впорядкованість речі [7, с. 47]. Якщо ідея є символом речі, то вона обов'язково має бути упорядкована в ідейно-образне оформлення. О. Ф. Лосєв зазначає, що взята сама по собі, ідейна образність зовсім ще не є символом.

Щоб бути символом, вона повинна вказувати на щось інше, що не є вона сама, і навіть бути для цих інших предметів законом їх побудови. Тобто ідея речі має бути образно оформлена для сприйняття символу.

5) Символ речі є її внутрішньо-зовнішній вираз [7, с. 47]. Вираження речі завжди є її знаком, а без моменту знаковості неможливо домогтися істотного визначення символу. Саме знак є зовнішньою стороною речі, яка вказує на її внутрішнє життя (на її смысл). Йдеться про тотожність ідеального і реального. Те, що позначається і позначуване збігаються «по своєму субстрату вони різні, а по своєму змісту – одне і те ж». В такому випадку хрест є знаком – зовнішньою стороною речі, яка вказує на її смысл – спокутування. Позначуване – хрест, позначається спокутування.

6) Символ речі є її структура [7, с. 47]. Ця структура обов'язково має безліч одиничних проявів. Символ має нескінченну кількість значень, яке можна визначити заданою структурою.

7) Символ речі є її знак [7, с. 47]. Одиничні структури в символі позначаються як ідейна образність. Саме знак є носієм смыслу, повідомленням про предмет. Завдяки знаку відбувається акт смыслового означення. Аналізуючи хрест людина дає йому смыслову означення, яке реалізується через хрест як знак.

8) Символ речі є її знак, який не має нічого спільного з безпосереднім змістом тих одиничностей, які тут позначаються і протистоять одна одній, але визначені загальним конструктивним принципом, який перетворює їх в єдинороздільну цілісність, спрямовану певним чином [7, с. 47]. Всі одиничності, які складають символ мають свій конструктивний принцип, який виводить значення із їх сукупності.

9) Символ речі є тотожність, взаємопроясненість позначуваної речі і позначальної її ідейної образності [7, с. 47]. У символі сенс якогось предмета переноситься на зовсім інший предмет, і тільки в такому випадку цей останній може виявитися символом первинного предмета. Символ у цьому сенсі є повне взаємопроникнення ідейної образності речі з самою річчю. Якщо б хрест був символом хреста як певної фігури, яка означає саму себе, він не був би символом. Тому, тотожність позначуваної речі (хреста) з зовсім іншим змістом (спокутування) складає символ.

Таким чином, символ речі є «внутрішньо-зовнішньо виразна структура речі, а також її знак, що за своїм безпосереднім змістом не має ніякого зв'язку з позначуваним змістом» [7, с. 28].

Для того, щоб дійсно відрізнити символ речі від простого її вираження, необхідно цю річ або цей предмет символу розуміти більш-менш істотно або, висловлюючись більш чітко, розуміти як щось суто самостійне, і навіть більше того, як щось заряджене досить численними змістовими потенціями, як щось творче. Як вже зазначалося, символ хреста є символом, якщо він має смыслову навантаженість як творчий акт. Виходячи з цього, О. Ф. Лосєв досліджує, які процеси, а точніше акти, відбуваються у свідомості людини при символізації певного предмету.

Тетичний акт – в перекладі thesis означає «вважання»; *об'єктивуючий акт*, який забезпечує знаку його віднесеність до реальних речей, оскільки для знаку важливо щоб предмет, який позначається

був саме тим, що позначається [7, с. 30]. Для того щоб знак став символом обов'язково має бути спеціальна спрямованість свідомості на предмет, що позначається, та його виділення з-поміж інших з метою його «фіксування».

Інтенційний акт свідомості – в перекладі *intentio* означає «намір», «напрямок», «спрямованість» [7, с. 31]. За його допомогою «фіксується» предмет позначення в свідомості.

Ноематичний акт – в перекладі з грец. поема – «думка», «думка про предмет». За його допомогою предмет включається в процес мислення [7, с. 32].

Поетичний акт – в перекладі з грец. *poesis* означає «мислення» [7, с. 32]. В процесі включення предмету відбувається мислення.

Акти свідомості пов'язані між собою, проте не складають символ в повному сенсі слова. Як вже зазначалося, для символу важливим є акт означення речі – надання їй знаковості.

Під час *сигніфікативного* акту вперше здійснюється повноцінний акт позначення. Стійка структура цього акту, або його закон, і є знак (*signum*) [7, с. 32]. Потім відбувається акт осмислення знака, який О. Ф. Лосев називає *семіотичним актом*. І, нарешті, акт, який об'єднує попередні акти є *семантичний*. Характерною ознакою цього акту є те, що він не є ані позначуванним, ані позначеним, він є значущим. Без семантичного акту символ не може функціонувати.

В процесі аналізу теорії символу О. Ф. Лосева варто обов'язково згадати на те, що символ є знаком, а це означає, що він є принципом конструювання, який породжує модель. Саме структура і модель є тими принципами, без яких конструктивне розуміння знаку є неможливим. Будь який знак є моделлю для самого себе або інших предметностей того ж типу [7, с. 95].

Символ не існує відокремлено від значення, яке має. Символ є обов'язково символом чогось, а знак обов'язково позначає щось, тобто надає чомусь значення. Смысл терміну «значення» полягає в тому, що він є точкою зіткнення знаку і позначуваного. Постає проблема визначення знаку і значення. Якщо ці терміни ототожнити, тоді знак стає не потрібним, нівелюється його значення. Знак є більш абстрактним поняттям і має менше смислового навантаження аніж значення. Знак виповнюється в знаковому субстраті, яким є контекст. В зв'язку з контекстуальним значенням варіюється значення знаку, позначуване і сам акт позначення [7, с. 99].

Наступним важливим моментом в теорії О. Ф. Лосева є розмежування понять, які часто ототожнюють – «символ» і «алегорія». В алегорії стороння ідея, її предмет немає нічого спільного з іншою стороною зображуваного предмету. Образна сторона в алегорії тільки уточнює ідею. «Її сторонній смысл, який формується у басні, наприклад, як моральна настанова, зовсім не є принципом конструювання образності, яка полягає в алегорії, ані породжуюча її модель» [7, с. 111].

О. Ф. Лосев зазначає, що символ часто ототожнюють із такими поняттями, як «схематична персоніфікація», «художній образ», «емблема», «відсторонено-диспаратний зв'язок», але це помилково. В зв'язку з цим, він зазначає: «У всіх цих сферах ідейна образність відокремлена від предмету зображення, від речі, тільки

шляхом особливого акту мислення вони між собою відомим чином об'єднуються» [7, с. 123]. Наприклад, емблема не може бути символом тому, що смысл, закладений в емблемі є фіксованим, загальнодоступним. В емблемі не може бути прихованого значення, як у символі. Якщо в ній фігурує лілія, то значення цієї емблеми буде пов'язане зі смыслом лілії – чистота, невинність, символ люблячої Бога душі та ін. Розглядаючи символ і художній образ, варто наголосити на їх розбіжності і пов'язаності. Розбіжність полягає в тому, що художній образ в чистому вигляді є породжуючою моделлю самого себе. В такому випадку виникає «чисте мистецтво», тобто мистецтво для самого мистецтва. Але поєднує ці два поняття те, що художній образ обов'язково є символічним [7, с. 119].

Говорячи про «чисте мистецтво» О. Ф. Лосев виділяє два ступені символів. Символ першого ступеню завжди іманентний художньому образу. Художній образ є ідеєю, яка є символом відомого образу, а образ є символом ідеї. Символ другого ступеню має нескінченний ряд смислів, він є символом в повному смыслі цього слова [7, с. 120].

Розрізняють декілька видів символів: наукові – філософ зазначає, що для того, щоб констатувати наявність символів у науці, не обов'язково спеціалізуватися на цій науці, достатньо просто в ній орієнтуватися. Наприклад для виявлення квадрату гіпотенузи у прямокутному трикутнику, достатньо сплосувати катети трикутника. В такому випадку гіпотенуза є символом, адже вона є породжуючою моделлю для одиниці з нескінченним числом десятичних знаків.

Філософські символи – поняття є категоріями, а категорії є символами; художні символи – будь-яке мистецтво, навіть і максимально реалістичне, не може обійтися без конструювання символічної образності; міфологічні символи – при їх аналізі О. Ф. Лосевим наголошується на необхідності їх відмежовувати від релігійних символів; релігійні – в них ми знаходимо не тільки буквальне існування міфологічних образів, а і спробу людини знайти свободу в своїй обмеженості, ствердити себе у вічному існуванні.

Природа, суспільство і весь світ постають «царством символів» [7, с. 160]. Свідомість людини має символічну функцію, за допомогою якої відбувається осмислення світу, символізація речей. Ключовим положенням є те, що кожній людині приналежна людська символіка (починаючи від зовнішнього вигляду як символу внутрішніх відчуттів людини закінчуючи фізичною реакцією на певні подразники) – йдеться про функціонування людсько-виразних символів.

Говорячи про функціонування символів в повсякденному житті людини, не можливо оминати ідеологічні і спонукальні символи, які насичені і заряджені великою практичною силою, оскільки кожна така конструкція породжує принцип соціальної поведінки і метод здійснення нескінченної низки суспільно-історичних фактів. Такого роду символи функціонують у вигляді пропаганди, агітації, ідеалу тощо. І зовнішньо-технічний символ, який є принципом здійснення нескінченного ряду дій. Такі символи складають іншу частину людського буття: повторювальні символи – наприклад диригент користується символічними знаками задля виконання

музичного твору; та диспаратні символи – білий прапор як знак перемир'я [7, с. 162].

Особливістю символів є те, що в них є ідейна і образна сторона, які поєднуються і символ стає неподільним. Тобто позначуване і те, що позначаються є різними, але стають неподільними, коли свідомість наділить знак смислом. У символі важливою є його пізнавальна функція. Чуттєві відчуття є основою пізнання людини, але вони носять відображаючий характер і тільки за допомогою символу можна переробити дійсність.

В релігійних символах свідомість надає смисл знакам, які пов'язані з тяжінням до трансцендентного. Таким чином, раціональні засоби осягнення світу не спрацьовують. Виняткова значимість релігійного символу пов'язана з її специфічними характеристиками і функціональними якостями. Оскільки символи сприймаються чуттєво, вони дають можливість надчуттєвого сприйняття.

В релігійних символах наявними є міфологічні образи. Міф є розумовою конструкцією, яка може залишитися в межах людського суб'єкта. До такого роду конструкцій можна віднести Символи віри та священні книги. Саме релігійний міф є відповідною організацією життя, він завжди магічний і містеріальний. О. Ф. Лосєв наводить приклад символів елевсинських містерій в Греції. Він веде мову про те, що ці містерії, пов'язані з міфологією Діоніса і викраденням Персефони, відбувалися у вигляді драматичних вистав, що згодом перетворилися на культ. Стародавні греки вважали, що під час містерій вони долучаються до вічного життя. Таким же чином філософ і визначає значення релігійних символів, в основі яких віра людини у її долучені до трансцендентного. Символи є посередниками між трансцендентним і іманентним. Визнання реальності символічних смислів веде до єднання з Абсолютом [7, с. 179].

Яскравим прикладом релігійного символізму є середньовічні ікони, які не можна відносити виключно до художнього мистецтва. Символічність ікони О. Ф. Лосєв пов'язує з устроєм людського життя і тяжінням до нескінченного [7, с. 160]. Виходячи з цього, догмат віри постає абсолютизованим міфом, який має символічне навантаження і має відповідні культи. Але існують випадки, коли ікона стає виключно витвором мистецтва – коли митці починають зображувати Богородицю з усміхненим обличчям. В такому випадку символічність ікони не втрачається, але змінюється методологія – з релігійної вона стає художньою, ікона стає світським портретом. Особливістю релігійного символізму є те, що в символах «зашифрований» реальний трансцендентний світ, в основі якого віра. Адепти певної релігії впевнені у своїх ідеях, вони не є для них абстрактними поняттями. Віра в трансцендентне і прагнення до єднання з ним складають основу релігійних символів і, певним чином, перероблюють дійсність.

Висновки. Згідно з О. Ф. Лосєвим місце, де відбувається символічне спілкування з Богом – це церква. Символічний світ являє собою сферу енергетичної взаємодії Бога і створеним ним світом. Сенсом релігійного символу є повідомлення. В цей світ філософ включає значення, ікону, таїнство, обряд, догмат, міф, одкровення, містерію, порятунк, молитву

та ін. Ці всі поняття є, в першу чергу, символічними формами, які визначаються першотетрактидною діалектикою. У зв'язку з цим можна виділити чотири типи символу: 1) чиста символіка всередині тетрактиди А, здійснювана поза і до створеного світу; 2) пряме символічне Богоспілкування, при якому людина максимально зближується з Божественними енергіями і на вищих містичних ступенях якого може сприймати саму внутрішньобожественну символіку; 3) особлива сфера, як би прикордонна між божественною і тварною символікою, де людина здійснює «переклад» того сенсу, який дається в символічному Богоспілкуванні, на створену мову. Відповідно до концепції О. Ф. Лосєва при «перекладі» сенсу символічного Богоспілкування повне ототожнення Бога і тварі не є можливим; 4) тварні символи – наявність своєї ідеї і своєї матерії, що не зводиться до божественної області – окремі чуттєві символи [3, с. 925].

Аналізуючи символічну теорію Лосєва, варто наголосити на тому, що символ постає універсальним інструментом пізнання світу [6, с. 47]. Аналізуючи тлумачення символів, можна прийти до висновку, що їх смислове навантаження завжди відображає людське світосприйняття. В роботі «Проблема символу і реалістичне мистецтво» О. Ф. Лосєв підкреслює, що сконструйований символ об'єкту є чимось тільки у відповідності до того, як ми сприймаємо об'єкт. Символи стають релігійними тільки коли свідомість тяжіє до єднання з Абсолютом. Теорія символу О. Ф. Лосєва є дієвою тільки при прийнятті тези про онтологічне укорінення символу. А оскільки буття і мислення ототожнюються, не можна не погодитися з тим, що при тлумаченні символу необхідно зважати на особливості мислення, адже основною тезою в цій теорії є символ як відображення особливостей людського світосприйняття.

Список використаних джерел

1. Аверинцев С. Мировоззренческий стиль: подступы к явлению Лосева / С. Аверинцев // Вопросы философии. – 1993. – №9. – С.16–22.
2. Биbihин В. Алексей Федорович Лосев. Сергей Сергеевич Аверинцев / В. Биbihин. – М., 2004. – 416 с.
3. Гоготшвили Л. Платонизм в Зазеркалье XX века, или вниз по лестнице, ведущей вверх / Л. Гоготшвили // Лосев А. Ф. Очерки античного символизма и мифологии. – М., 1993. – С.922–942.
4. Гоготшвили Л. Ранний Лосев / Л. Гоготшвили // Вопросы философии. 1989. – №7. – С.132–148.
5. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф / А. Лосев. – М.: МГУ, 1982. – 480 с.
6. Лосев А. Логика символа / А. Лосев // Философия. Мифология. Культура. – М., 1991.
7. Лосев А. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Лосев. – М., 1976. – 367 с.
8. Лосев А. Философия имени / А. Лосев. – Из ранних произведений. – М., 1990.
9. Тахо-Годи А. А. Ф. Лосев / А. Тахо-Годи. – М., 1997. – 459 с.
10. Троицкий В. Из истории «Диалектики мифа» А. Ф. Лосева / В. Троицкий // Лосев А. Ф. – М., 1999. – С.985–1001.
11. Хоружий С. Арьергардный бой. Мысль и миф Алексея Лосева / С. Хоружий // Вопросы философии. – 1992. – №10. – С.112–138.

References

1. Averincev S. Mirovozzrencheskij stil': podstupy k javleniju Loseva / S. Averincev // Voprosy filosofii. – 1993. – №9. – S.16–22.
2. Bibihin V. Aleksej Fedorovich Losev. Sergej Sergeevich Averincev / V. Bibihin. – M., 2004. – 416 s.

3. Gogotishvili L. Platonizm v Zazerkal'e XX veka, ili vniz po lestnice, vedushhej vverh / L. Gogotishvili // Losev A. F. Ocherki antichnogo simbolizma i mifologii. – M., 1993. – S.922–942.
4. Gogotishvili L. Rannij Losev / L. Gogotishvili // Voprosy filosofii. 1989. – №7. – S.132–148.
5. Losev A. F. Znak. Simvol. Mif / A. Losev. – M.: MGU, 1982. – 480 s.
6. Losev A. Logika simvola / A. Losev // Filosofiia. Mifologija. Kul'tura. – M., 1991.
7. Losev A. Problema simvola i realisticheskoe iskusstvo / A. Losev. – M., 1976. – 367 s.
8. Losev A. Filosofiia imeni / A. Losev. – Iz rannih proizvedenij. – M., 1990.
9. Taho–Godi A. A. F. Losev / A. Taho–Godi. – M., 1997. – 459 s.
10. Troickij V. Iz istorii «Dialektiki mifa» A. F. Loseva / V. Troickij // Losev A. F. – M., 1999. – S.985–1001.
11. Horuzhij S. Ar'ergardnyj boj. Mysl' i mif Alekseja Loseva / S. Horuzhij // Voprosy filosofii. – 1992. – №10. – S.112–138.

Netetska E. V., PhD, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), Jenja_Hilko@ukr.net

The problem of symbol in religion

The article identifies the main provisions of A. Losev's reflection of the problem of symbol. It analyzes the attempt to define the universal structure of symbol and its use as an example of religious symbols. The aim of the article is to analyze the main aspects of the A. Losev's interpretation of symbol as the basis of the most philosophical studies of this problem. The need to analyze the symbolism theory of A. Losev due to his scientific authority in philosophical circles. Accented research attention on symbol as the reflection of the features human perception of the world. The problematical character of the research of symbol in religion is connected with the absence of the universal symbol theory. The research of known conceptions regarding the place and role of symbol in philosophy will get closer to the universal symbol theory.

Keywords: philosophical interpretation of symbol, religion, the ontological, sign, meaning, transcendence, acts of the mind.

* * *

УДК 130.122:37.013

Лаврова Л. В.,
кандидат філософських наук, доцент, завідувач
кафедри виховання та культури здоров'я,
Комунальний вищий навчальний заклад
«Дніпропетровський обласний інститут
підприємств та педагогічної освіти»
(Україна, Дніпро), lavrovalaris0@gmail.com

ТІЛЕСНО–РУХОВА АКТИВНІСТЬ ЛЮДИНИ ЯК ФІЛОСОФСЬКЕ ПОНЯТТЯ

Розглянуті питання тілесно–рухової активності людини у контексті удосконалення методології дослідження та категоріального апарату філософії освіти. На основі використання системної та компаративістської методології, поєднання підходів соціальної філософії, філософії здоров'я та філософії освіти розкрито малодосліджений аспект проблеми, пов'язаний з визначенням методологічних засад розгляду та ролі рухової активності у становленні людини. Показано, що саме рухова активність є сферою поєднання духовного та тілесного і відповідно формування цілісної людини. Обґрунтовано необхідність акцентування рухової активності у процесі визначення індивідуальних траєкторій розвитку людини в освітньому процесі.

Ключові слова: філософія освіти, людина, духовне, тілесне, саморозвиток, фізична активність.

Одним з найбільш важливих екзистенційних вимірів людської тілесності слід вважати рухову активність, яку вона забезпечує. Саме через рухову активність здійснюється взаємозв'язок проблематики тілесності та фізичної культури як основи фізичного виховання в освітньому процесі. Рухову активність слід вважати і одним з основних напрямів екзистенційного напрямку у філософії тілесності, і найбільш вагомим аспектом проблематики феноменології тілесності. Важливою є і роль даного поняття у філософському розгляді дихотомії тілесного та духовного у людини, оскільки саме на

основі дослідження процесів руху та розвитку найбільш доцільно розробляти концепцію цілісної людини. Нарешті, слід вказати і на аксіологічний вимір поняття рухової активності, яке можна вважати методологічною основою для теоретичного обґрунтування ціннісно–світоглядних засад фізичної культури та фізичного виховання.

Тілесно–руховий дискурс аналізу людини актуалізує розгляд змісту екзистенційно–філософського розуміння рухової активності передусім у контексті сучасної фізкультурно–виховної діяльності не лише стосовно феноменології тілесності, а в широкій світоглядній інтерпретації уже як висхідної у розумінні принципів рухової активності. Теоретичним підґрунтям цього дискурсу можна вважати роботи таких авторів як М. Візтей, Ю. Мазов, Л. Газнюк, С. Муравйова, проте переважно у межах розробки найбільш загальних екзистенційно–феноменологічних підходів до розуміння тілесності та рухової активності. У вітчизняній філософії тілесності екзистенційно–феноменологічний підхід поки що розглядається лише у дуже незначній кількості робіт [2]. Відтак постає проблема визначення специфіки тілесно–рухової активності людини як предмету філософського дослідження.

Стан дослідження проблеми. Рухова активність людини є основним предметом різноманітних видів фізичної культури. В найбільш загальному вигляді рух – це і є сутність усього сущого, і Універсум як вічність характеризується саме рухом, що позначає будь–які зміни, які відбуваються у тому числі і у зовнішньому та внутрішньому світі людини. Саме у процесі рухової активності відбувається сприйняття у свідомості людини самого факту руху тіла, а внаслідок цього – і самого факту своєї тілесності. Саме тіло людини можна інтерпретувати як притаманний людині матеріальний субстрат внутрішнього потягу до руху, бо все, що існує в самій людині та її буттєвому середовищі знаходиться у постійному процесі змін.

Мета дослідження. У вітчизняній філософській думці феноменологічна філософія тілесності може розглядатися як найбільш адекватна основа розгляду рухової активності, однак при цьому потрібно мати на увазі, що вона не орієнтується на розгляд таких конкретних аспектів реалізації тілесних потенцій людини, як фізична культура та фізичне виховання. Існує відчутний розрив між основами філософії тілесності та теоретико–методологічними і світоглядними засадами освітньої діяльності у царині фізичної культури.

Філософська, світоглядна та методологічна проблематика прямо і безпосередньо присутня у всіх аспектах дослідження та реалізації процесів фізичного виховання та формування фізичної культури. Узагальнюючи спрямованість педагогічних та фізкультурно–оздоровчих досліджень, можна констатувати, що сучасні науковці та педагоги–практики розуміють тілесно–рухову активність не лише на емпіричному рівні, тобто як технології та техніки досконалого виконання тих чи інших фізичних вправ, а й як складову розвитку людини як цілісної істоти. За такого підходу фізична культура, перш за все у її тілесно–руховому вимірі, включається в загальний освітній процес як процес розвитку, становлення і самоактуалізації людини.

Це вимагає аналізу тілесно–рухової активності людини у контексті більш загальних філософських основ особистісного розвитку та організації освітньої діяльності. Одним з найбільш актуальних завдань філософії тілесності відповідно слід вважати синтез практично–емпіричного та теоретико–методологічного рівнів дослідження тілесно–рухової активності людини. З одного боку, необхідно узагальнити наявні емпіричні наукові розвідки у галузі фізичного виховання та фізичної культури до рівня філософського бачення рухової активності як атрибутивної властивості людської тілесності та цілісної людини загалом. З іншого боку, існує нагальна потреба філософського розгляду найбільш загальних проблем рухової активності у межах феноменологічної методології філософії тілесності. Тут найбільше значення мають теоретичні настанови західноєвропейської школи екзистенціалізму. На нашу думку, слід також звернути увагу на досвід щодо досліджень світоглядної проблематики вітчизняної філософської школи останньої третини ХХ ст.

Вище вже говорилося, що характерною особливістю сучасної теорії та практики фізичного виховання є визнання необхідності культивування тілесно–рухової активності як основи фізичної культури у широкому світоглядному контексті, в універсальному плані розвитку цілісної людини. Прикладом такого контекстуально–світоглядного підходу може служити класифікація видів рухової активності людини залежно від освоєння нею внутрішнього і зовнішнього середовища і відповідно актуалізації різноманітних потенціалів власного розвитку. При цьому екзистенційна обумовленість рухової активності вже визначально закладена у методологію типізації, визначення напрямів фізичного розвитку людини і навіть у моделювання біомеханічних характеристик рухів у техніці фізичних вправ.

Також слід вказати, що при такому підході тілесно–рухова активність розглядається у тісній єдності з духовним розвитком, оскільки фізичні вправи сприяють удосконаленню морального духу, волі, самоорганізованості людини, а у більш загальному плані – формуванню передумов її гармонійного розвитку. Доцільно також підкреслити взаємозв'язок тілесно–рухової активності з соціокультурними аспектами розвитку людини – у тому сенсі, що в її основі знаходиться соціально обумовлена сенсожиттєва мотивація індивідуального розвитку у вигляді певної екзистенційної чи вітальної потреби.

У зв'язку з цим постають проблеми взаємовпливу тілесно–рухового виміру людини та її духовного світу. Духовні цінності та сенсожиттєві пріоритети людини формуються як фокусування у її внутрішньому світі умов її буття, тілесного перебування у світі та його почуттєвого сприйняття. Загалом будь–яка рухова активність людини пов'язана з впливом певних духовних цінностей, загалом мотивації на її тілесну організацію. Тілесно–рухова активність у контексті духовного життя людини найкраще відображається у межах екзистенційного підходу, коли духовно–індивідуальне, як і духовно–соціальне існує не як самодостатній абсолютизм, а у відношенні до самого носія цієї духовності, як духовне для самої людини. Важливе значення має і постмодерна настанова відносно

необхідності розуміння діалектики духовна мотивація – тілесно–рухова активність у вимірі комунікативно–діалогічної взаємодії, спрямованості людини на духовний світ та потреби іншого.

Відтак тілесно–рухова активність викристалізовується не просто як певна матеріальна подія, а як складова руху духовного світу, почуттів, ставлення людини до себе і середовища свого буття. Вона виступає як «єднання духовної і тілесної сторін буття», ... оскільки суб'єкт тілесної дії «думає» всім тілом, поєднуючи думку і почуття» [4, с. 20]. У свою чергу і духовні екзистенціали людини, її цінності та світоглядні орієнтири постають не як моральні абсолюти, а як почуттєво–мотиваційні основи її активності у світі, перетворюючих дій стосовно себе та середовища свого буття.

Духовне та тілесне поєднуються саме на рівні практичної матеріальної діяльності людини, формою реалізації якої є тілесно–рухова активність. У контексті фізичного виховання світоглядного специфікою слід вважати бачення світу через тілесно–рухову активність, що детермінується духовною мотивацією. Фізична культура при цьому за своїм онтологічним змістом трансцендентує у наявне буття потенціальні можливості людини до саморозвитку, детерміновані її духовними цінностями. Безумовно, при цьому мають місце і певні суперечності на шляху до реалізації людиною потенціалу свого розвитку. Фізична культура спрямована на збереження і розвиток краси і сили людини як природної тілесної істоти, і у якості свого ідеалу має поєднання її духу та тілесності у вигляді інтегрованої цілісності – здорової особистості. У той же час можна говорити про абсолютизацію тілесного у багатьох практиках, як то боді–білдінг, спорт найвищих досягнень, пластика тіла тощо. Дуже часто такі тілесні практики мають по суті декомпенсаторські функції стосовно нереалізованих потенційних тілесних можливостей людини і не орієнтуються ні на ідеали поєднання духовного та тілесного розвитку, ні на цінності цілісної здорової людини.

Філософія тілесності забезпечує поєднання світоглядної та методологічної функцій стосовно фізичної культури, даючи підстави для визначення сутності тілесно–рухової активності як процесу формування та прояву сутності людини у єдності її духовних та тілесних характеристик. У межах філософських засад фізичного виховання здійснюється обґрунтування соціально–цільової визначеності різноманітних форм фізичної культури у контексті соціалізуючого цілепокладання, що постійно створює і відтворює у межах системи освіти та виховання систему цінностей та ідеалів, що визначають спрямованість фізичного розвитку людини. При цьому на рівні практичної орієнтації предметом філософії тілесності є вивчення особистісних духовно–тілесних якостей особистості у процесі її становлення. Вона дозволяє поєднати вивчення рухової активності у процесі фізичного виховання із загальною системою соціалізації особистості у середовищі її буття та відповідно сенсами такої активності і її значеннями для інтегрованої життєдіяльності індивіда.

Тілесно–рухова активність як філософсько–феноменологічне поняття створює концептуальну вісь

методологічного і світоглядного пояснення рухової активності як феномену розвитку людини у контексті реалізації закладених у неї потенцій як природної істоти. Воно дає можливість виявити є духовні витоки тілесної, фізичної рухової активності людини, яка є складовою Універсуму і відповідно реалізує своє духовне начало через певні матеріали прояви. Загалом процес формування тілесної організації людини слід розглядати як діалектику дії загальних універсалій розвитку світу та духовно зумовленої активності людини щодо формування себе, свого тіла, простору власного буття. Як вказував Арістотель, «ясно одне, що мається деякий початок і що причини існуючого не безмежні... точно так само і те, звідки береться рух, не складає безмежного ряду» [1, с. 232].

У межах філософії тілесності як теоретичної основи фізичного виховання тілесно-рухова активність розглядається як поєднання тілесно-фізичних і духовно-психологічних характеристик людини у своєрідну цілісність, душетілесність. А сам процес становлення та розвиток у людини виглядає як нескінченість у досягненні прагнень людини до самовдосконалення. При цьому постає питання визначення буттєвих орієнтирів такої тілесно-рухової активності, які можна назвати екзистенціалами фізичного розвитку. Як вказує відомий вітчизняний філософ В. Кебуладзе, «зادля того, щоб зрозуміти істинний сенс тілесності, ми маємо розглянути цю фундаментальну структуру досвіду в інтерсуб'єктивному вимірі» [3, с. 235]. Він розвиває думку Платона, що «тіло індивідуалізує душу», за двома напрямками: як онтологічне буття тіла для самої людини і як її репрезентація для інших людей. Хоча людина є безумовно багатовимірною сутністю з пріоритетністю духовних та соціальних атрибутів, але у буттєвому вимірі вона проявляється тілесно, що примушує філософів, як наприклад, Ж. Сартра, вказувати на тілесні витоки людського буття, оскільки «душа існує зі своїм тілом».

Висновки. Таким чином, духовний світ людини є джерелом її розвитку, визначаючи невіднозначність її станів у вимірах цінностей, потреб, прагнень тощо. Тілесно-рухова активність трансформує цю невіднозначність у прояви людини як матеріальної істоти у процесі тілесного, почуттєвого освоєння світу і концентрується на екзистенціалах людського розвитку. Останні і визначають духовну силу людини в протистоянні з дійсністю і здатністю фізично-тілесно реалізувати себе в ній. Звідси зрозуміло, що пошуки людиною себе і свого місця у світі мають віковичну природу і є нескінченими, трансформуючись у різноманітні форми тілесно-рухової активності. Рівень саморозвитку та самореалізації людини визначається у буттєвому вимірі, що поєднує як тілесно-фізичні аспекти, так і духовні витоки знаходження людиною себе і свого місця у світі.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Метафизика / Аристотель; пер. с греч. П. Д. Перлова, В. В. Розанова. – М.: Ин-т философии, теологии и истории Св. Фомы, 2006. – 386 с.
2. Ібрагімов М. Феноменологія тілесності як «тілесний досвід» у сучасному фізкультурно-спортивному просторі / М. Ібрагімов // Теорія і методика фіз. виховання і спорту. – 2012. – №3. – С.126–133.
3. Кебуладзе В. Феноменологія досвіду // В. Кебуладзе. – К.: Дух і Літера, 2011. – 280 с.

4. Мазов Н. Ю. Смысловое и экзистенциальное измерения спорта / Н. Ю. Мазов // Медицина и образование в Сибири. – 2008. – №3. – С.17–24.

References

1. Aristotel'. Metafizika / Aristotel'; per. s grech. P. D. Pervova, V. V. Rozanova. – M.: In-t filosofii, teologii i istorii Sv. Fomy, 2006. – 386 s.
2. Ibragimov M. Fenomenologija tilesnosti jak «tilesnyj dosvid» u suchasnomu fizkul'turno-sportyvnomu prostori / M. Ibragimov // Teoriya i metodyka fiz. vyhovannja i sportu. – 2012. – №3. – S.126–133.
3. Kebuladze V. Fenomenologija dosvidu // V. Kebuladze. – K.: Duh i Litera, 2011. – 280 s.
4. Mazov N. Ju. Smyslovoe i jekzistencial'noe izmerenija sporta / N. Ju. Mazov // Medicina i obrazovanie v Sibiri. – 2008. – №3. – S.17–24.

Lavrova L. V., PhD, associate professor, Head of Department of Education and Culture of Health in Dnipropetrovsk Regional Institute of Postgraduate Education (Ukraine, Dnipro), lavrovalarisa0@gmail.com

Body–physical activity of man as a philosophical concept

The questions of body– physical activity in the context of improving the human research methodology and philosophy of education categorical apparatus are considered. On the basis of systematic and comparative methodologies, approaches combining social philosophy, philosophy of health and philosophy of education reveals unexplored aspect of the problem associated with definition of review methodological principles and the role of motor activity in the development of man. It is shown that physical activity is a sphere combination of spiritual and bodily and therefore the formation of the whole man. Its grounded the necessity of emphasizing locomotor activity in the process of identifying individual trajectories of human development in the educational process.

Keywords: philosophy of education, people, spiritual, physical, self-development, physical activity.

* * *

УДК 130.122

Шаповалова І. В.,

кандидат філософських наук, доцент, Національний університет кораблебудування ім. адмірала Макарова (Україна, Миколаїв), ira.shapovalova@gmail.com

СОВІСТЬ В МОРАЛЬНИХ ТРАДИЦІЯХ ОСОБИСТОСТІ І СУСПІЛЬСТВА: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Здійснюється соціально-філософський аналіз поняття «совість», яке відображає всезагальні зв'язки і взаємодії соціальної дійсності, представляє собою систему принципів, основу моральних традицій та культури особистості і суспільства. Представлена історико-філософська експозиція поглядів на сутність і механізми совісті. З'ясовано, що совість є невід'ємним елементом саморегуляції і самоорганізації життєдіяльності людини і суспільства.

Ключові слова: совість, виховання, самовиховання, моральна традиція, особистість, культура.

Совість – це провідна категорія соціальної філософії, найбільш складне структурно-функціональне утворення моральної самосвідомості, інструмент суспільної оцінки і моральної самооцінки особистості.

Совість за походженням і призначенням має всезагальне значення, охоплюючи усіх людей, вона закріплюється в моральних традиціях та основах культури особистості, які створювались у тривалому процесі історичного розвитку суспільства.

Результатом інтеріоризації особистістю моральних вимог суспільства в її самовимоги є почуття морального обов'язку. На сторожі морального обов'язку особистість ставить совість. Щодо цього досить влучне міркування висловив сучасний латвійський філософ Август Мілте: «Чим складніший внутрішній світ особистості, чим багатоманітніші відносини людини з навколишнім

світом, тим сильніша потреба врівноважити свій духовний світ і бути автономною особистістю. І людина починає сама вершити над собою суд, віддавати собі похвалу, оцінювати вчинки, давати поради, наводити порядок у внутрішньому «господарстві», виховувати себе. І вона переконується, що там, усередині, є якась могутня і таємнича сила, що є сама собі законом. Є совість» [6, с. 211].

По суті високий авторитет совісті в суспільній думці ґрунтується на принциповій збіжності суб'єктивного знання й волі з істинним добром. Утім цей вексель не завжди виявляється спланим, оскільки зміст совісті може й не відповідати об'єктивному, усвідомленому, значущому й розумному змістові.

Теоретичне пояснення категорії «совість» нерозривно пов'язане із загальними філософськими і етичними позиціями мислителів різних часів. Релігійно-ідеалістичні теорії розглядають совість як похідне від вічних, абсолютних ідей чи апіорного морального закону.

В грецькій міфології прояв совісті пов'язувався з образом богинь помсти ериній, які переслідували злочинця, позбавляючи його розуму, совість нещадно переслідує людину, яка ігнорує моральний обов'язок. В цю ж епоху а давньогрецьких літературних джерелах знаходимо лінію розвитку уявлень про совість, де герої (наприклад Еврипіда) страждають вже не від помсти богинь і не тільки від суспільної думки, а від власних докорів совісті, від усвідомлення скоєного.

Мислителі Середньовіччя тлумачать совість як «глас Божий», внутрішнє джерело моральних приписів, які часто схожі із зовнішніми вказівками (Августин Блаженний, Фома Аквінський, Ансельм Кентерберійський).

Починаючи з епохи Відродження та Нового часу, філософи намагаються довести визначальну роль розуму у функціонуванні совісті (Е. Роттердамський, Дж. Бруно, Дж. Локк, Б. Спіноза). Також показати, що совість відчуває вплив виховання та багато у чому залежить від досвіду людини (Ж. Ламетрі).

Філософи-ідеалісти, прибічники положення про первинність духа, розглядали совість «як щось природжене чи дане Богом і відмовилися шукати пояснення совісті в дійсному житті, реальних потребах» [1, с. 6]. Найбільш відомі філософсько-етичні вчення німецьких філософів XVIII–XIX ст. Іммануїла Канта і Георга Гегеля. Совість у І. Канта виступає як здатність оцінювати нас самих відповідно до моральних законів, він порівнював її із внутрішнім суддею, який може покарати або виправдати людину [3, с. 129, 131].

Внутрішній характер механізму совісті, його самодостатність і самовірогідність не підлягають сумніву. Та от чи є зміст совісті певної особистості добрим? Відповідь на дане питання може бути одержана тільки шляхом аналізу змісту совісті. На думку Г. Гегеля, посилення совісті «тільки на саму себе перебуває в безпосередній суперечності з тим, чим вона хоче бути, з правилом розумного в собі і для себе значущого загального способу дій» [2, с. 179].

Філософи-матеріалісти тлумачили поняття «совість» через призму умов людського життя. На думку І. Фейєрбаха совість є «alter ego, друге Я в Я», тобто совість виступає як голос внутрішнього Я людини і утримує її від поганих вчинків.

Марксисти обґрунтовують виникнення совісті лише на певному етапі розвитку суспільства, і тому її зміст носить історичний характер. Совість як здатність людини контролювати свої дії, наповнюється конкретним змістом внаслідок не простого спілкування з іншими людьми, а в наслідок приналежності людини до певної соціальної групи, класу. Пов'язуючи природу совісті із соціальною сутністю людини, марксизм підкреслює класовий характер її змісту [4, с. 216–217].

Німецький мислитель XX ст., соціолог і психолог Еріх Фромм присвятив дослідженню совісті свою працю «Людина для себе. Дослідження психологічних проблем етики». Він розмежував совість на «авторитарну» і «гуманітарну» [8]. На думку Е. Фромма, кожна людина володіє обома видами совісті, вони є не подільними та не взаємовиключними. Проблема у тому, щоб розпізнати силу кожної з них та їх взаємовідношення. Відповідно до цього розподілу, авторитарна совість – голос інтеріоризованого зовнішнього авторитету, авторитету батьків, держави або будь-кого, хто виявиться авторитетом в тій або іншій культурі. Гуманістична совість – це не інтеріоризований голос авторитету, це наш власний голос, даний кожній людській істоті і не залежний від зовнішніх санкцій та заохочувань.

В процесі розвитку морально-творчого потенціалу внутрішнього світу совість виступає як його найбагатша форма, щоправда, за умови, що людина має здатність до постійної внутрішньої роботи й до відкриттів нового, заглиблення в себе, внутрішня замкненість для зовнішнього світу досить часто трапляються в культурному розвитку. Самоізоляція совісті, що обмежує свободу людини внутрішнім світом і виключає претензії на вільне самоствердження у світі зовнішньому, може мати пояснення і виправдання на деяких стадіях суспільного розвитку або в культурах статичних, у яких виробниче життя переважно пов'язане з процесами відтворення стійких моделей буття, а не з виробленням нового.

Джерелом саморозвитку людини як особистості є боротьба протилежностей у її внутрішньому, духовному світі. В її свідомості представлене минуле (власний життєвий досвід) і майбутнє (ідеал). Ці чинники впливають на кожну мить буття людини. Здійснюючи вибір, зокрема й моральний, вона орієнтується або на минуле, відповідні цінності і звички, або на майбутнє, на ідеал, уявлення про який ґрунтується на вічних, абсолютних вселюдських цінностях. Совість є представником ідеалу.

За австрійським психоаналітиком Зігмундом Фрейдом, вона становить собою «ідеальне Я», яке протистоїть «реальному Я». Муки совісті свідчать про поразку ідеалу, переживання цієї поразки, що сталася в акті морального вибору чи відповідного вчинку, а спокійна совість і відповідне моральне задоволення – про перемогу ідеалу.

Кожна така перемога позитивно впливає на життєвий досвід людини, який виявляється в актах вибору та вчинках. Совість вважають і своєрідним суддею в людині, який часто знає те, що недоступне громадській думці, насамперед суперечність між помислами, намірами, переконаннями людини і її безпосередньою реальною діяльністю [7, с. 58].

Як категорія етики «совість» виражає нерозривний зв'язок моралі й людської особистості, характеризує

здатність здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формувати для себе моральні обов'язки і вимагати від себе їх виконання, оцінювати свої вчинки. Будучи формою осягнення особистістю моральних вимог суспільства й людства, совість безпосередньо переживається як обов'язок і відповідальність людини перед собою. Керуючись совістю, людина бере на себе відповідальність за свої уявлення про добро і зло, за ті критерії, послугуючись якими, вона здійснює моральний вибір і відповідні вчинки. Тому совість часто називають моральним компасом особистості.

Людину, яка має розвинуте почуття совісті, називають совісною. Совісна людина відповідальна, наділена глибоким почуттям морального обов'язку. Вона ставить перед собою високі моральні вимоги, уважна і чуйна, здатна долати ниці пристрасті. Наявність совісті свідчить про укорінення моралі в духовно-емоційному світі особистості. Тому совісна людина поводить себе пристойно й за відсутності зовнішнього контролю, тобто діє не свавільно, а справді свободною. Для неї неприйнятна вседозволеність.

Безсовісній людині потрібний зовнішній контролер, оскільки моральні вимоги не стали її самовимогами, залишившись зовнішньою, чужою силою. Така людина заслуговує осуду, адже безсовісність нічим не відрізняється від аморальності. Та, мабуть, і вона потребує співчуття, хоча б тому, що формування совісті є процесом. Очевидно, не всі люди однаково морально обдаровані, тобто наділені чутливою совістю. Тому піддавати беззастережному осуду людину за недосконалу совість все одно, що засуджувати її за відсутність здібностей чи таланту. А зрозуміти людину означає певною мірою простити їй. Такі міркування ґрунтуються на принципі толерантності (терпимості).

Поширена думка, що совість є абсолютом, який існує незалежно від світогляду, віри. Людство зазнало б непоправної біди, якби совість руйнувалася разом з вірою, а людина підміняла голос власної совісті чужим голосом.

Совість є вищим уособленням духовних чеснот людини. В ній найяскравіше втілюється людяність особистості, а саме такий рівень співпричетності до буття інших, при якому чужа біда сприймається і переживається як власна.

Совість – великий рушій вчинків. З почуття совісті (рос. совесть – від «ведать», «знать» – спільне знання) особа здатна покладати на себе відповідальність за долю інших, що потребують її допомоги. Вона здатна навіть на подвиг самозречення в ім'я інших. Останнє засвідчує, що їй легше страждати самій, ніж бачити страждання інших. У феномені совісті виявляє себе вища міра розвитку людяності в суб'єкті. У безпосередньому вияві крайньої небайдужості до іншої, в розумінні іншої людини як мети суб'єкт морального відношення утверджує свій органічний зв'язок із людством. Феномен совісті коригує стосунки людини з іншими людьми. Він спонукає людину свідомо утверджувати в собі якості людяності й викорінювати усе, що суперечить цьому поняттю. В такому сенсі Кант говорить про наявний всередині людини моральний закон як про вищу цінність. Г. Гегель характеризує совість як вияв «моральної геніальності» і ставить совість вище від закону та морального обов'язку [5, с. 358].

У феномені совісті відображене явище індивідуалізації ставлення особи до самої себе з огляду відповідності себе як індивідуальної життєвості всезагальному – поняттю «людини». Тут має місце діалектика «я – буття» і «я – сутність». Конфлікт особи з собою зумовлюється розходженням між вчинком і уявленням про морально цінне. Навіть мимоволі скоєний негідний учинок викликає муки совісті та обурення людини проти себе самої.

Совість виконує запобіжну та ретроспективну (пов'язану з оглядом минулих подій) функції. Муки совісті спрямовані на моральний вибір і відповідний вчинок, які вже відбулися. Найінтенсивніше й найвиразніше совість виявляє себе в негативних переживаннях особистості – душевному дискомфорті, неспокої, тривозі, докорах сумління. З огляду на це англійський економіст Адам Сміт називав докори совісті найжахливішим почуттям у серці людини.

Якщо людина здійснює високоморальний вибір та відповідний вчинок, то совість залишається вдоволеною, що є неодмінною умовою душевного комфорту особистості й стимулом майбутнього високоморального буття. Правда, акт перемоги совісті виявляється не в могутньому переможному та оптимістичному її голосі, а в її заспокоєності, мовчанні. Морально перемагають інші душевні сили особистості, які за моральної поразки залишають совість терзатися на самоті.

Виконуючи запобіжну функцію, совість наполягає на дотриманні моральних заборон, змушує людину уникати певних дій, якими б принагідними і навіть раціональними вони не здавалися. Вона сигналізує про загрозу зла, що часто чатує на людину під час морального вибору і вчинків, які заплановано здійснити чи відмовитися від них. Голос совісті спонукає людину утриматися від кроку, який би призвів до сорому, жалкування, каяття.

При виконанні запобіжної функції совість виявляється не так виразно, її голос зливається з іншими позитивними душевними силами особистості. Про спокуси, які загрожують людині, попереджує не тільки совість, а й почуття добра, морального обов'язку, відповідальності, часто й розум. При виконанні ж ретроспективної функції в ситуації моральної поразки особистості голос совісті глушить усі інші (добрі й лихі) голоси.

Совість перебуває у зв'язку зі страхом, соромом, виною, каяттям та ін. Страх є етапом тривоги, неспокою, спричиненим загрозою втрати честі; сором – переживанням невідповідності своєї поведінки моральним вимогам перед людьми; вина – переживанням цієї невідповідності перед внутрішнім «Я» або перед Богом; каяття є одним із найефективніших механізмів морального самовдосконалення особистості, що виявляється як почуття жалю з приводу скоєних проступків. Супроводжується воно твердим рішенням не повторювати негідних вчинків і виправити їх наслідки або покарати себе, відновивши у такий спосіб порушений цими проступками баланс справедливостей.

Таким чином, можна зробити висновок, що особистість керується моральними традиціями і цінностями суспільства, почуттям справедливості та спираючись на совість, спроможна розібратись у будь-

якій моральній ситуації і прийняти вірне, морально виправдане рішення, протистояти аморальним спокусам і не здійснювати дії, що знаходяться під моральною забороною суспільства. Голос совісті загострює моральну інтуїцію людини у розпізнанні добра і зла. Совість стимулює моральне самовдосконалення особистості, посилює її внутрішній самоконтроль і почуття морального обов'язку та відповідальності за свої вчинки. В результаті така людина постає як особистість, що досягла якісного стрибка у своєму моральному розвитку – моральної автономії, моральної рефлексії, морального права оцінки і суду над собою та виступає потужною силою вдосконалення моральних традицій суспільства.

Список використаних джерел

1. Бербешкина З. А. Совест как этическая категория / З. А. Бербешкина. – М.: Высш. шк., 1986. – 104 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Философия духа / Г. В. Ф. Гегель / Энциклопедия философских наук: в 3 х тт. – М.: Мысль, 1977. – Т.3. – 471 с.
3. Кант И. Лекции по этике / И. Кант. – М.: Республика, 2000. – 431 с.
4. Малахов В. А. Етика: Курс лекций [навч. посібник] / В. А. Малахов. – К.: Либідь, 2002. – 382 с.
5. Мовчан В. С. Етика [навч. посібник] / В. С. Мовчан. – К.: «Знання», 2007. – 323 с.
6. Современная книга по эстетике [Текст]: антология / Пер. с англ. Э. Н. Глаголева, В. М. Закладная, Ю. С. Иванов; Общ. ред., вступ. ст. А. Егоров. – М.: Иностранная литература, 1957. – 603 с.
7. Тофтул М. Г. Етика [навч. посібник] / М. Г. Тофтул. – К.: Академія, 2005. – 422 с.
8. Фромм Э. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики / пер. Л. А. Чернышовой. – URL: <http://golubinski.ru/socrates/fromm/fromm4/txt09.htm>

References

1. Berbeshkina Z. A. Sovest kak eticheskaya kategoriya / Z. A. Berbeshkina. – M.: Vyssh. shk., 1986. – 104 s.
2. Gegel G. V. F. Filosofiya duha / G. V. F. Gegel / Entsiklopediya filosofskikh nauk: v 3 h tt. – M.: Myisl, 1977. – T.3. – 471 s.
3. Kant I. Lektsii po etike / I. Kant. – M.: Respublika, 2000.
4. Malahov V. A. Eтика: Kurs lektsiy [navch. posibnuk] / V. A. Malahov. – K.: Lubid, 2002. – 382 s.
5. Movchan V. S. Eтика [navch. posibnuk] / V. S. Movchan. – K.: «Znaniya», 2007. – 323 s.
6. Sovremennaya kniga po estetike [Tekst]: antologiya / Per. s angl. E. N. Glagoleva, V. M. Zakladnaya, Yu. S. Ivanov; Obsch. red., vstup. st. A. Egorov. – M.: Inostrannaya literatura, 1957. – 603 s.
7. Toftul M. H. Etyka [navch. posibnuk] / M. H. Toftul. – K.: Akademiia, 2005. – 422 s.
8. Fromm E. Chelovek dlya sebya. Issledovanie psihologicheskikh problem etiki / per. L. A. Chernyishovoy. – URL: <http://golubinski.ru/socrates/fromm/fromm4/txt09.htm>

Shapovalova I. V., PhD, Associate Professor, National University of Shipbuilding Admiral Makarov (Ukraine, Nikolaev), ira.shapovalova@gmail.com

Conscience in moral traditions of personality and society: social and philosophical analysis

The article is devoted to social and philosophical analysis of the concept «conscience». It reflects the main connections and interconnections of social reality, is the system of principles, a basis of moral traditions and culture of personality and society. The historical and philosophical exposition of views of essence and mechanisms of conscience is presented. It was found out that conscience is an integral element of self-regulation and self-organization of a life activity of a person and a society.

Keywords: conscience, education, self-education, moral traditions, personality, culture.

* * *

УДК 350.7789:489

Кадобний Т. Б.,
доцент, ДВНЗ «Тернопільський державний
медичний університет імені І. Я. Горбачевського
МОЗ України» (Україна, Тернопіль),
gileya.org.ua@gmail.com

Філософія єдності мови та мислення, їх роль в процесі пізнання і навчання

Розкрито архіважливість взаємозв'язку мови та мислення в процесі вивчення та пізнання природи навколишнього світу. Запропоновано власну методику правил і методів які доцільно застосовувати в період навчання і виховання свідомої і активної молодшої людини яка спроможна буде виробляти, відстоювати і захищати свою власну позицію та інтереси свого народу. Зроблено наголос на необхідність систематичного і постійного навчання і пізнання та їх взаємно доповнення в період становлення та розвитку молодшої людини.

Ключові слова: свідомість, світогляд, аналітичний, синтетичний, мова, мислення, дитина, учень, студент.

Людина, як розумна істота завжди має потребу в освоєнні й усвідомленні реальної дійсності, навколишнього світу. І природним є постійне прагнення до розширення та збагачення життєвого досвіду [1, с. 96]. На це нас націлює філософія життя.

Правильне знайомлення з навколишнім світом і поступове формування уявлення про оточуючі предмети та їх властивості сприяє загальному розвитку дитини. Доки діти не навчилися говорити, до тих пір недоцільно керувати процесом формування чуттєвого світосприйняття. Як правило в цей період надається їм можливість просто бути самим собою і створюючи для цього належний комфорт.

З часом коли дитина навчається говорити, тоді для матері відкривається можливість визнавати про все, що відбувається у його свідомості, направляти увагу на ті чи інші предмети та їх сторони, а також сприяти послідовності виконанню дій щодо відповідних предметів.

На відміну від наочного процесу навчання, чи загальноприйнятих занять, навчання чуттєвому сприйманню ведеться не по суворих правилах навчання програма, а так як дозволяє це вести бажання і інтерес дитини, а бо той чи інший випадок. Філософія прийомів ознайомлення з предметами залишаються незмінною – це аналітичний і синтетичний, прийоми які рекомендовано застосовувати з меншою або більшою вимогливістю, залежно від віку і розвитку дитини.

Аналітичний прийом сприяє в розділенні предмета на частини і обстеження та огляд яких відбувається окремо, а синтетичний – це складання з частинок цілого предмета, чи з окремих предметів – цілої групи.

Аналітичний метод є первинним, а значить доступнішим і легшим. Синтетичний метод повинен ґрунтуватись на тих уявленнях які уже сформувались в голові дитини. Нам відомо що в дитини сформовані уявлення в основному про цілі предмети, а не частинки певних предметів, так як вони ще не помічаються самою дитиною.

Щоб дитина збагнула і усвідомила сутність предметів ми рекомендуємо застосовувати: опис предмета, порівняння їх і виділення тих ознак за якими відрізняються ці предмети між собою.

Набагато краще сприймаються предмети при допомозі картин, які підсилюють їх чіткість і коли вони відсутні то в дитини не формується повне уявлення

про предмет. Картина робить крок від чуттєвого, наглядного ознайомлення з предметом, до уявлення про предмет, що є вже вищою формою розмовних здібностей.

Картини, малюнки подобаються дітям, але щоб за допомогою їх досягти поставленої мети, вони повинні демонструватися з роз'ясненням і певними запитаннями, що по своїй суті не повинні викликати складності. На перших малюнках повинні бути зображені прості предмети, щоб в розумінні дитини зафіксувалось правильне відношення між реальним предметом і зображенням його на малюнку. І лише після цього можна показувати дитині картинки з предметами які вона побачила в реальності. Для збереження живості малюнків необхідно частіше переходити від огляду предмета на малюнку і до безпосереднього його споглядання. Хоча звичайно ні малюнки ні картини не зможуть замінити реальні предмети і враження про них, а також значимість їх для подальшого освітнього рівня.

Одночасно ознайомлюючись і вивчаючи навколишній світ, дитина розвиває і вдосконалює свою мову.

Зв'язок між здатністю уявляти і мислити, і здатністю розмовляти дуже тісний і взаємодоповнюючий. Мовна діяльність людини – це єдиний процес підпорядкований певними закономірностями рефлекторної роботи мозку.

Головна вага при засвоєнні мови дитиною, повинна концентруватись, на тому щоб мова була правильно поставлена по відношенню до означених предметів. Тобто не повідомляти дитині слів, не продемонструвавши означений предмет цим словом. Мова не повинна випереджувати розумовий розвиток, плавно слідувати за ним.

Дуже часто в підлітковому віці, діти вживають більше слів, ніж мають розуміння про них, а звідси негативні наслідки: поверхневі знання, нерозуміння суті явищ що утруднює подальше правильне світосприйняття та інтелектуальний розвиток. Розуміння – невід'ємна риса пізнання навколишньої дійсності. Пізнання – безпосередній процес проникнення розуму людини в об'єктивну дійсність [4, с. 192].

Тому не потрібно прискорювати процес засвоєння мови і нав'язувати дитині незрозумілі слова і речення. Для успішного засвоєння та розвитку мови, необхідно по мірі ознайомлювати дитину з предметами, їх властивостями і відношенням, показувати їх, підказуючи назву правильно і зрозуміло. Ні в якому разі не слід називати ті чи інші предмети дитячими словами, або скорочено чи перекручено – це тільки шкодить розуміти навколишній світ. Негативний слід залишає і надмірний потік слів та речень, суть яких не тільки погано запам'ятовується, а й у більшості не розуміється дитиною. І все почуте, зразу ж забувається. Сьогодні немає однозначної думки, щодо реального вивчення іноземної мови, або кількох мов дитячому віці. Ми вже наголошували, що мова перебуває у тісному зв'язку з мисленням і воно користується мовою як точкою опори для своєї міцності і ясності, коли ця точка опори буде хитатись і видозмінюватись (а це відбувається при ранньому засвоєнні іноземних мов, чи при вивченні декількох одночасно, то і в мисленні будуть відбуватись коливання і роздвоєння).

На розвиток мовної здібності негативно впливає й те коли з дитиною мало розмовляють а звідси і

сама дитина мало говорить, або якщо є якісь вади із слухом. Але коли вказані причини відсутні, а дитина пізно починає говорити, то переживати на рахунок розумових здібностей дитини немає підстав. Можливо ця дитина порівняно з іншими, менш жвавіше сприймала навколишній світ. Для покращення дитячого кругозору, служать чіткі розповіді батьків, вчителів а згодом викладачів про доступні і зрозумілі предмети, пізнавальні бесіди з нею про різні явища і предмети які цікавлять дитину і заохочення її, самій розповідати про все побачене нею або почуте. В основному завершується розвиток мови в процесі відвідування дитиною дитячого садка. Під впливом чутливих здібностей ми отримуємо можливість спостерігати і уявляти оточуючі нас предмети і їх відношення, так як вони реально існують. Але ми маємо можливість створювати в умі своєму і такі уявлення і образи предметів які і не відповідають реальності, або є винятково ідеальними. Тобто вони не запозичені нами прямо з реальності, а самостійно створені подумки, на основі елементів, запозичених в різний час і від різних предметів дійсності.

Це є друга вища розумова здібність яку ми назвали творчою уявою. Отже розвитку мови і мислення необхідно приділяти особливу увагу в ранньому віці дітей, щоб сприяти в подальшому їхньому творчому розвитку, вибудовувати маленьку особистість. Вся роль педагога полягає в тому, щоб під його керівництвом в дітей формується мислення, здатність засвоювати, визнавати, розуміти і відкривати щось нове.

Сам процес розвитку і вдосконалення мови є тривалим і багатограним. Впродовж шкільного періоду та студентських років цей розвиток досягає найвищого рівня, який необхідно постійно підтримувати через інші форми навчання. Адже філософія світопізнання це неперервний процес.

Поняття виникають тільки тоді, коли відомі ознаки або група ознак отримує свою назву. Тому між словом і поняттям існує тісний зв'язок. У дитини в процесі вдосконалення мовлення розвивається і мислення. Знаменитий німецький філолог, філософ, державний діяч Вільгельм Гумбольдт (1767–1835 рр.) говорив: «Немає думки без мови, і немає мови без думки». Цей тісний зв'язок мислення і мови дає можливість зробити такі важливі висновки:

1. Розвиток мислення зумовлює розвиток мови і навпаки. Властивості думок неминуче відображаються у розмові людини і в її стилі «Стиль – це власне людина», ми можемо справедливо так визначити. Бідність, шаблонність мислення завжди тісно пов'язані з примітивністю та відсутністю оригінальності в мові. Неможливо навчити студента зв'язно послідовно виражати думки усно та в письмовій формі, якщо не розвинуто мислення. Розвиток мислення передбачає покращення якості мови. Будь яке мислення, завжди є продуктивним, творчим, самостійним, відтворюючи щось нове [2, с. 230]. Сьогодні ні для кого не є секретом, що здебільшого кожна людина розмовляє подумки (про себе), перш ніж виражати свої думки вголос. Речення формуються спочатку подумки, шляхом добирання потрібних слів, розставлення акцентів, навіть планується певний вираз обличчя, жестикуляція тощо.

Незважаючи на такий ретельний підготовчий процес, не завжди вдається під час вираження думок застосувати весь цей арсенал успішно й ефективно, адже щось все одно виходить з-під контролю. А тепер на хвилинку уявімо, що в нашого співрозмовника мислення не на найвищому рівні розвитку, тоді з'являється бажання, чим швидше розстатися з ним. Коли у суб'єкта відсутні навички розумової діяльності, він керується при осмисленні мети здоровим глуздом, спираючись на емпірично здобуті знання. Таким чином, філософія нашого мислення та його розвиток має надзвичайне значення у розвитку індивідуального мовлення, і навпаки, а тому над цими двома критеріями слід постійно працювати. Специфічно людське мислення – це мислення що виражається мовою [3, с. 16].

Це справедливо як для окремої людини, так і для цілого народу. В мові народу відображається його світогляд, прадавня творчість, усе духовне надбання. Тому національна мова для народу має особливо важливе значення. Знищення мови веде до знищення народу. На прикладах лише трьох європейських народів – грецького, чеського й українського – можна упевнитись, що довести корінну націю до повної асиміляції і цілковитого зникнення неспроможний жоден завойовник навіть тоді, коли тримає її в неволі протягом століть. Але за єдиної умови: якщо асиміляційний процес не встиг знищити дві нерозривно пов'язані між собою категорії поневолення народу – історичну пам'ять і мову... (2.3). Пізнання мови – це пізнання народу, його ества, його душі, його витоків та історичних шляхів – усього того, чим народ цікавий для інших народів. Адже народи, як і окремі люди, виявляють інтерес і повагу лише до того, хто становить собою особистість – свою рідну неповторність. Рівень розвитку національної мови відображає рівень духовного розвитку нації. Словник – це те, що нація знає про світ, а граматики – це те, як вона про цей світ говорить. Знати, берегти і примножувати знання – обов'язок не тільки викладачів, а й кожного українця.

Розвивати думку дитини, учня, студента можливо тільки за умови старанного і всебічного вивчення рідної мови. Кожне суспільство, на якому б рівні розвитку воно не перебувало, не може існувати без мови. Це стосується всіх народів, усіх прошарків суспільства і кожної окремої людини. А тому рідна українська мова повинна домінувати в будь-якій науковій діяльності. У процесі навчання слід пам'ятати, що мова вивчається не тільки з практичною метою, а й для розвитку всебічного та чіткого мислення. Вивчення української мови повинно базуватися на ознайомленні з творчістю кращих художників слова, на видатних зразках прози і поезії. Засвоєння і формування знань являє собою продукт мислення як процес.

Поняття і слово тісно взаємопов'язані. Тому головне завдання педагога навчати учнів, студентів говорити правильно, водночас це розвиває власне мислення, понятійний апарат, а розвинуте мислення робить мову досконалішою, багатшою і самодостатньою. Загалом, властивості думки знаходять відображення у властивостях мови і слова. Саме у цьому полягає основне значення національної мови і рідного слова.

Усі душевні процеси людини супроводжуються мисленням. Мова в той же час невід'ємна від

інших психологічних функцій тісно переплетена з мисленням, емоціями, особистістю людини в цілому [6, с. 192]. Процес мислення вирізняється складним характером, але проста та елементарна форма мислення є судженням. Психологічне міркування є процесом мисливим, під впливом якого встановлюється те чи інше відношення між двома предметами. Щоб встановити відношення між двома предметами необхідно спочатку кожний із них відокремити від іншого, тобто провести аналіз даного завдання на основі асоціацій, а потім встановити відношення між предметами шляхом синтезу. Таким чином, будь-яке судження є результатом аналізу і синтезу.

Під час висловлення суджень ми повинні звернутись до слів, які називають відомі поняття. А тому, виражаючи наші судження, ми трансформуємо їх у речення. Завдяки мові судження стають логічним утворенням, в якому аналізується відношення двох понять, що висловлюються у формі речень. Ось перед нами робоча дошка в аудиторії. У процесі аперцепції приписуємо їй ознаку – чорний колір. Це психологічне судження відтворене у словах, таким чином отримуємо речення «дошка чорна». Слово «дошка» та «чорна» – це ознаки понять, які утворюють речення. Отже, ми встановили відношення між цими двома поняттями. Логічне судження частково визначається як синтез двох понять. Також необхідно відрізнити психологічне міркування від логічної форми, з однієї сторони, і від словесного вираження у формі речень, з іншої.

Очевидно, що будь-який процес мислення можливо звести до ряду мислення. Коли ми розмовляємо, то вибудовуємо судження. Під час читання книги в нашому розумі відбувається ряд суджень. Ніяке мислення не можливе без участі одного або декількох суджень.

Без мислення неможливий жоден душевний процес. Найпростіша форма мислення є судженням. Мислення – це завжди пошук і відкриття суттєво нового [5, с. 30]. Суть мислення, а, отже, і судження – встановлення відношень між двома чи більше об'єктами. Такі відношення встановлюються насамперед шляхом логічного аналізу та синтезу. Висловлювання суджень здійснюється у формі речень. Логічне судження – це синтез двох понять. Мислення – це утворення та участь судження.

Висновок. Таким чином, у процесі судження слід розрізняти три сторони – психологічну, логічну, граматичну, тому і для формування міркувань необхідне виконання трьох основних вимог. По-перше, необхідна розвинута різнобічна здатність до аперцепції предметів, для визначення зв'язку та відношення між ними. По-друге, важливо щоб поняття, які використовуються в судженні, були чіткими, точними і стійкими. По-третє, необхідна розвинута мова, щоб швидко відшукати потрібні слова для висловлювання суджень. Протягом цілого свідомого життя людина розмовляє більше подумки і в процесі судження формуються промови, виступи, діалоги, а потім безпосередньо через мову все це передається. Але не завжди весь обсяг думок передається через слово у своєму первинному стані. Він частково змінюється, набирає інших напрямків. Звідси випливає, що чіткість, точність передачі продукту мислення через мову залежить від тренування.

Судження мають класичну структуру: підмет, присудок і зв'язка, яка відповідає граматичній структурі речення. Тому для судження необхідні: здатність знаходити зв'язок між предметами, точність і чіткість понять, розвинута мова. Тільки розчленованість дає змогу проводити комплексний контроль складу слова і визнавати його як ціле.

Судження розвивається за допомогою вправ, починаючи з простіших і закінчуючи складними. Міркування формується при аперцепції, і, кожна фраза, яку ми вживаємо у розмові, вже є судженням. Тому для розвитку судження необхідні тренування в аперцепції явищ, про це вже йшлося вище, тренування утворення і засвоєння понять та постійні вправи над висловлюванням власної думки. Всі ці тренування тісно пов'язані між собою. Без спостереження і аперцепції неможливі чіткі зрозумілі поняття, а без них неможливий розвиток мови. Тому важливо привчити сьогоднішніх учнів а завтра студентів постійно спостерігати, аналізувати лабораторні досліди, окремі явища природи, суспільно-політичні процеси і поступово підніматися від аналізу окремих явищ до понять, описуючи результати своїх спостережень, вміти самостійно робити висновки і аргументовано виражати власні міркування чіткою, доступною мовою. Думка лише тоді зберігається в душі, якщо ми нею користуємося для пояснення явищ. Будь-яке судження є засобом, за допомогою якого ми аналізуємо певне явище. При цьому, навчаючи студентів засвоювати знання, необхідно слідувати за тим, щоб вони могли застосувати їх у практично-дослідній діяльності. Якщо знання не застосовуються на практиці, вони забуваються і губляться. Щоб успішно здійснювався процес закріплення одержаних знань, необхідно кожен новий розділ чи нову тему поєднувати з практичним заняттям, аби її застосувати. Тоді це дійсно принесе бажані результати і дасть справжні знання.

Список використаних джерел

1. Брушлинський А. В. Психология мышления и проблемное обучение. – М., 1983.
2. Брушлинський А. В. Мышление и прогнозирование. – М., 1979.
3. Басв Б. Ф. Психология внутрішнього мовлення. – К., 1966.
4. Антонов А. В. Проблема розуміння. – К., 1976.
5. Корніяк О. М. Лабіринти розуміння. – К., 1990.
6. Ушакова Т. Н., Павлова Н. Д. Речь человека в общении. – М., 1989.

References

1. Brushlins'kij A. V. Psihologija myshlenija i problemnoe obuchenie. – M., 1983.
2. Brushlins'kij A. V. Myshlenie i prognozirovanie. – M., 1979.
3. Bajev B. F. Psihologija vnutrishn'ogo movlennja. – K., 1966.
4. Antonov A. V. Problema rozuminnja. – K., 1976.
5. Kornijaka O. M. Labirynty rozuminnja. – K., 1990.
6. Ushakova T. N., Pavlova N. D. Rech' cheloveka v obshhenii. – M., 1989.

Kadobny T. B., docent, SHEI «Ternopil State Medical University by I. Ya. Horbachevsky of MPH of Ukraine» (Ukraine, Ternopil), gileya.org.ua@gmail.com

The philosophy of the unity of language and thought, their role in the process of learning and teaching

Opened paramount relationship of language and thought in the process of study and knowledge of the nature of the world. Suggest my own technique of rules and practices that are appropriate to apply in the period of training and education of the conscious and active young man who is able to produce, promote and protect their

own position and interests of the people. It is the emphasis on the need for a systematic and continuous learning and cognition and their mutually additions in the period of formation and development of the young person.

Keywords: consciousness, vision, analytical, synthetic, language, thinking, child, student, student.

* * *

УДК 130.2

Борисова–Желєзнова К. О.,
аспірантка, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
kvemailvk@gmail.com

ПРИРОДА ЛЮДИНИ В КУЛЬТУРОЛОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ КЛІФФОРДА ГІРЦА

Робота присвячена дослідженню культурологічної концепції К. Гірца, а саме – проблемі віднайдення сутності конструкту «природа людини» і проблематиці співвідношення у цьому контексті понять «природа» та «культура». Оскільки американський дослідник, розпочинаючи свої розвідки з позицій структурного функціоналізму, все ж таки синтезував їх в теоретичному плані під егідою символічного підходу, в статті акцентується увага на культурі саме як соціальному феномені і спільній системі інтерсуб'єктивних символів і смислів. Особлива увага приділяється критиці К. Гірцом антропологічних концепцій, які займаються пошуком в культурі універсалій, або ж consensus gentium. Пропонується авторський підхід до теоретичного здобутку американського мислителя–практика.

Ключові слова: людина, культура, природа, соціальне, символ, поведінка.

*To see a World in a grain of sand,
And a Heaven in a wild flower,
Hold Infinity in the palm of your hand,
And Eternity in an hour.*

(William Blake)

«Cognosce te ipsum» – мабуть найбільш ємкий за змістом крилатий вираз доби Античності, який у Древній Греції був висічений над входом у храм Аполлона в Дельфах, а в наш час – передусе будь-яким розвідкам з проблематики «культура і особистість». Множинність інтерпретацій цього афоризму фактично акумулює в собі усю сукупність методологічних підходів антропологічних розвідок: пізнай свою сутність, пізнай витoki формування своєї особистості та індивідуальності, пізнай свою природу, пізнай своє місце в універсумі etc. Як влучно відзначає на початку свого твору «Інтерпретація культур» (The Interpretation of Cultures, 1973) засновник інтерпретативної антропології Кліффорд Гірц (Clifford James Geertz), з часів Просвітництва всі наукові роздуми про культуру були пронизані якраз спробами відтворити зрозумілу картину того, що ж таке людина. Таким чином, смислове коло замкнулось: в якийсь момент роздуми людини про власну сутність стали каталізатором розвитку культури, і, як наслідок, наукове осягнення культурного спадку людства стало неможливим без прояснення поняття «людина». Саме тому ця робота буде присвячена погляду американського антрополога і соціолога на те, як впливає концепція культури на концепцію людини, і які нові виклики та орієнтири ставить перед дослідником картина світу XX–XI ст.

Варто усвідомлювати, що в першій половині XX століття, коли формувались наукові погляди і програма майбутніх досліджень К. Гірца, все ще живими були відголоски бурхливої суперечки 20-х років між суспільними науками та етнографією щодо співвідношення біологічних і соціальних факторів

розвитку людини і суспільства, яку Френсіс Галтон ще у 1874 році сформулював у вигляді шекспірівської антитези «природи і виховання». Під ним розумілось протиставлення природи і культури як двох рубрик, з яких складається особистість: природа як дещо іманентно присутнє від народження, а культура – як наслідок виховання і зовнішніх впливів. Таке протиставлення стало причиною появи дослідницьких груп, які впадали або в біологічний детермінізм, або ж у культурний детермінізм. Та чи справді необхідно протиставляти універсальне в людині різноманітності культур того світу, в якому вона перебуває? Інший американський антрополог, попередник К. Гірца, Маргарет Мід була в авангарді тих, хто заперечував наявність подібної опозиції: «Ми вимушені зробити висновок, що людська природа майже неймовірно пластична, акуратно й контрастно реагуючи на різні соціальні умови. Різниця між індивідуумами, членами різних культур, як і відмінності між індивідуумами всередині однієї і тієї ж культури, майже повністю зводяться до відмінностей в умовах їх життя, особливо у ранньому дитинстві, причому форма, в якій реалізуються ці умови, детермінована культурою» [5, р. 191]. К. Гірц пішов ще далі, формулюючи свою культурологічну концепцію як вихідну точку осягнення природи людини.

Наукові інтереси К. Гірца формувались під впливом спадку К. Леві-Строса та у тісній співпраці з Е. Шілзом і Т. Парсонсом, що й підштовхнуло його до дослідження традиційних релігій і культур Південно-Східної Азії та Північної Африки. Розпочинаючи свої розвідки з позицій структурного функціоналізму, К. Гірц все ж таки синтезував їх в теоретичному плані під егідою символічного підходу, застосовуючи герменевтичний метод та вже значні на той час здобутки аналітичної філософії мови. Такий поворот у світогляді мислителя був спровокований переосмисленням ролі культури у процесі формування особистості: на його думку, для індивіда є життєво необхідними знакові (або ж символічні) «джерела осяяння» (sources of illumination), які допомагають йому орієнтуватись у складній системі смислів, що його оточує, та яка власне і є сутністю будь-якої культури [див.: 2, р. 45]. Такий підхід був визнаний багатьма дослідниками досить релевантним, через що «інтерпретативну антропологію» почали також називати «символічною», підкреслюючи вихідне поняття символу. Так, соратник К. Гірца, відомий британський антрополог В. Тернер, розвиваючи цей напрям думки, стверджує, що символи ініціюють будь-яку соціальну дію і є «determinable influences inclining persons and groups to action» [8, р. 36]. В цьому сенсі, можна сказати, що «символічна антропологія» є розділеною на два відповідних напрями: якщо для К. Гірца символи є вихідною точкою для розробки адекватного методологічного підходу в межах антропологічних розвідок, то В. Тернер розглядає символи як самодостатні аспекти дослідження контексту соціальних взаємодій. Тобто, на відміну від свого британського колеги, для якого центральним постає поняття «соціум» (не без впливу Е. Дюркгейма), американський мислитель прагне вивести знову на перший план поняття «культура» (орієнтуючись більше на соціологічну теорію М. Вебера), а не самі способи дії символів

у соціальному процесі [див. докладніше: 6, р. 128–129; 3, р. 603–613]. Зосередившись саме на шляхах функціонування символів у культурі, К. Гірц задається базовим філософським питанням: як окремі особистості «бачать, відчують і думають про світ» [6, р. 129]. І тим не менш, в усіх своїх працях К. Гірц характеризує культуру саме як соціальний феномен (підґрунтя такої, здавалось би, непослідовності ми розкриємо трохи далі) і спільну систему інтерсуб'єктивних символів і смислів [7, р. 65].

Отже, в культурологічній системі К. Гірца наявні такі основні елементи: культура, природа людини, символи, соціум. Спробуємо окреслити, як вони сплітаються в єдине ціле, даючи можливість сучасному досліднику–культурологу інакше поглянути на світ.

«Можливість побачити світ в піщинці – це не просто фокус, на який здатні лише поети» [1, с. 54], пише на сторінках своєї «Інтерпретації культур» К. Гірц, апелюючи до відомого чотиривірша Уільяма Блейка, який ми взяли за епіграф. Що американський дослідник має тут на увазі? Спробуємо пояснити на такому прикладі: на що більше схожий універсум – на маленьку піщинку чи на ідеальний острів (той самий, «більше якого неможливо помислити», з критичного листа Гауніло з Мармотир щодо онтологічного аргументу)? З ідеалістичної точки зору більш доцільною була б друга аналогія, яка б ілюструвала усю велич цього світу, його неозорість та складність. І тим не менш, наш світ – це лише піщинка в усій її реалістичній мізерності та простоті. Найбільш парадоксальне в цьому те, що за першої аналогії, намагаючись показати всю складність світу, ми спростуємо його до химерного метафізичного об'єкту, а за другої – експлікуємо комплексність і неоднозначність через просте, проте дуже реальне. К. Гірц пише щодо цього наступне: «Французький антрополог Леві-Строс відмічає, що наукове пояснення полягає не у зведенні складного до простого, як нам зазвичай говорили. Скоріше, пише він, воно полягає у заміні складного, яке важко зрозуміти, на складне, яке зрозуміти простіше. Коли мова йде про вивчення людини, можна, на мій погляд, піти ще далі і стверджувати, що часто пояснення полягає в заміні простих описів на складні при прагненні якось зберегти переконливу ясність, властиву простим описам» [1, с. 43].

Справа в тому, що культурологія довгий час намагалась сконструювати аналогію «ідеального острова» для природи людини: формулу homo universalis – людини «незалежної від часу, місця і обставин, від занять і професій, від швидкоплинної моди та мінливих думок» [1, с. 45]. Такий підхід, на думку мислителя, приречений на замурування живої плоти реальності у чіпкий мармур стереотипів: «Ми зайняті пошуками метафізичної істоти, Людини з великої літери, заради якої ми приносимо в жертву реальну істоту, з якою зіштовхуємось у дійсності, – людину з маленької літери. Жертва ця, однак, є настільки ж непотрібною, наскільки і марною» [1, с. 64]. Якщо ми хочемо виявити сутність природи людини, то нам не потрібна в якості теоретичного узагальнення усереднена химерна людина, яка є всіма і ніким одночасно, – нам потрібно дізнатись, якими є реальні люди в усьому своєму різноманітті та змінності. Як стверджує К. Гірц, лише через

усвідомлення меж, природи та основ різноманітності ми зможемо підійти до створення концепції людської природи, яка б не нагадувала сухий підбір статистичних даних різних культур. Пошук універсалій в культурі, або ж *consensus gentium* веде до релятивізму, спрощення й нагромадження банальностей і тавтологій у науковому дослідженні. Дослідник наводить влучний приклад: «Приказка, що Кромвель був найтиповішим англійцем свого часу саме тому, що був дуже незвичайним, може бути доречною в нашому випадку: можливо, саме в особливостях культури людей – в їх незвичайності – нас чекають деякі з найбільш повчальних відкриттів у тому, що означає бути людиною» [1, с. 54].

Намагаючись певним чином втілити цю ідею (а К. Гірц визнає, що вона не нова), попередні антропологічні теорії намагались віднайти загальне між відмінним, щоб якось його систематизувати: співставлялись як культу поховання й ініціації, так і найбільш базові соціальні форми – шлюб, їжа, народження дітей. Їх помилка була в тому, на думку американського мислителя, що варто шукати систематичні взаємовідношення між різними явищами, а не сутнісні подоби явищ одного і того ж порядку. В цьому сенсі позиція автора не співпадає із думкою іншого відомого антрополога Дж. Хонігмана, який стверджує наступне: «Культура вказує на соціально стандартизовані дії, думки, відчуття і артефакти. Антрополог зазвичай має справу з цими декількома класами елементів, оскільки вони містять у собі паттерни. На додаток до цього, поняття культури містить ще один більш важливий смисл, а саме, що соціально стандартизовані одиниці поведінки складають принаймні неповну систему (конфігурацію). Тобто різні види діяльності, думки, відчуття та артефакти, характерні для даної групи людей, є в певним чином взаємопов'язаними. Як результат, зміна в одній сфері культури буде пов'язана зі зміною в інших сферах» [4, р. 13]. І хоча різниця між позиціями К. Гірца і Дж. Хонігмана не є аж надто різною, вона все-таки принципово суттєва. Культура, як і життя людини, не є стандартизованою ризомною (до того ж неповною) системою, що складається із визначеного набору феноменів, які підлягають співставленню. Для пошуку систематичних співвідношень потрібно перестати співставляти різні системи аналізу людської поведінки, а розглядати біологічний, психологічний і культурний фактори як різні кути зору одного калейдоскопу.

За таких умов ми перестанемо розглядати культуру як комплекси конкретних моделей поведінки і нарешті поглянемо на неї з функціоналістської точки зору, – тобто, як на набір контрольних механізмів (планів, рецептів, правил, інструкцій), які керують поведінкою. Інший важливий аспект цього підходу – остаточна відмова від протиставлення природи людини та культури, в якій вона формується як особистість: «людина – це тварина, яка найбільш безнадійно залежна від таких позагенетичних контрольних механізмів і від таких культурних програм в справі впорядкування своєї поведінки» [1, с. 56]. В цьому сенсі, антропологія, як відпочатку міждисциплінарна наука, зараз може ствердити обидві ці позиції за допомогою нових досягнень в кібернетиці, теорії інформації, неврології, молекулярній генетиці і, можна сказати,

що вона нарешті вийшла з періоду стагнації на терен серйозних наукових досліджень, точних формулювань та емпіричного базису. Сучасних антропологів мають цікавити не загальні емпіричні аспекти поведінки людини у різних місцях і в різні часи, предметом їх дослідження мають стати власне механізми, за допомогою яких весь обшир і невизначеність вроджених здібностей людини редукується до її вузьких і конкретних реальних досягнень. За словами самого К. Гірца: «В кінцевому рахунку, однією з наших найбільш визначних характеристик може виявитися факт, що всі ми починаємо з того, що маємо природні задатки прожити тисячі різноманітних життів, але закінчуємо тим, що проживаємо лише одне» [1, с. 56].

На початку статті ми відмітили, що в культурологічній системі К. Гірца наявні такі основні елементи, як культура, природа людини, символи, соціум. Спробуємо розглянути функціонально-смысловий компонент останніх двох елементів. Тут варто відзначити, що розуміння культури як «контрольного механізму» передбачає специфічне тлумачення мислення людини: воно має бути не просто діалогічним, воно має бути публічним, точніше кажучи, – його простором має бути соціум, без можливості функціонування поза його межами. Таке смислове наповнення феномену «мислення» є можливим завдяки тому, що воно завжди є інтенційним, однак на відміну від Гуссерля, ми будемо стверджувати, що воно спрямоване не просто на феномени, а на символи – слова, рухи, музику, предмети мистецтва – все те, що виринає з рамок звичайної реальності і ангажується для надання сенсу досвіду» [1, с. 57]. Ми віднаходимо ці символи під час формування нас як особистостей в оточуючому соціумі, ми залишаємо їх нашим нащадкам у частково чи кардинально зміненому вигляді, або ж у такому ж стані, в якому вони були надані нам. Ми можемо з їх допомогою творити нові музичні чи наукові тексти, писати картини, а можемо з легкістю оперувати ними, розшифровуючи правила дорожнього руху чи інструкцію до кавоварки. Проте в обох варіантах кінцева мета буде однаковою: ми прагнемо пов'язати все різноманіття нашого досвіду в єдину споруду, яка б дала нам принаймні натяк на розуміння та орієнтир для просування вперед у цьому світі непізнаних нами феноменів нашого досвіду. Саме в цьому сенсі К. Гірц говорив про символи як «джерела осяяння» (*sources of illumination*), оскільки несимволічні джерела, закладені в нас генетично, мало чим можуть допомогти людині для облаштування успішного і щасливого життя. Якщо тваринам передаються досить докладні інструкції поведінки, які визначають їх дії в досить вузьких межах, то в людині закладені лише найбільш загальні реакції, які майже не регулюють її поведінку, проте забезпечують можливість пластичності, складності і, найчастіше, ефективності поведінки. Таким чином, єдиним вагомим регулятивом варіативної, а отже і хаотичної поведінки людини є культура, тобто впорядковані системи значимих символів. Без цих керівних моделей життя людини складалось би з неосмислених дій, спонтанних емоцій і неоформлених елементів досвіду. Ці, здавалось би, банальні твердження, підводять нас до констатації того, що культура не є чимось «надмірним» для людини, або ж

просто «додатком», який покращує її життя: культура – це умова людської екзистенції і основа її специфічності. Власне з цього пункту ми і починали наші роздуми: з гострої суперечки 20-х років щодо того, що важливіше для визначення сутності людини – природа чи культура. П'ятдесят років по тому такий дослідник, як К. Гірц, вже констатує дещо абсолютно протилежне всім аксіомам, які передують даній опозиції: культура не була додана до вже готового *homo sapiens*, вона відігравала дуже вагомий роль у створенні цього самого *homo sapiens*, а отже природа і культура не просто не протилежні, – в межах людського виду вони складають єдине ціле. Тобто, як стверджує мислитель: «Людської природи, яка була б незалежною від культури, не існує. (...) Без людей немає культури, це безсумнівно; але в тій самій мірі – і що дивує значно більше – без культури немає людей» [1, с. 61–62].

Те, що ми як людство є досить недолугими тваринами з точки зору біології – це відомо кожному, проте варто усвідомлювати, що ми стаємо «довершеними», тобто особистостями саме за допомогою культури, до того ж аж ніяк не абстрактної і універсальної, а цілком конкретної і локальної – італійської чи української, академічної чи комерційної, студентської чи робочої. І це не просто «фігура мовлення», адже насправді всі наші ідеї, цінності, вчинки та навіть емоції, як і наша нервова система, – все це продукти культури, створені на основі того матеріалу, з яким ми народились, але все ж таки створені. Тому «людина епохи» є не меншим артефактом культури, ніж будь-який витвір мистецтва, – в наших життях зашифровано більше символів, ніж зможуть вмістити всі комп'ютери світу. Власне сам вираз «стати людиною», який означає набуття індивідуальності, передбачає досягнення локальних культурних моделей, історично закладених систем знань, саме через призму яких ми здатні впорядкувати світ феноменів нашого життя і сповнити його певним змістом. Такі культурні моделі не можуть бути універсальними – поняття шлюбу чи сім'ї мають абсолютно різне смислове навантаження в різних культурах саме через те, що складаються з різних символічних значень, тобто уявлень про те, які є чоловіки і жінки, які їх функції та ролі, як вони мають ставитись одне до одного, хто вони є одне для одного за умов соціальної стратифікації та диференціації. Сутність людини не вичерпується ані її вродженими здібностями, ані зовнішніми формами поведінки, природу людської істоти слід шукати на межі між цими двома характеристиками: людина стає індивідуальністю, особистістю, собою, коли впродовж життя трансформує закладені в неї можливості і здібності в певні життєві ролі і риси характеру. «Саме в життєвому шляху людини, в її характерному життєвому курсі можна побачити, хоча і неясно, її природу. (...) В тій же мірі, в якій культура формувала – і, без сумнівів, продовжує формувати – нас як єдиний людський вид, вона формує нас і як окремих індивідів» [1, с. 64]. І тоді спільним для природи всіх *homo sapiens* виявиться не якесь незмінне субкультурне єство, не якісь надлюдські універсалії, а той механізм, завдяки якому ми стаємо собою. Тобто, наприклад, спільним для нас є те, яким чином впродовж історії певні соціальні групи набувають «ярликів», і, як наслідок, ми сприймаємо англіїців – педантичними,

французів – раціоналістичними, іспанців – емоційними, американців – оптимістичними, а себе – українців – свободолюбивими, але інертними. Усі ці «культурні теги» – один із безлічі варіантів того, як нам розуміти природу людини залежно від різних контекстів та інтерпретацій.

Важливим є те, щоб ми не спинялись на «ярликах», метафізичних універсалізованих типах, пустих співпадіннях чи надто абстрактних характеристиках. Щоб зустрітись з людством тет-а-тет, «необхідно розібратись наскільки можливо досконально не лише в характерах різноманітних культур, але і в характерах різноманітних індивідів всередині них» [1, с. 66]. Тут не допоможуть одні лиш польові дослідження ентузіастів-антропологів, які спираються зазвичай на один аспірантський ідеалізм, – на думку американського дослідника, залучити доведеться весь обшар наших наукових знань і, таким чином, через терени складнощів ми дійсно зможемо дійти до наукової простоти в цьому питанні. Чи дійсно нам стане кришталіно ясною сутність поняття «природа людини»? Дуже сумнівно. Але ми випрацюємо ті символи, які наблизять нас до розуміння цього феномену якомога ближче, відкривши нам точку зору «іншого» – іншої культури, іншої особистості, іншого дослідника. Адже мета дослідження полягає не в тому, щоб дати «відповідь на найбільш потаємні наші питання, а в тому, щоб дати нам доступ до відповідей інших» [1, с. 40].

Список використаних джерел

1. Гирц К. Интерпретация культур / Пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 560 с. // Girc K. Interpretaciya kul'tur / Per. s angl. – М.: «Rossijskaya politicheskaya ehnciklopediya» (ROSSPEHN), 2004. – 560 s.
2. Geertz C. The Impact of the Concept of Culture on the Concept of Man // Clifford Geertz. The Interpretation of Cultures. – New York: Basic Books, 1973. – P.33–54.
3. Handler R. An Interview with Clifford Geertz / Richard Handler // Current Anthropology. – 1991. – №32. – P.603–613.
4. Honigman John J. The World of Man. – NY: Havper and Brothers Publishers, 1959. – 171 p.
5. Mead M. From the South Seas: Sex and temperament in three primitive societies – N. Y.: William Morrow, 1939. – 335 p.
6. Ortner Sh. B. Theory in anthropology since the Sixties / Sherry B. Ortner // Comparative Studies in Society and History. – Vol.26, No.1 (Jan., 1984). – P.126–166.
7. Parker R. From Symbolism to Interpretation: Reflections on the Work of Clifford Geertz / Richard Parker // Anthropology and Humanism Quarterly. – №10 (3), 1985. – P.62–67.
8. Turner V. W. The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual / Victor W. Turner. – Ithaca and London: Cornell University Press, 1967. – 405 p.

Borisova-Zeleznova K. O., graduate student,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Ukraine, Kyiv), kvemailvk@gmail.com

Human nature in the cultural conception of Clifford Geertz

Work is devoted to research C. Geertz cultural conception – namely, the problem of finding the essence of the construct of «human nature» and the problems of relations in this context, the concepts of «nature» and «culture». Because the American scholar, since his research from the standpoint of structural functionalism, yet synthesized them in theory, under the auspices of the symbolic approach, the article focuses on the culture, exactly as the social phenomenon and the general system of intersubjective symbols and meanings. Particular attention is paid to the criticism C. Geertz anthropological concepts that are engaged in the search for universals in culture or consensus gentium. Author proposes view on theoretical achievements of American thinker–practice.

Keywords: human, culture, nature, social, character, behavior.

* * *

Чжань Синь,
аспирантка, Национальный педагогический
университет имени М. П. Драгоманова (Украина, Киев),
uvarkinaev@ukr.net

ЭВОЛЮЦИЯ ФИЛОСОФСКО-МИРОВОЗРЕНЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ ОРЕСТА НОВИЦКОГО

Исследованы теоретические вопросы историко-философского наследия О. Новицкого. Обосновано, что подтверждением актуальности и перспективности изучения мировоззренческой проблематики в историко-философских исследованиях, является повышенный интерес современных ученых к истории украинских культурных традиций, украинской национальной идентичности и воспитанию патриотизма. А появление большого количества научных работ, посвященных исследованию научного наследия несправедливо забытых украинских философов, дает возможность раскрыть истоки мировоззренческих основ современности на примере конкретной личности. В связи с тем, что исследование включает в себя интерпретацию текстов О. Новицкого были использованы общие принципы философской герменевтики как универсальной методологии гуманитарного знания: 1) историчность интерпретации; 2) непрерывность традиции; 3) неисчерпаемость аутентичного состава текста. Философское наследие О. Новицкого до сих пор считается не исследованным во всех аспектах, которыми занимался ученый. Основными источниками изучения научного наследия Ореста Новицкого, которые раскрывают эволюцию философско-мировоззренческих идей ученого, являются работы как его современников, так и работы отечественных исследователей эпохи становления, развития духовно-академической философской школы в Украине и ее роли в истории украинской философской мысли.

Ключевые слова: Орест Новицкий, Киевская духовная академия, философско-мировоззренческие взгляды.

(статья друкується мовою оригінала)

Современная украинская философская и наука последние двадцать лет огромное внимание уделяет исследованию вопросов, связанных с мировоззренческой проблематикой. Подтверждением актуальности и перспективности изучения мировоззренческой проблематики в историко-философских исследованиях, безусловно, является повышенный интерес современных ученых к истории украинских культурных традиций, украинской национальной идентичности и воспитанию патриотизма. А появление большого количества научных работ, посвященных исследованию научного наследия несправедливо забытых украинских философов, дает возможность раскрыть истоки мировоззренческих основ современности на примере конкретной личности, например, на основании научного наследия первого профессора философии университета Св. Владимира, богослова Ореста Марковича Новицкого (1806 – 1884).

За последние десятилетия научный интерес отечественных исследователей к периоду становления и развития философской мысли на Украине возрос настолько, что представителям киевской духовно-академической школы были посвящены монографии, научные статьи, а также темы кандидатских и докторских диссертаций. В своих научных трудах украинские ученые совершили огромные шаги в изучении наследия киевской академической философии в области этики, философской антропологии, гносеологии, психологии, философии истории, биографии и педагогического наследия украинских философов. Во многих работах, связанных с этим периодом есть упоминания о философском наследии Ореста Новицкого.

Современные историки философии Украины (В. Билодид, И. Бичко, М. Лук, А. Пашкова) посвятили свои исследования проблемам соотношения веры и знаний в религиозно-идеалистической философии Ореста Новицкого.

Вопросы религии в философии О. Новицкого были также рассмотрены современным философом-религиоведом А. Аристовой. Еще в своей кандидатской диссертации она утверждает, что в центре философских размышлений Ореста Новицкого всегда находились вопросы «эволюции от ранних языческих верований к развитому христианскому миропониманию; историческое взаимодействие философских учений с религиозным осмыслением мира» [1, с. 24].

Также персоналия Ореста Новицкого была использована в рассмотрении диалектического подхода в христианском вероучении и его взаимодействии с другими религиозно-философскими системами в диссертации Л. Рабадановой на тему «Религиоведческие идеи в философско-образовательном наследии мыслителей Киевской духовной академии второй половины XIX - начала XX века». Анализируя работы О. Новицкого, исследовательница делает взвод, что «все же религия, по мнению философа, предшествует любому духовному образованию народа и только в ней, и из нее возникают и искусство, и философия», а также отмечает, что для О. Новицкого «философия и религия сходятся между собой по своему основному содержанию, но отличаются по форме постижения этого содержания» [2, с. 58].

Предметом специального историко-философского исследования научных трудов О. Новицкого стала кандидатская диссертация Г. Апанасенко на тему «Орест Новицкий о сущности предмета философии и проблеме периодизации историко-философского процесса». Свою научную работу Г. Апанасенко посвятила изучению философских взглядов О. Новицкого на сущность предмета философии и проблему периодизации историко-философского процесса. Ученая сосредоточила внимание на решении мыслителем проблемы соотношения философии и религии, веры и знания и установила, что Орест Новицкий пытался совместить веру и разум, философию и религию. На основании анализа работ философа, она делает вывод, что О. Новицкий способствовал становлению украинской историко-философской науки, а именно, работал над созданием категориального аппарата, предложил авторскую схему периодизации истории философии, внес значительный вклад в разработку теоретических основ и принципов историко-философской науки, а также понимание историко-философского процесса [3].

Целостным исследованием историко-философского наследия философов Киевской духовной академии и Университета Св. Владимира, по нашему мнению, является докторская диссертация и научные работы М. Ткачук, которая определила понятие и функции академической философии, обнаружила специфику и основные этапы становления академической философии в киевской региональной субкультуре, выяснила особенности развития академической философии в Киеве [4, с. 28]. Особое внимание профессор М. Ткачук в своих работах уделяет О. Новицкому и называет его одним из самых значимых представителей духовно-академической философии, который закладывал в историко-культурный контекст философии того периода традиции критического осмысления достижений западноевропейской, прежде всего немецкой, философской мысли. По мнению М. Ткачук, философ

был убежден в недостаточности и односторонности как рационализма, так и эмпирических философских направлений, и в поисках целостного универсального мировоззрения О. Новицкий стремился к творческому синтезу немецкого идеализма с религиозно-православным опытом, видя путь к нему в высшем примирении рационального и эмпирического [5, с. 144–145.] Таким образом, ученая подчеркивает значимость работ О. Новицкого на становление украинской духовной академической философии в развитии теории, методологии, историографии истории философии.

Удачной попыткой комплексного изучения философского наследия самых известных представителей Киевской духовной академии, на наш взгляд, является научная монография современного украинского философа Н.Мозговой «Киевская духовная академия, 1819–1920: Философский наследие», которая открыла новую страницу философских взглядов О. Новицкого и подробно проанализировала биографию философа, его религиозно-философские произведения и учебники по психологии и логики [6, с. 215].

Современные исследователи становления и развития украинской философской мысли отмечают мощное влияние идей представителей немецкой классической философии на историко-философскую концепцию украинских ученых указанного времени. Такую точку зрения поддерживают Ю. Федив и Н. Мозговая, но признают, что труды Ореста Новицкого вполне самостоятельные и весомые, а в вопросе понимания мыслителем сути и задач философии очень трудно выделить чье-то непосредственное влияние, потому что здесь чувствуется и Кант, и Фихте, и Шеллинг, и Гегель [7, с. 312]. К ним присоединяется В. Горский и обосновывает влияние философии Гегеля на творчество всех представителей Киевской религиозно-философской школы [8, с. 37].

Научное наследие философа в последнее время привлекло внимание и исследователей в области психолого-педагогических наук. Педагог-исследователь Т.Багрий в своей диссертации на тему «Развитие образования и педагогической мысли в Переяславском регионе (начало XVIII – первая четверть XX века)» отмечает вклад О. Новицкого в развитие духовно-нравственного воспитания личности через внедрение в учебный процесс Переяславского коллегиума разработанных философом учебных пособий, курсов лекций, проповедей. По мнению, Т. Багрий, в научных трудах О. Новицкого есть интересные идеи по формированию мировоззрения и духовного развития личности, которые интегрируют и реализуют воспитательные задачи высшей школы [9].

Изучая историю университетской психологии в Украине в первой половине XIX века, ученый-психолог С. Пухно также отмечает вклад О. Новицкого в становление украинской психологии как науки. Она утверждает, что в трудах О. Новицкого «Руководство к опытной психологии», «Краткое руководство к логике с предварительным очерком психологии» впервые в отечественной психологии было сформулировано систематизированное представление о психике в контексте новых научных достижений тогдашней европейской мысли. В своей диссертации С. Пухно утверждает, что в фондах Института рукописи Национальной библиотеки

Украины им. В. Вернадского она нашла одну неисследованную рукопись О. Новицкого «Конспект. Опыт психологии», в которой содержатся выкладки обоснования лектором мысли о существовании врожденного стремления человека к познавательной деятельности [10, с. 29].

Основными источниками изучения научного наследия О. Новицкого, которые раскрывают эволюцию философско-мировоззренческих идей ученого, являются работы как его современников, так и работы отечественных исследователей эпохи становления, развития духовно-академической философской школы в Украине и ее роли в истории украинской философской мысли. Кроме того, для раскрытия комплекса философско-мировоззренческих идей мыслителя, в диссертации использованы научные работы украинских ученых в области педагогики и психологии, которые дают возможность более системно исследовать все грани научно-педагогического наследия О. Новицкого.

Для осуществления анализа философско-мировоззренческих идей О. Новицкого необходимо провести исследования научных трудов самого О. Новицкого, среди которых «О духоворах» (1832), «О первоначальном переводе Св. Писания на славянский язык» (1837), «Очерк индийской философии» (1844), «Руководство к опытной психологии» (1840), «Краткое руководство к логике с предварительным очерком психологии» (1844), «О разуме как высшей познавательной способности» (1840). Особое место в творчестве О. Новицкого занимает 4-х томный труд «Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований» (1860-1861), в котором были изложены его философские взгляды.

Одной из первых печатных научных работ О. Новицкого считается его магистерская работа «О духоворах» [11], которая была напечатана в 1832 г. в «Опытах студентов Киевской духовной академии V курса». Тема старого русского сектанства в то время была очень актуальной в связи со стремительным распространением европейского протестантизма. Работа О. Новицкого «О духоворах» стала первым серьезным исследованием истории, верований, быта и обычаев духоворцев, которых тогда еще студент, молодой исследователь проблем религии того времени называет сектой и стремится показать обществу это направление религиозной мысли с научной точки зрения. Проведенный нами анализ этой работы свидетельствует о том, что Орест Новицкий провел серьезные научные исследования этого верования, т.к. до него никто вполне не исследовал исторических обстоятельств, учения, характера этой религии. О ней знали или по одному имени, или по частным рассказам. Обозначив основные этапы истории этой религиозной секты, и их вероучение, ученый охарактеризовал их как тех, которые отвергают дух и вступают в борьбу против всего духовного. Однако в конце работы, ученый не теряет надежды «возвратить их к здравомыслию и снова возбудить в них истинную, духовную жизнь о Христе Иисусе» [11]. Работа была напечатана отдельным изданием в очень малом количестве экземпляров и была почти вся скуплена последователями этой секты. Уникальность и востребованность работы доказывает и тот факт, что по заказу немецкого ученого Гакстгаузена,

который путешествовал по России в 40-х гг. XIX в. «О духоборцах» была переведена на немецкий язык.

Про глубокий анализ, который провел Орест Новицкий в работе «О духоборцах» и актуальность этого направления в религии, мы находим и в переписке Н. С. Лескова и Л. Н. Толстого. Писатель Н. С. Лесков, который являлся современником О. Новицкого отмечает, что «книжка же Новицкого хороша тем, что она кратка, ясна и кодифицирована, а церковная злоба в ней умещена в местах очевидных и благопотребных» [12]. Н. С. Лесков в письме отмечает, что рекомендует ее обер-прокурору как наилучшее пособие для защиты сектантов в суде «с сохранением к ним жалости и уважения» [12].

Уже в конце своей жизни Орест Новицкий снова вернулся к теме духоборцев. В 1882 г. свет увидело переработанное и дополненное исследование философом жизни духоборцев под названием «Духоборцы. Их история и вероучение».

Религиозная тематика трудов ученого была всегда представлена с позиций историко-религиозной проблематики, а исследования проводились по заказу и материальной поддержке представителей церкви.

Подтверждением этого может служить издание научного труда «О первоначальном переводе Св. Писания на славянский язык», в котором детально было подано описание Иоакимовской Библии 1558 г. и некоторых других рукописей, которые сохранялись в то время в книгохранилищах Московской Синодальной библиотеке. Особенность этой научной работы ученого была в том, что он рассматривал рукопись Библии как источник познания древнего славянского языка, проводил сравнительный анализ и детально описывал формат, бумагу, время написания, почерк, порядок и разделение книги. Еще во вступлении Орест Новицкий определяет актуальность этой работы, утверждая, что «Славянская Библия для нас имеет особенную важность, будучи рассматриваемая как предмет Литературы». Называя Славянскую Библию «древнейшим памятником и надежным хранилищем языка Славянского», Орест Новицкий указывает на ее особенное место и в религии, т.к. это, по его мнению, «определяется величием откровенного Слова, через которого Божественные истины она передает нам, как передавала издревле и отцам нашим» [13, с. 1]. Работа была написана в 1835 году, но опубликована лишь в 1837 году, уже после смерти Киевского митрополита Евгения Болховитинова. Издание книги Орест Новицкий посвятил его памяти, а в самой книге указано, что «рассуждение» было написано по заданию и благодаря материальной поддержке Преосвященного митрополита Евгения, а издано с одобрения Киевской Духовной Академии.

Историко-философская проблематика в философии О. Новицкого представлена также в работах «Очерк индийской философии» и «Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований». И хотя между написанием этих работ больше 15 лет, но они подтверждают развитие диалектики духовных процессов в творчестве философа. Так в «Очерк индийской философии» ученый пытается установить, что индийская философия синкретичная с религиею, а в работе «Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих

верований» уже рассматривает историю религий и их соотношение с философией.

До сих пор О. Новицкий считается первым автором университетского учебника по психологии «Руководство по опытной психологии», которое было издано в 1840 году. Учебник состоял из 2 частей: общей и частной психологии, т.к. О. Новицкий считал, что «Природу человеческих душ можно наблюдать и изучать или в целом или со стороны частных ее способностей» [14, с. 9]. Многие современники О. Новицкого, после выхода этого учебника, обвиняли профессора в использовании психологических идей немецких научных деятелей, и, прежде всего, профессора Базельского университета Фридриха-Теодора Фишера (Friedrich-Theodor Visser, 1807–1888). Однако, учебник пользовался большой популярностью среди студенческой аудитории достаточно длительное время, т.к. он давал не только определения психологии в системе философских наук, а и варианты методов психологического исследования и развития умственных способностей.

Преподавание логики в университете Св. Владимира, конечно, повлияло на выход работы «Краткое руководство к логике с предварительным очерком психологии», в котором ученый приходит к выводу о необходимости создания объединенного курса логики и психологии. Орест Новицкий считал, что для понимания законов мышления как предмета логики надо, прежде всего, узнать, что такое мышление, которое анализирует наука психология. Такой подход к преподаванию логики и психологии был поддержан и учебник был рекомендован Министерством для изучения в киевских гимназиях.

Таким образом, проведенный нами анализ работ О. Новицкого показал, что научное наследие философа представляет огромный интерес для изучения в современных условиях. Методами философии ученый пытался влиять на процесс формирования мировоззренческих взглядов и гражданской позиции молодого поколения, отмечая в своих работах ценность философствования для становления личности, и проводит концепцию происхождения педагогики из философской науки, обращая особое внимание на развитие духовности и умственных способностей личности.

Список использованных источников

1. Арістова А.В. Проблеми філософії релігії у творчості П. Д. Юркевича: дис. на здобуття наукового ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.06 / Арістова Алла Вадимівна. – Київ, 1994. – 137с.
2. Рабаданова Л.В. Релігійознаві ідеї у філософсько-освітній спадщині мислителів Київської духовної академії другої половини XIX – початку XX століття: дис. на здобуття наукового ступеня канд. філософ. наук : спец.09.00.11/ Рабаданова Л.В. – Київ, 2014. – 183 с.
3. Апанасенко Г. Б. Орест Новицький про сутність предмету філософії та проблему періодизації історико-філософського процесу: дис. на здобуття наукового ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.05 / Апанасенко Галина – Київ, 2006. – 171 с.
4. Ткачук М. Л. Київська академічна філософія XIX – початку XX ст. і становлення історико-філософської науки в Україні: Автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.05 / М. Л. Ткачук; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2001. – 36 с.
5. Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. – К., 2002. – С. 144–145.
6. Мозгова Н.Г. Київська духовна академія, 1819–1920. Філософський спадок [Текст]. / Н. Г. Мозгова. – К.: Книга, 2004. – 318 с.

7. Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. Історія української філософії: навч. посіб. [Текст] / Ю. О. Федів, Н. Г. Мозгова. – К.: Україна, 2000. – 509 с.

8. Горський В.С. Історія української філософії. [Текст] / В.С.Горський. – К., 1996. – 286 с.

9. Багрий Т.В. Розвиток освіти і педагогічної думки на Переяславщині (початок XVIII – перша чверть XX століття: дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01./ Багрий Тетяна Володимирівна – Переяслав-Хмельницький, 2011. – 226 с.

10. Пухно С.В. Університетська психологія в Україні в першій половині XIX століття: дис. на здобуття наукового ступеня канд. психолог. наук: спец. 19.00.01./ Пухно Світлана Валеріївна – Київ, 2007. – 218 с.

11. Новицький О.М. О духовборцах. – К, 1839 / Національна бібліотека України ім. Вернадського. Інститут рукопису, ф. І. Новицький Оrest, спр. 6271. О духовборцах, 246 арк.

12. Толстой Л. Н. Переписка с русскими писателями в 2-х т., т. II. М., Худ. лит., 1978, с уточнениями и дополнениями.

13. Новицький О. О первоначальном переводе Священного Писания на славянский язык. – К.: Университетская типография, 1837. – 81 с.

14. Новицький О.М. Руководство к опытной психологии. – К.: Тип. ун-та, 1840. – 488 с.

References

1. Aristova A.V. Problemy filosofiyi relihiyi u tvorchosti P. D. Yurkevycha: dys. na zdobuttia naukovoho stupenya kand. filosof. nauk: spets. 09.00.06 / Aristova Alla Vadymivna. – Kyiv, 1994. – 137 s.

2. Rabadanova L.V. Relihiyevnavchi ideyi u filosofsk'ko-osvitniy spadshchyni mysliteliv Kyivsk'koyi dukhovnoyi akademiyi druhoi polovyny KhKh – pochatku KhKh stolittya: dys. na zdobuttia naukovoho stupenya kand. filosof. nauk : spets.09.00.11/ Rabadanova L.V. – Kyiv, 2014. – 183 s.

3. Apanasenko H. B. Orest Novyts'kyy pro sutnist' predmetu filosofiyi ta problemu periodyzatsiyi istoriko-filosofsk'koho protsesu: dys. na zdobuttia naukovoho stupenya kand. filosof. nauk: spets. 09.00.05./ Apanasenko Halyna – Kyiv, 2006. – 171 s.

4. Tkachuk.M.L. Kyivsk'ka akademichna filosofiya KhKh – pochatku KhKh st. i stanovlennya istoriko-filosofsk'koyi nauky v Ukraini: Avtoref. dys... d-ra filosof. nauk: 09.00.05 / M.L. Tkachuk; In-t filosof. im. H.S.Skovorody NAN Ukrainy. – K., 2001. – 36 s.

5. Filosofs'ka dumka v Ukraini: Biobibliografichnyy slovnyk. – K., 2002. – S. 144-145.

6. Moz'hova N.H. Kyivsk'ka dukhovna akademiya, 1819–1920. Filosofs'kyy spadok [Tekst]. / N.H.Moz'hova. – K.: Knyha, 2004. – 318 s.

7. Fediv Yu.O., Moz'hova N.H. Istoriya ukraïns'koyi filosofiyi: navch. posib[Tekst]./ Yu.O.Fediv, N.H.Moz'hova. – K.: Ukrainya, 2000. – 509 s.

8. Hors'kyy V.S. Istoriya ukraïns'koyi filosofiyi. [Tekst] / V. S. Hors'kyy. – K., 1996. – 286 s.

9. Bahriy T.V. Rozvytok osvity i pedahohichnoyi dumky na Pereiaslavshchyni (pochatok XVIII – persha chvert' KhKh stolittya: dys. na zdobuttia naukovoho stupenya kand. ped. nauk: spets. 13.00.01./ Bahriy Tetyana Volodymyrivna – Pereiaslav-Khmel'nyts'kyy, 2011. – 226 s.

10. Pukhno S.V. Universytet-s'ka psykholohiya v Ukraini v pershiy polovyni KhKh stolittya: dys. na zdobuttia naukovoho stupenya kand. psykholoh. nauk: spets. 19.00.01./ Pukhno Svitlana Valeriyivna – Kyiv, 2007. – 218 s.

11. Novytskyy O.M. O dukhobortsakh. – K, 1839 / Natsional'na biblioteka Ukrainy im. Vernad's'koho. Instytut rukopysu, f. I. Novytskyy Orest, spr. 6271. O dukhobortsakh, 246 ark.

12. Tolstoy L.N. Perepyska s russkymy pysatelyamy v 2-kh t., t. II. M., Khud. lit., 1978, s уточnenyamy u dopolnenyamy.

13. Novytskyy O. O pervonachal'nom perevode Svyashchennoho Pysanyya na slavyanskyu yazyk. – K.: Unyversytet-skaya tipohrafiya, 1837. – 81 s.

14. Novytskyy O.M. Rukovodstvo k opytnoy psykholohyy. – K.: Typ. un-ta, 1840. – 488 s.

Zhang Xin, aspirant, National pedagogical Dragomanov university (Ukraine, Kyiv), uvarkinaev@ukr.net

The evolution of philosophical and ideological views Orest Novitsky

The theoretical questions of historical and philosophical heritage Orest Novitsky. It is proved that the confirmation of the relevance and prospects of studying the ideological perspective in historical and philosophical studies, is the increased

interest of modern scientists to the history of Ukrainian cultural traditions of Ukrainian national identity and patriotism. Due to the fact that the study includes O. Novitsky interpretation of texts were used general principles of philosophical hermeneutics as a universal methodology of humanitarian knowledge: 1) the historicity of interpretation; 2) the continuity of the tradition; 3) The composition of the inexhaustible authentic text. Philosophical heritage Orest Novitsky is still considered not examined in all aspects dealt with by the scientist. The main sources of study of the scientific heritage of Orest Novitsky, which reveal the evolution, philosophical ideas of the scientist, are the work of his contemporaries, as well as works of local researchers epoch of formation, development of spiritual and academic philosophy school in Ukraine and its role in the history of Ukrainian philosophy.

Keywords: Orest Novitsky, Kiev Theological Academy, philosophical and ideological views.

Чжань Сін, аспірантка, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Україна, Київ), uvarkinaev@ukr.net

Еволюція філософсько-світоглядних поглядів Ореста Новицького

Досліджено теоретичні питання історико-філософської спадщини О. Новицького. Обґрунтовано, що підтвердженням актуальності і перспективності вивчення світоглядної проблематики в історико-філософських дослідженнях, є підвищений інтерес сучасних вчених до історії українських культурних традицій, української національної ідентичності та вихованню патріотизму. У зв'язку з тим, що дослідження містить у собі інтерпретацію текстів О. Новицького були використані загальні принципи філософської герменевтики як універсальної методології гуманітарного знання: 1) історичність інтерпретації; 2) безперервність традиції; 3) невичерпність автентичного складу тексту. Філософські погляди О. Новицького досі вважаються не дослідженими в усіх аспектах, якими займався вчений. Основними джерелами вивчення наукової спадщини Ореста Новицького, які розкривають еволюцію філософсько-світоглядних ідей вченого, є роботи як його сучасників, так і роботи вітчизняних дослідників епохи становлення, розвитку духовно-академічної філософської школи в Україні і її ролі в історії української філософської думки.

Ключові слова: Орест Новицький, Київська духовна академія, філософсько-світоглядні погляди.

* * *

УДК 141,7

Бойко М. П., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та історії України, Дніпровський державний технічний університет (Україна, Кам'янське), gileya.org.ua@gmail.com

ФІЛОСОФСЬКО–МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИЗРІВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

Досліджується проблема становлення філософсько–правових ідей в свідомості українців та формування специфічного наукового підходу, виходячи з аналізу, синтезу та висновків з розробки даної проблематики. Характерний акцент ставиться на вивченні стану українського суспільства та поєднання з проблематикою становлення правової свідомості в українцях та була проведена аналогія з світоглядно–правовими ідеями членів Кирило–Мефодіївського товариства та їх рекомендацій. Було підкреслено, що менталітет українців вироблювався конкретними варіативними історичними умовами та створення нової форми правих відносин, збереження основ традиційної культури та свободи. Вагомий внесок розвитку правосвідомості внесли окремі культурні діячі Кирило–Мефодіївського товариства: М. Гулак, М. Костомаров, Г. Андруський та інші. Зазначено, що морально–правові норми в українському менталітеті мають витоки з поваги українців до традицій предків та вироблення юридичних правил життя, згідно з вимогами міжнародних правових норм.

Ключові слова: філософське мислення, правова свідомість, правопорушення, федералізм, автономія, інтелектуальний потенціал.

Актуальність теми дослідження полягає у вияві складових домінант та принципів характеристик у становленні правової свідомості українців в контексті використання філософської методології та методично–теоретичних напрацювань з даної тематики. Дана проблема є сучасною та актуальною, зокрема, вивчення питання формування соціально–правових та світоглядно–філософських проблем були присвячені публікації українських мислителів: І. В. Бичка, М. Д. Богачевської–Хомяк, В. В. Винниченка, М. С. Возняка, Г. Ю. Грабовича, С. М. Грабовського, М. Гулака, І. М. Дзюби, Д. І. Донцова, М. П. Драгоманова,

О. Є. Забужко, Т. А. Зінківського, А. М. Катенка, М. В. Кашуби, М. І. Костомарова, В. С. Крисаченка, Ю. І. Липи, Є. М. Луняка, М. М. Розумного, М. Шлемкевича. Особливий акцент зазначено на поєднанні сучасних правових проблем нашого суспільства та проводиться аналогія з філософсько-правовими ідеями Кирило-Мефодіївського товариства.

Потяг українського суспільства до вільного розвитку пов'язаний з вкоріненням принципів демократії та дотримання правових принципів розширення прав людини. Це є принцип побудови майбутнього гуманістичного суспільства, обґрунтування якого спирається на теоретичні напрацювання вчених. Для будь-якої вченої людини міркування є звичайним станом прояву її сутності, бо мислити є постійний процес співставлення тих знань, які знаходяться у пам'яті та намагання використовувати їх при необхідності. Такий процес вираження своїх думок не завжди включає у своєму складі попередніх логічних конструкцій, які б привели до адекватного результату, скоріш за усе, мислення, зокрема філософське, є суб'єктивним процесом інтуїтивної роботи свідомості. Наукова інтуїція є методом пізнання та працює в тих умовах, коли науковий пошук не веде до спланованого результату, тобто до істини, бо істина по суті знаходиться в стані невизначеності для розуміння суб'єктом. Інтуїція має тонку сферу напруження вірогідних пошуків в глибинній структурі вивчаємого об'єкта, який зберігає стихійну та непередбачену ситуацію в той момент, коли він може проявити себе з незвичайної сторони, яка досі була невідомою, але залишається досить суттєвою, може дати принципово логіко-гносеологічний шанс до вияву справжньої природи предмету. Довгий час історичного розвитку людства, мислення було включено в речовий процес пошуку суті природного різнобарв'я та намагання людьми виявити сенс устрою світобудови. У предметно перевтілених комбінаціях, коли одна річ поступово переходить в інший стан, тобто, народжує іншу сутність або змінюється з часом, люди намагалися зафіксувати рух речей та ввели поняття часу. Час, як додаток до усвідомлення буття не має конкретної обумовленості, але він лежить в сутності структурно обумовлених змін та перехідних форм початку становлення речей, як необхідності у прояву суттєвих форм зародження, становлення в розвитку та шляху завершеності. Людина сприймає час як фіксацію у вирішенні певних дій, характерних для її вчинків, планування трудової діяльності та узгодження своїх біологічних ритмів до рівня соціальних вимог. Український вчений лікар-кардіолог Микола Амосов стверджував, що емоції для людини грають велику роль та на 50% визначають рівень сенсу її життя. Емоційна сфера у житті людини значить більше ніж її думки, бо відсутність позитивних емоцій впливає на сенс сприйняття буття, бо з обмеженням емоцій, людина приречена на вияв у неї депресивних станів, які можуть привести до втрати радості життя. При зменшенні рівня емоційного напруження, людина вразливіше сприймає стреси, які є супутником деструктивних відносин та визначаються проблемними ситуаціями поведінки, дій, думками в багатовекторних суспільних відносинах. При соціальних деструкціях відбувається складний перелом

у свідомості людей, їм вважається, що вони втрачають внутрішню лінію орієнтації, а суспільні процеси входять в кризовий стан. В. Винниченко вважав, що соціальна і економічна нерівність, яка розвивалася в українських громадських колах вела до національних суперечностей та збуджувала індивідуальне почуття боротьби. Тому людина, завжди, у таких суперечливих обставинах вважала себе егоїстичною та самотньою, бо в людях: «Не тільки інстинкт егоїзму почав гіпертрофуватися, але й усі інші психічні функції почали деформуватися, калічитися. Формуватися мораль людей яка заснована на нових аморальних обставинах життя. Тому такі стани, які не могли бути у первісних людей, наприклад: суперництво, заздрість, ворожнеча, боротьба, жорстокість, підступництво, насильство почали виникати, укорінюватися і ставати немов би, незвичайними, природними, законними» [1, с. 151].

Зразком духовно-соціальної депресії суспільства став крах СРСР та комунізму, бо нової ідеології ще було не розроблено, а демократичний курс українського суспільства й досі не є ідеологічно вивіреним. Демократія – це є не тільки ідеологія, а є політичний курс, направлений на перспективний розвиток та на стабільність суспільства. В демократичній системі панує поліформізм ідеологічних партій: правлячих, опозиційних, радикальних, консервативних, але вони, водночас, виступають національним феноменом демократичних змін. Національна ідея в Україні досі не стала домінуючою, бо досі не отримала державної підтримки, влада українським олігархів не є демократичним фактором для країни та не об'єднує регіони України. Так, мова, звичаї, традиції українців західного регіону України, не адекватно сприймалися східними регіонами України, котрі залишилися лояльнішими до наявності двомовності (російської та української), дружніми відносинами східних регіонів до росіян та їх бажання мати з ними економічні відносини, встановлювати родинно-сімейні зв'язки. Політична одномірність з боку українських «східняків» давала їм можливість духовного життя в двох культурному середовищі, бо українцям Донбасу вплив російського культурного середовища сприймався близько до серця та розуму, бо вони не усвідомлювали переваги європейських нахилів західних регіонів України. У такому рівні «східняки» тривалий час вважали себе «радянськими людьми» та трималися догматичних ленінських заповідей інтернаціоналізму, вірності марксистським ідеалам та не бажали так скоро вступати на шлях національних принципів усієї України, та й «справжніми» українцями (в мовно-культурному, традиційному сенсі) вони себе теж не вважали. Тут є дві причини того, що Україна, як держава досі не ствердилася на духовно-ідейному рівні, бо українці є переважно слов'янською народністю по своєму менталітеті: «Слов'яни не тільки думали використати освіту, як зброю до повстання, а, навпаки, просвіту вважали запобіжним засобом проти кровопролиття і насильства. Дух простоти і миролюбний християнський стан завжди були головною турботою слов'янців, і на більшість народних повстань в землях слов'янських вони дивились як на ворожу і шкідливу для слов'ян політику чужоземців» [2, с. 195].

З цього витікають два наслідки: а) Україна досі не має національної еліти, яка б мала рівень зрілої

культурної самоідентичності, була патріотично налаштована (не тільки в націоналістичному сенсі) та дбала про народні інтереси та добробут громадян. Українську владу очолюють політики, які мають особистий інтерес знаходитися при владі та використовувати службове положення заради особистих інтересів – збільшуючи свої персональні доходи. Для них Україна є «політичним проектом» а не як держава вільних та заможних людей. Представники української влади мають обмежені та націлені на особисте благо інтереси, вони досі не відстоюють загальнонаціональні інтереси, бо вони для них є неосмисленими та неперіоритетними, а можливо є й ворожими, як це, зокрема, стосується для колишньої партії регіонів, партії комуністів та партії соціалістів. Кирило-мефодіївці ставили першочерговою задачею, вирішували перспективу створення демократичного союзу слов'янських народів, за це у свій час виступав І. Савич: «...який гаряче доводив необхідність знищення в Росії монархічного образу управління і намагався відродити народне правління з представницькою формою» [6, с. 10]. Сучасна українська держава недостатньо фінансує національні культурні проекти, наукову діяльність, які, по суті, складають духовний капітал нації. Українська номенклатура вважає, що культура та наука можуть розвиватися тільки на основі внутрішнього патріотизму, особистій самовідданості українських діячів. Досвід останніх подій показує, що наукова та культурна сфера в Україні нерозвинута, фінансування майже мізерне, тому й працювати українським діячам на благо України не є принциповим. Щоб ліквідувати такий стан падіння духовності та інтелектуальності українців, слід направити значні кошти для фінансування у цій сфері можливо в розмірі 20–40% держбюджету, тільки тоді буде отримано значний духовний капітал для України. Тоді кадри, на які витрачаються державні кошти для їх навчання, будуть залишатися на батьківщині та принесуть їй духовний прибуток; б) відсутність філософської концепції розвитку країни, бо, якщо французькі філософи-просвітителі підіймали рівень свідомості громадян, це потім визвало конфлікт між дворянсько-королівською елітою та революційно настроєною буржуазією, котра революцією, як методом ліквідації свого антагонізму, знищила королівський абсолютизм та побудувала основи федералізму, автономізму. М. Костомаров розвивав федеративний принцип міжнародних відносин, як внутрішній уклад федерації і принцип функціонування кожної автономії: «У всіх частинах федерації передбачалися однакові основні закони і права, рівність ваги, міри і монет, відсутність митниць і свобода торгівлі, загальне знищення кріпосного права і рабства в будь-якому вигляді, єдина центральна влада, яка б відповідала за зв'язки зовні союзу, військом, флотом. Але повинна бути повна автономія кожної частини по відношенню до внутрішніх установ, внутрішньому управлінню, судочинства і народній освіті» [3, с. 474–475].

Що ж стосується сучасної України, та які постають перед нею проблеми? Вона має потужний потенціал щоб стати стабільною країною, але в неї досі нереалізований потенціал, зокрема, у владних структурах знаходяться незмінні керівники, які не генерують реформаторських проєктів, а намагаються модернізувати мало-перспективні проєкти: побороти корупцію, провести

люстрацію, підняти соціальні стандарти, тощо. Ці правові проєкти є актуальні, але ніхто не знає, як їх реалізувати, хто їх буде здійснювати, і кому вони взагалі потрібні. Українці намагалися використовувати законодавчі основи управління та формували свою формулу правової державності, як писав М. Костомаров: «Слов'янщина хоч і терпить неволю, та не її сотворила, бо цар, і панство не слов'янським духом сотворено, а німецьким або татарським. І тепер в Росії хоч і є деспот цар, однак він не слов'янин, а німець, так і урядники у нього німці; отого і пани хоч і є в Росії, та вони швидко перевернуться або в німців, або у французів, а істинний слов'янин не любить ні царя, ні пана, а любить і пам'ятає одного бога Ісуса Христа, царя над небом і землею» [4, с. 29]. Але українці звикли покладатися на владу та чекають від неї розумної ініціативи, але державні чиновники не мають рівня державно-менеджерських здібностей, бо реалізують власні цілі: матеріально-фінансового збагачення та утримання владного положення, вони порушують юридичні норми, і цим не виконують державних обов'язків. Тому влада живе своїми інтересами, зокрема, займається створенням своїх стандартів, способу життя, а народ завжди чекає, доки ним будуть управляти розумні та чесні управлінці. Зарплата таких чесних чиновників повинна бути гідною, але їй відповідальність за розумне ведення справ та сумлінне виконання своїх обов'язків повинно контролюватись суспільством з боку дії правових норм. Повинні проводитися в межах кварталу опитування населення думку про конкретного управлінця, його звітування перед виборцями та необхідно складати їх менеджерський рейтинг кожний рік. Якщо його рейтинг низький та продовжує падати, його повинні переобрати на конкурсній основі в найближчий термін. В українській ментальності відсутні принципи цивілізованої державності, бо досі держава, як організуюче начало, є неавторитетною для внутрішньої організованої натури українців. Жити та працювати заради державних інтересів означає для українців задаром витрачати свою енергію, краще справу управління слід довірити владолюбцям. Поняття само організованості є зазначене в українській психології, і є необхідністю працювати на своє благо, принаймні, це приносить конкретний результат. Українцям складно приймати державні справи як свої особисті, бо влада представляє форму бюрократичної структури, український чиновник намагається виділитися своїм іміджем над своїм народом і дбає про свій державний статут та збільшує матеріальне положення, не споглядаючи на те, що тим самим концентрує на себе соціальний тиск невдоволення населення. Населенням можуть вважати себе ті соціальні групи, які зайняті в сфері матеріального виробництва і обслуговування, але для роботи такого складного механізму як суспільне буття, тут потрібно мати інформаційно-менеджерське управління, тобто, активне та професійне корегування діяльності суспільного механізму. В такому механізмі стоїть проблема забезпечення елементарних потреб виробника, щоб він мав можливість працювати як механізм в системі функціональних повноважень та ефективно віддавав свій час (особисте життя) на служіння колективному інтересу. Коефіцієнт успішного управління має окреме

значення, є функцією успіху в юридичному та соціальному сенсі для благополуччя кожної людини. На думку М. Гулака, правознавці повинні створити такі закони, які б займалися проблемою знищення соціального рабства, тому слід: «Присвятити себе до вивчення вітчизняних законів, я не міг не впевнитися в тому, що тільки ґрунтове вивчення законів і побуту усіх гілок великого слов'янського племені доведуть до бажаних результатів» [5, с. 131]. Це є закон соціальної конкуренції, – де існує ствердження різноманітних можливостей досягнення правових, соціальних, фінансових стандартів, закладених у природних здібностях людей – займати місце серед конкретно налаштованих людей на творчу працю. Соціальна конкуренція має межі в між людських відносинах, коли між колегами відбувається певна інтелектуальна інфантильність за станом близькості службовця до керівництва, щоб доказати свою прихильність, і цим свідомо зменшувати свою інтелектуальну потенційну енергію та нести користь суспільству. Лідер колективу підбирає собі такі кадри, які б допомогли йому робити спільну справу та на яких він міг би спиратися. Керувати колективом, з боку менеджера, вимагає дії принципу прямих наказів і доведення їх до свідомості цих певних представників структурних підрозділів, які повинні наказ, як волю керівника (шефа), виконувати з такою директивною, яку побудував у своїй свідомості вищий керівник. Підлеглі, завжди знаходяться на межі та бажать: а) доказати особисту вірність керівнику та безумовного виконання його наказів; б) боротьба та витиснення своїх конкурентів, яким благоволить шеф, бо для утримання свого посадового місця необхідно плести інтриги та доводити, що суб'єкт функціонує з певною користю. Професійна конкуренція виявляє кращі здібності людей задля ефективної роботи системи, вона виживає інтелектуальні та психологічні сили з працівників, а тому, при жорсткій системі управління фізичний та психологічний ресурс людський швидко вичерпається. Міжперсональна конфронтація показує рівень напруги в людських відносинах, бо ця конфронтація концентрується в суперечностях самого суб'єкта. Суб'єктивні суперечності є принциповим імперативом вийти за межі незадоволеності своїм економічним, психологічним становищем, бо жити як усі люди – це є рівень буття, який є встановлений соціальними стандартами. Для перспективної людини є можливість стати на вищий щабель, завдяки своєму інтелекту та використанню нею матеріального ресурсу для покращення своїх інтелектуальних здібностей (якщо займатися теоретичною наукою), або збільшувати фінансові накопичення (якщо займатися перспективною науковою роботою, бізнесом). Суспільство, яке надає можливості розвиватися інтелектуальним здібностям людей, буде мати перспективу прогресувати. Так прогрес американського та європейського суспільства полягає в тому, що вони високо цінують теоретичний рівень інтелекту і використовують потенціал в нанотехнологіях і від цього отримують інтелектуальний результат. Мало позитивного у цьому сенсі можна сказати про Україну, де існує некомфортна атмосфера для роботи інтелектуальних працівників: відсутність фінансування наукових проєктів, низька заробітна плата, обмеженість проведення якісних показників наукових

конференцій, що принципово знижують прибуток інтелектуального внеску українців в світовий розвиток. Це залежить від того, що матеріально-фінансовий потенціал в Україні знаходиться в руках невеликої групи людей, які гроші прокручують заради особистих інтересів (цим накопичують персональний фінансовий капітал), бо не фінансують загальнонаціональні проєкти в сфері культури, науки, освіти. У психології українських бізнесменів закладені несвідомі ознаки, стосовно фінансування національних технічних проєктів, які стосуються виробництва інтелектуальної продукції, вони міркують суб'єктивно, згідно формулі, якщо ми вклали гроші в новий проєкт, то що з цього будемо мати на даний час а не в перспективі для усієї України. Існує невіра до власного національного виробника інтелектуальної продукції, тому в Україні не існує власних автомобілів, але є безліч іномарок, немає власного радіо і телепродукції, але майже кризь продаються телевізори, автомобілі, побутова техніка з іноземними брендами. Це означає, що імпортування технічної продукції із-за кордону не дає можливостей розвитку вітчизняної продукції, а тому й та інтелігенція, котра формується в Україні від'їжджає за кордон та збільшує прибутковість закордонних фірм, корпорацій.

Роблячи висновок, слід визначити такі перспективні проблеми: а) створення деполітизованого суспільства; б) перевага права над політикою та бізнесом; в) підняття інтелектуального рівня населення з допомогою багатовекторності в освіті та практично-державною спрямованістю освіти; г) демократизацію в управлінні владою на конкурентній основі, де професіоналізм, справедливості, комунікабельність повинні мати перевагу.

Список використаних джерел

1. Винниченко В. К. Відродження нації / В. К. Винниченко. – К.: 1990. – Т.1. – 348 с.
2. Гуревич З. «Молода Україна» до 80-х роковин Кирило-Медодійського братства / З. Гуревич. – К.: Держвидав України, 1928. – 146 с.
3. Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Н. И. Костомаров. – К.: Наукова думка, 1992. – 512 с.
4. Костомаров М. И. «Закон Божий» Книга буття українського народу / М. И. Костомаров. – К.: Либідь, 1990. – 39 с.
5. Семевський В. И. Микола Гулак / В. И. Семевський. – Санкт-Петербург, 1907.
6. ЦГИАМ. – Ф. III. – Отд. 109. – 1 экз. 81. Гл. 9. – 30–35.

References

1. Vynnychenko V. K. Vidrozhennja nacii' / V. K. Vynnychenko. – K.: 1990. – T.1. – 348 s.
2. Gurevych Z. «Moloda Ukrai'na» do 80-h rokovyn Kyrylo-Mefodii'vs'kogo bratstva / Z. Gurevych. – K.: Derzhvydav Ukrai'ny, 1928. – 146 s.
3. Kostomarov N. I. Avtobiografija. Bunt Sten'ki Razina / N. I. Kostomarov. – K.: Naukova dumka, 1992. – 512 s.
4. Kostomarov M. I. «Zakon Bozhij» Knyga buttja ukrai'ns'kogo narodu / M. I. Kostomarov. – K.: Lybid', 1990. – 39 s.
5. Semevs'kyj V. Y. Mykola Gulak / V. Y. Semevs'kyj. – Sankt-Peterburg, 1907.
6. CGIAM. – F. III. – Otd. 109. – 1 jekz. 81. Gl. 9. – 30–35.

Boiko N. P., candidate of philosophical sciences, assistant professor of philosophy and the history of Ukraine, Dnieper State Technical University (Ukraine, Kamenskoe), gileya.org.ua@gmail.com

Philosophical and methodology aspects of national maturation identity

In this publication the problem of formation of philosophical and legal ideas in the minds of Ukrainian and formation of specific scientific approach, based on analysis, synthesis and conclusions on the development of this problem. The

characteristic emphasis on the study of Ukrainian society and the combination of problems of formation of legal consciousness of Ukrainians and was made an analogy with ideological and legal ideas of members of the Cyril and Methodius and their recommendations. It was stressed that Ukrainian mentality tested variant specific historical conditions concerning the establishment of a new form of legal relationship and preserving the foundations of traditional culture and freedom. An important contribution to the development of justice made some cultural figures Cyril and Methodius, M. Gulak, M. Kostomarov, D. Andruskyj and others. Indicated that the moral and legal norms in the Ukrainian mentality with respect to the origins and traditions of their ancestors to develop legal rules of life in accordance with international law.

Keywords: philosophical thinking, legal consciousness offense federalism, autonomy, intellectual potential.

* * *

УДК 1:005.591

Дроботенко М. О.,
кандидат філософських наук, докторант кафедри
філософії, Харківський національний
педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди
(Україна, Харків), Marushka85@i.ua

ФІЛЬМ ЯК ФІЛОСОФІЯ

Є два ключових аспекти, в яких середовище фільму і дисципліна філософія можуть перетинатися. По-перше, філософія фільму є визнаною субдисципліною, яка задає філософські питання про природу фільму. По-друге, більш спірне уявлення про фільм як філософію передбачає, що самі фільми можуть підіймати філософські питання, і можуть внести свій внесок до цілого ряду філософських дискусій. Для філософії фільм є одним з способів саморозуміння, виконує роль культурної саморефлексії філософії та філософських ідей. Модель «фільму як філософії» ґрунтується на розумінні, що будь-який акт перегляду – навіть той, який починається у приватному порядку, в стані захоплюючої взаємодії з вигаданими персонажами – має потенціал до створення суспільно та особистісно значущих смислів. В освітньому просторі ця важлива теоретична проблема знаходить своє вираження у створенні та розробці окремих освітніх програм та навчальних курсів. Звертаючись до зарубіжного досвіду освітньої практики можна стверджувати про становлення специфічного освітнього синтезу філософії – кіно.

Ключові слова: філософія, фільм, «фільм як філософія», феноменологічний досвід фільму, навчальна програма, освітній синтез.

Філософія – як трансмедійне явище може виражатися через різні засоби, навіть якщо історично розвивалася як усна і писемна творчість. Трансмедіальність означає «медіа–неспецифічні явища, які можуть бути застосовані в різних засобах масової інформації за допомогою виразу доступного для кожного середовища, у той час як припущення про конституювання вихідного носія неможливо або не має значення» [16, с. 66]. Поняття трансмедіальності уможливорює обговорювати конкретну конфігурацію філософських ідей, яка виражається через фільми, необхідність (але з можливістю) їх оцінки своїми колегами з письмовим оздобленням [16, с. 66]. Відтак, для філософії фільм є одним з необхідних способів саморозуміння, виконує роль культурної саморефлексії філософії та філософських ідей.

Є два ключових аспекти, в яких середовище фільму і дисципліна філософія можуть перетинатися. По-перше, філософія фільму є визнаною субдисципліною, яка задає філософські питання про природу фільму. Тут філософська практика уточнення концепцій та вивчення абстрактних проблем бере фільм у якості об'єкта. По-друге, більш спірне уявлення про фільм як філософію передбачає, що самі фільми можуть підіймати філософські питання, і можуть внести свій внесок до цілого ряду філософських дискусій. При цьому об'єкт дослідження може бути різним: епістемологічні проблеми скептицизму, метафізична проблема

особистої ідентичності або етичні проблеми. Але за такого підходу сам фільм бере участь у філософському дослідженні. Відтак, на рівні теоретичної рефлексії нині розрізняються «філософія фільму» та «фільм як філософія» (або як іноді називається «фільмософія» (filmosophy)).

Лівінгстон стверджує, що інтерес до фільму як до витвору мистецтва, і інтерес до фільму як філософії перебувають у конфлікті. Інтерес до фільму як мистецтва є інтересом до його теми, стилю, засобів, характерних для середовища. Це рідко вимагає привнесення необхідного філософського фону, який є вкрай важливим при розгляді фільму як філософії. Філософський інтерес до фільму передбачає його використання в якості ілюстрації філософських ідей. У зв'язку з цим важливим є як артикулюється зміст фільму (якщо зміст є філософським, то це вимагає певної філософської концептуалізації). Проте, важливим питанням методологічним питання є: що є предметом дослідження – філософських зміст фільму чи власне фільм як ілюстрація філософської ідеї.

Феноменологічний та аналітичний філософські підходи по-різному відповідають на питання, чи можуть фільми бути засобом вираження філософії та інструментом філософування. Деякі філософи, які працюють у феноменологічній традиції стверджують, що фільм однозначно підходить для філософування, є ефективним середовищем розкриття важливих філософських проблем [див. 2]. Інші філософи, працюючи у феноменологічній традиції дослідили, що філософські питання займали центральне місце в роботі окремих кінематографістів. Є, наприклад, Гайдеггерівське, Мерло-Понтійське, і навіть Ніцшеаске прочитання фільмів Терренса Маліка, почасти натхнені його феноменологічною підготовкою, а почасти відкритими філософськими роздумами голосу за кадром в його більш пізніх фільмах та багатозначним характером його кінематографічного стилю [див. 3]. У таких випадках багатозначність може мислитися як ресурс для вивчення філософських тем, що втілює в собі можливість запитування, діалогу й критичної характеристики деяких філософських текстів. Малхолл стверджує, що деякі фільми слід розглядати не як прості ілюстрації філософських питань, але, як розмірковування та оцінку думок і аргументів, як мислення серйозно і систематично про них, як це роблять філософи. Такі фільми не сировина філософії, ні джерело для її орнаментативності; вони є філософськими вченнями, філософією у дії. – фільм, як філософствування [8, с. 4].

Аналітична традиція в дусі скептицизму підходить до проблем пізнавальної цінності мистецтва загалом, тому присутнє деяке скептичне ставлення до думки, що фільм може слугувати засобом філософування, адже фільми мають сумнівну епістемологічну надійність, адже оповідає вигадані сюжети [19, с. 191–200; 14, с. 163–167]. Мистецтво, на думку Столніца ніколи не підтверджує істини. Скептичне сприйняття кіно передбачає позитивну оцінку використання фільму в якості популярної й доступної форми ілюстрації або презентації філософських ідей, однак, заперечує, що фільм може відігравати активну роль у розвитку філософської дискусії. Вважається, що він є пасивним інструментом, який філософи могли б використовувати

для спілкування щодо уже існуючих філософських проблем, або в якості матеріалу для застосування теорії [див. 6].

Д. Гудінаф припускає, що існує чотири способи аналізу взаємозв'язку філософії та кіно. По-перше, філософ «може цікавитися самим кіно, технологіями та процесами, соціальними смислами перегляду фільмів». При цьому розглядаються, насамперед, соціологічні проблеми, що впливають з історичних міркувань філософії щодо кінематографії, ця категорія також, містить різні дискусії торкаються онтології кіно, в якій обговорення часто розгортаються щодо технологій в роботі над фільмом; такі аргументи також лягли в основу класичної теорії кіно. По-друге, вчені, зацікавлені в паралелях між кіно та філософією та використанням фільмів як «ілюстрації філософських тем і питань», зокрема таких фільмів, як «Матриця», які не стільки впроваджують нові ідеї, а діють як показник існування філософських дискусій, неявно направляючи зацікавленого глядача в бік філософських текстів, щоб допомогти експлікувати фільм, не привносячи нічого нового до розуміння або поглиблення філософського дискурсу. По-третє, фільм може зробити явне використання філософії як змісту. Це пов'язано з другою категорією, але більш конкретно. Тут дослідник не має на увазі тільки такі фільми, як «Матриця», а також фільми, які, часто у формі розмовного діалогу або представлених осіб філософів, але певну філософію як явний і конкретний зміст. По-четверте, дослідник визначає таке ставлення до взаємозв'язку фільмів та філософії, яке ґрунтується на ідеї що саме кіно може функціонувати «як філософія, як і в якомусь сенсі робить філософію». При цьому фільм функціонує як щось більше, ніж показник вже означених філософських проблем, і вивчення таких фільмів не повинно бути обмежене питаннями соціології та онтології (хоча це, звичайно, може спиратися на ці питання, якщо це доречно). Сам фільм вносить щось своє до того, що історично відоме як філософування [див. 4]. С. Рибін додає ще і п'ятий підхід – онтологічний – це соціологічний, онтологічний, ілюстративний розгляд явного філософського змісту в фільмах, та ідея «фільму як філософії» [15, с. 47]. У той час як філософія фільму займається філософським дослідженням фільмів, обговоренням філософських проблем, пов'язаних з фільмом, його характером, ефектами та цінностями, «фільм як філософія» розглядає сам фільм як спосіб філософування, спосіб реалізації та практики філософії. Теза «фільм як філософія» передбачає, що деякі фільми, послугуючись виключно інструментарієм кінематографії, можуть здійснити значний внесок у розвиток філософії, настільки ж вагомий як і виражений у мові (усній чи письмовій).

Вивчення фільмів як філософії та їх потенціалу як засобу вираження філософських думок та методу філософування також актуалізується через зміну характеру та функцій дискурсу у сучасному світі. Поява нових засобів масової інформації від винаходу фотографії до сучасних мультимодальних засобів масової інформації, таких як Інтернет, значно змінює форми і способи дискурсу, і ці нові ЗМІ дають вираз «сили» або «потенції» філософській думці, які не знайшли вираження (через історично старіші засоби

вираження) раніше. Р. Сіннербрінк оцінює фільм–філософію як «естетичне, саморефлексію, інтерпретаційний підхід, який ставить філософію у діалозі з фільмом в якості альтернативного способу мислення» [17, с. 29]. Для Р. Сіннербрінка, фільм–філософія «ставити під сумнів загальні тенденції щодо філософськи привілейованої концептуальної теоретизації над естетикою фільму», а фільм–філософія уможливує експериментування з формами філософування та вираження філософії, є певною формою взаємодії з філософією після філософії та після фільму. Таким чином, Р. Сіннербрінк розвиває підхід «мислення з фільмом» [17, с. 26–37], принаймні, двома способами: по-перше, за допомогою фільму, щоб досліджувати нові способи (концептуального) мислення і, отже, як натхнення писати філософськи, і, по-друге, за допомогою фільму як засобу вираження думок. Замість того, щоб намагатися знайти способи порівняння фільму та філософії, слід швидше спробувати реконцептуалізувати філософію таким чином, що кінематографічне стало одним з природних можливих способів вираження філософської думки. «Філософію можна знайти всюди, де фігурація (оформлення) кує уявні шляхи, створює нові концепції і відкриває нові перспективи, вона може набути будь-якої форми або комбінації форм: візуальної, вербальної і / або звукової, і відбувається скрізь і в будь-якому місці», – стверджує К. Кітлі, та пропонує «реконцептуалізувати філософію як думку в образі». На думку дослідниці, філософія не визначається як загальне, абстрактне, раціональне, залежне від логічних аргументів, «філософія є «місце, де думка образна» [5, с. 294–295].

Т. МакКлеланд аналізує як фільм може внести свій внесок у філософію, а також припускає, що перешкоди, з якими стикаються при розумінні фільму як філософії найбільш ефективно подолати, коли фільм бере участь рефлексивно у філософії фільму. Вигадані наративи, як стверджується можуть задавати напрямки для важливих когнітивних пошуків, якщо вони функціонують як мисленнєві експерименти [7]. Мисленнєві експерименти самі по собі є короткими уявними наративами, які, як стверджується є інструментом для розвитку пізнання в різних галузях науки. Окрім того, мисленнєвий експеримент є загальновизнаним інструментом філософування, особливо у рамках аналітичної традиції, і розглядається як внесок до розвитку філософського дискурсу, інструмент розширення та поглиблення розуміння важливих філософських проблем [1]. Відтак мисленнєвий експеримент може слугувати аналітичним інструментом для фільму в якості філософського засобу вираження ідей, Проте таке ставлення не є єдиним, чимало теоретиків визначають, що цілі і завдання кінематографічних наративів підтримують їх здатність функціонувати як філософії. Адже у той час як філософські (наукові) мисленнєві експерименти є пов'язаними сюжетно розрідженими фікціями, з мінімумом деталей, вигадані наративи, чи то літературні, або кінематографічні, перенасичені деталями. Ця відмінність особливо дається взнаки при визначенні мети оповіді [18, с. 33–42].

Погляд на «фільми як філософію» має важливе значення, оскільки уможливує розширити наше уявлення про те, як фільм пов'язаний з ідеями минулого,

що він не просто ілюструє ідеї, що існували раніше, а одухотворює їх в досвіді кіно, що водночас відбувається взаємодія (діалог) між персонажем та конкретним етичного імпорту наших абстрактних понять. Цей діалог з фільмами перетинається в деяких ключових моментах, історичних ситуаціях персонажів на екрані, і тому будь-які поняття, які ми виробляємо під час і після нашої взаємодії з персонажами в нашому досвіді фільму, тому є викликом моральній відповідальності, адже породжує ситуацію розмірковування про наш досвід емпатії, коли ми продукуємо смисли.

Модель «фільму як філософії» ґрунтується на розумінні, що будь-який акт перегляду – навіть той, який починається у приватному порядку, в стані захоплюючої взаємодії з вигаданими персонажами – має потенціал до створення суспільно та особистісно значущих смислів. Ці смисли починаються в акті перегляду себе, в якому емоційно-чуттєва взаємодія з вигаданими світами породжує етичну реакцію з наслідками для власного життя та діяльності. Розвиток сюжету, плинність зображень витісняє будь-які спроби статично освоїти світ. Спостерігаючи фільми, як і читаючи філософські тексти, людина може переживати себе в іншій ролі, бути тим, ким вона не є.

Філософський потенціал фільму пов'язаний з ретельною взаємодією глядача з оповідною формою фільму (це, перш за все, взаємодія з персонажем), і як така є в першу чергу ефектом оповідної структури, яка має справу серйозно з філософськими проблемами у проникливий спосіб. Для того, щоб фільми функціонували «як філософія» – тобто, не тільки в якості ілюстрації вже визначених філософських проблем або як засіб для вивчення соціологічних та онтологічних питань, пов'язаних з фільмом, які можуть представляти філософський інтерес – він повинен в якомусь сенсі бути зрозумілим як «перегляд фільму як філософування, як участь у філософії». Відбувається дислокація філософського акту: філософія супроводжує рефлексію після перегляду фільму як досвід фільму та безпосередній перегляд фільму.

Взаємодія з фільмом передбачає не лише час безпосереднього споглядання, представлені смисли заломлюються і представляються крізь призму складної форми оповіді та стилю, що уможливають генерувати ідеї через здійснення саморефлексії чуттєвого досвіду перегляду того чи іншого фільму. Такий феноменологічний досвід фільму уможливує подальше розуміння мінливості змісту фільмів, зображуваного в ньому світу та проведення паралелей з власною кінцевою ситуацією в історії, що передбачає також залучення й філософських смислів. Така взаємодія і таке відображення часто призводять до мовленнєвого вираження та інтерпретації, які генеруються за допомогою звернення до філософії і досвіду фільму, і таким чином, спонукають людину бути уважною до вирішення етичних і концептуальних аспектів кожного (і фільму, і філософії), залучаючи глядача до філософського діалогу.

У свою чергу, феноменологічний досвід кіно супроводжується також тим, що можна назвати пост-кінематографічним мисленням. Центральне місце в пост-кінематографічному мисленні займає герменевтична діяльність, прояснення сенсу фільму

за допомогою відображення на досвіді фільму і розширення і вироблення смислів, які тільки зароджуються в досвіді фільму. Замість того, щоб функціонувати як вже закінчені філософські трактати у формі кіно, або як трансцендентні бачення світу, які прагнуть оволодіти дійсністю, фільми творчо виражають те, що ще належить думці. У цьому полягає їхня діалогічність; філософія зароджується у фільмах. Символи осмислюються глядачами, які не є професійними мислителями, але вони цікавляться світом і ставлять про нього питання.

В освітньому просторі ця важлива теоретична проблема знаходить своє вираження у створенні та розробці окремих освітніх програм та навчальних курсів. Звертаючись до зарубіжного досвіду освітньої практики можна стверджувати про становлення специфічного освітнього синтезу філософії – кіно. Адже вивчення філософії та кіно уможливує взаємодіяти з основними світовими філософіями і мислителями поряд з вивченням фільмів усіх жанрів. Це включає в себе не тільки вивчення філософії і філософів, але також формування власних ідей для постійного діалогу. Для прикладу, навчальний курс «Філософія і кіно», як зазначається у пояснювальній записці, покликаний аналізувати і критично оцінювати різні філософські теми і проблеми, з допомогою візуального середовища фільму. З цією метою, філософські тексти і нариси інтегровані з перегляду фільмів. Тривалість навчання охоплює 15 тижнів, протягом яких студенти в групах, або поодиночі дивляться вибрані викладачем фільми, читають філософські першоджерела (наприклад, С. Керкегор «Страх і трепет», С. Мілль «Про свободу. Підпорядкування жінок», С. де Бовуар «Друга стаття»). Навчання організоване як семінар, орієнтований на обговорення і вивчення текстів. Для полегшення обговорення студенти пишуть щотижневі есе на задану тематику, завершується курс написанням курсових робіт [див.: 9].

Навчальний курс «Філософія через фільми» підіймає такі важливі питання як, що означає для фільму бути філософським, яким чином фільми відіграють роль у розвитку філософського дискурсу, яким чином фільми репрезентують і поставляють філософські аргументи, відображають уявні експерименти. Цей навчальний курс спрямований на ознайомлення з філософськими ідеями фільмів, аналізі чи можливе філософування через кіно, чи є кіно новітнім гібридним жанром філософського тексту. Навчальний предмет передбачає вивчення філософських дискусій щодо питань, чи володіють фільми функціональним потенціалом запропонувати філософську ідею, з'ясування того, у якій мірі естетика фільму сприяють просуванню філософської рефлексії. Поряд з цими теоретичними проблемами щодо філософської цінності фільму, курс також досліджує філософські теми кінематографічних робіт філософів. Цей навчальний модуль оцінюється есе і короткою відео-презентацією, яка уможливує порівняння різних стилів і жанрів філософування [див.: 13].

Навчальний курс «Філософія наукової фантастики в кіно» (4 кредити) на основі ретельного перегляду і поглибленого обговорення (у класі і он-лайн) досліджує, чи можна використовувати деякі з кращих науково-фантастичних фільмів у якості філософських текстів,

щоб досліджувати і оцінювати себе, і більш широко стан людства, та різноманітні наукові уявлення щодо подальшого розвитку людської цивілізації [див.: 12].

У деяких освітніх закладах Швеції на весну 2017 року також запланований курс «Філософія і кіно», який пропонує вступ до популярних творів західного кіно і їх зв'язок з класичними текстами філософії. Тексти включають в себе деякі з відомих творів Аристотеля, Руссо, Локка, Ніцше, Маркса і Фуко, а також відповідні вторинні тексти. Курс являє собою філософський аналіз в контексті кіно і обговорює, в якому ступені основні аргументи текстів представлені або відображені у фільмі про який йде мова, поряд з філософськими особливостями фільму самого по собі. Курс також надає інструменти, які необхідно набуті, щоб прочитати фільм з точки зору його змісту і структури [див.: 11].

У графстві Кент (Великобританія) здійснюється підготовка за спеціальністю «Фільм і філософія», терміном навчання на 3 роки. Вона є цікавою і складною комбінацією, яка забезпечує критичне розуміння фільму, як популярної розваги, промисловості та художньої форми. Філософія і кіно є предметами, які вимагають теоретичної дисципліни, уяви, уміння аналізувати складні тексти і спілкуватися чітко і талановито. Для розвитку і підтримки подібних навичок, студентам пропонується додаткові курси, у тому числі щодо цінності мистецтва і суспільної моралі та національної ідентичності і політики. Філософський блок у цьому навчальному плані передбачає вивчення наступних предметів – «Вступ до філософії: знання і метафізика», «Логіка», «Метафізика», «Сучасна теорія пізнання», «Філософія релігії», «Філософія медицини», «Філософія мови», «Філософія духу і дій», «Філософія когнітивної науки і штучного інтелекту», «Метафізика», «Політична філософія», «Справедливість, насильство і держава», «Трагедія людського розуму: «Критика чистого розуму» Канта», «Континентальна філософія», «Феміністська філософія», «Філософія і математика», «Філософія праці», «Філософські першоджерела», «Релігієзнавство та філософія в класі» (30 кредитів), «Нормативна етика» [див.: 10].

Таким чином, фільм може бути філософським у різних формах. Сюжети у наративних фільмах можуть слугувати ілюстрацією важливої філософської проблеми; фільм може також представляти філософські ідеї через філософський діалог, пропонуючи ці ідеї у привабливій доступній формі. В освітньому просторі ця важлива теоретична проблема знаходить своє вираження у створенні та розробці окремих освітніх програм та навчальних курсів.

Список використаних джерел

1. Carroll N. The Wheel of Virtue: Art, Literature, and Moral Knowledge // Journal of Aesthetics and Art Criticism. – 2002. – 60 (1). – P.3–26.
2. Cavell S. The World Viewed. 2nd edition. – Cambridge MA: Harvard University Press, 1979.
3. Davies D. (ed.) The Thin Red Line // Philosophers on Film. – London and New York: Routledge, 2008. – P.1–9.
4. Goodenough J. A Philosopher Goes to the Cinema // Film as Philosophy: Essays in Cinema After Wittgenstein and Cavell. – New York: Palgrave Macmillan, 2005.
5. Keathley C. Trapped in the Affection Image: Hollywood's Post-Traumatic Cycle (1970–1976) // The Last Great American

Picture Show: New Hollywood Cinema in the 1970. – Amsterdam: Amsterdam University Press, 2004. – P.293–309.

6. Livingston P. Cinema, Philosophy, Bergman: On Film as Philosophy. – Oxford: OUP, 2009; Carroll N. Philosophising Through the Moving Image: The Case of Serene Velocity // Journal of Aesthetics and Art Criticism. – 2006. – Vol.64. – P.1.
7. McClelland T. The philosophy of film and film as philosophy.
8. Mulhall S. On Film, 1st edn. – London: Routledge, 2002.
9. Philosophy 398: Philosophy and film [Electronic resource]. – Access mode: <http://orion.it.luc.edu/~jward/courses/phil398.htm>
10. Philosophy and Film – BA (Hons) [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.kent.ac.uk/courses/undergraduate/323/philosophy-and-film>
11. Philosophy and Film [Electronic resource]. – Access mode: <https://liu.se/utbildning/kurs/721G27?l=en>
12. Philosophy of Science Fiction in Film University of Oregon [Electronic resource]. – Access mode: <https://casprofile.uoregon.edu/sites/casprofile2.uoregon.edu/files/PHIL%20199%20Syllabus.pdf>
13. Philosophy Through Film. Social Sciences Philosophy Department of Philosophy. Undergraduate study 2017/18 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/philosophy/studywithus/ugstudy/modules/philosophythroughfilm>
14. Russell B. (2000). The Philosophical Limits of Film // Film and Philosophy. – 2000. – Vol.11. – P.163–167.
15. Rybin S. M. The Historical Thought of Film: Terrence Malick and Philosophical Cinema. – The faculty of the College of Fine Arts of Ohio University in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy, 2009. – 484 p.
16. Schmerheim P. A. Skepticism films: Knowing and doubting the world in contemporary cinema // University of Amsterdam. UvA-DARE (Digital Academic Repository). – 2013. – P.59–68.
17. Sinnerbrink R. A Heideggerian Cinema? // Malick T. The Thin Red Line // Film–Philosophy. – 2006. – №3. – P.26–37.
18. Smith M. Film Art, Argument, and Ambiguity // Journal of Aesthetics and Art Criticism. – 2006. – Vol.64. – P.33–42.
19. Stolnitz J. On the Cognitive Triviality of Art // British Journal of Aesthetics. – 1992. – Vol.32 (3). – P.191–200.

Drobotenko M. O., Ph.D. candidate, doctoral student of department of philosophy at H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Ukraine, Kharkiv), Marushka85@i.ua

The film as philosophy

There are two key aspects in which the film environment and philosophy as a discipline may overlap. First, the film philosophy is a recognized sub-discipline that asks philosophical questions about the nature of the film. Second, a more controversial idea of a film as philosophy assumes that films can raise philosophical issues and can contribute to a number of philosophical debates. For philosophy, a film is one of the necessary means of self-understanding, it serves as a cultural self-reflection of philosophy and a philosophical idea. The model of «the film as philosophy» is based on the understanding that any watching process – even the one that begins in private, as an exciting interaction with fictional characters – has the potential for creating significant social and personal meanings. In the educational area, this important theoretical issue is performed in developing the individual educational programs and training courses. Referring to the international experience of educational practice, it can be said that specific educational synthesis of philosophy has been formed – this is a film.

Keywords: philosophy, film, «the film as philosophy», phenomenological experience of the film, curriculum, educational synthesis.

* * *

УДК 1(091)

Павлишин Л. Г.,
доктор філософських наук, доцент, Тернопільський
національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка
(Україна, Тернопіль), lyudpavl@gmail.com

НІГІЛІЗМ: ЄДНІСТЬ ПЕСИМІСТИЧНОГО РОЗЧАРУВАННЯ ТА ВІРИ У МОЖЛИВІСТЬ ПОДОЛАННЯ ДИСГАРМОНІЇ ЖИТТЯ

Досліджено сутність нігілізму, причини нігілістичного ставлення представників неklasичного періоду філософії до світу, суспільства, духовного стану людини зокрема. Запропоновано певні шляхи подолання декадансу, нівелювання особистості в умовах суспільної кризи. У статті звучить думка про те, що нігілізм як заперечення існуючих цінностей, моралі є не лише

песимістичною констатацією занепаду; а й можливість побудови нового суспільного ладу, формування людини, для якої нема нічого неможливого, бо у неї достатньо сили для власної еволюції. Досліджено тлумачення поняття «нігілізм», його розуміння видатними мислителями-іраціоналістами. Продемонстровано значення переоцінки цінностей як необхідної умови побудови нової ціннісної шкали, зосереджено увагу на понятті «цінність», наголошено на актуальності даної проблематики, яка сповнює людину оптимістичною вірою у краще майбутнє.

Ключові слова: нігілізм, цінність, сенс життя, людина, духовний стан.

Проблема нігілістичного ставлення до оточуючої дійсності на кожному етапі розвитку суспільства є надзвичайно актуальною і такою, що потребує нагального вирішення. Її актуальність особливо загострюється у періоди становлення і зміцнення держави, у часи суспільних, економічних, політичних колізій. В загальному сенсі нігілізм – це заперечення, негативне ставлення до певних, а, можливо, навіть і до всіх сторін суспільного життя. Термін «нігілізм» використовують для характеристики різноманітних явищ, починаючи з деяких шкіл античної філософії, а саме: сократичні школи, кініки і закінчуючи сучасними філософськими течіями. Поняття «нігілізм» і похідні від нього вживаються і для характеристики неопозитивізму, для якого характерний історичний скептицизм, заперечення закономірностей суспільного розвитку, усіх попередніх філософських вчень і «традиційної» філософії як науки та ідеології. За даних обставин може виникнути запитання стосовно тотожності нігілізму та заперечення як такого. Проте це не зовсім так, адже поняття «заперечення» є ширшим, ніж «нігілізм». Заперечення внутрішньо властиве людській діяльності та свідомості, без нього неможливий ні розвиток, ні прогрес. Оскар Уайлд вважав, що без непокої немає прогресу. Заперечення традиційних норм має складну структуру. Детальніше трактування поняття «нігілізм» впливає з його етимології. Слово «нігілізм» утворено від латинського *nihil*, що означає ніщо. Розуміння нігілізму, так як його трактував Ніцше, характерне і для його послідовників як у Росії, так і в Західній Європі. В західноєвропейській філософії термін «нігілізм» відіграє значну, а іноді фундаментальну роль у філософських системах, які пов'язані з ніцшеанством та «філософією життя». Цікавим є те, що західноєвропейські автори, звертаючись до терміну «нігілізм», зазвичай використовують досвід ідейного життя Росії. Гі де Мопассан свою статтю, присвячену пам'яті І. С. Тургенєва, назвав «Винахідник слова нігілізм». «Слово нігілізм увійшло в обіг через Тургенєва, як позначення тієї думки, що дійсно існує тільки суще, яке доступне чуттєвому сприйняттю, тобто власному досвіду і крім нього нічого іншого» [1, с. 63].

Дана проблематика постає у полі зору Н. Ємельянової, І. Ярославцевої, А. Лаврової, Г. Камбал, Т. Лютого, І. Силуянової, С. Шаповала.

Метою статті є дослідження поняття нігілізму, аналіз поглядів представників некласичного періоду щодо даної проблематики.

Хайдеггер в своїй книзі «Європейський нігілізм» вважав за необхідне вказати на специфічне російське семантичне забарвлення терміну «нігілізм». Хайдеггер пише про появу даного поняття в Росії на початку 60-х років. Він перший, хто для характеристики нігілізму використав промову Ф. М. Достоевського на святкуванні річниці Пушкіна. Оскільки Хайдеггер вказував на обмежений характер розуміння нігілізму

у Достоевського, то залишається актуальною полеміка з ним. Ніцше, на відміну від Хайдеггера, не піддавав сумніву культурно-філософську широту і метафізичне розуміння російським письменником феномену нігілізму. Варто зазначити, що Достоевський і Ніцше висувають дві протилежні концепції нігілізму, його теперішнє і майбутнє, його значення для культури і цивілізації. Виявити ці відмінності надзвичайно важливо, тому що кожна з них знаходить своє продовження у XX столітті. Хайдеггер, досліджуючи нігілістичні ідеї Ніцше, стверджує, що для автора «Заратустри» нігілізм не був ні регіональним, ні загальноєвропейським явищем. Цей феномен, як вважає Ніцше, має набагато глибші корені в європейській і світовій історії. Головною проблемою нігілізму для Достоевського була втрата ідеалів, нехтування святинями, падіння абсолютів. Як далеко може зайти людина у цьому варварському стані? І чи є вихід з цієї ситуації? Якщо для Достоевського християнство, що відновлює абсолюти, які послабилися в ході язичницької релігійності, постає як моральна альтернатива нігілізму, то для Ніцше християнство було втіленням нігілізму. Філософська енциклопедія визначає нігілізм як «заперечення загальноприйнятих цінностей, ідеалів, моральних норм, культурних традицій...» [2, с. 421]. Людині необхідна неабияка мужність для того, щоб визнати його і відмовитись від тих мрій та переконань, якими за допомогою релігії та філософії втішають людину. В зв'язку з цим Ніцше запропонував формулу *amor fati* – любов до своєї власної долі. Оскільки, світ позбавлений структури і сенсу, то у людини не залишилось ніяких ілюзій як до світу, так і до неї самої. Потрібно піднести сильних людей до тих висот, яких вони ще не сягали ніколи. Людина не змогла втілити свої мрії в життя через пошуки істини, що привели до заблуджень. Ніцше був переконаний, що йому доля подарувала шанс після цих переколючень, що тривали довгий час, віднайти істинний життєвий шлях для себе і оточуючих його людей. Що ж потрібно зробити нам перш за все? Ми повинні пізнати самих себе. Завдяки цьому ми зможемо пізнати навколишній світ. Наша внутрішня сутність знаходиться в нашому духовному житті, яке містить у собі два начала: мислення і відчуття, або жадання. Але чи є рівноцінними ці компоненти? На думку Фрідріха Ніцше, чуттєве є первинним щодо розумового. І цей факт є незаперечним. Варто взяти до уваги усі всеохоплюючі бажання і пристрасті, які живуть у серцях людей, згадати відчайдушні вчинки, пов'язані з нашими почуттями. Пригадаймо усі вчинки, пов'язані з любов'ю і ненавистю, агресією та відчаєм, сумом та радістю і ми зрозуміємо, що ці сили набагато могутніші, ніж усі сили розуму і думки. Прийшла пора для того, щоб людина, нарешті, поставила перед собою мету, «настав час, щоб людина посадила паросток своєї надії» [3, с. 11].

Нігілістична позиція щодо стану суспільства простежується і на теренах української філософської думки. Так, наприклад, В. Винниченко, міркуючи про проблему дисгармонійного існування людини та світу, стверджував, що для подолання дисгармонії людина в першу чергу повинна зрозуміти власне єство, узгодити себе з самою собою, про що свідчить запропонований мислителем принцип «чесності з собою». Трагізм людського існування полягає в тому, що прагнення

особистості до гармонійного співіснування з довкіллям зазнає невдачі, оскільки, зазвичай, неможливо узгодити власні інтереси з прагненнями інших людей, які живуть у суспільстві. З огляду на це герої творів Винниченка, люди з підвищеним відчуттям обов'язку, чутливі до голосу совісті, діяльні та щиро віддані суспільній справі, найбільше страждають від безсилля перед дисгармонійними силами, що заволодівають ними. Винниченко вважав, що причини дисгармонійного життя людини можуть з'явитися звідки завгодно, а саме: це є егоцентризм, міщанський добробут, конформізм, підпорядкування нищим почуттям тощо. У своїх творах автор зазвичай відображає внутрішній світ героїв, прагне якомога повніше показати психологію людини, її ставлення до життя і смерті, роздуми про суть людського буття. Зосереджуючи увагу на проблемі людини, її призначенні у світі, Винниченко доводить, що вона не йде сліпо за своєю долею, а має право на вибір, боротьбу і смерть. В основі його філософсько-етичного світогляду – непокірність людини, її стійкість до життєвих випробувань.

Нігілістичний погляд на духовний стан людини був представлений також Еріхом Фроммом, який запропонував підходити до нігілізму як до одного з механізмів психологічного захисту. На його думку, центральною проблемою людини є внутрішньо властиве людському існуванню протиріччя між буттям і здатністю людини усвідомлювати себе, інших, минуле і майбутнє. Фромм стверджує, що розвиток людини відбувається в рамках формування двох основних тенденцій: прагнення до свободи і прагнення до відчуження. Розвиток людини йде по шляху збільшення свободи, але не кожен здатен адекватно скористатися цим шляхом, викликаючи низку негативних психічних переживань і станів. Це призводить до відчуження, яке є причиною втрати людиною її самості. Виникає захисний механізм «втечі від свободи», для якого характерні деструктивізм, прагнення людини зруйнувати світ (щоб світ не зруйнував її саму), конформізм, нігілізм.

У Європі поняття «нігілізм» у нефілософському значенні застосовувалося щодо еретиків, невіруючих людей ще за часів Августина. «Особливо часто воно вживалось в роки, що передували великій французькій революції і під час неї» [4, с. 560]. Проте вже починаючи з другої половини XIX століття, Ніцше утвердив нігілізм як філософську систему, як ставлення до життя. «Що ж означає нігілізм?». «Те, що вищі цінності втрачають свою цінність. Немає мети. Немає відповіді на питання «навіщо» [5, с. 36]. Відома фраза «Бог помер» означає не тільки те, що Бог помер на небесах, а й те, що відсутня мораль у душі людини. Хайдеггер, даючи оцінку нігілізму Ніцше, зазначав, що Бог європейської історії, а саме християнський, вже більше не має впливу на людську волю. Разом із падінням божественної влади, похитнулись основи ідеалів, норм, принципів та цінностей. Це призвело, на думку Хайдеггера, до відсутності змісту сущого. На нігілізмі, тобто на ідеї відсутності життєвого сенсу, вибудовується ніцшеанська концепція надлюдини. Яким же повинно бути життя за даних обставин, тоді, коли пануватиме нова людина? Основою існування є чиста сила, що не потребує ніякої іншої мети за межами сущого. В силу того, що суще в якості волі до влади

повинно бути постійним «становленням», що окреслене постійним колом нарощування влади, то і суще повинно також діяти за принципом постійного вороття, який Ніцше надумав ще раніше, ніж волю до влади. Говорячи про «становлення», він мав на увазі не постійний рух до невідомої мети, а владу, що повертається до себе самої і яка відновлює себе у своїй природі. «Вічне вороття того самого є водночас найбільш загостреним тлумаченням «класичного нігілізму», який знищив усіляку мету ззовні і над сущим» [6, с. 66–67]. Для розуміння нігілізму у цьому сенсі варто зазначити, що слова «Бог помер» означають не тільки те, що він втратив свою владу, а ще й і розпад попереднього порядку.

Нігілізм у його класичному розумінні означає звільнення від усіх існуючих цінностей. Переоцінка цінностей означає, що зникає саме місце для них. Завдяки цій переоцінці буття уже мислиться як цінність. Така переоцінка повинна бути не тільки здійсненна, але й обґрунтована. Джерело нігілізму лежить в руйнуванні світосприйняття. Ніцше сам пройшов сувору школу цього нігілізму і супроводжуючого його песимізму. Філософ розумів песимізм як початкову форму нігілізму, як його логіку. Тому не викликає подиву той факт, що вимальовуючи схему європейського нігілізму, він називає деякі з тих явищ, що вживались у рамках песимізму. Якщо філософія Ніцше завершує західну метафізику, якщо в цій філософії вирішальним є ціннісне мислення, то це означає, що ідея цінності з'явилася не випадково. Яке походження має ціннісне мислення? Ніцше сам дає відповідь на це питання: джерелом виникнення є воля людини. Цінності є умовою волі до влади. Вони виявляють сутність людини в процесі її ставлення до світу і себе самої. Цінності складають основу культури і духовності людини. Саме в них приховане джерело сенсу життя людини. Ціннісний аспект філософського осмислення буття і пізнання є центральним в розумінні специфіки філософії як виду духовної та інтелектуальної діяльності людей. Оскільки вищі проблеми цінностей знаходяться за межами людського розуму, то завдяки філософії буде підхід до межі розуму. Осмислення специфічних особливостей філософії Ніцше можна здійснити лише порівнявши її з наукою. В центрі філософського розуміння світу лежить ціле, загальне, абсолютне, тоді як наука займається одиничним, відносним, кінцевим, причинно-обумовленим. Якщо філософія намагається розкрити вихідні начала всього сущого, то наука вивчає розмаїття окремих явищ буття.

На протигагу неокантіанській та позитивістській філософії, «філософія життя» знаменувала собою поворот до людини, що означало не просто переосмислення глибинних життєвих орієнтирів, але й переоцінку цінностей, яку прагнув здійснити Ф. Ніцше. У філософських концепціях М. Бердяєва проблема цінностей як альтернатива нігілізму займала значне місце. Це питання відігравало велике історико-філософське значення у еволюції філософа від неокантіанства до своєрідного персоналізму, який поєднував елементи суб'єктивного та об'єктивного ідеалізму. Поняття «цінність» засвідчує важливість аксіологічних проблем в ідеалістичній інтерпретації явищ соціального і духовного життя. Розмірковуючи над проблемою цінностей, Бердяєв дійшов висновку, що оцінка суспільних явищ з точки зору

народу є взагалі запереченням цінностей та ідеалів. Звинувачуючи інтелігенцію в нігілізмі, в нехтуванні цінностями, Бердяєв вважав, що вона керується хибними цінностями. Протиставляючи науку та цінність, він надає необмежені можливості першій. За цих обставин потрібний новий підхід, у ході якого суще визначалось би за іншими критеріями. Саме суще вимагає нового визначення тому, що його риси отримали таке визначення, яке б допомогло створити кардинально нову картину цінностей, не схожу на вже існуючу. Якщо встановлена істина про суще є за своєю суттю метафізикою, то у такому разі переоцінка цінностей, як встановлення нового типу цінностей, також буде метафізикою. «Як бачите нігілізм в істинному сенсі слова веде до знецінення всіх верховних цінностей» [4, с. 562]. Людина повинна докласти усіх зусиль для розвитку власної індивідуальності, побудови ціннісної шкали задля встановлення моралі нового гатунку. Як часто люди покидали благородну справу на половині шляху через власну невпевненість. Ніцше вважав, що нерідко ті, хто знайшов у собі мужність прокладати шлях до своєї доброчесності, робили це не з чистою совістю, а з постійними сумнівами. Потрібно повернути їм чисту совість. Лише боротьба і війна зможуть покінчити з рабством і звільнити дух. Людина та її мислення, перебуваючи в екзистенційних рамках, була залежною від тих чи інших обставин, відчувала постійну образу на смерть та страждання як свої, так і оточуючих її людей. За даних обставин потрібно подолати стару життєву парадигму. На думку Ніцше, це можна зробити завдяки вічному вороттю, волі до влади та надлюдині. З такою точкою зору потрібно погодитись, адже завдяки його ідеям життя зможе повернути у нове русло, а для людини буде відкритий шлях до пізнання сенсу життя. Як вважав Ніцше, людина, подолавши в собі страх, нездорову смиренність, не буде залежати від зовнішніх обставин, а зможе сама вирішити свою долю. Сильна духом та тілом людина є володарем на Землі. Проте Хайдеггер не вважав, що Ніцше подолав попередній тип мислення, тому що вічне вороття є лише помстою життю. Це той випадок, коли воля настільки звикла до своїх мук, що вже навчилася любити свій біль.

Нігілізм Ніцше – не тільки явище занепаду. Нігілізм, як фундаментальний процес західної історії, є перш за все закономірністю цієї історії. Тому говорити про нігілізм Ніцше потрібно не тільки як про процес знецінення вищих цінностей, а й як про внутрішню логіку цього процесу. Оскільки вже існуючі цінності втратили свою вартість, знецінились, то світові потрібні нові цінності. Для того щоб процес не пішов у зворотному напрямку до попередніх цінностей, Ніцше встановлення нових цінностей називає нігілізмом, через який знецінення цінностей закінчується встановленням нових. Варто зазначити, що подібні думки простежувалися і у В. Винниченка, у філософських поглядах якого можна віднайти ніцшеанські мотиви щодо падіння цінностей, пошуків шляхів виходу з духовної кризи суспільства, волі до влади. Спостерігаючи за тогочасними суспільними реаліями, Винниченко вважав, що вся діяльність людини впродовж декількох століть передбачала досягнення універсальної ідеї щастя. Він стверджував, що у сучасному йому світі живуть морально хворі люди. Людство, яке потерпає від цієї

тисячолітньої хронічної хвороби, перестало зважати на духовність, значення почуттів у житті людини як носія культурних цінностей. Людина з її емоціями, бажаннями, потягами є індивідуальною та неповторною, а тому можна стверджувати, що жодні математичні формули і раціоналістичні підходи не зможуть дослідити її внутрішній світ та сприяти гармонізації життя. Винниченко майстерно, реалістично відобразив у своїх творах картину людського життя, де стосунки між індивідами ґрунтуються на основі корисливості, а одна людина є для іншої засобом для досягнення власних цілей. Він вказував на падіння моралі, дегуманізацію людських взаємовідносин, знецінення людини. Так, наприклад, вказуючи на гармонію, що панує у природі, Винниченко таким чином хотів нагадати людині, що вона є часткою природи, яка не страждає на егоїзм та песимізм, підступність чи несправедливість, бо вона є протестантом «...проти лицемір'я старшого брата свого – людини» [7, с. 498].

Ще у XIX–XX ст. мислителі, про яких йшла мова зосередили увагу на проблемі, яка є надзвичайно актуальною сьогодні. Цивілізаційний процес, науково-технічна революція, з одного боку, сприяли розвитку суспільства, людини, збагатили її знаннями, зробили обізнаною у комп'ютерних технологіях, проте, з другого боку, в гонитві за новими знаннями і відкриттями вона забуває цікавитися власною душею. Наголошуючи на проблемі людської самотності, духовної немічності, вони неодноразово наголошували на тому, що людина повинна вміти узгоджувати цінності життя, серед яких є розум, емоції, любов, почуття, бажання тощо. Не применшуючи значення науки у житті людини, мислителі попри те вважали, що вона повинна вміти прислухатися до своїх інстинктів, голосу свого «Я».

Список використаних джерел

1. Хайдеггер М. Европейский нигилизм / М. Хайдеггер // Хайдеггер М. Время и бытие: статьи и выступления. – М., 1993. – 447 с.
2. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
3. Ницше Ф. Сочинения: в 2 т. / Ф. Ницше; пер. с нем.; сост., ред. и авт. прим. К. А. Свасьян. – М.: Мысль, 1990. – Т.2. – 829 с.
4. Козловский В. М. Фридрих Ницше / В. М. Козловский // Научное обозрение. – 1898. – №1–2. – С.22–44.
5. Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей / Ф. Ницше – М.: REL-BOOK, 1994. – 352 с.
6. Трубецкой Е. Н. Философия Ницше. Критический очерк / Е. Н. Трубецкой // Вопросы философии и психологии. – 1903. – №66. – С.1–36.
7. Винниченко В. Краса і сила: повісті та оповідання / В. Винниченко. – К.: Дніпро, 1989. – 752 с.

References

1. Heidegger M. Evropeyskiy nigilizm / M. Heidegger // Heidegger M. Vremia i butie: statii i vystuplenia. – M., 1993. – 447 s.
2. Filosofskiy enzuklopedicheskiy slovar / redcol.: S. S. Averintsev, E. A. Arab-Oglu, L. F. Ilichov i dr. – 2-e izd. – M.: Sov. enzuklopedia, 1989. – 815 s.
3. Nietzsche F. Sochinenia: v 2 t. / F. Nietzsche., per. s nem., sost., red. i avt. prim. K. A. Svasian. – M.: Musl, 1990. – T.2. – 829 s.
4. Kozlovskiy V. M. Fridrich Nietzsche / V. M. Kozlovskiy // Nauchnoe obozrenie. – 1898. – №1–2. – С.22–44.
5. Nietzsche F. Volia k vlasti: oput pereozenki vseh zennostey / F. Nietzsche. – M.: REL-BOOK, 1994. – 352 s.
6. Trybetskoy E. N. Filosofia Nietzsche. Kriticheskiy ocherk / E. N. Trybetskoy // Voprosu filosofii i psihologii. – 1903. – №66. – S.1–36.
7. Vunnuchenko V. Krasa i sula: povosti i opovidannia / V. Vunnuchenko. – K.: Dnipro, 1989. – 752 s.

Pavlyshyn L. H., Ph.D., Associate Professor, Ternopil National Pedagogical University B. Gnatyuk (Ukraine, Ternopil), lyudpavl@gmail.com

Nihilism: the unity of the pessimistic frustration and belief in the ability to overcome disharmony of life

Investigated the essence of nihilism, the causes of nihilistic attitude of the representatives of the nonclassical period of philosophy to the world, society, spiritual state of a man in particular. Suggested some ways to overcome the decadence, decline of the personality in the state of crisis. The article shows that nihilism as a negation of the existing values, morality is not only the highly pessimistic but it is an opportunity to build a new social order, human formation because there is nothing impossible for every person. People have enough power for their own evolution. Studied an interpretation of the concept of «nihilism», its understanding of famous thinkers of irrationalism. Demonstrated the role of reassessment of values as necessary conditions for constructing the new value of the scale, focuses on the term of «value», stressed the urgency of this problem, which gives a person an optimistic faith for better future.

Keywords: nihilism, value, sense of life, man, spiritual condition.

* * *

УДК 1(091)

Попова І. В.,
доктор філософських наук, доцент кафедри
органічної хімії, Національний університет
харчових технологій (Україна, Київ),
ivporova@bignir.net

Мазур Л. М.,
кандидат хімічних наук, старший викладач
кафедри органічної хімії, Національний університет
харчових технологій (Україна, Київ)

**Вплив аспектів філософії Аюрведи
на сучасні концепції фармацевтичної
і харчової промисловостей**

В сучасних умовах традиційна Аюрведична медицина може відігравати важливу роль в розумінні науки про харчування в цілому і в медицині зокрема. Описуються вимоги, щодо правил харчування в медичній практиці, з точки зору Аюрведичної медичної традиції. Робиться акцент на факторах, які визначають вплив їжі на організм. Велика увага приділяється впливу їжі на індивідуальні особливості організму.

Ключові слова: філософія Аюрведи, Аюрведична медицина, харчування, дієтологія, санскрит.

У сучасних умовах глобалізації світу все частіше виникає явище взаємопроникнення різних історико-культурних та філософських ідей у різноманітні сфери діяльності людства, все актуальніше постає питання утворення мультикультурного соціуму. Такий спосіб існування суспільства передбачає використання, запозичення окремими групами та особистостями, об'єднаними соціальними, професійними або будь-якими іншими інтересами, відмінних етнічних знань і навичок.

Як приклад такого філософського інтегрування, можна навести все більш широке розповсюдження у галузях прикладного використання давньоіндійського вчення – Аюрведи, зокрема у фармації та створенні новітніх харчових технологій. У наші дні аюрведична медицина та аюрведичні методи харчування переживають свій ренесанс і знову набувають гідного місця в сучасній лікарській практиці.

До середини XX століття традиційна аюрведична медицина набула популярності в країнах Заходу, а до кінця XX століття і в Східній Європі. У США Аюрведу вивчають в Національному інституті аюрведичної медицини (The National Institute of Ayurvedic Medicine, New-York), заснованому Scott Gerson в 1982 р.; крім наукових досліджень, в ньому здійснюється навчання студентів протягом трьох років. В Ізраїлі Аюрведу

викладають в Міжнародному коледжі комплементарної медицини (International College For Complementary Medicine, Tel-Aviv), заснованому Sally Reidman в 1987 р., студенти вчаться протягом чотирьох років, вивчаючи в тому числі алопатичну медицину та інші системи оздоровлення. Після закінчення навчання проводиться стажування в Індії. В Індії та Шрі-Ланці лікарі Аюрведи вчаться протягом 5,5 років (4,5 роки навчання і 1 рік практики в лікарні), після чого здають державний іспит. У місті Джамнагар (Jamnagar), штат Гуджарат (Gujarat), заснований університет, де готують фахівців і дослідників в галузі Аюрведи.

На теперішній час в Індії поряд з аюрведическою і європейською медициною поширені традиційні системи Унані (Unani) і Сіддха (Siddha). Ці школи мають багато спільного з Аюрведою. Вивчення аюрведическої традиційної медицини в Індії здійснюється під загальним керівництвом Центрального ради по дослідженню аюрведическої медицини і Сіддха (Central Council for Research in Ayurveda and Siddha), який об'єднує національну мережу науково-дослідницьких інститутів. Існує також ряд фармацевтичних підприємств, які виробляють ліки Аюрведи під контролем уряду Індії.

З огляду на великий інтерес до опанування нетрадиційних для України технологій харчових і фармацевтичних продуктів оздоровчо-профілактичного призначення, методик лікування, в 2016 році у Національному університеті харчових технологій, на кафедрі технології молочних продуктів була сертифікована навчальна програма «Технологія аюрведичних продуктів харчування». Викладачі кафедри пройшли стажування в Індії, а вже восени розпочала свою підготовку з цієї спеціалізації перша група студентів.

Аюрведа, або аюрведична медицина, є однією з трьох збережених до наших днів традиційних медичних систем (індійської, китайської та тибетської), які формувалися протягом тисячоліть. Термін «аюрведа» (санскрит. Ayurveda) походить від āyus – довголіття, veda – знання і перекладається з санскриту як «вчення про довге життя».

Аюрведична медицина формувалася протягом багатьох століть шляхом спостережень, експериментів і обговорень, розвивалася і процвітала в основному на території сучасної Індії та деяких країн Південно-Східної Азії.

Її коріння сягає до стародавніх ведичних текстів «Рігведі» (Rigveda – веда гімнів, усна традиція з XIII–X століть до н.е.) і «Атхарваведі» (Atharvaveda – веда заклинань і змов, усна традиція з VII–VI століть до н.е.).

Протягом тисячоліть аюрведичні знання передавалися усно від вчителя до учня, і тільки в VI–V століттях до н.е., коли сформувалася письмова традиція санскриту, з'явилися перші докладні Аюрведичні тексти.

До початку нашої ери Аюрведа склалася як високо-розвинена система традиційного лікування Стародавньої Індії. Ґрунтуючись на національній філософській традиції, аюрведична медицина використовує лише природні лікарські засоби регіону і протягом двох тисяч років успішно розвивається і високо цінується в Індії і далеко за її межами.

Історію становлення і розвитку аюрведичної медицини за пропозицією Давида Фроулі (David Frawley) можна розділити на наступні періоди:

– ранньоведичний період (епоха Рігведи) (6000–3000 до н.е.);

– пізньоведічний період (3000–600 рр. до н.е.);
– період буддизму (600 р. до н.е. – 1000 рр. н.е.);
– новий розквіт (1100–1800 рр.);
– новий час (1800–ті – перша половина XX століття);
– сучасний період (друга половина XX – початок XXI століття).

Ранньоведічний період збігається з епохою «Рігведи», коли лікування переважно розвивалося під впливом надприродних уявлень.

Відомості про лікування в ній досить обмежені. Так, в «Рігведі» (X.97) міститься гімн, який прославляє лікарські властивості рослин (oshadhī-stuti) [1]. У гімнах, присвячених небесним цілителям братам-близнюкам Ашвинів (I.34, I.116, V.74), зустрічається згадка про три гуморальні фактори (tridhātu) (vāta, pitta i kapha); в історії про Вішпале (viśpālā) йдеться про вживання металевих імплантатів нижніх кінцівок (āyasīm janghām); про омолодження організму розповідається в історії про мудреця Чьяване (cuyavāna) [2, с. 84]. У гімні «До Соме» (IX.112) згадується професія цілителя (bhishak): «Тесляр прагне зламу, каліцтва – лікар, Брахман – вичавлює (Сому)» [3, с. 114].

Пізньоведічний період – час оформлення на письмі тимчасової традиції «Самаведи» (Sāmaveda – веди піснеспівів), «Яджурведи» (Yajurveda – веди жертовних формул і заклинань). При цьому відомості про лікування найбільш повно представлені в «Атхарвavede», яка включає молитви і формули, що використовуються для протистояння злу і хворобам. Не випадково, в текстах «Чарака-самхіти» (Carakasamhitā) і «Сушрута-самхіти» (Sushrutasaṃhitā) йдеться про те, що Аюрведа належить «Атхарвavede» [4, с. 208] («самхіта» дослівно в перекладі з санскриту як «складений разом, з'єднаний»).

Практичні лікувальні прийоми описані також в окремих главах «Каушика-сутри» (Kauśika-sūtra) – коментарях до «Атхарвavede». Таким чином, ці два трактату є основними джерелами інформації про ведичну медицину, що носить характер надприродної [5].

Прикладом «лікувальних гімнів» «Атхарвavedi» є гімн 6.105, спрямований на лікування від кашлю (kāsa), гімн 6.90 – проти колік (śūla), гімн 2.31 – проти паразитів (krimi), і безліч інших [6, с. 130, 303, 310].

В «Шатапатха-брахманів» (Śatapatha-brāhmanam) та інших творах цього роду детально викладається устрій людського тіла, яке складається з певних функціональних блоків (dhātu), а також його зовнішнє і внутрішнє будова (описуються такі органи, як серце, селезінка, нирки, а також судинне русло, будова ембріона); згадуються різні лікарські рослини – aśvagandhā (фізаліс сонячнолістний, лат. *Withania somnifera*), vibhītaka (терміналія беллірійська, лат. *Terminalia belerica*), bilva (баїли, лат. *Aegle marmelos*), khadira (акація катеху, лат. *Acacia catechu*) і ін. [4, с. 210].

Класичне керівництво з Аюрведи («Чарака-самхіта», «Сушрута-самхіта») написані після складання «Атхарвavedi» в усній традиції, проте виникли задовго до явища Будди (Buddha – «Просвітлений», VI століття до н.е.). «Чарака-самхіта» приписується Чараки (Caraka), життя і діяльність якого деякі дослідники гіпотетично відносять до кушанської епохи, правління царя Канішки (Kanishka, I століття н.е.), але, найімовірніше, «гораками» називали мандрівних лікарів (vaidyācārāṇa), що пропонували медичні послуги,

їх імена згадуються разом зі мандрівними ченцями і аскетами – шраманами (śramana), тіртхіками (tīrthika) і парівраджаками (Parivrajaka), тому особистість конкретного Чараки як автора самхіти важко ідентифікувати [7].

Сам же термін «Чарака» зустрічається ще в грама-тичних сутрах Паніні (V століття до н.е.) (Pāṇini) (5.1.14), «Бріхад-араньяки Упанішаді» (3.3.1) («Велика лісова Упанішада», одна з найбільш древніх і авторитетних Упанішад) і давніх буддійських переказах (Śonaka-jātaka, 5.2.427) [2, с. 44].

У цей період історії Стародавньої Індії великих успіхів досягла практична медицина, особливо хірургія і лікування внутрішніх хвороб. У класичних працях описано величезну кількість лікарських засобів, які виробляються у теперішній час і входять в сучасну фармакопею.

Саме в цей період розвитку аюрведичної медицини остаточно оформилася професія лікаря як така, а також деякі інші професії, пов'язані з лікуванням і попередженням хвороб. Навчання лікарським знань набуло систематичного характеру.

У традиційній Аюрведичній медицині є напрям анна-віджнана (anna-vijñāna), що можна перевести з санскриту як «знання про їжу» або «дієтологія». В автентичних літературних джерелах (Чарака-самхіта, Сушрута-самхіта та інших) докладно описані основні фактори, що визначають вплив їжі на організм, а також правила харчування.

В Аюрведі немає опису якої-небудь однієї універсальної дієти, яка може вирішити всі проблеми. Харчування розглядається диференційованим чином.

При вивченні питань харчування в першу чергу необхідно звернутися до одного з основних джерел Аюрведичної медицини – Чарака-самхіти (Carakasamhitā) [9]. В ньому йдеться: «Їжа є найбільш важливим з факторів, що підтримують життя. Лише вживання корисної їжі сприяє правильному росту і розвитку людини, вживання ж шкідливої їжі є причиною хвороб» [9].

У Чарака-самхіті перераховуються вісім найважливіших чинників, які визначають, наскільки корисна для організму та чи інша їжа [9]:

1. Властивості їжі (prakṛti)
2. Спосіб приготування їжі (karaṇa)
3. Сумісність харчових продуктів (saṃyoga)
4. Кількість їжі (rāśi)
5. Місце (deśa)
6. Час (kāla)
7. Правила вживання їжі (upayoga-saṁstha)
8. Стан і звички того, хто приймає їжу (upayoktr)

Кожен з цих факторів має велике значення для здоров'я організму. Розглянемо їх детальніше.

Властивості їжі (prakṛti). Будь-який організм має визначений тип конституції (prakṛti). Їжа також має свою природу (prakṛti), яка ґрунтується на таких властивостях як смак (rasa) і якість (guṇa). Чарака-самхіта визначає пракриті як природу, яка є надбанням визначених якостей (тяжкість–легкість; сухість–жирність; тепло–холод тощо) [9]. Відповідність властивостей їжі і типу конституції визначає користь, яку їжа може принести конкретному організму.

Спосіб приготування їжі (karaṇa). Карана – переробка продуктів, що призводить до їх трансформації, збагаченню новими властивостями. Ці якості набуваються при вимочуванні, тепловій обробці, очищенні, знаходженні в

визначеному місці, під впливом часу, при висушуванні на сонці, охолодженні, настоюванні тощо [9].

Властивості продукту змінює, перш за все, теплова обробка. Їжа, яка пройшла таке оброблення, краще сиріє, тому що організму легше засвоювати живильні речовини з обробленої їжі. Цей принцип необхідно враховувати особливо при ослабленому травленні. У Чарака-самхіті з цього приводу йдеться, що «їжа повинна бути гарячою, тому що вона приємна на смак, стимулює травлення, швидко перетравлюється, сприяє зменшенню газів, зменшує кількість слизу» [9].

Сумісність харчових продуктів (saṃyoga). Самйого – з'єднання двох або декількох харчових продуктів з набуттям особливого властивості, якого немає у цих продуктів, взятих окремо [9].

Існують визначені поєднання харчових продуктів, які негативно впливають на здоров'я людини. Це відбувається в основному при комбінації продуктів, які володіють протилежними якостями. Наприклад, риба і молоко, мед і м'ясо, часник і молоко тощо. Вони антагоністичні, тому їх не слід поєднувати один з іншим [9].

Кількість їжі (rāśi). Раши складається із загальної кількості їжі (сарваграха) і кількості окремо взятого продукту (паріграха) [9]. Цей фактор обов'язково враховується в дієтології.

У Чарака-самхіті зазначено, що кожен повинен поглинати їжу в правильному обсязі. Належною кількістю їжі вважається така, яка перетравлюється за визначений час і не викликає порушень фізіологічних процесів. Вона залежить від сили травлення. Важливу роль відіграє і природа їжі, яку можна розділити на важку (guṇu) та легку (laghu), в залежності від сили травного вогню, необхідного для травлення. Важка їжа, вживана у надлишку, шкідлива, але, для збереження сили травного вогню, не слід вживати легку їжу в дуже великій кількості [9].

Відоме правило говорить, що одну третину шлунка повинна заповнювати тверда їжа, одну третину – рідка, а останню третину потрібно залишити порожньою. Чарака-самхіта зазначає, що їжа, прийнята в правильній кількості, надає сили, привабливості і щасливого життя [9].

Найважливіші ознаки того, що їжа вживана в належній кількості такі: після їжі не відчувається надмірної важкості в шлунку, ніщо не заважає роботі серця, не відчувається тиску з боку грудної клітки і на підшлункову частину, оптимально працюють органи чуття, голод і спрага вгамовані, людина відчуває себе комфортно стоячи, лежачи, під час ходьби, при вдиху і видиху, а також під час сміху й мови [9].

Місце (deśa). Чарака-самхіта вказує, що необхідно враховувати місцевість, з якої походять продукти харчування. Флора, що росте в холодних регіонах, набуває важких властивостей (guṇu), на відміну від флори жарких місцевостей. Також важливим є те, що в місцевості з вологим кліматом рекомендовано переважно гаряча, суха їжа, а в посушливих, пустельних – холодна і масляниста за своєю природою [9].

Час (kāla). Розглядаючи категорію часу в дієтології, Чарака-самхіта говорить про необхідність змінювати дієту в залежності від пори року (ṛtu-sātmya), віку, а також при різних захворюваннях тощо.

Говорячи про час вживання їжі, класичні тексти вказують на такі ознаки відповідного часу: «Час є ідеальним, коли впораюся природні потреби, коли людина

емоційно спокійна, а попередня їжа вже перетравилася, з'являється відрижка чистим повітрям, апетит добре виражений, немає здуття живота, травна активність сильна, органи чуття спокійні і є легкість в тілі» [8].

Правила вживання їжі (upayoga-saṁstha). Згідно Чарака-самхіті, кожен повинен їсти їжу теплою і маслянисту; в належній кількості; після того, як попередня їжа перетравилася; не антагоністичну; у приємному місці; з усіма сприятливими атрибутами; не надто швидко; не надто повільно; не кажучи; не сміючись; з повною концентрацією на їжі; після роздумів про себе [9].

У наступних текстах ці правила розбираються докладніше.

Кожен повинен їсти теплою їжу, тому що вона приємна на смак, стимулює травлення, швидко перетравлюється, сприяє зменшенню газів, зменшує кількість слизу [9].

Кожен повинен їсти маслянисту їжу, так як вона приємна на смак, споживана їжа стимулює вогонь травлення, швидко перетравлюється, сприяє зменшенню газів, живить тіло, робить сильними почуття, збільшує силу, покращує колір шкіри [9].

Кожен повинен їсти їжу в правильній кількості, тому що така їжа збільшує тривалість життя, легко просувається до виходу, не погіршує травлення і перетравлюється без ускладнень [9].

Кожен повинен харчуватися тоді, коли попередня їжа перетравилася, тому що якщо людина їсть при нетравленні, то з'їдена їжа, змішана з попередньою порцією, швидко виводить організм з рівноваги [9].

Кожен повинен їсти їжу, яка не складається з антагоністичних продуктів. Той, хто так робить, не піддається захворюванням, які викликають протилежні за своєю природою продукти [9].

Слід приймати їжу в сприятливому місці з усіма сприятливими атрибутами. Той, хто їсть в такому місці, не піддається ментальним занепокоєнням, які можуть бути в невідповідних місцях [9].

Ніхто не буде їсти їжу занадто швидко, тому що швидке харчування може призвести до потрапляння їжі не в ті шляхи, не приносить задоволення, їжа не затримується в потрібному місці, неможливо відчутти недоліки і переваги продуктів [9].

Ніхто не буде їсти їжу занадто повільно, так як повільне харчування не призводить до насичення, людина з'їдає дуже багато, страва охолоджується, погано перетравлюється [9].

Кожен повинен вживати їжу мовчки і без сміху, з повною концентрацією. Якщо ж він харчується, розмовляючи або сміючись, з блукаючим розумом, то в такому випадку виникають недоліки, такі, як наприклад, занадто швидке прийняття їжі [9].

Кожен повинен приймати їжу після роздумів про себе. «Це підходить мені, це не підходить мені». Якщо людина діє таким чином, то в цьому випадку їжа стає придатною [9].

Стан і звички того, хто приймає їжу (upayoktṛ). Згідно Чарака-самхіті, їжа не буде правильно перетравлена, якщо людина знаходиться під впливом занепокоєння, горя, страху, люті, страждання, сонливості або занадто довгого неспання [9].

Виділяється також таке поняття як oka-sātmya, або визначена якість їжі для окремої людини, виявлене шляхом життєвого досвіду [9].

Аюрведичні тексти говорять, що кожен повинен прагнути зрозуміти принципи правильного харчування і дотримуватися їх. Їжа, або будь-яка інша річ, яка подобається, але є неприйнятною і призводить до несприятливих наслідків, не повинна використовуватися, невігласи або неуважності [9].

Проведений огляд літературних філософських джерел традиційної Аюрведичної медицини показує безсумнівну історичну і науково-практичну значимість дієтологічного напрямку Аюрведичної медицини. Ця інформація остається актуальною і на теперішній час.

Список використаних джерел

1. Rig-veda Sanhita. A Collection of Ancient Hindu Hymns, Constituting Part of the Seventh and Eighth Ashtaka of the Rig-Veda. – London, 1888. – P.276.
2. Ramachandra S. K. Rao. Encyclopaedia of Indian Medicine: Historical Perspective. – New-Delhi, 2005. – Vol.1.
3. Ригведа. Мандалы IX–X: Пер. Т. Я. Елизаренкова. – М., 1999.
4. Palit Ch., Dutta A. K. History of Medicine in India: The Medical Encounter. – Ney-Delhi, 2005.
5. Prioreschi Plinio. A History of Medicine: Primitive and Ancient Medicine. – Omacha, 1996. – Vol.1. – P.215.
6. Атхарваведа (Шаунака). В 3 т.: Пер. с вед., вступ. ст., комент. и прил. Т. Я. Елизаренковой. – М., 2005. – Т.1, Кн. I–VII.
7. Sharma P. History of Medicine in India (From Antiquity to 1000 AD). – New Delhi, 1992. – P.180.
8. Vagbhata's Ashtanga Hridayam, translated by / K. R. Srikantha Murthy. – Krishnadas Academy: Varanasi, India, 1991. – Vol.1. – 523 p.
9. Caraka-samhitā. Agniveśa's treatise refined and annotated by Caraka and redacted by Drḍhabala. Text with English translation. Editor-translator prof. Priyavrat Sharma. –Varanasi: Chaukambha Orientalia, 2001. – Vol.1. – 544 p.

References

1. Rig-veda Sanhita. A Collection of Ancient Hindu Hymns, Constituting Part of the Seventh and Eighth Ashtaka of the Rig-Veda. – London, 1888. – P.276.
2. Ramachandra S. K. Rao. Encyclopaedia of Indian Medicine: Historical Perspective. – New-Delhi, 2005. – Vol.1.
3. Rigveda. Mandalay IX–X: Per. T. Ja. Elizarenkova. – М., 1999.
4. Palit Ch., Dutta A. K. History of Medicine in India: The Medical Encounter. – Ney-Delhi, 2005.
5. Prioreschi Plinio. A History of Medicine: Primitive and Ancient Medicine. – Omacha, 1996. – Vol.1. – P.215.
6. Atharvaveda (Shaunaka). V 3 t.: Per. s ved., vstup. st., koment. i pril. T. Ja. Elizarenkovo. – М., 2005. – Т.1, Кн. I–VII.
7. Sharma P. History of Medicine in India (From Antiquity to 1000 AD). – New Delhi, 1992. – P.180.
8. Vagbhata's Ashtanga Hridayam, translated by / K. R. Srikantha Murthy. – Krishnadas Academy: Varanasi, India, 1991. – Vol.1. – 523 p.
9. Caraka-samhitā. Agniveśa's treatise refined and annotated by Caraka and redacted by Drḍhabala. Text with English translation. Editor-translator prof. Priyavrat Sharma. –Varanasi: Chaukambha Orientalia, 2001. – Vol.1. – 544 p.

Popova I. V., Ph.D., Associate Professor of Organic Chemistry, National University of Food Technologies (Ukraine, Kyiv), ivpopova@bigmir.net

Mazur L. M., PhD, senior lecturer in Organic Chemistry, National University of Food Technologies (Ukraine, Kyiv)

Impact aspects of Ayurveda philosophy of the modern concept of the pharmaceutical and food industries

In modern conditions the traditional Ayurveda medicine can play an important role in comprehension of nutrition science generally and in particularly medicine. The demands, shown to nutrition rules in medical practice, are described from the point of view of Ayurveda medical tradition. The emphasis is made on factors which define the impact of nutrition on organism. The great attention is paid to the impact of nutrition on specific features of organism.

Keywords: philosophy of Ayurveda, medicine of Ayurveda, nutrition, dietetics, Sanskrit.

* * *

УДК 165.0

Праженцева К. В.,
кандидат філософських наук, здобувач,
Центр Гуманітарної Освіти Національної
Академії Наук України (Україна, Київ),
carogotti@bigmir.net

НЕТРИВІАЛЬНІСТЬ ДІАЛОГУ В КОНТЕКСТІ УМОВ ЙОГО МОЖЛИВОСТІ

Досліджено діалог та умови його можливості, а також неможливості. В світі, який трансформується внаслідок глобалізації необхідність дослідження механізмів процесу діалогу відчувається дуже гостро. Особливо важливою є роль діалогу для виходу з соціальних, міжнародних та геополітичних кризових ситуацій. Це стосується, зокрема, і пошуків виходу з російсько-українського конфлікту, протягом якого представники світової політичної еліти не припиняють наголошувати, що діалог є єдиним шляхом до розв'язання цього конфлікту. При цьому не враховується, що діалог має як умови можливості, так і умови неможливості, тобто, діалог не є тривіальним процесом. Фундаментальною причиною нетривіальності діалогу є принципова недовизначеність дискурсу як такого. Для того аби розкрити принцип недовизначеності дискурсу в статті розглядаються аргументи Л. Вітгенштейна, К. Гюделя, Ю. Хабермаса і Н. Лумана.

Ключові слова: діалог, дискурс, мова, комунікація, нетривіальність, умови можливості, конфлікт.

«Спіраль насильства починається зі спіралі порушеної комунікації», –

Ю. Хабермас з інтерв'ю Дж. Баррадорі.

В певному сенсі вся історія західноєвропейської раціональності була закладена як в певній точці сингулярності у поліфонії сенсів давньогрецького терміна «логос». Однак, людина може бути причетною до логосу лише у формі діалогу. Відтак, діалог є одним з фундаментальних вимірів в якому існує людство, яке створюється людством і який створює людство. С тих пір як сучасний світ почав безупинно і незворотнім чином змінюватися під впливом процесів глобалізації зростає усвідомлення фундаментального значення діалогу у сучасному суспільстві. Це викликає необхідність осмислення природи діалогу, осмислення умов його можливості і, відповідно, неможливості, що, безумовно, є парадією саме філософії. Це спричинило виникнення такої течії як філософія діалогу.

Коли ми ведемо розмову про філософію діалогу як окрему течію, ми маємо на увазі напрямок в філософії ХХ сторіччя, який виріс з творів Людвіга Фейєрбаха, Марбурзької школи неокантіанства, Германа Когена та втілюється у творах Мартіна Бубера, Франца Розенцвейга, Фердинанда Ебнера, Ойгена Розенштока-Хюсси і т.д. Цікаво, що переважна кількість представників цієї течії мали єврейське походження і для цього збігу є своє чітке пояснення: Європа початку ХХ сторіччя переживала глибоку кризу ідентичності, про яку практично одночасно заговорили німець Освальд Шпенглер та француз Поль Валері. Зрозуміло, що для вихідців з єврейського середовища ситуація духовної кризи Європи виглядала ще більш катастрофічно з тієї причини, що вони були тими «Іншими», які кінче потребували створення умов можливості діалогу і, відповідно, осмислення його базових цінностей – здатності побачити в іншому рівного собі. Але Європа початку ХХ сторіччя не чула саму себе; неспроможна розв'язати власну темряву, Європа навіть не намагалася зазірнути у «темряву Ти» (Шлеймахер): «Незвичне тремтіння охопило мозок Європи. Всіма своїми розумовими вузлами вона відчула, що вже не впізнає себе більше, що вже перестала бути схожою на себе, що їй загрожує

втрата самосвідомості...» [2]. Здавалося б, саме діалог міг змінити ситуацію і сприяти деескалації існуючої напруги, але... Ось саме це «але» і стане предметом цієї статті...

Протягом всього розвитку «української кризи» представники політичної еліти не припиняли наголошувати, що єдиним шляхом виходу з неї є шлях діалогу:

«Єдиний шлях зняти кризу і знайти порозуміння – діалог» [3], – заявив 29 січня 2014 року на засіданні Кабінету Міністрів України тодішній виконуючий обов'язки прем'єр-міністра України Сергій Арбузов.

«Насильство й конфронтації ставлять на карту майбутнє України. Єдиний шлях – це діалог», – написав 18 лютого 2014 року єврокомісар Штефан Фюле у своєму твіттері [5].

Заклики до діалогу між сторонами як до єдиного шляху для врегулювання конфлікту значно посилювалися після того, як вибухнув російсько-український конфлікт: «Альтернативи дипломатичному вирішенню конфлікту на Донбасі немає» [4] – заявив Петро Порошенко.

Взагалі, якщо ознайомитися з ґрунтовним дослідженням проведеним Міжнародним Центром Перспективних досліджень «Аналіз діалогових ініціатив щодо врегулювання конфлікту в Україні», то ілюзія про недостатність подібних ініціатив остаточно зникне. Тим не менш, постійні заклики до діалогу залишаються безрезультатними, а чергова кризова ситуація лише поглиблює рівень напруги та взаємної підозри. Таким чином, внутрішньоукраїнський конфлікт завдяки спіралі насильства швидко перетворився з локального спочатку на регіональний, а потім і глобальний геополітичний конфлікт.

Заклики до діалогу виявилися безсилими свого часу зупинити Першу Світову війну, запобігти трагедії європейського єврейства, не дати вибухнути Другій Світовій війні. Сьогоднішні заклики до діалогу також поки що виявилися неефективними у вирішенні української кризи. Виникає питання: що робити з такими численними доказами неефективності діалогу для розв'язання конфліктів, які ми спостерігали протягом XX–XXI сторіч у Європі? Чи слід нам черговий раз запліщувати очі на цю неефективність сьогодні, коли в контексті російсько-українського конфлікту діалог є життєво необхідним як для українського громадянського суспільства, так і для подальшого існування України?

Такі сумніви в ефективності діалогу для врегулювання конфлікту в жодному разі не означають, що шлях діалогу має бути залишеним, позаяк діалог дійсно є по суті справи безальтернативним шляхом виходу з конфлікту. Однак, ситуації, коли заклики до діалогу виявилися безпорадними, мають бути осмислені філософією в контексті питання про те, чи існують стани суспільства та геополітичні стани, коли діалог є неможливим. Дослідження умов неможливості діалогових процесів має бути проведене хоча б для того, щоб спробувати концептуалізувати механізм створення умов його неможливості. Слід нарешті визнати, що якщо теза про необхідність діалогу у сучасному світі є доволі тривіальною, то сама можливість діалогу є далекою від тривіальності.

Якщо дозволити собі поглянути на сучасну філософію як на певну цілісність, то можна спробувати

зробити припущення, що висхідним для цієї традиції філософування є певний методологічний трикутник, який складається з «методологічної рокировки» Канта–Гуссерля, внаслідок якої питання про онтологічний статус перетворилося з «питання про існування» на «питання про умови можливості феномену», а задля того, аби зберегти інтегративну функцію винесеної за дужки реальності, на місце об'єктивності Гуссерлем вводиться поняття інтерсуб'єктивності. Другою важливою подією, на якій базується традиція сучасного філософування, є лінгвістичний поворот, який розпочався з робіт раннього періоду творчості Вітгенштейна, внаслідок чого реальність позбавляється статусу «Верховного судді» (за термінологією Антоніо Грамші), а мова стає універсальним медіумом, в якому складаються відношення людини зі світом і людини з людиною. Третім важливим пунктом, на якому тримається сучасна філософія є те, що деякі дослідники назвали «прагматичним поворотом», поворотом до мови в аспекті її використання (дискурсу), який відбувся у творах пізнього Вітгенштейна. В цілому, це означає, що акцент з однакового бачення людьми світу був перенесений на здатність людей домовлятися і узгоджувати різні способи бачення світу. Відповідно, комунікація взагалі і діалог як її окрема частина виступають основним засобом конституювання людьми картини світу.

Філософія XX сторіччя позначена величезним епістемологічним ентузіазмом щодо окресленої вище перспективи можливості пізнання світу через мову, однак, на протязі всього розвитку цієї філософської традиції з'являлися аргументи, спрямовані проти так званого лінгвістичного соліпсизму, які можна об'єднати під назвою аргументів про недовизначеність мови (недовизначеність дискурсу, якщо розглядати мову в аспекті її використання), Прямим наслідком недовизначеності мови є нетривіальність умов можливості діалогу. Серед цих аргументів мають бути перераховані: сьома теза «Логіко-філософського трактату» Вітгенштейна, теорема про неповноту Курта Гьоделя, теорія раціонально невмотивованого свавілля дискурсу Юргена Хабермаса та концепція влади Нікласа Лумана.

Намір неопозитивістів вдосконалити природні мови за взірцем штучних мов і, в такий спосіб, вирішити проблеми раціональності зазнав фіаско. Як не дивно, такий результат, по-перше, є значущим сам по собі, а по-друге, цей результат має наслідки, які виходять далеко за межі проекту неопозитивістів і є не менш важливими (якщо не більш важливим), ніж сам цей амбітний проект. Ці теоретичні імплікації мають своїх авторів, які в різні часи входили чи мали відношення до Віденського кола неопозитивістів. Першим з цих авторів є Курт Гьодель. В оприлюдненій у 1931 році «Теоремі про неповноту» містився доказ принципової неповноти формальних систем. Це означало, що у будь-якій аксіоматизованій теорії достатньо високого рівня може бути водночас доведене та спростоване певне положення, внаслідок чого ця теорія стає відкритою для протиріч. Гьодель неодноразово підкреслював, що значення його теореми обмежується сферами логіки і математики і, тим не менш, ця теорема поставила під сумнів неопозитивістський проект реформування

природних мов за взірцем мов штучних, оскільки сам взірець виявився не бездоганим.

Виданий у 1921 році німецькою мовою і у 1922 році англійською мовою «*Tractatus Logico-Philosophicus*» Вітгенштейна був написаний з метою, яка повністю співпадала з наміром неопозитивістів щодо реформи мови, але по суті справи його значення виявилось набагато ширшим, а певні його імплікації виявилися такими, що заперечують сам неопозитивістський проект. «Межі моєї мови є межами мого світу» [8, с. 74]. Ця теза Людвіга Вітгенштейна стала точкою відліку лінгвістичного повороту в філософії, але, як не дивно, ця ж саме теза імпліцитно несе в собі аргументи щодо несамоодатності мови. Неможливо зазирнути за межі мови і побачити чисту реальність, але зафіксувати наявність цих меж можна лише в контексті самої мови. Знання про межі мови проявляється в формі знання про її недостатності. Таємнича сьома теза Вітгенштейна також натякає на недостатність мови: «Про що не можна говорити, про те слід мовчати» [8, с. 92]. Сам Вітгенштейн обмежується лише натяками і не дає відповіді на питання, яке логічним чином випливає з цих тез, а саме: з чим межує і про що мовчить мова. Але, тим не менш, твердження про недостатність мови має велике значення для сучасної філософії. Крім того, воно може бути трансформоване в питання про недовизначеність дискурсу та проблематичність діалогу.

Ми не можемо пізнати світ яким він є поза контекстом мови, але сама мова не є достатньою для розуміння механізмів утворення консенсусу в суспільстві, тобто, для розуміння механізмів діалогу. Інтерсуб'єктивність має свої навігатори, які знаходяться поза межами чистої комунікації. Так, Юрген Хабермас говорить про раціонально невмотивований момент свавілля дискурсу, завдяки чому в процесі утворення консенсусу з'являється елемент логічно невмотивованого вибору, що дозволяє говорити про етику дискурсу. Так само Ніклас Луман стверджує, що «вибір між «так» і «ні» не може бути визначений за допомогою лише мови, оскільки остання містить обидві можливості... Ось чому кожне суспільство формує як доповнення до мови додаткові інституції, які здатні забезпечити необхідний рівень селекції» [6, с. 24]. Луман доводить, що дискурс завжди занурений у відношення влади, а влада є фундаментальним метарівнем дискурсу.

Держава – це договір і комунікація в суспільстві складає онтологічне підґрунтя політичного простору. Вичерпний аналіз комунікативних підвалів політики є неможливим. Однак, є сфери, в яких процес комунікації є більш регламентованим і, відповідно, більш прозорим. Точніше, цю думку можна сформулювати таким чином: чим вищим є інституціональний рівень, на якому відбувається комунікація, тим структурованішою і прозорішою вона є (чи, принаймні, має бути). Найвищим шаблоном комунікації в суспільстві, за визначенням, є судова гілка влади і її корумпованість і непрозорість обов'язково відбиваються на комунікативних можливостях цього суспільства, руйнуючи зв'язки, що створюють основи можливості діалогу. У разі, коли мова йде про наднаціональний (міждержавний) рівень діалогу, його неефективність досить

часто є пов'язаною з неефективністю міжнародного законодавства.

По суті справи, єдиним завданням цієї статті було формулювання і обґрунтування твердження про нетривіальність діалогу та необхідність дослідження умов його можливості, а також умов неможливості. Теорема Гьоделя, теза Вітгенштейна, концепції Хабермаса і Лумана – це ті теоретичні побудови, завдяки яким наявність меж мови, дискурсу, комунікації стає теоретично доведеними. Прямим наслідком наявності цих меж є тези про нетривіальність діалогу і наявність некомунікативних умов його можливості. Іншими словами, діалог як процес утворення консенсусу не завжди є можливим і ці умови можливості не завжди можуть бути створені комунікативними засобами, оскільки інтерсуб'єктивність має чинники, які знаходяться також і поза контекстом мови. Загалом, складно чітко визначити, чим саме є ці загадкові навігатори комунікації – Реальністю, Вірою, Владою, але сам напрямок дослідження є вкрай важливим і актуальним.

Список використаних джерел

1. Аналіз діалогових ініціатив щодо врегулювання конфлікту в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://icps.com.ua/assets/uploads/files/mapping_ukr_.pdf – Назва з екрану.
2. Валери П. Об искусстве [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib.ru/CULTURE/VALERY/about_art.txt – Назва з екрану.
3. Вступительное слово Первого вице-премьер-министра Украины Сергея Арбузова на заседании Правительства 29 января 2014 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/ru/publish/article.jsessionid=A8C58C09661AA90CE07E513CC13D7585?art_id=247008304&cat_id=244838733 – Назва з екрану.
4. Закрытая лента «УНН–ONLINE–NEWS» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1460568–alternativ–diplomachnomu–virishennyu–konfliktu–na–donbasi–nemaye–p–poroshenko–dopovнено> – Назва з екрану.
5. Світ стурбований подіями у Києві. 18 лютого 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://galinfo.com.ua/news/vvs_ukraina_reaktsiya_svitua_na_podii_v_kyievi_154364.html – Назва з екрану.
6. Luman N. Power. – М.: Praxis, 2001. – 256 p.
7. Habermas J. Der philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen. Suhrkamp. – Fr/M., 1988. – 433 p.
8. Witgensteine L. Tractatus Logico-philosophicus. – London, 1922. – 173 p.

References

1. Analiz dialogovykh iniciativ shhodo vreguljuvannja konfliktu v Ukraїni [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://icps.com.ua/assets/uploads/files/mapping_ukr_.pdf – Nazva z ekranu.
2. Valeri P. Ob iskusstve [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://lib.ru/CULTURE/VALERY/about_art.txt – Nazva z ekranu.
3. Vstupitel'noe slovo Pervogo vice-prem'er-ministra Ukrainy Sergeja Arbuzova na zasedanii Pravitel'stva 29 janvarja 2014 goda [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.kmu.gov.ua/control/ru/publish/article.jsessionid=A8C58C09661AA90CE07E513CC13D7585?art_id=247008304&cat_id=244838733 – Nazva z ekranu.
4. Zakrytaja lenta «UNN–ONLINE–NEWS» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1460568–alternativ–diplomachnomu–virishennyu–konfliktu–na–donbasi–nemaye–p–poroshenko–dopovнено> – Nazva z ekranu.
5. Svit sturbovanyj podijamy u Kyjevi. 18 ljutogo 2014 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://galinfo.com.ua/news/vvs_ukraina_reaktsiya_svitua_na_podii_v_kyievi_154364.html – Nazva z ekranu.
6. Luman N. Power. – М.: Praxis, 2001. – 256 p.
7. Habermas J. Der philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen. Suhrkamp. – Fr/M., 1988. – 433 p.
8. Witgensteine L. Tractatus Logico-philosophicus. – London, 1922. – 173 p.

Pryazhentseva K. V., PhD, an applicant in the Center for Humanitarian Education of National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), capogotti@bigmir.net

Non-triviality dialogue in the context of the conditions of its possibility

This article is devoted to the investigation of dialogue's mechanisms and its conditions of possibility and impossibility. The vital necessity of dialogue in the World transformed by the globalization is very crucial. The process of dialogue is of particular importance for overcoming the national, international or geopolitical crisis situations. This could be applied in particular to the Russian-Ukrainian conflict during which the World political authorities do not stop to emphasize that dialogue is the only way to resolve the conflict. But it has to be taken into account that the dialogue has its own conditions of possibility and impossibility since it is not a trivial process. The fundamental reason of dialogue's non-triviality is the principal non-sufficient determination of discourse as such. In order to reveal the principle indeterminateness of discourse the arguments of L. Wittgenstein, K. Gödel, J. Habermas and N. Luman are used in the article.

Keywords: dialogue, discourse, language, communication, non-triviality, the conditions of possibility, conflict.

* * *

УДК 261.7

Райчинець А. В.,
пошукач кафедри культурології, Національний
педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

**ГУМАНІЗМ МУСУЛЬМАНСЬКОЇ ТЕОЛОГІЇ
ФЕТХУЛЛАХА ГЮЛЕНА**

Досліджуються мусульманська теологія Гюлена як приклад поєднання ідеалів релігійного консерватизму із ідеями гуманізму, просвітництва, толерантності та діалогу. «Відкритий іслам» Гюлена ґрунтується на поміркованій інтерпретації коранічних та традиційних цінностей ісламської цивілізації, є проектом «ісламської реформації», альтернативним щодо ісламського фундаменталізму. Доводиться, що важливим елементом цієї теології є вчення про любов як духовну основу життя. Особливе значення має любов до людства, яку виявляє духовна еліта «істинних мусульман», вихована у школах Гюлена. Еліту складають люди із «пророчим баченням», які можуть змінювати на краще долю людства і окремих націй, стримуючи «хаос», породжений пристрастями і амбіціями, закладаючи основи для кращого суспільства. Духовне прочитання Корану покликане зобразити Мухамеда як взірця гуманізму, що має на меті культивування певних чеснот, серед яких головними є людяність, толерантність і любов.

Ключові слова: іслам, християнство, теологія, екуменізм, міжрелігійний діалог.

В умовах стрімкого розвитку глобалізаційних процесів особливого значення набуває проблема перспектив мирного співіснування представників різних релігійних. Подолання екстремістських та фундаменталістичних тенденцій у різних релігіях стає умовою виживання людства. Важливе значення у цьому ключі мають духовні рухи у світових релігіях, які виступають за толерантність, мирне співіснування та екуменічний діалог між вірними різних релігій. В ісламі останнім часом найбільш помітним став рух «Хізмет», який обстоює позицію відкритості, очолюваний відомим духовним лідером Гюленом. Релігієзнавчий аналіз цього руху консервативного релігійного просвітництва неможливий без вивчення релігійних ідей Гюлена. Принциповими є питання про те, чи ґрунтується його вчення про толерантність та діалог на Корані та ісламській традиції, чи реальними є пропозиції Гюлена щодо мирного співіснування (чи вони є лише спробою завоювати довіру Заходу і приспати його обережність). Конфлікт режиму Р. Ердогана із Гюленом підсилює інтерес до ідей Гюлена та практики руху «Хізмет».

Гуманізм ісламської теології Гюлена не був предметом аналізу релігієзнавців, оскільки у центрі їх уваги перебували генеза та перспективи руху «Хізмет»

у контексті процесів десекуляризації турецького суспільства. Дослідники розходяться у питанні про дійсні цілі руху та його широкої освітньої діяльності, спрямованої на виховання нової еліти у значній кількості країн. Чи є загальною метою служіння людству, як це заявляється Гюленом? Чи можливо метою є захоплення влади у ряді країн? Павло Шликов підкреслює, що «Хізмет» та гюленівські школи – «це не класична ісламська організація, заснована на інфраструктурі медресе, а структура іншого типу, що використовує інструментарій сучасної освіти і будує свою діяльність на принципах міжрелігійного діалогу. Спираючись на ці цінності, Гюлен прагне до служіння ісламу через поліпшення його репутації і модернізацію звичної моделі ісламського руху. Обрана Гюленом стратегія розвитку в певному сенсі універсальна – багато християнських місіонерських рухів переживали схожі за змістом перетворення: спочатку вони займалися виключно проповіддю релігії, і їх діяльність носила чисто релігійний характер, але пізніше вони змушені були шукати більш універсальні і гуманістичні форми діяльності, долаючи релігійні стереотипи. Активність сучасних єзуїтських організацій вже не так пов'язана з релігією, як це було за часів пізнього Середньовіччя. У Туреччині та ряді інших ісламських країн школи, відкриті єзуїтами, усувалися від релігійного прозелітизму, займалися розповсюдженням освіти, заснованого на світських нормах і цінностях. Фетхуллахчі успішно переймають і впроваджують саме цей досвід. Сьогодні цей напрям поступово відійшло від релігійної пропаганди і набуло більш гуманістичні обриси, але все з тією ж метою – служіння ісламу» [1, с. 386]. На нашу думку, крім загальних закономірностей непрямого місіонерства через впровадження духовних цінностей в якісній елітарній освіті, потрібно говорити і про гуманістичні ідеї мусульманської теології Гюлена як ключ до розуміння теорії та практики руху «Хізмет». Особливо важливою є об'єктивна релігієзнавча оцінка екуменічного потенціалу теології турецького теолога.

Метою дослідження є аналіз основних положень мусульманської теології Гюлена як прикладу «відкритого ісламу».

Гюлен – турецький суспільний діяч, імам, письменник, засновник руху «Хізмет». Як теолог, притримується загальноприйнятого у Туреччині тлумачення ісламу, але вносить у нього гуманістичні мотиви задля обґрунтування ідеалів просвіти. Не належить до жодного із суфістських тарикатів, але вважає суфізм «душею ісламу». Гюлен притримується тієї точки зору, що наука і релігія не можуть знаходитися у відносинах протистояння, оскільки «книга природи» створена автором Корану. Заняття науковими дослідженнями є різновидом поклоніння Богові, а навчання інших є служінням іншим мусульманам і немусульманам, яке є найвищим покликанням для мусульман, оскільки є найкращим способом сприяти спільному благу суспільства та покращенню духовного і соціального становища в усіх сферах життя. Загальною метою Гюлена є формування системи ісламського гуманізму в теології, яка б стала підґрунтям для просвіти та соціальних змін на краще через діяльність нової еліти, вихованої послідовниками руху «Хізмет» у міжнародній мережі шкіл та ліцеїв.

В центрі роздумів Гюлена – любов як суть життя, яка править усім «без найменшої боротьби за владу» [2, с. 26]. Згідно із турецьким теологом «жодна цінність на Землі не може перевершити або просто суперничати із любов'ю» [2, с. 27]. Слід зазначити, що аксіологія любові не стоїть у центрі коранічної духовності, оскільки лише два місця із Корану говорять про любов Бога до людей і два – про взаємну любов Бога і обраного ним народу [3, с. 251]. На основі власного аналізу знавець ісламу К. Тролль пише: «ми не можемо сказати, що любов Бога до людини і людини до Бога є центральною темою і ісламі. Центром коранічного вчення є єдиний Бог, справедливий і милосердний Суддя. Однак духовна традиції ісламу цілком може спиратися на тему любові» [Там само]. Джерелом вчення про любов для ісламської традиції є суфізм і вчення Аль-Газалі [3, с. 251–252]. Звичайно, на цьому шляху розвитку ісламської теології є деякі труднощі. А саме, в ісламі любов звичайно «сприймається як прагнення до того, а Бог, згідно із ісламським віровченням, вільний від подібної «залежності» [3, с. 252]. Тому в ісламі мова йде переважно про любов людини до Бога, як вираз прагнення наблизитися до Бога, переживаючи екстатичні стани. «При цьому будь-яка можливість єднання між Богом і людиною в ісламі рішуче заперечується» [Там само]. Поставити любов у центр своєї теології Гюлену вдається за допомогою прийняття як нормативного духовного читання Корану і «книги природи». Турецький проповідник стверджує: «Якщо уважно та із щирою вірою прочитати Коран, то ми відчуємо, як, крім чарівливого звуку й мелодії, він є також голосом і подихом любові від самого початку до самого кінця, і місцем зустрічі тієї самої туги за Ним, і моменту возз'єднання з Ним» [3, с. 204]. Цей спосіб розуміння Корану і світу легітимізується як «пророче бачення» всього, що має бути притаманним кожному істинному мусульманину і кожній справжній людині. За Гюленом існування пророків і подібних до них особистостей гостро необхідне для виживання людства. «У наш час світові дуже потрібні високоморальні особистості, які б із глибоким усвідомленням свого служіння Богу змогли б стати провідниками суспільства й нового покоління, на яке сьогодні покладаються великі надії. Такі особистості, які змогли б урятувати людство від столітнього неутра, безвір'я, забуття, анархії й привести до віри, знань і умиротворення. Скільки разів за всю історію, у періоди важких соціальних депресій, такі уми проливали світло на видимі й невидимі аспекти речей, обставин і всього творіння поглинутій духовними, філософськими, соціальними, політичними і моральними кризами людиною, відкриваючи шлях її заблудлим думкам і почуттям. Скільки разів людство народжувалося заново, скільки разів по-новому усвідомлювало суть речей і подій, малювало життя яскравими квітами на тлі тьмянних реалій, озвучувало книгу буття чудесними мотивами, глибоко розуміючи й переживаючи її зміст, відкривало й досліджувало таємниці істини, заховані в душі всесвіту, читаючи її рядок за рядком» [3, с. 143]. Гюлен називає ці якості «пророчими» [3, с. 145] і «янгольськими» [3, с. 184], а людей які їх мають – «істинними мусульманами» та «істинними особистостями» [3, с. 133, 184]. За своїм характером властивості «пророчої людини» є такими ж

як властивості генія у І. Канта та німецьких романтиків. Бачити (чи хоча б відчувати) ідеальну основу світової реальності, схоплювати пророчою уявою майбутнє, сприяти розвитку людства – все це властивості та покликання представників нової еліти, яку покликані формувати школи Гюлена. Саме люди із «пророчим баченням» можуть змінювати на краще долю людства і окремих націй, стримуючи «хаос», породжений пристрастями і амбіціями [3, с. 219], закладаючи основи для кращого суспільства [3, с. 204]. За Гюленом «ідеальне суспільство складається із ідеальних особистостей» [3, с. 184]. Але не усі члени суспільства можуть піднятися до висоти духовного пізнання істини. Саме тому особливе значення для розвитку людства має віра [3, с. 223], яка надихає і провідників із пророчим баченням [3, с. 207].

Особливе значення для пророчого служіння людству у проповіді духовних істин має Коран, який сповіщає підготовленим читачам універсальні істини. «Коран був подарований для встановлення гармонії у найширшому розумінні. Він зрівноважив гармонію міжособистісних стосунків, взаємин у родині, суспільстві, у стосунках з усім буттям. Коран вчить своїх прихильників, як стати на шлях до загальної гармонії. Ми ж, помістивши його дух у вузькі рамки своєї логіки, спочатку звузили ці дуже широкі простори й локалізували цей глобальний універсалізм» [3, с. 206]. Гюлен ставить у центр теології любов як сутність духовного і фізичного життя, намагаючись сформувані у своїх послідовників уявлення про нормативність любові до людства, якому вони покликанні служити. Встановлення «суспільної гармонії» та «ідеального суспільства» є метою не лише релігії, але й «метафізики». Під останньою розуміється як вчення та практика суфізму [3, с. 231–240], так і духовна філософія Заходу, наприклад – вчення Б. Паскаля і А. Бергсона [3, с. 210]. На думку Гюлена «в основі майже всіх великих інтелектуальних течій і концепцій, аж до сьогодення, обов'язково є присутнім вплив метафізики й духовного виміру. Адже увесь стародавній світ, як від семітів до іудеїв, від араміїців до туранидів, так і від Тори до Вед, і від Упанішад до Авести й Гат, розвивався й формувався в нетрех метафізики і під прямим впливом духовності й метафізичного виміру. Так розбудовувався й формувався новий світ, від Псалтиря Давида до Біблії й від Корану до сунни. Відкидати героїв метафізики, чий ідеї базувалися на метафізиці Канта, Гегеля, Лейбніца, Джинна та багатьох інших, означає нерозуміння сутності сучасного Заходу» [3, с. 211–212]. Ще більша єдність існує між релігійними пророками, які безпосередньо бачили та відкривали любов як універсальну основу життя. Особливо важливою у цьому відношенні була місія Ісуса Христа і Мухамеда. Гюлен пише: «Із приходом пророків наша планета пізнала й сприйняла любов до істини, яка спрямовувала людей до любові Всевишнього й істинного зв'язку з буттям. Вже з першого дня пророчої місії, кожен пророк служив взірцевим вказівником для своїх послідовників, немов султан істинної любові, який своїм способом життя вишив на рушнику любові чудесний приклад для наслідування. У ці часи божественна мелодія танула в морі любові й, отже, знаходила своє справжнє значення й досягала мети своєї місії. Ісус Христос переклав на

музику вірші життя, натхненні любов'ю до людини, і продовжував свою пророчу місію, озвучуючи це почуття в різних проявах. Вінець Роду Людського, як зазначав Фузулі, кажучи «моє слово наче прапор для армії люблячих», удостоїв честі наш тлінний світ, і протягом усього свого благословенного життя служив голосом і подихом цієї любові» [3, с. 204]. Єдність духовного світогляду релігій як ствердження існування невидимої основи дійсності, якою є життя і любов, не заважає Гюлену нагадувати про особливе значення ісламу у зв'язку із тим, що Мухамед є «вінцем пророків». Адже «релігія є тим багатим джерелом, що живить цей ідеальний тип людини, а Пророк є тим самим милостивим служителем, учителем і найточнішим тлумачем, який дає правильні коментарі, що відповідають божественному походженню релігії» [3, с. 207]. Очевидно, що надання вирішального значення саме пророкам у теології історії Гюлена можливе через виключно велику роль, яку пророки мають в ісламі взагалі. Але при цьому пророче служіння тлумачиться виключно широко, і усі «істинні мусульмани мають «пророчий характер», і саме тому служать утвердженню універсальних духовних цінностей та загального прогресу від дикості до цивілізованості. Виключно велика роль пророку Мухамеда і Корану має забезпечити ортодоксальність теології Гюлена. При цьому турецький проповідник віднаходить у характері Мухамеда риси виключного гуманізму та любові, виступає проти буквалістського фундаменталістичного прочитання Корану, за його «глибоке тлумачення».

Доведення гуманізму Мухамеда у творах Гюлена відбувається через пригадування історій, в яких засновник ісламу проявив себе як милостивий, схильний до солідарності із усіма людьми незалежно від їх віровизнання, етнічної належності, політичних поглядів, особистих симпатій та антипатій. Змалювання портрету Мухамеда як взірця гуманізму має на меті культивування певних чеснот, серед яких головними є людяність, толерантність і любов. Цьому взірцю послідовники Гюлена мають свідомо наслідувати, займаючись систематичним самовихованням і самодисципліною.

«Глибоке» прочитання Корану необхідне для перетлумачення багатьох традиційних концепцій ісламської теології та культури задля утвердження поміркованої версії теологічних поглядів як нормативної. Перш за все це стосується вчення про джихад. Як відомо, джихад – це боротьба за віру, яка всіляко прославляється у Корані, згідно із яким один день на війні за віру краще ста років на молитві, а загибель під час священної війни відкриває рай. Лише один із хадисів розповідає, що при поверненні з війни, Мухамед назвав останню «малим джихадом», а боротьбу із пристрастями прославив як більш важливу, назвавши її «великим джихадом» [5; 4]. У ході розвитку ісламської традиції та зростання духовної культури, концепція «великого джихаду» була впливовою, але сьогодні фундаменталісти піддають її сумніву, як і сам згаданий хадис. Гюлен, навпаки, дає гуманістичне тлумачення навіть «малому джихаду». А саме, він пише: «Малий джихад – це наше активне виконання заповідей і обов'язків ісламу, а великий джихад – це оголошення війни деструктивним і негативним емоціям, думкам нашого еґо (злість, ненависть, заздрість, еґоїзм, гордіня,

зарозумілість і помпезність), які заважають нам досягти досконалості. Оскільки це дуже складний і потребує значних зусиль джихад, то його називають великим джихадом» [3, с. 248–249].

Гюлен систематично нагадує, що оголошення війни в ісламській традиції обумовлене багатьма причинами, без наявності яких ніхто не може ініціювати ані джихаду, ані звичайної війни [3, с. 262–264, 356–357]. «Насправді жодна божественна релігія не була заснована на конфлікті, зважаючи, що ця релігія представлена пророками Мусою, Ісою або Мухаммедом. Навпаки, ці релігії, особливо іслам, суворо заперечують безладдя, інтриги, конфлікти й утиски. Іслам означає мир, безпеку й благоденство. Таким чином, у релігії, яка заснована на безпеці й глобальному мирі, війна й конфлікт є негативними аспектами. Іслам завжди вчить і проповідує мир і досконалість. Тільки у виняткових випадках передбачається право на самооборону, точно так само, коли організм намагається позбавити себе від мікробів, які попали до нього, але й це повинно бути зроблене тільки згідно з певними жорсткими рамками й принципами. Іслам розглядає війну як крайній засіб. Були встановлені певні правила для чіткої регламентації і максимального обмеження її використання. Наприклад, іслам бере правосуддя й мир в усьому світі за свою основу: «І нехай ваша ненависть до кого-небудь не веде вас до пристрасті. Будьте прихильними до справедливості, тому що вона ближче до богобоязні» (Коран, 5:8). Іслам розвинув лінію захисту, засновану на певних принципах, яку схвалює й сучасна правова система, щоб захистити свободу віросповідання, життя, власності, розуму й нащадків. На відміну від ісламу, християнство, як релігія, побудована на принципах чистої любові, із самого початку категорично засудило війну, але не встановило правил щодо війни, цієї людської й історичної дійсності, якої потрібно всіляко уникати» [3, с. 356–357]. Звичайно, посилення на історичну практику миролюбства ісламських діячів минулого часто містять певні перебільшення [3, с. 362]. Однак, в цілому позитивним слід визнати намір Гюлена зобразити мир як норму, а війну як маргінальну девіацію.

Єдиним джерелом релігійного фундаменталізму та атеїзму турецький вважає незнання або поверхові знання у області релігії та науки. Єдність неутвта і напівзнання є тим ґрунтом для девіацій, яким користаються лідери заради власних корисливих цілей [3, с. 335]. Злидні, духовна криза людства, конформізм сприяють цим девіаціям [3, с. 335, 336, 361]. Лише лідерство свідомих просвічених віруючих людей, які безкорисно служать людству та впроваджують в життя універсальні цінності, здатне спасти світ та окремі нації [3, с. 352–360].

Гюлен вважає, що релігійний та культурний розвиток, який має наслідком побудову ідеального суспільства із толерантними відносинами усіх його членів, є станом цивілізованої зрілості («дорослості»). Загрози суспільного «хаосу», тероризму, релігійних конфліктів виникають внаслідок антропологічної кризи, суть якої у впадінні націй в стан інфантильності («дитинства») чи агресивності («підлітковості»). Нації, які не піднялися у власному культурному розвитку до щабля високої духовності та гуманістичної зрілості не здатні визначити самостійно власне існування, а слідує надв'язуванню ззовні шаблонам [3, с. 214].

Висновки. Релігієзнавчий аналіз основних елементів мусульманської теології Гюлена доводить, що основними елементами цього вчення є аксіологія любові, теорія толерантності та міжрелігійного діалогу. Гюлен доводить, що терпимість належить до числа традиційних мусульманських чеснот. Фундаменталістичні обгрунтування необхідності перманентного джихаду є викривленим розумінням ісламу, яке суперечить нормам законодавства «золотого віку» перших халіфів. Гюлен доводить, що теорія зіткнення цивілізацій є помилковою, оскільки релігійно-гуманістична єдність цивілізованих народів є реальністю, яка протистоїть маргінальним явищам крайнього фундаменталізму та вульгарного секуляризму, що породжують ідеології війни, громадянських конфліктів і терору. Для обгрунтування гуманістичного тлумачення ісламу Гюлен застосовує положення суфізму, який називає «душею ісламу». В цілому, теологія Гюлена є різновидом гуманістичного консерватизму, який є найбільш перспективним напрямком в ісламській теології та ідеології, може сприяти реалістичному діалогу ісламу та християнства.

Список використаних джерел

1. Шлыков П. Направления и динамика процесса десекуляризации в Турции / Павел Шлыков // Монтаж и демонтаж секулярного мира. – Москва: РОССПЭН, 2014. – (Московский центр Карнеги). – (Религия в Евразии). – С.362–402.
2. Гюлен Ф. Діалог і толерантність / Гюлен Фетхуллах; з тур. пер. О. Зубань, В. Підвойний. – К.: Вид-во Жупанського, 2012. – 376 с.
3. Троль К. Вопросы мусульман – ответы христиан / Пер. з нем. – К.: Дух і літера, 2011. – 280 с.
4. Муткогло І. Джихад большой и малый / Иван Муткогло // Ислам-ру. – Режим доступа: <http://www.islam.ru/content/obshestvo/41418>.
5. Ялыкапов А. Джихад / Ахмет Ялыкапов // Постнаука. – Режим доступа: <https://postnauka.ru/faq/40819>.

References

1. Shlyikov P. Napravleniya i dinamika protsessy desekulyarizatsii v Turtsii / Pavel Shlyikov // Montazh i demontazh sekulyarnogo mira. – Moskva: ROSSPEN, 2014. – (Moskovskiy tsentr Karnegi). – (Religiya v Evrazii). – S.362–402.
2. Hyulen F. Dialoh i tolerantnist' / Hyulen Fetkhullakh; z tur. per. O.Zuban', V. Pidvoynyy. – K.: Vyd-vo Zhupans'koho, 2012. – 376 s.
3. Troll K. Voprosy musulman – otvetyi hristian / Per. z nem. – K.: Dukh i litera, 2011. – 280 s.
4. Mutkoglo I. Dzhihad bolshoy i malyiy / Ivan Mutkoglo // Islam-ru. – Rezhym dostupu: <http://www.islam.ru/content/obshestvo/41418>.
5. Yalyikapov A. Dzhihad / Ahmet Yalyikapov // Postnauka. – Rezhym dostupu: <https://postnauka.ru/faq/40819>.

Raychinets A. V., competitor of the Department of Cultural Studies, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Humanism of Muslim theology of Fethullah Gulen

The article examines Gulen's Muslim theology as an example of a combination of the ideals of religious conservatism with ideas of humanism, enlightenment, tolerance and dialogue. «Outdoor Islam» of Gulen is based on a moderate interpretation of Koranic and traditional values of the Islamic civilization, it is a project of «Islamic Reformation» alternative to the Islamic fundamentalism. It is proved that an important element of this theology is the doctrine of love as a spiritual basis of life. Of particular importance is the love of humanity, which is the spiritual elite of «true Muslims», educated in Gulen schools. Elite is composed of people with a «prophetic vision» that can change for the better the destiny of mankind and of individual nations, holding the «chaos» generated by the passions and ambitions, laying the foundations for a better society. Spiritual reading of the Koran meant to portray of Muhammad as a model of humanism, it aims to cultivating certain qualities, among which are the main humanity, tolerance and love.

Keywords: Islam, Christianity, theology, ecumenism, inter-religious dialogue.

* * *

УДК 1(091)(4/9)

Рамазанова Б. И.,
диссертантка кафедри «Історія філософії
і культурологія» факультета соціальних наук
і психології, Бакинський державний університет
(Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.ru

ИДЕИ ПАТРИОТИЗМА В ТВОРЧЕСТВЕ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА

Проанализированы понятия Родины и патриотизма в творчестве выдающегося Азербайджанского драматурга и поэта Гусейна Джавида (1882–1941). Отмечено, что в джавидовском понимании патриотизма сильны альтруистические стремления, то есть мотивы пожертвования своими личными интересами ради общественных благ и интересов Родины. В нем отсутствует этнический эгоизм, неприязненное отношение к другим народам и расам; наоборот, в нем явственно присутствует общечеловеческая любовь. Согласно Джавиду, человек не может быть патриотом, служа лишь своему народу; каждый человек вместе со своим народом должен трудиться ради всего человечества. Патриотизм Джавида и тесно связанное с ним понимание героизма зиждились на единстве силы и разума.

Ключевые слова: Гусейн Джавид, Азербайджанская литература, патриотизм, общечеловеческие ценности, гуманизм, идеал героизма.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Патриотизм является одним из краеугольных этических принципов, занимающим важное место в этических и общественно-политических воззрениях Гусейна Джавида. Выдающийся поэт и драматург любил Азербайджан, азербайджанский народ неиссякаемой любовью; нравственный принцип служение народу, пронизывающий всю жизнь великого поэта, он старался внушить своим соотечественникам.

Верный друг молодости Г. Джавида, ставший впоследствии литератором, много лет поработавший на должности заведующего кафедрой Восточной литературы Московского Государственного Университета, профессор Азиз Шариф в своих воспоминаниях о поэте писал:

«Среди писем, отправленных из Стамбула моему отцу (имеется в виду известный просветитель Гурбанали Шарифов, питавший большие надежды к литературным перспективам юного Джавида), было и стихотворение на персидском языке, написанное под псевдонимом Гусейн Салик. В данном стихотворении Гусейн Джавид дает свое научно-поэтическое объяснение к понятию любовь к родине. Он заявляет, что с того времени, как он осознал жизнь, эта любовь доминирует в его существовании, душе, мыслях. При этом любовь к родине – не только чувственное составляющее человека, но и само по себе есть вопрос сознания, мышления. Другими словами, она не является переходящим, эмоционально поверхностным состоянием, будучи чисто вопросом познания. С этой точки зрения понятие патриотизм у Джавида лишен особенностей пустословия, он (патриотизм) воспринимается как система мышления и рассуждения, прошедшая проверку разумом. Патриотизм, таким образом, не только чувствительный, но и сознательный процесс. В джавидовском понимании родины и патриотизма присутствует и нечто сокровенное, божественное. Он, намекая на то, что патриотизм является божественной, святой, сакральной любовью, строкою «любовь к Отчизне велена пророком» еще раз подчеркивает святость понятия Родины, доставшееся нам в наследство от пророка Ислама. Джавид, связывая благоустройство, благосостояние родины с глубокой привязанностью

людей к своей стране, в равной степени видел причину разорения Отечества в нелюбви, равнодушии людей. Он неоднократно подчеркивал, что его понимание истины вытекает из любви к родине. В этом плане в джавидовском понимании патриотизма сильны альтруистические стремления, то есть мотивы пожертвования своими личными интересами ради общественных благ и интересов Родины. Иначе говоря, Джавидовский патриотизм является здоровым патриотизмом, настроенным исключительно на альтруистические лады. В его понимании Родины и патриотизма отсутствует этнический эгоизм, неприязненное отношение к другим народам и расам; наоборот, в нем явственно присутствует общечеловеческая любовь. Как Джавид не представляет счастье отдельных индивидуумов вне благосостояния родины, также не мыслил благо для отдельных народов вне общечеловеческого прогресса.

Написанное Г. Джавидом еще в юности это стихотворение подтверждал тот факт, что он являлся великим поэтом-патриотом. Самое главное, что его патриотизм не замаран национально-конфессиональной нетерпимостью, чист и совершенно впитал в себе общие человеческие чувства. Другими словами, в патриотизме Джавида отсутствует замкнутость исключительно в национальных рамках, пределах, его патриотизм велик и возвышен, как само человечество.

Вне всякого сомнения, что Джавид считал служение человечеству самым большим проявлением патриотизма. Согласно Джавиду, человек не может быть патриотом, служа лишь своему народу; каждый человек вместе со своим народом должен трудиться ради всего человечества. Схожее понимание мы находим и в творчестве великого немецкого мыслителя Карла Маркса, который выдвинул своеобразную максиму: «трудись во благо человечества». В этом плане Джавид не является мыслителем одного этноса, одного народа; его художественное наследие принадлежит культурной сокровищнице всего человечества. Не случайно, что общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев в своих беседах часто подразумевая общечеловеческую характеристику творчества Джавида, сравнивал его пьесу «Иблис» с произведением Гете «Фауст», отдавая предпочтение первой. По мнению Г. Алиева, если сегодня мир знает Гете, а не Джавида, то это происходит не от того, что великий немецкий писатель являлся лучшим драматургом, а связано с тем, что мы не можем должным образом представить миру Джавида. С этой точки зрения общечеловеческие мотивы в таких понятиях Джавида, как родина и патриотизм, позволяют проанализировать и изучать его творчество в контексте мировой литературы. Свое жизненное кредо сам Джавид емко, в одном предложении раскрывает таким образом: «Спрашивают у меня истину, в ответ я изъясняю, что желаю служить своему народу, человечеству, будучи поэтом доброжелательных людей» [4, с. 221].

Г. Джавид считал, что подлинный патриотизм не исчерпывается всего лишь проявлением чувства любви кем-либо к своему народу. Истинный патриотизм требует служение Отчизне, народу не на словах, а на деле. Для этого в жизни всегда имеются возможности. И эти критерии, не являясь его субъективными рассуждениями, выступают как основополагающие идеи

жизненной философии совершенного человека. Кстати, сам литератор стремился осуществить эту философию в своем житетворчестве.

Поэт всегда выдвигал на первый план любовь к родине, к народу, необходимость защищать родные земли от недругов. В связи с этим он писал: «Любовь к Родине и спасение Отчизны превыше всего и святое» [3, с. 146].

Поэт звал людей совершать отвагу, героизм во имя Отчизны, на путях ее прогресса, пожертвовать собой за высокие цели, если потребуются. По его мнению, каждый патриотически-настроенный человек должен быть носителем альтруистической морали, свойственной героям. Как герой сам ради себя не может совершать отважные поступки, а критерии его личностного героизма непременно обнаруживаются в отношении интересам других, таким же образом патриотизм проявляет себя лишь в отказе от всякого рода мелких личных потребностей и в борьбе за интересы общего – Родины. Вот почему Джавид то и дело не воспринимает как табу даже поговорки и присловья, исходящие из устной народной литературы. Относясь к ним критически, он старается раскрыть суть собственного понятия здорового патриотизма. В одном из стихов он, намекая на известную народную поговорку, пишет: хотя часто говорят, что «глаза, выплакавшие за народ, ослепнут», ты этому не верь, «стань человеком, пожертвовавшим собой ради других!». Согласно Джавиду, как не станет героем тот, кто не умеет возвышаться над своими желаниями, так же человек, не способный жертвовать своими личными интересами ради блага родины, не может стать истинным патриотом. Вот почему Джавид призывал людей плакать, лить слезы ради народа, испытывать боль за него. Далее он, уточняя свою мысль, писал, что «плакать означает бороться, сражаться». Тем самым он хотел довести такую истину, что настоящий патриотизм и есть переживание за народ; но подобное переживание не означает всего лишь литье горьких слез, а подразумевает активное отстаивание истинно народных интересов в процессе борьбы. Правда и истина в джавидовском понимании есть понятия мирские, светские. Джавид призывал искать истину, фигурально, не под землей, а в мире очевидностей. Также он утверждал, что за все понесенные муки и страдания человеку воздастся не в неведомом потустороннем мире, а в этом (земном) мире. По образному выражению Джавида, лишь тогда человек обретает свое истинное счастье, когда «вложенный им труд представляет цветок в мировой выставке» [1, с. 626].

Г. Джавид, отвергая прелести рая, проповедуемые священнослужителями, призывал реализовывать их в этом мире, в родной стране. Для него обещанный на небесах рай, мир ангелов не больше, чем вымысел. Ни парить как ангелы, ни райские сады на небесах нам не нужны: «Я влюблен лишь в тебе, Отчизна, ... о любимая мать». Другими словами, и истина, и настоящее счастье находится не на небесах, а на земле, в родине. Люди трудясь, своими добрыми деяниями способны превратить Отчизну в настоящий рай. С этой точки зрения понятия родина и патриотизм Джавида сильно отличаются жизнестойкостью и светскостью.

Г. Джавид, призывая людей к героизму, отваге за родину, за правду, утверждал, что для этого мало

обладать физической мощью, силой. Для того, чтобы совершать героизм во имя родины и народа, человек также должен владеть глубоким умом, сильным разумом. Лишь они помогут человеку познать сущность и смысл намечаемых героических поступков. В этом смысле патриотизм Джавида и его понимание героизма зиждились на единстве силы и разума. Джавид воспевал настоящую революцию как торжество разума, сознания. По его мнению, никакая революция, никакая борьба вне добрых идей и разума, не может привести к прогрессу. Разумеется, Джавид отдавал должное роли силы, насилию («Есть обладаешь мощью, то истина твоя»), однако считал, что обделенная разумом и мудростью сила, мощь не в состоянии в отдельности принести пользу. Поскольку лишенный разума и мудрости человек не способен узреть различие между добром и злом, между хорошим и плохим. В результате теряя общественную меру, он сбивается с пути, заблуждается. Джавидовскому творчеству чужды такие подходы, как голый пацифизм, проповедь пассивного мира перед силой и насилием. По его же словам, в жизни есть место и для силы, и для разума. Попытка противопоставления их, предпочтения одного другому, отрицания или зачеркивания значения одного из них приводит к ошибочным выводам. Сила или разум?! Которое из них предпочесть? Единственной мерой при этом служат обстоятельства. Иными словами, бывают случаи, когда необходимо прибегнуть к силе; и, наоборот, при определенных обстоятельствах выдвигается на первый план разум как более эффективный по сравнению с силой метод решения насущной задачи. А порою возникает необходимость комбинированного применения силы и разума. Вот почему когда существует гнет, следует выступить против него с позиции силы. Молчать перед угнетением или бороться против него ненасильственными способами часто не приводят к его искоренению. Он писал: «Если понадобится, не жалею стараний ради мира, а при необходимости приветствую войну. Увидев агнца, возлюблю его, ибо кроткий он. Но если столкнешься со зверем, то уничтожь его. Если сила опирается на разум, то вся вселенная преклонится перед тобой».

Дилемму сила или разум Джавид решал диалектическим способом. Как известно, в истории было немало завоевателей, героев, проливших кровь тысячи людей, захвативших чужие земли. По мнению Г. Джавида, эти злодеи и тираны, еще при жизни заслужившие ненависть тысяч и миллионов людей, не могут считаться настоящими героями. Подлинный героизм состоит из деятельности, направленной на прогресс родины, на счастье нации и всего человечества. Вот почему Г. Джавид, считая «героизм» подобных деятелей тщетным и бессмысленным, осуждал их. Он видел спасение и прогресс человечества в созидании, благоустройстве. Развивая свою мысль, он отмечал: «Подлинный героизм заключается в привязанности к ближнему своему, в благоустройстве. Ибо получающие удовольствия от нанесения вреда своему сородичу, от их уничтожения, ищущие счастье в трагедии других, являются никем иными, как палачами».

В таких пьесах поэта, как «Хромой Тимур» и «Сиявш», отдельные правители, шахи и султаны стараются показать себя с помощью насилия и свирепых

карательных мер покровителями народа, поборниками справедливости. Они действительно прославились в истории как могущественные завоеватели, герои войны и полководцы. Однако талант подобного рода деятелей состоял только лишь в пролитии крови, вселении страха и ужаса среди людей, держании их посредством насилия и принуждения в покорности. Вот почему они не добились истинного признания и любви, несмотря на то, что заставляли людей трепетать перед ними. Да, они завоевывали целые страны, народы, но, в итоге оказались обделенными подлинной человечности, величия и добродетелей. Гусейн Джавид показал, что подобные правители, завоеватели по существу оставляли после собой бедствие, смерть и упадок; их правление обычно подвергало огромные массы людей в катастрофу. В произведении «Хромой Тимур» интересен диалог, происходивший между Тимуром и находящимся при нем и дававшим советы поэтом-философом. Беседа шла о рыцарстве и мудрости. Поэт-философ смело высказывается великому эмиру: «Вы, рыцари, жаждете крови людской, а мы стражем вино алое... В первом заключен ужас и кошмар, а во втором – удовольствие и веселье. Ваши боевые кличи разывают сердца, растерзывают людей, заставляют плакать матерей. А мелодии наслаждений, изливаемые поэтами, изживают злобу, кручину. Вызывают улыбку на лицах и радость на душах. Когда вы размозжаете черепа, мы стучим бокалами. Вы являетесь победителями войны и трепета, а мы – побежденными любовью и влечением. Однако наше поражение выше, чем ваша победа» [2, с. 285–286].

Тимур так ответил поэту-философу: «Блаженный поэт! Дурманящая тебя сладкая греза всего лишь приятное утешение. В этом ты большой счастливец. Да, если достойно ценили дорогих лиц, подобных тебе, значение подобных мне хромых равнялось бы к нулю. Вы сияющее солнце в стране летучих мышей, в краю слепцов. Очень жаль, двуногая тварь, носящая имя человека весьма груб, весьма окающий... Вот для укрощения подобных неотесанных и жалких тварей ... требуется только меч Тимура... Вот так то, дорогой поэт! Род людской больше преклоняется перед трепетом и силой, нежели перед милосердием и любовью» [2, с. 286].

Г. Джавид считал, что прогресс страны, народа во многом зависит от усилий всей нации, от готовности ее бороться за родину и трудиться во имя ее блага.

Г. Джавид являлся поэтом со значительной наблюдательностью. В 1926 году он для лечения глаз побыл несколько месяцев в Германии. Он здесь ознакомился образом жизни, культурой, обычаями и традициями немецкого народа, особенно населения Берлина. Поэт в своих стихах воспевал Берлин как один из колыбелей культуры, рассказывал о притягательном образе жизни этих мест, о веселой и развлекательной городской жизни, поэтически красочно описывал картины природы. Но это не мешало ему ностальгировать по родине, выражая языком поэзии неизбывную тоску. Живописуя красоты чужой страны, он, вспоминая родной Азербайджан, писал: «Если даже Берлин станет раем, какая разница, у Отчизны иные прелести» [2, с. 390].

Г. Джавид ненавидел невежество и мракобесие, осуждал тех, кто под влиянием непросвещенности относился с апатией к судьбе родины, а порою даже

изменял ей. Он утверждал, что жизни достойны лишь мужественные люди. Вероломным, подлым людям же нет места на земле. Джавид считал увековечение памяти отдавших свою жизнь в борьбе во имя защиты родных земель, за прогресс родины, важным условием патриотического воспитания. В одном из своих работ он упоминает стихи – баяты, посвященные памяти мученикам, павшим в боях за свои убеждения. Вообще говоря, в семье Джавида мужество, героизм ценилось очень высоко. В этой семье считалось, что «лучше быть вдовой героя, павшего смертью храбрых, чем женой труса» [5, с. 267].

Г. Джавид как выдающийся поэт–патриот призывал людей в первую очередь любить Родину–Мать, родной Азербайджан. Вместе с тем он как романтический поэт приглашал своих читателей питать любовь ко всему человечеству. По его мнению, человек в отдельности и человечество в целом самое ценное богатство мира. И действительно, это так. Не зря в древнегреческой философии говорилось: «Человек мера всех вещей». На самом деле, все богатства, вещи, предметы приобретают свою истинную цену, потребность лишь в результате существования человека, использования им по необходимости.

Г. Джавиду присущ не космополитизм, а интернационализм. Разумеется, что эти понятия кардинально разнятся. Если космополитизм опирается на идею мирового гражданина, утратившего всякие этно–религиозные ценности, то интернационализм, не отрицая национальные и конфессиональные различия, выдвигает идею равномерного развития всех народов. В этом плане при исследовании творчества Г. Джавида не следует впадать в крайности, представляя его или как космополитичного драматурга, или же как проповедника тюркизма. Наш взгляд, Джавид являлся всемирным мыслителем, привязанным к своему народу, к своей родине, проповедующим общечеловеческие ценности. Начиная с эпохи ренессанса, идея о «мировом гражданстве» воспринималась философами, мыслителями как великий идеал. Когда–то такие мыслители–писатели и философы, как Лессинг, Гете, Шиллер, Кант, Фихте проповедовали космополитизм. В известном смысле идеи Г. Джавида были созвучны с мыслями указанных мыслителей. Однако идея Г. Джавида о мировом гражданстве отнюдь не преследовала цель отлучать людей от патриотических чувств, национального менталитета, обычаев и традиций, как об этом утверждают некоторые исследователи. Наоборот, великий поэт считал долгом зрелого человека проявлять заботу о мире, о человечестве в целом, размышлять о спасении человечества от бедствий и угнетений. Это, как порою утверждают исследователи, является не упущением Г. Джавида, а свидетельствует о его гениальности.

Список использованных источников

1. Гусейн Джавид. Избранные произведения. – Баку: Азернешр, 1958. – 657 с. (на азерб. языке).
2. Гусейн Джавид. Драматические произведения. – Баку: Азернешр, 1975. – 561 с. (на азерб. языке).
3. Гусейн Джавид. Произведения. В 4–х томах. Т. IV. – Баку: Язычы, 1985. – 320 с. (на азерб. языке).
4. Вспоминая Джавид: статьи и воспоминания. – Баку: Гянджлик, 1982. – 392 с. (на азерб. языке).
5. Гусейнов Рафаэль. Выше времени. – Баку: Ишг, 1988. – 361 с. (на азерб. языке).

References

1. Gusejn Dzhavid. Izbrannye proizvedeniya. – Baku: Azerneshr, 1958. – 657 s. (na azerb. jazyke).
2. Gusejn Dzhavid. Dramaticheskie proizvedeniya. – Baku: Azerneshr, 1975. – 561 s. (na azerb. jazyke).
3. Gusejn Dzhavid. Proizvedeniya. V 4–h tomah. T. IV. – Baku: Jazychy, 1985. – 320 s. (na azerb. jazyke).
4. Vspominaja Dzhavid: stat'i i vospominaniya. – Baku: Gjandzhlik, 1982. – 392 s. (na azerb. jazyke).
5. Gusejnov Rafajel'. Vyshe vremeni. – Baku: Ishyg, 1988. – 361 s. (na azerb. jazyke).

Ramazanov B. I., PhD student of the department «History of Philosophy and Cultural Studies»
Faculty of Social Sciences and Psychology,
Baku State University (Azerbaijan, Baku)

Patriotic ideas in the works of Huseyn Javid

In the present article analyzes the concept of motherland and patriotism in the works of the prominent Azerbaijani poet and playwright Huseyn Javid (1882–1941). It is noted that in the sense of patriotism dzhavidovskom strong altruistic desire, that is, the motives of the donation their personal interests for the sake of public good and the interests of the motherland. It is not an ethnic egotism, hostile attitude towards other peoples and races; on the contrary, it is clearly present universal human love. According to Javid, a person can not be a patriot, serving only their own people; every man with his people must work for the sake of all mankind. Patriotism Javid and the closely related understanding of heroism were based on the unity and strength of mind.

Keywords: Huseyn Javid, Azerbaijani literature, patriotism, human values, humanism, heroism ideal.

Рамазанов Б. И., дисертантка кафедри «Історія філософії та культурологія» факультету соціальних наук і психології, Бакінський державний університет (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.ru

Ідеї патріотизму в творчості Гусейна Джавіда

Проаналізовано поняття Батьківщини і патріотизму в творчості видатного Азербайджанського драматурга і поета Гусейна Джавіда (1882–1941). Відзначено, що в джавідовському розумінні патріотизму сильні альтруїстичні прагнення, тобто мотиви пожертви своїми особистими інтересами заради суспільних благ та інтересів Батьківщини. У ньому відсутній етнічний егоїзм, неприязне ставлення до інших народів і рас; навпаки, в ньому виразно присутня загальнолюдська любов. Згідно Джавіду, людина не може бути патріотом, служачи лише своєму народові; кожна людина разом зі своїм народом повинна працювати заради всього людства. Патріотизм Джавіда і тісно пов'язане з ним розуміння героїзму ґрунтувалися на єдності сили і розуму.

Ключові слова: Гусейн Джавід, Азербайджанська література, патріотизм, загальнолюдські цінності, гуманізм, ідеал героїзму.

УДК 141.3

Саракун Л. П.,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії, Національний
університет харчових технологій
(Україна, Київ), sarakun@rambler.ru

КОСМОПОЛІТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ УЛЬРІХА БЕКА

Осмысливается сущность космополитичной концепции Ульриха Бека, її роль у становленні нової парадигми світоустрою. Розкривається зміст феномена космополітизму, як особливого типу світосприйняття і найбільш адекватного вираження стану транснаціонального простору, що формується під впливом глобалізації.

Глобальна взаємозалежність і ризики змінюють суспільну та політичну якість національних спільнот. Транснаціональні держави об'єднуються у відповідь на глобалізацію. За цих умов криза національних держав поступово призводить до виникнення космополітичного суспільства як реальності, яка цілою конструктується.

Космополітизм – це відповідь на мінливий світ. На світовій арені з'являється новий феномен – альтерглобалізм. Як буде розвиватися людство: чи будуть набирати силу процеси взаємодії і усвідомлення взаємозалежності людей, чи посиляться опір глобалізаційним процесам – залежатиме від того, що стане аттрактором суспільного розвитку.

Ключові слова: глобалізація, космополітизм, транснаціональна держава, альтерглобалізм, космополітичне суспільство.

Поглиблення світової та регіональної інтеграції, економічної глобалізації, посилення ролі транснаціональних корпорацій на світовій арені прискорюють поширення космополітичних ідей у сучасному світі. Суспільство вступило в процес формування єдиної планетарної цивілізації, в якій окремі країни й народи втрачають статус автономних, самодостатніх одиниць. Новий космополітичний світ потребує нової методології, що дозволить охопити соціальну й політичну реальність. Такою методологією стає космополітизм, як нова парадигма світоусвідомлення.

Різні аспекти космополітизму обговорюються у працях багатьох сучасних дослідників. Передовсім необхідно назвати роботи І. Валлерстайна, Е. Гідденса, З. Баумана, К. Аппія, У. Бека [8]. Зокрема, І. Валлерстайн зводить протиріччя між космополітизмом і патріотизмом до проблеми соціальної нерівності. На його думку, в політично і економічно «сильних» є можливість вибору між «агресивною ворожістю» до слабких і «великодушним прийняттям відмінностей». Слабкі можуть змінити своє становище, пробудивши таку групову свідомість як націоналізм та етнічність [2, с. 126]. Професор Принстонського університету в США К. Аппія досліджує трансформацію етичних цінностей в умовах космополітизму. Інший дослідник Е. Гідденс стверджує, що в сучасних глобалізованих умовах людина усвідомлено створює новий образ «Я». Влада традицій і усталених цінностей слабшає у міру того, як змінюється саме бачення сучасного світу [8].

Грунтовний аналіз сутності космополітизму зробив у своїх дослідженнях німецький філософ і соціолог У. Бек. Дана проблематика всебічно досліджується в його працях «Космополітичний світогляд», «Космополітична Європа», «Влада і її опоненти в епоху глобалізму».

«Космополітизм» у розумінні У. Бека постає як визнання «інакшості Іншого» крізь призму зняття опозиції «друг–ворог». Він є найбільш адекватним вираженням стану транснаціонального простору, що формується під впливом глобалізації. З відмиранням національної державності все більшу роль набувають транснаціональні економічні актори та актори глобального громадянського суспільства. У глобалізованому світі, як стверджує науковець, сучасне суспільство може бути описано як космополітичне. Головна теза У. Бека полягає в тому, що сьогодні немає сенсу створювати теорії, які пропонують різні варіанти створення спільнот, схильних до космополітичних трансформацій, оскільки космополітизація вже відбувається. Криза національних держав призвела саме до космополітичного суспільства як до реальності, яка щоденно конструюється. Нині сам спосіб життя індивідів є космополітичним. Проте такий стан сучасного суспільства залишається неусвідомленим як більшістю дослідників, так і політиків, а суспільство й досі сприймається як обмежене національними рамками [3].

У. Бек надає поняттю космополітизму статус ідеологічного, який набуває політичну спрямованість. Космополітизм має прийти на зміну традиційним ідеологіям епохи модерну, минаючи межі націоналізму, комунізму, соціалізму, неолібералізму. Означений термін багатозначний. Він виокремлює наступні його розуміння: по–перше, як актуальну дійсність («космополітизація зсередини»); по–друге, як методологічний

принцип сучасної соціології («проект космополітичної соціології»); по–третє, як сукупність політичних і філософських концепцій, головною ідеєю яких є «світове громадянство» [12]. Такі інтерпретації космополітизму перетинаються і взаємодоповнюються. Але першорядним є поняття космополітизму як ідеології та практичних дій щодо розширення ідеї Вітчизни на весь світ, в основі якої лежить єдність людського роду, солідарність інтересів окремих народів і країн. Космополітизм, – підкреслює У. Бек, – перестає бути лише суперечливою ідеєю, грою розуму. Нехай і в спотвореному вигляді, він залишає сферу філософських повітряних замків і вривається в дійсність. Фактично він стає визначальною рисою нової епохи – епохи «рефлексивної модерності», коли національні кордони та відмінності розмиваються і підлягають перегляду. Космополітизм, який переселився в реальність, дозволяє вирватися за межі сконцентрованого на собі національного підходу [3, с. 2–3].

Далі, У. Бек, вибудовуючи теорію космополітичної держави, використовує різні понятійні конструкції: космополітичний реалізм, космополітичний федералізм, національна індиферентність, транснаціональна ідентичність тощо. На думку науковця, «космополітичний реалізм» як теоретична доктрина має три значення: по–перше, реалізм наукового підходу до дійсності; по–друге, реалізм політичної влади; по–третє, реалізм політичних кордонів, тобто не ліквідацію, а плюралізацію кордонів як політику метавлади [2, с. 168]. Задаючи питання, що означає у транснаціональному сенсі слово «політика», дослідник приходить висновку, що це політика множинності кордонів. Транснаціональна політика включає національно–державну політику, яка в свою чергу стає місцем проведення транснаціональної політики [2, с. 166]. Що стосується національних держав, то в умовах транснаціонального простору вони втрачають своє попереднє значення і отримують нову інтерпретацію.

Як зазначає сучасна дослідниця І. Осветімська, У. Бек розмірковуючи над долею національної держави, констатує, що національні уряди втрачають владу, оскільки найбільші ризики виникають завдяки появі так званих субполітик, наприклад, політики великих транснаціональних компаній, дослідницьких центрів та інші. Саме в субполітичних системах втілюються структури нового суспільства, які ігнорують і парламентські інститути, і юридичні межі, й уряд. У. Бек називає цей процес «розпадом політики». В результаті виникає ситуація, коли політику вже не здійснює централізована влада. Вона стає сферою контролю різноманітних субгруп і окремих індивідів. Дослідник, таким чином, констатує кризу національної (колись суверенної) держави й появу на світовій арені нових діяльних сил, які убезпечили себе від пут традиційних політичних систем [9, с. 53].

Тенденція становлення організаційної єдності планетарної спільноти, як наголошують українські науковці, полягає у переході від діючих національних систем державного управління до становлення органічної системи Світової влади (недержавної, законодавчої, виконавчої, судової). Головним виконавчим органом Світової держави на демократичних засадах постає Світовий уряд, на думку Ю. Бек, – це єдина

нормативно-правова система у формі загальноцивілізаційних цінностей, моралі та Світового права. Демократія у цьому контексті є параметром порядку нового світоустрою. Вона забезпечує розподіл Світової влади в організаційній матриці планетарного життя [5]. Зворотним боком за таких умов загострюється проблема переусвідомлення у контексті глобалістики явищ свободи й волі людини. Кінцевим продуктом є організоване суспільство (В. Андрущенко) [1], у якому раціонально розподілена Світова влада. Специфіка цього розподілу полягає у тому, що в новому розподілі Світової влади, на рівні зі Світовою державою бере участь світове громадянське суспільство.

Розвиваючи свою концепцію, У. Бек вибудовує Нову критичну теорію (за допомогою якої вдається у найближчій перспективі змінити весь світовий устрій) і обґрунтовує її. Зміст цієї теорії зводиться до наступних постулатів: по-перше, космополітичний погляд дає можливість відкрити, випробувати, завоювати нові опції і владні шанси. Подолання національних бар'єрів пробудить і посилить прагу космополітичного; по-друге, суверенітет визнається, уможливується і розвивається завдяки різноманіттю та спільності. Це забезпечує космополіту нові владні ресурси в національних політичних просторах; по-третє, виклик космополітики дає можливість відкрити в своїх інтересах нове джерело демократії; по-четверте, космополітичний погляд розкриває транснаціональний простір діяльності [2, с. 310–311].

До цього списку владно-стратегічних переваг космополітизму автор додає права людини як джерело космополітичної влади, не називаючи вищу владну структуру, яка б керувала усіма цими процесами в світовому масштабі. Виникає питання: яка роль у цьому процесі відводиться національним державам, які він називає незавершеними, бо вони «структурно заперечують свою моральну відповідальність за права меншин та іноземців» [6, с. 412]. Відповідно переплетення і злиття моральної, економічної і військової влади й легітимності відкривають космополітичній державі можливість нової дієздатності в транснаціональному просторі і ставлять її над національною державою.

Криза національних держав відгукується постійною потребою вирішувати питання не тільки на національному, а й на міжнародному рівні, а така тенденція веде до узгодження дій однієї держави з діями інших. Таким чином, негативні прояви глобалізації стають основою для інтенсивного формування міжнародних відносин, для становлення всесвітнього космополітичного суспільства.

Свою модель транснаціональних держав У. Бек будує на двох принципах: це, по-перше, взаємозв'язок у межах світового суспільства дозволяє якщо не подолати, то пом'якшити травму від насильства, що притаманне національно-державному модерну. По-друге, громадські організації стануть можливими завдяки транснаціональній кооперації і створення взаємозалежностей у сферах економіки, політики, оборони, права, культури тощо. Транснаціональна кооперація оживляє державну політику. В зв'язку з цим ключове питання полягає у тому, чи може в громадянському суспільстві виникнути свідомість космополітичної солідарності. Тільки під

впливом змін у свідомості громадян, внутрішньополітичних змін, зможе змінитися і саморозуміння активних глобальних акторів, які безальтернативно спонукають до кооперації і разом з тим до взаємного врахування інтересів один одного. Іншими словами, «транснаціональні держави стануть можливими в тому випадку, якщо з'явиться свідомість, усвідомлення необхідності транснаціональних держав» [4].

Модель транснаціональної держави є проміжною, гібридною моделлю, в якій основні ознаки по-новому комбінуються і зливаються у вигляді ідеального типу. Ці ознаки в буденному розумінні можуть уявлятися взаємовиключними, оскільки транснаціональні держави є, по-перше, ненаціональними утвореннями, а, отже, і нетериторіальними державами (у вузькому розумінні). Вони мають розумітися як спростування і контрмодель теорії держави й суспільства.

Модель транснаціональних держав, на думку даного науковця, суперечить усім іншим моделям кооперації. Транснаціональні держави об'єднуються у відповідь на глобалізацію і розвивають завдяки цьому свій регіональний суверенітет і ідентичність за межами національного. Вони, отже, є кооперативними й індивідуальними державами, індивідуальними державами на основі кооперативних держав. Іншими словами: міждержавне об'єднання відкриває постнаціональним державам нові простори для дій [9, с. 55].

Таким чином, транснаціональна держава – це відкрита країна у відношенні до світу, яка виникає не шляхом «розпаду» національної держави і не «приходить їй на зміну», а створюється за допомогою глибинної трансформації, через «внутрішню глобалізацію». Юридичний, політичний та економічний потенціал, що існував на національному та місцевому рівнях, змінює свою конфігурацію і відкривається назустріч світу. Така держава, що є одночасно космополітичною і національною, не протиставляє себе іншим націям. Замість цього вона розширює мережі на основі взаємного визнання «іншості» та рівності у відмінностях, щоб вирішувати з їх допомогою транснаціональні проблеми. При цьому суверенність розширює сферу свого впливу, щоб вирішувати національні проблеми. Концепція транснаціональних держав базується на принципі національної байдужості до держави. Такий підхід відкриває нові можливості для співіснування різних національних ідентичностей на основі дотримання принципу конституційної толерантності всередині держави і космополітичних прав за її межами.

Можна погодитися з думкою В. Виноградова, що у цьому сценарії бажаного майбутнього, звичайно ж, присутні спекуляції, достовірність яких можливо перевірити в майбутньому лише на практиці. Навіть якщо ми визнаємо, що влада належить глобальному капіталу, а його опонентом може виступати глобальне громадянське суспільство у вигляді великих територіальних утворень, то їх співвідношення як сьогодні, так і в майбутньому залишаться на тривалий час незрозумілим [6, с. 412]. Не кажучи вже про те, що глобальне громадянське суспільство існує лише на папері, а зростаючий протест великих соціальних рухів у всіх країнах проти сучасного глобального капіталу може привести і вже призводить до пошуків

альтернативних форм глобалізації. На світовій арені з'являється новий феномен – альтерглобалізм, в поле зору якого знаходиться проблема зростання соціальних нерівностей в світовому масштабі. Не випадково У. Бек у розділі «Про трансформації поняття і форм держави і політики в другому модерні» назвав перший підрозділ «Кінець кінця політики». У ньому він справедливо стверджує, що не тільки «для капіталу, але для глобального громадянського суспільства залишається в силі твердження, що без держави немає колективно обов'язкових рішень, ніякої легітиматії. Але справедливо і зворотнє: без союзів між партіями і урядами, з одного боку, глобальним громадянським суспільством і фракціями капіталу – з іншого, немислима ніяка ґрунтовна реформа держави» [2, с. 331–332].

Не буде перебільшенням сказати, що для німецького дослідника формування «відкритого суспільства» виглядає безсумнівним фактором, який не потребує доказів. Звичайно, з ним можна погодитися, але слід відмітити, що більшість людей, не зіштовхуючись безпосередньо і постійно з космополітичною реальністю, можуть сумніватися в положеннях і висновках У. Бека. Їм дуже важко вдавалося орієнтуватися в лабіринтах закритого суспільства, що ґрунтувалося на протиставленні «ми» та «інші», внутрішнього і зовнішнього, національного і міжнародного. Тепер вони раптово зіткнулися з протиріччями толерантної суспільної форми і свободи, які нелегко усвідомити і пережити і які зводять їх в стан чужинців на власній землі [3, с. 163].

Сценарій розвитку майбутнього світопорядку У. Бека є «поверненням до початку», тільки на більш високому рівні. При цьому він формулює нову критичну теорію, за допомогою якої йому уявляється можливим «зрушити» все людство «з національно державницької уяви на космополітичну». На противагу методологічному націоналізму (як «джерела помилок в політиці») обґрунтовуються нові поняття на транснаціональному рівні, де, на відміну від інтернаціонального, включаються у взаємодію нові світові економічні актори, глобальне громадянське суспільство і його гіпотетична влада як опонент влади капіталу, наднаціональні організації, національні держави. Сама ж транснаціональна політика, таким чином, – це політика множинності кордонів «в умовах плинного, багатозначного прикордонного розмежування». Толерантність різноманіття в цих умовах, за У. Беком, обмежується лише правом і мораллю.

Підводячи підсумки, зауважимо, що У. Бек, формулюючи свої уявлення про можливе майбутнє, основний сценарій вбачає не в створенні його ідеальної картини, а в реалістичному аналізі існуючих трендів, оскільки сучасний світ піддається неочікуваним трансформаціям.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. П. Організоване суспільство: проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕМСі», 2006. – 498 с.
2. Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономика / Ульрих Бек / Пер. с нем. А. Б. Григорьева, В. Д. Седельника; послесловие В. Г. Федотовой, Н. Н. Федотовой. – М.: Прогресс-Традиция; Издательский дом

«Территория будущего» (Серия «Университетская библиотека Александра Погорьельского»), 2007. – 464 с.

3. Бек У. Космополитическое мировоззрение. – М.: Центр исследований постиндустриального общества, 2008. – 336 с.

4. Бек У. Перспективы: транснациональное государство [Электронный ресурс]. – Режим доступа: portal 21.ru/?ELEMENT_ID=8362.

5. Бек Ю. Космополітизм як світоглядно-ідеологічна платформа розбудови освіти XXI століття / Юлія Бек // Вища освіта України. Теоретичний та науково-методологічний часопис. – 2015. – №4 (59). – С.11–16.

6. Виноградов В. Д. Национальное и «космополитическое государство»: миф и реальность / В. Д. Виноградов // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2010. – Вып.2. – С.411–413.

7. Кравченко С. А. У. Бек: социологическое воображение, адекватное рефлексивному модерну [Электронный ресурс] / С. А. Кравченко. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/12/19/1270384959/Kravchenko.pdf>.

8. Логинов А. Кризис национального государства и идеология космополитизма / Александр Логинов // Вестник РГГУ. – 2011. – №15 (76). – С.22–30.

9. Осветимская И. И. Основные модели трансформации национального государства в перспективе установления глобального порядка [Электронный ресурс] / И. И. Осветимская // Правоведение. – 2013. – №4 (309). – С.51–63.

10. Подаянко Ю. Л. Космополітизм в політологічній теорії / Ю. Л. Подаянко // Політологія. – 2009. – Т.110. – Вип.97. – С.39–44.

11. Сошников А. А. «Методологический национализм» и «методологический космополитизм»: концептуализация национальных реалий в теоретических версиях глобального общества [Электронный ресурс] / А. А. Сошников. – Режим доступа: http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2013/9/fil%D0%BEfy%D0%B0/soshnikov.pdf.

12. Тохтобин Е. А. Понимание современного космополитизма [Электронный ресурс] / Е. А. Тохтобин. – Режим доступа: <file:///C:/Users/1/Downloads/s034-054.pdf>.

References

1. Andrushhenko V. P. Orghanizovane suspiljstvo: problema orghanizatsiji ta suspiljnoi samoorganizatsiji v period radykalnykh transformacij v Ukraini na rubezhi stolitj: dosvid socialjno-filosofsjkogho analizu / V. P. Andrushhenko. – K.: TOV «Atlant JuEmSi», 2006. – 498 s.
2. Bek U. Vlast i ee opponenty v epokhu globalizma. Novaya vsemirno-politicheskaya ekonomiya / Ulrikh Bek / Per. s nem. A. B. Grigoreva, V. D. Sedelnika; posleslovie V. G. Fedotovoy, N. N. Fedotovoy. – M.: Progress–Traditsiya; Izdatelskiy dom «Territoriya budushchego» (Seriya «Universitetskaya biblioteka Aleksandra Pogorelskogo»), 2007. – 464 s.
3. Bek U. Kosmopoliticheskoe mirovozzrenie. – M.: Tsentr issledovaniy postindustrialnogo obshchestva, 2008. – 336 s.
4. Bek U. Perspektivy: transnatsionalnoe gosudarstvo [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: portal 21.ru/?ELEMENT_ID=8362.
5. Bekh Ju. Kosmopolityzm jak svitoghljadno-ideologichna platforma rozbudovy osvity XXI stolittja / Julija Bekh // Vyshha osvita Ukrainy. Teoretychnyj ta naukovо-metodologichnyj chasopys. – 2015. – №4 (59). – S.11–16.
6. Vinogradov V. D. Natsionalnoe i «kosmopoliticheskoe gosudarstvo»: mif i realnost / V. D. Vinogradov // Vestnik Sankt–Peterburgskogo universiteta. – 2010. – Vyp.2. – S.411–413.
7. Kravchenko S. A. U. Bek: sotsiologicheskoe voobrazhenie, adekvatnoe refleksivnomu modernu [Elektronnyy resurs] / S. A. Kravchenko. – Rezhim dostupa: <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/12/19/1270384959/Kravchenko.pdf>.
8. Loginov A. Krixis natsionalnogo gosudarstva i ideologiya kosmopolitizma / Aleksandr Loginov // Vestnik RGGU. – 2011. – №15 (76). – S.22–30.
9. Osvetimskaya I. I. Osnovnye modeli transformatsii natsionalnogo gosudarstva v perspektive ustanovleniya globalnogo porjadka [Elektronnyy resurs] / I. I. Osvetimskaya // Pravovedenie. – 2013. – №4 (309). – S.51–63.
10. Podajenko Ju. L. Kosmopolityzm v politologichnij teorii / Ju. L. Podajenko // Politologija. – 2009. – T.110. – Vyp.97. – S.39–44.
11. Soshnikov A. A. «Metodologicheskij natsionalizm» i «metodologicheskij kosmopolitizm»: kontseptualizatsiya natsionalnykh

realiy v teoreticheskikh versiyakh globalnogo obshchestva [Elektronnyy resurs] / A. A. Sosnikov. – Rezhim dostupa: http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnal/2013/9/fil%D0%BE%D0%B0%BF%D0%B0/sosnikov.pdf.

12. Tokhtobin Ye. A. Ponimanie sovremennogo kosmopolitizma [Elektronnyy resurs] / Ye. A. Tokhtobin. – Rezhim dostupa: <file:///C:/Users/1/Downloads/s034-054.pdf>.

Sarakun L. P., PhD, Associate Professor of Philosophy, National University Food Technologies (Ukraine, Kyiv), sarakun@rambler.ru

Cosmopolitan concept Ulrich Beck

The paper interpreted the essence of cosmopolitan concept Ulrich Beck, its role in the new paradigm of world order. The content of the phenomenon of cosmopolitanism, a special type of world view and the most adequate expression transnational state space, which is influenced by globalization.

Global interdependence and the risks of changing social and political quality of national communities. Transnational states are united in response to globalization. Under these conditions, the crisis of nation states gradually leads to a cosmopolitan society as a reality that is constructed every day.

Cosmopolitanization is a response to a changing world. How will the humanity evolve? Will integration, interaction and people interdependence develop? Will resistance to globalization be intensified? What will be the attractor of social development?

Keywords: globalization, cosmopolitanism, multinational state, alter-globalization, cosmopolitan society.

* * *

УДК 316,722

Русул О. В.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та політології, Кіровоградський державний педагогічний університет ім. Володимира Винниченка (Україна, Кропивницький), rusul05071@rambler.ru

МІГРАЦІЙНЕ ПИТАННЯ І ПОЛІТИКА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

Висвітлюється міграційне питання в контексті впливів на етнокультурну ідентичність Західної Європи. Основний акцент робиться на процесах трансформації європейської культурної самобутності та проблемі соціокультурної асиміляції мігрантів. Окреслюються перспективи становлення мультикультурного суспільства в європейських державах та визначаються виклики пов'язані із загрозами втрати європейськими країнами етнокультурної національної ідентичності. Визначальною ціллю статті є питання вирішення даної проблеми шляхом розвитку виокремленої форми мультикультурної політики, за якої можливе прийняття співіснування соціальних агентів котрі вирізняються етнокультурною приналежністю. Наголошується на об'єктивному характері процесів культурної глобалізації та питанні розвитку політики мультикультуралізму за принципом – «єдність в розмаїтті».

Ключові слова: Західна Європа, етнокультурна національна ідентичність, мультикультуралізм, міграція.

Процеси глобалізації привносять зміни, що загалом пов'язані зі зрушенням етнокультурної національної ідентичності. Від характеру культурної глобалізації залежить як буде змінюватися культурний базис в державах-націях із тисячолітньою етнокультурною традицією. Прискорює динаміку етнокультурних змін у Західній Європі ситуація з міграцією, що разом з іншим привносить у європейське середовище культурне розмаїття. Така ситуація формує виклики самобутній європейській культурі та започатковує дискурс, предметом якого є пошук варіантів іншої соціокультурної політики. В такий спосіб перед істеблішментом деяких європейських країн постає дилема реорганізації культурного середовища. Виникає потреба в пошуку компромісів у сфері міжкультурних діалогів, котрі назріли в Західній Європі. По суті істеблішмент окремих європейських країн звертає увагу на ситуацію, що полягає в небажанні окремих спільнот мігрантів переймати корінні європейські

культурні традиції, що також свідчить про назрілу необхідність перегляду культурної політики в певних державах. Європа таким чином зіштовхується із процесами трансформації етнокультурної національної ідентичності. Подібне соціокультурне становище потребує наукових досліджень, котрі спрямовані на пошук практичного рішення питань пов'язаних із розвитком культурного розмаїття в Європі. До того ж, не в повній мірі у наукових джерелах розкрито питання щодо варіацій мирного співіснування носіїв різних етнокультурних спільнот в умовах мультикультуралізму, особливо на прикладі Німеччини, Франції та від частини Великобританії. Таким чином, визначення практично-значимої політики мультикультуралізму, з метою рішення даної проблеми, актуалізує подібні дослідницькі розвідки.

В статті використані дослідження таких авторів як: Н. Громакова, Е. Г. Аванесова, М. А. Козловець, У. Бек, А. В. Черняк, І. В. Следзевський. Наукові праці вище вказаних дослідників торкаються питань міграційної політики, культурної глобалізації, мультикультурного розмаїття та проблематики міжкультурних діалогів. Методологічною основою статті є соціологічний, культурологічний та політичний підходи. Метою статті є визначення окремої форми політики мультикультуралізму, що унормовує процеси міжкультурних діалогів, в країнах Західної Європи. Для досягнення поставленої мети сформульовані наступні завдання:

- визначити характер етнокультурних трансформацій в Західній Європі;
- охарактеризувати перспективи розвитку етнокультурного розмаїття в умовах культурної трансформації Європи;
- розглянути прийнятні шляхи розвитку політики мультикультуралізму в Західній Європі.

Міграційні процеси в сучасну епоху культурної глобалізації піднімають питання соціокультурних суперечностей без вирішення яких важко розбудовувати глобальний світ на засадах співдружності та взаємозбагачення. Міграція населення в умовах глобалізації має економічну складову, коли люди від'їжджають до інших країн з причин економічної привабливості останніх. Інша складова міграції – це переселення від зруйнованих збройними конфліктами територій до країн, що традиційно уособлюють зі стабільністю в соціально-економічній сфері. Так історично склалося, що Європейський континент, як і Новий світ, асоціюються як території соціально-економічного благополуччя. Поки інтенсивність міграційних процесів до Європи була відносно помірною, урядам окремих країн соціокультурних дилем міграція не створювала. Проте, останнім часом світова економіка переживає не кращі часи, що теж позначилось так чи інакше на європейських країнах. Таким чином, економічна криза, не виключено, що загострила питання соціокультурної інтеграції мігрантів та, як наслідок, маємо заяви лідерів окремих європейських держав про крах політики мультикультуралізму. З одного боку ліберальна політика щодо мігрантів, котра упродовж кількох десятиліть реалізовувалась в Європі, була поміркованою, що означає практично безперешкодний прийом мігрантів, забезпечення їх

житлом, грошовою компенсацією, працевлаштуванням тощо. Були сподівання (Німеччина), що мігранти певний час будуть працювати на підприємствах країни, а з часом ймовірно повернуться на батьківщину, а ті що залишаться будуть шанобливо ставитись до місцевих культурних традицій. Втім здебільшого такі очікування не виправдали себе, оскільки як виявилось в світлі відомих політичних заяв, що мігранти не тільки не полишають своє місцеперебування в Європі, але начебто і не поспішають інтегруватись в європейську культуру. Останнє немовби провокує посилення економічних негараздів та соціокультурну кризу в Європі. Виходить, що відсутність соціокультурних процесів з акультурації чи–то асиміляції міграційних спільнот в культурне середовище європейських держав–націй, загострило соціально–політичні дискурси стосовно перспектив політики мультикультуралізму в Європі. Як відомо в 2010–11 роках, лідери трьох провідних західноєвропейських держав, а саме Німеччини А. Меркель, Франції Н. Саркозі та Великобританії Д. Камерон виступили з офіційними заявами, що колишня політика мультикультуралізму у Європі провалилася. Так назріло питання перегляду міграційної політики, оскільки об'єктивна сутність процесів глобалізації та наявність певного мультикультурного середовища спонукає соціальних акторів до стихійного улаштування своєї екзистенції в культурній площині. Як відмічає Н. Громакова: «На рубежі третього тисячоліття проблема ідентичності перетворилася на одну із засадничих проблем виживання людства в умовах глобалізації. Реальність довела, що неможливо жити в сучасному світі, перебуваючи водночас осторонь тенденцій, що визначають і глобальний, і локальний рівні суспільного поступу» [1, с. 64]. Отже, будь–яке відсторонення від сучасних глобальних соціокультурних перетворень, відсутність регуляції цих процесів загрожує розвитком міжкультурних конфліктів.

Причинами збільшення міграційних потоків в наш час став соціально–економічний занепад в таких регіонах світу як Близький Схід та Північна Африка, де останніми роками мають місце військові конфлікти та загалом політична нестабільність. Зазвичай – це є втеча від війни, збройних конфліктів та соціально–економічних проблем, що роблять сумнівною перспективу проживання на даних територіях. Беручи до уваги деяке збільшення кількості мігрантів до країн Європи, європейські титульні нації зіштовхуються з викликом, що полягає у загрозі втрати власного етнокультурного середовища. Дана ситуація загострюється тим, що Європа історично формувалась як культурно–споріднене розмаїття окремих держав–націй з власним вкоріненим менталітетом та національною ідентичністю, котра налічує більш як тисячолітню історію розвитку. Тому процеси асиміляції з іншими культурами сприймаються із застереженням у деяких європейських країнах. Чого не скажеш про так званий Новий світ, яким є Північна Америка, де явище мультикультуралізму розвивалося разом із формуванням державності. З цього приводу дослідник Е. Г. Аванесова відмічає наступне: «Немає сумніву в тому, що зусилля американської держави по формуванню єдиної американської нації дали визначені позитивні результати. Були досягнуті непогані успіхи в плані

мовної, культурної і політичної асиміляції» [2, с. 10]. Тому на відміну від Західної Європи в Північній Америці відслідковується відносно мирне співіснування представників різних націй та рас. Якщо конкретизувати мультикультурне середовище США – то це в XX ст. була так звана модель «плавильного чавуну», де людина незалежно від своєї національної приналежності стає громадянином США. Це означає, що на засадах ліберальної демократії та інших соціокультурних складових притаманних США, соціальний агент незалежно від національної приналежності на ментальному рівні поступово трансформується в американця із відповідними поведінковими моделями. Втім на відміну від США часів минулого століття, Канада відрізняється в підході до політики мультикультуралізму. Канадський мультикультуралізм – це «єдність в розмаїтті», що означає можливість збереження носіями різних національних культур власної етнокультурної національної ідентичності. В такий спосіб в Канаді співіснують разом не тільки представники різних націй, але і говоримо про збереження їхніх національних традицій та звичаїв. Подібний до канадського утворився мультикультуралізм і в Австралії. Однак, коли ведемо мову про титульні нації, які склалися в Європі, то наштовхуємось на ситуацію, де принцип «єдність в розмаїтті» не скрізь охоче втілюється в практичній площині.

Певний європейський мультикультуралізм, що починався близько середини минулого століття мав характер такого, коли мігранти збільшуючи свою присутність мали б або асимілюватися в конкретне соціально–рівноправне середовище, чи з часом повертались на батьківщину. Проте, цього, як свідчать вище згадані політичні заяви, не відбувалося, оскільки населення, що мігрувало опинившись в нових для себе європейських соціальних реаліях, все ж опирається на власні культурні традиції. Стосовно цього аспекту дослідник Е. Г. Аванесова говорить, що: «Культурне розмаїття поліетнічної держави впритул до середини XX століття було одним із факторів його можливої внутрішньої дезінтеграції, що веде до сепаратизму і втрати територіальної цілісності. Внаслідок цього, однією із найважливіших цілей етнічної політики ставало формування єдиної політичної нації через подолання культурного і етнічного розмаїття» [2, с. 10]. Дана ситуація посилює певні застереження, занепокоєння в європейському політичному та етнокультурному середовищі і, як наслідок, маємо дискусії стосовно розмивання самотурної європейської культурної спадщини під впливом поширення інших культур. Проте, відсутність конкретних регулюючих механізмів в питаннях асиміляції мігрантів загрожує конфліктами на міжкультурному рівні, котрі з часом дійсно можуть призводити до соціокультурної дезінтеграції в умовах культурної глобалізації. Як зазначає дослідник М. А. Козловець: «Посилення глобальних і регіональних міграційних потоків підриває існування держави–нації, розмиває її кордони, національну ідентичність. Держави фактично втрачають контроль за міграцією, який тепер здійснюється на міжурядовому та міждержавному рівнях» [3, с. 203].

Така ситуація породжує і певні суперечності, що пов'язані із процесами глобалізації, які як відомо

пов'язують із універсалізацією світу – де політика мультикультуралізму може зіграти амортизуючу роль у розвитку культурної глобалізації, коли національні кордони розмиваються. Однак у випадку Європи цього повсюдно, як видно, не відбувається. Одна із вагомих причин це явище так званої «кризи ідентичності», яка викликана пересторогами стосовно можливої уніфікації національних культур, коли не має розуміння якою буде універсальна культура, але з іншого боку процеси акультурації де в більшій, а де в меншій мірі вже почалися. Як реакція на дані явища, маємо кризу ідентичності, що є поверненням до власних національних культурних надбань, тобто посилюється акцент на збереженні автохтонної культури. Як говорить М. А. Козловець: «Суперечність універсальних глобальних цінностей і вимог на місцях зберегти свою самобутність становить зміст і визначає напрям соціальних змін в сучасному глобалізованому світі» [3, с. 155]. В такий спосіб виникає ситуація в Європі де одні держави-нації беззастережно відносяться до вищезначеної політики мультикультуралізму, а деякі означають про крах подібної політики. Однак як говорить У. Бек: «Насправді мультикультуралізм допускає (хоча й у дуже пом'якшеному вигляді) сутнісну ідентичність і суперництво культур» [4, с. 349]. Якраз таку модель співіснування і демонструють держави Нового світу та деякі європейські країни. Для інших же європейських держав-націй, що переважно останнім часом опікуються збереженням самобутньої культури (Німеччина, Франція), більш бажаним видається сценарій розвитку мультикультуралізму близький до того, який сформувався у США в середині ХХ ст., оскільки за такої політики мультикультуралізму як «плавильний чавун», стає можливим зберегти власну етнокультурну національну ідентичність. Це також передбачає, що представники інших націй, можуть мирно співіснувати із корінним, місцевим населенням, але тільки в тому разі можуть бути рівноправними, якщо будуть переймати місцеві культурні традиції. Подібно до вищезначеного в своїй праці проговорює А. В. Черняк: «В одних випадках вважалося, що мігранти мають намір культурно асимілюватись в політичну спільність (модель Франції). В інших випадках проблема включення мігрантів в національну спільність не ставилась, так як передбачалося, що мігранти гості, що прийшли працювати, котрим належить повернутися на батьківщину (модель Німеччини). Третій варіант передбачав формування постколоніального суспільства (модель Великої Британії)» [5, с. 74]. Як видно підходи у відношенні реалізації політики мультикультуралізму в провідних європейських країнах дещо різняться. Однак їх все ж об'єднує відсутність дієвого процесу асиміляції мігрантів в європейський культурний простір, що і стало однією із основних причин критичного відношення до політики мультикультуралізму в означених країнах. За таких обставин ми зіштовхуємося із неоднорідністю культурної глобалізації, де в одному з варіантів є держави, наприклад, Нового світу, що сповідують мультикультуралізм, як варіант прийнятного взаємного існування в одній країні представників багатьох національностей та різної расової приналежності, а з іншого маємо Західну Європу, де не склалися стійкі, єдині обриси мультикультурних традицій. Дослідник

М. А. Козловець з приводу цього говорить: «Більш перспективним було б доповнення мультикультурної орієнтації на сусідство та співіснування різних етносів і культур, установкою на їх взаємодію, взаємовплив і взаємозбагачення. Такий підхід, у свою чергу, передбачає не тільки врахування інтересів і прав нових національних меншин, а й рівність різних етнічних груп з автохтонним населенням у всіх сферах життя і необмежене право на культурний і конфесійний вибір» [3, с. 208]. Під таке взаємне існування необхідно розробляти відповідне правове регулювання, яке буде враховувати інтереси, пов'язані із збереженням місцевої етнокультурної національної ідентичності при наявності культурного розмаїття в державі. Цей чинник можна розглядати як один із перших кроків до побудови загалом у Західній Європі мультикультуралізму за принципом «єдності в розмаїтті».

Також далеко не останнє місце у відношенні безконфліктного існування корінного населення Європи із мігрантськими спільнотами є відповідно налаштована робота певних соціальних інститутів. Мова йде про соціальне забезпечення, трудове законодавство, дитячі дошкільні заклади, школи, вищу освіту, медичне обслуговування і все це має бути доступним для мігрантів аналогічно до корінних мешканців. Тобто, фактично, мова йде про зрівняння в правах мігрантів і місцевого населення. Як говорить дослідник І. В. Следзевський: «Новим важливим елементом стає утвердження статусу і права різних меншин на самостійне самовизначення змісту і кордонів своєї власної ідентичності, визнання цих прав за колективними суб'єктами соціальних і політичних відносин – етнічними, релігійними, субкультурними групами та спільнотами» [6, с. 125]. На думку автора це найбільш прийнятний варіант в часи глобальної міграції та трансформації етнокультурної національної ідентичності, який спрямовує міжкультурні діалоги в конструктивну площину. Дане питання безумовно потребує прискореного вирішення, оскільки, як відомо, процеси глобалізації носять об'єктивний характер, а міграційні потоки до Європи завжди мають місце. За таких обставин необхідні регулюючі фактори про які йшлося вище, себто політика мультикультуралізму, має бути контрольованою, що передбачає наявність регуляторних механізмів впливу в умовах культурного розмаїття, а цього не відбувалося в минулі десятиліття в більшості країн Західної Європи, в особливості якщо вести мову за Німеччину та Францію.

Нова міграційна політика у вище згаданих країнах Європи має будуватися з урахуванням окремої концепції мультикультурного взаємного існування представників різних націй, як моделі мирного вирішення наболілих питань, що лежать в контурі розмивання етнокультурної національної ідентичності. Важливим є чітке усвідомлення того, що світ довкола нас швидко змінюється, а з метою уникнення небажаних наслідків культурної глобалізації стає очевидним, що нею як процесом необхідно керувати, регулювати впливаючи на ті соціокультурні трансформації, що як виклики постають на прикладі загроз етнокультурній національній ідентичності в певному європейському культурному просторі. Як зазначає дослідник І. В. Следзевський: «Завдання, котре стоїть перед

сучасними державами, особливо в сфері зайнятості і освіти, забезпечення громадянських свобод, полягає не в утитках чи штучному обмеженні стремління людей публічно виражати свою ідентичність, в тому числі і колективну, а в знаходженні гнучкого і розумного балансу між цими претензіями і принципами національного громадянства, свобод і рівності громадян незалежно від етнічних, релігійних, расових відмінностей, в збереженні, а не послабленні консолідуючих традицій і норм громадянської ідентичності та інституту громадянства» [6, с. 136].

В процесі вирішення питань міжкультурного розмаїття Західної Європи змін потребує і законодавство, що регулює діяльність різночинних громадянських інститутів. Оскільки, важливим у здійсненні політики асиміляції мігрантів є надання їм прав і свобод, якими користуються корінні європейці. Така політика є перспективною в умовах інтеграції культур під впливом об'єктивних процесів культурної глобалізації. Як зазначає М. А. Козловець: «Яскраво вираженою тенденцією сучасної культурної глобалізації є певне культурно-ментальне «усереднення», нівелювання національних, мовних, релігійних, гендерних та інших індивідуальних особливостей – створення космополітичного індивіда, своєрідного «громадянина світу» [3, с. 160]. При цьому з метою забезпечення подальших можливостей взаємного міжкультурного існування, істеблішменту європейських країн необхідно налагоджувати систематичний контроль процесів інтеграції культур, з метою поступової оптимізації міжкультурних діалогів. Останнє дасть змогу європейській історико-культурній спадщині зберігатися та взаємозбагачуватись в середовищі культурного розмаїття, враховуючи об'єктивні умови розвитку поступальної мультикультурної складової світу.

Таким чином, політика мультикультуралізму в більшості країн Західної Європи потребує докорінного перегляду та відповідних коректив до назрілих вимог сьогодення. При цьому кожна окремо взята європейська країна має власні специфічні мультикультурні традиції, що робить європейський мультикультуралізм неоднорідним за змістовим навантаженням. У відношенні такої ситуації кожна з європейських держав-націй в залежності від подальших перспектив розвитку етнокультурної національної ідентичності має проводити помірковану, вивірену, а значить контрольовану політику мультикультуралізму. Там де є суперечності і наявна критика співіснування в рамках розмаїття культур, наприклад, як це в Німеччині чи Франції – то політика у відношенні мігрантів може мати два основних сценарії. Одна ситуація, коли мігранти мають менше прав у порівнянні із корінним населенням і тоді фактично вони не є у повній мірі інтегрованими на рівних правах, як у соціальну систему на прикладі Німеччини, так і в питанні асиміляції їх в етнокультурній сфері, що не сприяє соціокультурній стабільності в державі. Інша можливість – це політика спрямована на таку інтеграцію мігрантів, коли вони є рівними у правах з автохтонним населенням країни, в яку мігрували. Також, що головне, зокрема у відношенні Німеччини та Франції – це впровадження варіантів регулятивної політики з акумуляції, а можливо й асиміляції мігрантів, коли останні інтегруються частково або повністю в автохтонну

культуру даних країн, здобуваючи в обох випадках повноцінне громадянство і в рівноправ'ї співіснують.

Більше вірогідності у формуванні та розвитку форми мультикультуралізму за принципом – «єдність в розмаїтті» мають такі країни як Болгарія, Великобританія, Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія, країни Балтії тощо. Проте є держави, що вже сьогодні в повній мірі впроваджують подібну політику мультикультуралізму і здебільшого істеблішмент цих країн не виказує певних застережень щодо такого виду політики. З-поміж таких держав можна виокремити Нідерланди, Швейцарію, країни Скандинавії, а в особливості Швеція.

Наступні дослідницькі розвідки в ключі даної тематики можуть бути спрямовані на подальшу конкретизацію, більш детальне вивчення означеного вище принципу політики мультикультуралізму як «єдність в розмаїтті» у світлі проблемних аспектів її реалізації в окремо взятих європейських державах.

Список використаних джерел

1. Громакова Н. Проблеми формування ідентичності в епоху глобалізації / Н. Громакова // Матеріали міжнародної міждисциплінарної конференції «Людина та її ідентичність у добу глобалізації», 29–30 червня 2010 р. / Відп. за випуск професор А. Карась. – Львів, 2010. – 302 с.
2. Аванесова Е. Г. Мультикультуралізм и проблема стабільності поліетнічного государства / Е. Г. Аванесова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2012. – №4, Ч.1. – С.10–13. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: URL:<http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000432747>
3. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія / А. М. Козловець. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
4. Бек Ульрих. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / Ульрих Бек; пер. з нім. О. Юдіна. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 408 с. – (Серія «Зміна парадигми»; Вип.14).
5. Черняк А. В. Мультикультуралізм і міграційна політика / А. В. Черняк // Вестник государственного и муниципального управления. – 2014. – Вып.3 (14). [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/multikulturalizm-i-migratsionnaya-politika>
6. Следзевский И. В. Мультикультуралізм: хрупкий баланс между интеграцией и дезинтеграцией / И. В. Следзевский // Общественные науки и современность. – 2013. – №2. – С.123–137. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/2015/05/05/1251193845/123-137-Sledzevskii.pdf>

References

1. Gromakova N. Problemy formuvannja identychnosti v epohu globalizacii' / N. Gromakova // Materialy mizhnarodnoi' mizhdyscyplinarnoi' konferencii' «Ljudyna ta i'i' identychnist' u dobu globalizacii'», 29–30 chervnja 2010 r. / Vidp. za vypusk profesor A. Karas'. – L'viv, 2010. – 302 s.
2. Avanesova E. G. Mul'tikul'turalizm i problema stabil'nosti polijetnitschnogo gosudarstva / E. G. Avanesova // Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i juridicheskie nauki, kul'turologija i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. – 2012. – №4, Ch.1. – S.10–13. [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: URL:<http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000432747>
3. Kozlovce' M. A. Fenomen nacional'noi' identychnosti: vyklyky globalizacii': Monografija / A. M. Kozlovce'. – Zhytomyr: Vyd-vo ZHDU im. I. Franka, 2009. – 558 s.
4. Bek Ul'ryh. Vlada i kontrvlada u dobu globalizacii'. Nova svitova politychna ekonomija / Ul'ryh Bek; per. z nim. O. Judina. – K.: Nika-Centr, 2011. – 408 s. – (Serija «Zmina paradygmy»; Vyp.14).
5. Chernjak A. V. Mul'tikul'turalizm i migracionnaja politika / A. V. Chernjak // Vestnik gosudarstvennogo i municipal'nogo upravlenija. – 2014. – Vyp.3 (14). [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://cyberleninka.ru/article/n/multikulturalizm-i-migratsionnaya-politika>

6. Sledzevskij I. V. Mul'tikul'turalizm: hrupkij balans mezhdru integraciej i dezintegraciej / I. V. Sledzevskij // Obshhestvennyye nauki i sovremennost'. – 2013. – №2. – S.123–137. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://ecsocman.hse.ru/data/2015/05/05/1251193845/123–137–Sledzevskij.pdf>

Rusul O. V., candidate of philosophical Sciences, Assistant Professor of philosophy and political science of Kirovograd State Pedagogical University named after Volodymyr Vynnychenko (Ukraine, Kropivniiskiy), rusul05071@rambler.ru

The migration issue and the policy of multiculturalism in Western Europe

The publication discusses migration processes in Western Europe in the context of their impact on Europe's distinctive cultural commonality. Attention is drawn to the increase in the number of migrants who preserve and multiply their own cultural traditions, while waiting to replace equality with Europeans. The historical specificity of the development forms of multiculturalism in Western Europe is determined. The article focuses on the new challenges that are associated with fears of loss of cultural identity of indigenous Europeans due to intensified migration processes, as it is known in Europe in recent years.

The question, lying in the plane of the research around the resolution of intercultural contradictions that have emerged in European modern communities is updated. This situation is considered in the light of the research of a new policy of multiculturalism which needs a clear regulation of the legislative base of the countries of Western Europe, but not in full retreat from this kind of policy. It is announced that such a policy in the current objective circumstances should work for reconciliation and mutual benefit of holders of different cultural traditions.

Keywords: Western Europe, ethno-cultural national identity, multiculturalism and migration.

* * *

УДК 82.01

Бондаренко О. О.,

спеціаліст, пошукач кафедри етики, естетики та культурології Університету ім. Т. Г. Шевченка, вчитель історії, зарубіжної літератури та російської мови у приватному проєкті «Домашня школа в Києві» (Україна, Київ), KarIdeniz19835@gmail.com

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОГО ТЕКСТУ В ПАРАДИГМІ ТЕКСТОЦЕНТРИЗМУ

Робота присвячена аналізу поняття «художня література», яке є феноменом епохи Модерну та рівнем «романтичної форми мистецтва». Попередні практики мовлення та письма, такі як епос, риторика та драматичне читання мали «прикладну» функцію та являли собою наслідування на рівні означника «без метафоричного стрибка на рівень означуваного». Останній досягався в премодерній культурі лише філософією, засобами раціоналізації, а не художніми прийомами. Вихід за межі ремісничих технологій, використання слова на засадах мімесису стає можливим лише в режимі сигніфікації із значно більш високим рівнем диференціації. Вся культура тягнє до підстав текстоцентризму, рисами якого є естетична насолода, функціонування слів як знаків, зрушення від твору до тексту, релятивізація постаті автора.

Ключові слова: літературний текст, спосіб сигніфікації, наслідування, вираження, інтенція тексту, полісемантичність.

У сучасному гуманітарному дискурсі досі дискутуються проблеми визначення понять «література», «художня література», «літературний канон». Їх неоднозначність обґрунтовується такими широко визнаними авторитетами як М. Бахтін, Г. Блум, Г.–Г. Гадамер, Я. Мукаржовський, У. Еко, Ж.–П. Сартр, Ц. Тодоров. Часто зазначені терміни корелюють, а іноді отождествлюються з дефініцією «літературний текст». Наскільки це правомірно? – залишається досі відкритим питанням для різних гуманітарних концептів. Уточнити визначення «літературного тексту» в перспективі парадигми текстоцентризму є завданням даного дослідження.

Термін «література» набув такого визначення у видатного українського вченого М. Грушевського: «Література – слово, вжите вперше Цицероном в значенні літературної, властиво граматичної освіти,

знання, з часом набрало значення суми писаних пам'яток: всього написаного, що зісталось від певного часу чи певного народу, чи певної категорії словесної творчості («література математична», «література драматична» і т.д.). Але в прийнятій наукою уживанні під історією літератури розуміють історичний огляд не всіх взагалі писаних пам'яток, а тільки так званої «красної» чи «гарної літератури», котрі підходять під поняття творів артистичних, які задовольняють естетичне почуття» [6]. Таке визначення має важливе методологічне значення. Проте, ставить низку запитань. Одне з них визначає сам М. Грушевський: адже під критерієм «артистичних творів» підходять не лише «твори писані, але й передані усною традицією». Багатству останніх в спадку української культури присвячені декілька томів великої, але, на жаль, незавершеної праці «Історія української літератури».

З іншого боку, не всі писані твори, які покликані «задовольняти естетичне почуття», відповідають терміну «художньої літератури» у вузькому сенсі даного терміну. Сама по собі категорія літератури виникла не так давно, це XVII і XVIII століття. Ця думка неодноразово зустрічається у різних дослідників. Так, систематик видоутворення мистецтва Г. Гегель визначає поезію як «романтичну форму мистецтва» [5, с. 93]. Подібна думка дотична до позиції сучасного канадського дослідника Б. Рідінгса, який визначає літературу як «єдність різних практик письма» [14, с. 116], на відміну від художнього функціонування усного мовлення, яким є епос. Український естетик А. Канарський підкреслює, що «епоха розквіту епосу могла тривати такий час, в межах якого потреба в живому слові (чи буде воно дано для практичного користування або для духовного його сприйняття) могла залишатися тотожною висловлюванню все тієї ж життєвої необхідності і не витіснятися потребою в слові письмовому або друкованому. Згодом художня діяльність вступає в опозицію «до збайдуження» і цього письмового або друкованого слова. Але така опозиція вже не викликає знову до життя епос, а породжує той специфічний вид мистецтва, який ми називаємо власне художньою літературою» [7, с. 264]. Тим самим А. Канарський пов'язує літературу як вид мистецтва не тільки з певною формою духовного змісту, але і з певною матеріальною практикою функціонування. Подібна до попередньої, концепція М. Маєвського, представлена в роботі «Галактика Гутенберга», свідчить про те, що технологія друку та, відповідно, «книжкова сторінка породила розкол між музикою і поезією» [10, с. 294], тим самим створивши лінійність літератури. Остання передбачає, що всю книгу можна переглянути «у один прийом як роман, щоб не втомлювати своєї уваги і не затримувати себе труднощами» [10, с. 357].

Друкування було покликане стати не просто репрезентацією тексту, але новою формою його продукування. Як свідчить Н. Луман «...лише машинне виробництво будь-якого інформаційного продукту як носія комунікації, а не писемність як освоєне людиною вміння, призвело до виокремлення замкнутої системи медіа комунікацій» [9, с. 9]. Якщо письмо уможливило в першу чергу успішне усне мовлення, то «Лише книгодрукування настільки примножило письмові тексти, що ефективно і наочно виключало

усну інтеракцію всіх учасників комунікації» [9, с. 30], що стало умовою самовиробництва тексту. Тим самим, аутопоезис текстів стає умовою автономізації літератури. Французький структураліст П. Бурдьє визначає хронологічні межі ще більш вузько: «в другій половині дев'ятнадцятого століття літературне поле досягло неперевершеного з тих пір ступеня автономії» [3]. Думка М. Грушевського, великого знавця історії української літератури, є дотичною до твердження французького автора «Поля літератури»: «Наша писана література не позбавлена творів високо цінних – більше, скажімо, ніж література болгарська, сербська, румунська і т.д., але все-таки в порівнянні з багатою усною словесністю наша писана традиція аж до останнього відродження XIX віку являється сорозмірно невеликим сегментом, який далеко не виявляє собою словесної творчості в усій повноті. В літературах таких народів з слабшою писаною старою літературою усна словесність повинна займати відповідне місце, а не пропускатись, ниже трактуватись як якийсь другорядний епізод. А з тим, розуміється, і назва «літератури» для таких оглядів стає суцього конвенціональною» [6]. Таке виокремлення хронологічних меж літератури та неодноразове підкреслення її темпорально «невеликого сегменту», що П. Бурдьє та М. Грушевським зводиться до XIX ст., є не випадковим, та правомірним.

Це свідчить про те, що не лише епос, а й деякі письмові практики оволодіння словом не є художньою літературою. Так Платон ґрунтовно доводить наявність двох практик мовних мистецтв: красномовства й театрального читання, в діалогах «Горгій» і «Іон» відповідно (в останньому випадку використовується образ рапсода). У «Державі» Платон чітко дає зрозуміти, яке його бачення «купи такого народу, присутність якого в державі не спричинено ніякою необхідністю» [13, с. 135], де в один ряд поставлені «усіялки мисливці» (яких можна трактувати як софістів), «... наслідувачі – їх багато серед малюнків і фарб, багато і в музичному мистецтві: поети і їх виконавці, рапсоди, актори, хореви, підрядники, майстри різного приладдя, виробів всякого роду і жіночого вбрання» [13, с. 135]. Ритор і актор, на думку Сократа, є «заняттями», що не вириваються за рамки ремісництва, оскільки не здатні зрозуміти себе, на відміну від філософа, а тому дають уявну спільність і спрямовані лише на «догодження»: «...але те, що я називаю красномовством, – це частина справи, яку прекрасною ніяк не назвеш» [12, с. 496], – пише Платон. Б. Рідінг погоджується з Платоном та пояснює, що риторика та драма, які переважно розглядають як античну літературу, є наслідуванням на рівні означника, тоді як наслідування на рівні означуваного досягне в цю епоху тільки філософія. У «Поетиці» про літературу як таку нічого не говориться, поезія – це всього лише «ремісничий процес використання слів» [14, с. 116]. Література не сприймалася як щось, здатне сформувати сферу автономного узагальнення, «Аристотель не будував теорію мистецтва в широкому сенсі слова» [4, с. 235] так як «мовні мистецтва дають лише помилкову спільність» [14, с. 119]. Цей підхід притаманний й Платону, для якого «мистецтво тому варте зневаги, що воно відстоїть від істини, причому не на один щабель. Адже мистецтво тільки наслідує

вигляду речей. А речі в свою чергу теж лише випадкові, мінливі наслідування своїм вічним прообразами, своїй суті, своїй ідеї» [4, с. 236]. Однак Г.–Г. Гадамер вказує на те, що мімезис відрізняється від таких понять як вираження і знак. Наслідування є «універсальною естетичною категорією», де найбільш значущим є засвідчення «порядку»: «Художній твір стоїть посеред схильного до руйнації світу звичних і близьких речей як запорука порядку, і, може бути, всі сили заощадження і підтримки, що несуть на собі людську культуру, мають за свою основу те, що архетипічно постає нам в роботі митців і в досвіді мистецтва: що ми завжди знову впорядковуємо те, що у нас розпадається» [4, с. 242]. Процес «впорядкування» набув рис того, що А. Канарський назвав опозицією «до збайдуження», що домінує в «час картини світу» [18, с. 41].

Першочерговою особливістю літературного тексту є функція потужного інформаційного носія, причому його смислові насиченість і варіабельність вельми сегментовані: «Структура художнього тексту пронизана практично нескінченним числом кордонів, які сегментують цей текст на еквівалентні в різному відношенні і, отже, альтернативні відрізки» [8, с. 282] (Безумовно, не все, що є художнім текстом є художня література, це можуть бути і інші види мистецтва. Література краще інших видів репрезентує організацію мистецтва як художнього тексту, але це не означає, що він зводиться виключно до літератури). Тобто художня література має надзвичайно різнобічний механізм передачі інформації – «текст являє собою не лінійний ланцюжок слів, що виражають єдиний, як би теологічний сенс («повідомлення «Автора-Бога»), але багатовимірний простір, де поєднуються і сперечаються один з одним різні види письма, жоден з яких не є вихідним; сплетений із цитат текст, який відсилає до тисяч культурних джерел» [2, с. 388]. Більше того, якщо автор не використовує цю полісемантичність в своєму викладі, то, за Ю. Лотманом, «він втрачає здатність передавати інформацію» [8, с. 282]. У термінах С. Леша це означає, що зв'язок означника і означуваного має більше значення, ніж зв'язок означника і референта. Це і є специфіка «режиму сигніфікації» літератури: навантаження семантики зменшується, а синтаксис збільшує своє значення в логіці гри означника і означуваного. Ось як формулює це Ж.–П. Сартр в роботі «Що таке література?»: в літературі «Відрізняються не тільки форма, але і матеріал: одна справа працювати із фарбами і звуками, і принципово інше – висловлювати себе за допомогою слів. Ноти, фарби і форми не є знаками, вони нас не відсилають до чогось іншого» [16, с. 8]. У термінах Г.–Г. Гадамера це постає як перехід від поняття «вираження» до поняття «знаку». Полісемантичність також зростає через перехід від автора до читача: інформаційний заряд тексту, написаного за законом «збільшення можливостей вибору» [8, с. 282], спрямований на певну невизначеність, яка зростає (внаслідок об'єктивних причин авторського впливу) при сприйнятті адресатом, отже, можливе зростання інформативності самого тексту. В іншій роботі, «Семантика та герменевтика», Г.–Г. Гадамер наголошує на тому, що літературний текст має особливість по відношенню до всього корпусу текстів: «Інший шар проблем виникає у

зв'язку з «текстом», і, перш за все з текстом в його найважливішій формі – текстом «літературним». Бо «сенс» такого тексту заданий неокказіональними мотивами; більш того, цей сенс заявляє про себе «незалежно» від місця і часу, тобто претендує на те, щоб бути відповіддю «незалежно» від обставин, а це означає – невідступно ставити питання, відповіддю на які даний текст є» [4, с. 67]. Текст, як «письмово зафіксована мова», за Г.-Г. Гадамером, дозволяє здійснитися сенсу за допомогою лише слів.

Література стає літературним текстом тільки тоді, коли художнє оформлення слова стає структурно впорядкованим і являє собою сукупність знаків. Саме структуралістський погляд на літературні тексти як на «місткі структури» найкращим чином сприяє деконструкції порядку. Структуралісти аналізують переважно прозові твори, пов'язуючи текст з окремими, більш місткими структурами: умовностями певного літературного жанру, безліччю інтертекстуальних зв'язків, універсальною моделлю базових оповідальних структур, поняттям про оповідання як комплекс періодично повторюваних моделей або мотивів. Невпорядкований, хаотично накиданий, фрагментарний, окреслений як «аморфна ентропійна маса» [8, с. 282] текст ніякої інформативності в собі не несе. Наприклад, «Божественна комедія» Данте ділиться на три частини: «Пекло», «Чистилище», «Рай». Кожна з частин містить тридцять три пісні, не враховуючи вступної до «Пекла». Пісні складаються з терцин. Число терцин у всіх піснях рівне, з дуже незначними відхиленнями. Всіх пісень – сто – містичне число в поезії Данте. «Досконала світобудова, встановлена згори, була відображена в плані твору. Велика конструкція витримала неймовірний тягар роздумів і настроїв, поезії та філософії, всього світогляду величезної історичної епохи. Якби не було цієї конструкції ми б загубилися в хаотичному нагромадженні великих, але темних істин» [11, с. 350]. Тож запорукою успішної комунікації між автором і адресатом, його умовою, служить якісно продумана система впорядкування тексту, і чим вона складніше, тим «вільніше ми в передачі певного змісту» [8, с. 282]. У той же час система передбачає деяку логічну завершеність і обґрунтованість, безсумнівний зв'язок між елементами даної системи.

У літературі проблема визначеної «висловленості» вирішена по-різному. По-перше, автор обов'язково обирає «мову», за допомогою якої він буде висловлюватися. По-друге, авторами практикується зміщення в своїй творчості різних мов: поезії і прози, жанрів, напрямків («Зміщення» це вже чистий постмодернізм, де домінує прагматика, а не синтаксис. При цьому література, оскільки вона залишається модерністським видом мистецтва, продовжує культивувати автономію тексту і оригінальність стилю). Код, який потрібно адресату для дешифрування смислів, закладених в тексті, які при цьому не одразу вловимі, буде підбиратися з урахуванням знання цих мов і ступеня сприйняття, отже, текст залишатиметься поліінформативним. При цьому, як пише Р. Барт, написане втрачає свою тотожність з автором, читач не в змозі відповісти на питання «хто так говорить?» [2, с. 384], відбувається знищення принципу вираження через «смерть автора»: «Письмо –

та сфера невизначеності, неоднорідності і уникання, де губляться сліди нашої суб'єктивності, чорно-білий лабіринт, де зникає будь-яка самототожність, і в першу чергу тілесна тотожність того, хто пише» [2, с. 384]. По-третє, система, сконструйована автором, може бути сама по собі порушенням структурних норм, що реалізується або через імітацію незавершеності тексту, або за допомогою введення позаструктурного елементу. Незавершеність твору є підривом «ефекту рамки» і результатом гри означника і означуваного, тобто виходить з семантики організації тексту. По-четверте, важливу роль в систематизації інформативного тексту відіграють культура, ідейні встановлення, соціальні схеми поведінки, передбачені епохою звичаї, тобто культура набуває значення «посилання» на контекст. Автор і його текст інформативні тоді, коли властивий даній епосі механізм світогляду доповнюється або ілюструється абсолютно, на перший погляд, несподіваною «функцією»: «Протиріччя між текстом і функцією його у позатекстовій структурі мистецтва робить структуру художньої мови носієм інформації» [8, с. 284] (тому, скажімо, такою популярністю й актуальністю користується фантастика як творчий метод та жанр художньої літератури, де текст може апелювати, з високою долею вірогідності, до цілком наперед «несподіваного», невизначеного контексту, потаємної структури авторського задуму). Прикладом тому може бути використання тексту «не за призначенням», коли функції і текст дисонують і саме ця характеристика структури тексту є ознакою його полісемантичності. Різноманітність позатекстового матеріалу і його розподіл між елементами художнього матеріалу сприяє якісному розвитку інформативності «значень». І варто зауважити, що художній матеріал, з урахуванням всіх його особливостей і неповторності, обов'язково співвідноситься, для нього існує прообраз, як писав Г. Флобер: «мистецтво – це і є правда» [17, с. 182]. Саме референт, тобто текст в цілому, а не його окремий образ, співвідноситься з реальністю, це результат подолання суб'єкт-об'єктної опозиції, характерної для принципу вираження. Отже, функцією художнього тексту також слугує відображення істини, але істини нереперентної: це світ, який «пропонує нам модель, якщо завгодно, правди» [20, с. 9], причому слово правда варто було б взяти в лапки. Істинність тексту втілюється насамперед в тому, що високохудожня література, яка є нематеріальною цінністю, сприяє створенню національної ідентичності та спільності впливаючи на мову як колективну спадщину: «Життєві історії настільки взаємно переплетені, що розповідь про власне життя, які кожен з нас складає або вислуховує, стає частиною інших оповідань, викладених іншими. І тоді, завдяки наявності оповідної ідентичності, можна розглядати нації, народи, класи, різного роду спільноти як утворення, взаємно визначаючи один одного, ті, що визнають кожного тотожним собі і одним – іншим» [15]. З іншого боку, як пише Б. Андерсон, саме «культурними продуктами націоналізму», «які надихають на любов і самопожертву» є поезія і проза, які «гранічно ясно зображують цю любов у безлічі усіляких форм і стилів» [1, с. 158]. Таке поняття як інтенція тексту, на думку У. Еко, описує те, що підтримує культурну реальність, загальну для багатьох: «Літературні тексти не тільки

повідомляють нам факти, які відтепер не підлягають сумніву, а й, на відміну від об'єктивної реальності, чітко дають зрозуміти, що в них важливо і де вільна інтерпретація неприпустима» [20, с. 8]. Незмінність судження про текст і його сприйняття, інтенція тексту, можуть складатися століттями утворюючи міцну стилістову структуру висловлювання і тлумачення літературного пам'ятника і закону, який міститься в цьому пам'ятнику: «Характеру закону властиво те, що він має тверду і загальну визначеність. Для цього переважно слугує писемність, що фіксує закон незмінним для майбутнього. Закон же саме тому, що повинен бути цілком визначеним, необхідно є прозою» [19, с. 92], тому й мова це те, що «прислухається до літератури» [20, с. 7]. Емма Боварі приймає миш'як, Долохов отримує важке поранення на дуелі з П'єром, Одисей повертається додому і карає чоловіків і рабів – ні для кого ці літературні події не можуть бути помилковими, інтенція тексту така, що будь-яке з цих тверджень є завжди, скрізь і для всіх істинним, законним, незмінним і якщо це так, то, за У. Еко, головною цінністю тексту є його «репресивна» функція, ««незмінні» розповіді вчать нас вмирати» [20, с. 13].

На завершення слід зазначити, що починаючи з естетики романтизму поезія обґрунтовується як «вищий вид мистецтва», що потім закріплюється в художній ієрархії форм мистецтва Г. Гегеля. «Есхатологія мистецтва» свідчить про автономізацію художнього поля та становлення «тексту» та «знаку» як базових естетичних понять. Відповідно, літературний текст стає базовим репрезентантом автономного художнього поля та підставою формування його сенсів. Відповідно, художнє поле втрачає ознаки «ефекту рамки», припиняє орієнтуватися на продукування твору мистецтва і зміщується в царину тексту, значно вищий інтерпретативний потенціал якого тягнє до «нескінченого числа границь», але в той же час обмежений («інтенцією тексту»). Література постає як вид мистецтва, що відпрацьовує художню практику «гри означника та означуваного» в логіці художнього виробництва. В соціальному вимірі з опорою на матеріальні практики друку література отримує статус підтримки націотворення. Літературне поле модернізму стає підставою формування практик розжиження суб'єкту. В цьому контексті термін «літературний текст» можна уточнити як форму літератури, що відповідає становленню парадигми текстоцентризму, яка отримує в художньому полі наступні параметри: підставою створення та споживання висувається естетична насолода, яка сама отримує статус знакового коду, слова функціонують як знаки (тобто є дискретними елементами, реальність конструюється засобами мови, здійснюється домінування конотативних зв'язків над денотативними, тобто денотатами знаків виступають інші знаки, значення словам надає мовленнєва та мовна єдність), відбувається зрушення від твору до тексту та релятивізація постаті автора, релятивізація статусу референціальної семантики.

Список використаних джерел

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Бенедикт Андерсон. – Москва: Канон-пресс-Ц, Кучково поле, 2001. – 288 с.
2. Барт Р. Избранные работы: Семиотика, Поэтика / Ролан Барт. – Москва: Прогресс, 1989. – 616 с.

3. Бурдые П. Поле литературы [Електронний ресурс] / Пьер Бурдые // Новое литературное обозрение, №45. – 2000. – Режим доступу: http://bourdieu.name/content/burde-pole-literatury#_ednref4.
4. Гадамер Г. Актуальность прекрасного / Ганс-Георг Гадамер. – Москва: Искусство, 1991. – 367 с.
5. Гегель Г. Эстетика: В 4 т. Т.1 / Георг Гегель. – Москва: Искусство, 1968. – 312 с.
6. Грушевський М. Історія української літератури [Електронний ресурс] / Михайло Грушевський // Либідь. – 1993. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrush103.htm>.
7. Канарский А. Диалектика эстетического процесса / Анатолий Канарский. – Киев: Миронівська типографія, 2008. – 378 с.
8. Лотман Ю. Об искусстве. Структура художественного текста / Юрий Лотман. – Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 1998. – 704 с.
9. Луман Н. Реальность массмедиа / Никлас Луман. – Москва: Практика, 2005. – 256 с.
10. Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга: Сотворение человека печатной культуры / Маршалл Мак-Люэн. – Киев: Ника-Центр, 2004. – 432 с.
11. Норовчатова С. Необычное литературоведение / Сергей Норовчатова. – Москва: Молодая гвардия, 1973. – 400 с.
12. Платон. Горгий. Собрание сочинений в 4 т. Т.1 / Платон. – Москва: Мысль, 1990. – 860 с.
13. Платон. Государство. Собрание сочинений в 4 т. Т.3 / Платон. – Москва: Мысль, 1994. – 654 с.
14. Ридингс Б. Университет в руинах / Билл Ридингс. – Москва: Издательский дом Государственного университета, 2010. – 304 с.
15. Рикер П. Мораль, этика и политика [Електронний ресурс] / Поль Рикер – Режим доступу: http://royallib.com/read/riker_p/moral_etika_i_politika.html#0.
16. Сартр Ж.-П. Что такое литература? / Жан-Поль Сартр. – Минск: Попурри, 1999. – 448 с.
17. Флорбер Г. О литературе, искусстве, писательском труде: Письма. Статьи. В 2 т. Т.2 / Гюстав Флорбер. – Москва: Художественная литература, 1984. – 503 с.
18. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / Мартин Хайдеггер. – Москва: Республика, 1993. – 447 с.
19. Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика. В 2 т. Т.2 / Фридрих Шлегель. – Москва: Искусство, 1983. – 448 с.
20. Эко У. О литературе. Эссе / Умберто Эко. – Москва: АСТ, CORPUS, 2016. – 190 с.

References

1. Anderson B. Voobrazhaemye soobshchestva. Razmyishleniya ob istokah i rasprostraneniі natsionalizma / Benedikt Anderson. – Moskva: Kanon–press–Ts, Kuchkovo pole, 2001. – 288 s.
2. Bart R. Izbrannyye raboty: Semiotika, Poetika / Rolan Bart. – Moskva: Progress, 1989. – 616 s.
3. Burde P. Pole literatury [Elektronniy resurs] / Per Burde // Novoe literaturnoe obozrenie, №45. – 2000. – Rezhim dostupu: http://bourdieu.name/content/burde-pole-literatury#_ednref4.
4. Gadamer G. Aktualnost prekrasnogo / Gans–Georg Gadamer. – Moskva: Iskustvo, 1991. – 367 s.
5. Gegel G. Estetika: V 4 t. T.1 / Georg Gegel. – Moskva: Iskustvo, 1968. – 312 s.
6. Grushevskiy M. Istoriya ukraınskoy literatury [Elektronniy resurs] / Mihaylo Grushevskiy // Libid. – 1993. – Rezhim dostupu: <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrush103.htm>.
7. Kanarskiy A. Dialektika esteticheskogo protsessa / Anatoliy Kanarskiy. – Kiev: Mironovskaya tipografiya, 2008. – 378 s.
8. Lotman Yu. Ob iskusstve. Struktura hudozhestvennogo teksta / Yuriy Lotman. – Sankt–Peterburg: Iskustvo–SPB, 1998. – 704 s.
9. Luman N. Realnost massmedia / Niklas Luman. – Moskva: Praksis, 2005. – 256 s.
10. Mak–Lyuen M. Galaktika Gutenberga: Sotvorenіe cheloveka pechatnoy kultury / Marshall Mak–Lyuen. – Kiev: Nika–Tsentr, 2004. – 432 s.
11. Norovchatov S. Neobyichnoe literaturovedenie / Sergey Norovchatov. – Moskva: Molodaya gvardiya, 1973. – 400 s.
12. Platon. Gorgiy. Sbranie sochineniy v 4 t. T.1 / Platon. – Moskva: Myisl, 1990. – 860 s.
13. Platon. Gosudarstvo. Sbranie sochineniy v 4 t. T.3 / Platon. – Moskva: Myisl, 1994. – 654 s.
14. Ridings B. Universitet v ruinah / Bill Ridings. – Moskva: Izdatelskiy dom Gosudarstvennogo universiteta, 2010. – 304 s.

15. Riker P. Moral, etika i politika [Elektronniy resurs] / Pol Riker – Rezhim dostupu: http://royallib.com/read/riker_p/moral_etika_i_politika.html#0.

16. Sartr Zh.–P. Chto takoe literatura? / Zhan–Pol Sartr. – Minsk: Popurri, 1999. – 448 s.

17. Flobet G. O literature, iskusstve, pisatel'skom trude: Pisma. Stati. V 2 t. T.2 / Gyustav Flobet. – Moskva: Hudozhestvennaya literatura, 1984. – 503 s.

18. Haydegger M. Vremya i bytie: Stati i vystupleniya / Martin Haydegger. – Moskva: Respublika, 1993. – 447 s.

19. Shlegel F. Estetika. Filosofiya. Kritika. V 2 t. T.2 / Fridrih Shlegel. – Moskva: Iskustvo, 1983. – 448 s.

20. Eko U. O literature. Esse / Umberto Eko. – Moskva: AST, CORPUS, 2016. – 190 s.

Bondarenko O. O., specialist, aspirant of the Department of Ethics, Aesthetics and Culture T. Shevchenko University, the teacher of history, foreign literature and Russian language in the private project «Home Schooling in Kiev» (Ukraine, Kyiv), Karlideniz19835@gmail.com

The problem of the definition of a literary text in the paradigm of text as a center

The work analyzes concept of «artistic literature», which is a phenomenon of the modern era and the level of «romantic art form». The previous practice of speech and writing, such as epic, dramatic reading and rhetoric had «applied» function and represented an imitation at the level of denotation «without a jump on the metaphorical level of the connotation». In the days of ancient and medieval culture only philosophy, by means of rationalization, rather than using artistic techniques, was able to reach the level of connotation. Going beyond the artisan techniques, using of the words on the basis of mimesis is only possible in the mode of signification with a much higher level of differentiation. The whole culture tends to the grounds of text as a center, features of which are aesthetically pleasing, the functioning of the words as a signs, a shift of the composition to the text, the author's figure relativization.

Keywords: literary text, the way of signification, imitation, expression, intention of text, polysemy.

УДК 130.2

Гарбар Г. А.,
доктор філософських наук, професор кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін,
Миколаївська філія Київського національного
університету культури і мистецтв
(Україна, Миколаїв), gileya.org.ua@gmail.com

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЯВИЩА ГОСТИННОСТІ У ДИСКУРСІ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Гостинність притаманна здебільшого туристичній діяльності, оскільки охоплює її провідні функції, а саме: соціально-демографічну, економічну, екологічну, культурологічну, гуманістичну, людинотворчу. Саме це об'єднує носіїв різноманітних форм гостинності і залежить як від гостя, так і від господаря, особливо у психологічному вимірі.

Ключові слова: особистість, культура, туризм, гостинність, соціальна практика.

Туризм є багатоплановим соціокультурним феноменом, який пройшов шлях від практики подорожей, мандрівок до статусу впливового соціального інституту, глобального чинника розвитку цивілізації. Туризм як невід'ємна складова культури має особливий стрижень – гостинність, філософія якої ґрунтується на особливому ставленні людини до людини на підставі гуманізму, людськості, а отже, на певних культурних засадах. Зростання місця і ролі сфери туризму у сучасному світі є привабливим предметом дослідження з кількох причин.

По-перше, глобалізація сучасного світу є наслідком зміни змісту і характеру праці, що викликає значне підвищення мобільності людини не тільки у статусі

робочої сили, оскільки нині виробниче спілкування стає інтенсивним і не прив'язаним до конкретного робочого місця. Техногенний характер праці змінюється на більш гуманітарний, тому людина починає відчувати власну спроможність і потребу більше знати, більше спостерігати, бути присутньою особисто там, де відбуваються події, які визначають сутність епохи. Це стосується усіх без винятку подій: від відкриття Олімпійських ігор і вивчення іноземних мов до запуску штучного супутника Землі чи Інтернет-програми. Усе залежить від професійного спрямування особистості і її власного інтересу.

По-друге, туристська діяльність людини та її наслідки детермінують вирішення таких важливих соціальних завдань, зокрема повноцінне відтворення людини як біо-соціальної істоти, яка не може довго перебувати в умовах монотонності і рутинності, а потребує нових емоційно-чуттєвих вражень, збагачення власного і вивчення накопиченого іншими позитивного досвіду облаштування повсякденного життя і набуття сталих форм соціального розвитку.

По-третє, туризм є джерелом економічного зростання будь-якої країни, оскільки у цій сфері циркулюють досить великі фінансові потоки, що виникають на основі зростання значення форм дозвілля людини і є її добровільним власним прагненням до використання людинотворчої спрямованості туризму. При цьому ми виходимо з того, що мова повинна йти про туризм як сферу суспільного виробництва з усіма її структурними і функціональними характеристиками.

По-четверте, туризм водночас є найбільшою і найдинамічнішою індустрією світу, розгалуженою соціальною службою, яка надає робочі місця мільйонам людей. Туризм – це система подорожей та екскурсій, і водночас, форма рекреації, заснована на антропоєкологічній парадигмі; це спосіб життя, приваблює хобі, спосіб одержання насолоди від життя, задоволення потреб. Варто підкреслити, що в туризмі існує суспільна сфера гостинності, яка особливо виразно демонструє його людиноприймальний характер. «Інститут гостинності, до речі, – один із найдавніших в історії людської цивілізації. Гостинність (від гр. «проксенія») набула широкого розвитку ще в стародавній Елладі. У 78 античних державах – полісах право та обов'язок піклуватися про іноземців одержували лише знатні громадяни – проксени. З часом гостинність перетворилася на, справжню індустрію, в якій задіяні мільйони працівників, що забезпечують готельний та ресторанний бізнес, побут, відпочинок та розваги туристів, задовольняють їх різнопланові потреби та інтереси» [9], – слушно зазначає В. Пазенок.

По-п'яте, це явище спід вивчити якомога швидше, оскільки участь у Загальноєвропейському Домі потребує уточнення багатьох основоположних термінів, зокрема таких, як демократія, влада, соціальне благополуччя, добробут, соціальні гарантії та ін. Оскільки термін «гостинність» офіційно було введено у наукову сферу, як відомо, 1982 року на конференції національних асоціацій готелів і ресторанів Європейської Економічної Співдружності (СЕС), то це поняття також треба наповнювати конкретним змістом і порівнювати його тлумачення у різних етнонаціональних громадах і соціально-політичних системах.

По-шосте, для нас, українців, інтерес до вивчення гостинності як атрибутивної властивості туристичної сфери є не тільки природним і економічно обґрунтованим, а водночас і політично виправданим, оскільки Україна повинна ефективно підготуватись і гідно провести «Євробачення-2017».

Значну увагу дослідженню феномену гостинності приділяли Ж. Дерріда, Є. Левінос, Р. Браймер та ін. [1]. У своїх працях зазначені автори розглядають філософський аспект феномену гостинності. Серед вітчизняних авторів, котрі приділяли увагу вивченню феномену гостинності слід назвати Д. Антоновича, О. Воропая, О. Курочкіна, В. Скуратівського та ін.

Метою даної статті є теоретичний аналіз явища гостинності як соціально сформованої властивості специфічної діяльності з обслуговування особистості, що і є стрижнем галузі туризму. Іншими словами, предметом дослідження є одна з кількох атрибутивних характеристик об'єктивованого людиною чинника, що утворює оригінальну систему – сферу туризму.

Теоретичним підґрунтям для дослідження гостинності у філософії є праці І. Канта, котрий у трактаті «До вічного миру» стверджує, що гостинність вважається антропологічною характеристикою людського співтовариства. Проблема гостинності полягає в можливості чужоземця відвідувати територію іншої держави і при цьому не ставати її ворогом [4].

Отже, необхідно уточнити тлумачення сенсу «гостинність», оскільки у більшості словників цього терміну немає, проте його використовують у своїх працях деякі закордонні автори, зокрема Р. Браймер, Ф. Котлєр, Д. Боузн, Д. Мейкенз, Д. Уокер та інші [2–6].

Аналіз наявних довідкових джерел дозволяє визначити цю дефініцію наступним чином: «гостинність» (від фр. *hospice*) – притулок для подорожніх, благодійний дім. Інколи термін «гостинність» вживають у побутовому значенні як «особливий вид привітності, хлебосольства господаря під час прийому гостей». У звичаях різних народів гостинність забезпечувала заступництво людям, які мандрують, і виступала формою «захисту особи гостя і його майна. Тому термін «гостинність» треба розглядати у тісному зв'язку з терміном «гість».

Оригінальне бачення гостинності притаманне практикам туристичної діяльності, туризм розглядається як комплекс споріднених сфер бізнесу, що обслуговують мандрівників тим чи іншим чином. Очевидно, що найбільш близькою до туризму є робота туристичних агентств із залученням авіакомпаній, залізниць, готелів, ресторанів та ін. Ця група і складає інфраструктуру туризму або туристичну індустрію.

Виокремивши основні складові індустрії туризму, необхідно детальніше розглянути діяльність підприємств, які надають послуги з розміщення. Сфера гостинності є провідним чинником і базою туризму, яку по праву називають «куркою, що несе золоті яйця». Сфера гостинності може бути зрозумілою тільки тоді, коли використовувати певні ключі, якщо хочете, метафори, що відображають корінь, ядро або основу гостинності.

Готельна індустрія – це набір засобів розміщення, харчування і обслуговування поза домівкою. Це найбільш творчий з усіх видів бізнесу, не пов'язаних з творчістю, чий складається з трьох елементів:

– готель – «це орієнтація всіх видів діяльності навколо проживання, страв і напоїв з метою задоволення потреб гостей в обслуговуванні поза власною домівкою»; готель – це своєрідна театральна сцена, де завжди готові поставити театральну виставу для глядача поза його домівкою;

– послуга – «це результат власної діяльності виконавця щодо задоволення потреби споживача», тобто послуга – це фізична праця, спрямована на емоційні переживання туриста – гостя;

– персонал – це актори, які створюють для глядачів, гостей, неповторну атмосферу і умови для емоційних переживань.

Всі ці три елементи базуються на гостинності, без якої не може існувати готельна індустрія. Щоб з'ясувати, що таке гостинність, яку роль вона відіграє у готельній індустрії, як її відчувати, як її формувати або вчитися і оволодівати нею, необхідно враховувати широту цього поняття. Гостинність починається на етапі вибору місця розташування готелю і не закінчується на рівні фрази: «Щасливої дороги, будемо раді бачити вас наступного разу». Гостинність завжди залишається з головним споживачем – Гостем.

Співробітники будь-якого сертифікованого готелю прагнуть дотримуватися основних принципів: «Забезпечити чудове обслуговування наших гостей, які завжди раді теплоту, вишуканому прийому» і «Бажання гостей – понад усе». Вони завжди прагнуть досконало знати свою роботу для забезпечення повної взаємної заміни, тим самим задовольняючи потреби гостей негайно.

Готель – це щось більше, ніж просто місце для ночівлі, він багато в чому визначає спосіб життя на той час, поки триває подорож і гість проживає у готельному номері. Використовуючи професійний жаргон фахівців туристичної галузі, гостинність – це натхнення, без якого неможливо побачити повний сценарій театральної постановки під назвою «Готель».

Індустрія гостинності – це індустрія, що працює на благо людей, потужний механізм, який активно функціонує та розвивається, вимагаючи при цьому максимальної підтримки з боку держави та більших інвестицій.

Індустрія гостинності є найважливішим елементом соціальної сфери. Вона відіграє важливу роль у підвищенні ефективності громадського виробництва, та відповідно, росту життєвого рівня населення.

Отже, гостинність, за визначенням практиків туристичної діяльності, – це «система заходів, що забезпечують високий рівень комфорту, задовольняють різноманітні побутові і господарські запити гостей, сервіс».

Корисно порівняти терміни «гостинність» і «милосердя» між собою. Милосердя [3, с. 356–544] – жалісливе, доброзичливе, дбайливе, любовне ставлення до іншої людини; протилежне байдужості, жорстокості, зловмисності, ворожості, насильству.

У європейській християнській культурі ідея милосердя формується на перетині низки традицій. Поняття милосердя походить від П'ятикнижжя, де слово «йезесі» означало доброту, того, хто «любить доброту». У добіблійній грецькій літературі це слово вживали на позначення відчуття, яке виникає, коли бачиш чийсь

незаслужені страждань. У Арістотеля – відчуття, протилежне гніву: співчуття, жалість. У грецькому тексті Нового Завіту поняття милосердя позначене переважно специфічно християнським терміном агат. У християнській етиці милосердна любов набуває особливого значення як одна з трьох богословських чеснот; у милосерді людина присвячує себе Богові і тим самим відкривається Добру.

З етичної точки зору милосердя є обов'язком людини, яка покликана досягнути етичного ідеалу, на що вказує заповідь любові. Милосердя досягає етичної повноти, коли втілюється в діях, спрямованих не тільки на задоволення інтересів іншого, але і заснованих на прагненні до досконалості. У П'ятикнижжі Бог виступає не тільки як страхітливий, але і як милосердний, милостивий, людинолюбний, поблажливий. У Новому Завіті милосердя Бога є безпосереднім об'єктом для наслідування.

У заповіді любові вимога милосердного ставлення до ближнього обґрунтовується і підкріплюється вимогою любові до Бога, в якій людина повинна проявити себе у всій внутрішній повноті і цілісності серця, душі, волі і розуму. Проте милосердя – не тільки засіб у процесі самовдосконалення, але і його зміст. Людина не є милосердною тому, що стала такою і удосконалюється надалі, швидше, милосердна поведінка є виразом її вдосконалення.

Тому несправедливою є думка, що милосердя, як шлях служіння Богові, не вимагає неодмінного почуття доброзичливості. Не можна також зводити милосердя до альтруїзму, який вичерпується доброзичливим ставленням до інших. Проте поза телеологічним і перфекціоністським контекстом відсутність ідеалу милосердя втрачає стандарт досконалості.

У новозавітних текстах милосердя репрезентоване як універсальна вимога, яка містить в собі і вимоги Мойсеевих заповідей (див. «Декалог»), Цей погляд зберігається і у ряді сучасних наукових праць з моральної теології. Проте вже у апостола Павла спостерігається розрізнення закон⁷ Мойсея і заповіді любові, що крім теологічних аспектів мало і істотний етичний зміст, а саме те, що християнська філософія вимагає від людини не скрупульозного дотримання правил, нерідко формальних, а праведності, яка базується на безпосередньому русі душі і поклику серця. Етичний аспект розрізнення Декалога і етики любові був сприйнятий в новоевропейській думці і проблематизований у контексті зіставлення справедливості і милосердя (Гоббс, Прудон, Шопенгауер).

Аналіз цієї традиції в історії західної філософії призводить до наступних висновків: а) хоча милосердям є вища моральна вимога, що безпосередньо задає людині ідеал і в ньому сенсі є універсального, милосердя не можна розглядати як вимогу, виконання якої завжди очікують від людини; у справжніх стосунках між людьми, як членами співтовариства, милосердя є вимогою, що лише рекомендована, тоді як справедливість – непорушна; б) милосердя ставлять людині в обов'язок, проте вона сама має право вимагати від інших лише справедливості і не більше.

Втім, розрізнення справедливості і милосердя, тим більше в співвідношенні з різними сферами комунікативного досвіду, відносно: етично неправомірний

і етично недосконалий такий вибір, в якому справедливість сприймається як безпосередній обов'язок людини, але при цьому передбачається, що милосердя в імперативному підношенні є не етичним обов'язком, а лише рекомендацією. У нормативному плані милосердя безпосередньо пов'язане з вимогами прощення образ, непротивлення злу насильством і любові до порогів. Як бачимо, гостинність не є синонімом милосердя, оскільки гостинність надає особливого характеру взаємостосункам гостя і господаря, які характеризуються високою душевністю і гарантують гостеві певний рівень безпеки і комфорту.

Отже, сутність теоретичного аналізу явища гостинності полягає у визначеності його головної соціально-психологічної риси – створенні умов ефективної життєдіяльності гостеві під час його перебування на чужій території або у чужому соціально-правовому просторі. Гостинність притаманна здебільшого туристичній діяльності, оскільки охоплює її провідні функції, а саме: соціально-демографічну, економічну, екологічну, культурологічну, гуманістичну, людинотворчу. Саме це об'єднує носіїв різноманітних форм гостинності і залежить як від гостя, так і від господаря, особливо у психологічному вимірі.

Список використаних джерел

1. Браймер Р. А. Основы управления в индустрии гостеприимства / Р. А. Браймер; пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 195 с.
2. Гарбар Г. А. Філософія гостинності: наук. посіб. / Г. А. Гарбар. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 295 с.
3. Зарин С. М. Аскетизм по православно-християнському учению: Етико-богословское учение / С. М. Зарин. – М., 1996.
4. Кант И. Собрание сочинений в 8 томах / И. Кант. – М.: Изд-во «ЧОРО», 1994.
5. Котлер Ф. Маркетинг. Гостеприимство. Туризм: Учеб. для студ. вузов / Ф. Котлер, Дж. Боуэн, Дж. Мейкенх. – М.: ЮНИТИ, 1998. – 787 с.
6. Основы управления в индустрии гостеприимства / Пер. с англ. – М.: Аспект-Пресс, 1995.
7. Уокер Дж. Р. Введение в гостеприимство / Дж. Р. Уокер. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 464 с.
8. Уокер Дж. Р. Управление гостеприимством. Вводный курс / Дж. Р. Уокер. – М.: ЮНИТИ, 2006. – 880 с.
9. Філософські нариси туризму: Науково-навчальне видання / За редакцією док. філос. наук, професора, члена кореспондента НАН України Пазенка В. С. – К.: Український Центр духовної культури, 2005. – 328 с.

References

1. Brajmer R. A. Osnovy upravlenija v industrii gostepriimstva / R. A. Brajmer; per. s angl. – M.: Aspekt Press, 1995. – 195 s.
2. Garbar G. A. Filosofija gostynnosti: nauk. posib. / G. A. Garbar. – K.: Vyd-vo NPU im. M. P. Dragomanova, 2011. – 295 s.
3. Zarin S. M. Asketizm po pravoslavno-hristianskomu ucheniju: Jetiko-bogoslovskoe uchenie / S. M. Zarin. – M., 1996.
4. Kant I. Sobrahanie sochinenij v 8 tomah / I. Kant. – M.: Izd-vo «ChORO», 1994.
5. Kotler F. Marketing. Gostepriimstvo. Turizm: Ucheb. dlja stud. vuzov / F. Kotler, Dzh. Bouzn, Dzh. Mejkenh. – M.: JuNITI, 1998. – 787 s.
6. Osnovy upravlenija v industrii gostepriimstva / Per. s angl. – M.: Aspekt-Press, 1995.
7. Uoker Dzh. R. Vvedenie v gostepriimstvo / Dzh. R. Uoker. – M.: JuNITI, 1999. – 464 s.
8. Uoker Dzh. R. Upravlenie gostepriimstvom. Vvodnyj kurs / Dzh. R. Uoker. – M.: JuNITI, 2006. – 880 s.
9. Filosofs'ki narysy turyzmu: Naukovo-navchal'ne vydannja / Za redakciju dok. filos. nauk, profesora, chlena korespondenta NAN Ukraïny Pazenka V. S. – K.: Ukraïns'kyj Centr duhovnoi' kul'tury, 2005. – 328 s.

Garbar G. A., Ph.D., professor of social and humanitarian disciplines, Mykolaiv branch of Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Mykolaiv), gileya.org.ua@gmail.com

Theoretical analysis of the hospitality events in the discourse of philosophical understanding of tourism activities

Theoretical analysis of the phenomenon of hospitality in the discourse of philosophical understanding of tourism. Hospitality is characterized mainly tourism, because it covers key features, namely: socio-demographic, economic, environmental, cultural, humanistic, lyudynotvorchu. This is what unites various forms of media and hospitality depends on the guest and on the host, especially in psychological terms.

Keywords: identity, culture, tourism, hospitality, social practice.

* * *

УДК 614.253+615.322

Струк О. А.,
кандидат фармацевтичних наук, асистент кафедри
фармації, Івано-Франківський національний
медичний університет (Україна, Івано-Франківськ),
sanichka5@gmail.com

ДОТРИМАННЯ ЕТИЧНИХ НОРМ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ФАРМАКОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Фармакологічні дослідження проведені на мінімально можливій кількості тварин в експериментах на основі дотриманням принципів гуманного відношення до лабораторних тварин. Відібрані тварини відповідно виду і стану, залежно від програми дослідження, вирощені у віварію ІФНМУ, які були стандартизовані за фізіологічними і біохімічними показниками і знаходились згідно з вимогами санітарно-гігієнічних норм на стандартному раціоні харчування. Протягом експерименту з тваринами поведились згідно Міжнародних принципів Європейської конвенції про гуманне ставлення до лабораторних тварин, які використовують для експериментів і інших наукових цілей (Страсбург, 18.03.1986).

Вивчено вплив водного та водно-спиртового екстрактів гадючника шестипелюсткового на розвиток експериментального панкреатиту, досліджено їх гостру токсичність, гепатопротекторну та протипухлинну активності.

Ключові слова: етичні норми, доклінічні дослідження, гуманне ставлення до тварин, екстракт, кореневища з коренями гадючника шестипелюсткового, гостра токсичність, гепатопротекторна активність, протипухлинна активність, експериментальний панкреатит.

Фармакологічні дослідження з використанням тварин є основними для вивчення ефективності та безпечності лікарських препаратів, субстанцій чи рослинних екстрактів, незважаючи на різноманітність альтернативних методів.

Обов'язковою умовою введення лікарського препарату є проведення доклінічного випробування, яке включає дослідження *in vitro* (лабораторні дослідження в пробірках) та *in vivo* (дослідження на лабораторних тваринах), під час яких визначають різні дози досліджуваної субстанції для отримання інформації про фармакологічні властивості, токсичність, фармакокінетику і метаболізм препарату, що вивчається [1].

Важливою умовою визначення безпеки майбутнього препарату є дотримання норм GLP (Good Laboratory Practice – належна лабораторна практика), що пропонують міжнародні стандарти планування та проведення досліджень на тваринах [2].

Дослідження за участю людей можна починати, якщо результати, отримані в ході досліджень на тваринах, доводять, що препарат може застосовуватися для лікування захворювання, оскільки він безпечний і його використання не призводить до виникнення побічних ефектів.

Таким чином, виконання фундаментальних наукових досліджень, проведення експериментального етапу доклінічних випробувань, спрямованих на отримання

результатів, які неможливо одержати іншими засобами (розробка нових або поліпшення існуючих способів лікування, розробка технології або набуття знань для розробки нового ефективного способу лікування) вимагає використання лабораторних тварин.

Використання гадючника шестипелюсткового в народній медицині, а також результати фітохімічного вивчення, дозволили визначити основні напрямки фармакологічних досліджень.

Мета роботи: вивчення фармакологічних властивостей водних та водно-спиртових екстрактів гадючника шестипелюсткового.

З метою раціонального використання рослинної сировини та створення нових лікарських засобів розроблено способи одержання екстрактів з підземних органів гадючника шестипелюсткового і досліджено їх фармакологічні властивості.

Утримання тварин та маніпуляції з ними проводили відповідно до міжнародних та вітчизняних вимог про гуманне ставлення до тварин, що узгоджуються з положеннями «Європейської конвенції про захист хребетних тварин, які використовуються для експериментальних та інших наукових цілей» (Страсбург, 1986 р.). Директиви Ради Європи 86/609/ЕЕС (1986), Закону України №3447-IV «Про захист тварин від жорстокого поводження», загальних етичних принципів експериментів на тваринах, ухвалених Першим Національним конгресом України з біоетики (2001) [1–3].

Вивчення біологічної активності і гострої токсичності екстрактів гадючника шестипелюсткового проведено на білих нелінійних мишах і щурах, вирощених у віварію ІФНМУ, які були стандартизовані за фізіологічними і біохімічними показниками і знаходились згідно з вимогами санітарно-гігієнічних норм на стандартному раціоні та з дотриманням принципів гуманного відношення до лабораторних тварин. Віварій відповідає санітарно-гігієнічним нормам, зокрема має кімнати для експериментів, бокси, кімнати для карантину, ізолятори з відповідною температурою, вентиляцією, освітленням та рівнем шуму. За тваринами налагоджений ветеринарний догляд.

Збір матеріалу (кров, печінку, підшлункову залозу, асцитичну рідину) проводили після декапітації під легким ефірним наркозом [3].

Весь практичний матеріал опрацьований методом варіаційної статистики з врахуванням середнього арифметичного і його стандартної похибки. Достовірність порівнюваних величин оцінювали за критерієм Стьюдента, рівень ймовірності прийнято $p \leq 0,05$ [4].

Фармакологічні методи включали дослідження гострої токсичності, гепатопротекторної, протизапальної та протипухлинної активності сухих екстрактів з рослинної сировини, а також вивчався вплив екстрактів кореневищ з коренями гадючника шестипелюсткового на розвиток гострого панкреатиту.

Результати та обговорення. Гостру токсичність екстрактів підземних органів гадючника шестипелюсткового вивчали за методикою О. В. Стефанова [5]. Тварини були розділені на 3 групи по 6 тварин у кожній. Лімітуючим показником при визначенні гострої токсичності є максимальна доза IV класу токсичності (малотоксичні речовини) з урахуванням шляху введення.

При вивченні гострої токсичності водного та водно-спиртового (екстрагент – 70% етанол) екстрактів підземних органів гадючника шестипелюсткового встановлено, що у дозі 5000 мг/кг не призводить до загибелі тварин, а також змін в їх поведінці. Це вказує на відсутність токсичної дії екстрактів в даній дозі і дає можливість віднести їх до V класу токсичності речовин з $LD_{50} > 5000 - 15000$ мг/кг (практично нетоксичні).

Дослідження гепатозахисної активності екстрактів проводили за методикою В. С. Познякова і Н. Г. Іванова на скринінговій моделі ушкодження печінки, яке виникає при введенні тетрахлоретану [6]. Дослідження проводили на білих щурах-самцях масою 0,18 – 0,25 кг, розділених на 5 груп. Для відтворення гострого токсичного ураження печінки тетрахлоретан вводили у вигляді 50% олійного розчину підшкірно з розрахунку 0,8 мл/100 г маси тіла тварин протягом двох діб з проміжком 24 годин.

Досліджувані препарати і препарат порівняння вводили тваринам за 1 год. до і через 2 год. після гепатотропної отрути.

Тваринам першої групи вводили водно-спиртовий екстракт з кореневищ з коренями гадючника шестипелюсткового в дозі 2,5 мг/0,1 кг маси тіла, тваринам другої – водний екстракт кореневищ з коренями гадючника шестипелюсткового в дозі 2,5 мг/0,1 кг маси тіла, тваринам третьої групи вводили для порівняння активності дії досліджуваних екстрактів препарат «Силібор», з розрахунку 2,5 мг/0,1 кг маси тіла, що обумовлює гепатозахисну дію. Тваринам четвертої групи вводили 0,8 мл/0,1 кг 50% олійного розчину тетрахлоретану. П'ята група – інтактні тварини.

Щурів декапітували (під ефірним наркозом) на третю добу з першого моменту введення тетрахлоретану. Про фармакотерапевтичну ефективність досліджуваних екстрактів робили висновок на основі біохімічних та функціональних показників стану печінки, які визначали через 24 години після останнього введення тетрахлоретану. Смертність у контрольній групі становила 16,7%, в інших групах всі тварини залишилися живими до кінця експерименту.

Інтенсивність ураження клітинних мембран печінки оцінювали за рівнем кінцевого продукту перекисного окислення ліпідів (ПОЛ), малоновому альдегіду (МА), активності трансаміназ – аланінтрансамінази (АсАТ), аспартаттрансамінази (АлАТ) та аргінази сироватки крові. Визначали активність холінестерази, що відображає білоксинтезуючу функцію і лужної фосфатази, що засвідчує про застійні явища в печінці.

Рівень кінцевого продукту ПОЛ – малонового альдегіду оцінювали за методикою Е. Н. Коробейнікової [7]. Визначення активності трансаміназ АлАТ і АсАТ проводили уніфікованим динітрофенілгідразиним методом Райтмана – Френкеля за допомогою стандартного набору реактивів фірми «SIMKO Ltd» [8, с. 189–190].

Активність аргінази в сироватці крові визначали за методом Сніпачо у модифікації В. А. Храмова і Г. Г. Листопад [9].

Визначення активності холінестерази проводили з використанням стандартного набору реактивів фірми «LACHEMA» (Чехія).

Активність лужної фосфатази визначали стандартними наборами реактивів фірми «Філіпс – Діагностика».

Висновок про фармакотерапевтичну ефективність досліджуваних екстрактів робили на основі гематологічних і біохімічних показників крові.

Введення тваринам тетрахлорметану приводить до ураження печінки, про що свідчить порушення функції мембран та органел гепатоцитів на основі значного збільшення показників ПОЛ – МА, активності АлАТ, АсАТ та аргінази, що являються високо специфічними індикаторами функції мембран гепатоцита та його органел. Рівень цих показників відповідно зростає в декілька разів в порівнянні з інтактними тканинами. Поряд з цим активність холінестерази сироватки крові, яка відображає білоксинтезуючу функцію гепатоцита достовірно знижувалась і становила 67% від норми. Активність лужної фосфатази сироватки крові, синтез якої пов'язаний з плазматичною мембраною гепатоцитів та мікроворсинками жовчних каналів, значно зростає, що свідчить про порушення секреції гепатоцита в жовчі і розвиток застійних явищ в печінці. Вивчення цих показників з застосуванням водного і особливо водно-спиртового екстрактів кореневищ з коренями гадючника шестипелюсткового обумовлювало вірогідне наближення до нормалізації або нормалізацію досліджених показників. Спосіб одержання екстракту кореневищ з коренями гадючника шестипелюсткового з гепатопротекторною дією захищено патентом України на корисну модель №41976 [10].

Цитотоксичну дію екстрактів гадючника шестипелюсткового на клітини асцитного раку Ерліха у мишей вивчали за методикою Р. А. Шрека, запропонованою для первинного відбору речовин з протипухлинною дією [11; 12, с. 10]. Дослідження проведено на 60 білих мишах вагою 20 – 24 г, які були розділені на групи: Іа група – основна група, імплантовано карциному Ерліха, ліковані з застосуванням водно-спиртового екстракту кореневищ з коренями гадючника шестипелюсткового; Іб група – основна група, імплантована карцинома Ерліха, ліковані з застосуванням водного екстракту кореневищ з коренями гадючника шестипелюсткового; ІІа група – інтактні тварини, норма; ІІІа група – контрольна група, імплантовано асцитну карциному Ерліха, не ліковані.

Дослідження проводились в динаміці з визначенням показників на 7-й та 14-й день. Мишей ушивали під ефірним наркозом і забирали на дослідження асцитну рідину, кров та тушку мишей без кишківника. Визначали об'єм асцитної рідини до і після лікування. В крові досліджували вміст еритроцитів, лейкоцитів, гемоглобіну та активності ферментів церулоплазміну, каталази і насиченість залізом трансферину. В тушках мишей визначали вміст мікроелементів Fe, Cu, Zn та Co.

Вивчення впливу водно – спиртового та водного екстрактів кореневищ з коренями гадючника шестипелюсткового на розвиток імплантованої асцитної карциноми Ерліха в організмі мишей свідчить про те, що розвиток експериментальної асцитної карциноми Ерліха супроводжується зниженням вмісту еритроцитів, гемоглобіну і наростанням кількості лейкоцитів. Поряд з цим відбувається достовірне зниження активності церулоплазміну, каталази, насиченості залізом трансферину в крові та значної втрати вмісту мікроелементів Fe, Cu, Zn і Co в тушках мишей. Ці дані свідчать про зміну процесів кровотворення, зумовлені

різким порушенням гомеостазу мікроелементів в організмі тварин за рахунок дефіциту заліза і міді, що підтверджується проведеними дослідженнями та вираженим зниженням активності мідь- і залізо-залежних металопротейдів церулоплазміну, каталази та насиченості залізом трансферину. Останні дані свідчать також про глибоке виснаження антиоксидантного захисту в організмі піддослідних тварин.

При лікуванні мишей з імплантованою карциномою Ерліха з використанням водно-спиртового екстракту кореневищ з коренями гадючника шестипелюсткового спостерігалась нормалізація досліджуваних показників або тенденція більшості їх до нормалізації. На фоні покращення вказаних показників у тварин Іа основної групи коефіцієнт гальмування росту асцитної карциноми Ерліха становив на 7-му та 14-ту добу 62,3% та 65,8% відповідно. Застосування водного екстракту кореневищ з коренями гадючника шестипелюсткового у тварин Іа основної групи проявляло меншу ефективність на досліджувані показники. Так, коефіцієнт гальмування росту пухлини становив 39,1% на 7-му добу та 30,6% на 14-ту добу експерименту.

Застосування в лікуванні водно-спиртового екстракту є ефективнішим, що проявляється в гальмуванні розвитку пухлинного росту на основі зменшення вмісту асцитної рідини в абдомінальній порожнині, більш інтенсивному прояву цитотоксичної дії на ракові клітини, покращенні показників кровотворення, антиоксидантної системи захисту, збільшенні тривалості життя піддослідних тварин в 1,9 раза.

Лікувальну дію екстрактів гадючника шестипелюсткового на підшлункову залозу вивчали на моделі гострого панкреатиту у щурів за методикою І. П. Герелюка та співавт. [13].

Досліди проводили на білих щурах масою 0,18 – 0,22 кг, розділених на 3 групи. Для відтворення гострого панкреатиту тваринам першої і другої груп після 12-годинного голодування вводили перорально тваринний жир в дозі 10,0 г та алкоголь в дозі 1,6 г на 1,0 кг маси тварини, після чого тваринам на 3 години створювали імібілізаційно-холодовий стрес. Через 24 год. після імібілізаційно-холодового стресу у тварин контрольної групи біохімічно та морфологічно підтверджено ознаки гострого вогнищового панкреатиту [5; 14]. Тваринам першої групи протягом 14 діб після відтворення гострого панкреатиту вводили інтраабдомінально розчин досліджуваного водно-спиртового екстракту в дозі 25 мг на 1,0 кг маси тварини. Третя група – інтактні тварини.

Тварин декапітували (під ефірним наркозом) через 14 діб з моменту першого введення тваринного жиру та алкоголю. Висновок про фармакотерапевтичну ефективність досліджуваного водно-спиртового екстракту робили на основі гематологічних і біохімічних показників крові та морфологічних досліджень підшлункової залози. Вміст глюкози в крові визначали орто-толуїдиновим методом за допомогою реактивів фірми «Lachema». Активність амілази крові у дослідних тварин, вміст гемоглобіну, еритроцитів і лейкоцитів проводили за загальноприйнятими методиками [13; 14].

Результати проведених досліджень свідчать, що розвиток експериментального панкреатиту у піддослідних тварин супроводжується значним зростанням активності амілази крові, що становило $38,6 \pm 0,47$ Г/л –

год. при нормі $18,10 \pm 0,68$ Г/л – год. та підвищенням концентрації глюкози в крові у 2,16 рази на фоні вираженого лейкоцитозу ($18,10 \pm 0,11 \times 10^9$ /л).

Спосіб лікування гострого панкреатиту з використанням екстракту кореневищ з коренями гадючника шестипелюсткового захищено патентом на корисну модель №51587 [15].

Висновки. Фармакологічні дослідження проведені на мінімально можливій кількості тварин в експериментах на основі дотримання принципів гуманного відношення до лабораторних тварин. Відібрані тварини відповідно виду і стану, залежно від програми дослідження, вирощені у віварію ІФНМУ, які були стандартизовані за фізіологічними і біохімічними показниками і знаходились згідно з вимогами санітарно-гігієнічних норм на стандартному раціоні харчування.

Протягом експерименту з тваринами поводитись згідно Міжнародних принципів Європейської конвенції про гуманне ставлення до лабораторних тварин, які використовують для експериментів і інших наукових цілей (Страсбург, 18.03.1986).

Скринінг токсичності і фармакологічної активності вказує, що водний і водно-спиртовий екстракти кореневищ з коренями гадючника шестипелюсткового є нетоксичними (V клас токсичності – $LD_{50} > 5000$ мг/кг) відповідно до загальноприйнятої токсикологічної класифікації речовин і проявляють гепатозахисну, протизапальну та протипухлинну активність.

Водно-спиртовий екстракт гадючника шестипелюсткового є перспективною субстанцією для створення лікарських форм з антиферментною та протизапальною дією при патології підшлункової залози, що вказує на необхідність продовження досліджень для розробки лікарського засобу.

Список використаних джерел

1. Мельник В. М. Етичні та правові аспекти наукових досліджень та випробувань лікарських засобів // Український хімотерапевтичний журнал. – 2002. – №1 (13). – С.11–15.
2. Кулініченко В. Біоетика як етична концепція / В. Кулініченко, С. Пустовіт // Науковий світ. – 2006. – №5. – С.15–19.
3. Планирование и проведение клинических исследований. Под ред. Ю. Б. Белоусова. – М.: Издательство общества клинических исследователей, 2000. – 584 с.
4. Лапач С. М., Чубенко А. В., Бабіч П. М. Статистичні методи в медико-біологічних дослідженнях із застосуванням Excel. – К.: МОРІОН, 2000. – 320 с.
5. Доклінічні дослідження лікарських засобів: [методичні рекомендації] / Під ред. О. В. Стефанова. – К.: Авіцена, 2001. – 528 с.
6. Позняков В. С., Иванов Н. Г. Изменение функционального состояния у крыс при воздействии четыреххлористого углерода // Токсикология новых промышленных хим. веществ. – М.: Медицина, 1979. – Вып.15. – С.87–89.
7. Коробейникова Е. Н. Модифікація визначення продуктів перекисного окислювання ліпідів у реакції з тіобарбітуровою кислотою // Лаб. дело. – 1989. – №7. – С.8–10.
8. Лабораторні методи дослідження в клініці / Под ред. В. В. Меньшикова. – М.: Медицина, 1987.
9. Храмов В. А., Листопад Г. Г. Модификация метода определения орнитина по Сниначчо и ее использование для количественного определения сывороточной аргиназы // Лаб. дело. – 1973. – №10. – С.591–592.
10. Патент №51587. Спосіб лікування гострого панкреатиту з використанням екстракту кореневищ з коренями гадючника шестипелюсткового / О. А. Струк, А. Р. Грицик, А. О. Клименко, І. О. Михайлюк. – №u2010000063. Заявл. 04.01.2010; Опубл. 26.07.2010; Бюл. №14. – 6 с.
11. Вермель Е. М. Контактный метод отбора противоопухолевых препаратов (на клетках асцитных опухолей) /

Е. М. Вермель, С. А. Сыркина–Кругляк // Вопросы онкологии. – 1961. – Т.8. – С.73–82.

12. Инжеваткин Е. В. Практикум по экспериментальной онкологии на примере асцитной карциномы Эрлиха: Метод. разработка. – Красноярск: Краснояр. гос. ун-т, 2004.

13. Спосіб моделювання острого панкреатиту: А.с. 1497634 811; А 1 В 23/28 / И. П. Герелюк, Н. П. Збырак, Б. П. Горбачевский и И. Н. Збырак. – №4277202/28–14; Заявл. 06.07.87; Опубл. 30.07.89; Бюл. №28.

14. Патент №38747. Спосіб лікування гострого панкреатиту з використанням екстракту коренів стародуба широколистого / Сікорин У. Б., Грицик А. Р., Клименко А. О., Михайлюк І. О. – №u200805115; Заявл. 21.04.2008; Опубл. 12.01.2009; Бюл. №1. – 6 с.

15. Патент №41976. Спосіб одержання екстракту з коренів гадючника шестипелюсткового з гепатопротекторною дією / О. А. Струк, А. Р. Грицик, А. О. Клименко. – №u200810973; Заявл. 08.09.08; Опубл. 25.06.2009; Бюл. №12. – 6 с.

References

1. Mel'nyk V. M. Etychni ta pravovi aspekty naukovykh doslidzhen' ta vyprovuvan' likars'kykh zasobiv // Ukrain's'kui khimioterapevtychni zhurnal. – 2002. – № 1(13). – С.11–15.

2. Kulinichenko V. Bioetyka jak etychna koncepcija / V. Kulinichenko, S. Pustovyit // Naykovi s'vit. – 2006. – №5. – С.15–19.

3. Planirovanie i provedenie klinicheskikh issledovanii. Pod red. Yu. B. Belousova. – М.: Izdatelstvo obschestva klynycheskikh issledovateley, 2000. – 584 s.

4. Lapach S. M., Chybenko A. V., Babich P. M. Statistichny metody v medyko-biologichnykh doslidzhenn'akh izh zhastovsyann'am Exel. – К.: MARION, 2000. – 320 s.

5. Doklinichni doslidzhenn'a likars'kykh zasobiv: [metoduchny rekomendacii] / Pid red. O. V. Stefanova. – К.: Avicena, 2001. – 528 s.

6. Pozn'yakov V. S., Ivanov N. G. Izmenenie funktsional'nogo sostoyani'a v krus pri vozdeystvii chetyrechlorystogo ugleroda // Toksikologiya a novykh promyshlennykh hym. veschestv. – М.: Medycina, 1979. – Vyp.15. – С.87–89.

7. Korobeynikova E. N. Modyfikatsiya vyznachennya prodyctyv perekisnoho okyely'vannya lipidiv v reakcii zh tiobarbitrovoyu' kyslotoyu' // Lab. delo. – 1989. – №7. – С.8–10.

8. Laboratorny metody doslidzhennya v klynici / Pod red. V. V. Men'schykova. – М.: Medycina, 1987.

9. Khranov V. A., Lystopad G. G. Modyfikatsiya metoda opredeleniya' ornityna po Snyapachcho i ispol'zovanye dlya Kolichestvennoho opredeleniya' syrovotochnoy arginazhy // Lab. delo. – 1973. – №10. – С.591–592.

10. Patent №51587. Sposib likyvannya gostrogo pankreatity zh vykorystanniam ekstrakty korenevyschch zh korenyamy hadyuchnyka schestypelyustkovoho / O. A. Struk, A. R. Grycyk, A. O. Klymenko, I. O. Mychaylyu'k. – №u201000063. Zhayavl. 04.01.2010; Opublik. 26.07.2010; Byul. №14. – 6 s.

11. Vermel' E. M. Kontaktnyy' method otbora protyvoopykholevyykh preparatov (na kletkakh ascytnykh opukholey) / E. M. Vermel', S. A. Surkina–Kruglyak // Voprosy onkologiy. – 1961. – Т.8. – С.73–82.

12. Inzhevatkin E. V. Praktikum po eksperimental'noy onkologiyi' na primere ascytnoy' karcynomy Erlykha: Metod. Rozrabotka. – Krasnoyarsk: Krasnoyarsk. gos. univer., 2004.

13. Sposob modelirovaniya' ostrogo pankreatyta: A.s. 1497634 811; А 1 В 23/28 / I. P. Gerelyuk, N. P. Zbyrak, B. P. Gorbachevskiy i I. N. Zbyrak. – №4277202/28 – 14; Zayavl. 06.07.87; Opublik. 30.07.89; Byul. №28.

14. Patent №38747. Sposib likyvannya gostrogo pankreatuty zh vykorystanniam ekstraktyv korenev staroduba schurokolystoho / Sykoryn U. B., Grycyk A. R., Klymenko A. O., Mychaylyu'k I. O. – №u200805115; Zhayavl. 21.04.2008; Opublik. 12.01.2009; Byul. №1. – 6 с.

15. Patent №41976. Sposib oderzhannya ekstrakty zh koreniv gadyuchnyka schestypelyustkovoho zh hepatoprotektornoyu dieyu / O. A. Struk, A. R. Grycyk, A. O. Klymenko. – №u200810973; Zhayavl. 08.09.08; Opublik. 25.06.2009; Byul. №12. – 6 с.

Struk O. A., Candidate of Pharmaceutical Sciences, Assistant Department of Pharmacy, Ivano–Frankivsk National Medical University (Ukraine, Ivano–Frankivsk), sanichka5@gmail.com

Ethics in conducting of pharmacological studies

Pharmacological studies conducted at the minimum possible number of animals in experiments based on the principles of humane attitude to laboratory animals. The selected animals in accordance with the type and status, depending on the program

study, grown in the vivarium IFNMU that have been standardized by the physiological and biochemical indexes and were in accordance with requirements of sanitary – hygienic norms on a standard diet.

During the experiment the animals treated according to international principles of the European Convention for the humane treatment of laboratory animals used for experimental and other scientific purposes (Strasbourg, 03.18.1986).

The influence of water and water–alcohol Filipendula hexapetala extracts on the development of experimental pancreatitis have studied, and studied their acute toxicity, hepatoprotective and antitumor activity.

Keywords: ethical, clinical trials, humane treatment of animals, extract, roots and rhizome with Filipendula hexapetala, acute toxicity, hepatoprotective activity, antitumor activity, experimental pancreatitis.

* * *

УДК 13/24

Фесенко Г. Г.,

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри історії і культурології,
Харківський національний університет
міського господарства ім. О. М. Бекетова
(Україна, Харків), g.glicinia@gmail.com

«ДИТЯЧИЙ ПРОСТІР» В ФІЛОСОФСЬКО–УРБАНІСТИЧНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Наведено огляд урбаністичних практик організації дитячих локацій у контексті модерних та постмодерних теорій простору. Досліджено особливості культурної присутності дітей в урбанізованому просторі у об'єкт–суб'єктній перспективі: як об'єкта особливої турботи у просторі міста та проактивного суб'єкта. Пропонується нове вирішення проблеми ідентифікації ігрових просторів через експлікацію «дружніх до дітей» характеристик на урбанізований простір. Підкреслено, що урбан–філософські інтерпретації дитячих просторів, з одного боку, пропонують рефлексії міського простору крізь призму повсякдення дітей та їх батьків, з іншого, в процесі розуміння дитячих урбан–практик відкриваються нові концептуальні підходи до окреслення філософії міста. Розглядаються концептуальні параметри просторового залучення дітей у публічні простори міста.

Ключові слова: місто, ігровий простір, ландшафт, територія сусідства, дитячі майданчики, міське планування, дружнє до дітей середовище.

Урбаністичний фокус організації дитячих просторів набуває особливого значення, оскільки, за різними оцінками глобального розвитку до 2030 року, 60% міського населення буде складатися з мешканців віком до вісімнадцяти років. Такі демографічні процеси стають серйозним викликом для урбаністів, які мають запропонувати вирішення проблеми дитячої присутності у містах. Передусім, мова йде про організацію ігрових просторів, адже саме гра відіграє важливу роль у здоровому розвитку дітей (фізичному, когнітивному, емоційному). Відомо, що ігровий простір розглядається Організацією Об'єднаних Націй як необхідна складова прав дитини. Разом з тим, навіть у добре розвинених містах (наприклад, Лондоні) багато з дітей обмежені у доступі до такої інфраструктури [15]. Така ситуація спонукає міста до вироблення «дружніх до дітей» стратегій просторового розвитку.

Саме тому в урбаністиці спостерігаються рефлексії щодо вітальних та ціннісних смислів міста з метою виявлення просторових можливостей для реалізації дітьми різноманітного досвіду. Здійснюються міждисциплінарні розвідки «дитячого середовища» («children empowerment») міста [11; 13; 16]. Разом з тим, філософські дискурси щодо присутності дітей у місті є новим дослідницьким завданням для вітчизняної гуманітаристики.

Урбан–філософські дискурси «дитячого середовища» набувають значимості не тільки на теоретико–методологічному рівні, а й у зв'язку із важливими

практичними завданнями на глобальному рівні. ЮНІСЕФ ініціював програму з розширення прав і можливостей дітей в рамках розвитку міст [6]. Наразі існує потреба у розробці відповідних концептуальних підходів до організації дитячого середовища, утому числі й в українських містах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що осмислення дитячих форм міського буття формується переважно у міждисциплінарному методологічному полі урбаністики, соціології, культурної антропології, географії та ін. Так, у журналі «Children, Youth and Environments» презентуються дослідження, що окреслюють проблематику «дитячого середовища». Серед них – дослідження параметрів «дружніх до дитини міст» (child-friendly cities). Наприклад, Марія Кайлін і Стіна Боделюс аналізують сучасну урбан-ситуацію у Швеції, коли, збільшується чисельність дітей у міських районах, й у той же час – зменшуються міські локації для дитячої активності та гри. Авторки наголошують на необхідності розробки якісних характеристик урбан-планування у певній єдності елементів урбан-дизайну з інклюзією цінностей гри [10, р. 92–93].

Дослідники також здійснюють спроби ідентифікувати дитячий простір міста через співвідношення з категорією «щасття», спираючись на рейтинг ЮНІСЕФ щодо рівня «дитячого благополуччя» у країнах. Зокрема, Ріна Мей Акоста та Мішель Хатчисон дослідили унікальне дитяче середовище нідерландських міст, оскільки саме ця країна посідає перше місце у рейтингу щасливих дітей [11]. Авторки з'ясовують просторові характеристики «щасливого дитинства» та актуалізують питання про зрушення парадигм в організації дитячих просторів та формування культури просторової свободи дітей.

Також дослідники звертають увагу на вуличну активність підлітків. Так, Ієйн Борден презентує простір, що «виробляється» молодими скейтбордистами та означається поза архітектурним контекстом міста [5]. Завдяки постструктуралістським інтерпретаціям урбан-простору, окреслюється й нова опція щодо дитячого середовища. Зазначається, що дитячий простір міста має розглядатися не лише з точки зору задоволення повсякденних потреб дітей, а й дорослих, які про них турбуються (Нільс де Конінк-Сміт та Марта Гутман) [7].

Слід зазначити, що здійснені «польові дослідження» спираються на ідеї про парадигмальні зміни в урбаністичній морфології, артикульовані відомими мислителями – авторами урбан-філософських концепцій – Анрі Лефевром (про «виробництво соціального простору»), Девідом Гарві (про «право на місто»), а також Девідом Бланделом з його підходом до «просторового виробництва дитинства» [4]. Розглядаючи епістемологічний потенціал просторових теорій для дослідження дитячого середовища у місті, слід брати до уваги «безпекову» концепцію урбан-просторів [2], а також контекст повсякдення дітей, що відбувається за межами «простору турботи».

Разом з тим, слід зазначити, що незважаючи на певний дослідницький інтерес до теми присутності дітей у міському просторі, можна стверджувати, що ця тема в урбаністиці залишається недостатньо дослідженою. Поза увагою дослідників залишаються суттєві для розуміння «дитячого простору» міст аспекти, передусім, форми прояву їх суб'єктності в сучасному

мегаполісі та тенденції їх розвитку. Й разом з тим, існує нагальна епістемологічна потреба у концептуальних розробках ревіталізації міст із урахуванням способів присутності дітей у публічному просторі. А це, у свою чергу, робить актуальним для сучасного гуманітарного знання поєднання двох перспектив – філософії й урбаністики – у єдиній теоретико-практичній площині.

Метою даного дослідження є філософське осмислення соціо-просторового феномену міста в частині виявлення концептуальних основ для окреслення дитячого середовища міста. Для досягнення поставленої мети пропонується розв'язати наступні завдання: по-перше, окреслити можливі «координати присутності» дітей у просторі міста; по-друге, проаналізувати типологію чутливих до дітей міських локацій через філософсько-антропологічний аналіз повсякдення у сучасному місті.

У модерністських візіях міста, як функціонально організованого «середовища», «дитяче середовище» представлене граничними просторами дитячих майданчиків. Практики відокремленого дитячого майданчика у модерному міському плануванні були урбаністичною відповіддю на вимоги безпеки. Дослідники доводять, що поява дитячих майданчиків в Нью-Йорку, була наслідком рішень щодо необхідності захисту дітей і контролю за ними [9]. Разом з тим стверджується, що концепція створення ігрових майданчиків як відокремленого простору для дітей була не тільки орієнтована на їх захист від небезпечних міських вулиць, а й мотивована бажанням дорослих «прибрати» дітей з вулиць, щоб вони могли перебувати під наглядом дорослих. Такі урбаністичні практики спонукають до критичної рефлексії стосовно місця дітей у місті та граничних меж їх присутності у публічному просторі.

Урбан-антропологічне зосередження на містах як теренах суспільно-продуктивного життя одночасно здійснює демаркацію міських просторів за ознаками «дорослого життя». У той же час ідеї про дитинство, його часопростір, відмінний від дорослого життя з ознакою економічної неактивності, призводять до позбавлення дітей «права на вулиці».

Відповідно до модерної парадигми, облаштування відокремлених дитячих майданчиків здійснювалося за універсальними зразками. З часом, особливо після розгорнутої феміністської критики просторової політики міст, формуються ідеї про дитячі майданчики як місця для різноманітних практик. Так, у сучасному Лондоні, де гра визнається як життєво важлива частина дорослішання [14, р. V–VI], об'єктом відповідної уваги стають діти віком від 0–11 років і підлітки вікової категорії 12+. А це означає, що ігрові простори мають відповідати потребам різних вікових груп, а також пропонувати різні локації для їх ігрових практик.

«Дитяче середовище» Лондона складається з чотирьох типів локацій:

- ландшафтний ігровий простір для дітей молодшого віку та пристосований для перебування у ньому дорослих, які доглядають за малечою (*doorstep playable space*), розташований у кроковій доступності від житла;

- простір з ландшафтным озелененням і спеціальним обладнанням для фізичної активності дітей віком від 0 до 11 років, а також тих, хто ними опікується (*local playable space*);

– ігрові простори в межах мікрорайону/кварталу, де передбачені, як майданчики для дітей віком від 0 до 11 років, так і окремі локації для підлітків вікової категорії 12+ (*neighbourhood playable space*);

– соціальний простір підлітків для спілкування, участі у неформальному відпочинку або фізичній активності (*youth space*) [14, р. 65].

Таке впорядкування «дитячого середовища» в модерному місті спонукає урбаністів, у тому числі і вітчизняних, виходити з «полону» епістемології модерності, яка універсалізує. Зокрема, це засвідчує й проведений у Харкові гендерний аудит «дитячого середовища» прибудинкових територій багатоквартирних будинків: дитячих майданчиків (призначені для дітей до 12 років), спортивно-ігрових комплексів (для підлітків) [1; 3]. Було виявлено:

– по-перше, дискримінацію батьків у користуванні дитячими майданчиками через відсутність облаштованих місць для дорослих (наприклад, лави відсутні або знаходяться у неналежному стані);

– по-друге, дискримінацію дівчат категорії 12+. Зазвичай спортивно-ігрові комплекси у дворах багатоквартирних будинків «чоловічі», бо складаються з футбольних та баскетбольних майданчиків, а території для активного дозвілля, зокрема дівчат-підлітків, відсутні. Тим самим чітко виявляється гендерна асиметрія у праві мешканок користуватися прибудинковими територіями. Серед наслідків такої просторової дискримінації – суттєвий дефіцит перебування дівчат на відкритому повітрі (норма для підтримки здоров'я – 2 години на день). Таке просторове витіснення дівчат-підлітків у «домашній простір» негативно позначається не тільки на їх психосоматичному стані, а й на отриманні необхідного соціального досвіду, розвитку комунікативних навичок, творчих здібностей тощо [1, с. 4]. Отже, перед вітчизняною урбаністикою стоїть питання артикуляції статево-вікових нерівностей та її врахування при плануванні ігрових просторів міста.

Слід зазначити, що модерні координати присутності дітей у міському просторі лише частково забезпечують їм якісний життєвий простір. Дитячі майданчики, обмежені прибудинковою територією, з одного боку, забезпечують захист, дозвілля на відкритому повітрі, необхідне для підтримання здоров'я; з іншого – є локаціями несвободи через заперечення їх права на інші міські простори, на світ міста у цілому. «Звуженість» дитячої території у місті стає темою для постструктуралістських філософських рефлексій. Ідея про місто як світ, яким має оволодіти дитина у процесі свого дорослішання, проектується на світ міста у цілому. Це, у свою чергу, актуалізує урбан-візію Джейн Джекобс («Смерть і життя американських міст») щодо оновлення архітектурно-просторових рішень, у даному випадку – рекултивізації (регенерації) вулиць для гри. Через гру діти пізнають світ, набувають комунікативних, творчих навичок. Важливо забезпечувати дітям можливість бути присутніми у різноманітних публічних просторах в місті – щоб грати, а підліткам – зустрічатися. Звідси постає завдання – подолати відчуження «дитячого» в урбаністських інтерпретаціях, зрушити граничні межі просторів, у яких діти можуть мати ігрові практики.

Під час урбаністичних трансформацій від модерного до постмодерного стану відбуваються зміни у структурі

міського середовища відповідно до прагнень креативної спільноти (Чарльз Лендрі «Креативне місто»). Потреба у самоактуалізації посіла найвищий рівень у ціннісній шкалі постіндустріального міста. Формується потреба у більш різноманітних формах ігрових просторів: дитячих майданчиків, скейт-парків та інших зон відпочинку. Вони можуть знаходитися під наглядом (наприклад, як «пригодницькі дитячі майданчики» (*adventure playgrounds*, де працює спеціально навчений персонал) або без нагляду; з формальним обладнанням або у необладнаних місцях (природних й архітектурних локаціях), які можуть бути використані для різних розважальних заходів.

Постмодерністські рефлексії щодо дизайну міських просторів орієнтовані на ідею про те, що дітям необхідно забезпечити можливості «грати по всьому місту, де це доречно» і творчого використання публічних просторів та озелених ландшафтів. Крім того, вулиці, тротуари та інші форми відкритого простору розглядаються з точки зору їх використання для «випадкової гри» (*incidental playable space*). Придатними до гри вважаються публічні простори з гарним ландшафтным озелененням або високої якості паблік-артом, де діти можуть мати креативне дозвілля. Важливим аспектом міського дизайну, що містить потенціал для «випадкової гри» є також наявність вуличних меблів, цікавий вуличний ландшафт (багаторівневий, з природними предметами – валунами, колодами і т.ін.) [13, р. 30].

Таким чином, у дружньому до дитини місті простір вулиці постає як місце пере-вироблення дітей та підлітків. Особливої уваги, з точки зору осмислення сучасних урбан-тенденцій, орієнтованих на дітей, заслуговують практики створення «іграбельних просторів» на вулицях та інших публічних просторах (*play streets*). Наприклад, створюються умови для активного використання дітьми тротуарів (для малювання крейдою, ігор із застосуванням мобільних ігрових модулів). Ігрові вуличні практики можуть організовуватися й на автомобільних дорогах у час, коли вулиці (зокрема, у неділю) перекриваються для автотранспорту (*Sunday Play Street*).

Також важливо, щоб усі ігрові простори були доступними. Зазначається, що у сучасних мультикультурних мегаполісах важливо враховувати різні потреби в грі залежно від їх віку, статі, національності, віросповідання і рівня фізичних можливостей. Для того, щоб гарантувати усім дітям рівні можливості у доступі до гри, необхідно ці потреби виявляти, та враховувати при прийнятті відповідних архітектурно-просторових рішень. Зокрема, потрібні зусилля зі збору та аналізу гендерно сегрегованих даних для інтеграції гендерних показників у дизайн-проекти ігрових проектів до підлітків. Важливо дотримуватися принципу гендерної справедливості у «праві на місто», адже урбаністи часто нехтували потребами дівчат-підлітків (робити міста їх присутності безпечними, зокрема, шляхом встановлення систем онлайн-спостереження).

Також звертається увага на те, що у місті діти часто обмежені у доступі до значимої для них міської інфраструктури через небезпечність їх мобільних практик. Урбаністи визначають місто, як місце мобільності у вигляді потоку повсякденних практик,

як «місце, яке практикується». Дослідники звертають увагу на значимості для розвитку дитини свободи мобільності у міському середовищі. Наголошується, що мобільний простір дітей у місті (пішки, на велосипеді, громадському транспорті) має бути безпечним на значимих для них повсякденних маршрутах (школа, дитячі майданчики і т.ін.). Наприклад, фінські діти можуть пересуватися по місту без супроводу дорослих, адже існує високий рівень просторової безпеки [8]. Втім відмічаються гендерні відмінності у їх мобільності: у хлопчиків більше мобільних практик на великі відстані і на більш високих швидкостях, ніж у дівчат.

Через гру та творчі практики у дітей розвивається усвідомлення власної суб'єктності, а також проактивності у міському просторі. Серед постмодерних урбан-технологій є й такі, що спрямовані на залучення дітей і молоді до розробки архітектурно-просторових рішень щодо ігрових просторів (мінімальна вимога до включення дітей – консультації) [14, р. 74]. При цьому акцентується увага на тому, що це дозволяє досвідченим фахівцям конструювати ігрові простори з максимальним врахуванням дитячі потреб. Зокрема, важливими для урбаністів є думки дітей-інвалідів щодо розташування ігрових зон, їх просторової доступності та специфіки обладнання.

Розширення «присутності» дітей у місті спонукало до урбан-філософських рефлексій у напрямку ідеї, що завдяки ігровим просторам витворюється «територія сусідства». Гра дітей на вулиці спонукає до спілкування та встановлення довірчих стосунків поміж дорослими-сусідами, що у свою чергу сприяє розвитку соціальних мереж та почуття приналежності до спільноти. Ігрові середовища у житлових районах можуть бути корисними мешканцям різного віку, оскільки забезпечують місця для спокійного або активного дозвілля. Комунікація між людьми різних вікових груп у парках і громадських місцях допомагає поліпшити «дух спільноти». Відбувається взаємодія різних вікових груп у парках і громадських місцях, що сприяє зміцненню довіри, «розумінню поколінь» і усуненню напруженості у відносинах між молоддю та іншими членами спільнот.

У такий спосіб відбувається переозначення простору у напрямку виявлення соціоспроможності (sociability) міських локацій. Якісні місця для гри є невід'ємною частиною соціогеографії мікрорайонів. Урбаністи звертають свою увагу на просторові практики, що дозволяють дорослим, дітям та молоді використовувати локації спільно чи окремо, й у різний час доби. «Практики сусідства» дозволяють забезпечити гнучке і багатофункціональне використання простору різними групами мешканців. Інклюзивні міські простори можуть також сприяти неформальній комунікації між поколіннями та прояву громадської активності. Створення ігрових просторів може відбуватися із залученням дітей та батьків до озеленення, організації нагляду за дітьми на майданчиках середовищами з боку дорослих (бабусь і дідусів, підлітків, батьків та ін.) та ін. Спільна робота над дизайном «просторів серед будинків» здійснюється на основі гендермейнстрімінгової активності, як взаємодія між мешканцями різних гендерних груп (гендер+). Безперечно, що подібні «практики сусідства» мають неабияку цінність з точки зору «людських інвестицій» у місто.

Спільний досвід мешканців в організації публічних просторів показує, що громадські «низові» ініціативи є важливим інструментом для змін не тільки міського ландшафту, а й громади, та здатний сформувати більш відповідальну «свідомість міста». Кожна місцева ініціатива привносить зміни, які у свою чергу призводять до нової активності і подальшої урбан-трансформації. Також, спостерігаємо, як об'єднання мешканців навколо ідей про місця для гри, змінюють міське середовище. Зокрема, популярності набувають «низові» урбан-ініціативи з перепланування публічних просторів на рівні будинку, вулиці.

Слід зазначити, що урбан-філософські інтерпретації дитячих просторів, з одного боку, пропонують рефлексії міського простору крізь призму повсякдення дітей та їх батьків, з іншого, в процесі розуміння дитячих урбан-практик відкриваються нові концептуальні підходи до окреслення філософії міста.

Висновки. Проведений філософсько-урбаністичний аналіз засвідчив, що:

- модерністські урбан-практики дитячих просторів, що створюються у функціональній системі координат «приватного» буття мешканців, стають об'єктом урбаністської критики через вузькі концептуальні межі простору для самовираження дітей;

- багатофункціональність ігрових просторів у постмодерній урбаністиці спирається на ідеї про різноманіття способів міського буття та право на присутність дітей у публічному просторі, й більше того – формування міста як «дружнього до дітей»; концепція дружнього до дітей міського ландшафту окреслює урбан-систему ціннісних координат: безпечність, доступність, естетичність, потенціал для творчості;

- у філософсько-урбаністичних інтерпретаціях дитяче середовище концептуалізується різними локаціями відповідно до окреслення ролі дітей у місті: як об'єкта турботи з боку дорослих, або як суб'єкта міської спільноти;

- урбан-практики з включення ігрових локацій у публічний простір міста привносять нові смисли, цінності у філософію міста; повага до різноманітності спричиняє формування «просторів сусідства», що наповненні множинними соціальними зв'язками та спроможністю виробляти унікальний досвід місцевого активізму, демонструючи відповідальність за простір міста;

- одночасно формується теоретико-епістемологічний виклик традиційній теорії простору; різні позиції дітей в урбан-середовищі мають враховуватися при аналізі міських трансформацій, а також при конструюванні урбан-локацій, у яких можливим є вияв творчої суб'єктності дітей.

Філософсько-урбаністичне відтворення типології дитячих просторів у місті, на нашу думку, потребує подальшого поглибленого дослідження. *Перспективи подальших розвідок* можуть бути пов'язані з концептуалізацією дитячих урбан-просторів у широкому діапазоні: від безпечності до креативності.

Список використаних джерел

1. Фесенко Г. Гендерночутливі локації в урбанізованому просторі / Г. Фесенко // Гендерний журнал «Я». – 2015. – №1 (37). – С.4–6. – Режим доступу: http://eprints.kname.edu.ua/43802/1/Fesenko%20G.G._4.pdf.

2. Фесенко Г. Г. Урбан-антропологічний дискурс філософії безпеки / Г. Г. Фесенко // Гілея. – 2015. – Вип.92 (№1). – С.166–170. – Режим доступу: <http://eprints.kname.edu.ua/39773/1/1-Fesenko%20G.pdf>.

3. Фесенко Т. Г. Імплементація гендерних підходів у муніципальні програми розвитку житлово-комунального господарства / Т. Г. Фесенко, Д. М. Мінаєв, О. В. Беляцький, І. С. Усачов // Гендерна політика міст: історія та сучасність. – Харків, 2013. – Вип.4. – С.238–240. – Режим доступу: <http://eprints.kname.edu.ua/40343/1/238-240.pdf>.

4. Blundell D. Rethinking Children's Spaces and Places / D. Blundell. – London: Bloomsbury Publishing Plc, 2016. – 223 p.

5. Borden I. Skateboarding, space and the city: architecture and the body / I. Borden. – Oxford: Berg Publishers, 2001 – 318 p.

6. Children and urban development: Past and present; UNICEF [Electronic resource]. – Access mode: https://www.unicef.org/about/history/index_61883.html.

7. De Coninck-Smith N. Children and youth in public making places, learning lessons, claiming territories / N. De Coninck-Smith, M. Gutman // Childhood. – 2004. – №11 (2). – P.131–141.

8. Fagerholm N. Mapping and characterising children's daily mobility in urban residential areas in Turku, Finland / N. Fagerholm, A. Broberg // Fennia. – 2011. – Vol.189 (2). – P.31–46.

9. Hart R. Containing children: some lessons on planning for play from New York City / R. Hart // Environment and Urbanization. – 2002. – 14 (2). – P.135–148.

10. Kylin M. A lawful space for play: conceptualizing childhood in light of local regulations / M. Kylin, S. Bodelius // Children, Youth and Environments. – 2015. – Vol.25. – N.2: Child-friendly cities: critical approaches. – P.86–106.

11. Mae Acosta R. The happiest kids in the world bringing up children the Dutch way / R. Mae Acosta, M. Hutchison. – London: Transworld Publishers Ltd, 2017. – 320 p.

12. O'Brien M. Children's independent spatial mobility in the urban public realm / M. O'Brien, D. Jones, D. Sloan, M. Rustin // Childhood. – 2000. – №7 (3). – P.257–277.

13. Play and informal recreation; Mayor of London, London Assembly [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.london.gov.uk/what-we-do/planning/implementing-london-plan/supplementary-planning-guidance/play-and-informal>.

14. Sanson H. Shaping neighbourhoods: play and informal recreation. Supplementary planning guidance / H. Sanson, J. Carlsen, M. Newitt. – London: Greater London Authority, 2012. – 106 p.

15. Valentine G. Public space and the culture of childhood / G. Valentine. – Burlington, VT: Ashgate Pub Ltd, 2004. – 133 p.

References

1. Fesenko G. Hendernochutlyvi lokatsiyi v urbanizovanomu prostori / G. Fesenko // Hendernyy zhurnal «Ya». – 2015. – №1 (37). – S.4–6. – Rezhym dostupu: http://eprints.kname.edu.ua/43802/1/Fesenko%20G_4.pdf.

2. Fesenko G. Urban-antropolohichnyy dyskurs filosofiyi bezpeky / G. Fesenko // Hileya. – 2015. – Vyp.92 (№1). – S.166–170. – Rezhym dostupu: <http://eprints.kname.edu.ua/39773/1/1-Fesenko%20G.pdf>.

3. Fesenko T. H. Implementatsiya hendernykh pidkhodiv u munitsypal'ni prohramy rozvytku zhytlovo-komunal'noho hospodarstva / T. H. Fesenko, D. M. Minayev, O. V. Belyats'kyi, I. S. Usachov // Henderna polityka mist: istoriya ta suchasnist'. – Kharkiv, 2013. – Vyp.4. – S.238–240. – Rezhym dostupu: <http://eprints.kname.edu.ua/40343/1/238-240.pdf>.

4. Blundell D. Rethinking Children's Spaces and Places / D. Blundell. – London: Bloomsbury Publishing Plc, 2016. – 223 p.

5. Borden I. Skateboarding, space and the city: architecture and the body / I. Borden. – Oxford: Berg Publishers, 2001 – 318 p.

6. Children and urban development: Past and present; UNICEF [Electronic resource]. – Access mode: https://www.unicef.org/about/history/index_61883.html.

7. De Coninck-Smith N. Children and youth in public making places, learning lessons, claiming territories / N. De Coninck-Smith, M. Gutman // Childhood. – 2004. – №11 (2). – P.131–141.

8. Fagerholm N. Mapping and characterising children's daily mobility in urban residential areas in Turku, Finland / N. Fagerholm, A. Broberg // Fennia. – 2011. – Vol.189 (2). – P.31–46.

9. Hart R. Containing children: some lessons on planning for play from New York City / R. Hart // Environment and Urbanization. – 2002. – 14 (2). – P.135–148.

10. Kylin M. A lawful space for play: conceptualizing childhood in light of local regulations / M. Kylin, S. Bodelius // Children, Youth and Environments. – 2015. – Vol.25. – N.2: Child-friendly cities: critical approaches. – P.86–106.

11. Mae Acosta R. The happiest kids in the world bringing up children the Dutch way / R. Mae Acosta, M. Hutchison. – London: Transworld Publishers Ltd, 2017. – 320 p.

12. O'Brien M. Children's independent spatial mobility in the urban public realm / M. O'Brien, D. Jones, D. Sloan, M. Rustin // Childhood. – 2000. – №7 (3). – P.257–277.

13. Play and informal recreation; Mayor of London, London Assembly [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.london.gov.uk/what-we-do/planning/implementing-london-plan/supplementary-planning-guidance/play-and-informal>.

14. Sanson H. Shaping neighbourhoods: play and informal recreation. Supplementary planning guidance / H. Sanson, J. Carlsen, M. Newitt. – London: Greater London Authority, 2012. – 106 p.

15. Valentine G. Public space and the culture of childhood / G. Valentine. – Burlington, VT: Ashgate Pub Ltd, 2004. – 133 p.

Fesenko G. G., Ph D, Associate professor of Department of history and culturology of O. M. Bekeetov National University of municipal economy (Ukraine, Kharkiv), g.glicinia@gmail.com

«Children space» in urban-philosophical interpretation

The article provides an overview of the urban practices in the organization of children's locations in the context of modernist and postmodernist theories of space. The specificity of the cultural presence of children in an urban area in the object-subject perspective investigated (as an object of special concern in the space of the city and proactive subject). It proposed a new solution to the problem of identification of playable spaces through the explication of «child-friendly» characteristics on urban space. It was emphasized that urban-philosophical interpretations of children's spaces, on the one hand, offer a reflection of urban space through the lens of everyday life of children and their parents, on the other hand, new conceptual approaches to understanding the city are designed in the process of thinking about children's urban practices. The conceptual frameworks of spatial involvement of children in the public spaces of the city are considered.

Keywords: city, playable space, landscape, neighbourhood, playgrounds, urban planning, child-friendly environment.

УДК 111.852:27–585

Царенок А. В.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
філософії та культурології, Чернігівський
національний педагогічний університет
ім. Т. Г. Шевченка (Україна, Чернігів),
kafedra-philosophy@yandex.ru

КРАСА ЛЮДСЬКОГО ЄСТВА: АСКЕТИКО-ЕСТЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ

Мета статті полягає у з'ясуванні специфічних рис візантійського аскетико-естетичного вчення про духовну та тілесну красу людини.

Методи. Послугуючись загальнонауковими методами узагальнення та систематизації, а також герменевтичним методом студіювання культурних традицій, автор статті прагне ствердити принцип розгляду естетики аскетизму в її природній цілісності.

Основні висновки. Ретельний аналіз богословської спадщини мислителів-аскетів Візантії уможливило уникнення розгляду ортодоксальної аскетичної (і, відповідно, аскетико-естетичної) традиції як «анти соматичної». Звеличуючи духовну красу людини, естетика аскетизму, водночас, не сповідує радикальної негачії до тілесної краси. Закликаючи до обережного ставлення до чуттєво прекрасного, проповідники аскези вдаються й до, зокрема, ослідування особливо приметної соматичної краси праведної особистості, а власне аскетичний заклик до пошуку моральної досконалості виступає й закликом до ствердження в істинно прекрасному всього людського єства.

Ключові слова: естетика аскетизму, духовна краса, тілесна краса, преображення, аскетизм.

Дослідження історії естетичних традицій на теренах Європи й, зокрема, на теренах України, неодмінно передбачає аналіз візантійського аскетико-естетичного вчення, яке виступило важливим чинником розвитку релігійно-філософських концепцій прекрасного як на християнському Сході, так і на християнському

Заході. При цьому хрестоматійним предметом історико-естетичних студій постає осмислення теологами Візантії проблеми краси людського ества – осмислення, поверхове ознайомлення з яким може спричинити хибне інтерпретування візантійської естетики аскетизму, розуміння останньої як доктрини, що виключно зневажливо ставиться до соматично прекрасного. Уникнення згаданої поверховості під час вивчення аскетико-естетичної традиції являє собою одне з особливо пріоритетних завдань для сучасної естетичної науки.

Вихід на рівень дослідження естетичних уявлень мислителів та митців Візантії ми знаходимо на сторінках праць історичного, історико-культурологічного та мистецтвознавчого характеру (наукові студії С. Абрамовича, С. Аверінцева, Н. Бейнза, Д. Беквіта, Л. Брегієра, К. Каварноса, О. Каждана, Я. Креховецького, В. Лазарева, Д. Макнамари, З. Удальцової, Дж. Хелдона). Власне візантійські естетичні рефлексії стають предметом осмислення у наукових працях В. Бичкова, В. Зубова, В. Личковаха, Г. Мет'ю, П. Міхеліса, молодого естетика Л. Усікової та ін.

Розумінню специфіки візантійського аскетико-естетичного вчення суттєво сприяє звернення до творів представників релігійно-філософського дискурсу, зокрема, – о. П. Флоренського та о. С. Булгакова, які свідомо акцентують увагу на вражаючому естетичному потенціалі Православ'я. Принципи осмислення аскетичної культури, стверджені у філософській спадщині цих мислителів варто визнати важливим методологічним підґрунтям для належного розвитку сучасної історико-естетичної візантології.

Важливим завданням для естетичної науки є подальше дослідження візантійської ортодоксальної естетики аскетизму, систематизація ідей проповідників духовного подвижництва та досягнення гранично чіткого усвідомлення специфіки ставлення аскетизму до спиритуально й соматично прекрасного в людському естві.

Метою статті постає аналіз візантійського аскетико-естетичного вчення про духовну та тілесну красу людини.

Безперечно, відповідний вимір естетики аскетизму є нерозривно пов'язаним із цариною релігійно-антропологічних та релігійно-етичних ідей. Констатація цього органічного зв'язку є традиційним висновком дослідників духовної спадщини Отців і вчителів Церкви, репрезентованої низкою творів, присвячених відповідним проблемам (зокрема, проблемам буття та благобуття людини), а також численними пам'ятками агіографічної літератури. Наближення особистості подвижника до Бога, стверджене на істинній вірі та доброчесності, в аскетико-естетичному вченні розглядається як наближення до Найвищої Краси, яке супроводжується набуттям особливої краси самим боголюбцем.

Це переконання виступає іманентною й надзвичайно показовою рисою патристичної естетики. Невипадково, на думку релігійного мислителя о. Сергія Булгакова, «... Православ'я має основний ідеал не стільки етичний, скільки релігійно-естетичний», а саме – «бачення «умної краси», яке вимагає для наближення до себе особливого «умного художества», творчого натхнення» [2, с. 188].

Цю позицію на разі варто суттєво доповнити й міркуваннями о. Павла Флоренського. В його інтерпретації святоотецька «аскетика постає у прямому сенсі православної естетики» [3, с. 16] – висновок категоричний і, на наш погляд, цілком слушний, принаймні, з точки зору звернення філософом уваги на притаманну аскетичним поглядам ідею *калокагатії* (єдності прекрасного й доброго). За о. Флоренським, аскетизм створює не тільки добру, але й прекрасну особистість [див.: 13, с. 236]. Із цим не можна не погодитись: істинне благобуття людини в християнстві осмислюється як буття істинно прекрасне. Добро, в якому стверджується ревний шукач Абсолютного Добра, не розглядається Отцями окремо від істинної краси – краси, не завжди очевидної для профанної свідомості в довшньому світі, втім, цілком об'єктивної з огляду на причетність до Єдиної Об'єктивності.

Теоцентризм патристичних споглядань закономірно долає усі можливі теоретичні вагання: спілкування із Сущим є *реальним* спілкуванням із Надкрасою, *реальним* залученням до Її неперевершеного сяйва, а отже, *реальним* преображенням подвижника – як спиритуального, так і соматичного вимірів його буття. Саме богопричетне існування особистості визнається її істинним та єдино можливим буттям як таким, і, по суті, з точки зору естетики аскетизму, преображена *homo verus* – людина істинна – водночас осмислюється і як *homo pulcher* – як людина прекрасна, що виборює справжню красу на шляху пошуку Краси Безумовної.

Антрополого-естетичні смисли Святого Письма допомагають Отцям Церкви однозначно стверджувати про те, що *людина створена бути прекрасною*. Протилежне судження з очевидністю виступає безглуздом: як може бути потворним той, хто створений за образом та подобою Самого Творця (Бут. 1:26), хто, за визнанням, наприклад, св. Григорія Нісського, «є справою і подобою Божеського і чистого ества» [5, с. 341–342]? Відтак, краса – це первісний і природний стан людського буття, один із аспектів вихідної досконалості вінця творіння. Як і всі представники патристики, Великий каппадокієць переконаний: людина – подоба Першообразної Краси. Творець Всесвіту створює людину особливим чином, приступаючи, «ніби із розглядом, щоб і речовину підготувати для її складу, і образ її уподібнити першообразній деякій красі, і визначити ціль, для якої буде вона існувати, і створити ество відповідне їй, доречне для її діяльності, придатне для визначеної мети» («Про створення людини») [4, с. 87].

Роздуми представників візантійської естетики аскетизму у кожному конкретному випадку постають, водночас, і роздумами етичного характеру. Звісно, не будь-яке прекрасне в дійсності визнається ними добрим, однак справжнє добро вони неодмінно оспівують як прекрасне. Якщо ж мова йде про красу, притаманну першим людям як носіям Божого образу, то, за візантійськими мислителями, її варто розглядати із принципово інших позицій, ніж прекрасне в чуттєвому світі. Так, на думку Григорія Нісського, «Божественний же образ, який являвся в нас спочатку, не був особливістю, що має який-небудь обрис або колір, але в чому вбачається божественна краса, тим прикрашалася й людина, відображуючи першообразну

благодать безстрастям, блаженством і нетлінням» («Слово до сумуючих про тих, хто відійшов від цього життя до вічного») [5, с. 515]. Святитель застерігає своїх читачів від необачного й неприпустимого ототожнення цієї величної Краси із чуттєвими принадами, які настільки привертають до себе увагу у земній дійсності: «Божественна ж краса не в зовнішніх рисах, не у приємному складі обличчя і не якою-небудь доброкольоровістю сяє, але вбачається в невимовному блаженстві чесноти» («Про створення людини») [4, с. 89].

Безперечно, Великий каппадокієць, як і інші Отці Церкви, не заперечує фізичної краси Адама та Єви до гріхопадіння. Ця краса в естетиці аскетизму визнається красою особливою: її піднесеність та одухотвореність обумовлювалися досконалістю власне соматичного буття перших людей. Первісний стан їхнього єства взагалі постає важливим предметом роздумів християнських мислителів, зокрема, преподобного Максима Сповідника, який «у душі св. Григорія Нісського... зображує цей стан у найідеальніших рисах» [8, с. 75]. Людська тілесність, на переконання цього візантійського богослова, поставала принципово іншою: первозданна людина не мала «нинішнього грубого та тлінного (тваринного) складу тіла...». Натомість «склад тіла її був легким та нетлінним, і людина могла не обтяжувати себе піклуванням про підтримку його чуттєвим живленням... Не обтяжена тягарем тіла та плотського життя, людина мала всі сили для життя духу...» [там само].

Втім, першочерговим прекрасним у блаженному бутті Адама та Єви для мислителів Візантії виступає саме їхня *спіритуальна досконалість* – первісна чеснота, незатьмарена нічим злим. Тотожність краси та добра на разі постає очевидною: «... чистота, безстрастя, блаженство, відчуження від усього поганого» – цими та іншими кольорами «Творець власного Свого образу живописав наше єство», – розмірковує Григорій Нісський («Про створення людини») [4, с. 90]. Ієрарх наголошує, що гріховність, пристрасність і зіпсованість не є притаманними людині від початку, «бо неможливо було б сказати про неї, що вона створена за образом (Божим), якби відображена краса була протилежною красі першообразній» («Про дівство») [5, с. 342].

Належне відображення Краси Божества людською душею унеможливилося внаслідок гріхопадіння Адама та Єви. Ця подія, що розглядається християнськими мислителями як справжня всесвітня катастрофа, мала згубні наслідки не лише для перших носіїв Образу Творця, але й для їхніх нащадків – усього людства в цілому. Позбавивши себе блаженного буття в Бозі, людина, водночас, позбавляє себе й численних переваг свого єства, розповідаючи про які, аскети Візантії надзвичайно часто послугуються наріжними категоріями власне естетичного дискурсу (причому в їх прямому, а не в переносному смислі). Так, за Симеоном Новим Богословом, внаслідок гріхопадіння людська душа втратила свою «природну красу» (Гімн 59) [14, с. 722]. Автор «Великого покаянного канону» преподобний Андрій Критський виражає сум як кожної особистості, так і всього людства в цілому у словах, що в них у чергове виявляється досить відчутний естетичний характер аскетичних споглядань:

«Утратив первозданну доброту і благолепіє моє, і нині лежу нагим, і соромлюся» (церк.-слов. «Погубив первозданну доброту и благолепие мое, и ныне лежу наг, и стыждуся») [1, с. 37].

Відповідно, пошук втраченої краси визнається естетикою аскетизму надзвичайно важливою метою людського життя. Як наголошують візантійські мислителі, досягнення цієї мети уможливується завдяки Божому людинолюбству, – передусім, спокутній місії Христа Спасителя, Який перемагає смерть та зло Своїми Хресними стражданнями, смертю та дивовижним Воскресінням.

Шлях повернення особистості до Бога – правовір'я, участь у Таїнствах, благочестя, боротьба із пристрасним началом всередині себе, – з точки зору представників візантійської патристики виступає, водночас, пошуком першодарованої краси, до якої неодмінно має прагнути кожна людина. Невипадково преподобний Іоанн Лествичник, розмірковуючи про нездоланне прагнення до Творця, яке носить в собі справжній подвижник, говорить від його імені: «шукаю тієї безсмертної краси, яку Ти [Бог – прим. А. Ц.] дарував мені раніше цього бріння» [9, с. 458].

Заклики до пошуку втраченої людським єством краси сповнюють дидактичну спадщину Отців Церкви: шлях духовного подвигу визнається ними засобом оновлення істинно прекрасного в особистості. З точки зору аскетичної доктрини, всі без винятку люди (незалежно від того, усвідомлюють вони чи ні) виступають носіями образу Всевишнього. Пристрасність, схильність до злих учинків затемнюють його сяйво, спотворюють відображення душею Найвищої Краси, однак не позбавляють особистість настільки великої переваги, й до завершення свого земного буття вона все ще здатна належним чином ствердитися в істині, чесноті та красі. При чому, як переконує віра й досвід, ця краса вже є присутньою всередині людського єства. Своєрідне узагальнення таких ідей представників естетики аскетизму свого часу здійснює, зокрема, митрополит Антоній (Блум). Розмірковуючи про подвиг душпастирства, цей видатний богослов ХХ – початку ХХІ ст. недвозначно наголошує, що «духовний отець має бути в змозі бачити в людині красу образу Божого. Навіть якщо людина пошкоджена гріхом, духовник має бачити в ній ікону Бога і благоговіти. І заради тієї Божественної краси, яка в ній є, працювати над усуненням усього, що спотворює образ Божий» [див.: 15, с. 23].

Із цієї точки зору аскетичні звершення, що сприяють ствердженню людини як істоти по-справжньому прекрасної, інтерпретуються християнськими мислителями як особливого роду майстерність, мистецтво. До цього вдається, зокрема, Григорій Нісський у своїх роздумах про значення добродісного дівства. «Адже як у інших заняттях вигадані деякі мистецтва для того, щоб досконаліше виконати ту справу, про яку піклуємось: так мені здається, і подвиг дівства являє деяке мистецтво та здатність до досягнення більш божественного життя, допомагаючи тим, хто живе во плоті, уподібнюватися до єства безплотного» («Про дівство») [5, с. 317], – зазначає Великий каппадокієць.

Навіть з врахування тієї загальновідомої обставини, що для мислителів Античності та Середньовіччя

грецький термін τέχνη або латинський термін *ars*, що перекладаються українською як «мистецтво», все ж означають майстерність у різних галузях людської діяльності, а не тільки художню творчість у сучасному розумінні, й у цьому випадку неможливо не помітити виразний естетичний характер рефлексій візантійських аскетів. І духовний подвиг узагалі, й певні його аспекти осмислюються ними як, по суті, художній процес – активність, спрямована на ствердження прекрасного в особистості. Так, наприклад, уже згадуваний Ісихій Іерусалимський, указуючи на значення трезвіння (чистоти серця, його безмолв'я) для людини, підкреслює, що ця чеснота «є духовне художество...» [10, с. 403], а Авва Дорофей, традиційно визнаючи подвижництво мистецтвом мистецтв [7, с. 113], порівнює шукача духовної досконалості із майстерним художником, зодчим [7, с. 173, 180].

Таким чином, духовне преображення людини, що уможлиблюється на шляху аскетичних звершень, постає художньо-творчим процесом. Особистість подвижника виступає в ньому як об'єктом («матеріалом», що потребує очищення й належної обробки), так і суб'єктом (митцем), утім, суб'єктом не єдиним. Характерною рисою цього процесу в межах естетики аскетизму, по суті, визнається його принципова полісуб'єктивність: так, наголошується, що активну участь у вдосконаленні кожного із шукачів досконалості, окрім них самих, беруть їхні душпастирі (аскетична традиція, без перебільшення, звеличує гідну опіку духовним життям), а також небожителі – святі та ангели, готові будь-якої миті прийти на допомогу істинним подвижникам. Однак найголовнішим Суб'єктом, Митцем і в цьому випадку сповідується Сам Творець дійсності. Здобуття шуканої краси стає можливим виключно завдяки окриленню зусиль особистості благодаттю, яка дарується Надособистістю, а отже, – виключно синергійним чином.

Краса, що її сподобляються ревні шукачі Горішнього, безумовно перевершує будь-які красоти земного світу. З цієї точки зору, надзвичайно показовою складовою візантійської теоестетики постає оспівування невимовної краси, дарованої Найвищим Митцем Богородиці за її незчисленні духовні звершення. На переконання св. Григорія Палами, «бажаючи створити образ досконалості краси і ясно показати ангелам та людям силу Свого мистецтва, Бог воістину зробив Марію найпрекраснішою». В особистості Пречистої Діви дивовижним чином стверджуються різноманітні істинно прекрасні якості. Творець «поєднав у Ній окремі риси краси, які Він роздав іншим створінням, і зробив із Неї загальну окрасу істот видимих і невидимих, або, точніше, Він зробив із Неї ніби суміш усіх досконалостей, божественних, ангельських та людських, найвищу красу, що прикрашає обидва світи, сходить від землі до неба і навіть переважає останнє» [цит. за: 12, с. 147], – наголошує видатний ісихаст.

Естетичні смисли православної маріології закономерно знаходять свій вираз у творах літургійного призначення. Яскравим прикладом цього слугують, зокрема, наступні рядки, що їх зустрічаємо в одному з канонів на честь Богородиці: «Въ женѣхъ Тя краснѹ и добрѹ, прекраснѹй Господь оуразумѣвъ, изъ Тебѣ воплотися. Того оубо моли, Пресвятая Отроковице,

спаси мя» [11, с. 157]. У стислий та доволі чіткий, недвозначний спосіб автор наведеного молитовного звернення висловлює важливі ідеї християнського естетичного вчення. Абсолютною Красою він, стверджуючи наріжний принцип теоцентричної онтології прекрасного, визнає Бога. На це, звісно, вказує слово «прекрасний», яким возвеличується Творець. Цікаво, що відповідний епітет вжито вже після слів, за допомогою яких оспівуються якості Діви Марії: Вона – «красна», вражає Своєю красою, але, безумовно, «пре-красним» – Красою Найвищою – є саме Господь. Він постає й головним суб'єктом сприйняття істинно прекрасного у дійсності, а також його цінителем. Невипадково саме «красна» та «добра» «въ женѣхъ» обирається Богом для виконання великої місії – стати Матір'ю Христа як людини.

Привертає до себе увагу й використання автором згаданої молитви для характеристики Богородиці слів «красна» і «добра», що розміщуються одне поруч із іншим. Цілком можливо, що таким чином звеличуються не лише чесноти Діви Марії, але й найчистіша краса Її зовнішнього вигляду, що відображає внутрішню красу, осягається нею. Тоді в цьому випадку ми маємо справу із художнім ствердженням аскетико-естетичної ідеї про поєднання доброго та прекрасного у єстві праведної людини, якою у християнському богослов'ї визнається передусім Богородиця.

Проблема прекрасного в людській зовнішності взагалі є однією із важливих проблем естетики аскетизму. І мова на разі йде не тільки про, наприклад, сувору критику Отцями й учителями Церкви штучного прикрашення тіла. Біблія – незаперечний авторитет для християнських мислителів – не заперечує значення чуттєвої (соматичної) краси як такої, особливо, коли на її сторінках розповідається про благовидість саме благочестивої особистості. Стверджуючи смисли Святого Письма й, безумовно, Священного Передання, церковні діячі у своїх роздумах про феномен прекрасного в людині наголошують на щільному зв'язку її зовнішнього вигляду із її ж внутрішнім світом. Дидактична спадщина богословів являє собою площину для втілення вже згаданої на початку статті ідеї калокагатії: їхні рефлексії, спрямовані на осмислення святості, благобуття особистості постають, водночас, і теолого-естетичними рефлексіями, що не оминають увагою зовнішності шукачів духовної досконалості.

Варто відзначити, що аскетичне ставлення до краси людського тіла відрізняється наявністю двох взаємопов'язаних та взаємодоповнюючих аспектів. Одним із них закономірно виступає аспект *застереження*: християнські мислителі всіляко застерігають людину від пристрасного ставлення до соматично прекрасного, закликаючи старанно берегтися від чуттєвих спокус передусім тих людей, внутрішній світ яких ще не зазнав преображення: лише очищений від гріховної схильності та міцно стверджений у добрі переможець власних пристрастей є здатним вірно сприйняти та належно оцінити красу земну.

Водночас, «антисоматизм» як такий зовсім не властивий християнському вченню (так само, як і його естетичній складовій). На переконання представників ортодоксальної естетики аскетизму, у сходженні особистості до Бога та в набутті шуканої кожним краси,

бере участь як людська душа, так і тіло. Відповідно, поруч зі згаданим аспектом застереження, в межах аскетико-естетичного вчення стверджується й аспект *оспівування прекрасного в зовнішності праведників та проповіді преображення*. Власне врахування цього аспекту й дозволяє констатувати ствердження в естетиці аскетизму ідеалу калокагатії, щільно пов'язаного з ідеалом святості.

З цієї точки зору, заслуговують на особливу увагу, зокрема, теолого-естетичні споглядання святителя Григорія Нісського. Розповідь ієрарха про Севастійських мучеників в одному з місць набуває рис справжнього оспівування їхньої тілесної (!) краси. Мислитель наголошує, зокрема, на силі, співрозмірності членів тіла святих юнаків. Однак, закономірно підкреслює каппадокійський богослов, їхня душевна чеснота затьмарювала «своїм сяйвом тілесні досконалості» [6, с. 227]. З'єднані вірою та скуті кайданами разом мучні «кожен і сам по собі був прекрасним, і слугував до піднесення краси іншого». Григорій вдало порівнює юнаків із ясним та чистим нічним небом, усіяним прекрасними зірками, «коли кожна з них привносить свій блиск до спільного прикрашення неба».

Прикметними виступають і наступні (принципово не антисоматичні) споглядання нісського єпископа: «на видимій красі охоче зупиняється наше слово; адже воно вміє, як каже Премудрість, *від величі та краси створить* пізнавати і сокровенну красу (Прем. 13:5), оскільки і чистота душі сяяла в їхньому зовнішньому вигляді, і видима людина була гідною домівкою невидимої». «Отже, – наголошує св. Григорій, – яке прекрасне видовище являли тоді для глядачів, – прекрасне, кажу, для бажаючих бачити прекрасне, прекрасне для Ангелів, прекрасне для премірних сил, але гірке для демонів і для послідовників демонів, – ці люди...» («II Похвальне слово Святим сорока Мученикам») [6, с. 228].

Висновки. Щільний зв'язок етичного й естетичного начал у межах візантійської естетики аскетизму виявляється, зокрема, у ствердженні Отцями християнського Сходу ідеалу калокагатії. Закликаючи до гранично обережного ставлення до соматично прекрасного, мислителі-аскети, водночас, наголошують на тому, що не лише душа людини, але і її тіло створені бути прекрасними. Визнання природної краси всього людського ества доповнюється визнанням її втрати, причиною чого стало гріхопадіння перших людей. Відповідно, з точки зору естетики аскетизму, метою особистості є душевне й тілесне преображення, яке уможливується виключно на шляху синергії – співдії Бога та людини. Спілкування із Творцем – Найвищою Красою – дивовижним чином стверджує істинно прекрасне у естві подвижника ще за його земного життя. Здобуття святим душевної краси, просвітлення позначається й на стані його тіла, що може вражати оточуючих прикметною приємністю та благовидістю. Невипадково ортодоксальне аскетико-естетичне вчення Візантії оспівує духовне подвижництво як *мистецтво мистецтв*, яке сприяє досягненню людиною справжнього благодуття, що, безперечно, постає й буттям прекрасним.

Список використаних джерел

1. Андрей Критский, св. Великий покаянный канон / Преподобный Андрей Критский. – М.: Издательство «Святитель Киприан», 1996. – 78 с.

2. Булгаков С., протоирей. Православие. Очерки учения Православной Церкви / протоирей Сергей Булгаков. – К.: Либидь, 1991. – 238 с.

3. Бычков В. В. Эстетический лик бытия (Умозрения Павла Флоренского) / Виктор Васильевич Бычков. – М.: Знание, 1990. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Серия «Эстетика»; №6).

4. Григорий Нисский, св. Творения: в 8 т. / Святитель Григорий Нисский. – М.: Типография Т. Готье, 1861. – Т.1. – 1861. – 470 с.

5. Григорий Нисский, св. Творения: в 8 т. / Святитель Григорий Нисский. – М.: Типография Т. Готье, 1861. – Т.7. – 1865. – 536 с.

6. Григорий Нисский, св. Творения: в 8 т. / Святитель Григорий Нисский. – М.: Типография Т. Готье, 1861. – Т.8. – 1866. – 542 с.

7. Дорофей Авва. Душеполезные поучения и послания / Авва Дорофей. – М.: Издательство «Отчий дом», 2000. – 320 с.

8. Епифанович С. Л. Преподобный Максим Исповедник и византийское богословие / Сергей Леонтьевич Епифанович. – М.: Мартис, 2003. – 220 с.

9. Иоанн Лествичник, преп. Лествица / Преподобный Иоанн Лествичник. – Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2001. – 671 с.

10. Исихий Иерусалимский, преп. Душеполезное слово о трезвении и молитве / Преподобный Исихий Иерусалимский // Брань духовная / Сост. С. Ершов. – СПб.: Издательский дом «Азбука-классика», 2009. – С.402–445.

11. Каноны Богородицы, с малым повечерием. – Киев: Свято-Введенский мужской монастырь, 2006. – 229 с.

12. Лосский В. Н. Очерки мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое богословие / Владимир Николаевич Лосский. – М., 1991. – 300 с.

13. Лосский Н. О. История русской философии / Николай Онуфриевич Лосский. – М.: Высшая школа, 1991. – 559 с. – (Библиотека философа).

14. Симеон Новый Богослов, преп. Слова и гимны: В 3-х книгах / Преподобный Симеон Новый Богослов. – М.: Сибирская Благовонница, 2011. – Кн.3. – 759 с.

15. Сперанская Е. II Международная научно-церковная конференция (Продолжение) / Е. Сперанская // Журнал Московской Патриархии. – 1987. – №10. – С.18–26.

References

1. Andrej Kritskiy, sv. Velikij pokajannyj kanon / prepodobnyj Andrej Kritskiy. – Moskva: Izdatel'stvo «Sviatitel' Kiprian», 1996. – 78 s.

2. Bulgakov S., prot. Pravoslavie. Oчерki uchenija Pravoslavnoy Tserkvi / prot. Sergiy Bulgakov. – Kiiv: Lybid', 1991. – 238 s.

3. Bychkov V. V. Esteticheskiy lik bytiya (Umозreniya Pavla Florenskogo) / V. Bychkov. – Moskva: Znanije, 1990. – 64 s. – (Novoje v zhizni, nauke, tehnikе. Seriya «Estetika»; №6).

4. Grigoriy Nisskiy, sv. Tvorenija: v 8 t. / sv. Grigoriy Nisskiy. – Moskva: Tipografija T. Got'e, 1861. – T.1. – 1861. – 470 s.

5. Grigoriy Nisskiy, sv. Tvorenija: v 8 t. / sv. Grigoriy Nisskiy. – Moskva: Tipografija T. Got'e, 1861. – T.7. – 1865. – 536 s.

6. Grigoriy Nisskiy, sv. Tvorenija: v 8 t. / sv. Grigoriy Nisskiy. – Moskva: Tipografija T. Got'e, 1861. – T.8. – 1866. – 542 s.

7. Dorofey Avva. Dushепoleznye pouchenija i poslanija / Avva Dorofey. – Moskva: Izdatel'stvo «Otchiy Dom», 2000. – 320 s.

8. Yepifanovich S. L. Prepodobnyi Maksim Ispovednik i vizantij-skoje bogoslovie / S. Yepifanovich. – Moskva: Martis, 2003. – 220 s.

9. Ioann Lestvichnik, prep. Lestvitsa / prerodobnyj Ioann Lestvichnik. – Spaso-Preobrazhenskiy Mgarskiy monastyr', 2001. – 671 s.

10. Isihiy Ierusalimskiy, prep. Dushепoleznoje slovo o trezvenii i molitve / prepodobnyi Isihiy Ierusalimskiy // Bran' duhovnaja / Sost. S. Yershov. – Sankt-Peterburg: Izdatel'skiy dom «Azбуka-klassika», 2009. – S.402–445.

11. Kanony Bogoroditse, s malym povecherijem. – Kyiv: Sviato-Vvedenskiy muzhskoj monastyr', 2006. – 229 s.

12. Losskiy V. N. Oчерki misticheskogo bogoslovija Vostochnoy Tserkvi. Dogmaticheskoe bogoslovije / V. N. Losskiy. – Moskva, 1991. – 300 s.

13. Losskiy N. O. Istorija russkoy filosofii / N. O. Losskiy. – Moskva: Vysshaja shkola, 1991. – 559 s. – (Biblioteka filosofa).

14. Simeon Novyj Bogoslov, prep. Slova i gimny: v 3 knigah / prepodobnyj Simeon Novyj Bogoslov. – Moskva: Sibirskaja Blagovonnitsa, 2011. – Kn.3. – 759 s.

15. Speranskaja E. II Mezhdunarodnaja nauchno-tserkovnaja konferentsija (Prodolzhenije) / E. Speranskaja // Jurnal Moskovskoj Patriarii. – 1987. – №10. – S.18–26.

Tsarenok A. V., Candidate of Sciences (Philosophy), Associate Professor at the Department of Philosophy and Culturology of Chernihiv Shevchenko National Pedagogical University (Ukraine, Chernihiv), kafedra-philosophy@yandex.ru

Human beauty as the subject of the ascetic aesthetics

The aim of the article is to explore Byzantine ascetic and aesthetical doctrine of human spiritual and somatic beauty.

The methods. Using the scientific methods of generalization, systematization and hermeneutical analysis of cultural traditions, the author tries to point out basic corresponding principles of aesthetics of the asceticism.

The main conclusions. A. Tsarenok does not agree with the statement that the Christian asceticism turns the Christianity in the principally anti-aesthetical religion. First of all, ascetics underline the value of spiritual beauty of human being. According to them, somatic beauty must play an important role in our life as well. Preaching the cautious attitude towards the sensual beauty, the ascetic doctrine of Byzantium preaches, in particular, the necessity of the true transfiguration of human soul and body, which becomes possible with the help of God.

Keywords: aesthetics of the asceticism, spiritual beauty, somatic beauty, transfiguration, asceticism.

* * *

УДК 1:005.591.4-028.63:316.3

Воронкова В. Г.,

доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри менеджменту організацій та управління проектами, Запорізька державна інженерна академія (Україна, Запоріжжя), valentina-voronkova@yandex.ru

ФОРМУВАННЯ SMART-СУСПІЛЬСТВА ЯК ФАКТОР СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ ОСВІТЯНСЬКОЇ ПАРАДИГМИ

Представлено філософсько-освітню рефлексію концептуалізації smart-суспільства як фактора сталого розвитку та його впливу на людський (інтелектуальний) капітал, розкрито актуальність даної теми, яка є інноваційною і майже не розробленою. Проаналізовано міжнародний досвід становлення і розвитку smart-суспільства та виміри ціннісно-сміслового поля smart-суспільства, в основі якого ціннісно-сміслова матриця – інформації та знання, що є цивілізаційними вимірами сучасного соціуму. Головна ідея – обґрунтувати еволюцію інформаційного суспільства до smart-суспільства та можливість встановлення smart-суспільства в Україні. Здійснено аналіз становлення smart-суспільства та визначено його характеристики, що претендують на пріоритетну роль у формуванні світового інформаційного простору та сприяють досягненню конкурентоспроможності України у світовому інформаційному просторі.

Ключові слова: smart-суспільство, сталий розвиток, людський (інтелектуальний) капітал, інформація, знання.

Стаття виконана як результат виконання завдань НДР «Удосконалення механізмів розвитку інформаційного суспільства як цивілізаційної парадигми сучасної України в умовах глобалізації» (0115U002343 (2015–2017 рр.))

Актуальність теми дослідження.

По-перше, впровадження стратегії smart-суспільства (розумного, інтелектуального, високотехнологічного, цифрового) виступає продовженням попереднього проекту науково-дослідної теми «Удосконалення механізмів розвитку інформаційного суспільства як цивілізаційної парадигми сучасної України в умовах глобалізації», в контексті якої нами проаналізовано еволюцію інформаційного суспільства в smart-суспільство, що потребує подальшого опрацювання та виявлення встановлених закономірностей створеної моделі (теорії, концепції) smart-суспільства.

По-друге, формування smart-суспільства є важливою соціально-економічною, науковою і технологічною проблемою світового рівня, так як концепція smart-суспільства знаходиться в основі сучасних аксіологічних культур західних і східних соціумів, що ввійшли в державні програми розвитку багатьох провідних країн

світу США, Європи, Південної Кореї та Японії. Smart-суспільство сьогодні виступає головним трендом і пріоритетом глобального розвитку сучасної цивілізації XXI століття, яка, розвиваючи ринок інформаційних послуг та продуктів, сприяє розвитку Smart-освіти, Smart-технологій, Smart-особистості.

По-третє, розробляючи концепцію smart-суспільства, ми враховуємо світовий і вітчизняний досвід, що включає діяльність соціоінститутів управління інформаційними технологіями, що сприяють розвитку людського (інтелектуального) капіталу, детермінованого розвитком сучасної інформаційної цивілізації.

По-четверте, концепція smart-суспільства як нова модель інформаційного суспільства впливає на всі сфери життєдіяльності суспільства – економічну, політичну, соціальну, духовно-культурну, освітянську та сприяє формуванню єдиного освітянського інформаційного простору, в контексті якого витребуваними є smart-громадяни (розумні, інтелектуальні, креативні, здатні працювати у команді), які представляють собою інтелектуальний капітал суспільства та стратегічний ресурс держави.

По-п'яте, впровадження стратегії smart-суспільства в Україні потребує формування нової освітньої парадигми, в основі якої акумуляція можливостей ефективного синтезу сучасних інформаційних технологій та передових моделей і технологій інформаціологічного суспільства, яка, за рахунок використання різноманітних матриць-парадигм-моделей інформаційних технологій, сприяє розвитку інформаційного капіталу.

По-шосте, формування smart-суспільства потребує формування управлінських команд нового покоління, що сприяють розвитку соціокультурного змісту інтелектуальних організацій, які потребують збільшення їх активів та нових вимірів інформаційно-інноваційної культури smart-суспільства, в основі якого економіка, що базується на знаннях.

По-сьоме, все це дає можливість корелювати розвиток smart-суспільства з освітянською парадигмою управління знаннями як фактором впровадження світових стандартів інформаційної грамотності в освітянську діяльність українських ВНЗ, що впливають на розвиток людського і соціального капіталу. Ця концепція (парадигма) є новою як для України, так і передових країн Заходу і Сходу, які стали на шлях впровадження здобутків smart-суспільства, за рахунок використання яких в новій освітянській парадигмі smart-суспільства їм вдалося використати переваги інформаційно-інноваційного суспільства в освіті, економіці, науці та надати можливість перетворити знання у вартість, що є джерелом до успіху у новому тисячолітті. В основі smart-освіти – масові відкриті онлайн-курси, електронні підручники та інтрактивна освіта, система «розумного» класу та виховання людини у віртуальному світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на яку спираються автори. Концепція розвитку інформаційного суспільства та його переходу у smart-суспільство зафіксована у документах «Європа-2020: Стратегія розумного стійкого та інклюзивного розвитку». Інформаційне суспільство включає розвиток економіки, що базується на знаннях та інноваціях, сприяє сталому

розвитку, більш ефективному використанню ресурсів, включає інклюзивне зростання та високої зайнятості населення, що в цілому сприяє розвитку Інтернет-економіки, формуванню «розумних технологій» та «розумного суспільства», що є фактором інтелектуального та економічного розвитку. В основі економіки, побудованої на знаннях, – використання краудсорсінгу, технологій колективного інтелекту, систем управління знаннями; розуміння того, як цифровий світ стає розумнішим за рахунок технологій Big Data і семантичний пошук; як мобільні та хмарові технології допомагають управляти підприємствами; що таке «інтернет речей» та чи наступила їх ера.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Проблема ситуація. Передові високорозвинуті країни вже давно сформували парадигми інформаційного суспільства, яке пов'язано з розвитком «суспільства знань», в основі якого фактори інновацій та розповсюдження нових знань. Концепція «суспільства знань» та «smart-суспільства», що є продовженням розвитку інформаційного суспільства, знаходиться в основі сучасних державних програм розвитку країн США, Європи, Південної Кореї та Японії. Стратегія Smart-суспільства включає показники кількості абонентів мереж ФТТН, швидкість завантаження, якість широко-смугового доступу. В основі еволюції Smart-суспільства закладена еволюція парадигми від виробничої до освітнянської, що й привело до становлення та розвитку парадигми «розумного суспільства». Smart-суспільство, сформоване на Заході, – це нова якість суспільства, у якому сукупність використання технічних засобів, сервісів та Інтернет приводить до якісних змін у взаємодії суб'єктів, що дозволяють отримати нові ефекти – соціальні, економічні та інші переваги, що є конкурентоспроможними і ведуть до нової якості життя. В Україні має сформуватися Smart-суспільство, що базується на комплексній модернізації та інноваційному розвитку всіх складових, що забезпечують високу додаткову вартість, мають високу енергоефективність, базуються на енергозберігаючих технологіях та екологічній інфраструктурі та потребують забезпечення інформаційної безпеки.

Мета дослідження: концептуалізація smart-суспільства як фактор сталого розвитку та його вплив на та його вплив на становлення нової освітнянської парадигми.

Для досягнення мети слід вирішити такі завдання:

- розробити теоретико-методологічні засади становлення і розвитку smart-суспільства в Україні, в основі якого інформація як головний тренд сучасного розвитку та розумне зростання – розвиток економіки, заснованої на знаннях та інноваціях;
- дослідити понятійно-категорійний апарат smart-суспільства як цивілізаційної парадигми розвитку сучасного соціуму в умовах глобалізації та його проекції на українські реалії;
- здійснити аналіз становлення smart-суспільства в Україні в контексті вітчизняного і міжнародного досвіду та визначити основні його характеристики, що дасть можливість Україні зайняти провідне місце серед держав, що претендують на пріоритетну роль у формуванні світового інформаційного простору, здійснення процесів, пов'язаних з інтеграцією, щоб

сприяти досягненню конкурентоспроможності України у світовому інформаційному просторі та забезпечити глобальний сталий розвиток.

Методологічна цінність, наявність, повнота розкриття та обґрунтованість новостворюваних підходів, методів і засобів наукового дослідження, можливість їх застосування як міждисциплінарних зводиться до використання – системної, синергетичної, структурно-функціональної методології. Методологічні складові роботи будуть новими, що цілком обґрунтовано порівняннями із світовими аналогами і прототипами, тому що smart-суспільство як складний соціальний феномен і динамічний процес, що стрімко розвивається, може бути проаналізований за рахунок синергетичної методології, що дозволяє проаналізувати суспільство як нелінійну систему, що розвивається в нелінійному просторі smart-суспільства. Методи системного і структурного аналізу дозволяють розглянути smart-суспільство як складну соціальну систему, яка має декілька підсистем, що постійно взаємодіють з навколишнім середовищем, а поєднання синергетичного та системного методів та підходів дозволяють пояснити особливості розвитку smart-суспільства в нормальному і катастрофічному станах (режимах, інколи з загостренням). Антропологічний та соціаксіологічний підходи дозволяють розкрити соціо-антропологічні та соціоаксіологічні виміри smart-суспільства, в основі якого людина, освіта, знання та рух суспільства – до суспільства знань та інновацій.

Головна ідея – обґрунтувати еволюцію інформаційного суспільства до smart-суспільства та можливість встановлення smart-суспільства в Україні.

Головною гіпотезою дослідження, яка пропонується для вирішення завдань дослідження, є новою і може зрушити теорію, є ідея пошуку інноваційних механізмів впровадження smart-суспільства, що формується на основі передових (розумних) інформаційно-комунікативних технологій, суспільства з передовою інноваційною економікою, що демонструє високотехнологічний базис соціуму і може сприяти виробленню механізмів саморегуляції соціуму за рахунок розумних технологій, якими керують високо підготовлені громадяни, здатні жити в розумному суспільстві і культивувати знання як головний ресурс інноваційного суспільства, що є фактором сталого розвитку суспільства.

Робочі гіпотези: однією з робочих гіпотез є гіпотеза техногуманітарного балансу в суспільстві, яка являє собою модель smart-суспільства, є новою і описує механізм загострення і подолання криз антропогенного масштабу та умови і шляхи досягнення сталого розвитку. Гіпотеза техногуманітарного балансу виявляє закономірну взаємозалежність між трьома змінними – інноваційно-технологічним потенціалом країни, якістю культурно-освітнянських регуляторів у smart-суспільстві і внутрішньою сталістю соціальної системи, яка допомагає прояснити явища, коли в результаті масштабної антропогенної кризи відбувається не саморуйнація соціального і культурного організму країни, а кардинальна перебудова суспільства за рахунок smart-культури, інклюзивної освіти, зростання особистості. На нашу думку, ідея є інноваційною, коли культура і освіта відіграють роль коментаторського фактору, який включається в періоди трансформацій, які

сприяють відновленню порушеного балансу між трьома змінними – економічними, технологічними і культурно-духовними факторами, які можуть привести до сталого розвитку системи – за рахунок smart-культури.

Обговорення проблеми. Ідеалізована абстрактна конструкція smart-суспільства – це сформована система понять, узагальнень на основі детерміністського зв'язку між ними, припущень щодо форми цього зв'язку, яка і може бути названа концепцією smart-суспільства. Концептуалізація парадигми smart-суспільства відбулася на основі синтезу методологій логічного позитивізму, операціоналізму і прагматизму. Методологічні складові дослідження є новими, так як новим є предмет дослідження – smart-суспільство, тому що smart-суспільство як складний соціальний феномен і динамічний процес, що стрімко розвивається, може бути проаналізований за рахунок синергетичної методології, що дозволяє розглянути суспільство як нелінійну систему, що розвивається в нелінійному просторі smart-суспільства. Антропологічний та соціоаксіологічний підходи дозволяють розкрити соціо-антропологічні та соціоаксіологічні виміри smart-суспільства, в основі якого людина, освіта, знання, культура та рух суспільства – до суспільства інновацій.

Як свідчить аналіз, на зміну інформаційному суспільству йде «суспільство знань», яке отожднюється з інформаційним, проте в інших випадках його називають наступною стадією розвитку з найважливішим ресурсом знання – smart-суспільства. Розвиток інформаційного суспільства пов'язаний з початком ери становлення розуму. Логічним продовженням мережевого суспільства є smart-суспільство (smart-society), що розвивається на основі smart-технологій та smart-освіти. Smart-технології та smart-освіта породжують нову парадигму розвитку суспільства, яка вважається найважливішим фактором становлення Smart-суспільства. Не випадково це зростання зафіксоване у документі «Європа – 2020: Стратегія розумного стійкого та інклюзивного розвитку» (Smart growth) – стратегія, що включає розвиток економіки, що базується на знаннях та інноваціях та сприяє сталому розвитку (Sustainable growth), більш ефективному використанню ресурсів, що включає інклюзивне зростання (Inclusive growth) та укріплення високої зайнятості населення, що в цілому сприяє розвитку Інтернет-економіки. Smart-суспільство трансформує бізнес, роблячи управління більш інтелектуальним (гнучким, розумним), а діяльність, направлену на використання знань та інновацій.

Тому слід звернутися, на нашу думку, до аналізу вимірів ціннісно-смыслового поля smart-суспільства, що йде на зміну інформаційного, в основі якого ціннісно-смыслова матриця – інформації та знання як соціокультурно обумовлені феномени, що є цивілізаційними вимірами розвитку сучасного соціуму. В філософській думці спостерігається певний дефіцит рефлексії методологічних прийомів, які б виявляли проблеми аксіологічного та антропологічного дискурсу smart-суспільства і сприяли удосконаленню знань про формування суспільства, що впливає на людський капітал.

Концепція філософії smart-суспільства як стратегічного напрямку трансформації українського соціуму

базується на соціоекономічних, соціоантропологічних та соціокультурних чинниках, що сприяють формуванню суспільства сталого розвитку. Упровадження концепції інформаційної культури особистості протидіє віртуально-стохастичній соціальній організації. Фактори та механізми упровадження інформаційного суспільства як цивілізаційної парадигми розвитку сучасного соціуму в умовах глобальної трансформації людства зводяться до соціоекономічних, соціополітичних, соціокультурних чинників, що сприяють укріпленню організації. У Smart-суспільстві технології, що раніше базувалися на інформації та знаннях, трансформуються в технології, що базуються на взаємодії та обміні досвідом – Smart-технологіях. Вони перетворюють «тяжку працю» в «розумну, інтелектуальну, креативну» і вносять інноваційні зміни у стратегію управління працею, економікою, освітою. Це означає, що даному виду smart-суспільства необхідне більш творче і відкрите мислення, щоб пріоритетними цінностями виступав розум, гнучкість, оригінальність, мобільність. Тому найважливішим питанням smart-освіти є підготовка кадрів, які володіють творчим, креативним потенціалом, щоб ефективно знаходити і використовувати інформацію, володіють високою інформаційною культурою та здатні адаптуватися до умов плинного середовища. Застосування інформаційно-комунікаційних технологій, що сприяють удосконаленню smart-суспільства, дозволяє підприємствам і організаціям добиватися значних економічних успіхів, нової якості процесів і результатів освітньої, наукової, інтелектуальної, комерційної, соціальної та іншої діяльності.

В умовах динамічно розвиваючихся технологій та інформаційного середовища smart-суспільства якість факторів зовнішнього середовища та швидкість їх змін постійно зростає. У результаті цих процесів властивість «smart» стає витребуваною в управлінні багатьма процесами, у тому числі і в освіті. На зміну інформаційним приходять smart-технології, що характеризуються сукупністю властивостей, що дозволяють адаптувати те чи інше облаштування до потреб користувача в ході його експлуатації, smart-телефони, – телевізори тощо.

Smart-технології переходять у число пріоритетних (як і нанотехнології), які здатні визначати наступний за інформаційним етап розвитку суспільства. Технологічні, економічні, соціальні та культурні фактори розвитку сучасної цивілізації визначають необхідність створення концепції smart-освіти. Ключовим елементом smart-освіти є smart-навчання, яке неможливе без накопиченого електронного навчання (e-learning). Smart-education – це мотивоване, гнучке, високотехнологічне, самоуправлінське навчання, збагачене інформаційними ресурсами та технологічними методами навчання. Smart-education – це об'єднання навчальних закладів і професорсько-викладацького складу для визначення сучасної освітньої діяльності у мережі Інтернет на основі загальних стандартів, угод і технологій.

Застосування інформаційно-комунікативних технологій, що сприяють удосконаленню інформаційного суспільства, дозволить підприємствам і організаціям добиватися великих економічних успіхів за рахунок швидкої адаптації до плинного бізнес-середовища,

використання віддалених офісів, безперервної комунікації зі споживачами та партнерами.

Порівняємо характерні риси інформаційного smart-суспільства. Інформаційне суспільство характеризується такими показниками, як знання і ресурси; інтенсивна робота, що базується на знаннях; володіння компетенціями у процесі отримання освіти; компетентне знання; відкритість використання окремих програмних продуктів і технічних засобів, нова роль інформаційних технологій, що виступають у якості єдиної інфраструктури суспільства, яке пов'язує розрізнені соціальні мережі в єдину інтелектуальну мережу людей, що створюють середовище для розповсюдження знань і отримання додаткової вартості продукції завдяки знанням та отриманій новій інформації.

Виділимо основні принципи smart-освіти, в основі якої принципи і методи освіти інформаційно-ноосферного суспільства:

- системний підхід у навчанні, вихованні, розвитку, управлінні;
- примат духовно-моральних цінностей цілепокладання виховання і навчання;
- цілісність педагогічної системи освіти;
- дотримання екологічного і морального імперативів в організації життєдіяльності.
- ноосферний підхід у розробці змісту освіти;
- етико-аксіологічні компоненти формування ноосферної свідомості;
- благоговіння перед життям, що відображається у змісті освіти;
- діяльнісний підхід в організації освітньо-виховного процесу;
- створення умов для розвитку вільної творчої людини;
- повернення космічної педагогіки в освітній процес ВНЗ;
- включення в усі змістовні лінії моделі космічної теми з врахуванням освітніх стандартів, ресурсів школи і соціуму;
- інтеграція природничих, гуманітарних і технічних знань;
- включення естетичної компоненти в усі блоки освітньо-виховного процесу ВНЗ;
- пріоритет виховання перед останніми складовими життєдіяльності ВНЗ;
- суб'єкт-суб'єктна взаємодія на всіх рівнях організації життєдіяльності ВНЗ.

Smart-освіта – це соціоінститут, який виконує мультифункції підготовки суб'єкта до роботи в освітньому просторі smart-суспільства та до різних сфер професійної діяльності, в основі якої модулі-методики освіти smart-суспільства, що забезпечують адаптацію суб'єкта до соціокультурних умов даного соціуму. Smart-освіта – це мультипроцеси і результати дискурсоустроєння когнітивних моделей соціуму, диференційованого знання у констеляції з макрорівнями розвитку особистості на певних етапах розвитку її екзистенції в адитивності з систематизацією знань про smart-технології, що забезпечують розвиток здібностей, які набувають індивіди у ВНЗ. Особистість формує соціокультурну активізацію у рамках своєї професії, що регулює її колективну життєдіяльність і приводить до відтворення системно-модельної цілісності smart-

суспільства через посередництво використання раціонально значимих матриць активно-діяльнісної сутності особистості.

Висновки. Формування smart-суспільства як фактор сталого розвитку та його вплив на становлення нової освітньої парадигми свідчить, що сучасний світ знаходиться у стані системних глобальних змін та глобальної трансформації людства. Прорив у системі ІКТ визначив глибинні змістовні зміни у всіх сферах професійної і суспільної діяльності, тому сьогодні є всі підстави говорити про еволюційну трансформацію інформаційного суспільства. Національна система освіти стала ключовим елементом глобальної боротьби за лідерство у сучасному світі. Здатність громадян адаптуватися до запитів і вимог плінно змінюючого світу визначається швидкістю засвоєння інновацій і у першу чергу рівнем володіння сучасними освітніми технологіями, технологіями – e-learning.

Необхідною умовою формування smart-суспільства є smart-освіта, в основі якої формування smart-компетентності суб'єктів як складової частини їх інформаційної компетентності: знання про smart-середовище і порядок формування взаємодії з ним; вміння пошуку і використання smart-ресурсів, smart-технологій. Взаємодія у smart-середовищі повинна здійснюватися у контексті взаємодії з медіасередовищем і кіберпростором, що передбачає реалізацію багатомовної модальної логіки.

Формування і розвиток smart-культури передбачає формування культури – smart-взаємодії у smart-середовищі, smart-безпеки, комп'ютерної та інформаційної етики. Як і smart-суспільство, smart-культура не є самостійною сутністю: вона є складовою частиною інформаційної культури, медіакультури, базується на них і розвиває їх.

Smart-компетентність і smart-культура є умовою розвитку і саморозвитку суб'єкта, його smart-освіти, що передбачає розвиток інформаційного світогляду та мотивацію до пізнання світу, розвитку його пізнавальної та діяльнісної активності у smart – середовищі. Суб'єкт smart-суспільства повинен рости і розвиватися, адаптуватися до цього середовища, виробляти психологічну стійкість суб'єкта до впливів smart-середовища, щоб захистити своє внутрішнє і особистісне інформаційне середовище.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. П. Організоване суспільство: проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСІ», 2006. – 502 с.
2. Вашкевич В. М. Історична еволюція наукової картини світу / В. М. Вашкевич // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць. – К.: Вид-во УАН ТОВ «НВП» «ВІР», 2016. – Вип.109. – С.133–139.
3. Воронкова В. Г., Романенко Т. П., Андрукайтене Регіна. Концепція розвитку проектно-орієнтованого бізнесу в умовах цифрової трансформації до Smart-суспільства // В. Г. Воронкова, Т. П. Романенко, Андрукайтене Регіна // «Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії»: збірник наукових праць / За ред. В. Г. Воронкової. – Запоріжжя, РВВ ЗДІА, 2016. – Вип.67. – С.13–27.
4. Воронкова В. Г. Економічні та управлінські засади smart-суспільства / В. Г. Воронкова // Матеріали 71-ої науково-технічної конференції професорсько-викладацького складу, науковців, аспірантів та студентів 6–8 грудня 2016 року. – Одеса: Одеська національна академія зв'язку ім. О. С. Попова, 2016. – С.80–82.

5. Максименюк М. Ю., Нікітенко В. О. Інформаційно-комунікативне суспільство як різновид складної соціальної системи і взаємодії / М. Ю. Максименюк, В. О. Нікітенко // «Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії»: збірник наукових праць / За ред. В. Г. Воронкової. – Запоріжжя, РВВ ЗДІА, 2016. – Вип. 66. – С. 266–278.

6. Мельник В. В. Интеллектуально-духовные приоритеты цивилизационного развития в условиях трансформации постиндустриального общества в информационное и «общество знаний» / В. В. Мельник // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць / За ред. В. Г. Воронкової. – Запоріжжя, РВВ ЗДІА, 2016. – Вип. 66. – С. 78–89.

7. Нікітенко В. О. Загальнолюдські цінності як геосинності планетарного масштабу: антропологічний вимір / В. О. Нікітенко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць / За ред. В. Г. Воронкової. – Запоріжжя, РВВ ЗДІА, 2013. – Вип. 55. – С. 139–146.

8. Образ человека будущего: Кого и Как воспитывать в подрастающих поколениях: коллективная монография / Под ред. О. А. Базалюка. – К.: Кондор, 2011. – Т. 1. – 328 с.

9. Пунченко О. П. Цивилизационное измерение истории человечества: [монография] [Текст] / О. П. Пунченко. – Одесса: Астропринт, 2013. – 448 с.

10. Тихомирова Н. В. Глобальная стратегия развития smart-общества. МЭСИ на пути к Smart-университету [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://smartmesi.blogspot.com/2012/03/smart-smart.html>

References

1. Andrushhenko V. P. Organizovane suspil'stvo: problema organizacii' ta suspil'noi' samoorganizacii' v period radykal'nyh transformacij v Ukraїni na rubezhi stolit': dosvid social'no-filosof's'kogo analizu / V. P. Andrushhenko. – K.: TOV «Atlant JuEmSI», 2006. – 502 s.

2. Vashkevych V. M. Istorychna evolucija naukovoї kartyny svitu / V. M. Vashkevych // Gileja: naukovy visnyk: zb. nauk. prac'. – K.: Vyd-vo UAN TOV «NVP», 2016. – Vyp. 109. – S. 133–139.

3. Voronkova V. G., Romanenko T. P., Andrukajtene Regina. Koncepcija rozvytku proektno-orijentovanogo biznesu v umovah cyfrovoi' transformacii' do Smart-suspil'stva // V. G. Voronkova, T. P. Romanenko, Andrukajtene Regina // «Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii'»: zbirnyk naukovykh prac' / Za red. V. G. Voronkovoї. – Zaporizhzhja, RVV ZDIA, 2016. – Vyp. 67. – S. 13–27.

4. Voronkova V. G. Ekonomichni ta upravlins'ki zasady smarte-suspil'stva / V. G. Voronkova // Materialy 71-oї naukovo-tehnichnoi' konferencii' profsors'ko-vykladac'kogo skladu, naukovciv, aspirantiv ta studentiv 6–8 grudnia 2016 roku. – Odesa: Odes'ka nacional'na akademija zv'jazku im. O. S. Popova, 2016. – S. 80–82.

5. Maksymenyuk M. Ju., Nikitenko V. O. Informacijno-komunikatyvne suspil'stvo jak riznovyd skladnoi' social'noi' systemy i vzajemodii' / M. Ju. Maksymenyuk, V. O. Nikitenko // «Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii'»: zbirnyk naukovykh prac' / Za red. V. G. Voronkovoї. – Zaporizhzhja, RVV ZDIA, 2016. – Vyp. 66. – S. 266–278.

6. Mel'nik V. V. Intel'ktual'no-duhovnye prioriteti civilizacijnogo razvittja v uslovijah transformacii postindustrial'nogo obshhestva v informacijnnoe i «obshhestvo znanij» / V. V. Mel'nik // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii'»: zbirnyk naukovykh prac' / Za red. V. G. Voronkovoї. – Zaporizhzhja, RVV ZDIA, 2016. – Vyp. 66. – S. 78–89.

7. Nikitenko V. O. Zagal'noljuds'ki cinnosti jak geocinnosti planetarnogo masshtabu: antropologichnyj vymir / V. O. Nikitenko // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii'»: zbirnyk naukovykh prac' / Za red. V. G. Voronkovoї. – Zaporizhzhja, RVV ZDIA, 2013. – Vyp. 55. – S. 139–146.

8. Obraz cheloveka budushhego: Kogo i Kak vospityvat' v podrastajushchih pokolenijah: kolektivnaja monografija / Pod red. O. A. Bazaluka. – K.: Kondor, 2011. – T. 1. – 328 s.

9. Puchenko O. P. Civilizacionnoe izmerenie istorii chelovechestva: [monografija] [Tekst] / O. P. Puchenko. – Odessa: Astroprint, 2013. – 448 s.

10. Tihomirova N. V. Global'naja strategija razvittja smart-obshhestva. MJeSI na puti k Smart-universitetu [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://smartmesi.blogspot.com/2012/03/smart-smart.html>

Voronkova V. G., Doctor of Philosophy Sciences, professor, Head of the Department of Management of Organizations and project management Zaporozhye State Engineering Academy (Ukraine, Zaporozhye), valentina-voronkova@yandex.ru

The formation of smart-society as a factor of sustainable development and its influence on the development of new educational paradigm and the development of information capital

The article presents a philosophical-educational reflection on the conceptualization of smart-society as a factor of sustainable development and its impact on human (intellectual) capital, the relevance of this topic, which is innovative and almost not developed, is revealed. International experience of formation and development of smart-society and measuring the value-semantic field of smart society, based on axiological matrix of information and knowledge that is civilizational standards of the modern society is analyzed. The main idea is to justify the evolution of the information society to smart society and possibilities of establishing of smart society in Ukraine. The analysis of the formation of smart-society is done and its characteristics are defined, claiming a priority role in shaping the global information space and contribute to the competitiveness of Ukraine in world information space.

Keywords: smart-society; sustainable development; human (intellectual) capital, information, knowledge.

* * *

УДК 141+304.2

Костючков С. К.,

кандидат політичних наук, доцент кафедри соціальної роботи, соціальної педагогіки та соціології, Херсонський державний університет (Україна, Херсон), kosser.63@mail.ru

БІОФІЛОСОФІЯ ЯК ТЕОРЕТИЧНА І ПРАКТИЧНА ОСНОВА ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ

Окреслено коло проблем, пов'язаних із формуванням нової наукової дисципліни – біофілософії як реакції на необхідність більш глибокої імплікації філософії та біології. Автор визначає біофілософію як поліаспектну, інтегративну, міждисциплінарну галузь наукового знання, що базується на комплексі біологічних наук і має на меті артикуляцію та розв'язання світоглядних, аксіологічних, методологічних, гносеологічних і онтологічних проблем шляхом дослідження наявних у природі форм життєтворчості. Наголошується на тому, що в освіті біофілософський підхід орієнтовано на конструктивну реалізацію освітньо-виховного процесу, на продукування перспективних, науково-обґрунтованих освітніх моделей, втілення яких забезпечить адекватну реакцію освітніх інституцій на вимоги суспільства й держави. Автор висвітлює основні положення розробленої ним філософсько-освітньої концепції, яка базується на біофілософії (зокрема, біополітиці). Зроблено висновок про те, що біофілософія в сучасних умовах слугує не тільки об'єктом наукового дискурсу, але й теоретичним і практичним фундаментом підвищення продуктивності й результативності, зокрема, освітньої системи суспільного життя.

Ключові слова: людина, філософія, духовна культура, аксіологія, біофілософія, суспільство, біополітика, освітньо-виховна система, цивілізаційні виклики.

Друга половина ХХ й початок ХХІ століть ознаменувалися фундаменталізацією міждисциплінарних, інтеграційних, транстеоретичних і полісинтетичних наук; біологія, як інтегрована наука про життя, імпліцитно вийшла на пріоритетні позиції об'єктів пізнавальної, світоглядно-формуючої, творчо-трансформативної та оціночної діяльності філософії. Актуальною в даному контексті постає біофілософія, як продукт цивілізаційної культури, специфічний конвергентний комплекс біології та філософії. В освіті біофілософський підхід орієнтовано на конструктивну реалізацію освітньо-виховного процесу, на продукування перспективних філософсько-освітніх концепцій, новітніх освітніх моделей із забезпеченням їхнього світоглядно-методологічного наповнення.

Розширення дослідницького поля біофілософії як ґрунту нових, фундаментальних світоглядних, методологічних і аксіологічних уявлень про людину,

її внутрішній світ, обумовило формування підґрунтя для підвищення продуктивності й результативності в освітній сфері суспільного життя. Біофілософія, як інструмент експлікації феномена життя, знайшла відображення в наукових розвідках як зарубіжних – І. Ашимова, Ф. Варели, Д. Гусман, Р. Карпинської, Х. Матурани, А. Нуесса, Ю. Олейнікова, М. Рьюза, А. Шаталова, так і вітчизняних – В. Вернадського, В. Ільїна, В. Кременя, О. Прудникової, А. Толстоухова – вчених. Теоретичні та практичні аспекти біофілософії отримують усе більш змістовніше відображення в наукових розвідках сучасних українських дослідників, серед яких: В. Андрущенко, О. Базалук, Г. Берегова, В. Бех, Л. Ваховський, С. Довгаль, С. Клепо, М. Лукашевич, Я. Шрамко.

Мета дослідження полягає в розгляді спектру проблем, пов'язаних із формуванням нової наукової дисципліни – біофілософії, як закономірної реакції на необхідність більш глибокої імплікації філософії та біології. Сучасність вимагає від науки і практики більш прискіпливої уваги до міждисциплінарних досліджень, зокрема – біофілософії; з'ясування біофілософських засад побудови філософсько-освітньої концепції відповідно до вимог сучасності. Ключова мета статті – обґрунтування авторської філософсько-освітньої концепції, яка базується на біофілософії в контексті її впливу на формування сучасної освітньої системи.

На зламі XX й XXI століть почалось стрімке розширення дослідницького ареалу наук про життя, активно розвиваються біофілософія, біополітика, біоетика, біомедицина, біоматематика, біогеомеханіка, екоетика; сучасна людина є свідком або учасником розвитку й фундаменталізації міждисциплінарних, інтеграційних, транстеоретичних і полісинтетичних наук. Активізувався процес творчого переосмислення на ґрунті новітніх, накопичених біологічною наукою фактів інрезистентності людини щодо біотичних та абіотичних факторів, механізмів адаптації людини до нехарактерних екоумов, а також ролі оточуючого середовища, стресогенних чинників, тобто – всього того, що впливає на соціобіологічний статус представника виду *Homo sapiens* і зумовлює здоров'я людини, якість і тривалість її життя.

Варто підкреслити, що в нинішніх умовах відбуваються масштабні, з залученням не тільки природничих, але й соціогуманітарних наук, дослідження наслідків (як правило – непередбачуваних) технологізації людського життя, коли коло інтересів науки та її дослідницький режим визначають системи, що потребують принципово нової методології пізнання. Зі сфери науково-фантастичної риторики в практичну площину вже найближчого майбутнього переходять такі форми маніпуляцій із людським організмом, як соматична комп'ютеризація (нанороботизація), змальовані ще Станіславом Лемом в романі «Сума технологій» фантоматика й церебротатика (технології створення віртуальної реальності, що не відрізняється від реальності), сеттлерика – копіювання свідомості на синтетичні носії, пантократика – докорінна реконструкція людини та її оточення.

З одного боку, до біологічних досліджень активно долучаються спеціалісти в області фізики, хімії, математики, космології, стимулюючи розвиток біофізики, біохімії, генетики, молекулярної біології,

космобіології тощо. З іншого, – біологія все активніше співпрацює з суспільними науками, демонструючи методологічну єдність, пізнавальну моноцільність і світоглядну конгеніальність. Переконливою в даному контексті вбачається думка канадського дослідника М. Рьюза, котрий стверджував: «Я абсолютно впевнений, що в майбутньому біологія з'єднається із соціальними науками, а з іншого боку, – з науками фізичними» [5, с. 302].

Є вагомі підстави стверджувати, що на початку третього тисячоліття однією з важливіших причин того, що біологія, як інтегрована наука про життя, імпліцитно вийшла на пріоритетні позиції об'єктів пізнавальної, світоглядно-формуючої, творчо-трансформаційної та оціночної діяльності філософії, пов'язано, як бачиться, зі вже згаданим вище прогресом біологічних наук. Як логічна реакція на необхідність більш глибокої імплікації філософії та біології в 60-х роках минулого століття почала формуватися нова наукова дисципліна – біофілософія.

На нашу думку, стимулюючим мотивом розширення дослідницького поля біофілософії як ґрунту нових, фундаментальних світоглядних, методологічних і аксіологічних уявлень про людину, її внутрішній світ, місце і роль в оточуючому ойкосі, енергетичному, інформаційному й духовному просторі, має слугувати прогресуюча роль світоглядної домінанти в біоцентристських концепціях життя. В такому ракурсі концепції біоцентризму, антропоцентризму й космоцентризму трансформуються з розряду контр-дикторів наукового пізнання в комплекс засадничих комплементарних принципів пізнання життя, детермінуючих шляхи, ресурси й перспективи його збереження, безпеки й розвитку на індивідуальному, популяційному та біосферному рівнях. А отже, результатом такого процесу має стати фундаментальний світогляд, ядром якого повинні бути ідеї превалювання цінності та значущості життя людини в безпечному, комфортному природному середовищі.

Необхідно звернути увагу на те, що традиція розглядати біологію в якості об'єкта філософських досліджень відома з часів Аристотеля. У подальшому дана проблема знайшла відображення в науковому спадку Р. Декарта, пізніше – І. Канта. В двадцятому столітті методологічне усвідомлення шляхів і форм пізнання життя значно прогресувало в напрямі пошуків наукового метода. Зокрема, Декартом механістичний метод було розповсюджено на сферу живого, що призвело до уявлення про живі істоти, як про складні механізми, які діють за законами механіки, а також до розвитку редукціонізму. В «доопрацьованій» формі механістична концепція пізнання живого отримала утілення в філософії Б. Спінози, котрий обґрунтував її з раціоналістично-математичних позицій, генеза яких виходить до традицій Г. Галілея, Т. Гоббса, Р. Декарта [6].

Існує вельми фундована наукова позиція, відповідно до якої біофілософія етіологічно має велику кількість визначень, зважаючи на високий рівень ампліфікації її дослідницького ареалу. У найбільш загальному розумінні біофілософія – це поліаспектна, інтегративна, міждисциплінарна галузь наукового знання, яка базується на комплексі біологічних наук та має на меті артикуляцію й розв'язання світоглядних, аксіологічних,

методологічних, гносеологічних і онтологічних проблем шляхом дослідження наявних у природі форм життєпрояву. Біофілософія інтегрується в дослідницький режим спеціалістів багатьох наук, що так або інакше пов'язуються з феноменом життя, розкриваючи світоглядно-методологічний зміст філософії життя, визначаючи її місце та роль у процесі розвитку духовної культури людства.

Слід прийняти оцінку ситуації, сформульованої стосовно біофілософії як такої, що розширює діапазон застосування філософського інструментарію пізнання різних форм життя. Біофілософія обумовлює презумпцію насичення біологічних знань філософською проблематикою, в практичному аспекті – коли перспективні біологічні дослідження реалізуються під егідою нових філософських ідей, виникаючих у результаті зміни точок зору, з яких описується панорама світоутворення та еволюції життєвих форм в їх структурній та історичній перспективі. Біофілософія, утворюючи семіотичний місток між біологією та філософією, сприяє осмисленню прогресуючого методологічного впливу філософії на розуміння процесів буття й розвитку всього живого, специфіки матеріальної та духовної діяльності людини, а також вносить аксіологічний нюанс у розуміння феномену життя, його експліцитної унікальності у Всесвіті. Вочевидь, становлення біофілософії покликане бути свого роду відправним пунктом розширення обсягів та заглиблення системних міждисциплінарних досліджень процесів біологізації філософії та філософізації біології, підвищення наукового інтересу до біологічної складової світогляду та світосприйняття.

Слідуючи визначеному підходу, логічно, з нашої точки зору, припустити, що «...біофілософія взагалі зумовлює аксіологічну компоненту розуміння життя, місця і ролі цього розуміння у світосприйнятті та світогляді людини. Філософський контекст сучасного стану біології імпліцитно артикулює методологічний вплив філософії на розуміння процесів існування різних форм живої матерії, а також матеріальної, культурної та духовної діяльності Людини розумної» [3, с. 100].

Окреслюючи межі проблем біофілософії, сучасний киргизський дослідник І. Ашимов зазначає, що вони мають протяжність:

а) від загального бачення предмета біофілософії до розкриття всього розмаїття його світоглядно-методологічного наповнення; б) від визначення предмета біофілософії до експлікації його місця та ролі в розвитку філософії науки та духовної культури в цілому. А отже, підкреслює І. Ашимов, біофілософія є, по-перше, розділом філософії, покликаним вирішувати епістемологічні, метафізичні та етичні питання в галузі біологічних та біомедичних наук, а також аналізувати та пояснювати закономірності розвитку ключових напрямів комплексу наук про живе; по-друге, органічною едністю інтелектуального й емоційно-чуттєвого засвоєння реальності, а також місця й ролі в ній науково-раціональних методів дослідження феномена життя [1].

Враховуючи вищевикладене, припустимо стверджувати, що формування біофілософії можна розглядати як закономірний етап розвитку знань про живу природу, зокрема – людину, як «вінець природи», як певний результат продукування таких засадничих принципів,

законів та закономірностей, застосування яких покликане оптимізувати процес розуміння людиною світу та власного місця в цьому світі. Закономірно виникає реальна необхідність у оформленні нового, біофілософського підходу до вирішення проблем буття, до створення цільної панорами природи, в якій людина виглядає органічним, конгеніальним усьому живому компонентом, змінюючим природу та етіологічно залежним від неї. Біофілософський підхід артикулює ключові аспекти необхідності збереження виду *Homo sapiens*, що безумовно координується з положеннями В. Вернадського про ноосферу, як принципово нової форми взаємодії в триаді «Людина – Природа – Суспільство». Зокрема, в освіті біофілософський підхід орієнтовано на конструктивну реалізацію освітньо-виховного процесу, на продукування перспективних, науково-обґрунтованих освітніх моделей, втілення яких забезпечить, певною мірою, адекватну реакцію на цивілізаційні виклики третього тисячоліття.

Подібний контекст обумовлює можливість припущення, відповідно до якого різного характеру реформи й трансформації в освітній сфері без урахування філософської та, зокрема, біофілософської складових зумовлюють потужні прояви контртенденцій, спровокованих традиційним підходом до людини як до елементарної соціальної одиниці, без урахування того, що вся історія людства – це процес збереження й розвитку творчих (генетичних) задатків людського роду. В даному контексті релевантним є принцип мінімізації виміру: зі всіх можливих варіантів трансформації реалізується той, який дозволяє адаптувати суспільство, або його окремі інститути, до об'єктивно заданих йому умов і параметрів при мінімальних змінах у системі соціокультурного цілого.

Виходячи з того, що освіта змінюється монохронно з суспільством, що трансформується, слід зазначити – разом із тим на ній ґрунтується розвиток самого суспільства, його соціальні, політичні й економічні тренди. Цивілізаційні виклики активізують нові, когерентні з вимогами третього тисячоліття запити щодо системи освіти, яка має витримувати темпи інтенсифікації розвитку суспільства та облаштовувати в зв'язку з цим системні зв'язки з іншими галузями суспільного життя. Подібна імплікація стимулює продукування освітніх інновацій, які привертають до себе увагу не тільки науково-педагогічної спільноти, але й державних інституцій і громадянського суспільства. Втім, за будь-якими інноваціями постає освіта, як суспільний феномен, як інституція, що складає культурну серцевину життя суспільства з його перпетуальними цінностями, історичними традиціями, науково-педагогічним арсеналом та інтенціями щодо подальшого розвитку правової держави й громадянського суспільства [3].

Автором розроблено та обґрунтовано філософсько-освітню концепцію, яка базується на біофілософії (зокрема, біополітиці) в контексті її впливу на формування сучасної освітньої системи. Розроблену філософсько-освітню концепцію ми розглядаємо «як складну, багатоаспектну, цілеспрямовану, динамічну систему теоретико-методологічних і методико-технологічних знань, рекомендовану до застосування в наукових дослідженнях об'єктів і процесів, характерних

для освітньо-виховної системи, а також як теоретичне підґрунтя практичних розробок, програм, проєктів у галузі освіти й виховання» [4, с. 68].

Представлена концепція відповідає засадничим положенням біофілософії; доведено, що практична спрямованість біофілософії, або її філіальних галузей знань (зокрема, біополітики) в сучасній освітньо-виховній системі полягає в тому, що біофілософські знання мають довести свою здатність артикулювати, або навіть вирішити контрадикції, пов'язані зі складністю людської природи, що розглядаються у вигляді концептуальних дихотомій усередині самої освітньої системи – зокрема у взаємовідносинах фактів і цінностей, емпіричних і нормативних концепцій тощо. Наукові результати в сфері біології відіграють неабияку роль у розробці перспективних планів реформування системи освіти в контексті вимог, зумовлених формуванням сучасного високотехнологічного, демократичного, духовно-орієнтованого суспільства.

Запропонована концепція узгоджується з вітчизняними освітньо-виховними традиціями. Зазначено, що сформовані в системі освіти традиції детерміновані переважно історично зумовленими особливостями національної культури; відтак, сам процес освіти й виховання покликаний ефективно репродукувати в суспільстві властиві конкретній, у нашому дослідженні – українській культурі – цінності, ідеали, норми соціального життя тощо. Концепція не суперечить ключовим законодавчим документам у галузі освіти – як українським, так і міжнародним, серед яких: Конституція України, Закон України «Про вищу освіту», Закон України «Про формування та розміщення державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних і робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів», Закон України «Про професійно-технічну освіту» тощо; Загальна декларація прав людини, Всесвітня декларація про освіту для всіх, Рекомендації про виховання в дусі міжнародного взаєморозуміння, співпраці й миру, і виховання в дусі поваги до прав людини і основних свобод тощо [4].

Теоретичні та практичні аспекти біофілософії отримують усе більш змістовніше відображення в наукових розвідках як закордонних, так і вітчизняних дослідників. Зокрема, професор Г. Берегова стверджує, що «...філософське знання (особливо його змістове, смислове наповнення) у вищій школі слід подавати з опорою на «матрицю життя людини» – універсального «механізму» цілісної енергетичної структури, що створює гармонічну взаємодію земного й небесного планів буття, тобто з опорою на «триєдину основу життя»: свідомість – духовність – енергообмін». Окрім того, зауважує дослідниця, за допомогою біофілософських знань «...усвідомлюється передусім наявність єдиної матриці життя людини, що закладена в основу кожного явища, а отже, вона підтримує життєвість і цілісність усіх явищ світобудови – від клітини до Всесвіту. Спираючись на таку схематизацію (чи альтернативну їй) матриці життя людини (енергообмін – свідомість – духовність), можна визначити смислову матрицю філософського знання як основу вироблення курсу на свідоме виживання людства» [2, с. 37–38].

Висновки. Отже, біофілософія в сучасних умовах слугує не тільки об'єктом наукового дискурсу, але й теоретичним і практичним фундаментом підвищення продуктивності й результативності, зокрема, в освітній сфері суспільного життя. Даний аспект зумовлює можливість твердження, відповідно до якого нові біологічні знання й пов'язані з ними технології налаштовують суспільну свідомість на продукування принципово нових або модернізацію вже існуючих освітньо-філософських ідей.

Список використаних джерел

1. Ашимов И. А. BIOфилософия. Избранные труды в трех томах. I том – Трансплантология: мораль, право, этика. – Бишкек: Изд-во «Илим», 2012. – 331 с.
2. Берегова Г. Д. Філософія освіти: прагматистсько-інструменталістська концепція формування людини майбутнього у вищій школі / Г. Д. Берегова // Future Human Image. – 2016. – №3 (6). – С.31–45.
3. Костючков С. К. Біофілософські засади формування філософсько-освітньої концепції освіти в сучасних цивілізаційних умовах / С. К. Костючков // Грані. – 2015. – №7. – С.98–102.
4. Костючков С. К. Біополітична філософсько-освітня концепція: теоретико-методологічні основи та практичний аспект в умовах громадянського суспільства / С. К. Костючков // Актуальні проблеми філософії та соціології: науково-практичний журнал. – 2016. – №10. – С.68–72.
5. Рюз М. Философия биологии / М. Рюз; [пер. с англ. А. Г. Левинсон]. – М.: Прогресс, 1977. – 320 с.
6. Скирбекк Г. История философии / Г. Скирбекк, Н. Гилье; [пер. с англ. В. И. Кузнецова]. – М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2000. – 800 с.

References

1. Ashimov I. A. BIOfilosofiya. Izbrannyye trudy v treh tomah. I tom – Transplantologiya: moral, pravo, etika. – Bishkek: Izd-vo «Ilim», 2012. – 331 s.
2. Berehova H. D. Filosofiya osvity: prahmatystsko-instrumentalistka kontseptsia formuvannya liudyny maibutnoho u vyschii shkoli / H. D. Berehova // Future Human Image. – 2016. – №3 (6). – S.31–45.
3. Kostyuchkov S. K. Biofilosofski zasady formuvannya filosofsko-osvitnoi kontseptsii osvity v suchasnykh tsyvilizatsiynikh umovakh / S. K. Kostyuchkov // Hrani. – 2015. – №7. – S.98–102.
4. Kostyuchkov S. K. Biopolitychna filosofsko-osvitnia kontseptsia: teoretyko-metodolohichni osnovy ta praktychnyi aspekt v umovakh hromadianskoho suspilstva / S. K. Kostyuchkov // Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii: naukovo-praktychnyi zhurnal. – 2016. – №10. – S.68–72.
5. Ryuz M. Filosofiya biologii / M. Ryuz; [per. s angl. A. G. Levinson]. – M.: Progress, 1977. – 320 s.
6. Skirbekk G. Istoriya filosofii / G. Skirbekk, N. Gile; [per. s angl. V. I. Kuznetsova]. – M.: Gumanitarniy izdatelskiy tsentr VLADOS, 2000. – 800 s.

Kostyuchkov S. K., candidate of political science, Associate Professor of Social Work, Social Pedagogy and Sociology, Kherson State University (Ukraine, Kherson), kosser.63@mail.ru

Biofilosofii theoretical and practical framework to improve efficiency modern education system

The article identified the problems associated with the formation of a new scientific discipline – biofilosophy as a response to the need for a deeper implication of philosophy and biology. The author defines as biofilosophy poliaspects, integrative, interdisciplinary branch of scientific knowledge, based on a set of biological sciences and aims to articulation and solution of philosophical, axiological, methodological, epistemological and ontological problems by examining existing forms of life in nature. It is noted that the education biofilosophy constructive approach focuses on the realization of educational process, the production of advanced, evidence-based educational models, implementation of which will provide an adequate response to the demands of educational institutions of society and the state. The author highlights the key provisions developed by his philosophical and educational concepts based on biofilosophy (including biopolitics). It is concluded that under current conditions biofilosophy serves not only the object of scientific discourse but also theoretical and practical foundation for increased productivity and efficiency, particularly in the educational sphere of public life.

Keywords: man, philosophy, spiritual culture, axiology, biofilosophy, society, biopolitics, educative system, civilizational challenges.

УДК 378.147.091.3:17

Лавриненко С. А.,
кандидат педагогических наук, доцент
кафедры филологии и политологии,
Кировоградский государственный университет
им. Владимира Винниченко (Украина, Кропивницкий),
svetlana.lavrinenko@mail.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ МУЛЬТИКУЛЬТУРНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ КУРСА «ЭТИКА»

Автор рассматривает вопросы формирования мультикультурных компетенций будущих педагогов в процессе изучения курса «Этика». Теоретическими основаниями исследования были работы ведущих украинских, российских и западных теоретиков в области проблем мультикультурных компетенций будущих учителей. А так же, теоретические основы этики как науки и ее влияние на процесс профессионального становления будущего педагога. Автор ставит следующие задачи: 1) анализ подходов к изучению мультикультурной компетенции как западных, так и отечественных авторов; 2) выявление проблем, возникающих в процессе формирования мультикультурной компетенции; 3) раскрытие принципов педагогического гуманизма и педагогической толерантности. Автор делает вывод о необходимости развития образовательных технологий, средств и методов формирования таких качеств у будущих педагогов, которые позволят им грамотно и эффективно реализовывать образовательный процесс в рамках мультикультурной среды.

Ключевые слова: мультикультурная компетенция, будущий педагог, педагогический гуманизм, педагогическая толерантность, образовательная среда, этика.

(статья друкується мовою оригіналу)

Сегодня важными задачами, стоящими перед нашим государством и украинской системой образования, являются подготовка будущих педагогов к эффективной деятельности в условиях мультикультурной образовательной среды и как результат развитие у него межкультурных компетенций. В рамках многонационального коллектива педагог должен быть готов к различным нестандартным ситуациям, требующих от него специального подхода. Именно поэтому, большое значение в деятельности будущих педагогов играет умение правильно оценивать конкретную обстановку, быстро ориентироваться в сложившейся ситуации, а также принимать такие решения, которые имеют воспитательное значение. Находясь в атмосфере многонационального коллектива, будущие педагоги способны справиться с этими задачами, если в процессе работы с учениками будут готовы выслушивать разные точки зрения. Также важно уметь правильно высказывать свою точку зрения, участвовать в обсуждении национально-этнических проблем, проявлять толерантность в оценке исторических событий, владеть основными методами и формами работы в мультикультурной среде.

Мультикультурная компетенция неразрывно связана с таким термином как «межкультурная коммуникация», впервые появившегося в книге Э. Холла «Culture as Communication». Во многом, благодаря его работам, понятия культуры и коммуникативного процесса соединились воедино, открыв новое направление в науке – изучение воздействия культуры на коммуникативное поведение человека.

Более того, отметим наличие большого количества терминов, содержание которых пересекается с содержанием мультикультурной компетенции. Так, в западной и отечественной литературе можно встретить такие термины: «социокультурная компетентность» (Э. Д. Хирш, Н. Nostrand и др.); «лингвосоциокультур-

ная компетентность» (Н. Б. Ишхьян, В. П. Фурманов); «поликультурная компетентность» (Дж. Зейдель, Л. Ю. Данилов, А. Б. Закиров, Е. М. Щеглова и др.); «кросскультурная компетентность» (И. В. Петрова); «этнокультурная компетентность» (С. Н. Федорова); «межкультурная компетентность» (Р. Р. Бикитеев, А. Н. Писаренко и др.).

Что касается мультикультурной компетенции, то она рассматривается в следующих аспектах: как диалог культур (Т. В. Поштарева [1]); как толерантность к иноязычной культуре (Р. Р. Бикитеева [2], Н. В. Янкина [3]); как способ преодоления социальной несправедливости и готовности к взаимодействию с представителями разных этнокультур (А. А. Джалалова [4]).

Анализируя формирование мультикультурных компетенций, отражающие способность будущего педагога осуществлять свою деятельность, целесообразно опираться на подход В. С. Лазарева [5], который выделил четыре компонента в структуре компетенции:

- совокупность знаний, необходимых для решения профессиональных задач;
- методы выполнения действий, наличие которых необходимо для решения этих задач;
- опыт, благодаря которому другие ее компоненты интегрируются в способ решения задач соответствующего типа;
- способы планирования и постановки решения задач и оценки его результатов.

Как пишет Г. В. Палаткина [6], мультикультурная компетенция педагогов формируется в процессе обучения посредством акцентирования внимания на идеях мультикультурализма в рамках учебно-воспитательной деятельности. Большую роль играет атмосфера толерантности, введение мультикультурных компонентов в содержание изучаемой дисциплины, развитие и сохранение этнической идентификации субъектов образовательного процесса.

По мнению Р. Р. Бикитеевой [2], межкультурные компетенции составляют базу развития таких чувств как толерантность и эмпатия. Межкультурные компетенции представляют собой многофакторное интегративное качество, которое характеризуется совокупностью мотивов, ценностей, знаний и умений:

- желание будущего педагога стать профессионалом, человеком культуры;
- межличностное взаимодействие субъектов разных культур;
- осведомленность в области отечественной и зарубежной культуры;
- установление и поддержание диалога межкультурного взаимодействия;
- реализация культурологической, образовательной и развивающей функций.

Отметим, что для педагога данное качество имеет еще и профессиональное значение. Как правильно указал Г. Д. Дмитриев, «уметь работать с различными в культурном отношении людьми, правильно понимать человеческое различие, быть толерантными к ним, уметь утверждать своими личными делами и словами культурный плюрализм в обществе» [7, с. 116]. Именно поэтому суть мультикультурной компетентности у педагогов намного глубже, чем у иных граждан по той простой причине, что специалисты данной сферы

должны уметь жить не только в поликультурной среде, но, также, взаимодействовать с ее представителями, нести с собой идеи культурного плюрализма, оказывать воздействие на мультикультурное воспитание учащихся.

Важно подчеркнуть, что мультикультурная компетенция оказывает влияние на эффективность подготовки будущего педагога в процессе изучения этики при определенных условиях. Одними из таких условий является психологический аспект. Так, психологический фактор должен учитывать внутреннее состояние обучающихся, их установки, интересы, мотивы и потребности. Действительно, интерес к чему-либо возникает только благодаря возникновению эмоциональных переживаний. После чего, тот или иной объект становится мотивом. Еще И. Я. Лернер [8] рассматривал переживание как единственный способ и условие эмоционального отношения, восприятия объекта как ценности. Таким образом, переживание как способ и условие процесса обучения должно сопровождать каждый этап усвоения информации. Ценности, отношения к миру, стране, обществу и людям разных национальностей формируются только на основе чувственных переживаний.

Большую роль в формировании мультикультурных компетенций будущих учителей в процессе изучения этики должно играть формирование как базового профессионально-этического принципа – принципа педагогического гуманизма, предполагающего уважение к правам и свободам ребенка. Основу прав и свобод ребенка составляет не только Конституция Украины, но, также, ряд документов международного права. Несмотря на то, что педагоги формально осознают существующие положения нормативных актов, на практике же происходят случаи пренебрежительного отношения к детям, выраженное в унижении их чести и достоинства, постоянной критике умственных способностей. Как результат у детей зарождаются такие качества как злость, агрессивность не только к «обидчику», но и ко всему обществу в целом.

Таким образом, формирование культуры межличностных отношений должно основываться на такой системе подготовки будущих педагогов, которая будет направлена на развитие у них таких качеств как человечность, тактичность, чуткость; формирование способности видеть моральную сторону как своих, так и чужих действий; воспитание самообладания, выдержки, способности подавлять в себе негативные эмоции; формирование умения слушать и понимать мотивы поведения человека, а также предвидеть возможные негативные последствия своих слов и действий.

Только соблюдение указанных рекомендаций способно обеспечить соблюдение принципа педагогического гуманизма, который должен стать ключевым принципом формирования гармоничных межличностных отношений между будущим педагогом и учеником.

С древних времен процесс формирования полноценной, мыслящей, творческой, развитой личности не обходился без изучения философии. А моральное совершенствование человека оказывается значительно более результативным после изучения такого направления философского знания, как этика.

Этика, это кристаллизованный опыт нравственных отношений человечества, собранный и обобщенный в

системе научных понятий, критериев и категорий. Этика помогает сформировать общие основы нравственного мировосприятия, всего богатства проявлений морали, учит различать добро, справедливость, гуманность, делает жизнь человека осознанной, целенаправленной.

Перед каждым человеком в течение жизни возникает ряд вопросов, решая которые, человек оказывается перед выбором. В такой ситуации перед человеком встает дилемма: решать эти экзистенциальные проблемы полностью самостоятельно или использовать результаты многовекового опыта человечества и исследования выдающихся мыслителей разных времен. С уверенностью можно утверждать, что именно второй вариант заведомо предпочтительнее.

Наиболее значимым, на наш взгляд, фактором в готовности будущих учителей к мультикультурной коммуникации является именно моральный аспект – сформированность ряда моральных качеств, таких как тактичность, толерантность, гуманность, доброта, справедливость, а также наличие определенного системы ценностей и убеждений.

Изучая этику, студенты педагогических специальностей знакомятся со всем богатством этических концепций от античности до современности, что позволяет осознать нравственный опыт разных поколений человечества и собственного народа. Создаются условия для лучшего понимания и гармонизации отношений между людьми в различных сферах жизни, а также формирует взаимопонимание представителей разных культур и народов.

Что касается проблем формирования мультикультурных компетенций будущих учителей в процессе изучения этики, то основными причинами низкого уровня сформированности межкультурных компетенций будущих педагогов являются:

- не достаточная разработанность понятия «межкультурная компетентность»;
- отсутствие ясных критериев оценки уровня ее сформированности;
- отсутствие четких опробованных моделей формирования мультикультурных компетенций в рамках практической деятельности будущих педагогов.

Более того, педагог, окруженный мультикультурной средой, может столкнуться с множеством проблем. Во-первых, дети разных национальностей воспринимают манеру поведения педагога по-разному, предъявляет различные требования, как к личностным, так и профессиональным навыкам учителя. Во-вторых, ребенок воспитывается в семье, которая имеет свою систему воспитания, отличную от той, на которую опирается педагог. В-третьих, дети, обучающиеся в мультикультурных классах, относятся к различным этносам. Это означает, что помимо наличия индивидуально-психологических особенностей у детей, есть еще определенные этнопсихологические характеристики, влияющие на освоение учебного материала, а также на уровень заинтересованности школьников в учебном процессе. В-четвертых, в рамках мультикультурной образовательной среды ученик находится на стыке двух культур. Соответственно перед ним возникают две проблемы: 1. обретение (сохранение) своей этнической идентичности; 2. адаптация в мультикультурной среде.

Таким образом, внешние социальные обстоятельства, способны заставить человека переосмыслить роль этнической принадлежности в его жизни, а также могут привести к трансформации этнической идентичности. В-пятых, в мультикультурной среде могут обучаться мигранты со специфическим опытом, предшествующим миграции, который и предопределил условия их социализации. Нельзя забывать, что такие дети отличаются другим культурным опытом – языковой акцент, манера поведения, взгляды и привычки той социальной среды, где они росли изначально. Особенное внимание нужно проявить к такой категории мигрантов как вынужденные мигранты. Особенность таких детей заключается в том, что они пережили психологические травмы, которые могут быть связаны как с военными конфликтами, так и с потерей родных и близких.

Отметим, что в системе образования введена обязательная общая компетенция, содержание которой раскрывается в утвержденных государственных образовательных стандартах в рамках нового поколения среднего профессионального образования. Данная компетенция предусматривает работу в коллективе и в команде, что в свою очередь повышает эффективность общения с коллегами, руководством и потребителями. Как известно, профессиональная деятельность будущего педагога подразумевает работу в многонациональных коллективах. Именно поэтому, в целях реализации требований стандарта, важен процесс формирования мультикультурных компетенций, способных обеспечить получение образования каждой этнической общности. Происходить это должно путем системного изменения среды таким образом, чтобы она соответствовала ее интересам и не входила в противоречие с законами.

Гармонизация процесса формирования мультикультурной коммуникации в рамках изучения этики происходит через осознание необходимости создания атмосферы взаимного уважения, понимать важность сохранения полифонического разнообразия культур. При этом, формирование мультикультурной компетентности, являющейся ключевой составляющей профессиональной компетентности и позволяющей обеспечивать реализацию жизненных интересов, является важным условием нравственного развития субъектов межкультурной коммуникации.

Только таким образом возможно формирование ценностного и уважительного отношения к культурным различиям посредством осознания уникальности культур, терпимости, позитивного отношения к необычному поведению, отсутствия завышенных ожиданий от общения с представителями других культур.

В статье подчеркивалась важную роль педагогической толерантности в деятельности будущих педагогов. Хотелось бы остановиться на этом аспекте профессиональной деятельности педагога более подробно. На наш взгляд, проявление педагогической толерантности в контексте работы в мультикультурной среде должно стать не только рекомендацией общего характера, но и как принцип.

Так, данный принцип означает признание педагогом права любого субъекта образовательного процесса на собственное мнение. Однако это не означает, что педагог обязан безоговорочно принимать его мнение, его стиль поведения при высказывании этого мнения,

тем более, если оно ему не нравится и противоречит существующим моральным установкам. Можно проявить уважение к человеку за наличие у него своего мнения, но в свою очередь не принимать его. Можно признать за человеком право быть другим, но нельзя терпеть проявление отрицательных свойств личности. Более того, данный принцип означает, что существование разных мнений в спорах и диспутах не должно перерастать в оценку личности. Нужно всегда помнить, что любое поведение и любая форма межличностного отношения подразумевает проявление свойств личности. Таким образом, в данном случае, также, должны соблюдаться нравственные установки и моральные принципы взаимоотношений. Если это правило грубо нарушается, то педагог уже не должен этого терпеть. Человеку дано право иметь свои убеждения, но навязывать свою точку зрения он не вправе, тем более, если это навязывание происходит безнравственным способом.

Педагогическая толерантность содержит в себе интегрально-профессионально значимое качество личности будущего педагога. В основу данного принципа входят система гуманистических ценностей, наличие у будущего педагога внутренней установки на позитивное отношение к любому субъекту образовательного процесса, умения и способности формировать свое поведение с пониманием, признанием и принятием всех участников образовательного процесса с учетом их разнообразия в личностных и социальных компонентах.

Социальный и психологический компоненты, проявляющиеся в поведении будущего педагога, составляют структуру педагогической толерантности. Психологический компонент педагогической толерантности означает положительное отношение, как к себе, так и к жизни и профессиональной деятельности в целом, а также умение противостоять и выдерживать внешнее негативное воздействие образовательной атмосферы. Что касается социального компонента, то он характеризуется положительным отношением к мультикультурным различиям субъектов образовательной деятельности на основе признания и понимания будущим педагогом этих различий.

Таким образом, под педагогической толерантностью стоит понимать «особый вид толерантности, содержание которого ограничено спецификой профессионально-педагогической деятельности» [9, с. 85].

Как вывод из нашего исследования следует отметить, что изменение границ профессиональной деятельности педагогов подразумевает измерение требований к компетенции будущих учителей. Мультикультурные компетенции становятся тем явлением, которые ведут к пониманию, и качественному сотрудничеству как внутри педагогического сообщества, так и в отношениях между учителем и учеником. Именно поэтому, будущие педагоги в рамках изучения этики должны:

- овладеть культурой и этикой межличностного и межкультурного общения;
- научиться оперативно решать профессиональные задачи в рамках мультикультурного общества;
- приобрести навыки творческого сотрудничества и эффективного взаимодействия в международных командах в процессе реализации образовательных проектов.

Поскольку перечисленные качества и навыки не всегда присутствуют у будущих педагогов, необходимо прилагать соответствующие усилия по их формированию. Считаем необходимым подчеркнуть важность и необходимость присутствия в учебных планах педагогических специальностей достаточного количества дисциплин социо-гуманитарного цикла, и как обязательный – курс «Этика». Это даст возможность высшим учебным заведениям, готовящих будущих педагогов, не просто ввести их в профессию, но и сделать из них высококвалифицированных профессионалов, которые были бы способны качественно работать в мультикультурном окружении, готовя подрастающее поколение к взаимодействию в условиях мультикультурного общества.

Список использованных источников

1. Поштарева Т. В. Форсирование этнокультурной компетентности учащихся в полиэтнической образовательной среде: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. – Владикавказ, 2009. – 383 с.
2. Бикитеева Р. Р. Формирование межкультурной компетентности студента: личностно-смысловой аспект: дис.... канд. пед. наук: 13.00.01. – Оренбург, 2007. – 188 с.
3. Янкина Н. В. Формирование межкультурной компетентности студента университета: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.08. – Оренбург, 2006. – 360 с.
4. Джалалова А. А. Мультикультурная компетентность русскоязычных учителей в образовательной среде Эстонии: дис. канд. психол. наук: 19.00.07. – Санкт-Петербург, 2009. – 228 с.
5. Белогуров А. Ю. Реализация компетентностного подхода в образовательном процессе / А. Ю. Белогуров // Педагогика. – 2013. – №3. – С.104.
6. Палаткина Г. В. Проблемы мультикультурного образовательного пространства // Педагогические проблемы становления субъектности школьника, студента, педагога в системе непрерывного образования: сб. науч. и метод. тр. – Волгоград, 2001. – С.22–26.
7. Дмитриев Г. Д. Многокультурное образование / Г. Д. Дмитриев. – М.: Народное образование, 1999.
8. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения. – М.: Педагогика, 1981. – 186 с.
9. Толерантность в современном обществе: опыт междисциплинарных исследований: сборник научных статей / под научн. ред. М. В. Новикова, Н. В. Нижегородцевой. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2011.

References

1. Poshtareva T. V. Forsirovanie etnokul'turnoj kompetentnosti uchashchihhsya v poliehtnicheskoj obrazovatel'noj srede: dis. ... d-ra ped. nauk: 13.00.01. – Vladikavkaz, 2009. – 383 s.
2. Bikiteeva R. R. Formirovanie mezhkul'turnoj kompetentnosti studenta: lichnostno-smyslovoy aspekt: dis.... kand. ped. nauk: 13.00.01. – Orenburg, 2007. – 188 s.
3. Yankina N. V. Formirovanie mezhkul'turnoj kompetentnosti studenta universiteta: dis. ... d-ra ped. nauk: 13.00.08. – Orenburg, 2006. – 360 s.
4. Dzhalalova A. A. Mul'tikul'turnaya kompetentnost' russko-yazychnyh uchitelej v obrazovatel'noj srede Ehstonii: dis. kand. psihol. nauk: 19.00.07. – Sankt-Peterburg, 2009. – 228 s.
5. Belogurov A. Yu. Realizaciya kompetentnostnogo podhoda v obrazovatel'nom processe / A. Yu. Belogurov // Pedagogika. – 2013. – №3. – S.104.
6. Palatkina G. V. Problemy mul'tikul'turnogo obrazovatel'nogo prostranstva // Pedagogicheskie problemy stanovleniya sub'ektnosti shkol'nika, studenta, pedagoga v sisteme nepreryvnogo obrazovaniya: sb. nauch. i metod. tr. – Volgograd, 2001. – S.22–26.
7. Dmitriev G. D. Mnogokul'turnoe obrazovanie / G. D. Dmitriev. – M.: Narodnoe obrazovanie, 1999.
8. Lerner I. Ya. Didakticheskie osnovy metodov obucheniya. – M.: Pedagogika, 1981. – 186 s.
9. Tolerantnost' v sovremennom obshchestve: opyt mezhdisciplinarnykh issledovaniy: sbornik nauchnykh statej / pod nauchn. red. M. V. Novikova, N. V. Nizhegorodcevoj. – Yaroslavl': Izd-vo YAGPU, 2011.

Lavrynenko S. O., Ph.D., assistant professor of the department of philosophy and political science Kirovograd State Pedagogical University named after Volodymyr Vynnychenko (Ukraine, Kropivnitskiy), svetlana.lavrinenko@mail.ru

Theoretical aspects of the formation of multicultural competencies of future teachers in the course of studying the course «Ethics»

In this article the author considers the questions of formation of multicultural competence of the future teachers of teachers in the process of studying the course «Ethics». The theoretical bases of the study was the work of the leading Ukrainian, Russian and Western theorists in the field of multicultural competencies of future problems uchiteley. And also, the theoretical foundations of ethics as a science and its influence in the process of formation of the future teacher professionally. The author puts the following tasks: 1) to analyse approaches to the study of multicultural competence of westerners and domestic authors; 2) to identificate of problems arising in the process of multicultural competence formation; 3) to disclose of principles the pedagogical humanism pedagogical tolerance. The author makes conclusion about necessity of development of educational technologies, tools, and methods of forming such qualities of future teachers that will enable them to competently and effectively implement the educational process in the framework of a multicultural environment.

Keywords: multicultural competence, future teacher, pedagogical humanism, teaching tolerance, educational environment, ethics.

Лавриненко С. О., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філософії та політології, Кіровоградський державний педагогічний університет ім. Володимира Винниченка (Україна, Кропивницький), svetlana.lavrinenko@mail.ru

Теоретичні аспекти формування мультикультурних компетенцій майбутніх вчителів в процесі вивчення курсу «Етика»

Автор розглядає питання формування мультикультурних компетенцій майбутніх педагогів у процесі вивчення курсу «Етика». Теоретичними засадами дослідження були роботи провідних українських, російських та західних теоретиків у галузі проблем мультикультурних компетенцій майбутніх учителів. А також, теоретичні основи етики як науки та її вплив на процес професійного становлення майбутнього педагога. Автор ставить наступні задачі: 1) аналіз підходів до вивчення мультикультурної компетенції як західних, так і вітчизняних авторів; 2) виявлення проблем, виникаючих у процесі формування мультикультурної компетенції; 3) розкриття таких принципів гуманізму та педагогічної толерантності. Автор робить висновок про необхідність розвитку освітніх технологій, засобів та методів формування таких якостей у майбутніх педагогів, які дозволять їм грамотно та ефективно реалізовувати освітній процес у рамках мультикультурного середовища.

Ключові слова: мультикультурна компетенція, майбутній педагог, педагогічний гуманізм, педагогічна толерантність, освітнє середовище, етика.

* * *

УДК 378.016:94

Роговенко М. М., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філософії права та юридичної логіки, Національна академія внутрішніх справ (Україна, Київ), m_rohovenko@ukr.net

ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ ТА ЦІННОСТЕЙ У КУРСАНТІВ НА ЗАНЯТТЯХ З ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ДИСЦИПЛІН

Розглядаються основні засоби формування моральних принципів та цінностей у курсантів на заняттях з філософсько-правових дисциплін. З'ясовано сутність та розкрито зміст понять гуманізму, честі, гідності, справедливості.

Ключові слова: моральні принципи, моральні цінності, інтерактивні технології, професійно-етичні вимоги.

Реформа правоохоронних органів потребує оновлення свідомості працівників органів внутрішніх справ, прагнення до морального самовдосконалення, глибокого розуміння своєї ролі і відповідальності за прийняті рішення та результати діяльності.

У зв'язку з вищезазначеним, одним з основних завдань профільних вузів МВС є формування особистості шляхом патріотичного, правового виховання, утвердження в учасників освітнього процесу соціальної

активності, громадянської позиції та відповідальності, моральних принципів та цінностей.

Цінності для буття людини мають основоположний характер. Аналіз філософських, психологічних джерел дає підстави стверджувати, що в основу поняття «цінність» покладено наявність у певних предметах, явищах, довколишній природі ознак і властивостей, які відображають їхню значимість для людини чи суспільства, тобто якість чи властивість предметів, явищ, котрі становлять актуальну потребу особистості. Ступінь моральної самосвідомості працівників органів внутрішніх справ великою мірою залежить від укоріненості в їх психіці стійких орієнтацій на моральні принципи та цінності. Моральні цінності справляють вплив на свідомість і поведінку людини лише в тому разі, якщо вини глибоко усвідомлюються особистістю і виступають в якості моральних потреб [4]. Водночас, як наголошує В. Кремень, світ цінностей – це передусім світ культури, духовності людини, її моральної свідомості [5].

Як свідчить практика, незважаючи на процеси реформування, далеко не кожна особа, яка вступає до лав поліції, є зразком високої культури. Тому процес морального становлення майбутнього працівника поліції має починатися ще з часу навчання у вузі, бути безперервним, поєднуватись з його професійним зростанням і ґрунтуватись на таких моральних принципах та цінностях як гуманізм, справедливість, обов'язок, честь, совість, гідність, скромність, працьовитість, мужність, моральний ідеал. У моральній свідомості працівника поліції ці принципи та цінності мають складати цілісне утворення. І педагогу в цьому процесі відводиться особлива роль.

Проблема морального виховання особистості була і залишається в центрі уваги вчених та філософів – В. Соловйова, А. Комарової, С. Кримського, Л. Рубінського, Є. Бабосова, Л. Губерського, Т. Аболіної, В. Єфіменка, О. Лінчук, О. Бандурки та ін.

Зокрема, Т. Аболіна, В. Єфіменко, О. Лінчук розглядають мораль як особливе явище і форму суспільної свідомості, роль морального фактора у становленні людської особистості. Л. Рубінський досліджує загальні питання управління процесом морального виховання особистості, показує шляхи підвищення ефективності виховної роботи, характеризує виховні можливості навчання в умовах організації самовиховання. Є. Бабосов та Л. Губерський показують головні шляхи і засоби морального оновлення духовного життя суспільства. Над сучасними підходами до організації педагогічного процесу в загальноосвітній школі та вищих навчальних закладах працювали А. Булда, О. Журба, Т. Ільїна, М. Кларіна, О. Кожем'яка, І. Лернер, О. Пехота, А. Кіктенко, О. Любарська, Л. Пироженко, О. Пометун, Г. Селевко, С. Сисоєва. Зокрема, О. Пехота, А. Кіктенко, О. Любарська розкривають дидактичні можливості та особливості організації освітніх технологій в педагогічному процесі. А. Булда та О. Журба показують роль і місце курсу етики та основні методичні умови організації пізнавальної діяльності учнів у процесі навчання етики. О. Бандурка досліджує теоретичні основи та етичні засади правоохоронної діяльності.

Огляд проблеми дослідження засвідчує, що питанням методики організації формування моральних

принципів та цінностей на заняттях з філософсько-правових дисциплін приділяється недостатня увага.

Мета дослідження – показати основні засоби формування у курсантів моральних принципів та цінностей у процесі навчання філософсько-правових дисциплін.

Аналіз літературних джерел та досвід практичної роботи свідчить, що з метою формування у курсантів моральних принципів та цінностей, моделей діяльності й поведінки, які відповідають потребам сучасного українського суспільства, у процесі навчання філософсько-правових дисциплін необхідно застосовувати системний діяльнісний підхід. Він передбачає розгляд процесу навчання як активної діяльності тих, хто навчається. Як зазначають А. Булда та О. Журба, діяльнісний підхід у навчанні реалізується, якщо основним елементом занять є самостійне, індивідуальне чи групове виконання пізнавальних завдань на основі застосування новітніх технологій, зокрема інтерактивних [2]. О. Пометун підкреслює, що інтерактивні технології допомагають викладачеві зробити процес навчання цікавим, різноманітним, ефективним для процесу формування моральних принципів та цінностей [7].

Особливе значення для майбутнього правоохоронця має принцип гуманізму. Розкриваючи зміст принципу гуманізму, слід підкреслити, що поняття «гуманізм» (від латинського «humanitas») означає – людська природа, людська гідність, людяність, ласкавість, привітливість, доброта, духовна культура, освіта, витонченість, вихованість [8].

З'ясовуючи сутність принципу гуманізму під час семінарського заняття на тему «Філософія, її світоглядно-гуманістичний сенс та призначення», викладач повинен наголосити, що гуманізм є типом філософського світогляду. У філософії в це поняття вкладають розуміння людини як найвищої цінності. З метою опрацювання змісту поняття «гуманізм», викладач може запропонувати курсантам розглянути уривок із поезії Л. Забашти «Людина починається з добра...», застосовуючи інтерактивну технологію «Синтез думок». Сутність її полягає у спільному пошуку групами (5 – 6 груп) узгодженого рішення щодо найкращих людських якостей, що лежать в основі гуманізму. Крім цього, призначаються експерти. Група експертів складає свій варіант виконання завдання. По завершенні роботи представники від кожної робочої групи на аркушах паперу роблять підсумковий запис. Потім по черзі надається слово доповідачеві від кожної групи. Експерти фіксують спільні погляди і пропонують узагальнену відповідь.

Запропоноване завдання допомагає осмислити курсантам сутність принципу гуманізму. Гуманізм як моральний принцип зводиться не тільки до людинолюбства, але і у поетапному прагненні робити людям добро, визнавати за кожною людиною права на свою думку, вчинок, особисті схильності, ставитись до людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканості і безпеки як до найвищої соціальної цінності. Курсанти повинні прийти до висновку, що для майбутнього правоохоронця принцип гуманізму має основоположне значення, оскільки він торкається практично всіх галузей права і правоохоронної діяльності.

Формуванню моральних цінностей, зокрема честі, гідності, совісті сприяє і загальногрупове обговорення

етичних поглядів Конфуція, Сократа, Аристотеля під час семінарського заняття на тему «Історичні типи філософської думки» (Філософія Стародавнього Китаю, Антична філософія). З цією метою, викладач може застосувати технологію колективно-групового навчання «Мікрофон», що надає можливість кожному курсантові висловити свою думку стисло та переконливо. Отримуючи «уявний» мікрофон курсанти висловлюють свою позицію щодо етичних поглядів Конфуція та підкреслюють, що в центрі вчення Конфуція знаходиться людина, її розумовий і етичний розвиток та поведінка. Також курсанти наголошують, що головну увагу філософ приділяє вихованню ідеальної, благородної, шляхетної людини.

Переходячи до з'ясування сутності поняття «честь», викладач зауважує, що шляхетність, внутрішня моральна гідність є складовими честі. Честь – це сукупність вищих моральних принципів, якими людина керується у своїй громадській і особистій поведінці [5]. О. Бандурка зазначає, що майбутніх працівників органів внутрішніх справ честь найбільшим чином виявляється в єдності слова і справи та обумовлює сумлінне виконання ними своїх громадських прав і обов'язків [1].

Особливе значення для формування моральних цінностей має і аналіз поняття «благородна людина» за Конфуцієм. Виступаючи активними учасниками пізнання, курсанти повинні самостійно охарактеризувати вищезазначене поняття та розкрити основну його сутність – людяність. Конфуцій поняття людяності пояснює так: «Людина, наділена людяністю, володіє п'ятьма якостями: вона чемна, великодушна, чесна, старанна і добра. Той, хто чемний в обігу, уникає образ. Той, хто великодушний, приверне до себе людей. Той, хто чесний, користуватиметься довірою інших. Той, хто старанний, доб'ється успіху. Той, хто добрий, зможе використовувати людей на службі» [3].

Наступним етапом заняття є аналіз філософських поглядів Сократа, де викладач може запропонувати курсантам розкрити зміст поняття «гідність». Гідність витлумачується як усвідомлення людиною свого значення, як позитивні моральні якості людини, честь, достойність. Людська гідність – це визнання за кожним його цінності як людини. При цьому курсантів необхідно підвести до висновку, що в центрі уваги філософських поглядів Сократа знаходиться людина. Завдяки роздумам мислителя в новому світі постає принцип самопізнання. Виходячи із зазначеного, викладач повинен націлити курсантів на те, що знання про себе є одночасно вихованістю, здатністю будувати вчинки за ідеалами справедливості, добра, краси. Це усвідомлення людиною своєї громадської ваги, громадянського обов'язку, самоповаги, власного «Я». Саме ці моральні якості є необхідними для формування особистої гідності майбутніх правоохоронців – захисників прав і свобод людини.

Застосування інтерактивних методів є доцільним і під час аналізу етичних поглядів Аристотеля. Характеризуючи соціальну природу етичних поглядів філософа, курсанти повинні дійти висновку, що чесноти не можуть проявлятися в людині, ізольованій від суспільства. Тільки в суспільстві людина веде моральне життя й люди виробляють поняття добра та зла згідно з образом життя, яке вони ведуть. Для майбутніх

правоохоронців такі висновки є досить актуальними. Так, О. Бандурка підкреслює, що на працівників поліції покладені важливі соціальні обов'язки, виконання яких потребує не тільки спеціальних знань, але й високих моральних якостей. Гуманність, чесність, гідність, честь, справедливість – основні професійно-етичні вимоги, яких повинен дотримуватися працівник органів внутрішніх справ під час виконання своїх професійних обов'язків [1].

Справедливість – головний моральний принцип особистості працівника поліції. Формування принципу справедливості можна продемонструвати на основі теми семінарського заняття з філософії права «Правова аксіологія: ціннісні основи права». Слово «справедливість» походить від давньогрецького *dike*, що первісно означало «звичай, спосіб життя», а пізніше «правильний, належний звичай» та латинського *ius* (звідси *justia*), що означає «право» (правий, правда). Справедливість – правильне, об'єктивне, неупереджене ставлення до кого-, чого-небудь [6]. Розкриваючи зміст принципу справедливості, викладач застосовує інтерактивну технологію «Пошук інформації». З цією метою курсанти об'єднуються у п'ять груп. Для груп розробляються запитання, зокрема: «Яке місце посідає справедливість у системі вищих цінностей?», «Який зв'язок між справедливістю і поняттям суспільного ідеалу?», «Яке місце відведено справедливості у філософських роздумах античних філософів?», «Які властивості справедливості є загальновизнаними у сучасній філософській думці?», «Які ознаки та принципи справедливості обстоює сучасна філософська думка?» та ін. Відповіді на вищезазначені запитання курсанти можуть знайти в дидактичних матеріалах, заздалегідь підготовлених викладачем, підручниках, мережі Internet. Далі визначається час на пошук та аналіз інформації, а наприкінці семінарського заняття заслуховуються повідомлення від кожної групи.

Застосування інтерактивної методики сприяє з'ясуванню місця справедливості в структурі людської діяльності і, зокрема, правоохоронній. Курсантів необхідно підвести до висновку, що справедливість – одна із головних умов забезпечення правопорядку і законності. Під час виконання своїх обов'язків співробітнику органів внутрішніх справ необхідно завжди пам'ятати, що перш за все законність повинна виступати як засіб встановлення справедливості. Справедливий працівник має бути настроєним проти будь-якого порушення прав і свобод людини, беззаконня, безвідповідальності, користолюбства і розкрадання та будь-яких відхилень від моральних принципів розподілу прибутків і благ [1].

Висновки. Таким чином, прогресивним змінам у реформуванні органів внутрішніх справ буде сприяти формування моральних принципів та цінностей у майбутніх правоохоронців ще з часу навчання у вузі. Професіоналом в органах внутрішніх справ можна стати тільки за умови прагнення до морального самовдосконалення, розуміння соціальної значимості своєї ролі, своєї відповідальності як працівника правоохоронної системи. Діяльнісний підхід у процесі навчання філософсько-правових дисциплін дає простір для самовираження, стимулює самостійність та активність курсантів, потребу у формуванні моральних принципів та цінностей, необхідних у майбутній професійній діяльності.

Список використаних джерел

1. Бандурка О. М. Професійна етика працівників органів внутрішніх справ: Навч. посібник. – Харків: Вид-во УВС, 2001. – 220 с.
2. Булда А. А., Журба О. В. Методика організації пізнавальної діяльності учнів у процесі навчання етики: навчально-методичний посібник для вчителів та студентів / Анатолій Андрійович Булда, Ольга Володимирівна Журба. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – 226 с.
3. Данильян О. Г. Філософія: підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзюбань. – Х.: Право, 2013. – 432 с.
4. Етика: Навч. посібник / Т. Г. Аболіна, В. В. Єфименко, О. М. Лінчук та ін. – К.: Либідь, 1992. – 328 с.
5. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / В. Г. Кремень. – 2-е вид. – К.: Т-во «Знання» України, 2010. – 520 с.
6. Новий тлумачний словник української мови. У трьох томах. – Т.3. – К.: Видавництво «Аконіт», 2005. – 862 с.
7. Пометун О. І. та ін. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук. метод. посіб. / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко. За ред. О. І. Пометун. – К.: Видавництво А.С.К., 2004. – 192 с.
8. Трофимчук М. Латинсько-український словник / М. Трофимчук, О. Трофимчук. – Львів: ЛБА, 2001. – 694 с.

References

1. Bandurka O. M. Profesiina etyka pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav: Navch. posibnyk. – Kharkiv: Vyd-vo UVS, 2001. – 220 s.
2. Bulda A. A., Zhurba O. V. Metodyka orhanizatsii piznavalnoi diialnosti uchniv u protsesi navchannia etyky: navchalno-metodychnyi posibnyk dlia vchyteliv ta studentiv / Anatolii Andriiovych Bulda, Olha Volodymyrivna Zhurba. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2012. – 226 s.
3. Danylian O. H. Filosofii: pidruchnyk / O. H. Danylian, O. P. Dzoban. – Kh.: Pravo, 2013. – 432 s.
4. Etyka: Navch. posibnyk / T. H. Abolina, V. V. Yefymenko, O. M. Linchuk ta in. – K.: Lybid, 1992. – 328 s.
5. Kremen V. H. Filosofiiia liudyno tsentryzmu v osvithnomu prostori / V. H. Kremen. – 2-e vyd. – K.: T-vo «Znannia» Ukrainy, 2010. – 520 s.
6. Novyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy. U trokh tomakh. – T.3. – K.: Vydavnytstvo «Akonit», 2005. – 862 s.
7. Pometun O. I. ta in. Suchasnyi urok. Interaktyvni tekhnologii navchannia: Nauk. metod. posib. / O. I. Pometun, L. V. Pyrozhenko. Za red. O. I. Pometun. – K.: Vydavnytstvo A.S.K., 2004. – 192 s.
8. Trofymchuk M. Latynsko-ukrainskyi slovnyk / M. Trofymchuk, O. Trofymchuk. – Lviv: LBA, 2001. – 694 s.

Rohovenko M. M., Ph.D, associate professor of philosophy of law and legal logic, National Academy of Internal Affairs (Ukraine, Kyiv), m_rohovenko@ukr.net

Formation of moral principles and values of the students on classes of philosophical and legal disciplines

The author shows the main tools of formation of moral principles and values of the students on classes of philosophical and legal subjects. The essence and the content of the concepts of humanism, honour, dignity and justice are shown in the article.

Keywords: moral principles, moral values, interactive technology, professional and ethical requirements.

* * *

УДК 140.8

Новіков Г. Б.,
викладач кафедри методології науки
і міжнародної освіти, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), novikofff@gmail.com

Від низової ініціативи до локальної спільноти в університеті

Здійснено дослідження особливостей низових ініціатив та локальної спільноти університету. Низова ініціатива розглядається як передумова виникнення локальної спільноти. Доведено, що рух від низової ініціативи до локальних спільнот створює підстави для розвитку місцевого самоврядування,

а далі і суспільного самоуправління у формі практичної всезагальності. Такий розвиток в потенціалі робить зайвим будь-які формальні та професійні структури управління і дає підстави вести мову про підтримуваний етап розвитку суспільства.

Ключові слова: низова ініціатива, локальна спільнота, університет, підтриманість.

Осінь 2014 року для одного з провідних ВНЗ України стала «чорною». Університет захлеснула хвиля кримінальних подій. Повідомлення про крадіжки ноутбуків, велосипедів, бійки та розбійні напади з'являлися практично щодня. Профільні підрозділи вишу (ДНД, служба безпеки, Департамент навчально-виховної роботи) пропонували не хвилюватися, поліція рапортувала про те, що ситуація під контролем, але повідомлення про нові протиправні дії на території кампусу продовжували надходити регулярно.

Після чергового нападу на студента, в соціальних мережах розпочала роботу ініціативна група, яка взяла відповідальність за забезпечення безпеки на себе. Контакти оперативної групи були розміщені у мережі, її активісти почали патрулювання території кампусу, а також виступили ініціаторами активної громадської дискусії про ефективність профільних служб. Паралельно волонтерами велася активна робота з медіа (результат: 3–4 замітки у помітних міських ЗМІ) і лідерами думок у facebook (результат: реакція заступника міністра МВС). Всі ці активності дозволили до кінця осені принципово та якісно змінити, переламати ситуацію: кількість патрулів поліції збільшилася, кількість повідомлень про правопорушення різко скоротилася, необхідність у продовженні роботи самооборони ВНЗ відпала.

Це була класична ініціатива знизу. У термінології сучасного західного суспільствознавства: grassroots (укр.: «коріння трави»).

Ще одна, на цей раз екологічна, низова ініціатива, має назву «Чиста Поляна» (одна з відмінних рис низових ініціатив – очевидні назви, які відразу повідомляють про суть руху). Метою даної низової ініціативи стала боротьба за чистоту культурного для студентів місця – скверу Поляна. Добровольці низової ініціативи «Чиста Поляна» організували збір грошей на розвиток інфраструктури скверу (встановлення нових смітників, лавок), а також ініціювали діалог з профільними службами ВНЗ, відповідальними за чистоту території скверу (дирекція студентського містечка).

В результаті громадські гроші дійсно були витрачені на смітники, профільні служби дійсно стали працювати ефективніше, а Поляна дійсно стала чистішою. Варто зазначити, що двома роками раніше, іншою низовою ініціативою було попереджено незаконне будівництво на місці скверу Поляна – волонтери спалили паркан забудовників і змусили тодішню владу міста виступити гарантом недоторканності де-юре не належної до кампусу території. Дія, можливо, була і на грані припустимого, але визначальним був фактор часу та блискавичної реакції.

Інші низові ініціативи, про які згадаємо лише побіжно: спроба при фактично нульовому бюджеті провести до Київської міської ради представника територіальної громади; примус «жовтої» профспілки до адекватної фінансової звітності; створення інтернет-платформи «Бюро знахідок» для пошуку зниклих на

території кампусу речей; ініціатива, яка покликана поліпшити мережу харчування в університеті; створення у колись занедбаному приміщенні центрального корпусу арт-простору і т.д.

Всі ці ініціативи, крім спільного місця виникнення, мають ще й ряд дуже характерних для будь-якої низової ініціативи рис.

- Передумовою для початку діяльності низової ініціативи є виникнення проблеми.

- Ядром низової ініціативи є ініціативна група. Завдання ініціативної групи: формулювання проблеми, розробка стратегії вирішення, залучення та координація діяльності волонтерів, взаємодія з усіма зацікавленими сторонами (адміністрація, профільні служби), інформування та контроль.

- Причиною виникнення низової ініціативи дуже часто є неефективність профільних служб.

- Життєвий цикл низової ініціативи дорівнює життєвому циклу проблеми. З її (проблеми) вирішенням низова ініціатива перестає існувати.

- Основною платформою для виникнення та координації низової ініціативи є соціальні мережі.

- Низові ініціативи найбільш ефективні при вирішенні проблем, не пов'язаних (або пов'язаних мінімально) з фінансуванням.

- Низова ініціатива складається зі «звичайних» громадян, які не є представниками формальних профільних організацій.

- Масштаб розв'язування низовою ініціативою проблем, по суті, не має меж.

Суть низової ініціативи найкраще, на нашу думку, виражена у формулі, яка прийшла до нас з американської суспільствознавчої традиції: «ординарні люди, які роблять екстраординарні речі, щоб поліпшити світ, в якому ми живемо» [1].

Про проблеми освіти говорять часто і дуже правильні речі. Зі свіжих і найбільш адекватних діагнозів українській освіті відзначив би особливо статтю І. Єгорченко «Наука в «вакуумі» українських університетів» [2]. Однією з ключових проблем вищої освіти України І. Єгорченко називає брехню: «Постійна брехня розмиває етичні та наукові стандарти».

Поділяючи в цілому песимістичний діагноз і пропонувані методи лікування «пацієнта» (вищої освіти), зазначимо, що на локальному рівні (окремо взятий університет) ряд загроз можуть бути трансформовані в можливість і без радикального «кровопускання», а лише з допомогою своєчасних та адресних заходів. Зупинимося на семи основних точках прикладання зусиль адекватної адміністрації.

- Низові ініціативи. Виникли як відповідь на нездатність профільних служб адекватно і в повному обсязі виконувати свої обов'язки.

Адекватний шлях дій: адміністрація допомагає «органічному» включенню низової ініціативи в «тіло» університету. Створює сприятливі умови для того, щоб ініціативна група стала частиною колективу університету, оберігає від бюрократичних зволікань, шукає та знаходить ставки, негайно після «зльоту» локального проекту намагається масштабувати його на весь університет.

Неадекватний шлях: адміністрація пробує «механічно» взяти під контроль. Створює положення, тобто

прописує обов'язки низової ініціативи, без надання будь-яких гарантій і можливостей. У гіршому ж випадку: або просто не помічає, або брутально і відкрито протидіє. Не зупиняючись при цьому ні перед чим. Включаючи на повну потугу сумнозвісний «адміністративний ресурс».

- Зворотний зв'язок. Ключовими джерелами зворотного зв'язку є роботодавці та студенти. Всі вони є в інтернеті. І часто саме там вони повідомляють про проблеми, з якими зіштовхнулися в процесі навчання або найму працівника.

Адекватний шлях: адміністрація не відноситься до інтернету як до чогось вторинного. Сказане в інтернеті вона не сприймає легковажно. Будь-який сигнал про проблему, порушення, нестачі не залишаються без реакції тих, кому за своїми службовими обов'язками належить реагувати на них. Причому, про взяття під контроль проблеми профільна служба інформує там же – в інтернеті. І чим швидше, тим краще.

Неадекватний шлях: адміністрація не працює зі зворотним зв'язком. Вона запам'ятовує тих, хто повідомив про проблему та шукає способи звести рахунки з ними.

- Адміністрація в інтернеті.

Адекватний шлях: адміністрація є в інтернеті. При чому не в пасивному режимі, а в режимі активного зворотного зв'язку, включно і виступаючи ініціатором нових ініціатив, які готова здійснювати разом з неформальними суб'єктами низових ініціатив. Адміністрація не читає роздруківки тредів, вона читає самі треди. Вона сама бере участь в обговореннях нарівні з усіма іншими. Критерій простий: якщо проблемі можна вирішити онлайн, її потрібно вирішувати онлайн.

Неадекватний шлях: адміністрація реєструється в соціальних мережах, проте присутня там лише формально. Під час обговорення «гарячих» тем, адміністрація робить вигляд, що її в інтернеті немає, і про те, що там відбувається обговорення вона не має жодного уявлення. Імітація реагування покликає до життя імітацію практичних справ. Форма перетворена отримує чергову «перемогу».

- Формальні органи студентського самоврядування. У нинішньому своєму вигляді вони не потрібні. Більше того, вони шкідливі. Замість того, щоб бути оплотом боротьби за права студентів, органи студентського самоврядування найчастіше є «фабриками» з виробництва та відтворення маленьких бюрократів в поганому сенсі цього слова. Але ключова шкода їх навіть не від цілковитої їх непотрібності, але від того, що молоді люди, які щиро бажають робити щось хороше для ВНЗ, потрапляючи до них, перетворюються в таких же «личинок» бюрократів. Тобто в чистому вигляді – перетворена форма.

Адекватний шлях: адміністрація перестає робити вигляд, що формальні органи студентського самоврядування є повноважними представниками студентів і комунікує безпосередньо.

- Позанавчальний час.

Адекватний шлях: адміністрацію цікавить, чим зайнятий студент після пар. Більше того, адміністрація створює умови, щоб студент після пар був в університеті, займався творенням. Не пив, але

розвивався. Розвиток мережі відкритих просторів (ревіталізація звичайних бібліотек, аудиторій) з цілодобовим доступом, де студент слухає ті відкриті лекції, які хоче, а не ті, на які «зігнали», читає, сидить в інтернеті, робить що завгодно, але не залишаються без діла.

– Університет як прозора платформа.

Адекватний шлях: адміністрація розуміє, що зовнішній аудит – найкращий спосіб подивитися на себе з боку та побачити свої слабкі сторони. Все, що можна не приховувати, потрібно не приховувати: бюджети, навчальні програми, нормативні документи і т.д. Адміністрація не затягує з поясненням логіки індексації стипендії, вона перша, хто зацікавлена у повній прозорості фінансів. Адміністрація робить все для автоматизації будь-яких організаційних процесів за допомогою кращих світових зразків, а не витрачає силу-силенну часу і сил на «винахід власного велосипеда». Адміністрація не декларує прозорість, але робить її основою своєї діяльності.

– Свобода слова.

Адекватний шлях: адміністрацію цікавить те, що про її роботу кажуть, навіть якщо це – неприємні речі. Адміністрація завжди відкрита до конструктивної критики та реагує на неї адекватно. Більше того, вона створює умови для існування і розвитку справді вільної студентської преси.

Неадекватний шлях: адміністрація закриває неугідні локальні медіа та цензурує будь-які джерела, до яких може дотягнутися. Тим самим, своїми руками створює умови для стихійного розвитку альтернативних інформаційних платформ, що в перспективі загрожує ще більшими репутаційними втратами для самої ж адміністрації.

Допоможе адекватна робота адміністрації за вказаними напрямками радикально змінити ситуацію на краще? Хочеться сподіватися, що так. Але ми впевнені у тому, що іншого вектора, крім «навчальні заклади взагалі повинні стати свого роду повноважним представництвом майбутнього в сьогоднішньому, і в науково-технічному відношенні, і в організації громадських (колективістських) відносин працівників» [3] у нормального університету немає, якщо він не хоче закінчити погано.

Адже нормальний університет – це завжди незрівнянно більше, ніж місце для надання/отримання освітніх послуг. В ідеалі – це полюс сили, здатний генерувати науково-добротну візію для суспільства, а в разі необхідності здатний стати точкою регенерації, відродження, а, в перспективі – зростання регіону, країни. У нашому випадку – місцем початку регенерації соціуму, який вже тривалий час перебуває в системній кризі.

Існує і зворотна залежність, адже університет сам в мініатюрі: регіон, країна, з усіма характерними об'єктивними та суб'єктивними проблемами.

І якщо з першими (несприятлива зовнішньополітична обстановка, деградує економика, перманентний бюджетний дефіцит і т.д.) силами ВНЗ складно щось вдіяти, то суб'єктивні проблеми (надмірна бюрократизованість, застарілі навчальні програми, побутова невлаштованість, неефективне витрачання фінансових ресурсів тощо) можуть і повинні бути

подолані. Більше того, у процесі їх подолання, університет здатний повернути собі роль активного суб'єкта перетворення суспільства. Тобто фактично повернути собі себе. Про це – докладніше.

Досвід ряду провідних вишів України свідчить про те, що низова ініціатива з чогось виняткового й унікального ще кілька років тому, поступово перетворюється на природну форму вирішення будь-яких проблем в університетському середовищі. Головна цінність низової ініціативи, крім безпосереднього вирішення окремої проблеми – здатність стати передумовою для формування та подальшого розвитку локальної спільноти в університеті.

Під локальною спільнотою пропонуємо, слідом за дослідником Р. В. Петуховим [4], розуміти стійку спільність людей зі сформованими та перманентно розвиваючимися соціальними зв'язками, обумовленими спільною територією проживання і зацікавленістю в її розвитку. Це – базові, вихідні, протє: аж ніяк не вичерпні ознаки.

Почнемо з останньої риси. Зацікавленість у розвитку, мабуть, ключова характеристика локальної спільноти. Діяльне відношення до університету, бажання змінювати його на краще, є сутнісним маркером, що відрізняє людей, які просто одержують (надають) освітні послуги, від членів локальної (у нашому випадку – університетської) спільноти.

Наступна характеристика локальної спільноти: сформовані соціальні зв'язки. Або, в термінології М. О. Ліфшиця, ще більш виразно: «близькодія» [5]. На перший погляд, будь-який університет є спільнотою зі сформованими та досить стійкими соціальними зв'язками, що називається, за визначенням. Але це не так. Вилаштовування соціальних зв'язків є процес. У випадку університетської локальної спільноти – процес перманентний і циклічний. Зі своїми проміжними результатами, зрозуміло. Найбільш активними учасниками цього процесу, – що цілком природно, – є студенти. Спочатку вони просто приходять отримувати освітні послуги, але поступово діяльно включаються самостійно (і настільки ж діяльно залучаються вже сформованим співтовариством) у життя університету, заражаючи своєю енергією змін і старших людей. Важливим інструментом для трансляції досвіду та включення новачків у локальну спільноту університету є соціальні мережі. Причому саме ті, де зосереджена найбільша кількість студентів вишу.

І третя характеристика локальної спільноти: територія. Наявність території, яка є базовою для групи людей – є те найважливіше, що відрізняє локальну спільноту від низової ініціативи (яка, варто визнати, часто носить безсистемний характер і найбільш ефективна в боротьбі «проти»). Локальна спільнота характеризується стійкістю. Стійкість, своєю чергою, пов'язана з територією безпосередньо. Осередками локальної спільноти можуть бути і «жива» лабораторія, і вільний студентський простір, і бібліотека – будь-яке місце, де є умови для спільної діяльності (творчості) по зміні університету на краще.

В ідеалі, вся територія кампусу повинна стати таким місцем. Тобто університет, по суті – це місце, де формується цілісна людина: універсальна унікальність, а не людина часткова. Це, що називається,

за визначенням: універсальність є своє-інше-себе унікальності.

Стійкість локальної спільноти також забезпечується цілком природним процесом заміни неефективних діячів (функціонерів) формальних структур (членів різноманітних органів студентського самоврядування, представників адміністрації, викладачів) вихідцями з низових ініціатив, які, вмючи передбачити, осмислювати та вирішувати проблему, знаходять можливість займатися цим не спорадично, але системно.

Ми переконані, що рух від низової ініціативи до локальних спільнот (не в одному лише університеті, скрізь) в яких близькодія (М. О. Ліфшиц) створює підстави спочатку для «розперетворення форм» (Г. С. Батішев), а далі через дійсне місцеве самоврядування як кореневу систему – до суспільного самоуправління, що існує у формі практичної всезагальності і є природний процес розвитку суспільства. Такий розвиток робить зайвим будь-які формальні та «професійні» структури управління і дає підстави вести мову про постдержавний етап розвитку суспільства, розвитку адекватного логіці історії, розвитку у векторі дійсного гуманізму.

Список використаних джерел

1. Ordinary people doing extraordinary things // <http://www.nbc12.com> URL: <http://www.nbc12.com/story/16400590/ordinary-people-doing-extraordinary-things>
2. Єгорченко І. Наука у «вакуумі» українських університетів // Освітня політика. – 2015. – 20.11.
3. Босенко В. О. Виховати вихователя. – К.: ВСР, 2004. – 352 с.
4. Петухов Р. В. Локальні спільноти і громадянський активізм // Моніторинг громадської думки. Економічні і соціальні зміни. – 2014. – №4 (122). – С.60–71.
5. Ліфшиц М. О. Збір. тв. в трьох томах. Том 3. – М.: «Образотворче мистецтво», 1988. – 230 с.

References

1. Ordinary people doing extraordinary things // <http://www.nbc12.com> URL: <http://www.nbc12.com/story/16400590/ordinary-people-doing-extraordinary-things>
2. Egorchenko I. Nauka u «vakuumi» ukrainyiskih universitetiv // Osvitnya politika. – 2015. – 20.11.
3. Bosenko V. O. Vihovati viovatelya. – K.: VSR, 2004. – 352 s.
4. Petuhov R. V. Lokalni spilnoti i gromadyanskiy aktivizm // Monitoring gromadskoyi dumki. Ekonomichni i sotsialni zmini. – 2014. – №4 (122). – S.60–71.
5. Lifshits M. O. Zibr. tv. v troh tomah. Tom 3. – M.: «Obrazotvorche mistetstvo», 1988. – 230 s.

Novikov G. B., lecturer in methodology of science and of international education, National pedagogical University named after M. P. Dragomanov (Ukraine, Kyiv), novikofff@gmail.com

From grassroots initiatives to the local community at the University

The above study of the characteristics of grassroots initiatives and local community in University. The grassroots initiative is seen as a prerequisite for the emergence of the local community. It is proved that the movement from grassroots initiatives to local community creates a basis for the development of local authority, and public self-government in the form of practical universality. This development in capacity makes unnecessary any formal and professional governance structure and gives reason to talk about post-state society.

Keywords: grassroots initiative, locally community, University, post-state society.

* * *

УДК 398.1

Silagiy I. M.,
Ph.D., Head of Department of Organization
and Monitoring of Educational Process,
Licensing and Accreditation, Ferenc Rákóczi II
Transcarpathian Hungarian Institute
(Ukraine, Beregove), gileya.org.ua@gmail.com

Marinets N. V.,
PhD, Associate Professor Department of Social
Sciences, Ferenc Rákóczi II Transcarpathian
Hungarian Institute (Ukraine, Beregove)

DEMOCRATIC EDUCATION TO PREPARE FUTURE PEDAGOGUES IN PEDAGOGICAL UNIVERSITIES

The article analyses the social need, problems and prospects of introduction of the course «Fundamentals of Democracy» in pedagogical universities and the peculiarities of teaching democracy to future teachers.

The purpose of this article is to analyse the «democratic education» of future pedagogues in conditions of democratisation of social relations and democratisation of education. In addition, apart from acquiring knowledge about modern democracy, its principles, ideals, values and practices, it studies the need for teaching democracy to students of pedagogical universities

Keywords: democratic education, pedagogue, pedagogical university, democratic values, civic competences, authoritarian «mentor», tolerance, humanism, process of socialisation, Internet space, volunteering.

(стаття друкується мовою оригіналу)

The ability of citizens to rational decision-making and in general, to life as well as their participation in politics in a democracy is not formed spontaneously, but is acquired in the process of systematic assimilation of relevant knowledge and experience.

Democratic political education is based on the recognition of basic human values, especially freedom and dignity of every individual, their natural and inalienable rights. It helps the individual to adequately assess the relevant social system, understand their role and place in the state, as well as their rights and duties. Its main goal is to teach a person to adequately interpret the complex and contradictory world, represent and protect their interests, while respecting the interests and rights of others and collectively solve general problems.

Democratic, civic education as one of the foundations of civil society, along with giving citizens knowledge, competence, principles of tolerant existence and skills necessary for life in a democratically developed society, is able to provide substantial opposition to political destabilisation, confrontation and spreading due to the latter, of extremism thus securing the existence of the nation in a globalizing world [1, p. 14].

Of particular importance is the democratic political education in preparing future teachers who need not only to master the ability to live a full life in a democracy, but also reproduce this ability in relation to their pupils and students, creating conditions for the formation of a citizen for whom democratic society is a center for disclosing creative opportunities as well as meeting personal and social needs. Therefore, the research on «democratic education» of future teachers has become especially important in terms of democratisation of social relations and education, as well as a prerequisite and also an adequate response to the process of democratisation of society. «Democratic education» in a pedagogical university may be implemented by various complementary means like, introduction of special courses through democratisation of the content of general and specialised courses as well as by extracurricular

work. In addition, it may be fostered by democratisation of governance of pedagogical universities, through university autonomy, introduction of state and public management mechanisms of governance by involving NGOs, establishment of supervisory boards, and development of student governments, etc.

Not reducing the role of all these means of «democratic education» that can be implemented by pedagogical universities, the present research will focus in more detail, on the potential of special courses. Specifically, we shall consider social needs, problems and prospects of introduction of the course «Fundamentals of Democracy» in pedagogical universities.

First, we shall note that a social need in the course that would deliberately cultivate and spread knowledge about democracy, democratic practices and lifestyles in students of pedagogical universities is being felt from the very beginning of establishment of democracy in our country, and also derives from the recognition that there is no alternative to the democratic way of further development of the Ukrainian society.

According to the teachers and students who participated in the pilot project, the course «Fundamentals of Democracy» is necessary and complete. «Being created at the intersection of established disciplines such as politology, social philosophy, sociology and cultural studies, the course «Fundamentals of Democracy» creates and recreates an atmosphere of democratic findings that permeate the educational process in the vertical and horizontal dimensions, thus forming a democratic worldview of both students and those who teach it» [2, p. 11].

Concerning its content, the course «Fundamentals of Democracy» as a basis for civic education and in addition to understanding of modern democracy, its concepts, types and manifestations, ideals, principles and values, democratic institutions, democratisation etc, includes legal and economic knowledge and also information on the functioning of public authorities. Besides it provides knowledge of principles of person and citizen with regard to the authorities in particular, tolerance, pluralism, patriotism, criticism, and teaching such essential components of civic life as human rights, constitution, elections, expression of popular will that is able to shape the worldview of free, responsible, demanding, and self-critical individuals [3, p. 14].

The main objectives of the discipline «Fundamentals of Democracy» are to form a system of knowledge about democracy and its role in modern society, motivation to master the basic democratic values and principles as well as their use in practice. Furthermore, it aims to promote mastering democratic principles of life and acquiring practical skills to analyse materials of various resources and mass media; drawing impartial and reliable conclusions, forming own opinions, discussing and defending it; participation in decision-making, arising responsibility for their implementation and being engaged in practical activities as well as using mechanisms for human rights protection.

The adoption of the new Law «On Education» from July 1, 2014 resulted in the lack of listed disciplines of which a block of mandatory courses was formed (prior to the adoption of the Law there were 16 such disciplines). Reform of higher education no longer provides for the

respective roles of the Ministry and since then compiling a list of mandatory disciplines has been the prerogative of the higher educational establishment as it is with the right of students to choose university, its programmes and certain disciplines within the programme. The reason for it is the refusal to use complex humanities disciplines in universities as a means of ideological influence on students.

The question of reduction or increase in socio-humanitarian training, introduction or removal of certain disciplines is given at the mercy of the universities. Such an approach makes pedagogical universities largely responsible for the future of Ukraine, which is known largely to depend on teachers, because teachers are assigned to high and difficult mission of spiritual renewal and education of future generations, and also development of a tolerant society in Ukraine. Those whose professional activities will focus on the formation of the younger individuals' cognitive and behavioral norms that include the ability to think, analyse, ask questions, draw conclusions, participate in public life, as well as the ability to be oriented in and adapt to new social conditions, protect their interests, respect the interests and rights of others, etc., should be prepared properly.

Hence the course «Fundamentals of Democracy» is an important part of future teacher training to implement civic education, both directly and through interdisciplinary relationships. However, the issue about the introduction of the course shall be decided by individual universities.

Thus, the introduction of the course «Fundamentals of Democracy» is an important factor in educational influence on young people, filling with content the democratic norms and values that are being formed in their spiritual world under the influence of the real processes of democratisation. Of particular importance this course is for students of pedagogical universities, who – in the future – themselves have to perform the task of civic education and education of future generations. The latter requires that the basis of civic culture for future teachers must include high moral virtues, patriotism and awareness of duty and responsibility towards society and the homeland.

The first steps toward the realisation of the project «Education for Democratic Citizenship» took place only in 2009, when three manuals for teachers, headmasters, and teachers of postgraduate teacher education were translated and published in Ukraine.

In particular, it is the textbook «We Live in a Democracy. Lesson Plans on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education for Secondary Comprehensive Schools» which was developed by Council of Europe experts as a tool for teachers who teach different subjects and work in civic education. The material in this textbook is presented in an easy, accessible way that allows its use when teaching a special course as well as teaching particular modules and themes in different disciplines [4, p. 212].

The textbook «Democratic Governance in Schools» provides educators – headmasters, head teachers and teachers – with guidance, resources and tools due to which it is possible to create a democratic school. The authors of the textbook – headmasters of schools from Sweden and the UK – offer a set of techniques for self-analysis and evaluation of different aspects of school activities, as well as suggest an algorithm of changes in key areas of school life, provide examples of successful experience and dispel

established myths about the loss of power during democratic governance [5, p. 100].

The textbook «Education for Democratic Citizenship» is addressed to teachers of the system of postgraduate education to train teachers to live and work in a democratic society. The materials of the textbook present new effective forms and methods of teacher training, as well as qualification requirements for their professional competence with respect to teachers teaching democracy [6, p. 92].

The pilot project of the Council of Europe, Ukraine and Switzerland «Promoting Education Development for Democracy in Ukraine and Switzerland» providing for a trilateral dialogue on education for democratic citizenship and human rights education and also its role in Ukraine and Switzerland is also worth noting. In years 2011–2012 based on the Draft, the Council of Europe, the Ministry of Education, Youth and Sports, the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine and the centre for International Projects in Education IPE (Switzerland) launched a Swiss–Ukrainian pilot initiative to raise awareness of the Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education (Recommendation CM/Rec (2010)7), which was adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 11 May 2010.

It should be noted that teaching democracy to students of pedagogical universities differs from the corresponding teaching at the rest of universities. Features of teaching democracy to students of pedagogical universities include gaining knowledge about modern democracy, its principles, ideals, values and practices. Besides, they provide for the formation of the future teachers' developed social, political and civic competence, a mature social position and tolerance. It also develops the students' necessary technological skills on selection and design of teaching methods, conducting lessons, extracurricular and after-school activities in the context of the objectives of civic education as the components of the overall process of socialization, which results in the involvement of a particular individual in society. For helping the younger generation to become active citizens, involves much more than providing them with factual information about the Constitution or the judicial system of their country. Teachers should provide practical and conceptual knowledge, facilitate the formation of a number of skills and abilities, and also promote mastering certain attitudes and values. Therefore, democracy training of future teachers, in our belief, is an important component of the formation of their professional competences in terms of humanisation of education.

Teaching democracy in terms of pedagogical university is impossible without the introduction of democratic principles into the educational process and teaching practice. These principles, according to L. Kondrashova are:

- providing educational process with personal direction, creating conditions for personal growth, the emergence of subjectivity of each pupil (student);
- creation of individual educational trajectories, integration of standard plans and programmes along with individual programmes of personal development;
- transition of pupils (students) from the position of objects of educational aspirations of teachers into the position of subjects of their own education;

– formation of responsibility of the members of the educational process for their own results and educational achievements;

– increase of participation of students in planning and organisation of the educational process, structuring its content, the choice of forms, methods, means, and the degree of responsibility for its results;

– harmonisation of the intellectual and emotional factors of the educational process that is the basis for its humanisation and democratisation, reduction of psychological trauma of teaching situations and improving the efficiency of educational activity of the individual;

– creation of an atmosphere of freedom of choice according to the possibilities and abilities of the individual and situations of success for each participant in the educational process [7, p. 14–15].

The introduction of the outlined democratic principles into the organisation of the educational process is aimed not only at its democratisation, but also at realisation of the social demand for teacher training who are able to teach and educate the generation of the era of globalisation and information revolution. It also aims to prepare the future creators of new life in Ukraine with developed national consciousness, political culture, spiritual and ethical features; individual culture as well as culture of interethnic relations and planetary consciousness. To ensure such a massive social order the future teacher must not only acquire knowledge, methods and techniques of educational work, but he himself must be a honorable citizen of the state with clearly defined moral priorities. Hence, the problem of developed civic competence formation and strong social position of future teachers that can play an active role in the preservation and multiplication of social values arises.

Civic competence is usually seen as a set of educational elements, consisting of a system of knowledge, skills, experiences, and emotional values, personality beliefs that help people understand their place in society, his duty and responsibility to compatriots, motherland and state. Being an integrated quality of personality, civic competence of a teacher includes social, ethical, professional features, strong-volitional and intellectual qualities, experience of educational activities, civic competences needed to achieve socially significant goals and positive results. In the content of civic competence of future teachers the following components are distinguished:

– cognitive (knowledge and norms making up the civic content and determining readiness for civic education, education and self-education in professional activity);

– operational and procedural (professional knowledge, skills and abilities, that define the functional readiness for civic education and training, and practical realisation of civic position, civic competences);

– value and motivational (motivation, mental attitudes, value perceptions that interiorise ideological perception of values and norms of civic culture; determine the orientation of the individual, internal incentive factors in civic education and self-education) [8, p. 33].

Teaching democracy to students of pedagogical universities is also achieved through mastering teaching techniques, formation of technological skills in choosing and designing teaching methods, conducting lessons, extracurricular and after-school activities, especially in the context of the objectives of civic education. Active

interaction of the subjects of training (teachers and students), a wide use of problem-searching, gaming and creative teaching methods, not only increases the level of intellectual autonomy of students and contributes to their pedagogical thinking, but also strengthens the social position of future teachers by making them reliable leaders of civic education and upbringing of the younger generation.

This approach allows transforming the concept of teacher training from the authoritarian «mentor» to the organiser of different kinds of activities for the development of real «experience» of students, being counselor and assistant. This approach is fully consistent with the model of teacher training developed by D. Dewey, who proceeded from the fact that teachers should work in schools where «imposition from above is opposed to self-expression and personal development; free activity – to restriction of discipline; learning through experience – to studying from books; mastering skills and abilities for achieving vital objectives – to multiple repetitions; training for more or less distant future – to maximum use of current possibilities; dynamics of a changing world – to static targets and materials» [9, p. 328–329].

The authors of the textbook «Education for Democratic Citizenship» indicate the following forms of education that future teachers should acquire at a sufficient degree and be able to use them in practice in different circumstances:

- inductive training, which means providing the audience with specific situation tasks and making generalisations on this basis (instead of teaching methods that start with specific concepts);
- active learning – learning by doing (and not only through lectures);
- relevant training, in which educational activities are focused on real life events of the school, college or the outside world;
- cooperation that is encouraging group work and collaborative learning;
- interactive training – learning through discussions and debates;
- critical training, aiming at developing the students' independent thinking and their ability for debates;
- participation – providing students with opportunities to contribute to their own learning, for example through the development of discussion topics, research, self-evaluation of ones knowledge and knowledge of colleagues [6, p. 28].

Usually special attention in this context is drawn to the interactive methods that require active students' participation in the mastery of training material and constant, active, positive interaction of all participants in the educational process.

In addition, features of democratic education to students of pedagogical universities who in the future will be educators of the youth in the spirit of humanism and social tolerance, include consistent tolerance development as the basis of modern pedagogical communication of teachers and pupils, teachers and students. Naturally, the way to tolerance in today's students who are to become tomorrow's teachers must be conceived during pedagogical training in higher educational institution. In order to change others, we have to change first of all, ourselves. If a teacher has a high level of tolerance, than he is confident, open-minded, non-legislative, and friendly in attitude to the students and acts as their mentor, and in relation to colleagues – as their adviser.

The teaching model of tolerance development is achieved primarily through understanding of the subjects of the educational process. Consequently, it can be identified as a hermeneutic approach to the formation of communicative tolerance of future teachers, through which an opportunity is given to appeal to the sympathetic, compassionate understanding on the basis of mutual understanding, cooperative and conventional principles.

In the formation of tolerance among students of higher pedagogical educational institutions, in accordance with the teacher training model developed by M. I. Yakibchuk, the following training and educational stages can be highlighted: informational and persuading, analytical and interiorising, experimental and practical, and also structurally multiplier. The informational and persuading stage includes forwarding information on communicative tolerance of the individual and persuading students that communicative tolerance is not only a human value but also an inherent part of their future professional activity. It is the use of the system of pedagogical initiation and «emotional infection» to encourage the students' communicative tolerance development in teaching humanities disciplines. The analytical and interiorising phase covers analytical activities of students during the classroom and extracurricular activities concerning internalisation of the principles of tolerant communication, i.e. the formation of internal structures of the human psyche by accepting cultural norms of social activities. The experimental and practical step envisages improving the skills and abilities of tolerant interaction between students based on solution of communicatively rich teaching situations, problematic tasks and doing exercises in the process of teaching. The structurally multiplier stage aims to intensify regulatory expressions of tolerance in educational and professional interactions by «multiplying» (multiplication) the ideas of tolerance and tolerant relations [10, p. 249].

Therefore, education for democracy students of pedagogical universities occurs in the context of establishing their civil and general professional competence, mature social position and developing tolerance.

Thus democratic values of students of pedagogical universities and their possible linking beyond educational means, deserve special attention.

Democratic values are the personification of the importance of democracy as a philosophical ideal, its appeal for most people, the reason for which democracy is worth defending and due to which it is an element of political consciousness of millions of people gaining new fans worldwide. And finally, the participants of the above-mentioned project «Democratic Education» and the authors of the textbook «Fundamentals of Democracy», which was prepared in its framework, indicate the following values that should be extended and developed under conditions of democracy:

- citizenship and civic attitude – which anticipate developed social consciousness and individual self-esteem, the ability of humans to realise their own interests and defend them in the interests of the whole society;
- competence and responsibility which are oriented toward civic vigilance and awareness, understanding that «consumer» attitude to the achievements of democracy could lead to its loss;
- freedom (negative – as liberation from dependence oppression; positive – both political and cultural conditions

for the development of personal skills and realisation of aspirations);

- constitution and constitutionalism – as the final guidelines, principles of social coexistence of people in a democratic community; – freedom of conscience, freedom of speech;

- human dignity – the cultivation of which makes a civilised society, exalts man, that is why it should be largely directed by civic education;

- moral autonomy – the right to a free and fair self-determination;

- privacy;

- civic association – which focuses humans on sustainable and conscious interest in social life, in solidarity, trust, mutual support, and willingness to act to protect social interests;

- social order, based not on the denial or prohibition of conflicts but their managing by procedures, guidelines, awareness and experiences [3, p. 38–50].

Contemporary college students are in its majority advocates of democratic reforms, and therefore – democratic values as such. However their formation is controversial because of the heterogeneity of the student audience, among which there is a certain proportion of students who are far from democratic values. They are infected by extreme socialist or nationalist phraseology and influenced by the social environment in which the political growth of the students occur. Traditionally the following factors of democratic values of students are distinguished:

- a) factors of social and political environment (macro-environment);

- b) the impact of the close environment (micro-environment – family, peer groups);

- c) the influence of the media (including the Internet technology) and culture;

- d) the factor of education, training and democratic self-education of the individual.

The most influential among them, according to S. V. Kostyukov, is the factor of social environment. Introducing through lifestyles democratic values into the internal structure of the individual, the society almost «binds» the individual to itself, fixes in his mind the constant focus on socially significant goals and means of actions and creates the existence of isomorphic system «society – personality» in which the person appears to be an appropriate subsystem [8, p. 8–9].

Lifestyle as a factor of achieving democratic values of young people is versatile in its structure, has a «macro» – and «micro» levels. Gradually mediating deep, universal, necessary links and relations to such that are limited by only a narrow area of communication of student youth, lifestyle contributes to the transformation of society's democratic values to the internal quality traits inherent in the young generation. Selection and comprehension of the democratic values of society are due to their personal significance, that is, whether they are valuable for the personality and to which extent they contribute to the fulfillment of his goals. With this in mind, from the same democratic values college students always choose only those that are considered by them as necessary (necessary, helpful or pleasant) objects, purposes and means of satisfying their own needs. After going through this experience, having the practical experience and confirming their need, feasibility and

usefulness of such values are fixed as valuable orientations of the young. However, the practice is not only validation criteria of democratic values, but also the agent of their continuous reassessment, updating and changing the whole system of value orientations of students. Transformation of the Ukrainian society has called for significant complication and differentiations in social life, and therefore to the individualisation of needs, interests and values of students. This greatly complicates their social integration.

Recently, along with traditional mass media a major impact on the consciousness of young people has been made by the Internet space. Over the years this communication channel has become available to almost everyone. At the present stage of development it is possible to talk about the formation of the Internet subculture. Like any subculture, the Internet is combining large groups of populations, forms of interests and forms of communication, and encourages the development of interpersonal relationships.

Internet space has a tremendous opportunity to spread democratic values, since it provides unprecedented access to information, empowers democratic communication.

It seems appropriate in pedagogical universities to familiarise students with an important aspect of teacher activity – volunteering – the essence of which is to create an organised system where anyone can become an active member of his community. For this purpose various kinds of voluntary actions are held by voluntary aid agencies, teams and clubs, to which students are volunteering for activities that benefit others and society as a whole.

An important role is played by self education that covers all aspects of the relation of the individual to the world. In the process of self education democratic values of students are seen in their relations to others, to themselves. Education, self-education, friendship, love, relationship to parents, teachers – everything is influenced by this process. Democratic values are «refracted» and reflected through duty, justice, responsibility, and tolerance.

In general the specificity of democratic education of students of pedagogical universities in modern Ukraine is that it should be directed not only on the reproduction of democratic values in the society, but also on the formation of a new system of social values in terms of humanisation of education. For political modernisation must cultivate democratic values, spread relevant procedures, new rules of lifestyle and behavior in non-democratic reality.

In summary, we note that democratic education is a key component of future teacher training. They should not only master the ability to live a full life in democracy, but also reproduce this ability with respect to future students and pupils, creating conditions for the formation of the citizen, for whom democratic society is the centre for the disclosure of creative possibilities, meeting personal and social needs. Despite the high appreciation of the course «Fundamentals of Democracy», this course has not become compulsory in national universities. Moreover, following the higher education reform in 2014 the issue of mandatory courses was taken off the agenda. Since then, democratic education of future teachers by means of the course «Fundamentals of Democracy», as well as other issues of training, has become the area of responsibility of the pedagogical universities.

Features of teaching democracy to students of pedagogical universities, in addition to gaining knowledge about modern democracy, its principles, ideals, values and

practices include providing for the formation of developed civic competence and mature social position, deliberate tolerance development, and fostering in students the necessary technological skills in selecting and designing teaching methods, conducting lessons, extracurricular and after-school classes in the context of the objectives of civic education as components of the overall process of socialisation, which results in the involvement of a particular individual to society.

Particularly noteworthy are the democratic values of students of pedagogical universities which are being asserted not only on content, organisational, functional, communicative levels of the educational process, but also through macro factors (society influence and political processes) and micro factors (family and peer influence), mass media (including the Internet technology) and culture, self education, and extra-curricular activities of the university, including trade union and free time activities of students, participation in student government and academic circles, volunteering and many more.

List of Literature

1. Kostyukov S. V. Formation of democratic values of students in the transformation period: Автореф. дис. к. ф. н. – 09.00.10 – філософія освіти / Сергій Володимирович; Інститут вищої освіти Академії педагогічних наук України, Київ, 2004. – 19 с.
2. Andrushchenko V. Democratic education of young people and students: problems of theory and practice / В. Андрущенко // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: Матеріали II міжнародної наукової конференції (Одеса, 24–26 Травня 2002 р.) / Укладач Л. Марголіна; Канад.–укр. проєкт «Демократична освіта», М–во освіти і науки України, Ін–т вищої освіти АПН України, Одеська національна юридична академія. – К.: Ай Бі, 2003. – С.11–12.
3. Fundamentals of democracy: A textbook for students of higher education establishments / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодій; М–во освіти і науки України, Ін–т вищої освіти АПН України, Укр.–канад. проєкт «Демократична освіта». – К.: вид–во «Ай–Бі», 2002. – 684 с.
4. We live in democracy: lesson plans on «Education for democratic citizenship» and «Education on human rights» for comprehensive education establishments / [Р. Голуб, Т. Хаддлестон, П. Крапф та ін.]; пер. з англ., наук. редагування та адапт. О. В. Овчарук; заг. ред.: Р. Голлоб, П. Крапф; заг. ред. укр. версії: Н. Г. Протасова. – К.: НАДУ, 2009. – 212 с.
5. Bekman E. Democratic governance in schools: [посібник] / [Е. Бекман, Б. Траффорд]; пер. з англ. та адапт. Л. І. Парашенко; заг. ред. укр. версії: Н. Г. Протасова. – К.: НАДУ, 2009. – 100 с. – (Навчатися і жити в демократії).
6. Education for Democratic Citizenship: a textbook for preparing teachers on «Education for democratic citizenship» and «Education on human rights» for comprehensive education establishments (вдосконалена версія – вересень 2007) / [Р. Голлоб, Е. Хаддлестон, П. Крапф та ін.]; пер. з англ. та адапт. Л. М. Ващенко; за ред. Е. Хаддлестона; заг. ред. укр. версії: Н. Г. Протасова. – К.: НАДУ, 2009. – 92 с. – (Навчання і життя в демократії).
7. Kondrashova L. Emotional factor in preparing future pedagogues to their professional activities. Емоційна домінанта підготовки майбутніх педагогів до професійної діяльності / Лідія Кондрашова // Рідна школа. – 2010. – №7–8 (липень–серпень). – С.14–19.
8. Kravtsov V. Theoretical basis for the formation of civil competence of social teachers of the future / В. Кравцов, Т. Кравцова // Наукові записки Кіровоградського педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія: Педагогічні науки. – 2012. – Вип.103. – С.27–35.
9. Dyui D. Democracy and education / Д. Дьюї: Пер. с англ. – М.: Педагогика Пресс, 2000. – 384 с.
10. Yakibchuk M. I. Teaching model of forming tolerance among students of higher education institutions / М. І. Якібчук // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Педагогічні науки. – 2012. – №1. – С.249–254.

References

1. Kostyukov S. V. Formation of democratic values of students in the transformation period: Avtoref. dys. k. f. n. – 09.00.10 – filosofija osvity / Sergij Volodymyrovych; Instytut vyshhoi' osvity Akademii' pedagogichnyh nauk Ukrai'ny, Kyi'v, 2004. – 19 s.
2. Andrushchenko V. Democratic education of young people and students: problems of theory and practice / V. Andrushhenko // Rozvytok demokratii' ta demokratychna osvita v Ukrai'ni: Materialy II mizhnarodnoi' naukovoï konferencii' (Odesa, 24–26 Travnja 2002 r.) / Ukladach L. Marrolina; Kanad.–ukr. proekt «Demokratychna osvita», M–vo osvity i nauky Ukrai'ny, In–t vyshhoi' osvity APN Ukrai'ny, Odes'ka nacional'na jurydychna akademija. – K.: Aj Bi, 2003. – S.11–12.
3. Fundamentals of democracy: A textbook for students of higher education establishments / Avt. kolektyv: M. Bessonova, O. Birjukov, S. Bondaruk ta in.; Za zag. red. A. Kolodij; M–vo osvity i nauky Ukrai'ny, In–t vyshhoi' osvity APN Ukrai'ny, Ukr.–kanad. proekt «Demokratychna osvita». – K.: vyd–vo «Aj–Bi», 2002. – 684 s.
4. We live in democracy: lesson plans on «Education for democratic citizenship» and «Education on human rights» for comprehensive education establishments / [R. Golub, T. Haddleston, P. Krapf ta in.]; per. z angl., nauk. redaguвання ta adapt. O. V. Ovcharuk; zag. red.: R. Gollob, P. Krapf; zag. red. ukr. versii': N. G. Protasova. – K.: NADU, 2009. – 212 s.
5. Bekman E. Democratic governance in schools: [posibnyk] / [E. Bekman, B. Trafford]; per. z angl. ta adapt. L. I. Parashhenko; zag. red. ukr. versii': N. G. Protasova. – K.: NADU, 2009. – 100 s. – (Navchatysja i zhytja v demokratii').
6. Education for Democratic Citizenship: a textbook for preparing teachers on «Education for democratic citizenship» and «Education on human rights» for comprehensive education establishments (vdoskonalena versija – veresen' 2007) / [R. Gollob, E. Haddleston, P. Krapf ta in.]; per. z angl. ta adapt. L. M. Vashhenko; za red. E. Haddlestona; zag. red. ukr. versii': N. G. Protasova. – K.: NADU, 2009. – 92 s. – (Navchannja i zhyttja v demokratii').
7. Kondrashova L. Emotional factor in preparing future pedagogues to their professional activities. Emocijna dominanta pidgotovky majbutnih pedagogiv do profesijnoi' dijal'nosti / Lidija Kondrashova // Ridna shkola. – 2010. – №7–8 (lypen'–serpen'). – S.14–19.
8. Kravtsov V. Theoretical basis for the formation of civil competence of social teachers of the future / V. Kravcov, T. Kravcova // Naukovi zapysky Kirovograds'kogo pedagogichnogo universytetu im. V. Vynnychenka. Serija: Pedagogichni nauky. – 2012. – Vyp.103. – S.27–35.
9. Dyui D. Democracy and education / D. D'jui: Per. s angl. – M.: Pedagogika Press, 2000. – 384 s.
10. Yakibchuk M. I. Teaching model of forming tolerance among students of higher education institutions / M. I. Jakibchuk // Visnyk Nacional'noi' akademii' Derzhavnoi' prykordonnoi' sluzhby Ukrai'ny. Pedagogichni nauky. – 2012. – №1. – S.249–254.

Силадій І. М., кандидат педагогічних наук, завідувачий відділом організації та моніторингу навчального процесу, ліцензування і акредитації, Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II (Україна, Берегове), gileya.org.ua@gmail.com

Маринець Н. В., кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних наук, Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II (Україна, Берегове)

Демократична освіта для підготовки майбутніх педагогів педвузів

Проаналізовано соціальну потребу, проблеми та перспективи введення курсу «Основи демократії» у педагогічних університетах і особливості навчання демократії майбутніх педагогів.

Метою даної статті є аналіз «демократичної освіти» майбутніх педагогів в умовах демократизації суспільних відносин та демократизації освіти. Особливості навчання демократії студентів педагогічних університетів окрім здобуття знань про сучасну демократію, її принципи, ідеали, цінності та практики.

Ключові слова: демократична освіта, педагог, педагогічний університет, демократичні цінності, громадянські компетенції, авторитарний «ментор», толерантність, гуманізм, процес соціалізації, інтернет–простір, волонтерство.

* * *

Севрук І. І.,
кандидат філософських наук, доцент, доцент
кафедри соціальних та правових дисциплін,
Національна академія Національної гвардії України
(Україна, Харків), sevruc-irina@rambler.ru

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «ГАБІТУС» ТА ЗАВДАННЯ СОЦІАЛЬНОГО СТРУКТУРУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ОФІЦЕРА

Проведено аналіз методологічного значення поняття «габітус» для практики соціального управління процесом структурування особистості офіцера. Розкрито інтерпретацію конструкта «габітус» у сучасній філософській традиції, простежено взаємодію суб'єктивного (враження) та об'єктивного (приналежність до певної соціальної групи, життєва позиція тощо), особливості прояву габітуальної поведінки.

Особлива увага надається методологічному значенню інтерпретації габітусу у соціології фігурації Н. Еліаса, який розуміє габітус в першу чергу як результат соціального структурування особистості. Показано, що за сучасних умов реформування української армії особливу роль у практиках соціального структурування особистості, серед яких особливе місце посідають практики освіти та виховання, набувають ті, що спрямовані на формування балансу професійних, соціальних, громадянських компонентів. Має сформуватися габітус офіцера як військовослужбовця–громадянина, в системі цінностей, життєвих установках, моделях поведінки та зовнішнім вигляді якого закріплені ідеї патріотизму, верховенства права та законності.

Ключові слова: габітус, габітуальна поведінка, соціальне структурування особистості офіцера, практики соціального структурування особистості, виховання, освіта.

Події останніх років на теренах України внесли суттєві зміни у соціальне становище та соціальне самопочуття як окремих військовослужбовців, так і в цілому, Збройних Сил та Національної гвардії України. Суспільство усвідомило значущість даних структур у суспільному житті, у забезпеченні миру та законності на теренах країни, суверенітету держави.

Поступово змінюється ставлення громадян до військових, уявлення про реалії військової служби, значимість військової справи. Але й досі сприйняття військових громадянством України коливається від довіри до недовіри, взаємодії груп населення з армією під час проведення бойових операцій можуть вибудовуватися у площині співробітництва або, навпаки, протидії та конфліктності.

Сучасність, з її соціетальними трансформаціями суспільного буття, вимагає усвідомити та врахувати як науковцями, так і військовими керівниками різних рівнів значимість ставлення суспільства до армії, значимість того образу військовика, що фігурує у суспільній свідомості, та артикулюється у поняттях «захисник» або «каратель». Саме цей образ, це сприйняття спонукає громадян відповідним чином вибудовувати взаємодії з армією.

Методологічно значущими в такому контексті стають поняття «габітус», «габітуальна поведінка», які достатньо широко використовуються у сучасному філософському дискурсі, але є маловідомими серед вітчизняних військових теоретиків та практиків.

Аналіз наукових джерел довів: найбільш ґрунтовні концепції «габітусу», «габітуальної поведінки» було розроблено найавторитетнішими представниками західної теоретичної соціології П'єром Бурдіо та Норбертом Еліасом, завдяки їх діяльності ці конструкти увійшли у дискурс західної соціально-філософської та соціологічної науки. Серед розробників проблеми Н. А. Шматко, І. Л. Сизова, А. В. Єрмілова. Габітус в контексті комунікативної діяльності досліджує Г. Б. Гутнер.

Найбільш вагомі дослідження формування професійної армії, військового професіоналізму були проведені такими західними теоретиками, як С. Хантінгтон, М. Яновітц, Ч. Москос, Дж. Р. Мерфі, З. Бредфорт, Е. Грінвуд, Г. Райс та інші. Проблеми військово-громадянських стосунків аналізувались у працях С. Хантінгтона, М. Яновітца, Х. Мура, Дж. Геллоуея, С. Саркісяна, Ч. Москоса, У. Хаузера, Дж. Елліса, У. Метьюса, Н. Фошна, Дж. Елфстрома та ін. Теоретичний розгляд різних аспектів військово-професійної підготовки, філософсько-освітню концептуалізацію формування особистості військовослужбовця було здійснено у працях вітчизняних фахівців О. Дзьобаня, П. Квіткіна, В. Мандрагелі, В. Коротюка, М. Требіна, Є. Мануйлова, Ю. Калагіна та ін.

Проблеми соціальної відповідальності постають як центрові у роботах як західних теоретиків: М. Гайдегера, Г. Йонаса, У. Бека, Н. Лумана, Г. Брехмана та ін., так і радянських вчених, у тому числі і воєнних: П. Бондаря, Л. Грядунової, Л. Зотова, О. Нечипорука, А. Оріховського, О. Плахотного, С. Серебрякова, В. Сперанського, М. Табунова, Ю. Чернавіна та ін.

В той же час дослідження габітусу, габітуальної поведінки військовослужбовця, практик соціального структурування особистості офіцера, спрямованих на формування певного габітусу офіцера, на теренах України практично не проводились.

Метою даної статті є дослідження понять «габітус», «габітуальна поведінка», «соціальне структурування особистості» в тому їх значенні, що надається П. Бурдіо та Н. Еліасом, виявлення методологічного значення даних конструктів для формування габітусу офіцера, який відповідає сучасним вимогам щодо військових професіоналів.

Само слово габітус походить від латинського *habitus* – зовнішність та означає зовнішній вигляд, звички, манери поведінки людини. Поняття «габітус» фіксує враження, яке людина з першого погляду справляє на інших. Це поняття, таким чином, відбиває і суб'єктивне враження, що залежить від особливостей того, хто спостерігає прояви габітуальної поведінки, і, безумовно, містить об'єктивну інформацію, що дозволяє судити про задатки та уподобання людини, її настанови та звички, її життєву позицію, приналежність до певної соціальної групи тощо.

У сучасному філософському та соціологічному дискурсі це поняття використовують для позначення інкорпорованої – вмонтованої у людське тіло, – зафіксованої у ньому історії та соціальності. П. Бурдіо та Н. Еліас вводять це поняття для позначення того факту, що під час процесу соціалізації людина набуває певних поведінкових навиків, які не будучи за власною природою біологічними, в той же час перетворюються на невіддільну від тілесності «натуру».

Бурдіо за допомогою поняття «габітус» намагається концептуалізувати особливості стилю поведінки людини, причому не індивідуально обумовлені, а соціально [1]. Це поняття фіксує діалектику загального і особливого, об'єктивних структур та засвоєних (суб'єктивних). Смысловим ядром габітусу Бурдіо називає диспозицію, яка мислиться полісемантично. Серед основних значень диспозиції: психологічні задатки та здібності щодо певної поведінки; це слово означає також конституцію,

упорядкування, структурування. Увесь цей комплекс структурних, антропологічних і психологічних смислів міститься у понятті габітусу.

Габітус проявляється не стільки у тому що людина робить, скільки у тому яким чином вона це робить: способи жестикуляції, статура, неусвідомлені тілесні реакції. Габітус охоплює способи відправлення природних потреб, сексуальної поведінки, він проявляється у типі одягу та характері зачіски. Габітус визначає правила та межі тих соціальних ігор, в яких бере участь індивід. Габітус – це переплетіння індивідуального та соціального, що проявляється у зовнішності людини.

Згідно Бурдіо габітус виступає у певних формах, які є результатом практик людини; індивіди виробляють форми свого габітусу, які є системами стійких диспозицій, «структурованими структурами», що діють саме як структуровані структури. Тому габітус є суб'єктивною (але не індивідуальною) системою структур ментального плану, яка виробляє спільну для всіх представників даної групи (класу) схему сприйняття, мислення, поведінки. Габітус відбиває єдність об'єктивного (колективні історично сформовані практики) та суб'єктивного (поведінка, дії, мислення, вчинки конкретного індивіда). Через габітус, згідно концепції Бурдіо, розкривається приналежність людини до певного класу, певної професії, певного етносу, певної статі [1].

В соціології фігурацій Н. Еліаса габітус розуміється як, насамперед, результат соціального структурування особистості. Габітус – це стандарт суспільної поведінки, мислення й відчуження, що виступає цілісною характеристикою індивіда. Еліас доводить – те, що ми вважаємо власною територією (територія власного «Я»), – насправді є результатом практики соціального структурування людини. Психологічні рівні особистості структуруються практиками навчання й виховання, які мають також характер нелінійного багатовимірного процесу. В той же час, за Еліасом, соціальне структурування особистості не є абсолютним, тотальним. Розвиток індивідів обумовлений не тільки соціальними обставинами, індивід постає як відносно автономний, такий, що знаходиться у напружених стосунках взаємозалежності один від одного [11].

Габітуальна поведінка розкривається через вчинки, поводження людини у той спосіб, що став наслідком соціального структурування особистості. Сучасна дослідницька проблема К. Шюес підкреслює: «Габітус – це наша тілесна пам'ять» [10, с. 4], що поєднує наш досвід з дією. Габітус фіксує той факт, що поряд з реальним тілом з'являється «тіло звички». В такому разі вагомим значення набуває питання: чим ми є в більшому ступені? Якщо «тілом звички» – то підкоряємось «анонімній силі» габітусу, стаємо типовим представником тієї чи іншої соціальної групи. Чим краще ми засвоюємо певну процедуру або повтор досвіду, чим більше ми знаємо про них, тем менш особистісним, більш відгородженим від нашого минулого життя стає наш досвід та й ми самі. Поняття «тіло звички» фіксує сферу звичних дій, досвіду. Вони утворюють можливість подальшого досвіду. Кожен досвід, кожна засвоєна практика габітуалізує тіло звичок. Людина починає діяти на автоматизмі відпрацьованих реакцій.

Достатньо показовими в цьому відношенні є зміни габітуальної поведінки людини, яка потрапила не просто на військову службу, а стала учасником бойових дій. Війна (у мирний час підготовка до неї) пронизує усі рівні людського «я»: свідомість, тілесність, поведінкові реакції, формуючи габітус військовослужбовця – специфічне утворення, яке на поведінковому рівні відтворює вмонтованість військової професії у людську особистість.

Специфічність габітусу військовослужбовця, особливості його формування дозволяє дослідити унікальна спадщина, залишена військовими теоретиками, безпосередніми учасниками бойових дій, що проводили науково-дослідну роботу у військах вже на початку ХХ століття.

Так, Р. Дрейлінг (полковник Генерального штабу у Першу Світову війну), автор праці «Воєнна психологія» (1935), узагальнюючи досвід бойових подій перших десятиліть ХХ століття, писав про суттєві зміни психіки та поведінкових реакцій бійця під впливом таких факторів війни та бою як постійна загроза життю (наявна чи очікувана), страх, перенесення чисельних злигоднів, втрата особистої свободи, примусовий характер діяльності [3].

Діяльність людини-бійця під час війни та бою має особливий характер, вона протікає за умов хронічної загрози. Загроза – з одного боку, – втрати власного здоров'я або життя, а з іншого, – «за умов не тільки безкарного знищення собі подібних, оскільки вони є ворогами, але й у прямій необхідності та заохочуваному бажанні робити це як в ім'я кінцевих цілей спільного благополуччя свого народу, так і з метою власного самозбереження в умовах озброєної боротьби» [3, с. 159–160], – змінює психіку людини.

Якщо пересічна людина, якій загрожує випадкова небезпека, обминаючи її або навіть абсолютно повністю ухиляючись від неї, не втрачає обличчя та користується як завжди загальною повагою, то боєць, що пішов з поля бою або відмовився йти у бій, піддається не тільки загальному презирству, але й притягується до сугубої відповідальності згідно карного закону.

Бойова дійсність – це боротьба за життя. У тваринному (та, навіть, рослинному) світі боротьба за існування є абсолютно природною, хоча й набуває досить жорстких форм, вона обумовлює, у значній мірі, життєву лінію поведінки тварин. Але, як зазначає Р. Дрейлінг, «боротьба за життя у тій формі, що її надає бойова дійсність», стає «визначальним фактором багатьох вчинків людини-бійця» [3, с. 160].

Ці фактори діють постійно та безперервно, «вони поступово змінюють характер реакції бійця на оточуючий світ, викликають нові реакції, утворюють ряд умовних рефлексів, словом, призводять ряд змін, які у кінцевому рахунку, надають картину зміненої психіки, притаманної бійцю по зрівнянню з пересічною людиною» [3, с. 160].

Отже пограничні ситуації, буття на межі життя і смерті формують габітус військовослужбовця як людини, професійним обов'язком якої є участь у збройних конфліктах, війна. Він втілює здатність людини миттєво реагувати на чисельні загрози: автоматизм тілесних реакцій, специфіка психічного апарату фіксують вимуштрованість і тіла, і психіки на самозбереження життя за екстремальних умов.

Специфічні ознаки габітусу військовослужбовця формує не тільки бій, а й повсякденність війни. У часи затишшя військовослужбовець – людина, яка зайнята побутом, працею від якої багато в чому залежатиме успіх у новому бою.

Серед найважливіших факторів, що формують психіку та поведінку бійця, Р. Дрейлінг називає «особливі умови воєнного побуту поза звичних суспільних та економічних стосунків». І справа не тільки в тому, що відсутні «звичні» економічні та суспільні стосунки. Труд військовослужбовця під час війни – це надзвичайно важкий фізичний труд. Р. Дрейлінг зауважує: «труд, що виконується, приміром, піхотинцем у повному озброєнні та обмундированні, перевищує за кількістю витраченої енергії найбільш важкі форми не тільки професійного, а й каторжного труда» [3, с. 160].

Війна – це труд, який виснажує людину і фізично (непомірне фізичне навантаження), і психічно (загроза життю, необхідність вбивати та ін.). Тому на фронті найбільше цінується сон. Учасник Першої світової війни полковник Г. Чемоданов зазначав: «Війна надала звички спати за будь-якого шуму, аж до грохоту найближчих батарей, і в той же час, навчила миттєво підхоплюватися від самого тихого безпосереднього звернення до себе» [8, с. 28]. Цю думку підтверджують учасники багатьох війн, в тому числі, і постсучасних.

Але фізичні навантаження не йдуть у порівняння з моральними та психологічними навантаженнями солдатської роботи. За даними військових психіатрів під час Другої Світової війни, приблизно чверть солдатів рвало від страху. Бойовий стрес уражав і уражає солдатів як в минулі часи, так і теперішні. Для зняття стресу на війні люди пили та п'ють у значних кількостях та не п'яніють. Перед боєм завжди солдату належав стакан «для хоробрості» та, головним чином, для того, щоб запобігти больового шоку при пораненні. І після бою солдат живив спиртне для психологічної розрядки. Подекуди у справу йшли і наркотичні речовини.

Наслідком впливу на свідомість людини реальності війни можуть бути і патологічні стани психіки бійця. За свідченням учасників бойових дій гострі враження або тривале перебування в умовах інтенсивної загрози так міцно деформують психіку деяких бійців, що їх психічна опірність не витримує, вони перетворюються на пацієнтів психіатричних лікарських закладів. Відсоток цей незначний, але з урахуванням чисельності збройних сил «абсолютно» уявляє собою достатню величину. Так, Р. Дрейлінг засвідчував, що за часи Російсько-японської війни 1904–1905 рр. через Харбінський психіатричний шпиталь пройшло біля 300 осіб, які не мали травматичних ушкоджень, але були психічно ненормальними [3, с. 161].

Аби приборкати страхи, подолати нестачі військових буднів, прийняти необхідність самому вбивати, людині необхідні не абиякі спонукальні мотиви. В армію, на війну йдуть як добровільно (патріотизм, бажання служити Батьківщині, можливість якісної освіти, кар'єрного зростання тощо), так і через примус (обов'язковий призов в армію, мобілізація населення під час війни).

Якщо людина потрапляє у лави збройних сил (на війну) примусово, то до названих тягот військової служби додається і нерозуміння та неприйняття

причин, за яких людині випадає усе це терпіти. В такому разі неминучими стають внутрішній конфлікт, неясне виконання військового обов'язку, ухиляння від служби, намагання уникнути загроз (до дезертирства), граничним проявом такого стану стає суїцид.

Зрозуміло, що питання мотивів багато в чому особисте. Система цінностей людини, її світогляд формуються протягом життя. В той же час, формування цінностей, світогляду завжди відбувається під впливом чисельних соціокультурних факторів. Отже, одним з принципово важливих завдань стає військово-патріотичне виховання, причому не тільки (і не стільки) в самій армії, скільки в цивільних структурах (родина, освітні заклади, ЗМІ, інтернет-простір тощо). Питання це за останні десятиліття багато в чому через руйнування радянської ідеології та системи військово-патріотичного виховання, багато в чому через брак коштів та нерозуміння важливості такої роботи було «відпущено на самоплив». Нехтування цим питанням призвело до граничної ситуації, коли молодь масово не бажає служити у Збройних Силах.

Особистість людини, що виконує роль бійця, формується ще у мирний час. Бойові дії лише виявляють найбільш рельєфно ті якості, що сформовані, а також достатньо швидко формують нові, необхідні. Формується габітус військовослужбовця, який з очевидністю вирізнятиме людину, що отримала військове загартування, від людини цивільної. Але настає час коли будь-який військовослужбовець залишає військову службу і має повертатися до звичайного, мирного життя. На цьому етапі перед військовиком постають нові проблеми та завдання. Необхідність вписатися у цивільний соціокультурний простір вимагатиме пристосування людини до мирного життя, значної корекції габітуальної поведінки.

Проблема гармонізації взаємодії українського суспільства та армії в якості першочергових висуває завдання професіоналізації армії, а це означає і вирішення проблем щодо змістовних компонентів військової професії, визначення складових військового професіоналізму, забезпечення зв'язку індивідуальної дії та колективної, персонального навику та соціальної практики, що втілюють поняття «габітус» та «габітуальна поведінка».

Очевидним є те, що на сьогодні практики структуривання особистості офіцера мають бути спрямованими на формування балансу професійних, соціальних, громадянських компонентів. В той же час більшість з опитувань, що проводились серед військовослужбовців Збройних Сил, продемонстрували той факт, що у свідомості військовослужбовців, їх установах домінує військово-професійна складова [4, с. 110–128]. Отже практики освіти та виховання мають особливу увагу приділяти формуванню громадянських, соціальних компонентів, які постають як складний комплекс відповідних цінностей, норм, компетентностей, поведінкових реакцій. Має сформуватися габітус офіцера як військовослужбовця-громадянина, в системі цінностей, життєвих установах, моделях поведінки та зовнішнім вигляді якого закріплені ідеї патріотизму, верховенства права та законності.

Вагомим змістовним компонентом структури особистості офіцера, в цілому військової професії, є

відповідальність. На думку і вітчизняних, і західних фахівців цей феномен породжується об'єктивною взаємодією людини з людиною у певних соціальних умовах. Відповідальність усвідомлюється як необхідне відношення, яке реалізується через свідому діяльність по виконанню взаємних вимог соціальних суб'єктів на основі їх загального інтересу, норм та принципів даної соціальної групи або суспільства у цілому.

Основними елементами структури відповідального ставлення стають: суб'єкт – об'єкт – інстанція, які певним чином пов'язані одне з одним. Об'єктом відповідальності конкретної людини, соціальної групи або суспільства, як правило є його безпосередня діяльність.

Відповідальність професійного військового перед державою, як зазначалося, міститься в обов'язковому виконанні військового обов'язку. У свою чергу, відповідальність держави перед військовослужбовцем полягає у забезпеченні умов для розвитку особистості військовослужбовця протягом військової служби, підтримки високого соціального статусу професійної армії.

Початком взаємної відповідальності професійного військовика та держави є цілеспрямована та ефективна діяльність держави по проведенню соціальної політики по відношенню до військовослужбовців. Сучасні західні армії складають соціально–професійну групу з максимально відпрацьованими соціальними показниками та засобами їх досягнення.

Отже, приналежність до військової професії, конститується як державою, так і самим військовослужбовцем. Дж. Р. Мерфі та З. Бредфорд, проводячи розгляд професійної армії у «Міжнародній військовій та оборонній енциклопедії», розрізняють об'єктивний та суб'єктивний зміст військової професії. Вони вважають, що держава має забезпечити належний професійний статус військовослужбовця (об'єктивна складова), в той час як обов'язок солдата та офіцера виконувати свій військовий обов'язок, служити державі до кінця, навіть ризикуючи життям. Для військового професіонала – цей обов'язок не підлягає сумніву [6].

Держава вибудовує струнку систему соціальних гарантій військовослужбовців: захист прав та свобод, честі та гідності професійних військових, обсягу грошового утримання солдатів та офіцерів, рівня доходів з розрахунку на членів їх родин, майнового володіння, житла, отримання освіти, навчання та виховання дітей, розвитку соціальної інфраструктури гарнізонів тощо. Опрацюванням та проведенням соціальної політики у збройних силах займаються гнучке та динамічне працюючі структури в органах законодавчої та виконавчої влади.

Відповідальність військовослужбовця можна класифікувати як позитивну або негативну в залежності від виконання або невиконання поставлених перед ним завдань, відповідності або невідповідності його поведінки політико–правовим та моральним нормам, що притаманні суспільству та його збройним силам.

Без позитивної відповідальності військовий професіонал на Заході навіть і не мислиться. Зрозуміло, що йдеться не про відповідальність за порушення, які потребують покарання, а про відповідальність як ставлення солдата та офіцера до своєї справи, держави та суспільства. Це ставлення характеризується певним внутрішнім станом особистості, глибинним розумінням

державних інтересів, почуттям військової честі та гідності, самодисципліною та має прояв в активному виконанні військового обов'язку.

«Висока відповідальність», «військовий обов'язок», «військова честь» – важливі складові суб'єктивного боку військового професіоналізму, що зазначаються у роботах західних вчених. У своїй сукупності вони утворюють «військову корпоративність». Отже, під корпоративністю у сучасній західній теоретичній традиції розуміється не закритість професійної армії, не її «відгородженість» від суспільства, а певна сукупність духовних, моральних якостей військовослужбовців, що відрізняють їх від інших соціально–професійних груп суспільства. Наявність зброї, функція легального використання військової сили, високі вимоги до боєздатності та боєготовності накладають особливий відбиток на духовний світ та норми поведінки солдат та офіцерів, формують корпоративну військово–професійну культуру, їх габітуальну поведінку [6; 7, с. 15–17; 12; 13].

І в цьому відношенні професія «військовослужбовець» ніколи остаточно не зрівняється з цивільними професіями.

Особливого значення у військовій професії набуває той компонент, що позначений американським дослідником Е. Грінвудом як «влада, вплив у суспільстві». Якщо брати на увагу об'єктивний бік військової професії, то йдеться фактичне про місце, положення армії як соціально–професійної групи у соціально–професійній структурі сучасного суспільства. Таке місце визначається системою трудових стосунків, що сформувалася протягом тривалого періоду часу у ході сумісної практичної діяльності людей.

Місце військово–професійної групи (військової професії) визначається, з одного боку, високою суспільною значимістю функцій, виконуваних армією, а з іншого, тими обмеженнями, які випрацьовує та здійснює суспільство по відношенню до армії через створення систем громадського контролю, розглядаючи збройні сили як інструмент державної, воєнної політики.

Стан армії, її об'єктивне положення як соціально–професійної групи у відповідній структурі суспільства відбивається у суспільній думці. Йдеться про престиж військової професії. Цей необхідний змістовний компонент військової професії розкривається як оцінка суспільною думкою положення військово–професійної групи у соціально–професійній структурі. Престиж, що є компонентом суб'єктивного боку військової професії, має порівняльний характер. Якщо він є високим, то надає відповідному явищу особливої привабливості, спонукає людей бути до нього причетними. Тому він виступає як один з достатньо вагомих регуляторів військово–професійної діяльності.

Оцінки престижності надаються у відповідності до певної системи цінностей, ціннісних установок, ідеалів, що склалися у суспільстві, розуміння соціальної значущості даного виду діяльності. Крім того, на формування престижу впливає сукупність різноманітних факторів як формальних, так і неформальних: це і офіційна позиція держави, і політика, що проводиться нею по відношенню до армії, цілеспрямована діяльність різноманітних політичних та суспільних організацій та сил, нагороди, звання, премії, пільги, платня, але головними, залишаються повага у суспільстві

та визнання авторитету. Зрозуміло, що санкції, які впливають на динаміку престижних оцінок, можуть мати як позитивну та і негативну спрямованість, не тільки підвищувати, а й знижувати рівень, поваги, авторитету, в цілому, престижу.

Можна стверджувати, що у суспільстві формуються певні соціально-групові ієрархії престижу. Приміром, за оцінками молоді, у 90-ті роки престиж людей з вищою освітою був нижчим ніж у людей без освіти, людей інженерних професій нижчим ніж економічних. У 2000–2010-ті роки ситуація змінюється – престиж вищої освіти серед молоді знов стає значним. Престиж військової служби та військової професії в українському суспільстві до 2013–2014 року був низьким. На сьогодні ситуація суттєво змінюється.

Таким чином, становлення габітусу сучасного офіцера постає як складний багатокомпонентний процес, що відбувається у межах збройних сил як соціального інституту. Проведений аналіз дозволяє виокремити наступні змістовні компоненти габітусу офіцера, що пов'язані з процесами професіоналізації української армії:

- інтенсифікація спеціалізації з одночасною універсалізацією військової діяльності, що потребує спеціальної професійної підготовки військовослужбовця – формує складову габітусу «спеціаліст»;

- формування певної системи знань, рівня освіти, необхідного для військового професіонала – складова «освічений», відповідає вимогам інформаційного суспільства»;

- процес організації та самоорганізації військовослужбовців як соціально-професійної групи та соціального інституту суспільства, у ході якого встановлюється сукупність правил та норм діяльності, поведінки та спілкування членів цієї групи – складові «громадянин», «захисник Батьківщини»;

- утвердження високої суспільної значущості функцій, що реалізуються у ході військово-професійної діяльності, що визначає місце армії у суспільстві, а також престижність військової служби – складова «захисник Батьківщини»;

- розвиток та утвердження у якості соціально-типових мотивів військово-професійної діяльності – складова «громадянин»;

- утвердження військово-професійної діяльності у якості джерела існування професійного військовика – складова «має високий соціальний статус».

Проблема взаємодії названих змістовних компонентів габітусу є і складною, і багатогранною.

По-перше, необхідно провести угруповання компонентів, що відповідають у своїй сукупності об'єктивній та суб'єктивній сторонам процесу формування габітусу офіцера. Об'єктивний бік складає: спеціалізація та універсалізація військової діяльності; організація військовослужбовців у якості соціально-професійної групи та соціального інституту, елементу соціально-професійної структури суспільства; утвердження високої суспільної значущості військово-професійної праці; використання її у якості джерела існування. Суб'єктивний бік в такому разі утворюється такими компонентами: формування системи військово-професійних знань та оволодіння ними; самоорганізація та

самореалізація військовослужбовців у якості соціально-професійної групи, у ході якої встановлюється сукупність правил та норм діяльності, поведінки, спілкування; розвиток мотивації військово-професійної діяльності та військової служби.

По-друге, взаємодія об'єктивних та суб'єктивних змістовних компонентів формування габітусу офіцера змінюється в залежності від конкретно-історичних умов, обставин, соціокультурних особливостей того чи іншого суспільства. У процесі взаємодії одні складові габітусу домінують, інші відходять на другий план, а пізніше змінюються місцями. Компоненти габітусу, що мають протягом того чи іншого історичного періоду імпліцитний характер, у певних соціокультурних умовах розкриваються та у значній мірі визначають габітуальну поведінку.

Крім того, даний підхід дозволяє пояснити феномен сучасної актуальності проблем військово-громадянських стосунків, ставлення суспільства до окремих військовиків та Збройних Сил в цілому. Стосунки між армією та суспільством самі по собі існували завжди, але вигляд та характер вони мають такий, що відповідає конкретній соціально-політичній ситуації, рівню розвитку цивілізації та суспільства. Коливання у ставленні громадян до військових від несприйняття, недовіри, байдужості, презирства до захоплення та гордого відчуття співвітчизників багато в чому залежить і від габітуальної поведінки військових.

Висновки. Габітус та габітуальна поведінка військових постають як вагомий чинник, що суттєво впливає на складні взаємовідносини, взаємодії, які існують між військовими та суспільством. На думку автора, за сучасних умов зняття соціальної напруги в українському суспільстві, формування стосунків довіри та співробітництва громадянського суспільства та армії, розвиток самої армії, її професіоналізація багато в чому залежатиме від того, наскільки самі військові, в першу чергу офіцерський склад, усвідомлять значення габітусу та габітуальної поведінки військовослужбовців та зможуть використати можливості технік соціального структурування особистості військовослужбовця, що потребує в першу чергу науково-обґрунтованих підходів та змін у військово-соціальному управлінні.

Список використаних джерел

1. Бурдые П. Структуры, habitus, практики / П. Бурдые // Современные социальные теории. – Новосибирск, 1995.
2. Данилова Н. Ю. Армия и общество: принципы взаимодействия / Н. Ю. Данилова. – СПб.: Норма, 2007. – 344 с.
3. Дрейлинг Р. К. Военная психология как наука / Р. К. Дрейлинг // Российский военный сборник. Вып.13. Сост. И. В. Домнин. – М.: ВУ; Независимый военно-научный центр «Отечество и воин»; Русский путь, 1997. – С.156–166.
4. Калагин Ю. А. Актуальные проблемы военной социологии: навч. посіб. / Ю. А. Калагин. – Х.: ХУПС, 2016.
5. Кляйн. Бывшие офицеры-контрактники бундесвера на гражданской службе: Реферат. – М.: ВУ, 1986.
6. Профессиональная армия за рубежом. – М.: Ин-т военной истории МО РФ, 1993.
7. Райс Г. Военные в условиях демократии: Реферат / Г. Райс. – М.: ВУ, 1996.
8. Тимофеева М. А. Личность человека на войне / М. А. Тимофеева // Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения: научн. сб. (по материалам 1-й Междунар. научно-практич. Интернет-конференции) / отв. ред. В. Н. Сидоров. – Минск: БГУ, 2011. – С.27–29.

9. Шматко Н. А. Габитус в структуре социологической теории / Н. А. Шматко // Журнал социологии и социальной антропологии. – СПб.: СПб. ун-т, 1998. – Т.1, №2. – С.60–70.

10. Шюес К. Анонимные силы габитуса / К. Шюес / пер. с англ. О. Назаровой. – М.: Логос, 1999. – №10. – С.4–13.

11. Элиас Н. Общество индивидов / Н. Элиас. – М.: Политиздат, 2001. – 336 с.

12. Hantington S. The Soldier and the State: The Theory and the Politics of Civil–Military Relations. – Cambridge, MA: Harvard, 1957. – 85 p.

13. Janowitz M. The Professional Soldier. – Free Press Glencoe, 1964.

References

1. Bourdieu P. Struktury, habitus, praktiki / P. Bourdieu // Sovremennyye socialnyye teorii. – Novosibirsk, 1995.

2. Danilova N. Ju. Armija i obshhestvo: principy vzaimodejstviya / N. Ju. Danilova. – SPb.: Norma, 2007. – 344 s.

3. Drejling R. K. Vojennaja psihologija kak nauka / R. K. Drejling // Rossijskij voennyj sbornik. Vyp.13. Sost. I. V. Domnin. – M.: VU; Nezavisimyj voenno-nauchnij centr «Otechestvo i vojn»; Russkij put', 1997. – S.156–166.

4. Kalagin Ju. A. Aktual'ni problemy voennoji sociologii: navch. posib. / Ju. A. Kalagin. – H.: HUPS, 2016.

5. Kl'ajn. Byvshije oficery–kontraktniki bundesvera na grazhdanskoj sluzhbe: Referat. – M.: VU, 1986.

6. Professional'naja armija za rubezhom. – M.: In-t voennoj istorii MO RF, 1993.

7. Rajs G. Vojennije v uslovijah demokratii: Referat / G. Rajs. – M.: VU, 1996.

8. Timofejeva M. A. Lichnost' cheloveka na vojne / M. A. Timofejeva // Rol' lichnosti v istorii: real'nost' i problemy izuchenija: nauchn. sb. (po materialam 1-j Mezhdunar. nauchno–praktich. Internet–konferencii) / otv. red. V. N. Sidorov. – Minsk: BGU, 2011. – S.27–29.

9. Chmatko N. A. Gabitus v structure sociologicheskoi teorii / N. A. Chmatko // Zhurnal sociologii i social'noj antropologii. – SPb.: SPb. un-t, 1998. – Т.1, №2. – С.60–70.

10. Chues K. Anonimnye sily gabitusa / K. Chues / per. s angl. O. Nazarovoj. – M.: Logos, 1999. – №10. – С.4–13.

11. Elias N. Obchestvo individov / N. Elias. – M.: Politizdat, 2001. – 336 s.

12. Hantington S. The Soldier and the State: The Theory and the Politics of Civil–Military Relations. – Cambridge, MA: Harvard, 1957. – 85 p.

13. Janowitz M. The Professional Soldier. – Free Press Glencoe, 1964.

Sevruk I. I., PhD, Associate Professor, Associate Professor of the Social and Law subjects Chair of the National Academy of the National Guard of Ukraine (Ukraine, Kharkov), sevruk-irina@rambler.ru

The methodological meaning of the concept «habitus» and the objectives of the social structuring of the officer's personality

The article analyzes the methodological significance of the concept «habitus» for the practice of the social control over the process of the officer's identity structuring. It reveals the interpretation of the construct «habitus» in modern philosophical tradition, traces the interaction of subjective (experience) and objective (membership of a particular social group, life position, etc.), the peculiarities of habitual behavior.

Particular attention is paid to the methodological importance of interpretation of habitus in the sociology of figurations by N. Elias, who understands the habitus first of all as a result of the structuring of social identity. It is shown that under the modern conditions of reforming the Ukrainian army a special role in the practice of social structuring of a personality, among which a special place is taken by the practice of training and education, should belong to ones, aimed at creating a balance of professional and social, civil components. The habitus of an officer as a soldier–and–citizen, in whose system of values, attitude, behavior and appearance the ideas of patriotism and the rule of law are fixed should be formed.

Keywords: habitus, habitual behavior, social structuring of the officer's personality, the practice of social structuring of a personality, upbringing, education.

* * *

УДК 378.4.014.521

Чорнойван Я. В.,
кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, Центр дослідження релігії НПУ ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), y.v.chornovan@npu.edu.ua

ДЕРЖАВНА АКРЕДИТАЦІЯ ВИЩИХ ДУХОВНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В УКРАЇНІ

Розглядаються питання акредитації та ліцензування вищих духовних навчальних закладів в Україні. Автор проводить аналіз основних нормативно–правових актів з даного питання – Законів України «Про свободу совісті та релігійні організації» та «Про вищу освіту», які регламентують діяльність закладів богословської освіти. Указані документи зберігають один із центральних принципів української освітньої політики – відокремлення держави та церкви.

Сьогодні в Україні розпочато процес державного визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, видані вищими духовними навчальними закладами. На законодавчому рівні закріплено виділення нової галузі наук – «Богослов'я». З'явилися можливості для працевлаштування випускників духовних академій, семінарій та інших релігійних закладів вищої освіти на державних посадах. Все це знаменує собою нову епоху в розвитку вітчизняної освіти та науки, зокрема богослов'я.

Ключові слова: богослов'я, акредитація, вищі духовні навчальні заклади, Закон України.

Зняття «радянської завіси» у справах релігії в Україні з часу проголошення її незалежності мало колосальний відгук у релігійних організацій на території нашої держави. Активність релігійних громад розширилася на всі види їх діяльності. Цікавим аспектом розвитку релігійних конфесій в Україні ми вбачаємо у сфері релігійної освіти, зокрема богослов'я. Особливо актуальною дана тема є з огляду на процеси у державній освітній політиці, а саме з прийняттям нового Закону України «Про вищу освіту».

Тема релігійної освіти широко висвітлена переважно в зарубіжній науковій літературі – С. Леїрд, Ф. Шелдрейк, Х. Адана, Г. Лоукс, М. Грімміт, Н. Смарг. З російських дослідників варто виділити напрацювання Ф. Козирева, І. Галицької, І. Метлика, І. Понкіна.

Вивчення питання релігійної освіти та дослідження його місця у різних конфесіях займають місце у доробку авторитетних українських релігієзнавців – В. Бондаренко, В. Єленський, М. Закович, Ю. Заячук, М. Кобрин, Г. Коцур, М. Маринович, В. Маліборський, Н. Мозгова, А. Кислий, Г. Погромська, Г. Тітова, Л. Филипович, М. Шкрібляк та ін.

Серйозними дослідниками у сфері вітчизняного богослов'я на сьогодні вважаються А. Баумейстер, С. Бортник, архім. Кирило (Говорун), С. Санніков, Р. Соловій, М. Череноков, Ю. Чорноморець та ін.

Експертами в дослідженні розвитку богословської науки та освіти в Україні є В. Хромець. Дослідження питання державної акредитації духовних закладів освіти є напрацюваннями Ю. Решетнікова, В. Хромця, Т. Дятлика та ін.

Метою даного дослідження є аналіз законодавчого статусу богословської освіти в Україні, зокрема дослідження процесу державної акредитації вищих духовних навчальних закладів та території України.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» на протязі 25 років з часу свого прийняття у 23 квітня 1991 р. пройшов різні стадії доопрацювання. Даний нормативно–правовий акт отримав назву Закон Української РСР «Про свободу совісті та релігійні організації». Після прийняття «Акту незалежності України» 24 серпня 1991 р.

Відповідно до розвитку державної політики України, з розширенням досвіду управління новим, після радянських реалій, для суспільного життя явища – свободи релігійної діяльності, текст даного нормативно-правового акту, окремі його статті вимагали реформ, коректив, що відповідали б міжнародним правовим нормам у питанні релігії та вимогам сучасності. Відтак, до Закону вносились зміни 11 разів – у 1992, 1993, 1995, 1996, 2003, 2009, 2012, 2014 рр. В основному редакція документу відбувалася у вигляді технічних правок. Проте з'являлись і суттєві доповнення або зміни положень Закону [1]. З цих змін нас у ході дослідження цікавлять саме ті, що стосуються релігійної освіти та регулювання релігійними закладами освіти.

Стаття 5 «Відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави». Головне положення цієї статті полягає у відокремленні церкви (релігійних організацій) від держави: «Церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави» [8]. Відтак, держава обмежує свої повноваження у втручанні у внутрішню діяльність релігійних організацій, якщо така діяльність не суперечить іншим законам України: «Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії» [8]. Важливо зауважити, що за цією статтею всі релігійні організації визнаються рівними перед законом, без надання переваги будь-якій з них у будь-якому з питань державної політики: «Усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається» [8]. Також Законом стверджено: «Релігійні організації не виконують державних функцій» [8].

Стаття 6 «Відокремлення школи від церкви (релігійних організацій)». Цією статтею визнається світський характер державної системи освіти, у свою чергу держава зобов'язана забезпечувати рівний доступ до всіх видів та рівнів освіти усім громадянам, незалежно від їх ставлення до релігії.

Проте відділення церкви від державної школи не є перешкодою для існування релігійної освіти в Україні: «Громадяни можуть навчатися релігійного віровчення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими, вільно обираючи мову навчання» [8].

Стаття 6 прописує також умови створення церквою релігійних закладів освіти, а також обов'язки їх викладачів перед законом. Тобто, якщо внутрішніми положеннями та статутами релігійної організації передбачена діяльність духовних навчальних закладів для дітей та дорослих, держава не має права перешкоджати їй у цьому питанні. Для проведення релігійної освіти організації мають право використовувати власні приміщення або приміщення, що надані у їх користування. Обов'язок викладачів таких закладів – «виховувати своїх слухачів у дусі терпимості і поваги до громадян, які не сповідують релігії, та до віруючих інших віросповідань» [8].

Стаття 7 «Релігійні організації» конкретизує поширення дії Закону, вказуючи види релігійних організацій: «релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії),

духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій» [8]. Основне зауваження щодо впливу Закону бачимо в наступному реченні: «На інші організації, утворені за релігійною ознакою, дія цього Закону не поширюється» [8].

Духовний навчальний заклад у Законі визнано релігійною організацією. Діяльність цих закладів регламентує Стаття 11 «Духовні навчальні заклади», що описує права самих закладів та права їх слухачів. Основний наголос у статті ми вбачаємо у відсутності державного втручання у внутрішню діяльність релігійних закладів освіти, які діють на підставі своїх статутів (відповідно зареєстрованих за порядком Статті 14 даного Закону). Основною метою створення даних закладів держава вбачає підготовку священнослужителів та служителів інших релігійних спеціальностей, які церква вважає за необхідне для власних потреб.

Уже в цій статті, ми бачимо, що слухачам і студентам духовних закладів освіти надано права, що відповідають правам слухачів та студентів державних освітніх закладів: «відстрочення проходження військової служби, оподаткування, включення часу навчання до трудового стажу...» [8].

Тобто права та обов'язки духовних навчальних закладів такі ж, які у державних закладів освіти вже у перших редакціях цього Закону. Проте реально вони вбачаються нами не повними без прийняття у 2014 р. нового Закону України «Про вищу освіту». Адже до 2014 р. дипломи релігійних закладів освіти не реєструвались на державному рівні, а тому освіта у таких закладах була, так би мовити, освітою для самого себе. До прикладу, якщо релігійний заклад освіти вважає за потрібне відповідно до своїх положень спеціальність «релігізнавство», слухачі отримують якісну і повноцінну підготовку за спеціальністю, проте після закінчення цього закладу диплом нового кваліфікованого релігізнавця не визнається державою. Відтак, випускник, що прагне отримати державну роботу за вказаною спеціальністю, змушений повторно проходити те ж саме навчання вже у державному ВНЗ. В результаті отримуємо розтрату сил, енергії, ресурсів та часу. А це у свою чергу порушує права особи, яка реально пройшла повний курс навчання, отримала якісну освіту, проте законних умов для працевлаштування вона не отримує. Відтак, певною мірою, отримуємо дискримінацію за релігійною ознакою.

У Статті 12 «Статут (положення) релігійних організацій» держава зобов'язує церкву надавати повну інформацію про свою діяльність. Одним із пунктів (4), що має містити Статут (положення) релігійної організації, є інформація про «права релігійної організації на заснування підприємств, засобів масової інформації, інших релігійних організацій, створення навчальних закладів». Далі по тексту: «Документи, які визначають віросповідну діяльність, вирішують інші внутрішні питання релігійної організації, не підлягають реєстрації в державних органах» [8]. А отже, діяльність навчальних закладів Законом не визнається внутрішньою віросповідною діяльністю церкви. У цьому пункті ми знову вбачаємо права релігійних навчальних закладів на державне визнання. Особливо з огляду на зміст Статті 13 «Релігійна організація – юридична

особа» (зміни внесено у 2012 р.), за якою весь перелік видів релігійних організацій, в тому числі духовні навчальні заклади, визнаються юридичною особою з дня її державної реєстрації.

За Статтею 14 «Реєстрація статутів (положень) релігійних організацій» «...духовні навчальні заклади подають на реєстрацію статут (положення) до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії» [8].

Стаття 24 «Міжнародні зв'язки та контакти релігійних організацій і віруючих» визначає право релігійних організацій направляти громадян за кордон для навчання в духовних навчальних закладах і приймати з цією метою іноземних громадян.

Важливими у регламентації діяльності духовних закладів освіти як виду релігійної організації є Розділ V «Трудова діяльність у релігійних організаціях та на їх підприємствах», зокрема Стаття 25 «Трудові правовідносини у релігійних організаціях», за якою релігійна організація має право приймати на роботу громадян; умови праці регламентуються письмовим трудовим договором, який реєструється у встановленому порядку. Також реєструються документи, що визначають умови оплати праці усіх осіб, які працюють у релігійній організації. Громадяни, які працюють у релігійній організації за трудовим договором, можуть бути членами профспілки.

Стаття 26 «Трудові права громадян, які працюють у релігійних організаціях та створених ними підприємствах і закладах» стверджує, що на громадян, які працюють у релігійних організаціях на умовах трудового договору, поширюється дія законодавства про працю, загальнообов'язкове державне соціальне страхування, оподаткування.

Стаття 28 «Право на соціальний захист громадян, які працюють у релігійних організаціях та створених ними підприємствах і закладах» регламентує загальнообов'язкове державне соціальне страхування на умовах і в порядку, встановлених законодавством про даний вид страхування. «Релігійні організації, їх підприємства та заклади, а у випадках, передбачених законом, також і працівники цих організацій, підприємств, закладів сплачують страхові внески до Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, Фонду соціального страхування України, а також збір на обов'язкове державне пенсійне страхування до Пенсійного фонду України в порядку і розмірах, установлених законодавством»; «усім громадянам, які працюють у релігійних організаціях, їх підприємствах і закладах, державна пенсія призначається і виплачується на загальних підставах відповідно до законодавства» [8].

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» [8] у доповненні із новим Законом «Про вищу освіту» від 6 вересня 2014 р. розширює права Церкви і віруючих у освітній сфері [6].

Розглянемо детальніше дію цього Закону щодо вищих духовних навчальних закладів.

Стаття 3 «Державна політика у сфері вищої освіти» визначає межі відповідальності за державну політику у сфері освіти, яку за текстом статті визначає Верховна Рада України, а реалізує – Кабінет Міністрів України та центральний орган виконавчої влади. Пунктом 2

визначаються принципи державної освітньої політики. Важливим у питанні діяльності вищих духовних навчальних закладів (далі – ВДНЗ) є принцип 3 – незалежність здобуття вищої освіти від впливу політичних партій і релігійних організацій (крім вищих духовних навчальних закладів). Примітка в дужках стверджує право релігійних організацій впливати на діяльність власних закладів освіти.

Стаття 24 «Ліцензування освітньої діяльності» пунктом 12 відкриває можливості для визнання дипломів про вищу освіту, що видані ВДНЗ у випадку проходження цими закладами процедури ліцензування освітньої діяльності. У такому випадку дані про видані дипломи будуть вноситись до Єдиної державної електронної бази з питань освіти. Для можливості видання дипломів державного зразка релігійні заклади освіти повинні пройти процедуру акредитації освітніх програм. Важливим у тексті даної статті є використання словосполучення «які бажають», що слід розуміти як пропозицію добровільного вибору духовними закладами освіти державного визнання їхньої освітньої діяльності. Як зазначає експерт у справі акредитації ВДНЗ, що є членом робочої групи Міністерства освіти і науки України по розробці підзаконних актів з процедури державного визнання документів про вищу освіту, наукові ступені та вчені звання видані ВДНЗ, В. Хромець, вказане уточнення у тексті Закону було внесено його розробниками цілеспрямовано, «щоб у державних органів не виникло спокуси змушувати до проходження ліцензування та акредитації» [9].

Принципи діяльності, основні права і обов'язки вищого навчального закладу знаходимо у Статті 32. Пункт 1 цієї статті визначає принципи, які є основоположними для діяльності вищих навчальних закладів в Україні, зокрема і для ВДНЗ, а саме: автономії та самоврядування; розмежування прав, повноважень та відповідальності засновника (засновників), державних органів та органів місцевого самоврядування, до сфери управління яких належить вищий навчальний заклад, органів управління вищого навчального закладу та його структурних підрозділів; поєднання колегіальних та єдиноначальних засад; незалежності від політичних партій, громадських і релігійних організацій (крім вищих духовних навчальних закладів). Останній принцип є виключенням для ВДНЗ з огляду на його особливий статус в системі освіти, адже він повністю відокремлений від державного втручання в процес його діяльності, але повністю залежить лише від релігійної організації, що його створила і може визначати принципи діяльності ВДНЗ.

Стаття 40 «Студентське самоврядування» регламентує права та обов'язки студентів вищих навчальних закладів, зокрема стверджує, що студентське самоврядування забезпечує захист прав та інтересів студентів (курсантів) та їх участь в управлінні вищим навчальним закладом. Особливий статус за цією статтею знову отримують релігійні заклади освіти. Пункт 3, що проголошує принципи студентського самоврядування – добровільності, колегіальності, відкритості; виборності та звітності органів студентського самоврядування; рівності права студентів (курсантів) на участь у студентському самоврядуванні – є законодавчо забезпеченими для ВДНЗ, проте принцип незалежності від

впливу політичних партій та релігійних організацій (крім вищих духовних навчальних закладів) – знову представляє собою виключення і означає, що релігійні організації маю повне право чинити релігійний вплив на діяльність студентського самоврядування власних навчальних закладів.

Стаття 42, що прописує норми обрання, призначення та звільнення з посади керівника ВДНЗ має окреме керівництво для ВДНЗ, а саме пункт 6 проголошує, що порядок призначення керівників вищих духовних навчальних закладів регулюється їх статутами (положеннями), зареєстрованими у встановленому законодавством порядку. Як коментує цю статтю В. Хромець: «...ця стаття повністю унеможливує вплив держави на призначення керівника ВДНЗ» [9].

Особливими за Законом є умови прийому на навчання ДВНЗ, які за статтею 44 регулюються їх статутами (положеннями), зареєстрованими у встановленому законодавством порядку. Тобто ДВНЗ самостійно розробляють правила та умови вступу, таким чином можуть бути введені обмеження для вступу у заклади освіти за релігійною приналежністю, обмежити вступ «осіб, що за церковними правилами не можуть бути студентами семінарії чи академії» [9].

Останнім важливим розділом Закону щодо регламентування діяльності ДВНЗ є Розділ 15 «Прикінцеві та перехідні положення». За пунктом 3 (підпункт 17) встановлено норми визнання документів, виданих ДВНЗ, еквівалентними відповідним документам, що видаються в установленому законодавством порядку. Для цього ДВНЗ в установленому законодавством порядку має законне право пройти процедури ліцензування та акредитації освітньої програми за спеціальністю «Богослов'я», а також створити та організувати діяльність аспірантури, докторантури, спеціалізованої вченої ради свого вищого духовного навчального закладу за науковою спеціальністю «Богослов'я» [6].

Пункт 5 Розділу 15 фактично формує нову окрему галузь науки в Україні – «Богослов'я» (до прийняття закону знаходилась в переліку галузі «Гуманітарні науки»), що делегує Кабінету Міністрів підпунктом 1 «протягом трьох місяців з дня набрання чинності Закону забезпечити затвердження центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері освіти, єдиного переліку галузей знань, який повинен поєднати чинні переліки галузей освіти та науки, виділивши «Богослов'я» в окрему галузь знань». Далі підпункт 6 знаменує процес розробки порядку державного визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, а також процес створення та діяльності в Україні «аспірантури, докторантури та спеціалізованих вчених рад вищих духовних навчальних закладів і подальшого державного визнання присуджених ними наукових ступенів з наукових спеціальностей, що входять до галузі науки «Богослов'я», а також щодо порядку присвоєння вчених звань науково-педагогічним працівникам вищих духовних навчальних закладів» [6]. Цю діяльність Кабінет Міністрів України мав здійснити у 6-ти місячний строк із залученням представників релігійних організацій.

У результаті Кабінетом Міністрів України була прийнята Постанова №652 від 19 серпня 2015 р. «Про

державне визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих вищими духовними навчальними закладами» [7], за якою Кабінет Міністрів України постановляє затвердити «Порядок державного визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих вищими духовними навчальними закладами», а також внести зміни до постанови Кабінету Міністрів України від 30 травня 2011 р. №550 «Деякі питання надання Міністерством освіти і науки і Державною службою інтелектуальної власності платних адміністративних послуг», за яким встановлено розмір плати за послуги Міністерства освіти і науки з визнання і встановлення еквівалентності документів про освіту, що видаються ВДНЗ. Цю послугу внесено до переліку платних адміністративних послуг, які надаються Міністерством освіти і науки і Державною службою інтелектуальної власності.

«Порядок державного визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих вищими духовними навчальними закладами» визначає процедуру державного визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання осіб, які на день набрання чинності Законом України «Про вищу освіту» здобули вищу освіту, захистили дисертації на здобуття наукових ступенів та отримали вчені звання у вищих духовних навчальних закладах, статuti (положення) яких зареєстровані в установленому законодавством порядку. Підставою державного визнання документів про освіту Міністерством освіти та науки України є заява фізичної особи (власника документа про вищу духовну освіту, науковий ступінь та вчене звання) або клопотання релігійного центру (управління), що подається за умови наявності заяви фізичної особи.

Наступним важливим документом для визнання документів релігійних закладів є Наказ Міністерства освіти і науки України «Деякі питання державного визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання» від 08.04.2016 №381. За цим документом відповідно до пунктів 2, 8, 23 «Порядку державного визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих вищими духовними навчальними закладами», затверджено Положення про Комісію з державного визнання документів про вищу духовну освіту та Положення про Комісію з державного визнання документів про наукові ступені та вчені звання. Проведено розмежування організаційної відповідальності за процес державного визнання документів:

- забезпечення державного визнання документів про вищу духовну освіту, виданих вищими духовними навчальними закладами України – департамент вищої освіти МОН;

- забезпечення державного визнання іноземних документів про вищу духовну освіту – структурний підрозділ МОН, до повноважень якого віднесено розгляд питань з визнання іноземних документів про вищу освіту;

- забезпечення державного визнання документів про наукові ступені та вчені звання – структурний підрозділ МОН, до повноважень якого віднесено розгляд питань з атестації наукових і науково-педагогічних кадрів.

Таким чином Комісія з державного визнання документів про вищу духовну освіту, є дорадчим органом МОН і діє відповідно до «Положення про Комісію з державного визнання документів про вищу духовну освіту» [4]. Указана комісія створена «з метою виконання покладених на МОН повноважень щодо державного визнання документів про вищу духовну освіту, виданих вищими духовними навчальними закладами України, статuti (положення) яких зареєстровані в установленому законодавством порядку» [4], основним завданням комісії є визнання документів ВДНЗ.

Відповідно до «Порядку державного визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих вищими духовними навчальними закладами» розгляд документів про наукові ступені та вчені звання здійснює Комісія з державного визнання документів про наукові ступені та вчені звання, що також є дорадчим органом МОН і керується у своїй діяльності «Положенням про Комісію з державного визнання документів про наукові ступені та вчені звання» [5]. За цим Положенням визначаються завдання, функції та порядок діяльності Комісії з державного визнання документів про наукові ступені та вчені звання. Дана комісія утворена «з метою виконання покладених на МОН повноважень щодо державного визнання документів про наукові ступені та вчені звання, виданих вищими духовними навчальними закладами, статuti (положення) яких зареєстровані в установленому законодавством порядку, а також виданих іноземними вищими духовними навчальними закладами» [5], що і є основним завданням вказаної комісії.

Висновки. Отже, з 2014 р. на законодавчому рівні в Україні розпочався процес державного визнання дипломів, а від так й освіти, що надають своїм слухачам вищі духовні навчальні заклади, створені релігійними організаціями на території України. Починаючи з прийняття Закону України «Про вищу освіту», український уряд на чолі з Кабінетом Міністрів України та за участі Міністерства освіти та науки України втілюють довгоочікуваний з боку релігійних організацій процес з акредитації та ліцензування вищих духовних навчальних закладів у нашій державі. Розробники вказаних вище нормативно-правових актів спиралися на побажання релігійних організацій та на один із основних принцип української державної політики – розділення школи і церкви, зберігши повну незалежність від втручання один одного в освітню сферу. Закон України «Про вищу освіту» зберіг за релігійними організаціями право на власний розсуд обирати – виводити свою освітню діяльність на державний рівень, і таким чином вступити в процес ліцензування та акредитації своїх навчальних закладів, чи залишити релігійні освітні послуги окремих закладів у межах конфесійної діяльності. Проте вихід таких закладів на державний рівень не означає повне підпорядкування державному управлінню, адже проаналізовані вище закони зберігають за релігійними закладами освіти право на самоврядування, визначення власних принципів діяльності, зарахування абітурієнтів та призначення керівників ВДНЗ. Створено сприятливі умови для визнання як вже отриманих дипломів

до прийняття нового закону про вищу освіту, так і майбутнього державного визнання навчальних програм, наукових ступенів та вчених звань, виданих і присвоєних ВДНЗ. Власники дипломів, отриманих до 6 вересня 2014 р., мають перспективи державного працевлаштування. Однак попереду ще багато роботи. Адже для досягнення державних стандартів освітніми релігійними закладами, їх керівництву потрібно прикласти зусиль для приведення навчальних програм до освітніх стандартів держави, упорядкувати документацію, випрацювати правила та принципи їх діяльності. Зважаючи на кількість ВДНЗ в Україні¹, створених за конфесійною приналежністю, можна зробити висновок, що для більшості з них це не стане перешкодою. Історія богословської освіти і науки в Україні стала на шлях свого розвитку.

Список використаних джерел

1. Владиченко Л. Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»: двадцять п'ять років історії [частина 1] [Електронний ресурс] / Л. Владиченко // РІСУ – Релігійно-інформаційна служба України [сайт]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/studies/studies_of_religions/63146/ (дата звернення: 02.01.2017).
2. Деякі питання державного визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання [Електронний ресурс]: Наказ Міністерства освіти і науки України від 08.04.2016, №381. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0678-16/paran5#n18> (дата звернення: 02.01.2017).
3. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2016 року. Форма №1 [Електронний ресурс] / Міністерство культури України [офіційний сайт]. – Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/document/245083576/Dodatok1_MCU_Nakaz184-31032016.xls (дата звернення: 02.01.2017).
4. Положення про Комісію з державного визнання документів про вищу духовну освіту [Електронний ресурс]: Наказ Міністерства освіти і науки України від 08.04.2016, №381. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0678-16/paran5#n18> (дата звернення: 02.01.2017).
5. Положення про Комісію з державного визнання документів про наукові ступені та вчені звання [Електронний ресурс]: Наказ Міністерства освіти і науки України від 08.04.2016, №381. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0679-16/paran4#n4> (дата звернення: 02.01.2017).
6. Про вищу освіту [Електронний ресурс]: закон України [№1556–VII, Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, №37–38, ст. 2004]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 02.01.2017).
7. Про державне визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих вищими духовними навчальними закладами [Електронний ресурс]: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 р., №652. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/652-2015-%D0%BF/paran14#n14> (дата звернення: 02.01.2017).
8. Про свободу совісті та релігійні організації [Електронний ресурс]: закон України [Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, №25, ст. 283]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/987-12> (дата звернення: 02.01.2017).

¹ Станом на 1 січня 2016 р. в Україні нараховується 198 духовних навчальних закладів, в т.ч. вищих духовних навчальних закладів (далі – ВДНЗ) – 129 та середніх духовних навчальних закладів – 69, в яких навчається 19 862 слухачів, зокрема 8 195 студентів денної форми.

Вищі духовні навчальні заклади за конфесійною ознакою мають наступну чисельність: УПЦ – 19, УПЦ КП – 18, УАПЦ – 7, УГКЦ – 16, РКЦ – 10, ВСЦХБ – 39, ВСЦХВСП – 18, іудейські релігійні об'єднання (загальна кількість) – 7, мусульманські релігійні об'єднання (загальна кількість) – 6, нові релігійні організації язичницького спрямування (загальна кількість) – 3 [3].

9. Хромець В. Про вищу духовну освіту в новому Законі України «Про вищу освіту» [Електронний ресурс] / В. Хромець // Сайт Віталія Хромця. – Режим доступу: <http://www.khromets.in.ua/visa-duhovna-osvita/pro-visu-duhovnu-osvitu-v-novomu-zakoni-ukraiini-pro-visu-osvitu> (дата звернення: 02.01.2017).

References

1. Vladychenko L. Zakonu Ukrai'ny «Pro svobodu sovisti ta religijni organizacii»: dvadcat' p'jat' rokov istorii' [chastyna 1] [Elektronnyj resurs] / L. Vladychenko // RISU – Religijno-informacijna sluzhba Ukrai'ny [sajt]. – Rezhym dostupu: http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/63146/ (data zvernennja: 02.01.2017).
2. Dejaki pytannja derzhavnogo vyznannja dokumentiv pro vyshhu duhovnu osvitu, naukovu stupeni ta vcheni zvannja [Elektronnyj resurs]: Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrai'ny vid 08.04.2016, №381. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0678-16/paran5#n18> (data zvernennja: 02.01.2017).
3. Zvit pro merezhu cerkov i religijnyh organizacij v Ukrai'ni stanom na 1 sichnja 2016 roku. Forma №1 [Elektronnyj resurs] / Ministerstvo kul'tury Ukrai'ny [oficijnyj sayt]. – Rezhym dostupu: http://mincult.kmu.gov.ua/document/245083576/Dodatok1_MCU_Nakaz184-31032016.xls (data zvernennja: 02.01.2017).
4. Polozhennja pro Komisiju z derzhavnogo vyznannja dokumentiv pro vyshhu duhovnu osvitu [Elektronnyj resurs]: Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrai'ny vid 08.04.2016, №381. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0678-16/paran5#n18> (data zvernennja: 02.01.2017).
5. Polozhennja pro Komisiju z derzhavnogo vyznannja dokumentiv pro naukovu stupeni ta vcheni zvannja [Elektronnyj resurs]: Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrai'ny vid 08.04.2016, №381. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0679-16/paran4#n4> (data zvernennja: 02.01.2017).
6. Pro vyshhu osvitu [Elektronnyj resurs]: zakon Ukrai'ny [№1556–VII, Vidomosti Verhovnoi' Rady (VVR), 2014, №37–38, st. 2004]. – Rezhym dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (data zvernennja: 02.01.2017).
7. Pro derzhavne vyznannja dokumentiv pro vyshhu duhovnu osvitu, naukovu stupeni ta vcheni zvannja, vydanyh vyshhymy duhovnymy navchal'nymy zakladamy [Elektronnyj resurs]: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrai'ny vid 19 serpnja 2015 r., №652. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/652-2015-%D0%BF/paran14#n14> (data zvernennja: 02.01.2017).
8. Pro svobodu sovisti ta religijni organizacii' [Elektronnyj resurs]: zakon Ukrai'ny [Vidomosti Verhovnoi' Rady URSR (VVR), 1991, №25, st. 283]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/987-12> (data zvernennja: 02.01.2017).
9. Hromec' V. Pro vyshhu duhovnu osvitu v novomu Zakoni Ukrai'ny «Pro vyshhu osvitu» [Elektronnyj resurs] / V. Hromec' // Sajt Vitalija Hromcja. – Rezhym dostupu: <http://www.khromets.in.ua/visa-duhovna-osvita/pro-visu-duhovnu-osvitu-v-novomu-zakoni-ukraiini-pro-visu-osvitu> (data zvernennja: 02.01.2017).

Chornoivan Y. V., candidate of philosophical sciences, senior research fellow at Center for the Study of Religions National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), y.v.chornoivan@npu.edu.ua

State accreditation of theological and religious education institutions in Ukraine

The article deals with the accreditation and licensing of higher theological and religious education institutions in Ukraine. The author analyzes the basic of legislative regulations on the matter: the law of Ukraine «On Freedom of Conscience and Religious Organizations» and «On Higher Education», which control and organize the activities of theological educational institutions. The specified documents retain one of the central principles of Ukrainian education policy: the separation between state and church.

Today Ukraine has started the process of state recognition of theological educational certificates, scientific degrees and titles issued by theological and religious education institutions. The legislation stipulates the allocation of a new branch of sciences «Theology». The graduates of religious academies, seminaries and other religious institutions have received new opportunities employment as state officials. All these factors mark a new era in the development of Ukrainian science and education, including theology.

Keywords: theology, accreditation, theological and religious education institutions, Law of Ukraine.

* * *

УДК 101.1:316

Гасимова Б.,
диссертантка кафедри філософії,
Бакинський державний університет
(Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ В РЕАЛИЯХ ГЛОБАЛИЗИРУЮЩЕГОСЯ МИРА И АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ МОДЕЛЬ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА

Делается попытка разобраться в проблемах сохранения национального самосознания и национальной идентичности в условиях глобализации. Отмечается, что после гибели Советского Модерна мы сталкиваемся лицом к лицу с экспансией западных ценностей. Подобная экспансия исходила из уверенности о незыблемости означенных ценностей. Однако сегодня начетническое восприятие ценностей Западной буржуазной цивилизации сменилось периодом критического отношения к ним. Раскрывается сущность неоконсервативного подхода, фактически ставшего идеологической основой Азербайджанского государства. Подчеркивается, что подобный подход подразумевает извлечение пользы от положительного опыта всего человечества, постоянное обогащение национального мировоззрения и выступает сторонником диалога между культурами и религиями. В статье в общих чертах дается характеристика Азербайджанской модели мультикультурализма. Опыт Азербайджана в этой области доказывает, что мультикультурализм в условиях глобализации является моделью поступательного движения, обеспечивающей сосуществования в едином пространстве культур и цивилизаций.

Ключевые слова: глобализация, национальное самосознание, универсализация, сохранение национальной идентичности, Азербайджанская модель мультикультурализма, неоконсервативный подход.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Эра глобализации, открывая новые горизонты развития и интеграции перед нашей страной, как незаменимым субъектом мировой политики, и обществом, все больше обнаруживает и новые перспективные возможности для международного сотрудничества. Необратимые трансформационные процессы, с одной стороны, стандартизируя все сферы общественной жизни по универсальной ценностной матрице, создают однородность и единообразие; но с другой стороны вопреки процессам универсализации национальные особенности продолжают сохранять свою силу влияния в качестве решающего фактора, как в нашей географии, так и в планетарном масштабе [1]. Указанное обстоятельство актуализирует изучение специфических особенностей развития национального самосознания в условиях глобализации в качестве предмета научных исследований. При этом следует особо различить роль двух факторов, обусловивших специфику развития национального самосознания как составной части общественного сознания – роль внешнего и внутреннего влияния. Если внутренний фактор порожден инстинктом внутреннего существования любого общества, ответной реакцией его иммунной системы против чуждых воздействий, то внешний фактор во многом проявляется как отражение искусственного вмешательства элементов ложного сознания в общественные процессы; в отличие от первых, вторые носят деструктивных характер.

Падение социализма произошло во многом не как закономерный результат естественного исторического развития, а как вследствие геополитических ходов и маневров. С учетом этого обстоятельства, правомочно утверждать: всколыхнувшиеся в бывших постсоциалистических странах «национальные движения», не смотря на некоторый прогрессивный характер, являлись больше рукотворными проектами, рассчитанными

на интересы глобальных акторов – великих центров силы, чем имманентными процессами, учитывающими национальные интересы и выгоды. Дальнейший ход событий со всей наглядностью показал, что процесс, хотя и изначально производил впечатление как пробуждение национального самосознания, возвращения к национальным истокам, на самом деле продуцирован транснациональными силами. Сегодня не вызывает сомнения, что в случае движения по начерченному сценарию нас ждет участь вассалов мирового капитала. Неслучайно, что Мустафа Кемаль Ататюрк, говоря о независимости, охарактеризовал ее как национальное самоутверждение нации, обладающей национальным сознанием, и заключил, что вне национального самосознания не может существовать независимость [2]. Распад мирового социалистического лагеря превратил нас, как и многие народы, в субъект международного права. Но мы не должны никогда забыть, что «независимость» не выпавший на нашу долю по милости великих силовых центров дар, а всего лишь новая фаза неокOLONиализма. Нас ожидает так называемая «ловушка Петкинса», методично навеивающая интеграционные устремления в глобалистском понимании. Такие набившие оскомину выражения, как включение к «глобальной финансовой циркуляции», к «свободным финансовым соглашениям», как бы красиво не звучали и не улащали слух, представляют не что иное, как долговую кабалу для народов мира. В таких условиях порою национальная идея, национальное сознание перестают быть положительным, прогрессивным явлением и начинают выступать как форма ложного сознания, обращенная против своей подлинной сущности. Бывший премьер-министр Маргарет Тэтчер в своем выступлении, предвещающем о падении Советского Союза, говорила не о закономерном крахе социализма, а о разложении его с помощью заговоров. Она характеризовала угрозу, исходящую со стороны СССР мировой капиталистической системе, не как военную (ядерную), а как экономическую, подкрепленную преимуществами плановой экономики. «Советский Союз, – заявила Тэтчер, – это страна, представляющая серьезную угрозу для западного мира. Я говорю не о военной угрозе. Ее в сущности не было. Наши страны достаточно хорошо вооружены, в том числе и атомным оружием. Я имею в виду угрозу экономической. Благодаря плановой экономике и своеобразному сочетанию моральных и материальных стимулов Советскому Союзу удалось достичь высоких экономических показателей. Процент прироста валового национального продукта у него примерно вдвое больше, чем в наших странах. Если при этом учесть громадные природные ресурсы СССР, то при рациональном ведении хозяйства у Советского Союза были вполне реальные возможности вытеснить нас с мировых рынков. Поэтому мы всегда предпринимали действия, направленные на ослабление экономики Советского Союза и создание у него внутренних трудностей [3].

Да, «плановая экономика» и «своеобразная сочетание моральных и материальных стимулов», – подобные понятия внушали Западному капитализму больше ужаса, чем советская военная угроза. За прошедшие 25 лет нам вбивают в голову, что падение

социализма явилось закономерностью, будто бы социализм не оправдал себя, прежде всего как экономическая система. Однако подобные утверждения, сталкиваясь с приведенными выше рассуждениями «железной леди», разбиваются вдребезги. И эта истина очевиднейшим образом проливает свет на вопрос, какими центрами и в каких целях были инспирированы развертывания «национальных движений». Если мы не в состоянии увидеть закономерности становления этих «национальных движений», то нас ждет участь быть задавленными во вредных выбросах подобных националистических идей. Национальное самосознание предстает как сознание независимости; однако общества, не обладающие экономической, финансовой независимостью, не имеют и не могут в принципе иметь и политическую независимость.

Для того, чтобы узреть эту голую правду, достаточно взглянуть на участь тех государств, которые, словно азартные игроки, готовы сесть за геополитический игорный столик ради влезания в новые долги. Если такая страна – колыбель Европы, как Греция, где фактически зародилась демократия, готова действовать под диктовку кредиторов ради получения всего лишь нового кредитного транша, растоптав при этом итоги всенародного голосования, то какая же участь ожидает нас?

«За счет долгов, представленных нами, мы вынуждаем страну, не имеющую своего автомобилестроения, провести автомагистрали, дороги. Дальше мы начинаем сбывать там свои автомобили. Вслед за этим мы скупаем у них банки. Мы обеспечиваем этими банками представление населению под небольшой процент кредитов в целях покупки все больше и больше автомобилей. Таким образом, благодаря продаже автомобилей, мы добиваемся возвращения кредитов, да еще с процентами. Мы организовываем представление кредитов Всемирного Банка или связанных с ним учреждений этой стране. Выделенный кредит совершенно не может быть включен в бюджет страны. Он поступает в кассы наших компаний, действующих в стране в качестве «участников проекта». Строятся электрические станции, возводятся промышленные районы, порты, большие аэропорты. По существу все это представляет собой абсолютно не нужную для населения грудку бетона. Получают выгоду от всего этого наши компании и поощряемые нами в той стране некоторые лица. А само общество оказывается в проигрыше. Страна же влезает в гигантские долги. Притом такие долги, что выплатить их не представляется возможным. Вот так работает план. В конце мы появляемся в качестве советника, зачинателя и говорим им: «Вы должны нам и не в состоянии расплачиваться. Тогда передайте нам свою нефть, продайте газ на выгодных нам условиях, позвольте разместить на вашей территории наши военные базы, отправьте ваши солдаты для поддержания нас в те регионы, где воюют наши вооруженные формирования. Голосуйте в ООН за наши резолюции! Приватизируйте системы электричества, воды и канализации! Продайте их американским компаниям или транснациональным корпорациям...» Подобным образом мы захватываем социальные службы, учебные заведения, сферу здравоохранения, и даже систему юстиции. Это

происходит благодаря цепочке многосторонних переворотов» [4].

Можно быть уверенным, что ни один народ, попавший в ловушку, не может достичь ни материального, ни нравственного развития, а результат рассчитан исключительно на разъедание и исчезновение национальной идентичности и национального суверенитета [10].

Указанные вопросы ставят перед нами вопросы: какими должны быть четкие контуры будущего пути развития Азербайджана в эпоху «кризиса ценностей», как можно достичь устойчивого национального развития и национального благосостояния, сочетая национальные духовные ценности с прогрессивными чертами международного опыта и не исчезая в водовороте глобального течения? Президент Азербайджана Ильхам Алиев в своем выступлении на церемонии ифара по случаю священного месяца Рамазан в 2016 году особо подчеркнул: «В нынешних условиях, когда в мире идут очень тяжелые процессы, пример Азербайджана, конечно, проявляется еще более отчетливо. Значит, такое возможно, чтобы представители всех конфессий жили как одна семья. Возможно, чтобы тенденции мультикультурализма усиливались. Возможно, чтобы в одной стране никогда не было противостояния на религиозной, национальной почве... То есть сегодня Азербайджан демонстрирует совершенно уникальную модель развития. Не потому, что мы хотим кому-то что-то доказать. Просто, это – наш образ жизни. В этом заключается наша политика» [5].

В свете вышесказанного рассматривая существующие мировые реалии, мы сталкиваемся с искаженными формами и опытами мультикультуральных ценностей. Западный мир в течение последних веков под вывеской указанных ценностей утверждал и продолжает утверждать исключительное доминирование своих ценностей. Однако расистские и фашистские волны, временами поднимающиеся в Европе и в целом на Западном полушарии, усиление настроений религиозной и национальной нетерпимости делают неизбежным пересмотр так называемых универсальных ценностей Запада.

После гибели Советского Модерна мы сталкиваемся лицом к лицу с экспансией западных ценностей. Подобная экспансия исходила из уверенности о незыблемости означенных ценностей и породила временную социокультурную растерянность. Однако сегодня начетническое восприятие ценностей Западной буржуазной цивилизации сменилось периодом взыскательно-критического отношения к ним. «Исторические события показывают, что политика Запада в области религиозной толерантности и мультикультурализма построена на навязывании своих религиозных ценностей. В таком случае европейские государства, характеризующиеся как иммигрантские страны, стараются ассимилировать в Западные общества эмигрантов, являющиеся носителями иных культур и религий. Иначе говоря, мультикультурность может быть воспринята как всего лишь доминирование Западных ценностей и ничем не отличающаяся составная часть единой мозаичной структуры» [6].

По существу подобная практика является попыткой распространения фундаментальных рыночных ценнос-

тей глобального капитализма по всему миру. Другими словами, национальное самосознание, правовые и политические взгляды, идеология и национально-религиозные ценности, будучи элементами настройки, выступают в качестве формы, приспособляемой к содержанию общественно-экономического строя. В этом смысле они порождены базисом – законами социально-экономического развития общества [13]. С этой точки зрения общество, воспринимая ту или иную экономическую систему, тем самым усваивает и присущие этой системе правовые и моральные правила. Таким образом, если базис общества, то есть общественно-экономический строй опирается на эксплуатацию, на поглощения слабого сильным, на социальное неравенство, то все надстроечные элементы этого общества – семейные отношения, право, мораль, идеология – будут по-своему отражать эти неравенства. Тогда возникает вопрос – а можем ли мы завоевать свое место в таком мире; каким же будет наш статус, если это случится?

Да, мы выбрали рыночную модель в качестве пути развития, однако это не означает, что мы выбрали путь превращения в чью-то копию, клонирования западных ценностей. Разумеется, мы отвергаем космополитизм, поскольку космополитизм является мировоззрением империалистических государств, господствующих обществ и полагается на навязывания «универсальных» ценностей глобалистских кругов всему миру, на отказ от национальной идентичности, национального самосознания, исторических ценностей побежденных народов. В конечном итоге подобная стратегия должна привести к полному духовно-нравственному и идейно-политическому разоружению обездоленных народов. Космополитизм предстает как философия неумозрительной глобализации, а капиталистической глобализации и в этом плане вбирает в себе устремления экономически доминирующих обществ к духовному, идейному мировому господству. Некоторые местные исследователи зачастую отождествляют понятия интернационализм и космополитизм, тем самым допуская теоретическую оплошность. Потому как интернационализм и космополитизм являются абсолютно противоположными идейно-политическими позициями. Если космополитизм отрицает вероятность самобытного существования наций и народов и провозглашает «свободное» гражданское общество индивидов, лишенных национального самосознания, последней целью общественного развития человечества, то интернационализм зиждется на равенстве, братстве народов, наций. Иными словами, интернационализм не выступает против национального самосознания. В этом смысле весьма примечателен диалог между К. Марксом и его зятем Полом Лафаргом. П. Лафарг считал национальный вопрос устаревшим предрассудком и придавал значение к избавлению человечества от подобного заблуждения. В заседании от 19-го июня 1866 года К. Маркс, критикуя подобные высказывания П. Лафарга и Прудона, утверждал: «Когда он, не раздумывая, желает отрицать нации... имеет в виду поглощение и переваривание их образцовой французской нацией» [8].

Так какие же отношения фактически установились в странах, которые преподносятся как колыбели

демократии? Расизм, религиозная и национальная нетерпимость, подъем радикальных течений и т.д. Президент Ильхам Алиев совершенно верно охарактеризовал указанный момент: «Некоторые говорят, что дабы понравиться кому-то или обосновать донорские деньги мы должны интегрироваться в Европу. Спрашивается, в какую Европу мы должны интегрироваться? Сегодняшняя Европа у нас перед глазами. Они сами признают, высшие руководители Европейского Союза признают, что сегодня на европейском пространстве переживается глубокий кризис. Мы должны интегрироваться туда, интегрироваться в кризис?! Должны интегрироваться туда, где говорят «стоп мусульманам»?! Мы должны интегрироваться в общество тех, кто применяет в отношении беженцев–мусульман двойные стандарты?! Мы должны интегрироваться в общество тех, кто держит мусульман в клетках?! Вопрос в этом, и мы говорим обо всем этом. Поэтому в некоторых случаях на нас оказывают давление, проводят кампании, сочиняют различные клеветнические измышления. Мы должны знать эти реалии» [12].

Неоконсервативный подход к национальному самосознанию вовсе не означает абсолютную изоляцию от западных ценностей, замыкание в себе. Наоборот, он подразумевает извлечение пользы от положительного опыта всего человечества, постоянное обогащение национального мировоззрения. Однако следует различить отношения интеграции и сотрудничества. Сегодня независимая модель развития Азербайджанского государства настойчиво диктует не интеграцию в какое-нибудь пространство, а построение равноправных партнерских отношений и сотрудничество со всеми народами и странами, международными организациями. «Наше преимущество заключается в том, что мы всегда идем своим путем, проводим свою политику, не действуем по чьей-либо указке... Некоторые и сегодня продолжают говорить, что мы должны куда-то интегрироваться. Возможно, они и сами не понимают, что это означает. Куда надо мы уже интегрировались. Сегодня Азербайджан играет огромную роль и завоевал большую симпатию в различных международных организациях... Мы идем своим путем и смогли наладить очень тесные связи с Европой... Поэтому у нас нет никаких проблем с сотрудничеством... Но одно дело сотрудничество, другое – интеграция. Те, кто не знают разницы между этими двумя словами, пусть еще раз услышат сегодня и положат конец неуместным разговорам, которые они ведут для собственной пропаганды, для того, чтобы кому-то понравиться» [12].

Здесь мы останавливаемся перед выбором: или интегрироваться куда-то, или же сотрудничать. Неоконсерваторы выступают сторонниками не изоляции, а диалога между культурами и религиями. Они выдвигают в качестве альтернативы концепции столкновений цивилизаций формулу межцивилизационного диалога. Неоконсерватор утверждает: «мы готовы к диалогу, к сотрудничеству со всеми международными организациями и структурами, однако абсолютно не согласны принимать шаблонизированные стандарты, рассчитанные на чьи-то господствующие интересы и выгоды. В истории Азербайджана были такие

исторические периоды, как огнепоклонничество, христианство, ислам и даже период господства официальной атеистической идеологии. Каждый из этих этапов привнес что-то новое в наше национально-духовное наследие, ценностно обогатил его. И эти разновременные и разнородные ценности являются частью нашей единой истории, ее квинтэссенцией. Эксперт по международным отношениям Арье Гут характеризует наблюдаемое в настоящее время в нашей стране культурное разнообразие не как временное, случайное явление, а как закономерную необходимость, которая имеет глубокие исторические корни, впиталась в мировосприятие людей и обусловлена тысячелетиями формируемым образом жизни. Вот что он говорил по этому поводу: «Азербайджан был и продолжает являться родиной представителей многих религий и национальностей. Испоко веков в Азербайджанской земле сосуществовали иудаизм и ислам, огнепоклонничество, христианство. Эта земля и сегодня демонстрирует невероятную толерантность и религиозную терпимость. Имеется исторический факт, о котором я часто с гордостью рассказываю политической и академической элите Израиля» [9].

Это является признанием и торжеством Азербайджанской модели мультикультурализма, о которой не скупятся подробно рассказывать зарубежные эксперты. На деле мультикультурализм в условиях глобализации является моделью поступательного движения, отражающей особенности развития национального самосознания и обеспечивающей сосуществования в едином пространстве культур и цивилизаций. В рамках этой модели национальное самосознание и национальная самоидентификация могут быть жизнеспособными и долговечными. С этой точки зрения Азербайджанская модель мультикультурализма в качестве успешной гармонизации позитивных возможностей, привнесенных глобализацией, и многообразия, вытекающего из национальной идентичности, приобретает чрезвычайную актуальность.

Список использованных источников

1. Liah Greenfeld, «Globalisation of Nationalism», ECPR Press, 2016. – 200 p.
2. Rasih Nuri İleri Atatürk ve kommunizm. – İstanbul Sarmali Yayınevi, 1995. – 360 s.
3. Maprapet Тэтчер про развал СССР. – <http://www.contrtv.ru/common/2025/>
4. John Perkins Bir ekonomik tetikçinin itirafları. – http://www.ozetkitap.com/ekonomi_tetikcisi.pdf
5. Речь Ильхама Алиева на церемонии ифтара по случаю священного месяца Рамазан. – <http://www.president.ru/articles/20324>
6. Габибейли Х. Азербайджанская модель мультикультурализма (на азерб. языке). – <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=18195>
7. Rajabov N. A. The real causes of the global economic crisis: What the «new competitors» and «blind nodes» syndrome is? // Науковий вісник. – Киев, 2015. – №93 (2). – С.171.
8. Маркс К. Биография. – <https://yadi.sk/d/B3eq6iErq47BU> (на азерб. языке).
9. Гармония социально-экономического и культурного развития Азербайджана на современном этапе. Международная конференция, 2014 год (на азерб. языке). – <http://cdn.bbmm.az/pdf/r11.pdf>
10. Перкинс Джон. Тайная история американской империи. Экономические убийцы и правда о глобальной коррупции. – М.: «Альпина Паблицер», 2008. – 448 с.
11. Советская тюркология. – <http://kronk.spb.ru/library/st.htm#1985-6>

12. Под председательством Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева состоялось заседание Кабинета Министров, посвященное итогам социально-экономического развития за девять месяцев 2016 года и предстоящим задачам. – <http://ru.president.az/articles/21318>

13. F. Bechhofer, D. McCrone, «National Identity, Nationalism and Constitutional Change». – Palgrave Macmillan, 2014. – 224 p. – <http://ru.president.az/articles/21318>

References

1. Liah Greenfeld, «Globalisation of Nationalism», ECPR Press, 2016. – 200 p.
2. Rasih Nuri İleri Atatürk ve kommunizm. – İstanbul Sarmalı Yayınevi, 1995. – 360 s.
3. Margaret Tjetcher pro razval SSSR. – <http://www.contrtv.ru/common/2025/>
4. John Perkins Bir ekonomik tetikçinin itirafları. – http://www.ozetkitap.com/ekonomi_tetikcisi.pdf
5. Rech' Il'hama Alieva na ceremonii iftara po sluchaju svjashhennogo mesjaca Ramazan. – <http://www.president.ru/articles/20324>
6. Gabibbejli H. Azerbajdzhanskaja model' mul'tikul'turalizma (na azerb. jazyke). – <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=18195>
7. Rajabov N. A. The real causes of the global economic crisis: What the «new competitors» and «blind nodes» syndrome is? // Naukovij visnik. – Kiev, 2015. – №93 (2). – S.171.
8. Marks K. Biografija. – <https://yadi.sk/d/B3eq6iErqd7BU> (na azerb. jazyke).
9. Garmonija social'no-jekonomicheskogo i kul'turnogo razvitija Azerbajdzhana na sovremennom jetape. Mezhdunarodnaja konferencija, 2014 god (na azerb. jazyke). – <http://cdn.bbmm.az/pdf/rtl.pdf>
10. Perkins Dzhon. Tajnaja istorija amerikanskoj imperii. Jekonomicheskie ubijcy i pravda o global'noj korrupcii. – M.: «Al'pina Publisher», 2008. – 448 s.
11. Sovetskaja tjurkologija. – <http://kronk.spb.ru/library/st.htm#1985-6>
12. Pod predsedatel'stvom Prezidenta Azerbajdzhanskoj Respubliki Il'hama Alieva sostojalos' zasedanie Kabineta Ministrov, posvjashhennoe itogam social'no-jekonomicheskogo razvitija za devjat' mesjacev 2016 goda i predstojashhim zadacham. – <http://ru.president.az/articles/21318>
13. F. Bechhofer, D. McCrone, «National Identity, Nationalism and Constitutional Change». – Palgrave Macmillan, 2014. – 224 p. – <http://ru.president.az/articles/21318>

Gasimova B., PhD student in «Philosophy» department, Baku State University (Azerbaijan, Baku), matlabm@yandex.com

Features of the development of national identity in the realities of a globalizing world and Azerbaijani model of multiculturalism

In the present article is an attempt to understand the problems of preservation of national identity and national identity in the context of globalization. It is noted that after the death of the Soviet modernity we come face to face with the expansion of Western values. This expansion was based on the confidence of the inviolability of the aforesaid values. Today, however, dogmatic perception of the values of Western bourgeois civilization gave way to a period of a critical attitude towards them. The essence of the neo-conservative approach, actually became the ideological basis of the Azerbaijani state. It is emphasized that this approach involves extracting benefits from the positive experience of the whole of humanity, the constant enrichment of the national outlook and advocates the dialogue between cultures and religions. The article outlines the characteristic of the Azerbaijani model of multiculturalism. Azerbaijan's experience in this field shows that multiculturalism in the context of globalization is a model of translational motion, ensuring co-existence in the same space of cultures and civilizations.

Keywords: globalization, national identity, universalization, the preservation of national identity, the Azerbaijani model of multiculturalism, the neoconservative approach.

Гасимова Б., дисертантка кафедри філософії, Бакинський державний університет (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com

Особенности развития национальной самосвидомости в реалиях глобализованного світу і Азербайджанська модель мультикультуралізму

Робиться спроба розібратися в проблемах збереження національної самосвідомості і національної ідентичності в умовах глобалізації. Відзначається, що після загибелі Радянського Модерну ми стикаємося віч-на-

віч з експансією західних цінностей. Подібна експансія виходила з впевненості про непорушність зазначених цінностей. Однак сьогодні начетнічеське сприйняття цінностей Західної буржуазної цивілізації змінилося періодом критичного ставлення до них. Розкривається сутність неоконсервативного підходу, що фактично став ідеологічною основою Азербайджанської держави. Підкреслюється, що подібний підхід має на увазі витяг користі від позитивного досвіду всього людства, постійне збагачення національного світогляду і виступає прихильником діалогу між культурами і релігіями. У статті в загальних рисах дається характеристика Азербайджанської моделі мультикультуралізму. Досвід Азербайджану в цій області доводить, що мультикультуралізм в умовах глобалізації є моделлю поступального руху, що забезпечує співіснування в єдиному просторі культур і цивілізацій.

Ключові слова: глобалізація, національна самосвідомість, універсалізація, збереження національної ідентичності, Азербайджанська модель мультикультуралізму, неоконсервативний підхід.

* * *

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 342.3

Стойко О. М.,
кандидат політичних наук, старший науковий
співробітник, Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України
(Україна, Київ), starkol@gmail.com

ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ВАРІАТИВНОСТІ ФОРМ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ У ПЕРЕХІДНИХ КРАЇНАХ

Розглянуто еволюцію поглядів щодо оптимальної форми державного правління для перехідних країн, починаючи з 1970-х рр. З'ясовано недоліки і переваги президентської, парламентської та гібридної форм з точки зору становлення демократичних інститутів. Розглянуто вплив різноманіття обраних інституційних моделей на розвиток досліджень інституту президента та парламенту. Проаналізовано особливості коаліційного президентіалізму, що виникає при формуванні уряду президентом за наявності фрагментованого багатопартійного парламенту. Досліджено феномен «суперпрезидентіалізму», характерний для пострадянських країн, та його вплив на процеси демократизації.

Ключові слова: демократизація, форма державного правління, суперпрезидентіалізм, коаліційний президентіалізм, парламент.

Вибір форми правління значною мірою визначає успішність перебігу демократичного транзиту. Як зазначали Д. Горовіц [10] та Х. Лінц [12], творці нових демократичних конституцій мали визначитися щодо двох важливих питань: виборчої системи (мажоритарної, пропорційної чи змішаної) та форми державного правління: парламентської або президентської.

Дискусії щодо відповідності президентської чи парламентської моделі потребам новостворених демократичних держав так чи інакше піднімалися у політологічних дослідженнях ще з 1970-х рр. По мірі збільшення кількості країн, що стали на демократичний шлях розвитку, накопичувалася емпірична база, що вимагала детального опрацювання. Одним з найважливіших питань для дослідників транзитних процесів став пошук оптимальної форми державного правління, яка б гарантувала успішність впровадження демократичних інститутів. Детальний аналіз літератури, присвяченій трансформаційним процесам у перехідних суспільствах, дає змогу прослідкувати еволюцію наукових підходів та краще зрозуміти не лише особливості тої чи іншої форми правління, а й значення політичних інститутів для становлення демократичної держави.

Починаючи з середини 1990-х років твердження С. Мейнверінга про потенційно конфліктогенне поєднання парламентаризму і президентіалізму було спростоване низкою дослідників, які заявляли, що президентська форма може працювати як парламентська: президенти можуть будувати стабільні багатопартійні коаліції, навіть у слабоінституціоналізованій партійній системі. Найбільше таких підтверджень знаходиться у роботах латиноамериканських політологів. У них стверджується, що президенти можуть управляти коаліціями так само успішно, як і прем'єр-міністри,

однак було б помилковим вважати, що вони діють за допомогою аналогічних інструментів.

В свою чергу Д. Семуельс і М. Шугарт стверджують, що виконавча влада має фундаментально відмінні владні відносини зі своїми партіями в умовах парламентського і президентського режиму. Більше того, вони припускають, що якщо у парламентській системі правляча партія поєднує виконавчі і законодавчі функції, оскільки партійні лідери обираються та підзвітні через внутрішній відбір партіями, то у президентській системі партії дають більше прав приймати рішення главі держави, оскільки він обирається незалежно від парламенту. Таким чином, ці автори відзначають, що «президентіалізм перебуває у конфлікті з логікою парламентаризму» [17, р. 16–17]. Вони стверджують, що саме ця риса президентської форми правління загрожує демократичним інститутам, оскільки чим більше свободи у прийнятті рішень отримують глави держав, тим важче політичним партіям притягувати їх до відповідальності. Відповідно, президент стикається з меншими обмеженнями, ніж прем'єр-міністр, коли з власною партією приймає рішення про склад уряду та формує парламентську коаліцію. Президенти можуть прагнути до тих самих цілей, що й прем'єр-міністр – заручитися підтримкою надійної більшості у парламенті, але не завжди досягають їх однаковими інструментами. Хоча такий коаліційний президентіалізм досить добре проаналізовано у літературі, присвяченій аналізу досвіду країн Латинської Америки, до схожих висновків прийшли й дослідники Африки. Так П. Чабал та Ж.–П. Далоз [1], Н. ван де Валле [21] з'ясували, що африканські президенти демонструють гнучкість у використанні формальної та неформальної влади, що дає змогу їм домінувати навіть у дуже фрагментованих парламентах.

Порівняльні дослідження у різних регіонах світу наводять додаткові підтвердження того, що формування коаліції є звичним явищем за президентіалізму, а багатопартійна система не впливає на ймовірність демократичної консолідації [2]. На основі цих досліджень сформувався ще один перспективний напрям досліджень взаємозв'язку між формою державного правління та ефективністю демократичної політичної системи – вивчення коаліційного президентіалізму.

Він є відповіддю на інституційну дилему, яка постає перед урядом, що формується президентом, у фрагментованому багатопартійному парламенті. Для формування підтримки у законодавчому органі щодо реалізації урядової програми президенти повинні поводитися як прем'єр-міністри у багатопартійних демократіях Західної Європи: сформувати міжпартійну коаліцію у парламенті та сприяти її розвитку і зміцненню.

Ідея, що президент, який обирається на загальних прямих виборах, може виступати у якості ініціатора і

форматора коаліції у 1980–1990-х рр. не розглядалася дослідниками демократизації, значна кількість з яких очікували, що багатопартійні президентські режими приречені на невдачу, достатньо згадати С. Мейнверінга [13, р. 198–228], А. Степана [20]. Однак, сьогодні все більше вчених погоджуються з думкою, що «президентціалізм може працювати як парламентаризм» [3].

Водночас було б помилково стверджувати, що президент використовує ті ж самі методи як і прем'єр-міністр, або ж що він має ті ж законодавчі повноваження, як і прем'єр-міністр. Як демонструє аналіз значного масиву політичної практики, президент має у своєму розпорядженні менше механізмів для впливу на законодавчий процес, однак він все-таки спроможний сформулювати ефективну і стабільну більшість у законодавчому органі, так само як і його колеги у парламентських республіках.

З точки зору інституційного підходу до відносин між законодавчою і виконавчою гілками влади, конфлікти та співробітництво між президентом та парламентом зумовлюються природою політичних інститутів, які не лише визначають стратегії акторів, а й впливають на можливий розподіл певних політичних результатів [15, р. 34–51].

Кілька аксіом, обґрунтованих інституціоналістами, підтверджують існування феномену коаліційного президентціалізму. Наприклад, за інших рівних умов чим більша кількість політичних партій, тим складніше сформувати з них стабільну коаліцію у парламенті. Чим складніше створити стабільну коаліцію, тим менш ймовірно, що законодавчий орган схвалюватиме нормативно-правові акти, запропоновані урядом. Загроза виникнення тупикової ситуації є набагато серйознішою для молодих, нестійких демократій, ніж для розвинених демократичних режимів тощо.

Іншими контекстуальними змінними, які впливають на відносини між органами законодавчої та виконавчої влади, є час (виборчий цикл: розведення у часі парламентських та президентських виборів); економічна ситуація; якість президентського правління; поведінка зовнішніх акторів (наприклад, впливових губернаторів, антисистемних сил тощо) та траєкторія розвитку національної історії та культури. Деякі інституційні змінні, що найчастіше досліджуються (прерогативи президента, партійна та фракційна структура парламенту), можуть по-різному впливати на політичні інститути у певних політичних системах, що можна проілюструвати на прикладі країн Співдружності незалежних держав (СНД).

Напівпрезидентські конституції багатьох пострадянських держав зафіксували високий ступінь формальної влади у руках президента, оскільки на початку демократичного транзиту у 1990-х рр. творці пострадянських конституцій були добре обізнані з перешкодами, які породжує система поділу влади для керівника молодого держави. Проілюструвати це можна порівняльним індексом, що використовується для вимірювання концентрації президентської влади у пострадянських конституціях [6; 8]. Він свідчить, що навіть у країнах СНД формальна влада президентів набагато більша, ніж у їх колег у Східній Європі. Відповідно, багато пострадянських політичних систем були охарактеризовані дослідниками як «суперпрезидентські»

[9], оскільки повноваження глави держави практично необмежені у період виборів, в той час як виборчий процес легко піддається маніпуляціям, насамперед завдяки використанню адміністративного ресурсу. У процесі прийняття рішень президенти досягають своїх цілей, використовуючи цілу низку закріплених за ними повноважень. Акцентування уваги на формальній концентрації президентської влади, особливо у законодавчій сфері, підштовхує до висновку про зменшення значення інституційних і політичних обмежень, насамперед парламенту і політичних партій [4].

Суперпрезидентціалізм також тлумачиться як формальне вираження системи неопатримоналізму, яке посилює позиції президента, а слабкість інституційних протипаг подається як спадок радянської політичної культури, що дає можливість лідерам управляти через патронаж та особисте правління [16]. Така форма «патронажного президентціалізму», як вважає Г. Хейл, поєднує сильну формальну та неформальну владу, ресурси, що продукуються мережами патрон-клієнтських відносин, що негативно впливають на державу та економіку [7]. Іншими словами в результаті розпаду соціалістичної політичної системи глави новостворених держав отримали значні повноваження за рахунок альтернативних центрів інституційної влади.

«Суперпрезидентціалізм» чи «патронажне» президентство в регіоні співіснує з законодавчою владою, що користується меншою довірою виборців. Як результат, теоретичні твердження, що нестабільність президентціалізму зумовлена подвійною природою його легітимності – окремими виборами президента і парламенту, – не справдилася, як це прогнозував Х. Лінц. Навпаки, саме надзвичайна концентрація влади у президента є джерелом вразливості у пострадянських країнах. «Кольорові» революції у регіоні відбулися як результат менш загрозливої, як видавалося, інституційної домовленості: закінчення каденції президента [7, р. 163].

Однак, не зважаючи на значні повноваження, у низці випадків перші пострадянські президенти не отримували достатньої партійної підтримки для формування коаліцій у парламенті. Всупереч стереотипам, вони виявилися неспроможними підтримувати функціонування парламентської більшості, користуючись правом видавати укази та розпорядження. В інших країнах СНД розподіл коштів державного бюджету та різноманітні додаткові платежі, такі як патронаж, залишаються важливими інструментами для формування провладних сил у законодавчому органі. Торгівля посадами міністрів у деяких країнах СНД використовується значно ширше, ніж це характерно для моделі латиноамериканських країн.

У перспективі дослідження форми державного устрою зосередяться на вивченні особливостей різновидів гібридної форми: парламентсько-президентської та президентсько-парламентської.

Після краху соціалістичної системи низка країн Центрально-Східної Європи зробила вибір на користь напівпрезидентської форми правління – Болгарія, Литва, Македонія, Молдова (за винятком 2001–2016 років), Польща, Сербія, Словаччина, Словенія, Румунія, Хорватія, Чорногорія. Ф. Фрізон–Роше слушно зазначає, що напівпрезидентська модель відповідала умовам, що

склалися у країнах регіону, які адаптували її до своїх геополітичних потреб та особливостей кожного з етапів перехідного процесу [5, р. 58].

Загалом серед колишніх соціалістичних країн більше 60% віддали перевагу напівпрезидентській формі правління, і лише 30% – парламентській, а 10% – президентській. Навіть деякі держави Африки, Азії, Латискої Америки також зробили вибір на користь цієї моделі. Більше того, деякі президентські або ж парламентські демократії також поступово трансформуються у напівпрезидентську форму державного правління. Так Вірменія та Грузія відмовилися від президентської моделі і перейшли на змішану в 1994 та 2004 роках відповідно, у 2013 р. в Чехії, традиційній парламентській республіці, були проведені перші всенародні вибори президента, а у 2014 – у Туреччині. Загалом 40 % країн, що утворилися протягом 1974–2009 років, можна віднести до гібридної форми правління [11].

У найбільш загальному визначенні напівпрезидентська форма правління передбачає підзвітність перед парламентом як президента, обраного на загальних прямих виборах, так і прем'єр-міністра з урядом. До переваг цієї форми слід віднести гнучкість системи поділу влади, яка неоднозначно оцінюється дослідниками. Якщо для країни характерний інтенсивний політичний конфлікт, породжений двома конкуруючими політичними силами (у молодих демократіях Європи вони зазвичай представлені колишніми комуністами та реформаторами), то напівпрезидентська форма правління закладає хорошу основу для пошуку консенсусу: одна зі сторін отримує пост президента, а інша – прем'єр-міністра. Такий компроміс є більш продуктивним для розвитку політичної системи, ніж принцип «переможець отримує все», характерний для президентської форми державного правління. Крім того, прямі вибори президента на чітко визначений термін можуть надати системі необхідну політичну стабільність та легітимність навіть за умов надмірної фрагментації парламенту та хронічної урядової нестабільності. У цій ситуації напівпрезидентська форма створює кращі умови для процесу демократизації, ніж чиста парламентська республіка.

Загалом, напівпрезидентський режим є досить зручним з теоретичної точки зору, але складним у застосуванні на практиці, оскільки схильний продукувати конфлікти між президентом та прем'єр-міністром. Найбільш відомими прикладами такого протистояння у країнах Центрально-Східної Європи є конфлікти між президентом Л. Валенсою та прем'єр-міністрами протягом 1991–1995 рр. у Польщі, між президентом Т. Бесеску та прем'єр-міністром В. Понта у 2012 р. у Румунії, що мало наслідком дестабілізацію політичної ситуації.

Оскільки кожна з країн намагалася пристосувати змішану форму державного правління для вирішення власних проблем, що породило безліч варіацій, то М. Шугарт та Дж. Кері [19, р. 14] запропонували виділити дві основні моделі: прем'єрсько-президентську та президентсько-парламентську. Перша характеризується тим, що прем'єр-міністр та уряд несуть колективну відповідальність лише перед парламентом. Саме таку модель обрали Болгарія, Литва, Македонія, Молдова,

Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Хорватія (з 2001 р.) та Чорногорія. Особливістю другої є те, що прем'єр-міністр та уряд несуть колективну відповідальність як перед парламентом, так і перед президентом. Вона практикувалася Хорватією до 2000 р. та Україною у 1996–2006 та у 2010–2014 рр., коли була скасована конституційна реформа.

Більшість дослідників вважають, що найбільшу небезпеку для демократичних інститутів несе у собі остання, президентсько-парламентська модель, оскільки саме подвійна підзвітність перед парламентом та президентом, створює додаткову інституційну невизначеність, що є джерелом конфліктів між гілками влади. Така система подвійної відповідальності, на думку М. Шугарта, створює ситуацію, коли «немає жодної інституційно визначеної влади над урядом» [18, р. 30]. Більше того, конфлікт навколо призначення та відставки уряду з високою ймовірністю ставить питання про легітимність самого режиму. Оскільки така система надає парламенту право відставки прем'єр-міністра, то уряд в першу чергу залежить від підтримки парламентської більшості. Відповідно, він орієнтується насамперед на задоволення інтересів парламенту, а не президента. Навіть якщо уряд сформовано в результаті компромісу між президентом та парламентом, він демонструватиме лояльність останньому. Повною мірою внутрішній конфлікт проявляється в умовах «коабітації»: приналежності прем'єр-міністра до непрезидентської політичної сили або відсутності представників президента у складі уряду.

Однак, на думку Я. Кіма, поділений уряд, підпорядкований парламенту і президенту, має позитивний зв'язок із вищим рівнем демократії, а саме нездатність проконтролювати повноваження президента є найсерйознішим ризиком для змішаної форми правління: чим більше повноважень має президент, тим більші ризики для демократії несе у собі ця форма державного правління [11].

Президентсько-парламентська модель є потенційно більш небезпечною, схильною до виникнення політичних конфліктів та тупикових ситуацій у розвитку політичної системи. Оскільки конституція надає президенту і парламенту право розпуску уряду, то виникає спокуса покласти відповідальність за невдачі саме на виконавчий орган влади, особливо якщо президент і більшість у парламенті представляють різні політичні сили.

Отже, трансформація політичних інститутів у перехідних суспільствах стала причиною появи значного різноманіття форм державного правління, які досить умовно можна класифікувати як президентські, президентсько-парламентські, парламентсько-президентські чи парламентські, що значно утруднює відповідь на запитання про найбільш оптимальний варіант. Певна згода існує лише щодо того, що вважати найменш придатною формою – це президентсько-парламентська модель через надмірну концентрацію влади у руках невідповідного президента, його постійну боротьбу з парламентом за контроль над урядом, що демонструє приклад України 1996–2004 рр. В свою чергу суперпрезиденталізм, характерний для пострадянських країн, гарантує політичну стабільність на тлі посилення авторитарних тенденцій.

Значна варіативність інституційних моделей у молодих демократіях стимулювала дослідження коаліційного президенціалізму, коли за наявності сильних політичних партій, високий ступінь фрагментації парламенту президент змушений наслідувати поведінку прем'єр-міністра у парламентській республіці. Це дає змогу краще зрозуміти роль президента та парламенту у традиційних формах державного правління.

Список використаних джерел

1. Chabal P., Daloz J.-P. Africa works: The political instrumentalization of disorder. – Oxford: James Curry, 2004. – 192 p.
2. Cheibub J., Przeworski A. Government coalitions and legislative success under presidentialism and parliamentarism // British Journal of Political Science. – 2004. – Vol.34. – P.565–587.
3. Colomer J. M., Negretto G. L. Can presidentialism work like parliamentarism? // Government and Opposition. – 2005. – Vol.40. – №1. – P.60–89.
4. Fish S. M. Stronger legislatures, stronger democracies // Journal of Democracy. – 2006. – Vol.17. – №1. – P.5–20.
5. Frison-Roche F. Semi-presidentialism in a post-communist context / Elgie R., Moestrup S. Semi-presidentialism outside Europe. – N.Y.: Routledge, 2007. – P.56–77.
6. Frye T. A politics of institutional choice: Post-communist presidencies // Comparative Political Studies. – 1997. – №5. – P.523–552.
7. Hale H. Regime cycles: Democracy, autocracy and revolution in post-soviet Eurasia // World Politics. – 2005. – Vol.58. – P.133–165.
8. Hellman J. Constitutions and economic reform in the post-communist transitions // East European Constitutional Review. – 1996. – Vol.5. – №1. – P.46–56.
9. Holmes S. Superpresidentialism and its problems // East European Constitutional Review. – 1993. – Vol.2. – №4. – P.123–126.
10. Horowitz D. L. Comparing democratic system // Journal of Democracy. – 1990. – Vol.1. – №4. – P.73–79.
11. Kim Y. H. A troubled marriage? Divided minority government, cohabitation, presidential powers, president-parliamentarism and semi-presidentialism // Government and Opposition. – 2015. – Vol.50. – №4. – P.652–681.
12. Linz J. J. The virtues of parliamentarism // Journal of Democracy. – 1990. – Vol.1. – №4. – P.84–91.
13. Mainwaring S. Presidentialism, multipartism and democracy: The difficult combination // Comparative Political Studies. – 1993. – Vol.26. – №2. – P.198–228.
14. O'Donnell G. Illusions about consolidation // Journal of Democracy. – 1996. – Vol.7. – №2. – P.34–51.
15. Przeworski A. Some problems in the study of transitions to democracy / O'Donnell G., Schmitter P. C., Whitehead L. Transitions from authoritarian rule comparative perspectives. – Baltimore, MD: John Hopkins University Press, 1986. – P.47–63.
16. Robinson N. Institutions and political change in Russia. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2000. – 248 p.
17. Samuels D., Shugart M. Presidents, parties, prime ministers: How the separation of powers affects party organization and behavior. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 310 p.
18. Shugart M. Of presidents and parliaments // East European Constitutional Review. – 1993. – Vol.2. – №1. – P.27–36.
19. Shugart M., Carey J. M. Presidents and assemblies: Constitutional design and electoral dynamics. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 316 p.
20. Stepan A., Skach C. Constitutional frameworks and democratic consolidation: Parliamentarism versus presidentialism // World Politics. – 1993. – Vol.46. – P.1–22.
21. Van de Walle N. Presidentialism and clientelism in Africa's emerging party systems // Journal of Modern African Studies. – 2003. – Vol.41. – P.297–321.

Stoyko O. M., PhD in Political Science, senior researcher of V. M. Korytsky Institute of State and Law, National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), starkol@gmail.com

Conceptualization the diversity of forms of government in transition countries

The evolution of views on the best form of government for the transition countries since the 1970s is considered. The advantages and disadvantages of the presidential, parliamentary and hybrid forms in the context of democratic development are

analyzed. The influence diversity of institutional models in transit countries on studying the institute of president and institute of parliament is determined. The features of a coalitional presidentialism, occurring during the government formation by president in the presence of a fragmented, multi-party parliament, are examined. The phenomenon of «superpresidentialism», typical for post-Soviet countries, and its influence on the processes of democratization is studied.

Keywords: democratization, form of government, superpresidentialism, coalitional presidentialism, parliament.

* * *

УДК 32.019.51

Задувайло О. К.,
аспірантка відділу інформаційної безпеки
та розвитку інформаційного суспільства,
Національний інститут стратегічних досліджень
(Україна, Київ), zaduvailo@ukr.net

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МЕДІА-СФЕРИ В УМОВАХ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ

Розглядаються нові виклики пов'язані із порядком отримання та поширення інформації мас-медіа в умовах військово-політичного конфлікту.

Ключові слова: лібертаріанська модель, «соціальна відповідальність», ЗМК, гібридна війна.

В 2014 році РФ здійснила масштабну агресію проти України у форматі гібридної війни. Ця агресія супроводжується безпрецедентною важливістю інформаційної складової, яка не просто супроводжує різні етапи гібридного конфлікту, але є єдиної з усіх його компонентів наскрізною. Сьогодні основна увага дослідників зосереджена на пропагандистській складовій цієї боротьби. Проблематиці гібридної війни присвячено вже значну кількість робіт як українських дослідників В. Горбулін, М. Гончар, О. Власюк, Е. Лібанова, Т. Черненко, А. Баровська, так і іноземних, М. Neag, F. Hoffman, I. Panait, D. Raugh та ін. Водночас стрімкий та неочікуваний конфлікт виявив цілу низку інших проблем, пов'язаних із функціонуванням інформаційного простору за участю мас-медіа та вимог до такого функціонування в умовах війни.

Інформації займає центральне місце в сучасному житті: з одного боку, вона надає величезну кількість можливостей у вигляді доступу до різних областей діяльності. З іншого, з винаходом нових способів, методів і технологій інформаційно-психологічного впливу перетворюється на потужну геополітичну зброю, яке може чинити негативний вплив на економічну могутність держави, її національну безпеку. Це пов'язано, перш за все, з винаходом нових способів, методів і технологій інформаційно-психологічного впливу на масову свідомість. Інформаційний або навіть інформаційно-психологічний, вважається ще одним виміром сучасної війни [1, с. 168]. Поява нового рівня дозволяє вести конфлікти як в матеріальній (кібервійна), так і нематеріальній області (мас-медіа) [2]. Поява таких понять, як «інформаційна війна», «медіа агресія», «інформаційна безпека», свідчить не лише про тісний взаємозв'язок засобів масової інформації з конфліктними ситуаціями, але й про те, що у збройних та політичних конфліктах сучасності боротьба на інформаційному рівні не менш важлива, ніж безпосередньо воєнні чи дипломатичні дії. Якщо протягом перших двох третин ХХ ст. війна переважно впливала на інформаційну сферу, останнім часом бачимо зворотний зв'язок як на макро-, так і на мікрорівні [3].

Розглядаючи концепт Карла фон Клаузевіца «Війна є продовження політики, але іншими засобами», де компоненти «трійці» (уряд, військові і народ) виявляються взаємопов'язані в умовах збройних конфліктів завдяки засобам масової інформації. При цьому ми не говоримо про інформаційну війну, яка передбачає пропаганду і використання засобів комунікації для повалення противника. У даному випадку мається на увазі виключно медійна інформація, що впливає на прийняття урядом рішень і формування громадської думки. При цьому мас-медіа розглядаються як незалежна структура, яка не належить ні до однієї з гілок «трійці», але є для них середовищем. Відповідно до демократичною традицією в воєнний час медіа повинні давати громадянам можливість оцінювати війну, її справедливості і законності, а також наслідки. Однак інформаційні повідомлення, засновані виключно на фактах, не дають аудиторії всеосяжного уявлення про ситуацію. Від мас-медіа очікують також оцінки, інтерпретації подій. У цьому випадку суспільство буде в змозі усвідомити значимість представлених в ЗМІ подій [4, с. 69]. Політика збройного конфлікту не може будуватися виключно на роботі медіа, але в інформаційну епоху її реалізація без ЗМІ практично неможлива. Прикметами сучасного постіндустріального суспільства стали глобальне телебачення, Інтернет, супутниковий зв'язок та інші технологічні переваги мас-медіа, які допомагають журналістам відстежувати політичні рішення в режимі реального часу. У чому принципова перевага інформаційної складової в сучасних збройних конфліктах, так це в можливості кожного, хто володіє технологічними досягненнями, отримати швидкий і відносно законний доступ до військових відомостей [5].

Висунувши як загальний ідеал державного розвитку ідеал правової держави, ми найчастіше розглядаємо демократію як одну з форм правової держави. А так як з ідеєю правової держави нерозривно пов'язане уявлення не тільки про основи влади, але про права і свободи громадян (право на життя, свободу, гідність, недоторканість особи, свободу думок, переконань, автономію особистого життя, право на участь у політичних процесах, тощо). Однак з початком бойових дій закони війни вимагають різкого обмеження демократії.

Будь-який значимий конфлікт (передусім – військовий) акцентує проблему порядку отримання та поширення інформації уповноваженими суб'єктами. В умовах збройного конфлікту діяльність державних структур у відповідній сфері ретельно засекречується. Тобто в обмін на безпеку, забезпечувану спецслужбами, суспільство не вимагає від них повної інформації про їх дії [6, с. 121]. Більше того, окремі дослідники відмічають (у випадках, які стосуються дій держави в інтересах національної безпеки та досягнення «вищого суспільного блага») необхідність «застосування принципу пропорційності (співмірності), тобто забезпечення розумного балансу публічних (державних) та приватних інтересів. Даний принцип передбачає, що цілі держави повинні бути надзвичайно вагомими, аби обмежити права та свободи своїх громадян, і слід досягти необхідного співвідношення між цілями державного впливу та засобами їх досягнення. Ці засоби

повинні бути якнайменш обтяжливими для суб'єктів права» [7, с. 196].

Цікаво, що у європейському праві (передусім – завдяки діяльності Європейського суду з прав людини) цей принцип пропорційності активно застосовується і до питань припустимого втручання держави в права людини. Зокрема, незалежно від конкретних формулювань обмежень прав людини, при оцінці їх правомірності та виправданості суд послідовно вирішує чотири питання: чи було передбачене законом таке обмеження (втручання)? Чи переслідувало воно легітимну ціль? Чи було воно необхідним у демократичному суспільстві? Чи було воно співмірним до тієї правової мети, яка була досягнута? [6, с. 123].

У декількох своїх рішеннях (зокрема №15–рп/2004 від 2 листопада 2004 року та №2–рп/2012 від 20 січня 2012 року) Конституційний суд України підтвердив можливість обмеження інформаційних прав громадян (передусім, на вільне збирання, зберігання, використання та поширення інформації) для того, щоб ці права не порушували інших прав громадян.

Однак слід зауважити, що є і принципово інший підхід до цієї проблеми, в частині забезпечення майже необмеженого доступу – його прихильники кажуть про те, що «саме суспільний контроль за рішеннями, пов'язаними з обороною і розвідкою, імовірно, зроблять суспільство безпечнішим» [6, с. 124].

Зазначені вище питання доступності інформації в умовах конфлікту набули особливого значення, передусім, для засобів масової інформації. Слід констатувати, що в перші дні військового протистояння та масованої деструктивної інформаційної кампанії українська журналістика перебувала в складному стані, що було обумовлено як довгостроковими, так і тактичними обставинами. В довгостроковому сенсі мова йде про низку системних вад, які були (а почасти є і сьогодні) притаманні українській журналістській спільноті.

Автори «Аналітичної доповіді Національного інституту стратегічних досліджень до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки» в 2014 році» [8] підкреслювали, що «має бути вирішена базова проблема невідповідності національного інформаційного законодавства тим викликам, з якими зіткнулася Україна в процесі протистояння зовнішній агресії. Державні органи, навіть у найбільш гострі моменти протистояння, мали труднощі з протидією агресивній пропаганді та шкідливим діям в національному інформаційному просторі. На практиці, незважаючи на значну кількість документів, що тією чи іншою мірою регулюють інформаційну сферу, більшість з них виявилася малодієвими в умовах реального виклику. Національне законодавство, що регулює питання інформаційної безпеки, має бути концептуально переглянute. Маємо відійти від неефективних, суто декларативних, принципів формування на користь побудови реальної та ефективно діючої системи інформаційної безпеки».

У роботі [9] автори підкреслюють, що до таких проблем слід віднести: «професійний та етичний рівень вітчизняної журналістики. В діяльності практично всіх загальнонаціональних мовників постійно фіксуються

матеріали з ознаками замовності, «джинси», замовчування фактів, поширення недостовірної та неперевіреної інформації тощо, а непрофесійна подача загальноукраїнській аудиторії відомостей щодо подій на окупованих територіях безумовно сприяє розколу в українському суспільстві» [9, с. 291]. Про схожі проблеми говорили автори доповіді «Системна криза в Україні», описуючи особливості вразливості інформаційної сфери в 2014 році. Серед іншого згадувалось: «зниження професійного рівня вітчизняної журналістики, що має два основні аспекти: щодо непрофесійного представлення інформації (надання неперевіреної інформації та непрофесійних коментарів, створення «вторинної» комунікації, пред'явлення безпідставних обвинувачень тощо) та щодо дотримання професійної етики. Одночасно із стихійним зростанням кількості різноманітних ЗМК в Україні (передусім, електронних) можна спостерігати суттєві диспропорції в роботі журналістського корпусу. Порушення світових стандартів професійної етики журналістів стало повсякденним явищем, причому незалежно від того, кому саме належить медіа і які ідейні позиції обстоює. Це призводить до того, що журналісти все частіше виходять поза межі власне «журналістики», перетворюючись на «громадських активістів» чи «пропагандистів», надто експресивно поводячись в прямому телевізійному й радіоєфірі. Окрему проблему становлять журналістські дії під час кризових ситуацій, щодо яких досі немає належно теоретично напрацьованих й сформульованих правил» [10, с. 39].

На концептуальну проблему функціонування ЗМІ в Україні (а відтак, і на проблеми української журналістики), звертав увагу О. Поляруш: «Основний дисбаланс розвитку ЗМІ в Україні полягає у майже цілковитій їх комерціалізації, домінуванні корпоративних, приватних ЗМІ, залежних від окремих бізнесових та/чи політичних угруповань, за відсутності суспільного (громадського) і малоефективного непопулярного державного телерадіомовлення» [11, с. 64]. При цьому на його думку, система мас-медіа в ідеалі мала б виконувати низку соціально-регулятивних функцій, серед яких варто виділити передусім такі:

- забезпечення гармонійного та всебічного розвитку особистості, формування розвиненої колективної ідентичності, збереження культурно-історичної самобутності, загальносуспільних цінностей;
- ефективне протистояння інформаційній експансії ззовні, забезпечення інформаційно-психологічної безпеки громадян;
- отримання ними об'єктивної інформації, цілісної збалансованої картини розвитку країни та суспільства;
- забезпечення зворотного зв'язку між державою та суспільством;
- засвоєння громадянами демократичних цінностей.

На жаль, станом на початок 2014 року ці проблеми майже не змінились і не було віднайдено ефективних шляхів їх вирішення.

Фактично, в контексті діяльності громадських організацій та медіа в частині отримання ними доступу до «суспільно важливої інформації» та подальшого її поширення для широких верств, маємо ситуацію, яка може сприяти тому, що соціолог С. Коен свого часу назвав «моральною панікою» – це «перебільшена,

посилена засобами масової інформації суспільна реакція на відносно малозначущі дії соціальної девіації, яка становить загрозу суспільним цінностям та інтересам» [12, с. 94]. Він же зазначав, що ця ситуація багато в чому стає можливою, оскільки ЗМК самі визначають, що є моральним, а що аморальним. Більше того, засоби масової інформації вже давно є частиною, або навіть – однією з фронтових ліній конфлікту. Кожен журналіст при всій претензії на об'єктивність діє в певному полі влади та за ангажованості (політичної, етнічної чи редакційно-бюрократичної). Досліджуючи «моральну паніку» в контексті конструювання соціальної реальності, О. Бурега визначає її як «соціальний конструкт, за яким окремі суб'єкти політики та ретранслятори їх думки – ЗМІ – здатні формувати різні суспільні фобії та побоювання» [12, с. 95].

Найбільш яскраво ці процеси проявляються у формуванні поляризованих дискусій з суспільно важливих тем. Зокрема, в період 2014–2016 років склалася практика (особливо – в українському сегменті соціальних мереж) панічної реакції на дії влади, які не були нею належним чином прокомуніковані (так звана «зрада»). Де-факто ж майже кожна дія державного апарату (як на рівні інституцій, так і на рівні окремих посадовців) апіорі сприймається як негатив та загроза суспільним відносинам. Велика роль в цьому належить саме українським ЗМІ. Складається парадоксальна ситуація, коли і «жовта» преса, і «поважні» ЗМІ, які декларують дотримання журналістських стандартів, насправді недотримуються будь-яких стандартів, маніпулюючи подачею інформації в інтересах швидкого залучення аудиторій. Навіть журналісти, які займаються жанром «журналістських розслідувань» (як сфери, де приділяється особлива увага до коректності викладу фактів), а між тим, навіть представники журналістської спільноти визнають, що «головною проблемою програм журналістських розслідувань ... залишається їхня невідповідність правилам жанру – ...попри численні нарікання, українські розслідувачі вперто не цікавляться економічними реаліями і приділяють надмірну увагу життю політиків та напівкримінальним темам» [13].

З іншого боку держава (частіше – в особі окремих службовців чи високопосадовців) намагається не допускати навіть необхідного рівню відкритості, що притаманний будь-якому демократичному суспільству. Це пов'язано з тим, що влада не спроможна відверто говорити про проблеми, прийняті невірні рішення та відповідати за них публічно. Що призвело до зростання суспільного невдоволення діями влади, посилення політичної нестабільності та суспільної напруги. Тому рівень довіри населення до влади в 2016 році досяг найнижчого показника (уряду не довіряють – 75%, ВРУ – 78,6%, Президенту України – 64,9%) [14].

Тому в умовах гібридної війни Україна потребує нової (або істотно уточненої старої) моделі взаємовідносин основних учасників інформаційних процесів (передусім у системі взаємозв'язків «державна – неурядові організації – журналісти»). Вочевидь базою такої нової моделі має стати поширення однієї з теорій преси (моделі «соціальної відповідальності») на ширше коло учасників, ніж власне на лише саму пресу. Наявний багато в чому і до сьогодні неформальний журналістський консенсус щодо потрібної Україні

моделі преси фокусувався переважно на так званій «лібертаріанській», в межах якої право на свободу інформації, на її поширення, на право піднімати найгостріші питання соціального розвитку (в тому числі – конфліктогенні) є непорушними і базовими для розвитку демократичної держави. Водночас слід враховувати, що готовність української медіаспільноти обрати саме таку модель була актуальна для того умовного «мирного» часу, в межах якого впродовж більше 20 років тривав розвиток української державності після її набуття в 1991 році.

Лібертаріанська модель журналістики була притаманна країнам Європи та США та у зв'язку із зростанням монополізму преса переходить під контроль могутніх економічних магнатів, а відтак їй усе важче залишатися вільним ринком ідей. Тому наступною сучасною моделлю розвинутих демократичних країн стала «соціально відповідальна» журналістика. Вперше її засади були сформульовані в Комісії з питань свободи преси, створеної в 1942 році, де йшла мова про відповідальність преси перед суспільством і зробила висновок про необхідність державного регулювання такої важливої справи, як журналістика. Вона мусить бути використана для забезпечення гармонійного розвитку суспільства, зняття напруженості, розв'язання конфліктних ситуацій. Вона повинна відділяти новини від редакційних статей, повідомлення від думок, надавати місце для висвітлення різних поглядів і точок зору на проблему, вона повинна давати цілковиту картину різних соціальних груп у суспільстві, а також зобов'язана займатися роз'ясненням аудиторії загальнолюдських цінностей [15].

На жаль, ЗМІ в Україні не перейняли тенденцію західних країн і не стали реальними медіаторами між владою та суспільством. Незалежність та свобода передбачають відповідальність, насамперед перед власною аудиторією. Відповідальність – це жорстке дотримання журналістських стандартів та етичних принципів. Соціально відповідальна модель мас-медіа як раз і передбачає активність основ журналістики, які присутні в свідомості кожного працівника ЗМІ при здійсненні ним своїх професійних обов'язків. Адже свобода – це не свавілля і не всюдозволеність. Вона передбачає наявність у кожного журналіста внутрішнього редактора, який вчасно підкаже йому про неприпустимість або небажану публікацію, утримає від втручання в особисте життя громадян, застереже від розпалювання міжнаціональної ворожнечі чи інших неприпустимо етичних журналіста вчинків [15]. Для України все це набуває особливого значення, оскільки незважаючи на триваючу військову агресію та комплекс заходів з реалізації гібридної агресії, зазначена лібертаріанська модель часто виявляється не просто такою, що не відповідає чинному моменту, але може призводити до трагічних випадків і може сприяти послабленню країни перед агресором.

Вочевидь Україна потребує більш «м'якої» моделі, що відповідає сьогоднішнім потребам. При чому як вже зазначалось моделі не лише для формату функціонування традиційної преси, але для загальнодержавної моделі всіх інформаційних процесів. Такою цілком може стати поширення моделі «соціальної відповідальності» на всі сфері інформаційних обмінів,

які так чи інакше пов'язані із поширенням суспільно-значимої інформації.

Слід відмітити, що концептуально журналістська спільнота все ще перебуває у стані неререформованості та лише обмежено змогла відповісти на виклики гібридної війни. Влучно про стан української журналістської спільноти (особливо у перші місяці початку російської агресії) пише Н. Іщенко: «Виявилось, що переважна частина медіадіячів орієнтована на заробітчанство, що таке поняття, як громадянська позиція, журналісти – громадяни України – сприймають як наївну дурість чи лайку, що власники та менеджери медіа без проблем погоджуються просувати інтереси агресора, якщо за це платять. За таких умов будь-яка ворожа пропаганда, якщо є бюджет, просувається легко й швидко. А державні інтереси не можуть знайти своє відображення в інформаційній картині країни не лише тому, що за це ніхто не платить, а й тому, що за всі роки свого існування незалежна Україна не спромоглася ні на формування державних інтересів в інформаційній сфері, ні на створення власних ефективних каналів комунікації держави з суспільством, ні на виховання потрібної кількості журналістів-громадян, а не заробітчани, які, попри будь-які обставини, зможуть не повернути не туди...» [16].

Хоча українські експерти прямо вказують, що ця модель в умовах війни з Російською Федерацією не актуальна і потребує заміни: «будь-яка війна, навіть «гібридна» (на якій, утім, практично щодня гинуть чи помирають від ран українські вояки), вимагає мобілізації всіх сил і ресурсів держави та суспільства, а ще – особливої відповідальності журналістської спільноти. Спочатку громадянин, а потім – журналіст; це за умов сусідства з неототалітарною Росією і передусім за її агресивних дій проти Української держави та окупації відомих частин української території мало би стати загальним правилом для журналістів нашої країни» [17].

Більше того, роки формування не просто лібералістської, а ультралібералістської моделі преси (за якої навіть законодавчі обмеження не дуже сприймаються журналістами як «остання лінія» заборон) призвели до того, що зміна військово-політичного стану, в якому перебуває держава не була багатьма журналістами адекватно сприйнята. І особливо це помітно в тому, як відбувається журналістами процес висвітлення подій в зоні проведення АТО.

Однак ця проблема неадекватного реагування медіаспільноти на нову ситуацію була обумовлена і неготовністю держави в перші місяці протистояння чітко та зрозуміло реагувати на ситуацію. Наприклад, Закон України «Про боротьбу з тероризмом» [18] визначає формат правового режиму проведення антитерористичної операції. Ст.17 цього закону присвячена інформуванню громадськості про терористичний акт. Зокрема, чітко вказується інформація, щодо якої є заборона до поширення у засобах масової інформації. Серед такої інформації і та, що «може утруднити проведення антитерористичної операції... і (або) створити загрозу життю та здоров'ю заручників та інших людей, які знаходяться в районі проведення зазначеної операції або за його межами». Серед іншого це інформація, яка може ідентифікувати розташування сил антитерористичної операції, назви підрозділів та місце їх дислокації та інше.

Вочевидь, в перші місяці проведення АТО ані штаб, ані керівні структури сил, задіяних в проведенні АТО не мали чітких порядків застосування цих норм, порядку потрапляння журналістів на територію проведення АТО, порядків узгодження матеріалів, які були ними отримані в результаті своєї журналістської діяльності із прес-офіцерами ЗСУ. Проблеми з прес-картами (які були однією з умов потрапляння журналістів в зону АТО) з'явилися з перших місяців і були вирішені повноцінно лише в 2015 році [19].

Однак крім формальної проблеми важливою складовою стала відсутність у українських журналістів спеціальної підготовки для роботи в таких умовах (частково ця проблема почала вирішуватись лише після початку реалізації програми Embedded Journalism [20], яка на сьогодні призупинена [21]). Як наслідок, непоодинокими були випадки, коли журналісти, які працюють в умовах війни, навіть не здогадувалися про певні обмеження для інформації, яку може зібрати і передавати журналіст у зоні бойових дій. Насправді, оприлюднення деякої інформації, наприклад, про плани військових операцій, точну чисельність військових підрозділів, про рятувальні операції є не просто неетичною, а може зашкодити в реальному житті [22]. Сьогодні Міністерство оборони намагається вирішувати цю ситуацію в т.ч. – через курси підвищення медійної компетенції для українських журналістів з питань висвітлення проблематики АТО на території Донецької та Луганської областей [23].

У підсумку варто зазначити, що для вирішення широкого поля питань, які виникають у роботі ЗМІ в умовах гібридної війни необхідно налагодити ефективний зв'язок між представниками медіаспільноти та представниками державних органів в інтересах забезпечення національної єдності та захисту інтересів, та вирішити проблеми розвитку медіа сфери України (низький професійний рівень української журналістики, наявність замовних матеріалів, замовчування фактів чи потяг до сенсаційних та провокативних подій, проблеми з дотриманням професійної етики). А також переглянути неформальний «журналістський консенсус» базований на концепції лібертаріанської теорії преси та перейти на новий етап «соціально відповідальна» журналістика.

Список використаних джерел

1. Матвеєнко Ю. «Мягкая сила» как фактор современной геополитики / Ю. Матвеєнко, М. Галаева // Politbook. – 2015. – №1. – С.165–179.
2. Гончар М. Гибрессия Путина. Невоенные аспекты войн нового поколения / М. Гончар // Фрагменты исследования Центра глобалистики «Стратегия XXI» в рамках проекта «Антарес». – 2016. – С.64.
3. Авдеев Е. Роль СМИ в современном мире информационная война как новая реальность [Электронный ресурс] / Е. А. Авдеев – Режим доступа: http://www.ncfu.ru/uploads/doc/avdeev_konfmt.pdf.
4. Авдоница Н. Природа вооруженного конфликта в информационном обществе / Н. Авдоница // Власть. – 2011. – №9. – С.67–69.
5. Eilders C. Media under Fire: Fact and Fiction in Conditions of War / C. Eilders // International review of the Red Cross. – 2005. – Vol.87, №860. – P.647.
6. Москалюк О. В. Право на інформацію в період збройних конфліктів / О. В. Москалюк, В. І. Гнідо // Право і суспільство. – 2015. – №5 (3). – С.121–126.
7. Цвік М. В. Загальна теорія держави і права: [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2009.

8. Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки» [Електронний ресурс] // НІСД. – 2016. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1673>

9. Горбуліна В. П. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. – К.: НІСД, 2015.

10. Жаліло Я. А. Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання: аналіт. доп. / Я. А. Жаліло, К. А. Кононенко, В. М. Яблонський [та ін.]; за заг. ред. Я. А. Жаліло. – К.: НІСД, 2014.

11. Поляруш О. О. Інститути громадянського суспільства як засіб реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України / О. О. Поляруш // Інформація і право. – 2011. – №1. – С.62–68.

12. Битюк І. Моральна паніка як технологія впливу медіа під час військового конфлікту на Сході України / І. Битюк // Журналістика. – 2015. – №14. – С.94.

13. Ілюзія розслідування. Моніторинг, 19–25 вересня 2016 року [Електронний ресурс] // Детектор Медіа. – 2016. – Режим доступу: <http://detector.media/monitoring/article/119373/2016-10-05-ilyuziya-rozsliduvannya-monitoring-1925-veresnya-2016-roku/>

14. Рівень довіри українців до Ради досяг критично низької позначки [Електронний ресурс] / Уніан. – 2016. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/1325241-riven-doviri-ukrajintiv-do-radi-dosyag-kritichno-nizkoji-poznachki-opituvannya.html>.

15. Михайлин І. Основи журналістики / І. Л. Михайлин. – Київ: «Центр учбової літератури», 2011.

16. Іщенко Н. Як було зруйновано медіагалузь України і що з цим роботи [Електронний ресурс] / Н. Іщенко // Газета День. – 2016. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/media/povorot-ne-tudy>

17. Грабовський С. Учинки журналістів «Громадського ТБ» як симптоми суспільної хвороби [Електронний ресурс] / С. Грабовський // Газета День. – 2016. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/media/viyna-i-groshi>

18. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №25. – С.180.

19. Порядок оформлення та використання прес-карт представниками ЗМІ щодо висвітлення діяльності Збройних Сил України в зоні АТО [Електронний ресурс] // Міністерство оборони України. – 2015. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/dlya-zmi/ato-press.html>

20. Проект «Embedded journalism» [Електронний ресурс] // Міністерство інформаційної політики. – 2016. – Режим доступу: <http://mip.gov.ua/content/proekt-embedded-journalism.html>

21. Міноборони тимчасово зупиняє програму для іноземних журналістів Embedded journalism – Попова [Електронний ресурс] // Детектор Медіа. – 2016. – Режим доступу: <http://detector.media/infospace/article/121178/2016-12-05-minoboroni-timchasovo-zupinyae-programu-dlya-inozemnikh-zhurnalistiv-embedded-journalism-popova/>

22. Фурманчук Д. Сучасні українські ЗМІ: актуальна проблематика сьогодення [Електронний ресурс] / Д. М. Фурманчук // «СТРАТКОМ». – 2016. – Режим доступу: <http://stratcom.co.ua/suchasni-ukrayinski-zasobi-masovoyi-informatsiyi-aktualna-problematika-sogodennya/>

23. Міноборони розпочало курси для журналістів, що працюють в АТО [Електронний ресурс] // Детектор Медіа. – 2016. – Режим доступу: <http://detector.media/infospace/article/121265/2016-12-08-minoboroni-rozpochalo-kursi-dlya-zhurnalistiv-shcho-pratsyuyut-v-ato/>

24. Толокольнікова К. Анастасія Магазова: «Медіаспільнота розділена через відсутність одного набору цінностей» [Електронний ресурс] / Катерина Толокольнікова // Детектор Медіа. – 2016. – Режим доступу: <http://detector.media/community/article/119782/2016-10-18-anastasiya-magazova-mediaspilnota-rozdilena-cherez-vidsutnist-odnogo-naboru-tsinnostei/>

References

1. Matveenko Ju. «Mjagkaja sila» kak faktor sovremennoj geopolitiki / Ju. Matveenko, M. Galaeva // Politbook. – 2015. – №1. – С.165–179.
2. Gonchar M. Gibressija Putina. Nevoennye aspekty vojn novogo pokolenija / M. Gonchar // Fragmenty issledovanija Centra globalistiki «Strategija XXI» v ramkah proekta «Antares». – 2016. – С.64.

3. Avdeev E. Rol' SMI v sovremennom mire informacionnaja vojna kak novaja real'nost' [Elektronnyj resurs] / E. A. Avdeev – Rezhim dostupa: http://www.ncfu.ru/uploads/doc/avdeev_konfmt.pdf.
4. Avdonina N. Priroda vooruzhennogo konflikta v informacionnom obshestve / N. Avdonina // Vlast'. – 2011. – №9. – S.67–69.
5. Eilders C. Media under Fire: Fact and Fiction in Conditions of War / C. Eilders // International review of the Red Cross. – 2005. – Vol.87, №860. – P.647.
6. Moskaljuk O. V. Pravo na informaciju v period zbrojnyh konfliktiv / O. V. Moskaljuk, V. I. Gnido // Pravo i suspil'stvo. – 2015. – №5 (3). – S.121–126.
7. Cvik M. V. Zagal'na teorija derzhavy i prava: [pidruch. dlja stud. vyshh. navch. zakl.] / M. V. Cvik, O. V. Petryshyna. – H.: Pravo, 2009.
8. Analitichna dopovid' Nacional'nogo instytutu strategichnyh doslidzhen' do pozachergovogo Poslannja Prezydenta Ukrai'ny do Verhovnoi' Rady Ukrai'ny «Pro vnutrishnje ta zovnishnje stanovyshe Ukrai'ny u sferi nacional'noi' bezpeky» [Elektronnyj resurs] // NISD. – 2016. – Rezhym dostupu: <http://www.niss.gov.ua/articles/1673>
9. Gorbulina V. P. Donbas i Krym: cina povernennja: monografija / za zag. red. V. P. Gorbulina, O. S. Vlasjuka, E. M. Libanovoi', O. M. Ljashenko. – K.: NISD, 2015.
10. Zhalilo Ja. A. Systemna kryza v Ukrai'ni: peredumovy, ryzyky, shljahy podolannja: analit. dop. / Ja. A. Zhalilo, K. A. Kononenko, V. M. Jablons'kyj [ta in.]; za zag. red. Ja. A. Zhalila. – K.: NISD, 2014.
11. Poljarush O. O. Instytuty gromadjans'kogo suspil'stva jak zasib realizacii' derzhavnoi' polityky u sferi informacijnoi' bezpeky Ukrai'ny / O. O. Poljarush // Informacija i pravo. – 2011. – №1. – S.62–68.
12. Bytjuk I. Moral'na panika jak tehnologija vplyvu media pid chas vijs'kovogo konfliktu na Shodi Ukrai'ny / I. Bytjuk // Zhurnalistyka. – 2015. – №14. – S.94.
13. Iljuzija rozsliduvannja. Monitoryng, 19–25 veresnja 2016 roku [Elektronnyj resurs] // Detektor Media. – 2016. – Rezhym dostupu: <http://detector.media/monitoring/article/119373/2016-10-05-ilyuziya-rozsliduvannya-monitoring-1925-veresnja-2016-roku/>
14. Riven' doviry ukrai'nciv do Rady dosjag krytychno nyz'koi' poznachky [Elektronnyj resurs] / Unian. – 2016. – Rezhym dostupu: <http://www.unian.ua/politics/1325241-riven-doviri-ukrajintsiv-doradi-dosjag-krytychno-nizkoji-poznachki-opituvannya.html>.
15. Myhajlyn I. Osnovy zhurnalistyky / I. L. Myhajlyn. – Kyi'v: «Centr uchbovoi' literatury», 2011.
16. Ishhenko N. Jak bulo zrujnovano mediagaluz' Ukrai'ny i shho z cym roboty [Elektronnyj resurs] / N. Ishhenko // Gazeta Den'. – 2016. – Rezhym dostupu: <https://day.kyiv.ua/uk/article/media/povorot-ne-tudy>
17. Grabovs'kyj S. Uchynty zhurnalistiv «Gromads'kogo TB» jak symptomy suspil'noi' hvoroby [Elektronnyj resurs] / S. Grabovs'kyj // Gazeta Den'. – 2016. – Rezhym dostupu: <https://day.kyiv.ua/uk/article/media/viyina-i-groshi>
18. Zakon Ukrai'ny «Pro borot'bu z teroryzmozom» vid 2003 roku // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – 2003. – №25. – S.180.
19. Porjadok oformlennja ta vykorystannja pres-kart predstavnykamy ZMI shhodo vysvitlennja dijaj'nosti Zbrojnyh Syl Ukrai'ny v zoni ATO [Elektronnyj resurs] // Ministerstvo oborony Ukrai'ny. – 2015. – Rezhym dostupu: <http://www.mil.gov.ua/dlya-zmi/ato-press.html>
20. Proekt «Embedded journalism» [Elektronnyj resurs] // Ministerstvo informacijnoi' polityky. – 2016. – Rezhym dostupu: <http://mip.gov.ua/content/proekt-embedded-journalism.html>
21. Minoborony tymchasovo zupynjae programu dlja inozemnyh zhurnalistiv Embedded journalism – Popova [Elektronnyj resurs] // Detektor Media. – 2016. – Rezhym dostupu: <http://detector.media/infospace/article/121178/2016-12-05-minoboroni-timchasovo-zupynjae-programu-dlya-inozemnykh-zhurnalistiv-embedded-journalism-popova/>
22. Furmanchuk D. Suchasni ukrai'ns'ki ZMI: aktual'na problematyka s'ogodennja [Elektronnyj resurs] / D. M. Furmanchuk // «STRATKOM». – 2016. – Rezhym dostupu: <http://stratcom.co.ua/suchasni-ukrayinski-zasobi-masovoyi-informatsiyi-aktualna-problematika-sogodennja/>
23. Minoborony rozpochalo kursy dlja zhurnalistiv, shho pracujut' v ATO [Elektronnyj resurs] // Detektor Media. – 2016. – Rezhym dostupu: <http://detector.media/infospace/article/121265/2016-12-08-minoboroni-rozpochalo-kursi-dlya-zhurnalistiv-shho-pratsyuyut-v-ato/>
24. Tolokol'nikova K. Anastasiya Magazova: «Mediaspil'nota rozdilena cherez vidsutnist' odnogo naboru cinnostej» [Elektronnyj resurs] / Kateryna Tolokol'nikova // Detektor Media. – 2016. – Rezhym dostupu: <http://detector.media/community/article/119782/2016-10-18-anastasiya-magazova-mediaspilnota-rozdilena-cherez-vidsutnist-odnogo-naboru-tsinnosti/>

Zaduvailo O. K., graduate student of the department of information security and the development of the information society The National Institute for Strategic Studies (Ukraine, Kyiv), zaduvailo@ukr.net

Modern problems of media development in terms of military and political conflict

The article deals with the new challenges related to the order of receiving and dissemination of information of mass media in conditions of political and military conflict.

Keywords: libertarian model, «social responsibility», the media, hybrid warfare.

* * *

УДК 061.21+323.383(045)

Ісхакова Н. Г.,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та політології,
Національний авіаційний університет
(Україна, Київ), iskhakova@ukr.net

ПОЛІТИЧНА ДОВІРА ЯК БАЗОВИЙ ЧИННИК МОБІЛІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ

Досліджується процес політичної мобілізації населення як завершальний етап демократизації суспільства. Довіри громадян до демократичних інститутів визначається базовим чинником політичної мобілізації. В Україні не реалізованим залишається завдання кооперування громадян у добровільні об'єднання. Причиною цього є низький рівень довіри населення до демократичних інститутів.

Ключові слова: політична довіра, політична мобілізація, політична активність, політична участь, демократизація.

Останнім часом в Україні вимальовується небезпечна тенденція до наростання спонтанних протестів населення при низькій здатності до організованих форм участі у політичному процесі. Ця тенденція простежується на протязі всієї новітньої української історії, особливо у подіях 2004 та 2013–2014 років. Через повільне формування практик колективної політичної активності, залишаються не реалізованими завдання щодо активізації широких верств населення у політиці, кооперування громадян в добровільні об'єднання, унормування політичної активності соціальних груп та індивідів. Тому, актуальною є проблема довіри як базового чинника політичної мобілізації громадян до участі у політичному житті, особливо в умовах постійно низького рівня довіри населення України до всіх державних органів та демократичних інституцій протягом останніх двох десятиліть.

Інтерес дослідників до проблем політичної мобілізації пов'язаний з роботою К. Дойча «Соціальна мобілізація та політичний розвиток», в якій він описав роль мобілізації в умовах демократизації (модернізації) суспільства. За допомогою мобілізації громадяни отримують можливість виконувати нові політичні ролі та засвоювати нові моделі політичної соціалізації [11]. У контексті сучасної теорії демократії виробився погляд на політичну мобілізацію як участь у політичному процесі автономних раціональних індивідів (Й. Шумпетер). Російський дослідник Д. В. Гончаров у межах теорії політичної участі проаналізував мобілізаційні моделі виборців [2].

Останнім часом у вітчизняній науковій літературі все частіше політична мобілізація розглядається дослідниками в галузі масової комунікації. Так, на активізацію населення через Інтернет ресурси для участі у акціях протесту звернула увагу Ю. А. Ільчова [5], а українська дослідниця Т. Кремень [6] довела, що дієвим засобом політичної мобілізації виступають соціальні медіа, зокрема у стабільних західних країнах. У ґрунтовному дослідженні А. Б. Міщенко встановлено, що довіра більшості громадян до політичних інститутів є базовим чинником демократичних реформ [7].

І все ж, у сучасній українській науці проблема соціально-політичної мобілізації є мало розробленою. Це при тому, що існує нагальна необхідність підвищення рівня колективної політичної участі в умовах демократизації.

У даній статті авторка прагне представити процес політичної мобілізації мас як завершальний етап демократизації суспільства та визначити політичну довіру як базовий чинник мобілізації населення до участі у політичному житті.

Політична мобілізація населення – це невід’ємна складова процесу демократичної трансформації сучасного суспільства. Теоретики «транзитології» наголошують на важливості політичної мобілізації мас, без якої неможливі системні зміни.

У цьому зв’язку можна згадати динамічну модель переходу до демократії американського політолога Д. Растоу [8]. Вчений виділив основні фази демократизації, особливо наголосивши на ролі суб’єктивних чинників такого переходу. Ці фази розглядаються сучасними політологами як такі, що характерні для всіх перехідних суспільств. Особливу роль вчений відводить завершальній фазі («звикання»), де відбувається політична активізація населення, що сприяє утвердженню нової форми взаємодії громадянського суспільства та держави. Таким чином, закріплюються демократичні політичні інститути та процедури. Мобілізація широких верств важлива не лише на завершальному етапі демократизації, але на початку цього процесу. Дана модель передбачала також наявність основної передумови переходу до демократії – національну єдність, усвідомлення більшістю громадян приналежності до єдиної політичної спільноти.

У ґрунтовному дослідженні «Переходи від авторитарного правління: попередні висновки про невизначені демократії» (1986 р.) автори Г. О’Доннел, Ф. Шміттер здійснили порівняльний аналіз перехідних процесів, що відбувалися у країнах Південної Європи та Латинської Америки. Автори дійшли висновку, що політична мобілізація населення є кінцевою стадією переходу до демократії. Це стадія «ресоціалізації», тобто засвоєння громадянами нових політичних норм і цінностей шляхом поступового входження в нову систему політичних відносин [10, с. 71].

Однією з найбільш продуманих та логічних щодо пояснення демократичної трансформації суспільств є теорія послідовності окремих фаз Зб. Бжезінського [1]. На думку вченого, лише на останній фазі досягається політична стабільність в наслідок закріплення демократичної політичної та правової культури.

Під соціально-політичною мобілізацією слід розуміти процес активізації індивідів та соціальних

груп у політиці на постійній основі. Мова йде про асоціативну (колективну) повсякденну політичну діяльність, що передбачає високий рівень участі мас у політиці. В такому разі поняття «політична мобілізація» матиме вужче значення. Під ним можна розуміти процес активізації людей та ресурсів державою, політичними партіями, суспільними рухами, окремими лідерами [5]. Політична мобілізація це процес залучення індивідів і груп до різних форм політичної активності.

На практиці демократичних перетворень політична мобілізація мас відіграє ключову завершальну роль. Спочатку відбувається лібералізація режиму, що розширює можливості політичної діяльності індивідів і соціальних груп. Тобто починається активізація недержавних інститутів (асоціацій, організацій тощо), що сприяє широкій участі громадян у політичному процесі. Важливо наголосити на організаційній стороні такої участі, на відміну від спонтанних масових протестів. Відтак, поступово громадянська активність стає нормою політичної поведінки населення. Консолідація демократії – завершальна стадія демократичної трансформації. На цій стадії відбувається «звикання» або адаптація населення до нових політичних механізмів і легітимація нового демократичного режиму. На думку Д. А. Фадєєва: «консолідація режиму – це процес встановлення та адаптації демократичних структур, інститутів та норм, що частково або повністю визнаються громадянським суспільством як легітимні» [9, с. 121].

Таким чином, успішність процесів демократизації безпосередньо залежить від адаптації громадян до нової політичної системи. Встановлення нового взаємозв’язку людини та політичної влади залежить від якості колективних дій в політиці (організованої політичної участі) різних груп та індивідів. Мобілізація мас в політичному процесі силами недержавних інститутів – показник якості демократичних змін. Поки політична активність широких верств не набуде ознак автономності, організованості та постійності, говорити про суттєві зміни у політичній системі зарано. Тому рівень громадянської активності може бути показником демократизації політичного режиму.

Важливими наслідками такої самоорганізації громадян має стати поява нових способів колективних акцій по захисту своїх інтересів та прагнень. При цьому колективні дії в політиці мають бути не хаотичні, а в рамках громадських чи правових норм.

Такий сценарій демократичних змін із ключовою роллю політичної мобілізації мас вже проходили країни так званої «попередньої хвилі» минулого століття. Прикладами може стати Іспанія (1970–х років), де на стадії лібералізації було послаблено переслідування робітничих рухів, а також Бразилія (1980–х років), де одразу активізувалися молодіжні організації. Так, зниження державного контролю призвело до політичної активізації громадян.

Підвищення рівня політичної мобілізації мас має ряд наслідків у соціально-політичній сфері: стабілізація системи потреб та соціальних очікувань, засвоєння нової системи ролей та норм поведінки, забезпечення каналів недержавного регулювання політичної активності, усвідомлення цілей в політичній сфері через розвиток групової самосвідомості. Це сприяє утвердженню моделі суспільно-організованої демократії (А. Пшеворський).

Однак, положення та приклади теорії демократизації не у повній мірі можуть бути застосовані до трансформаційних процесів пострадянських країн, в тому числі України. Політичну активність громадян цих країн ускладнюють патерналістські очікування, що вкорінені у масову свідомість, а крім того, незацікавленість у політичному житті, недостатній рівень політичної освіченості, недовіра до інститутів влади. У цих країнах лояльність до демократії напряму залежить від успішності економічних перетворень.

Тому на сучасному етапі демократичних перетворень зростає значення основних суб'єктів мобілізації. На думку української дослідниці Т. Кремень основними суб'єктами виступають: держава та міждержавні об'єднання; депутати та депутатські групи в парламенті, групи впливу в уряді; позадержавні об'єднання, члени яких мають безпосередній контакт та поєднанні неформальними зв'язками; асоціації тобто формальні об'єднання які мають організаційну структуру та апарат управління; політичні, духовні лідери, моральні авторитети.

Погоджуючись з вище сказаним додамо, що цементуючою основою демократичних змін виступає *політична довіра*. Вона включена у процес формування різномірних форм громадських асоціацій. Без цього не можливо досягти консолідації суспільства на основі мінімального консенсусу. Довіра виступає одним із основних чинників політичної мобілізації мас в умовах демократії і забезпечує безперебійне функціонування її інституцій. Демократії потрібен фундамент соціальної довіри, а падіння рівня інституційної підтримки з боку громадянського суспільства призведе до фундаментальних змін політичної системи.

На думку вченої Г. М. Заболотної, соціальну базу підтримки інститутів влади та їх політико-економічного курсу забезпечує *довіра*, яка безпосередньо влітається в механізм легітимації владного авторитету [4, с. 69–70]. Дане твердження підкреслює важливість політичної довіри громадян в період об'єднання задля ефективного та стабільного функціонування цих структур. Крім того, ще у в кінці 1950-х – на початку 1960-х років у праці Г. Алмонда і С. Верби «Громадянська культура» було доведено, що лише довіра більшості громадян до існуючого стану речей є основою громадянської культури, тобто демократизації суспільства.

Тут треба звернути увагу те, що навіть у стабільних демократіях соціологічні дослідження фіксують масову недовіру громадян до органів державної влади. Однак, на цей випадок існує цілий ряд правових процедур наприклад, народний розпуск парламенту, народна конституційна та законодавча ініціатива, народні збори громадян, відзив депутата виборцями, крім того є механізм висловлення недовіри уряду з боку парламенту.

Вище зазначене тільки підтверджує взаємозв'язок явищ: політична довіра – консолідація громадян – громадянська активність. Чим вищий рівень асоціативної повсякденної політичної участі громадян, тим вищий показник політичної довіри громадян до політичного режиму в цілому. Як приклад можна згадати перебіг трансформаційних процесів Східної Європи (зокрема Польщі та Угорщини) на початку 1990-х років ХХ століття, де довіра до демократичних інститутів та процедур сприяла підвищенню активності недержавних

організацій і зрештою утвердженню демократичного політичного режиму. Тому, коли в американському суспільстві соціологи почали фіксувати зниження рівня політичної мобілізації населення, одразу з'явилися тривожні публікації щодо загрози існуванню демократичного ладу. Так, С. Ліпсет і У. Шнейдер констатували, що народ став висловлюватися усе більш критично із приводу дій (результатів) головних інститутів [3, с. 87].

Отже, для країн, які тільки прагнуть до утвердження демократії, величезною проблемою постає виникнення довіри громадян як основи для їх політичної мобілізації. Довіра до політичних лідерів ототожнюється з інституціями, а відтак наявні швидкоплинні змінні настрої та постійні коливання щодо вибору політичного шляху розвитку. Хронічне розчарування та апатії призводить до різкого зниження довіри до самих інститутів політичного режиму: партій, уряду, парламенту, глави держави, державних адміністрацій, ЗМІ тощо.

Українська дослідниця А. Б. Міщенко виокремила чинники, які заважають сучасній українській владі отримати достатній рівень довіри: неефективність політичної еліти, адміністративний тиск, маніпуляція духовними цінностями. Все це може становить ризик повернення до авторитарного політичного режиму [7, с. 13].

Висновки. Процес політичної мобілізації широких верств населення є завершальним етапом демократизації суспільства та показником якості системних перетворень. В сучасному українському суспільстві залишаються не реалізованими завдання щодо активізації населення у політиці, кооперування громадян в добровільні об'єднання, унормування політичної активності мас. В подальшому, дієвим засобом мобілізації українського населення до участі у політичному житті є Інтернет ресурси. Інтернет володіє величезними можливостями впливати на розум та почуття людей, їх спосіб мислення та політичну мотивацію. Запровадження системи громадянської освіти мінімізує маніпулятивні впливи з боку ЗМІ. Набуття практичного політичного досвіду, навичок системної політичної активності, особливо у молоді, може бути забезпечено шляхом консолідації зусиль різних суб'єктів мобілізації.

У подальших дослідженнях якості демократичних змін в Україні, слід враховувати масштаби політичної мобілізації українського населення. Актуальним буде проведення аналізу рівня політичної активності широких верств населення, здатності до кооперування громадян в добровільні політичні об'єднання.

Список використаних джерел

1. Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 204 с.
2. Гончаров Д. В. Политическая мобилизация // Полис. – 1995. – №6. – С.129–137.
3. Доган М. Эрозия доверия в развитых демократиях / Доган М. // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – №5. – С.85–93.
4. Заболотная Г. М. Феномен доверия и его социальные функции / Г. М. Заболотная // Вестник РУДН, сер. Соц.-я. – 2003. – №1 (4). – С.67–73.
5. Ильичева Ю. А. Мобилизационные технологии: сущность, предпосылки возникновения, основные инструменты и средства // Теория СМИ и массовой коммуникации. – 2013. – №2. – С.129–137.
6. Кремень Т. В. Политическая мобилизация: объекты и субъекты // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2013. – №5 (21). – С.146–149.

7. Міщенко А. Б. Довіра як складова легітимації влади в умовах сучасної демократії: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2010.

8. Растов Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1996. – №5. – С.5–15.

9. Фадеев Д. А. От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода // Полис. – 1992. – №1–2. – С.117–123.

10. Харитонов О. Г. Генезис демократии (Попытка реконструкции логики транзитологических моделей) // Полис. – 1996. – №5. – С.70–78.

11. Deutsh K. W. Social Mobilization and Political Development // Comparative Politics. A Reader / Ed. by Eckstein H., Apter D. E. – Toronto, 1964.

References

1. Bzhezins'kyj Z. Vybir: svitove panuvannja chy svitove liderstvo. – K.: Vydavnychyj dim «Kyjevo–Mogyljans'ka akademija», 2006. – 204 s.

2. Goncharov D. V. Politicheskaja mobilizacija // Polis. – 1995. – №6. – С.129–137.

3. Dogan M. Jerozija doverija v razvityh demokratijah / Dogan M. // Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija. – 1999. – №5. – С.85–93.

4. Zabolotnaja G. M. Fenomen doverija i ego social'nye funkcii / G. M. Zabolotnaja // Vestnik RUDN, ser. Soc-ja. – 2003. – №1 (4). – С.67–73.

5. Il'icheva Ju. A. Mobilizacionnye tehnologii: sushhnost', predposylki vozniknovenija, osnovnye instrumenty i sredstva // Teorija SMI i massovoj kommunikacii. – 2013. – №2. – С.129–137.

6. Kremen' T. V. Politicheskaja mobilizacija: ob'ekty i sub'ekty // Istoricheskaja i social'no-obrazovatel'naja mys'. – 2013. – №5 (21). – С.146–149.

7. Mishhenko A. B. Dovira jak skladova legitymacii' vlady v umovah suchasnoi' demokrati': dys... kand. polit. nauk: 23.00.02 / Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka. – K., 2010.

8. Rastou D. A. Perehody k demokrati: popytko dinamicheskoi modeli // Polis. – 1996. – №5. – С.5–15.

9. Fadeev D. A. Ot avtoritarizma k demokrati: zakonovernosti perehodnogo perioda // Polis. – 1992. – №1–2. – С.117–123.

10. Haritonova O. G. Genezis demokrati (Popytko rekonstrukcii logiki tranzitologicheskikh modelej) // Polis. – 1996. – №5. – С.70–78.

11. Deutsh K. W. Social Mobilization and Political Development // Comparative Politics. A Reader / Ed. by Eckstein H., Apter D. E. – Toronto, 1964.

Iskhakova N. G., candidate of political sciences, associate professor, Department of Sociology and Political Science, National Aviation University (Ukraine, Kyiv), iskhakova@ukr.net

Political trust as a basic factor of mobilization of citizens

The process of political mobilization of population as finishing stage of democratization of society is studied. Citizens' trust for democratic institutions is defined as a basic factor of political mobilization of the population. Ukraine has not implemented the task of co-operation of citizens in voluntary associations. The reason for this is the low level of trust in democratic institutions.

Keywords: political trust, political mobilization, political activity, political participation, democratization.

УДК 327.82

Опанасюк О. І.,
асистент кафедри міжнародних організацій
та дипломатичної служби, Інститут міжнародних
відносин Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
o_radlinska@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ

Сучасною тенденцією дипломатії стає активне використання інструментів публічної дипломатії, яка націлена на формування громадської думки, іміджу держави за кордоном, а також встановлення діалогу між урядом та неурядовими організаціями, громадськістю. В статті розглядається еволюція поняття «публічна дипломатія» та вивчаються основні її складові,

які розкривають потенціал використання публічної дипломатії у відносинах з іншими державами.

Ключові слова: публічна дипломатія, культурна дипломатія, діаспора, цифрова дипломатія.

В ХХІ столітті на зміну концепції «жорсткої сили» приходять концепції «м'якої сили», адже сьогодні складно примусити когось діяти за власним планом та у власних інтересах виключно погрозами. Дедалі важливішим засобом проведення зовнішньої політики та досягнення поставлених цілей на міжнародній арені стає публічна дипломатія, як здатність власною привабливістю, сильними сторонами та позитивним образом спонукати інших діяти у власних інтересах, або ж утримуватися від дій, що їм суперечать.

Дослідженням тематики публічної дипломатії займалися Дж. Най, К. С. Рана, К. М. Джовенір, А. Коен, М. Кокс, Х. Моргентау тощо в тому числі наші співвітчизники Н. О. Піпченко, І. Ю. Сухорольська, О. Коппель, А. Луценко, Г. Піскорської, Є. Макаренко та інші. Проте ця тематика залишається не до кінця освітленою, а в світлі створення Управління публічної дипломатії в МЗС України вивчення складових публічної дипломатії обумовлює актуальність даного дослідження. Об'єктом роботи виступає публічна дипломатія, а предметом – історія її розвитку та сучасний стан. Мета роботи полягає у визначенні загальної суті та складових сучасної публічної дипломатії.

Вперше термін «публічна дипломатія» з'явився в лондонській газеті «Таймс» у 1856 році в значенні коректності публічних висловлювань. В 1871 році термін вжито вже в американському виданні «Нью-Йорк Таймс» на позначення відкритої дипломатії. Саме в цьому значенні термін набув широкого вжитку під час Першої світової війни, коли переглядалася сама концепція закритої дипломатичної практики, а прагнення відкритої дипломатії було задекларовано в «14 пунктах» президента США Вудро Вільсона. Така інтерпретація була актуальною аж до Другої світової війни, а також і в повоєнний період [20].

В сучасному значенні термін почав використовуватися в США, в 60-х роках минулого століття, на позначення того, що раніше називали «культурною дипломатією», «новою дипломатією» або «четвертим виміром зовнішньої політики». Вперше використав його та дав йому класичне визначення Е. Джуліон, декан Університету Туфтса, в 1965 році при формуванні Центру публічної дипломатії імені Е. Р. Мерроу. На думку дослідника під публічною дипломатією варто розуміти процес встановлення зв'язку між державою та іноземною громадськістю з метою пояснення національних ідей та ідеалів, державних інституцій, культури, а також національних інтересів та політичних спрямувань [15]; залучення іноземних аудиторій та лідерів шляхом інформаційних програм та програм обмінів до процесу просування національних інтересів та стратегічних напрямів [10]; державні програми для інформування та впливу на громадську думку в інших країнах, використовуючи при цьому публікації, фільми, культурні обміни, радіо, телебачення як основні інструменти просування інформації та ідей [8].

Проте, навіть після більш ніж півстолітнього використання терміну, єдиного вичерпного визначення не існує. Для повноти розуміння терміну «публічна

дипломатія» варто розглянути ще кілька авторитетних визначень. Так американські аналітики вважають, що публічна дипломатія – це урядова діяльність, яка спрямована на просування національних інтересів та національної безпеки через розуміння, інформування і справляння впливу на зарубіжні аудиторії, а також розширення діалогу з іншими націями [8]. За Українською дипломатичною енциклопедією, публічна дипломатія – це міжнародна діяльність, спрямована на публічне представництво інтересів держав або легітимних інституцій (урядових установ, недержавних громад, організацій та окремих індивідів) у міжнародних відносинах. Публічна дипломатія також визначається як діяльність офіційних урядових установ, спрямована на формування міжнародного комунікативного середовища з метою позитивного сприйняття й розуміння зовнішньої політики держави та протидії негативному позиціонуванню [5]. Словник термінів міжнародних відносин, виданий в США, визначає публічну дипломатію як спонсоровані урядом програми з метою інформування та здійснення впливу на громадську думку в інших країнах, за використання в якості основних інструментів друковані видання, фільми, культурний обмін, радіо та телебачення [13]. Науковці Національного університету Ірландії розуміють під публічною дипломатією широку стратегію просування інтересів держави через прямий контакт з впливовими колами держави перебування, а саме медіа, науковою, бізнесовою та культурною інтелігенцією [14].

Із закінченням холодної війни практика публічної дипломатії значно поширилася світом. На початку 90-х років з'явилася концепція «м'якої сили» одного з найвідоміших американських фахівців в сфері міжнародних відносин, Джозефа Ная. «М'яка сила» визначалася як здатність держави (союзу, коаліції) досягти бажаних результатів у міжнародних справах через переконання (привабливість), а не придушення (нав'язування, насилля, примус), що характерно для «жорсткої сили» [19]. На думку вченого існує три складові «м'якої сили»: культура, політична ідеологія та зовнішня політика. А її найдієвішим інструментом є публічна дипломатія.

На прикладі США професор Най, а пізніше й багато інших науковців, виділяють наступні три виміри публічної дипломатії: 1) лобістська діяльність; 2) міжнародні зв'язки з громадськістю; 3) просування національного іміджу або бренду. Вже в 1999 році в Держдепартаменті США було створено Секретаріат з питань публічної дипломатії та зв'язків з громадськістю – перший у світі схожий орган та офіційне втілення публічної дипломатії держави як інструменту застосування «м'якої сили».

XX століття вивело публічну дипломатію на міжнародну арену в якості загальноприйнятого засобу ведення зовнішньої політики, застосовуваного більшою чи меншою мірою багатьма державами. Так в Німеччині цим займається Відділ комунікації, зв'язків з громадськістю та ЗМІ Федерального міністерства закордонних справ. При посольствах ФРН існують спеціальні інформаційні центри, основним завданням яких є розповсюдження інформації з урахуванням регіональних і державних особливостей. В Польщі з 2009 року існує Департамент публічної та культурної

дипломатії. МЗС Індії ще в 2006 році створило Відділ публічної дипломатії, котрий окрім «покращення розуміння Індії та її проблем в світі» займається організацією широкого спектру програм як всередині країни так і за кордоном. В Україні це Управління публічної дипломатії Міністерства закордонних справ, створене в 2015 році.

При закордонних представництвах держав вводяться посади координаторів публічної дипломатії. Крім того, у багатьох державах було створено спеціальні державні інституції – органи й організації, діяльність яких спрямована на поширення культури, мови і знань про країну серед іноземців (Британська рада, Інститут Гете, Альянс Франсез, Інститут Сервантеса, Державна канцелярія з поширення китайської мови за кордоном, Японський фонд, Корейський фонд і тощо) [7].

Дедалі поширеніша практика використання публічної дипломатії дозволила сформулювати її основні принципи, котрими сьогодні користуються більшість світових держав. З-посеред великої кількості їх інтерпретацій, найбільш вдалою вважають за авторства Крістофера Росса. Він виокремлює сім принципів цілісної стратегії публічної дипломатії для просування бренду будь-якої держави: забезпечення розуміння іноземною аудиторією політики в тому вигляді, у якому вона є, а не так, як про неї говорять (інтерпретують) чи думають інші; роз'яснення політики, привертаючи увагу до її раціональності й обґрунтовуючи її фундаментальними цінностями; звернення до міжнародної спільноти з послідовними, правдивими та переконливими меседжами; адаптація звернень до конкретних цільових аудиторій, задля чого цільові сегменти, з яких вона складається, піддаються постійному вивченню; контакти не лише з вузькими цільовими сегментами, а й через друковані та електронні ЗМІ з широкими масами; взаємодія з різними партнерами з метою охоплення нових представників цільової аудиторії: приватним сектором, корпораціями, некомерційними організаціями, громадами; активна участь у міжнародному спілкуванні та програмах обміну [16].

В 2004 році концепція «нової публічної дипломатії» закликала оглянутися на зміни, що відбулися в сіті від початку XX століття і до сьогодення, та переосмислити їх. Під «ною публічною дипломатією» розуміють вже не односторонні дії держави із власного позиціонування, а діалог сторін, що базується на гуманітарному та інформаційному співробітництві з використанням найновіших комунікаційних технологій, зокрема мережі Інтернет. Такий погляд на публічну дипломатію дозволяє їй гнучко адаптуватися до нових викликів, що стоять перед людством, здобуваючи таким чином переваги перед класичною дипломатією.

Загалом, серед науковців не існує єдиного підходу до визначення основних складових публічної дипломатії, більше того не всі погоджуються з доцільністю такого поділу. На думку автора, спектр завдань та інструментарій публічної дипломатії все ж дозволяє виокремити її функціональні складові. Опіраючись на це, а також на найбільш загальноприйняті серед виділених на сьогодні складових культурної дипломатії, в роботі буде розглянуто наступні складові: дипломатію діаспор, цифрову дипломатію та громадську

дипломатію. Перелік не є вичерпним, але дозволяє висвітлити ключові аспекти такого явища як публічна дипломатія.

Практика культурної дипломатії в тих чи інших формах червоною ниткою проходить крізь всю історію людства, і базується на процесі культурного обміну на рівні як держав так і окремих особистостей.

Саме ця складова публічної дипломатії стала першопроходцем у світовій політиці, і тим не менше, попри масове використання терміну вченими, політиками та журналістами, саме явище є відносно мало дослідженим та широко інтерпретованим. Причина цього полягає у відсутності єдиного чіткого розуміння поняття «культура», котре є центральним для культурної дипломатії. З понад півтора століття існуючих визначень можна виокремити такі загальні виміри культури: історичний, нормативний, номінальний, психологічний, структурний та генетичний. Залежно від того, на котрому з них держава робить акцент, змінюється і сама культурна дипломатія [9].

Культурна дипломатія надає державам платформу для діалогу, не дискримінуючи між сильними та слабкими, розвинутими, чи тими що розвиваються. З іншого боку великі впливові держави з домінуючими культурами можуть дозволити собі ширший спектр підходів та інструментів для її здійснення, в той час як малі держави, що тільки намагаються проводити культурну дипломатію, послуговуються традиційними, перевіреними методами.

Кількість акторів, що беруть участь в культурній дипломатії не можна обмежувати лише державою. Поряд з нею важливу роль відіграють і інші утворення, що є проявом того як культурна дипломатія не стоїть осторонь глобалізації. Серед них: культурні та освітні інституції, що діють напівпрямую (тобто відносно самостійні) під регулюванням та наглядом з боку держави; за багатьма параметрами вважаються найефективнішими; неурядові організації, що характеризуються незалежністю, і одночасно високою мотивацією; представники бізнесу, коті можуть виступати як спонсорами, так і продуцентами культурного продукту (як наприклад Дісней); маючи в розпорядженні незалежність від влади та достатню кількість матеріальних ресурсів можуть бути дуже ефективними, проте здебільшого мотивовані комерційним інтересом; окремі особи митці, котрі нікому не підзвітні і керуються досить нестійкими мотиваціями, внаслідок чого ефективність може бути абсолютно непередбачуваною.

Заходи культурної дипломатії передбачають інституалізацію міжнародних культурних зв'язків. Більшість впливових європейських держав сьогодні створили мережі культурних інституцій за кордоном. Зокрема, у Києві працюють культурні представництва багатьох європейських країн: Британська Рада (Велика Британія), Французький Інститут (Франція), Чеський центр (Чеська Республіка), Польський Інститут (Республіка Польща), Інститут Сервантеса (Іспанія), Гете-Інститут (Німеччина), Ізраїльський культурний центр (Ізраїль) та інші [3]. Такі інститути займаються сферою культури, при цьому фінансуються державою та функціонують при дипломатичних установах, що гарно ілюструє їхню роль в якості продовження та доповнення традиційної дипломатії. На інституційному

рівні це проявляється у підпорядкуванні таких центрів Міністерству закордонних справ та їх статус ланки дипломатичних структур держави. Культурні інституції займаються проведенням тренінгів, семінарів, фестивалів, святкувань, зустрічей з відомими культурними діячами-співвітчизниками, підтримкою гастролюючої діяльності, проведенням курсів вивчення мови. І власне останній аспект для багатьох з них заклав основу, а надалі став поповнювати бюджет цілком пристойними сумами. Так, наприклад, Гете-Інститут лише на них заробляє 100 млн. євро [3].

Активно використовуються діаспори для реалізації стратегії публічної дипломатії. Сьогодні у світі близько 224 мільйонів мігрантів першого покоління, що становить приблизно 3.5% світового населення [21] – достатня кількість аби на неї зважати. Більше того вагома кількість, аби з її допомогою досягати певних зовнішньополітичних цілей. Власне в цьому і полягає принцип дипломатії діаспор.

Дипломатія діаспор – спільна діяльність, що ініціюється, проводиться та підтримується широким колом мігрантів, котрі впливають на культуру політику та економіку іншої країни таким чином, щоб це приносило користь як державі, з якої вони вийшли, так і державі перебування [11]. Вона може бути оформлена інституційно, як наприклад в США, але цей варіант не є обов'язковим. Для її проведення державі досить існуючих механізмів, заповнених новими підходами.

Розуміння можливостей діаспори та бажання використати їх з користю для рідної для мігранта держави явище не нове, і спостерігалось щонайменше протягом всього XX століття. Напевно найуспішнішим прикладом дипломатії діаспор в дії можна вважати створення держави Ізраїль, адже власне діаспора, що довгий час існувала без країни, сприяла її створенню.

Виділяють кілька причин того, чому діаспора є унікальним інструментом в руках дипломатії, і чому вона повинна бути до неї залучена. Перш за все, підкреслюють її зв'язок як з реальними країнами з якої вона походить, так і з станом речей країни, в якій вона перебуває, що орієнтує її на комплексніше сприйняття певних явищ та можливість знайдення найкращих компромісних рішень. По-друге, діаспора, як особлива група, характеризується почуттям транснаціональної відповідальності, що не властиве політичному мисленню інших груп [12]. По-третє, саме члени діаспори відрізняються високою політичною та громадянською свідомістю та активністю. Роблячи прив'язку до культурної дипломатії, можна також зазначити, що діаспора консервує культуру країни походження у випадках: а) її зникнення, або загроза зникнення на теренах держави, або ж загроза припинення чи припинення існування держави як такої; б) консервація культури на певному етапі її розвитку. Ну і не менш вагомим фактором є те, що в залежності від матеріального та соціального становища членів діаспори, вони можуть досить успішно лобіювати інтереси держави, з якої вони походять.

Варто зазначити, що дипломатія діаспор сьогодні лише набирає темп і ставатиме все більшим пріоритетом з роками. Майбутні зусилля держав в цій сфері будуть сконцентровані зокрема на: уважнішому аналізі потреб та ініціатив діаспор, навіть якщо не все може бути

втілено в життя; плануванні розвитку двосторонніх відносин з країнами, беручи до уваги в сприятливому світлі наявність діаспори; збереженні тісного зв'язку та співпраці з мігрантами в 2 та 3 поколіннях, забезпечення того, аби вони не втратили свою національну ідентичність; знаходженні нових шляхів залучення діаспор до співпраці в пріоритетних сферах; підготовці дипломатів, кваліфікованих в питанні діаспор, котрі також можуть розпізнати та не допустити високу сконцентрованість лише на стосунках з діаспорою [17].

Всі ці тенденції, разом з явищем глобалізації, що радикально змінює картину та мотиви міграції, готують місце дипломатії діаспор в інструментарії прогресивної держави XXI століття.

Новітні технології завжди впливали на всі сфери людського життя, і дипломатія не виключення. В останні 20 років цей вирішальний вплив на неї здійснює мережа Інтернет, кора диктує свої правила: якщо інформаційний простір не заповнити об'єктивною інформацією, то це зроблять інші учасники процесу на свій розсуд – інформаційна відкритість держави стає вимушеною мірою захисту проти наклепів та стереотипів.

До даного явища в дипломатії вчені застосовують різні терміни, серед яких і «електронна дипломатія», і «інноваційна дипломатія», і «цифрова дипломатія», котрі в певній мірі є взаємозамінними. Австралійський науковець Ф. Хансон електронну дипломатію визначив в 2012 році як можливість використання світової павутини і нових ІКТ для підтримки і реалізації зовнішньополітичних цілей. На прикладі роботи департаменту США, дослідник виділив вісім пріоритетних напрямів її діяльності: управління знаннями, публічна дипломатія, управління інформацією, консульська підтримка, реагування у надзвичайних ситуаціях, свобода інтернету, зовнішні ресурси і політичне планування [2].

У рамках цифрової дипломатії використовуються соціальні мережі, блоги і подібні медіа-майданчики у глобальній мережі. В електронній дипломатії беруть участь державні відомства, в першу чергу зовнішньополітичні, урядові органи, а також неурядові організації, чия діяльність пов'язана з реалізацією зовнішньополітичного порядку. Головні цілі цифрової дипломатії – просування зовнішньополітичних інтересів, інформаційна пропаганда через Інтернет–телебачення, соціальні мережі та мобільні телефони, спрямована на масову свідомість і політичні еліти [6].

Окремим розділом варто виділити роль соціальних мереж в цифровому аспекті публічної дипломатії. Дослідники часто критикують дипломатів, за те, що ті недооцінюють вплив соціальних мереж, котрі дають: а) високу швидкість розповсюдження повідомлення; б) прямий контакт з аудиторією; в) чисельну різноманітну за параметрами аудиторію; г) можливість отримати відгуки на подану інформацію. Більше того соціальні мережі не повинні використовуватися для односторонньої подачі інформації, а також як і її джерело. Ну і, звісно, як засіб зв'язку, популярним методом налагодження якого є влаштування Q&A сесій, як от недавно вчинив прем'єр–міністр Ізраїлю Бін'ямін Нетаньягу в мережі Twitter з нагоди 68–ої річниці незалежності Держави Ізраїль.

Зараз абсолютно типовим явищем є наявність офіційних сторінок міністерств закордонних справ,

міністрів, окремих дипломатів в таких соціальних мережах як Twitter, Facebook, Vkontakte, тощо. Звісно в багатьох осіб подібного рангу не досить часу аби писати власноруч новини а повідомлення, проте є і винятки. Так безпосередньо до своїх підписників звертаються у Twitter глави держав та урядів близько тридцяти країн. Серед них прем'єри Уганди, Руанди, Лівану та Малайзії. Профайли працюють не лише в якості каналу зв'язку, але і в якості своєрідного звіту виконаної діяльності та стану справ в галузі [18].

Відходячи від глобального погляду на такі зміни варто зазначити їх зручність для пересічного громадянина, для якого зовнішня політика власної держави, та інших держав тепер знаходиться на відстані одного кліку.

Наразі активно виділяється громадська дипломатія в системі публічної дипломатії. Громадянська дипломатія – це концепція, змістом якої є право, чи навіть обов'язок кожного громадянина допомагати держав здійснювати зовнішню політику, що в свою чергу пов'язане з появою та розвитком громадянського суспільства. Суб'єктами реалізації такої дипломатії можуть бути студенти, викладачі, науковці, спортсмени, представники бізнесу, тощо. Вона є неофіційною, незалежною від урядів діяльністю фізичних і юридичних осіб, неурядових організацій, рухів та інститутів, яка спрямована на збереження миру на Землі, покращення міждержавних взаємин, взаєморозуміння, співробітництва та дружніх відносин між народами [4].

Вперше термін було вжито Д. Хоффманом в 1981 році на позначення зусиль вченого–фізика Роберта Фуллера з припинення холодної війни. Через свої специфічні властивості вона також дістала назву «дипломатії без дипломатів». Кожна держава в той чи інший спосіб бере участь в такій дипломатії, адже вона несе інформацію безпосередньо до слухача, сприймається як більш достовірна, охоплює широкі верстви населення, відбувається постійно, не вимагаючи фінансування чи окремого сприяння. Безсумнівною відмінністю також є її походження не «зверху», а «знизу», від людей [21].

Більше того, громадська дипломатія дозволяє заповнити так звані «білі плями», котрі залишаються після всіх інших видів дипломатії, адже суспільство здатне випродувати рухи чи організації у відповідь на будь–яку проблему, котру вважає для себе значною, в той час як уряд може окреслювати лише загальну політику. Такий підхід також дозволяє залучити до процесу дипломатії матеріальні та інтелектуальні ресурси, котрі прагнуть в своїй діяльності зберегти певну самостійність [22].

Прикладами громадської дипломатії можна вважати туризм, різноманітні міжнародні обміни, партнерства між адміністративно–територіальними одиницями різних держав, візити відомих людей царини науки та мистецтва.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, варто зробити висновок, що за відносно нетривалу історію свого існування та попри негативну коннотацію свого першоджерела, публічна дипломатія стрімко розвинулася із нетрадиційного в загальноновживаний інструмент ведення зовнішньої політики. На сьогодні більшість держав світу проводять власну публічну дипломатію, котра

індивідуально пристосована до зовнішньополітичних цілей держави, але водночас повсюдно спрямована на побудову позитивного іміджу на міжнародній арені.

Будучи відповіддю на процеси глобалізації та потребу альтернативи тому, що зараз розуміють під терміном «жорстка сила», публічна дипломатія стала органічним елементом сучасної системи міжнародних відносин, налагоджуючи контакти та відновлюючи відносини, зруйновані століттям ворожнечі. В статті виділено та охарактеризовано декілька основних складових публічної дипломатії: культурна дипломатія, дипломатія діаспор, цифрова дипломатія, громадська дипломатія.

Поняття культурної дипломатії, початково інтерпретоване як тотожне публічній дипломатії, у сучасному світі набуло значення процесу цільового просування культури власної країни, її презентації, інтерпретації та популяризації з ціллю отримання позитивного ставлення іноземної аудиторії та створення сприятливого іміджу загалом. Одночасно культурна дипломатія означає діалог культур, від якого виграють обидві сторони. Оформлена в інститути культурної співпраці при дипломатичних представництвах, вона становить один із арсеналу інструментів держави у досягненні її зовнішньополітичних цілей. Її перевага полягає в можливості звернення безпосередньо до широких мас іноземців, не залучаючи посередництва приймаючої держави, а також можливість продукування довготривалих результатів. З іншого боку недоліками культурної дипломатії є неможливість виміряти ефект її застосування, а часом і неможливість визначити період, необхідний для настання бажаного результату. Та попри все, держави не відмовляються від неї як від інструменту дипломатії, розуміючи основоположність культурної приналежності в самоідентифікації кожного.

Активно залучаються до співпраці з дипломатичними представництвами в державі перебування діаспори, які можуть виступати додатковим фронтом у формуванні іміджу держави в державі перебування. Власне, з подібних ідей використовується і громадська дипломатія. Цифрова дипломатія і робота в Інтернеті, в цілому можуть суттєво посилити діяльність дипломатичних відомств щодо роз'яснення зовнішньополітичних позицій держави вітчизняній та зарубіжній аудиторії. Цифрові технології можуть бути особливо корисні в публічній дипломатії, у сфері збору та обробки інформації, у консульській діяльності, для соціально-комунікаційної взаємодії під час надзвичайних ситуацій і стихійних лих.

Отже, з'явившись на початку XX століття, вирішивши та трансформувавшись з пропаганди, публічна дипломатія пройшла історію еволюції від нового способу ведення дипломатії в першій половині XX століття, до невід'ємної її частини в XXI столітті. Сьогодні жодна велика держава не уявляє свої зовнішньої політики без застосування публічної дипломатії, як «м'якого» засобу досягнення зовнішньополітичних цілей. Більше того держави середньої сили також все більше усвідомлюють її глобальне значення та долучаються. Держави, що розвиваються сьогодні здебільшого стають об'єктом публічної дипломатії.

Список використаних джерел

1. Гуцал С. А. Публічна дипломатія як сучасний пріоритет зовнішньої політики держави / Гуманітарні аспекти глобалізації / Стратегічні пріоритети, №3 (16) / УДК 327:341.462.1. – 2010. – С.106–113.
2. Літра Л. Кононенко Ю. Твітер–дипломатія Як новітні технології можуть посилити міжнародні позиції України? / Л. Літра, Ю. Кононенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iwp.org.ua/img/policy_brif_1_01_23_ok.pdf
3. Розумна О. П. Досвід функціонування європейських інститутів культурної дипломатії: висновки для України. Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень / серія «Гуманітарний розвиток», №10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1649/>
4. Сухорольська І. Ю. Громадська дипломатія як чинник демократизації політичної системи України / Національний університет «Львівська політехніка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/02/dis_sukhorolska.pdf
5. Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / [редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін.]. – К.: Знання України, 2004. – Т.1. – 760 с.
6. Цветкова Н. А. Программы Web 2.0 в публичной дипломатии США / Н. А. Цветкова // США. Канада: экономика, политика, культура: научный и общественно-политический журнал. – 2011. – №3. – С.109–122.
7. Циватий В. Г. Публічна дипломатія: традиції, тренди та виклики (досвід і пріоритети для України) / UA Foreign Affairs [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/eksperтна-dumka/view/article/publicna-diplomatija-tradiciji-trendi-ta-vikliki-dosv/>
8. About U.S. Public Diplomacy / Public Diplomacy Achievement Awards [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pdaa.publicdiplomacy.org/?page_id=6
9. «Cultural Diplomacy: does it work?», A Note by the Director / Ditchley Foundation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ditchley.co.uk/conferences/past-programme/2010-2019/2012/cultural-diplomacy>
10. Brown J. The purposes and cross-purposes of American public diplomacy / American Diplomacy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unc.edu/depts/diplomat/archives_roll/2002_07-09/brown_pubdipl/brown_pubdipl.html
11. Christelle M. Jovenir «Diaspora Diplomacy: Functions, Duties, and Challenges of an Ambassador» / Understanding Diaspora Diplomacy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.academia.edu/13397113/Diaspora_Diplomacy
12. Deborah Lee Trent «American Diaspora Diplomacy» / Netherlands Institute of International Relations 'Clingendael', ISSN 1569-2981
13. Dictionary of International Relations Terms, Department of State Library, 3rd Edition, 1987. – 115 p.
14. History of Public Diplomacy / UCD School of History and Archives [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ucd.ie/t4cms/Public%20Diplomacy.pdf
15. Jian Wang. Telling the American story to the world / Wang Jian // Public relations review. – March, 2007. – Vol.33. – Issue 1. – P.21–30.
16. Joan Nelson / Beyond Conditionality: Foreign Aid and the Changing Global Agenda // Harvard International Review / Iss.05.2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hir.harvard.edu/foreign-aid-in-the-1990sbeyond-conditionality/?page=article&id=1117>
17. Kishan S. Rana «21st Century Diplomacy: A Practitioner's Guide» / EISBN: 978-1-4411-4924-4, 2011. – 373 p.
18. Lüfkens M. The Digital Diplomat: Connected and on Twitter / Open Canada [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.opencanada.org/features/the-digital-diplomat-connected-and-on-twitter/>
19. Nye Joseph. America's Information Edge / Joseph Nye, W. Owen // Foreign Affairs. – 1996. – March–April. – P.21. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/1996-03-01/americas-information-edge>
20. Routledge handbook of public diplomacy / edited by Nancy Snow, Philip M. Taylor / ISBN 0-203-89152-X Master, e-book, Taylor & Francis e-Library, 2008. – 382 p.
21. Shengjun Z. Civil diplomacy gets more active in international affairs / Social Sciences in China Press [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.csstoday.net/Item/33751.aspx>

22. The Center for Citizen Diplomacy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.centerforcitizendiplomacy.org/>
23. United Nations Department of Economic and Social Affairs [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.un.org/development/desa/en/>

References

1. Gucal S. A. Publiczna dyplomacja jak suchasnyj priorytet zovnishn'oi polityky derzhavy / Gumanitarni aspekty globalizacii / Strategichni priorytety, №3 (16) / UDK 327:341.462.1. – 2010. – S.106–113.
2. Litra L. Kononenko Ju. Tviter–dyplomacija Jak novitni tehnologii' mozhut' posylaty mizhnarodni pozycii' Ukrai'ny? / L. Litra, Ju. Kononenko [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://iwp.org.ua/img/policy_brif_1_01_23_ok.pdf
3. Rozumna O. P. Dosvid funkcionuvannja jevropejs'kyh instytutiv kul'turnoi' dyplomatii': vysnovky dlja Ukrai'ny. Analitichna zapyska / Nacional'nyj instytut strategichnyh doslidzhen' / serija «Gumanitarnyj rozvytok», №10. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.niss.gov.ua/articles/1649/>
4. Cuhorol's'ka I. Ju. Gromads'ka dyplomacija jak chynnyk demokratyzacii' politychnoi' systemy Ukrai'ny / Nacional'nyj universytet «L'vivs'ka politehnika» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/02/dis_sukhorolska.pdf
5. Ukrai'ns'ka dyplomatychna encyklopedija: u 2 t. / [redkol.: L. V. Gubers'kyj (golova) ta in.]. – K.: Znannja Ukrai'ny, 2004. – T.1. – 760 s.
6. Cvetkova N. A. Programmy Web 2.0 v publichnoj diplomatii SSHa / N. A. Cvetkova // SSHa. Kanada: jekonomika, politika, kul'tura: nauchnyj i obshhestvenno–politicheskij zhurnal. – 2011. – №3. – S.109–122.
7. Civatyj V. G. Publiczna dyplomacija: tradycii', trendy ta vyklyky (dosvid i priorytety dlja Ukrai'ny) / UA Foreign Affairs [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: uaforeignaffairs.com.ua/ekspertna-dumka/view/article/publiczna-diplomatija-tradiciji-trendi-ta-vykliki-dosv/
8. About U.S. Public Diplomacy / Public Diplomacy Achievement Awards [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://pdaa.publicdiplomacy.org/?page_id=6
9. «Cultural Diplomacy: does it work?», A Note by the Director / Ditchley Foundation [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ditchley.co.uk/conferences/past-programme/2010–2019/2012/cultural-diplomacy>
10. Brown J. The purposes and cross-purposes of American public diplomacy / American Diplomacy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.unc.edu/depts/diplomat/archives-roll/2002_07–09/brown_pubdipl/brown_pubdipl.html
11. Christelle M. Jovenir «Diaspora Diplomacy: Functions, Duties, and Challenges of an Ambassador» / Understanding Diaspora Diplomacy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.academia.edu/13397113/Diaspora_Diplomacy
12. Deborah Lee Trent «American Diaspora Diplomacy» / Netherlands Institute of International Relations 'Clingendael', ISSN 1569–2981
13. Dictionary of International Relations Terms, Department of State Library, 3rd Edition, 1987. – 115 p.
14. History of Public Diplomacy / UCD School of History and Archives [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: www.ucd.ie/t4cms/Public%20Diplomacy.pdf
15. Jian Wang. Telling the American story to the world / Wang Jian // Public relations review. – March, 2007. – Vol.33. – Issue 1. – P.21–30.
16. Joan Nelson / Beyond Conditionality: Foreign Aid and the Changing Global Agenda // Harvard International Review / Iss.05.2006. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://hir.harvard.edu/foreign-aid-in-the-1990sbeyond-conditionality/?page=article&id=1117>
17. Kishan S. Rana «21st Century Diplomacy: A Practitioner's Guide» / EISBN: 978–1–4411–4924–4, 2011. – 373 p.
18. Lufkens M. The Digital Diplomat: Connected and on Twitter / Open Canada [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.opencanada.org/features/the-digital-diplomat-connected-and-on-twitter/>
19. Nye Joseph. America's Information Edge / Joseph Nye, W. Owen // Foreign Affairs. – 1996. – March–April. – P.21. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/1996-03-01/americas-information-edge>
20. Routledge handbook of public diplomacy / edited by Nancy Snow, Philip M. Taylor / ISBN 0–203–89152–X Master, e-book, Taylor & Francis e-Library, 2008. – 382 p.
21. Shengjun Z. Civil diplomacy gets more active in international affairs / Social Sciences in China Press [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.csstoday.net/Item/33751.aspx>
22. The Center for Citizen Diplomacy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.centerforcitizendiplomacy.org/>
23. United Nations Department of Economic and Social Affairs [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.un.org/development/desa/en/>

Opanasiuk O. I., assistant professor at the Department of international organizations and diplomatic service, Institute of International Relations of Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), o_radlinska@ukr.net

Features of modern public diplomacy

Active use of tools of public diplomacy aimed to shape public opinion, the country's image abroad and establishment of dialogue between government and non-public is nowadays a current trend in diplomacy. The article covers the issues of evolution of the «public diplomacy» concept and investigates its basic components, revealing the potential of public diplomacy in its relations with other states.

Keywords: public diplomacy, cultural diplomacy, diaspora, digital diplomacy.

* * *

УДК 32:351(477)

Петренко І. І.,
кандидат політичних наук, викладач кафедри
політичних наук філософського факультету,
Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
i.i.petrenko@icloud.com

ПОНЯТТЯ, ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ АНАЛІЗУ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Досліджено підходи до визначення поняття «аналіз публічної політики». Виокремлено та проаналізовано основні складові цієї категорії. Запропоновано авторське визначення поняття «аналіз публічної політики». Виокремлено та охарактеризовано функції аналізу публічної політики. Досліджено підходи провідних дослідників до виокремлення визначальних ознак аналізу публічної політики. Визначено та описано основні характеристики аналізу публічної політики як особливого різновиду аналітичної діяльності.

Ключові слова: аналіз публічної політики, аналіз, політика, публічна політика, суспільні проблеми.

Ефективне публічне управління можливе лише за умови його наукового супроводу. Сьогодні державні службовці, які приймають суспільно–важливі рішення на всіх рівнях державної влади у зв'язку зі складністю суспільних проблем потребують науково обґрунтованих рекомендацій з боку висококваліфікованих фахівців. Таких спеціалістів також потребує і саме суспільство, що прагне ефективно впливати на владу і домагатися вирішення важливих суспільних проблем чи задоволення нагальних суспільних потреб.

Все це зумовило становлення проблеми публічної політики як окремого об'єкта наукового пошуку та практичної діяльності. Інституціональні можливості окремих наук виявляються недостатніми для здійснення комплексних досліджень проблем публічної політики в умовах трансформаційних змін. Використання методів аналізу політики, що сприяють створенню міждисциплінарних зв'язків, дає можливість усунути обмеження, притаманні вузькоспеціалізованим галузям наукового знання. Це дозволяє гармонізувати їхні досягнення у загальному синтезі, що сприятиме ефективнішому використанню принципів наукового пізнання для

прискорення процесу державотворення, оптимізації ходу реформаційних перетворень з найменшими витратами для суспільства.

Аналіз публічної політики як окрема, хоча ще не самостійна, наука сформувався у середині ХХ століття. За двадцять наступних років з часу виникнення ця наука отримала виразне інституційне наповнення. Саме в цей час відбувається підвищення дієвості й результативності систем державного управління розвинених країн внаслідок впровадження нових управлінських технологій, які базувалися на демократичності та прозорості процедур вироблення публічних рішень. Були створені спеціальні експертно-аналітичні установи, в яких працювали суспільствознавці, що розробляли практичні поради щодо суспільного устрою, унеможливлення соціально-політичних конфліктів, революцій та війн. Вони досліджували актуальні суспільні проблеми і виробляли альтернативи потенційних рішень, перевіряли їх, будували моделі політики і проводили соціальні експерименти.

Проблематиці аналізу публічної політики присвячені праці таких відомих закордонних і вітчизняних вчених як: К. Вайс, А. Віддавскі, Д. Веймер та А. Вайнінг, Е. Ведунг, Б. Гогвуд і Л. Ган, М. Говлет, В. Дан, Т. Дай, С. Туронок, Л. Пал, О. Валецький, Т. Брус, О. Дем'янчук, Ю. Кальниш, О. Кілієвич, С. Паттон, В. Ребало, В. Романов, В. Рубанов, О. Рудік, Д. Савіцькі та В. Тертичка.

Сучасний термін аналіз політики перше було вжито Ч. Ліндбломом у 1958 році. Саме аналіз політики привернув увагу до соціальних наук як засобу зробити кращим життя суспільства. Розвиваючись вже понад п'ятдесят років аналіз політики виробив систематизований комплекс критеріїв, принципів, правил та процедур дослідження й розв'язання суспільних проблем. Але ще й досі виникає багато дискусій з приводу визначення понять і категорій, предметної сфери, методології, технології проведення, загалом місця в системі наук про суспільство. Отже, метою нашого дослідження є визначення поняття «аналіз публічної політики» виокремлення його функцій та визначальних характеристик.

Щодо трактування поняття «аналіз публічної політики» серед вчених немає сьогодні єдиної думки. Це пов'язано як з особливостями перекладу категорії «public policy analysis» з англійської мови, так і з молодістю політичної аналітики в Україні загалом.

З поняттям «аналіз» (analysis) як складової словосполучення аналіз публічної політики все більше менш зрозуміло. В даному контексті термін «аналіз» вживається у широкому значенні як детальне, комплексне вивчення будь-якого об'єкту з метою зрозуміти, досягнути його природу чи визначити його суттєві характеристики (поглиблене дослідження чого-небудь). І особливих дискусій тут бути не може. Дещо інша ситуація з поняттям «public policy».

В англійській мові слово політика має три основні відповідники (значення): 1) polity (зміст політики) – це політична організація того чи іншого суспільства, тобто система принципів і норм, інститутів та механізмів, що об'єднують людей у політичну спільність; 2) politics (політичний процес) – це функціонування політичної системи суспільства, діяльність її суб'єктів,

взаємовідносини різних соціальних груп та індивідів з приводу використання інститутів публічної влади задля реалізації своїх інтересів; 3) policy (продукт діяльності політичної системи – курс, напрям і план дій) – це конкретні регулятивні та розподільчі рішення й дії, що створюють політику держави механізми прийняття і технології реалізації публічних рішень, оцінку їх ефективності та прогноз соціальних наслідків [Див.: 1; 2; 16]. В українській ж мові для всіх цих іпостасей використовується лише одне слово – політика.

Виходячи з таких підходів ми можемо виокремити два важливі аспекти, на які може бути спрямований аналіз в політиці. Мова йде, по-перше, про публічну владу, а саме про питання її здобуття і використання (тобто функціонування політичної системи), та, по-друге, про керівництво та управління суспільством, а саме про конкретні регулятивні та розподільчі рішення (тобто продукт діяльності політичної системи), зокрема у формі державної політики, спрямовані на вирішення суспільних проблем і задоволення нагальних суспільних потреб. Окрім того, аналіз може бути теоретико-пізнавальним, тобто спрямованим безпосередньо на зміст політики і досліджувати політичну організацію того чи іншого суспільства без звернення до чітко локалізованих в часі і просторі проблем [Див.: 1; 16].

У даному контексті, змістовно аналіз публічної політики спрямований на вивчення процесів управління і керівництва суспільством, тобто на конкретні регулятивні і розподільчі рішення (продукт діяльності політичної системи), що вирішують ті чи інші суспільні проблеми (прикладні – тобто чітко локалізовані в просторі і часі).

Також не дуже зрозуміло, як правильно перекладати – публічна чи державна політика. В Україні склалася традиція вживати поняття «public policy» як державна політика. Саме так його перекладає і використовує в своїй монографії український вчений та відомий дослідник даної проблеми В. Тертичка [Див.: 15]. «Англо-український глосарій термінів і понять з аналізу державної політики та економіки», укладений О. Кілієвичем, визначає «public policy analysis» як аналіз державної політики [Див.: 9]. Хоча деякі вчені, зокрема О. Дем'янчук, наполягають на необхідності вживати термін «public policy» як публічна політика [Див.: 7]. Такий підхід можна аргументувати тим, що головною характеристикою державної політики сучасної демократичної держави має бути публічність, тобто відкритість для суспільства, його крити та пропозицій, а громадські консультації та громадська експертиза мають бути невід'ємними компонентами процесу вироблення державної політики у будь-якій сфері.

Крім того, сучасна управлінська наука переживає перехід від парадигми державного управління до парадигми публічного адміністрування, яка фактично позбавляє державу монополії на прийняття та реалізацію публічних рішень. Тому в даному контексті слушним буде вживати поняття публічна політика, яка передбачає взаємодію багатьох акторів (політичних партій, груп інтересів, громадських організацій, держави тощо) у процесі вироблення державного курсу.

На основі вищезазначеного спробуємо дати робоче визначення даному поняттю: публічна політика – це сукупність пов'язаних єдиними цілями, принципами

та методами здійснення регулятивних і розподільчих рішень та дій вищих органів державної влади (в першу чергу уряду), прийнятих за участі експертно-аналітичних структур і громадянського суспільства й спрямованих на вирішення суспільних проблем [Див.: 11, 12].

Деякі автори також вживають поняття «аналіз публічної (державної) політики» або просто «аналіз політики». В Україні більшого поширення набув саме термін «аналіз публічної (державної) політики», тобто з уточненням про яку саме політику йде мова. Такий підхід є логічним зважаючи на широту значень категорії «політика» в українській мові.

Визначивши основні складові поняття «аналіз публічної політики», спробуємо синтезувати їх в єдине ціле і дати комплексну дефініцію даного терміну. Для цього розглянемо основні підходи до визначення аналізу публічної політики закордонних і вітчизняних авторів.

Д. Макрей і А. Дж. Уайлд розглядають аналіз публічної політики як процес використання причин та даних задля вибору найкращого напрямку політики серед кількох альтернатив для вирішення конкретної проблеми у сфері політики [17, с. 14]. Д. Веймер та Е. Вайнінг визначають аналіз політики як пораду щодо державних рішень, орієнтовану на клієнта й базовану на суспільних цінностях [4, с. 11–12]. Американський дослідник В. Вільямс вважає, що аналіз публічної політики є способом поєднання наявної інформації і результатів конкретних досліджень з метою створення основ для прийняття політичних рішень (через зіставлення можливих альтернатив) і визначення потреби в інформації, що стосується політики на майбутнє [Цит. за: 8, с. 59]. Л. Пал розглядає аналіз політики як кваліфіковане застосування інтелекту до суспільних проблем [11, с. 41–45]. В. Данн визначає аналіз публічної політики як діяльність зі створення знань про процес вироблення публічної політики й у ході цього процесу [6, с. 23]. Канадський дослідник П. Браун розглядає аналіз політики як складову політичного менеджменту, яка покликана суттєво покращувати керівництво, як ключову функцію ефективного політичного керівництва [3, с. 19–23]. Такі дослідники як С. Паттон та Д. Савицькі визначають аналіз публічної політики як процес, за допомогою якого визначаються та оцінюються альтернативні напрямки політики або програми, спрямовані на зменшення або вирішення соціальних, економічних або фізичних проблем [18, с. 17].

Більшість визначень аналізу публічної політики західних вчених є дуже загальними і не розкривають сутність даного поняття в повному обсязі. Вони більше стосуються інформаційно-аналітичної сторони аналізу і ігнорують саму предметну сферу даного виду експертно-аналітичної діяльності.

Б. Гогвуд та Л. Ган акцентують увагу на рекомендаційному характері, на прикладній, соціально-значущій, багатодисциплінарній, інтегративній й націленій на вирішення проблем природі аналізу політики. Вчені також піднімають питання про різні способи використання терміну «аналіз політики», а саме: 1) аналіз політики як дослідження змісту політики – акцент робиться на походженні певної політики, її намірах та управлінні; 2) аналіз політики

як дослідження процесу політики – акцент робиться на тому, як насправді реалізується політика з позицій дій різних агентів на кожному етапі; 3) аналіз політики як дослідження продуктів політики – метою цих досліджень є визначення схеми розподілу витратів або інших показників продуктів політики; 4) аналіз політики як дослідження процесу оцінювання – метою цих досліджень є надання оцінки певній державній програмі з погляду того, якою мірою її результати збіглися з цілями політики; 5) аналіз політики як засіб здобуття інформації для вироблення політики, тобто засіб збору та аналізу даних з метою допомогти ухвалити рішення щодо політики або дати поради щодо наслідків альтернативної державної програми; 6) аналіз політики як обстоювання процесу – метою є не стільки розуміння процесу вироблення політики, скільки його зміна в бік підвищення раціональності (наголос робиться на тому, як треба виробляти політику); 7) аналіз політики як обстоювання політики – передбачає використання аналізу в аргументації на користь певної політики; 8) аналіз політики як аналіз – передбачає вторинну індукцію у формі критичних оцінок припущень, методології та обґрунтованості аналізу політики [Див.: 5, с. 3–48].

Спираючись на дослідження зарубіжних науковців можемо сказати, що вони уявляють аналіз політики як діяльність з генерації й презентації інформації в такий спосіб, щоб удосконалити базис, на якому виробники політики роблять свої судження. Він передбачає використання інтуїції та судження й охоплює не лише перевірку політики через розклад її на складові частини, але й розробку і синтез нових альтернатив політики. Аналіз публічної політики може бути спрямований як на вироблення дієвої публічної політики в тій чи іншій сфері суспільного життя, так і на дослідження і оцінку вже впроваджуваної публічної політики й програм.

Вітчизняні науковці дають більш широкі визначення аналізу публічної політики. Так, український дослідник В. Тертичка визначає аналіз державної політики як пораду-рекомендацію щодо альтернативи-стратегії напрямку діяльності державних інституцій, зорієнтовану на вирішення проблеми чи сукупності проблем, яка ґрунтується на суспільних цінностях [15, с. 84]. Інші українські дослідники зазначають, що аналіз державної політики – це кваліфікована оцінка змісту та розвитку державної політики на всіх етапах її впровадження, впливу на задіяні суб'єкти політичного процесу за їх інтересами і потребами, передбачення ймовірних результатів здійснення з метою запобігання небажаним наслідкам і вчасного внесення коректив у виконання на основі використання наявної інформації і конкретних даних, зібраних у процесі дослідження [13, с. 18]. Існує і таке визначення аналізу державної політики як цілеспрямованої інтелектуальної та практичної діяльності з метою створення, критичного оцінювання та поширення знань стосовно процесу вироблення і здійснення державної політики [14, с. 25].

Українські вчені зазначають, що аналіз державної політики є складним процесом пізнавальної діяльності, який відбувається шляхом визначення, осмислення, оцінювання широкого спектра засобів, за допомогою яких політичні проблеми визначаються, спрямовуються,

розв'язуються, переглядаються або корегуються. Водночас він передбачає дослідження тих соціальних чинників, які задіяні в даному процесі й активно чи пасивно на нього впливають [8, с. 60]. Визначивши ці дві складові вчені дійшли висновку, що аналіз державної політики, як і сама політика, може бути визначений як наука і мистецтво. Варто також сказати, що основою ефективного здійснення аналізу публічної політики виступає гармонійне поєднання науково-теоретичних знань і практичних навиків.

У першій систематизованій збірці документів і матеріалів щодо аналізу публічної політики в Україні, аналіз публічної політики розглядається як комплекс процедур, що стосуються вироблення рекомендацій (порад) органам влади щодо найкращого, з-поміж можливих, курсу дій – державну політику загалом та її окремі складники, а також питань оцінювання, моніторингу результатів і наслідків виконання державно-управлінських рішень задля покращення показників суспільного розвитку. Рекомендації щодо «найкращого» вибору мають базуватися на суспільних цінностях, на суспільному й соціальному виборі, який зроблено в демократичному суспільстві. Важливою характеристикою аналізу державної політики є його публічність – залучення широких верств громадськості, експертів, науковців, недержавних організацій до дискусій, що передують ухваленню рішень [1, с. 4].

Таким чином, на основі вищезазначеного спробуємо дати узагальнююче визначення даному поняттю: аналіз публічної політики – це специфічний різновид аналітичної діяльності, спрямований на розробку, впровадження, вивчення та пояснення публічної політики, за допомогою комплексного дослідження суспільних проблем та вироблення рекомендацій компетентним органам і посадовим особам, що приймають публічні рішення.

Давши визначення поняттю «аналіз публічної політики» варто визначити його функції. На нашу думку в даному контексті слушним є підхід українських вчених, які функціональне призначення аналізу публічної політики вбачають в:

- одержанні інформації необхідної для обґрунтування цілей і формування завдань державної політики й управління;
- визначенні найбільш реалістичного змісту державних проблем та ефективних шляхів їх вирішення, аргументує прийняття публічних рішень;
- упередженні від необ'єктивності і суб'єктивізму у процесі визначення і реалізації державної політики;
- виявленні соціальних резервів та використанні їх для підвищення ефективності соціального управління;
- інформуванні суб'єктів здійснення публічної політики про можливі і реальні відхилення від прогностичної моделі впровадження політики у життя;
- виявленні чинників та причин, що сприяють, або ускладнюють впровадження державної політики для своєчасного вживання відповідних заходів з боку керуючої системи;
- підвищенні ефективності та результативності публічної політики на основі науково-обґрунтованих міркувань про можливі варіанти її здійснення, розробку рекомендацій щодо її практичної реалізації [8, с. 64–65].

Окрім означеного можна додати ще такі напрями функціонального призначення аналізу публічної політики:

- сприяє ефективному використанню принципів наукового пізнання для прискорення процесу державотворення, оптимізації ходу реформаційних перетворень з найменшими витратами для суспільства;
- підвищує дієвість та результативність системи публічного управління, сприяє впровадженню нових управлінських технологій, базованих на демократичності та прозорості процедур вироблення публічних рішень;
- дає можливість громадянському суспільству активно долучатись та контролювати процеси вироблення й прийняття важливих державних рішень. Участь громадянського суспільства набуває зовсім іншого вигляду ніж просто протестна активність, вона стає інтелектуальною, її головним інструментом стає експертно-аналітична діяльність, яка дає можливість фахово підходити до вирішення будь-яких суспільно-значимих проблем і ставити правильні (обґрунтовані, розумні, своєчасні, адекватні) вимоги владі.

Давши визначення поняття «аналіз публічної політики», виокремивши його функції можна перейти до визначення його характерних ознак (особливостей), що вирізняють його з-поміж інших видів аналітичної діяльності. Перед тим як запропонувати узагальнюючий підхід варто розглянути думки з цього приводу провідних дослідників.

В. Данна зазначає, що аналіз політики використовує різноманітні методи досліджень і докази з метою створення й поширення інформації, що може бути використана в конкретній політичній ситуації для розв'язання державних проблем. Дослідник вважає, що основною характеристикою аналізу політики є його систематичність, але робить зауваження, що аналіз політики не є суто раціональним процесом. Автор також говорить, що необхідно відрізнити аналіз політики від політичних порад, які засновані на аналізі і які є процесом значно простішим [6, с. 19–23].

В. Данн зазначає, що розв'язання проблем є ключовим елементом методології аналізу політики. Окрім того, констатує автор, аналіз політики має велике значення у якості методології постановки проблем як складової частини пошуку рішень. Методологія аналізу політики запозичує досвід та інтерпретує елементи багатьох дисциплін: політології, соціології, економіки, філософії.

Аналіз політики має описовий і нормативний характер, тобто спрямований на пошук знань про причини й наслідки державної політики та здійснює аналіз інформації стосовно цінності державної політики для минулих, сьогоденних й майбутніх поколінь. Ще аналіз політики намагається створити знання, що підвищує ефективність процедур вибору між альтернативами державної політики [6, с. 24].

В. Данн визначає, що аналіз політики виходить за межі інтересів традиційних наукових дисциплін до пояснення емпіричних закономірностей через намагання не лише комбінувати й трансформувати зміст і методи декількох дисциплін, але й створювати політико-релевантну інформацію, що може використовуватись для розв'язання проблем у специфічному політичному контексті. Більш того, продовжує автор, цілі аналізу

політики виходять за межі творення «фактів»; аналітики політики намагаються також створювати інформацію стосовно цінностей і пріоритетних способів дії. Таким чином, підсумовує дослідник, аналіз політики включає в себе як оцінювання політики, так і рекомендації щодо політики [6, с. 84].

Досліджуючи аналіз політики Б. Гогвуд та Л. Ган зосереджують увагу на таких основних характеристиках аналізу політики: 1) прикладна орієнтація, зосередження на проблемі; 2) міждисциплінарний та багатодисциплінарний характер; 3) аналіз політики передбачає планування, чутливе до політичного середовища; 4) орієнтація на клієнта [5, с. 49].

Д. Веймер та Е. Вайнінг зазначають, що аналіз політики як професія характеризується такими ознаками: 1) головною метою є аналіз і подання альтернатив, доступних політичним діячам, для розв'язання державних проблем; 2) клієнтом є конкретна особа або колектив (установа), що ухвалює державно-політичні рішення; 3) стиль роботи аналітиків політики характеризується як синтез існуючих досліджень і теорій для оцінки наслідків альтернативних варіантів державної політики; 4) закінчення аналізу зазвичай пов'язане з конкретними практичними рішеннями; 5) недалекоглядність, породжена браком часу та орієнтацією на клієнта [4, с. 14].

Г. Лассвелл, ведучи мову про науку предметом якої є державна політика визначав такі її характерні риси: 1) мультиметодність; 2) мультидисциплінарність; 3) зосередження на проблемі; 4) прагнення змалювати контекст процесу здійснення політики, варіанти політики та наслідки політики; 5) об'єднання – як мета – знань у всеохоплюючу дисципліну для аналізу варіантів публічного вибору й прийняття рішень, і тим самим допомога у демократизації суспільства [Цит. за.: 8, с. 17–18].

Л. Пал зазначає, що аналіз політики є пізнавальною діяльністю, яка передбачає вивчення та осмислення політичних проблем, тобто того як вони визначаються, спрямовуються, розв'язуються і переглядаються. Далі вчений говорить, що аналіз політики є колективною діяльністю, тобто на базовому рівні його можуть здійснювати і окремі особи, але їхня праця увійде до контексту колективного знання, адже аналіз політики дуже багатогранне явище, а проблеми політики є дуже складними, багатоваріантними і передбачають взаємодію багатьох суб'єктів. Окрім того, суспільне значення проблем політики теж обумовлює колективність аналізу політики. Аналіз політики також повинен бути переконливим та максимально об'єктивним, що, в свою чергу, вимагає застосування кваліфікованих знань (професійна майстерність та здоровий глузд). І останньою особливістю аналізу політики Л. Пал називає спрямованість на суспільні проблеми, тобто всі проблеми, з якими має справу аналіз політики мають суспільне звучання [10, с. 41–45].

Суспільний характер проблем, які є об'єктами аналізу публічної політики обумовлює його специфіку. Мова йде про те, що в аналізі публічної політики, через складність проблем, з якими він має справу, не існує єдиних розв'язків, суто технічних схем аналізу і загалом, абсолютної сталості й уніфікованості даного процесу.

Підсумовуючи вищезазначене можна сказати, що аналіз публічної політики володіє низкою таких визначальних характеристик:

- є пізнавальною діяльністю, яка передбачає консолідацію зусиль спеціалістів у різних галузях і спрямована на вирішення суспільних проблем;
- має прикладну орієнтацію, тобто він спрямований на проблеми, що чітко локалізовані в просторі і часі;
- ґрунтується на міждисциплінарній (природничі і суспільні науки) та мультиметодній основі, він синтезує здобутки багатьох наук, об'єктом дослідження яких є публічна політика і суспільні проблеми;
- передбачає планування та проектування, чутливе до політичної кон'юнктури;
- спрямований на вирішення певної суспільної проблеми, через формування та критичний аналіз альтернативних варіантів рішення і оформлюється як порада або рекомендація особам, що приймають публічні рішення;
- має велике ціннісне навантаження (через політизоване середовище публічної політики), адже суспільні проблеми мають багато можливих розв'язків і вибір найкращої альтернативи завжди потребує відповідного ціннісного обґрунтування.

Таким чином, аналіз публічної політики безпосередньо стосується процесів вироблення та реалізації публічної політики, є сукупністю теоретичних моделей, методологічних принципів, методів, методик і засобів дослідження, конкретних програм і рекомендацій, орієнтованих на практичне використання, досягнення реального результату. Аналіз публічної політики має свій об'єкт – публічна політика, і предмет – конкретні проблеми суспільного життя (чітко локалізовані в просторі і часі), що не зачіпають відносин з приводу влади, але потребують для свого вирішення політичних методів, і вирішуються шляхом вироблення ефективної політики. Крім того, аналіз публічної політики володіє низкою визначальних характеристик, які вирізняють його з поміж інших видів аналітичної діяльності.

Список використаних джерел

1. Аналіз державної політики в Україні: навчальна дисципліна, сфера професійної діяльності, галузь прикладних досліджень: збірка документів і матеріалів / [уклад. О. І. Клісевич, В. В. Тертичка]. – К.: К. І. С., 2004. – 210 с.
2. Ахременко А. С. Политический анализ и прогнозирование: [учеб. пособие] / Ахременко А. С. – М.: Гардарики, 2006. – 333 с.
3. Браун М. П. Посібник з аналізу державної політики / М. П. Браун; [пер. з англ.]. – К.: Основи, 2000. – 243 с.
4. Веймер Д. Л. Аналіз політики: концепції і практика / Д. Л. Веймер, Е. Р. Вайнінг; [пер. І. Дзюби, А. Олійник]. – [2-е вид.]. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. – 654 с.
5. Гогвуд Б. Аналіз політики для реального світу / Б. Гогвуд, Л. Ган; [пер. А. Олійника]. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 396 с.
6. Данн В. Н. Державна політика: вступ до аналізу: підручник для ВНЗ / В. Н. Данн; [пер. з англ. Г. Є. Краснокутського; наук. ред. М. О. Баймуратов]. – Одеса: АО БАХВА, 2005. – 504 с.
7. Дем'янчук О. Державна політика і державне управління: політологічні аспекти / О. Дем'янчук. – К.: Факт, 2008. – 272 с.
8. Державна політика: аналіз та механізм її впровадження в Україні: навч. посібник / [Валевський О. І., Ребкала В. А., Логуюнова М. М. та ін.]; заг. ред. В. А. Ребкала, В. В. Тертички. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – 232 с.
9. Клісевич О. Англо-український глосарій термінів і понять з аналізу державної політики та економіки. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 510 с.

10. Пал Л. А. Аналіз державної політики / Л. А. Пал; [пер. з англ. І. Дзюби]. – К.: Основи, 1999. – 422 с.
11. Петренко І. І. Сутність державної політики та державних цільових програм / І. І. Петренко // Вісн. (Журнал Верховної Ради України). – 2011. – №10. – С.23–25
12. Петренко І. І. Сутність та особливості державної політики / І. І. Петренко // «Гілея: науковий вісник». – 2016. – Вип.115. – С.403–407.
13. Ребкало В. А. Політична аналітика та прогнозування: навч. посібник / Ребкало В. А., Валецький О. Л., Кальниш Ю. Г. – К.: Вид-во УАДУ, 2002. – 60 с.
14. Романов В. Є. Вступ до аналізу державної політики: навч. посібник / Романов В. Є., Рудік О. М., Брус Т. М. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 238 с.
15. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні / В. Тертичка. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 750 с.
16. Турунок С. Г. Политический анализ: курс лекций: [учеб. пособие] / Турунок С. Г. – М.: Дело, 2005. – 359 с.
17. MacRae D. Policy analysis for Public Decisions / D. MacRae, A. J. Wilde. – North Scituate, MA: Duxbury Press, 1979. – 344 p.
18. Patton C. Basic methods of policy analysis and planning / C. Patton, D. Sawicki. – 3 edition. – New York: Pearson, 2012. – 480 p.

References

1. Analiz derzhavnoi polityky v Ukraini: navchalna dystsyplina, sfera profesiinoi diialnosti, haluz prykładnykh doslidzhen: zbirka dokumentiv i materialiv / [uklad. O. I. Kliievykh, V. V. Tertychka]. – K.: K. I. S., 2004. – 210 s.
2. Ahrenenko A. S. Politicheskii analiz i prognozirovanie: [ucheb. posobie] / Ahrenenko A. S. – M.: Gardariki, 2006. – 333 s.
3. Braun M. P. Posibnyk z analizu derzhavnoi polityky / M. P. Braun; [per. z anhli.]. – K.: Osnovy, 2000. – 243 s.
4. Veimer D. L. Analiz polityky: kontseptsii i praktyka / D. L. Veimer, E. R. Vainin; [per. I. Dziuby, A. Oliinyk]. – [2-e vyd.]. – K.: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2000. – 654 s.
5. Hohvud B. Analiz polityky dlia realnoho svitu / B. Hohvud, L. Han; [per. A. Oliinyka]. – K.: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2004. – 396 s.
6. Dann V. N. Derzhavna polityka: vstup do analizu: pidruchnyk dlia VNZ / V. N. Dann; [per. z anhli. H. Ie. Krasnokutskoho; nauk. red. M. O. Baimuratrov]. – Odesa: AO BAKhVA, 2005. – 504 s.
7. Dem'ianchuk O. Derzhavna polityka i derzhavne upravlinnia: politolohichni aspekty / O. Dem'ianchuk. – K.: Fakt, 2008. – 272 s.
8. Derzhavna polityka: analiz ta mekhanizm yii vprovadzhennia v Ukraini: navch. posibnyk / [Valevskiy O. I., Rebkalov V. A., Lohunova M. M. ta in.]; zah. red. V. A. Rebkala, V. V. Tertychky. – K.: Vyd-vo UADU, 2000. – 232 s.
9. Kliievykh O. Anhlo-ukrainskyi glosarii terminiv i poniat z analizu derzhavnoi polityky ta ekonomiky. – K.: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2003. – 510 s.
10. Pal L. A. Analiz derzhavnoi polityky / L. A. Pal; [per. z anhli. I. Dziuby]. – K.: Osnovy, 1999. – 422 s.
11. Petrenko I. I. Sutnist derzhavnoi polityky ta derzhavnykh tsilovykh prohram / I. I. Petrenko // Viche (Zhurnal Verkhovnoi Rady Ukrainy). – 2011. – №10. – S.23–25.
12. Petrenko I. I. Sutnist ta osoblyvosti derzhavnoi polityky / I. I. Petrenko // «Hileia: naukovyi visnyk». – 2016. – Vyp.115. – S.403–407.
13. Rebkalov V. A. Politychna analitika ta prohnozuvannia: navch. posibnyk / Rebkalov V. A., Valevskiy O. L., Kalnysh Iu. H. – K.: Vyd-vo UADU, 2002. – 60 s.
14. Romanov V. Ie. Vstup do analizu derzhavnoi polityky: navch. posibnyk / Romanov V. Ie., Rudik O. M., Brus T. M. – K.: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2001. – 238 s.
15. Tertychka V. Derzhavna polityka: analiz ta zdiisnennia v Ukraini / V. Tertychka. – K.: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2002. – 750 s.
16. Turonok S. H. Politycheskyi analiz: kurs lektsyi: [ucheb. posobie] / Turonok S. H. – M.: Delo, 2005. – 359 s.
17. MacRae D. Policy analysis for Public Decisions / D. MacRae, A. J. Wilde. – North Scituate, MA: Duxbury Press, 1979. – 344 p.
18. Patton C. Basic methods of policy analysis and planning / C. Patton, D. Sawicki. – 3 edition. – New York: Pearson, 2012. – 480 p.

Petrenko I. I., PhD in Political Science, Associate Professor, Philosophy Faculty, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), i.i.petrenko@icloud.com

The concept, functionality and basic characteristics of public policy analysis

The approaches to the definition of «public policy analysis» are explored in the article. The main components of this category are allocated and analyzed. The author's definition of «public policy analysis» is offered. The functions of public policy analysis are allocated and described. The approaches of leading researchers to distinguishing of defining features of public policy analysis are explored. The main characteristics of public policy analysis as a special kind of analytical work are defined and described.

Keywords: public policy analysis, analysis, policy, public policy, social problems.

* * *

УДК 327«20»:316.46:327.8

Пурій М. Р.,
аспірантка кафедри країнознавства
та міжнародного туризму факультету міжнародних
відносин, Львівський національний університет
ім. Івана Франка (Україна, Львів),
mariya.puriy@gmail.com

ПОТЕНЦІАЛ ТА СЦЕНАРІЇ УТВЕРДЖЕННЯ НОВОЇ ГЕГЕМОНІЇ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Обґрунтовано перспективну візію утвердження нової гегемонії у міжнародних відносинах XXI ст.: однополярний світ, з наявністю одного глобального гегемона (США або Китай); біполярний світ, з наявністю двох рівносильних претендентів на глобальну гегемонію, що передбачає утворення антагоністичних блоків у боротьбі за глобальне панування; мультиполярний світ держав, у якому міжнародна система складатиметься з декількох полюсів, що формуватимуться навколо великих держав та регіональних центрів сили; мультиполярний світ організацій, у якому ключові позиції займатимуть міжнародні організації, що слугуватимуть форумом із розв'язання глобальних питань.

Застосовані методи: історичний, метод аналізу, синтезу, прогностичний та описовий метод.

Основний висновок: зміна у характері безпекового середовища та глобального балансу сил наприкінці 20-го – початку 21-го століття є визначальним чинником, що впливатиме на подальше становлення гегемонії у міжнародних відносинах.

Ключові слова: гегемонія, глобальний баланс сил, США, Китай, міжнародне безпекове середовище, глобальні відносини могутності.

У XXI ст. умови для того щоб стати глобальним чи регіональним центром сили суттєво змінилися. Такі стратегічні та політичні фактори як контроль над світовими грошовими потоками, визначення міжнародного порядку денного, застосування військової сили в ключових регіонах, а також реалізація ідеологічного впливу на інші країни та регіони світу, стали незамінними атрибутами впливової держави. В такому контексті актор, що дотримується всіх цих умов краще ніж інші, а також володіє реальним правом на примус та може ефективного реалізувати його по відношенню до інших держав, зможе встановити свою регіональну гегемонію. Більше того, такий актор може претендувати на статус глобального центру сили, якщо він зможе поширити свій вплив на весь світ.

Порушену у рамках статті проблему розглядали, здебільшого, іноземні автори. Зокрема, слід виокремити праці таких авторів як Б. Бузан, О. Вевер, Ч. Краутхаммер, Дж. Най, Р. Фут. Також вартими уваги є праці Й. Венга, К. Бредфорда, Дж. Уотсона та Дж. Айкенберрі. Щодо вітчизняної літератури, то питання гегемонії у міжнародних відносинах, на жаль, не є дослідженим, що, відповідно, підкреслює важливість представленого дослідження.

Мета дослідження полягає у вивченні явища гегемонії в сучасних міжнародних відносинах та

окреслення потенційних сценаріїв і можливостей встановлення нової гегемонії на міжнародній арені. Відповідно до мети були поставлені наступні завдання: проаналізувати владні відносини держав на початку XXI ст.; окреслити особливості міжнародного безпечного середовища на його сучасному етапі; охарактеризувати глобальний баланс сил на початку XXI ст., а також пояснити його вплив на трансформацію умов становлення регіонального та глобального лідерства; дослідити сучасні тенденції у сфері владних відносин та запропонувати можливі сценарії подальшого утвердження нової гегемонії у міжнародних відносинах XXI ст.

Для визначення потенційних можливостей та окреслення можливих сценаріїв утвердження нової гегемонії у сучасних міжнародних відносинах, вважаємо доцільним спершу проаналізувати владні відносини на початку XXI ст. Для цього пропонуємо врахувати три особливі складові цих відносин, а саме: (1) нове безпечне середовище, що сформувалось наприкінці XX – початку XXI століття; (2) глобальний баланс сил на початку цього століття, а також його вплив на трансформацію умов становлення регіонального та глобального лідерства; та (3) сучасні тенденції у сфері владних відносин.

Розглядаючи ті зміни, які відбулися у безпечному середовищі на зламі XX–XXI століть та формуючи концепцію нового безпечного середовища, перш за все, хочемо зауважити, що превалюючий оптимізм та позитивна обстановка у сфері безпеки, що дуже швидко поширилися з завершенням Холодної війни, протривали не надто довго. Так, старі безпекові проблеми відновилися з новим, глобальним розмахом, супроводжуючись виникненням нових претендентів на регіональну гегемонію, а також етнічних та націоналістичних рухів в таких країнах, як Ірак і колишня Югославія. Загальна програма міжнародної безпеки була переважно зосереджена на транснаціональних загрозах, як, до прикладу, поширення ядерної зброї та міжнародний тероризм. Перші роки періоду глобалізації супроводжувалися виникненням нових видів конфліктів – з етнічним, релігійним та навіть плеємним забарвленням – не характерних для періоду холодної війни. Паралельно з цими конфліктами, виникли нові форми загроз зі сторони нових учасників міжнародних відносин, що до сьогодні недооцінювались чи ігнорувались національними державами, безпекові структури яких в основному зосереджувались на попередженні традиційних, державоцентричних військових загроз. Так, в період глобалізації пріоритетними питанням порядку денного міжнародної безпеки переважно були тероризм і організована злочинність, що здійснювались недержавними групами та в основному за підтримки певних держав задля досягнення власних національних інтересів [7, с. 56].

Процес реконструкції міжнародної системи, що розпочався в період після завершення холодної війни, все ще триває, тяжіючи до встановлення багатопольярного світового порядку [8, с. 183–184]. Водночас, беззаперечним є той факт, що міжнародне середовище стає все більш хаотичним. До основних причин таких тенденцій зараховуємо наступні:

(1) Невпливовість, а також функціональна невідповідність, існуючих контролюючих і регулюючих органів та інституцій;

(2) Перетворення таких стратегічних ресурсів як вода, нафта і природний газ на політичні важелі, а також їх зарахування до сфери безпеки, та віднесення до екологічних проблем, поряд з глобальним потеплінням клімату та ін.;

(3) Енергетичне суперництво виявить лідерів у глобальній та регіональній боротьбі за гегемонію;

(4) Етнічні та релігійні проблеми стають все більш експлуатованими в рамках концепцій демократії, прав людини і боротьби з тероризмом;

(5) Глобалізація посилює дисбаланс між регіонами і націями [4, с. 5–6].

Крім того, фундаментальним викликом XXI ст. є також відсутність інституційних рамок для боротьби з безпрецедентно масштабними, далекосяжними і складно-характерними глобальними проблемами.

Баррі Бузан стверджує, що на сьогоднішній день існує три домінуючі теоретичні напрями, які намагаються пояснити безпечне середовище після закінчення холодної війни, а саме: неореалізм, глобалізм і регіоналізм [5, с. 13]. Так, представники неореалістичного напрямку вважають, що міжнародний порядок, як і раніше, є державоцентричним, а розподіл сили у міжнародній системі, відповідно, коливається між однополярністю і багатопольярністю. На противагу неореалістам, глобалісти поєднують культурний, транснаціональний і міжнародний економіко-політичний підходи та зосереджуються на структурній ролі неурядових акторів міжнародної системи (корпорації, міжнародні неурядові організації, міжурядові організації та організації спрямовані на розвиток громадянського суспільства та ін.). Більше того, на думку представників глобалістичного напрямку, ці актори контролюють міжнародний капітал, технології, інформаційні потоки та діяльність міжнародних організацій, а держава, відповідно, є лише гравцем у такій глобальній мережі. І нарешті, представники регіоналізму виступають за те, що існуючі регіональні проблеми, що супроводжуються зникненням біполярності та слабких гравців в асиметричній міжнародній системі, виносять на перший план у міжнародних відносинах кожної національної держави її внутрішньодержавну ситуацію, а також геополітичну та гео економічну ситуацію у наближеній до неї периферії.

І нарешті, терористичні атаки 11 вересня 2001 року стали одним із найважливіших чинників, що мали значний вплив на формування нового міжнародного порядку. Адже у той час як терор виступив в якості способу використання сили слабкими учасниками міжнародних відносин у надзвичайно асиметричній міжнародній системі, він також вплинув на подальшу активну мілітаризацію американської зовнішньої політики. Відштовхуючись від теорії міжнародних відносин, до основних складників якої входять питання конфліктів та міжнародної безпеки, тероризм існував завжди, однак після подій 11 вересня 2001 року, спектр його наслідків був суттєво розширений, спричиняючи всезагальну параню, що підживлювалась теоріями змови. Так, фрагментація, невизначеність, сумніви і страх почали домінувати в цій новій міжнародній системі.

Загалом, глобальні виклики міжнародної безпеки в перші роки XXI ст. є значно різноманітнішими у

порівнянні з викликами ХХ ст. Традиційний зв'язок між національним суверенітетом і безпекою держави ослаб. Війна більше не є суто державною проблемою, як це було раніше. Рідкісні війни, які до сьогодні велися розвиненими країнами проти слаборозвинених країн, в подальшому вестимуться з мінімальним застосуванням зброї масового ураження, та виключно з метою встановлення контролю над суперником та його роззброєнням.

Іншим важливим аспектом, що характеризує владні відносини на початку ХХІ ст., є глобальний баланс сил. Зокрема, представники реалістичного напрямку вважають, що ситуація, яку прийнято називати балансом сил і, відповідно формування та здійснення політики яка відповідає такій ситуації, обов'язково виникає з ініціативи держав, що бажають здобути владу з метою збереження або перегляду існуючого статус-кво. Баланс сил досягається за рахунок послаблення сильної сторони або ж підтримки та зміцнення слабкої. У різні моменти історії регулярно виникали ситуації коли єдина держава-гегемон формувала безпекове середовище в односторонньому порядку, опираючись на дії, що породжувались проєкціями її сили, або ж виникали декілька паралельних центрів сили, конкуренція і боротьба між якими впливала на характер історичного розвитку подій. Відповідно, для того щоб уникнути появи більш потужних суперників, гегемон зазвичай обирає політику типу «розділяй і володарюй», до повного зникнення конкурентів. Однак протягом всієї історії людства, багато держав, що були швидко зростаючими центрами сили, підірвали лідируючі позиції гегемона і встановлювали новий світовий порядок, в центрі якого перебували вже вони [8, с. 65].

Баланс сил формату «2 + 3» періоду холодної війни (США-СРСР + Китай-Японія-Німеччина), з розпадом СРСР в 1989 році, перетворився на формат «1 + 4». Таким чином, на початку ХХІ ст. Сполучені Штати Америки очолили новий світовий порядок, а Китай, лідируючі країни ЄС, Японія та Росія опинилися на нижчих позиціях. Намагаючись описати світовий порядок, що сформувався після завершення холодної війни, Чарльз Краутхаммер заявив про існування нової системи – «однополярної гегемонії» – верховна влада і лідерство в якій належать США [9, с. 28]. Паралельно до цього твердження Краутхаммера, Американським інститутом стратегічних досліджень було введено новий термін – «асиметричний баланс сил». Відповідно до дослідження проведеного цим інститутом Сполучені Штати стали унікальною супердержавою, що опинилася на верхівці владної піраміди світу, а Росія, Китай, Японія і ЄС є основними у списку після США. Крім того, такі країни, як Індія і Бразилія формують іншу категорію держав, як такі, що перебувають у боротьбі за регіональне лідерство. За словами Дж. Ная, на найнижчому рівні владної піраміди знаходяться не лише держави, але й недержавні суб'єкти, такі як, наприклад, Аль-Каїда, які спричиняють хаос в сфері безпеки на транснаціональному рівні [11, с. 263].

Відштовхуючись від вищезазначеного, можна дійти висновку, що у ХХІ ст. передумови для того щоб стати глобальною чи регіональною потугою були видозмінені у таких сферах як: контроль над грошовим обігом; вплив на формування міжнародного порядку

денного; військова присутність в ключових регіонах світу; а також позиціонування себе як центр культури. Учасник боротьби за владу на міжнародній арені, який володіє вищезазначеними характеристиками у більшій мірі, аніж його супротивники, або ж володіє більшою примусовою здатністю, щоб нав'язувати свою волю іншим учасникам, може встановити свою гегемонію і стати глобальним центром сили.

До того ж, деякі вчені пост-позитивісти стверджують, що держава, для того, щоб стати центром сили, повинна також відповідати наступним характеристикам:

- (1) Мати глобальний економічний потенціал;
- (2) Досягнути високого рівня технологічного розвитку, особливо в сфері енергетики та зв'язку;
- (3) Наявність глобальної валюти, що цінується і зберігається у більшості держав;
- (4) Потужний військовий потенціал, з обов'язковою наявністю ядерної зброї і 10 оперативних піхотних дивізій на зарубіжних територіях;
- (5) Вигідне географічне розташування: наявність сильного сусіда-союзника, важливих морських шляхів, питних водних ресурсів, джерел енергії та оборонних можливостей;
- (6) Універсально визнані культурні цінності, в національному або релігійному плані, котрі, на основі спільних інтересів, приваблюють до співпраці інші держави;
- (7) Широкий дипломатичний простір (могутня і гармонійна держава, яка здатна самостійно розробити та реалізувати власну імперіалістичну політику).

І нарешті, аналізуючи третій аспект владних відносин на початку ХХІ ст., а саме – сучасні тенденції у владних відносинах, хочемо наголосити на тому, що цей аспект безпосередньо залежить від двох попередніх. Адже ті тенденції, які характеризують владні відносини на сучасному етапі розвитку міжнародної системи, напряму залежать від розстановки сил на міжнародній арені, та від того як ці сили взаємодіють між собою.

Перш за все, варто зазначити, що існує декілька підходів до класифікації центрів влади, такі як, наприклад, категорійний підхід (геополітичний, економічний центр сили і т.д.) чи географічний (глобальний, континентальний центр сили та ін.). Так, геополітичні центри сили визначаються як: «Держави або групи держав, які здатні розвивати джерела могутності як всередині, так і за межами їх власної території, а також впливати на ці джерела з метою одержання вагомої користі у порівнянні з іншими державами» [12, с. 147]. У цьому контексті геополітичні центри сили класифікуються як: (1) глобальні (США); (2) континентальні (Китай, Росія); (3) регіональні (Індія, Бразилія, Іран, Японія); (4) об'єднані (НАТО, Шанхайська організація співробітництва); (5) обмежені (Канада, Мексика, Туреччина, Ізраїль, Південна Корея). Водночас, ЄС, НАФТА та АТЕС визначаються як економічні центри сили [5, с. 443–445].

Щоб передбачити, як розвиватимуться міжнародні владні відносини і як буде змінюватися баланс сил між впливовими державами протягом цього століття, варто досліджувати це питання в першу чергу на рівні актора на міжнародній арені. У цьому плані, такі дослідження спрямовані на те, щоб з'ясувати можливий перебіг подій відштовхуючись від наступних п'яти

сучасних геополітичних питань/проблем: перспективи у відносинах між ЄС та США; як далеко може зайти висхідний Китай в якості конкурента США; новий статус Росії в багатополлярному світі; все більш незалежна політика Японії в безпековій сфері; і нарешті, як сприйматимуться у найближчому майбутньому такі регіональні центри сили, як Індія, Бразилія та Іран.

Відповідно, відштовхуючись від виділених нами особливих складових владних відносин, що сформувалися на початку цього століття, у другій частині цієї статті розглянемо кожну із п'яти вищезазначених проблем та сформулюємо потенційні можливості та сценарії утвердження нової гегемонії у сучасних міжнародних відносинах.

Розглядаючи перспективи у відносинах між ЄС та США, вважаємо, що як потенційний конкурент США, ЄС дуже далекий від того, щоб стати «супер силою» в першій чверті цього століття, оскільки він суттєво відстає від сучасного гегемона як у військовому так і в політичному плані, а також демонструє брак рішучості у вирішенні поточних проблем [1].

Так, Європейському Союзу, до прикладу, потрібно буде багато часу, щоб досягти такого рівня політичної інтеграції, який би дозволив йому конкурувати зі США. Крім того, такі старі і водночас найвпливовіші держави європейського континенту, як Англія, Німеччина та Франція, є надто слабкими, щоб наздогнати США. Більше того, внаслідок свого стрімкого розширення в період з 2004 по 2014 роки Євросоюз дедалі більш піддається геополітичним і соціокультурним випробуванням, подолання яких не завжди залежить від самих європейців. Тут, доцільно згадати небезпеку для територіальної цілісності та суверенітету деяких країн Європи, яку створив прецедент визнання незалежності Косово, чи про три вагомні кризи, які ЄС пережив лише за останні два роки: фінансова криза в так званих «PIGS» країнах (Португалія, Ірландія, Греція та Іспанія), вихід Великобританії з ЄС, а також безпрецедентна за своїми масштабами міграційна криза [13, с. 6–7].

Відповідно, єдиною перспективою у відносинах США і ЄС є їх подальше співробітництво та партнерство, без яких Європейський Союз не зможе досягти успіху на міжнародній арені. Підкреслимо, що тут мова йде як про політичну та фінансово-економічну сфери, так і про військове співробітництво (в межах НАТО) та підтримку загальноприйнятих «західних цінностей».

Найімовірніший сценарій, при якому США поступаються своїми гегемонічними позиціями іншому актору на міжнародній арені, звісно пов'язаний із «китайським фактором». На цю тему в світі щороку видається велика кількість науково-публіцистичної та спеціальної літератури. Причина очевидна – стрімке економічне піднесення Китаю і що, в свою чергу, виводить на перший план проблему трансформації міжнародної системи під впливом цього феномену. Доволі цікавим є те, що в науковій спільноті все частіше звучать твердження щодо того, що не державам світу не варто боятися комплексної могутності Китаю, а навпаки – потрібно пристосовуватися до зростання впливу Піднебесної в системі міжнародних відносин. Так, редактор американського тижневика *Newsweek*

Ф. Закарія у своїй резонансній книжці «Пост-американський світ» зазначив: «Вашингтону заради інтересів, щодо власного процвітання доведеться пристосовуватися до піднесення Азії на чолі з Китаєм» [14].

Тут хотіли б також зазначити, що у 2008 р. Національна розвідувальна рада США опублікувала аналітичну доповідь «Глобальні зміни світу – 2025». У цій доповіді зростання китайського сукупного потенціалу розглядається як найважливіше та найскладніше явище сучасності, наслідком якого стане «перетворення Китаю на новий полюс світового порядку». У ній також зазначалося, що до цього часу Китай стане другою за величиною економікою світу та його головним військовим потенціалом [2, с. 57].

До того ж, працюючи на історичну перспективу і оперуючи категоріями світової політики, Китай поступово перетворюється на носія глобалізації в її азійсько-тихоокеанському вимірі. Підтвердженням цього є активна підтримка Пекіном концепції «єдиного АТР у XXI ст.», що дає йому право на поширення своєї торгово-економічної діяльності в рамках АТЕС. Зокрема, виступаючи одним з ініціаторів нових інтеграційних комбінацій у Південно-Східній Азії (АСЕАН + 1; АСЕАН + 3; АСЕАН + 6), Китай незмінно підтримував інтереси країн субрегіону. Таким чином, інтеграційні процеси в регіоні набувають дедалі більшого економічного впливу Китаю, а сама глобалізація стає східно-азійською за формою [6, с. 144]. Крім того, Китай, також створив нові інституційні структури за межами американської досяжності, а саме – Шанхайську організацію співробітництва (ШОС). До складу останньої, крім Китаю, входять Росія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан і Узбекистан. Разом з Індією, Іраном, Монголією та Пакистаном у ролі спостерігачів вони сприяють економічному, енергетичному та військово-політичному співробітництву в регіоні Центральної Азії. Саме в цьому й полягає парадокс сучасності, коли північноамериканська та євроатлантична за походженням глобалізація починає поступатися масштабами та активністю своєму азійсько-тихоокеанському варіанту [3].

Як висновок, можна стверджувати, що за умови збереження динаміки свого розвитку Китай може претендувати на роль світового лідера. Адже його міжнародно-політична вага та авторитет, з огляду на інтенсивний економічний розвиток, постійно зростає, що, в свою чергу, додає динамізму трансформації міжнародної системи та визначає поведінку міжнародних акторів на світовій арені [15, с. 228–229]. Однак чого наразі бракує Піднебесній та, що, водночас, є одною із найважливіших складових глобальної гегемонії США – це ідеологія. Так, Китай не може наразі запропонувати нічого, що стало б гідним суперником американських глобалізації, демократії та лібералізму, і що дозволило б Китаю заповнити ідеологічний (соціо-культурний) вимір потенційної гегемонії.

Наступним питанням, яке є особливо актуальним для нашої держави, є місце Росії в пост-біполярному світі. Перш за все, варто зазначити, що саме внаслідок розпаду СРСР і неспроможності його правонаступниці – Росії – відігравати роль глобальної держави, США та Китай стали ключовими елементами транзитивної за

своїми параметрами міжнародної системи, а Російська Федерація відійшла на другий план. Таке твердження, однак, аж ніяк не означає, що ця держава немає гегемонічного потенціалу.

Так, за останні два десятиліття Росія неодноразово демонструвала своє бажання та потенціал до встановлення регіональної гегемонії, що, відповідно до нашого теоретичної частини, є однією з передумов до встановлення глобальної гегемонії. Війна РФ з Грузією, військові дії в невизнаній Чеченській Республіці Ічкерії, підтримка Вірменії у Нагірно-Карабахському конфлікті, територіальні суперечки з Китаєм та Японією, анексія Криму та розпал війни на Сході України, а також втручання у внутрішні справи більшості держав-сусідів – все це є явними, і не єдиними, проявами претензій Російської Федерації на встановлення політичного, економічного, військового та ідеологічного лідерства в регіоні, а також бажання конкурувати зі США за глобальну гегемонію.

Однак, незважаючи на такі амбіції Росії на міжнародній арені вони є доволі необумовленими: по-перше, Сполучені Штати Америки, незважаючи на завершення Холодної війни, все ще розглядають РФ як суперника та будують свою зовнішньополітичну стратегію відповідно; по-друге, Китай також розглядає Росію як суперника (і не лише в плані глобальної гегемонії, але й регіональної), що означає, що він зробить все можливе щоб обмежити будь-які шанси Росії на гегемонію ще на її регіональному рівні; по-третє, незважаючи на постійну демонстрацію своєї військової могутності військовий потенціал РФ занепадає: техніка є застарілою, армія вимагає постійного фінансування, якого недостатньо; і нарешті, економіка Росії страждає від постійних військових конфліктів та санкцій Заходу у відповідь на ці конфлікти. Відповідно, на сьогоднішній день Російська Федерація не може претендувати на глобальну гегемонію, адже вона не здатна конкурувати зі США у жодному із п'яти окреслених нами вимірів гегемонії. Більше того, вона не в змозі встановити навіть регіональну гегемонію через постійну присутність у цьому регіоні як США, так і Китаю.

Проблематично також, щоб переобтяжена своїм історичним минулим, внутрішніми та зовнішніми зобов'язаннями сьогодні вже третя економіка світу – Японія набула статусу ще однієї наддержави. Особливо враховуючи, що правлячу еліту Японії поки що влаштовує роль стратегічного союзника та головного економічного партнера США. Даються взнаки й чисельні проблеми Японії, пов'язані з подоланням тривалої рецесії, хронічної кризи внутрішнього ринку та намаганням посилити свої позиції в інтеграційних і безпекових структурах Азійсько-Тихоокеанського регіону (АТР) [6, с. 142].

Єдиним моментом, який може мати вплив на перерозподіл сил на міжнародній арені є постійно зростаюча жага Японії до ведення незалежної політики у військовій сфері. Так, у довгостроковій перспективі реалізація такого прагнення правлячої верхівки Японії може призвести до таких наслідків як: (1) зменшення впливу Сполучених Штатів в регіоні, що, як наслідок, може призвести до зростання впливу Китаю, Індії, чи навіть Росії; (2) створення азійсько-

тихоокеанської протидії Західним цінностями, ідеології та міжнародним фінансово-економічним, політичним і військовим інституціям/організаціям.

Відповідно, незважаючи на низьку можливість того, що Японія стане новою глобальною гегемонією, є все ж певні шанси на те, що вона досягне цього статусу на регіональному рівні. І тут важливим буде хто з двох найперспективніших кандидатів на подальшу глобальну гегемонію – Китай чи США – зможе залучити такого економічно потужного та стратегічно вигідного регіонального гегемона до партнерства/союзнитва в боротьбі за неї.

І нарешті, останнім питанням, яке ми розглянемо є питання того, як сприйматимуться у найближчому майбутньому такі регіональні центри сили, як Індія, Бразилія та Іран. Беручи до уваги все вищезазначене, ми дійшли висновку, що серед держав, які мають реальний шанс зробити великий крок вперед та хоча б в плані деяких показників наздогнати США, є лише п'ять країн: Китай – що перебуває на шляху до цілі стати найпотужнішою країною в плані промислового виробництва; Індія – що демонструє значне економічне зростання з фантастичним прогресом в плані технології програмного забезпечення; Росія, Японія і Бразилія – що демонструють великий потенціал, щоб наздогнати вищезазначені країни [10, с. 51]. Варто також врахувати можливість того, що Бразилія, Південна Африка, Індонезія та навіть Росія, чи Японія можуть підтримати зростаючу роль Китаю та Індії, що суттєво вплине на позицію на міжнародній арені останніх двох.

Як висновок, беручи до уваги все вищезазначене та проаналізувавши результати проведеного дослідження, ми сформулювали наступні декілька можливих сценаріїв у подальшій боротьбі за гегемонію:

Перший сценарій – однополярний світ, тобто наявність одного глобального гегемона. Тут можливими є два варіанти: глобальна гегемонія США чи глобальна гегемонія Китаю. Все залежить від того, хто з цих двох держав переможе у боротьбі за ідеологічну гегемонію та зможе залучити на свою «сторону» більшість регіональних центрів сили.

Другий сценарій – біполярний світ, тобто наявність двох однаково-могутніх претендентів на глобальну гегемонію, жоден із яких не має наміру поступитися. Такий сценарій передбачає утворення двох протилежних блоків у боротьбі за глобальне панування власної ідеології та доступ до світових ресурсів. Можливими лідерами блоків є, знову ж таки, Китай та Сполучені Штати Америки. Можливий наслідок – чергова світова війна.

Третій сценарій – мультиполярний світ держав, тобто відсутність єдиного глобального гегемона, чи двох конкурентних гегемонічних блоків держав. Такий сценарій вважаємо можливим якщо могутність США під тиском інших держав претендентів на глобальну та регіональну гегемонію поступово занепадатиме, а Китай (як найреальніший претендент на глобальну гегемонію) все ще не буде здатним заступити на позицію світового гегемона. Тобто міжнародна система складатиметься з декількох полюсів, що формуватимуться навколо великих держав та регіональних центрів сили (США, Китай, Індія, Японія, Росія, Іран, Бразилія – як претенденти на ядро таких полюсів).

Четвертий сценарій – мультиполярний світ організацій, тобто світ в якому на перше місце виходять міжнародні організації, які виступають реальним форумом для вирішення глобальних питань. Тут варто зауважити, що, по-перше, не йде мова про існуючі міжнародні універсальні організації, а про нові, які будуть перш за все глобальними, і, водночас, враховуватимуть реальну ситуацію на міжнародній арені коли мова йтиме про їх дієвість на функціональність. По-друге, такий сценарій аж ніяк не применшує ролі національних держав, адже такі організації будуть міжурядовими. І нарешті, варто все ж розуміти, що такий сценарій є найменш ймовірним із всіх вищезазначених, адже історично так склалося, що будь-які універсальні міжурядові форуми не володіють достатньою легітимністю на міжнародній арені.

Висновок: становлення, реалізація та перебіг явища гегемонії в міжнародних відносинах ХХІ ст. залежать безпосередньо від характеру міжнародного середовища. Зокрема, таких його важливих змінних, як: глобальний та регіональний баланс сил, характер безпекового середовища, а також поступова видозміна акторів на міжнародній арені. У будь-якому разі, беззаперечним є той факт, що глобальний гегемон, як і його регіональний аналог, мають безпосередній вплив на формування міжнародного середовища та на характер взаємовідносин держав у його межах.

Відповідно, вважаємо актуальним подальше дослідження явища гегемонії у міжнародних відносинах та врахування результатів, отриманих від такого дослідження, при формуванні української зовнішньополітичної стратегії.

Список використаних джерел

1. Ветринський І. У пошуках американської імперії / І. Ветринський // Vjetrny's'kyj I. U poshukah amerykans'koi' imperii' / I. Vjetrny's'kyj // UA Foreign Affairs. – 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uaforeignaffairs.com/article.html?id=497>
2. Комарницький М. Глобальні зміни світу – 2025 / М. Комарницький // Львів: Літопис. – 2010. – 188 с. // Komarny's'kyj M. Global'ni zminy svitu – 2025 / M. Komarny's'kyj // L'viv: Litopys. – 2010. – 188 s.
3. Шергін С. Китай і США в глобальних трансформаціях / С. Шергін. – 2011. // Shergin S. Kytaj i SShA v global'nyh transformacijah / S. Shergin. – 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/article.html?id=583>
4. Bradford C.I. Jr. Global Governance Reform for the 21st Century / C.I. Jr. Bradford // Brookings Institution, Washington D.C. – 2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/20051024bradford.pdf>
5. Buzan B., Waever O. Regions and Powers: The Structure of International Theory / B. Buzan, O. Waever // Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 564 p.
6. Foot R. China's regional activism: leadership, leverage, and protection / R. Foot // Global Change, Peace and Security. – June, 2005. – 17:2. – P.141–153.
7. Ikenberry G. J. Institutions, strategic restraint, and the persistence of the American postwar order / G. J. Ikenberry // International Security. – 1998. – №23 (3). – P.43–78.
8. Keohane R. O. After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy / R. O. Keohane // Princeton: Princeton University Press. – Author Edition. – 2005. – 320 p.
9. Krauthammer C. The unipolar moment / C. Krauthammer // Foreign Affairs. – 1990–1991. – №70 (1). – P.23–33.
10. National Intelligence Council, Mapping the Global Future / NIC // Government Printing Office, Washington D.C. – 2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.futurebrief.com/project2020.pdf>

11. Nye J. S. Soft Power and American Foreign Policy / J. S. Nye // Political Science Quarterly. – 119. – Research Library Core. – 2004. – P.255–270.

12. Nye J. S. The Paradox of American Power / J. S. Nye // Oxford: Oxford University Press, 2003. – 240 p.

13. Talani L. S. Pigs for sale! The Impact of the Euro-Zone Crisis on Capitalist Structures in Southern European States / L. S. Talani // King's College London. – 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/4400adca-d9b0-49fd-bd40-2293ae3337dd.pdf>

14. Watson J. China: the greatest threat to U.S. Hegemony / J. Watson. – 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newsflavor.com/politics/international-relations/china-the-greatest-threat-to-us-hegemony/>

15. Wang Y. Transformation of Foreign Affairs and International Relations in China / Y. Wang // 1978–2008, BRILL. – 2011. – 487 p.

Puriy M. R., PhD–Student at the Department of Country Studies and International Tourism of the Faculty of International Relations of Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), mariya.puriy@gmail.com

Potential and scenarios of the establishment of a new hegemony in international relations

This article justifies the perspective vision of establishment of a new hegemony in international relations in the XXI century: unipolar world, with the existence of a single global hegemon (the USA or China); bipolar world, with two equally powerful claimants for global hegemony, which anticipates the formation of antagonistic blocs in the struggle for global domination; multipolar world of states – in which the international system is composed of several poles, which will be formed around the major powers and regional power centers; multipolar world of organizations – in which the key positions will be held by international organizations, which will serve as a forum for resolving of global issues.

Applied methods: historical, methods of analysis, synthesis, prognostic and descriptive method.

The main conclusion: change in the nature of security environment and the global balance of power in the late 20th – early 21st century is the determining factor that will influence further development of hegemony in international relations.

Keywords: hegemony, global balance of power, the US, China, international security environment, global power relations.

* * *

УДК 329.1/6

Корнієнко В. О.,

доктор політичних наук, професор,
зав. кафедрою суспільно-політичних наук,
Вінницький національний технічний університет
(Україна, Вінниця), valkorney@mail.ru

Денисюк С. Г.,

доктор політичних наук, професор,
директор Інституту соціально-гуманітарних наук
Вінницького національного технічного університету
(Україна, Вінниця), sg_denisyyk@mail.ru

Буряченко О.,

пошукач кафедри політичних наук,
Київський національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
alexvin446644@mail.ru

ПАРТІЙНА ІДЕОЛОГІЯ: СИСТЕМА ЦІННОСТЕЙ, АБО СИНДРОМ «СУСПІЛЬНОЇ КАТАТОНІЇ»?

Представлено теоретико-політологічний аналіз проблеми ціннісного змісту партійних ідеологій в сучасній Україні. Розкрито роль політичних партій України у формуванні політичних смислів і значень, продукуванні партійних політичних цінностей. Проаналізовано статус політичних партій в українському суспільстві та виконання ними ідеологічної функції. Охарактеризовано сутність т.зв. «маніпулятивних ідеологій» і їх когнітивну складову. Визначено подальшу перспективу розвитку політичних партій як організаторів ідеологічного і політичного життя в українському суспільстві.

Ключові слова: політичні цінності, політична ідеологія, політична партія, політичний плюралізм, маніпулятивна ідеологія, імідж політичної партії, сила партії.

Подальше формування системи цінностей як базових соціальних та політико-психологічних конструкцій, які здатні консолідувати українське суспільство, сьогодні залишається важливим практичним завданням. Різноманітні варіанти розв'язання цього завдання сьогодні стало навіть модним шукати у позадержавній площині, із наголосом на категорії «європейські цінності», чи «цінності об'єднаної Європи». Загальновідомо, що стрижнем європейських цінностей виступають ліберальні фундаментальні права та свободи людини, демократичні принципи державного устрою, а також правова і соціальна держава. Саме вони постали в якості принципів функціонування державних і політичних інститутів сучасних європейських країн та Європейського Союзу [1].

Разом із тим, ніяких інновацій для суспільної свідомості українських громадян щодо їх розуміння вони не несуть у тому сенсі, що громадяни України також поділяють ці цінності. Свобода, демократія, солідаризм, повага до прав людини тощо для нас також є цінностями із тією різницею, що їх реалізація в українському суспільстві, на відміну від Європи, потребує навіть не політичної волі, а наявності відповідних усталених духовно-культурних основ суспільства.

Більш того, сьогодні європейські цінності надбали своєрідної утилітарної оболонки і трактуються як певні стандарти технологічних процедур у різних галузях життя суспільства і діяльності держави: формування органів державної влади й управління (стандарти демократії), взаємодії гілок влад, діяльності партій, ставлення влади і громадян до права, взаємодії між державою і громадянином (аспект прав та свобод людини), управління економікою тощо [2, с. 56–60]. Ці стандарти і стали цінностями з огляду на те, що дотримуючись їх, європейські країни демонструють значних успіхів у соціально-економічній сфері, а досягнення цих стандартів поки що є лише бажаною метою для українців й одночасно умовою вступу до європейської спільноти.

Хоча поняття «цінності» вже досить давно є предметом дослідження у філософії, аксіології, соціології, політології, психології та інших науках й розглядається фахівцями як важливий фактор інтеграції соціально-гуманітарного знання, все ще складно говорити про єдиний підхід до їх характеристики. Вживаючи це поняття у сув'язі із поняттям «ідеологія» в контексті нашої наукової розвідки, ми говоримо, насамперед, про цінності політичні. Лише задля збереження логіки розкриття проблеми, коротко нагадаємо, що під ідеологією (грецьк. «ιδεολογία»: «ідеа» – прообраз, ідея; й «λογος» – слово, розум, вчення) розуміється система концептуально оформлених поглядів та ідей, система основоположних життєвих цінностей. Саме система цінностей задає основні параметри функціонування ідеології: цілі і засоби, алгоритми сприйняття суб'єктом навколишнього світу і поведінки, способи, підходи до оцінки дійсності.

У свою чергу, визначень поняття «політичні цінності» в науковій літературі є чимало. Дещо спрощене визначення таке: це «погляди, переконання суб'єктів політики щодо важливих для них політичних явищ, процесів та інститутів» [3, с. 741]. Більш

спеціальне політологічне трактування політичних цінностей у М. Карвата й В. Мілановського: це «ідеї, які виражають відношення великих соціальних груп і потреб суспільства в цілому з точки зору усвідомлення власних потреб» [4, с. 232].

Не претендуючи на всеохопний аналіз ціннісної проблематики, зазначимо, що інтенсивне дослідження природи цінностей у зарубіжних гуманітарних науках розпочалося наприкінці XIX – на початку XX ст. Цій проблематиці присвячено чимало праць авторитетних дослідників (М. Вебера, М. Гартмана, Дж. Дьюї, Е. Дюркгейма, Т. Парсонса та ін.). Серед сучасних російських дослідників відзначимо В. Бакірова, О. Бакуразе, О. Богомолу, Д. Вершиніну, М. Здравомислова та ін.

Методологічні та концептуальні аспекти аналізу ціннісної проблематики надзвичайно різноманітні й суперечливі. Найбільш помітний внесок зробили вітчизняні фахівці: О. Бабкіна, В. Бебик, О. Білий, Е. Гансова, М. Головатий, Є. Головаха, А. Горбань, В. Горбатенко, Н. Жабинець, Н. Костенко, М. Михальченко, Н. Паніна, І. Попова, В. Ребало, Ф. Семенченко та ін.

Сьогодні певні ціннісні основи розвитку суспільства пропонують швидше політичні партії, аніж держава в цілому. Саме в їх програмах, незалежно від місця партії в політичній системі, містяться своєрідні ціннісно-ідеологічні конструкції, які претендують на «універсальність» в загальноукраїнському масштабі [10, с. 84]. З одного боку, досліджуючи, наприклад, динаміку змін електоральних уподобань в ході передвиборчих кампаній, напевно, більш виправданою була б орієнтація на вивчення особистості через систему атитюдів, але вони більш рухливі, ніж політичні цінності. Якщо ж розглядати більш фундаментальні трансформації суспільної свідомості, то саме аналіз ціннісних основ політичних партій дає більш достовірну картину змін, ніж відстеження «швидкоплинних» змін установок особистості в силу того, що вони носять ніби «застиглий» характер в писаних програмних документах.

З урахуванням означеного, метою нашої наукової розвідки є політологічний аналіз ціннісного змісту ідеологій політичних партій в сучасній Україні, їх сенси, своєрідність та необхідність в контексті соціально-політичних викликів українського суспільства.

Але відразу розпочнемо із постановки закономірного питання: чому жодна партійна ідеологія, як система цінностей, не «приживається» у свідомості громадян настільки, щоб стати об'єднувальною в українському суспільстві? Самий факт постановки запитання потребує деякого попереднього уточнення.

Загальновідомо, що згідно ст. 15 Конституції України жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Слід також визнати, що вищевказана стаття є важливою ознакою демократичності нашого суспільства. Але чи має демократія ціннісне значення, якщо не працює на загальне благо? Чи не призводить різноманіття ідеологій до розпорошення зусиль, націлених на розвиток суспільства? Ідеологія для суспільства – усе одно, що сенс життя для людини, без якого вона не здатна повноцінно соціалізуватися і реалізувати себе в соціумі. Подібно до цього й суспільство не може без ідеологічно визначеної загальноприйнятої стратегічної мети вдосконалюватися

й рухатися вперед. Отже, ідеологія визначає стратегію функціонування і розвитку соціуму, тому й виступає певною цінністю суспільства. Але це, з іншого боку, не означає, що якась ідеологія повинна бути силоміць нав'язаною. Усе це давно відомі істини.

Закономірно, що партії як громадські об'єднання, за своєю природою є вільними і в певній мірі незалежними об'єднаннями громадян, отже, як добровільні об'єднання вони мають право на свободу політичних поглядів і політичних ідей. Тому ідеологія партій може не збігатися з ідеологією розвитку держави (якщо вона є), або суперечити їй. У стосунках між партіями і державою проявляється їх взаємна спроможність до пристосування й до спільної модернізації, яка неминуча для будь-якого політичного транзиту, тим паче для демократичного. Політичні партії, з огляду на свої іманентні властивості, покликані ідейно і організаційно супроводжувати такий перехід, нейтралізуючи його ризики.

Також партія може критично ставитися до внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу держави, а також до конкретних стратегій і тактик голів держави – Президента України, прем'єр-міністра тощо. Таким чином, наявність протиріч у стосунках між партіями і державою, а також між партійними лідерами та першими особами органів влади цілком природно. Саме на базі таких протиріч й складаються ідеології і програми партій.

При цьому, в ідеалі від них очікуються програми стратегічного управління і динамічного розвитку, об'єднання основної маси населення і еліти навколо спільних національних інтересів, цілей і завдань, щоб суспільство могло інноваційно розвиватися. У свою чергу, громадяни також мають право на вибір ідеології, світогляду, політичних поглядів тощо.

Слід зазначити і те, що роль українських партій у формуванні політичних смислів і значень обмежена багатьма факторами. Насамперед, політична практика показує, що сьогодні істотно звужені можливості і необхідність продукувати і просувати партійні політичні цінності. Причини цьому є різні: від окремих моментів монополізації політичного простору (раніше – КПРС/КПУ, нещодавно – партія Регіонів) – до реальної відсутності «ідеологічності» самих політичних партій.

Сьогодні ми спостерігаємо певне спрощення ідеологічного спектру: партії, опинившись в залежному становищі від статусних акторів, а, простіше, політичних лідерів (сьогодні їх ще називають «фронтменами») у своїй ідеологічній творчості, стали орієнтуватися, перш за все, на них [5, с. 166]. Політичне лідерство вже давно стало майже вирішальним чинником політичної перемоги в Україні. Фактично всі виборчі кампанії останніх років в Україні були «лідерськими», що не дивно в умовах соціально неструктурованого суспільства.

Так, за дослідженням Центру Розумкова, головним мотивом голосування на виборах 2014 р. для більшості (62%) респондентів була симпатія до лідера партії [6, с. 143]. Однак ми відштовхуємося від тієї аксіоми, що партії – це стійкий політичний інститут, і в періоди загострення соціальних конфліктів посилюється суспільний запит на нові ідеї, а не лише на нові обличчя політиків. Але слід зазначити, що всі останні виборчі

кампанії були по суті абсолютно деідеологізовані. Чому?

У науковій літературі існує думка, що в 1990–2000 рр. можливості політичних партій були істотно вищими за сучасний етап. Це можна пояснити декількома обставинами. Насамперед, більш значним був сегмент електорату, чия думка визначалася політичними переконаннями. Безумовно, цінності пізнього радянського суспільства несли на собі відбиток як офіційної ідеології, так і специфічних радянських «традицій», радянської «міфології». Тому політичні партії більш ефективно виконували ідеологічну функцію під впливом «радянської спадщини». Виборці в той період були виключно політизовані, а тому партії із необхідністю повинні були відповідати на запропоновані їм ідеологічні питання. Партіям і рухам слід було визначитися стосовно реформ, які розпочалися й мали за мету докорінно змінити життя в країні.

Але поступово політичні партії стали відмовлятися від формування глибинних і змістовно наповнених ціннісних конструкцій, замінивши їх двозначними політичними термінами, зміст яких використовується для розв'язання нагальних завдань в умовах боротьби за голоси виборців.

Сьогодні загальна картина така: станом на вересень 2016 р. в Україні зареєстровано 344 діючі політичні партії, що в кілька разів перевищує показники у інших державах Східної Європи [7]. Але на початку 2017 р. в країні вперше за час після Євромайдану майже 80% населення, за даними опитування Центру Розумкова, в принципі не довіряє партіям. За соціологією Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» й Центра Розумкова (опитування проведене в період 16–20 грудня 2016 р.), якби вибори відбулися найближчим часом, прохідний бар'єр у 5% подолали б сім політичних сил. Але результати кожної виявилися б скромними: наприклад, Батьківщина Юлії Тимошенко – 11%, пропрезидентський Блок Петра Порошенка (БПП) – близько 10%, трохи менше – у Опозиційного блоку, що складається з екс-регіоналів. Радикальна партія Олега Ляшка (РПЛ) отримала б голоси 7,8% опитаних, Самопоміч львівського мера Андрія Садового – 7,6% [8]. Отже, виникає проблема не лише довіри до українських партій, але й їх реальної спроможності відповідати на запити й розв'язувати проблеми суспільства. Знову ж за даними соціологічних досліджень 48% громадян України вважають, що сьогодні немає такої партії, яка представляє їх інтереси [9]. Досить низький рейтинг конкретних українських партій і невисокий рівень довіри до них свідчать не про заперечення цього інституту в принципі, а про низьку функціональність реально існуючих партій в порівнянні з тими нормативними уявленнями, які сформовані в українських громадян в ході актуалізації партійних ідеологій.

Тоді виникає ще одне питання: наскільки є необхідним і чим виправданий цей «політичний плюралізм», уособлений багаточисельними партіями і який вже давно «набив оскому» у громадян України?

По-перше, відомо, що однією із причин появи великої кількості політичних партій є спрощений механізм їх реєстрації.

По-друге, збір підписів виборців на підтримку партії створює можливості для численних фальсифікацій та

часто не виражає реальної підтримки громадянами тієї чи іншої політичної сили. Нерідко використовуються фіктивні списки виборців, у яких одні й ті ж особи регулярно підтримують створення різних партій [7, с. 2]. Не всі парламентські партії також є реальними (наявність власного апарату, інфраструктури). Таким чином, абсолютну більшість партій взагалі слід вважати фейковими («fake» – підrobка (англ.)).

По-третє, існує велика кількість клонів політичних партій, які мають співзвучні із ними назви. Так, у 2015 р. з'явилася «Партія конкретних справ», назва якої співзвучна із партією «За конкретні справи» О. Гереги. Серед інших прикладів – є партія «Відродження», зареєстрована у 2004 р. В. Хомутинніком а також існує «Всеукраїнське об'єднання «Відродження» і «Відродження України». Існує «Партія рішучих змін» та «Партія рішучих громадян»; «Опозиційний блок», «Опозиційна сила» та «Опозиційний союз»; «Народний фронт» та «Фронт змін», «Самопоміч» та «Об'єднання «Самопоміч» [7].

По-четверте, існує значна кількість політичних партій, які взагалі не беруть активну участь у виборах. Так, із створених у 2015 р. партій, що могли взяти участь в чергових місцевих виборах, лише менше половини висунули кандидатів – 22 партії із 50. Ще 8 політичних сил заявили про своє бажання взяти участь в місцевих виборах, але так і не висунули жодного кандидата [7].

Отже, не можна зводити відповіді на поставлені вище запитання лише до специфіки політичної культури громадян України, яка за цих об'єктивних причин важко піддається партійно-ідеологічній актуалізації. Диверсифікація самих класичних ідеологій і відповідно партійних програм, запозичення цінностей, взаємопроникнення світоглядних основ ідеологій призвело до того, що кордони між ними стираються, стають розпливчастими і важко обумовленими навіть для фахівців-політологів, а не тільки для пересічних громадян України. Таке явище дезорієнтує громадян щодо вибору між конкретними партіями й здатне викликати у них своєрідну «суспільну кататонію» (синдром, що характеризується руховими розладами) в сенсі – до якої партії рухатися й віддавати перевагу на виборах. При цьому, є факти, що доволі часто не в змозі ідентифікувати потрібну політичну силу не лише виборці, а й навіть представники виборчих адміністрацій.

Але така кількість партій в Україні є, тому повернемося до характеристики їх ціннісно-ідеологічних основ. Досліджуючи політичні цінності в структурі партійних ідеологій, необхідно відрізняти їх від таких когнітивних конструкцій, як політичні уявлення та ідеї.

Політичні уявлення являють собою когнітивні конструкції в структурі масової свідомості, що відображають політичну реальність. Вивчаючи політичні уявлення в програмах політичних партій, слід виділити в їх структурі два елементи: ядро і периферію, співвідношення яких обумовлено ступенем розробленості ідеології і послідовністю її трансляції. Поняття «ідеї» є більш розмитим і найчастіше асоціюється з різними формами організації свідомості, представленими у вигляді теорій, програм, доктрин. При цьому вони не завжди чітко відокремлюються

від уявлень і цінностей: ідеї можуть виступати і в розпорошених формах колективних уявлень і норм, когнітивних моделей і ціннісних орієнтацій, які здаються очевидними і не завжди піддаються точному формулюванню. Звідси таке різноманіття досліджень ідейно-символічного простору політичних партій.

Щодо сутнісної наповненості ідеології існуючих сьогодні українських політичних партій, нам представляється, що вона повинна являти собою ранжування найбільш значущих суспільних проблем, які потрібно розв'язати в першу чергу, роз'яснення причин їх існування, сутності, а також способів їх розв'язання. Власне, ціннісні орієнтації, ідеологія будь-якої партії складає концептуальну основу її діяльності, як би активно не говорили, що ідеологія втрачає мобілізуючу функцію та ключову роль у партійному будівництві.

Далі, саме наявність партійної ідеології повинна породжувати міжпартійні дискусії щодо шляхів і ліній суспільно-колективної творчості, визначати основні тренди розвитку самого суспільства, формувати модель майбутнього. Але, якщо немає дискусії між партіями про політичні концепції, актуальні цінності [11, с. 233] (якщо немає концептуальної основи для самої дискусії!), яким чином вирішити будь-яку проблему, якщо партія перебуває при владі? Отже, якщо партії хочуть мати довгостроковий успіх, вони повинні мати програмні і концептуальні основи та змістовні обговорення.

Саме через такий підхід слід виявляти конкурентоспроможність партій, скільки б їх не існувало. Бо ідеологія здатна, на відміну від інших форм суспільної свідомості, що дуже важливо – формувати політичний ідеал суспільного розвитку, якого нам так не вистачає [12, с. 235].

Слід погодитися із Ю. Розенфельдом [13, с. 17], що цінності взагалі є своєрідними ідеалами, бажаннями та інтересами громадян та політичних діячів, а в методології М. Вебера, система цінностей слугує «ідеальними конструктами», за допомогою яких здійснюється пізнання світу політики. За допомогою політичних цінностей людина отримує своєрідний стандарт оцінки політика, що допомагає орієнтуватися при виборі суб'єктів політики.

У вітчизняних експертів думки щодо наявності ідеології різні: 75% – вважають, що партії повинні мати ідеологію, на основі цінностей якої формуються партійні та передвиборні програми. 6% експертів поділяють думку, що ідеологія не є обов'язковою, партія може формувати програми відповідно до політичної доцільності. 13% – вважають прийнятними обидва підходи [14]. Що до цього, показовим є зауваження М. Кармазіної: «Наприкінці 1980-х рр. ми починали з народного руху «За перебудову», а сьогодні закінчуємо «За Кернеса!». Про яку ідеологію і програми ми говоримо?.. Чого мене, сиренякого виборця, може навчити партія «За Кернеса»? Я її чути не хочу, але розумію, що на кожного покупця – свій товар...» [15, с. 159]. Із цим зауваженням слід погодитися: ідеологія сучасних партій формується, в тому числі, за схемою: цілі партії (лідера) – врахування потреб електорату – пропозиція електорату – попит електорату – корекція пропозиції.

У той же час, не можна стверджувати, що ціннісно-світоглядне ядро партійних ідеологій зникає

зовсім, воно швидше відсувається на другий план, поступаючись місцем тактичним завданням завоювання і утримання влади. Для реалізації цього існують, принаймні, два інструмента: а) конструювання у свідомості громадян привабливого й ефективного іміджу (бренду, репутації) політичної партії; б) використання так званої «маніпулятивної» ідеології, яка обумовлюється існуванням першого пункту. Тобто, технологічно сформований імідж політичної партії не лише «не відмовляється», а із необхідністю містить у собі ідеологічну складову [16, с. 285]. Але ідеологія у структурі іміджу політичної партії суттєво ним же і коригується.

Найбільш значущою характеристикою «маніпулятивних ідеологій» є їх когнітивна складова: вони провокують когнітивну дезорієнтацію громадян, сприяючи розвитку «суспільної кататонії», помилкової мотивації і когнітивного дисонансу, ефекту спотвореної інформації, перешкоджаючи адекватному сприйняттю й осмисленню політичної реальності.

Ці ідеології відрізняються від класичних, низкою ознак. Так, у них немає стабільного «ідеологічного ядра». Вони створюються в основному політичними технологами і мають переважно технологічний, еклектичний і міфологічний характер, аніж теоретико-методологічний. Маніпулятивні ідеології не містять обґрунтованих розробок перспектив політичного розвитку, тому широко використовуються різними партійними fake-структурами. Такі партії прикриваються яскравими гаслами, назвами, але мають на увазі інший сенс.

За рахунок цього партії мають можливість «мімікріювати» в залежності від власної вигоди – змінювати свої назви, принципи роботи, що дозволяє уникати відповідальності, але із збереженням статусних привілеїв лідерів партії.

Наприклад, Партія пенсіонерів «легко і невимушено» перетворилася в партію «За Україну!», не змінивши нічого, крім назви. Спочатку був Народний рух України, далі зареєструвався Народний рух «За єдність!». Сьогоднішня партія «Республіканська платформа» щонайменше п'ять разів змінила свою назву. Не зовсім зрозумілі за своєю суттю партії із назвами: «5.10», політична партія «Офіцерський корпус», політична партія «Піратська Партія України», політична партія «Добрий самарянин» та ін. Одна і та ж партія, зберігаючи свою структуру, може «подорожувати» від однієї ідеології до іншої. Часто ідеологічні настанови українських партій, членів міжнародних асоціацій, не відповідають орієнтаціям їх західних партнерів. Прикладом цього є членство лівоцентристської «Батьківщини» у правій Європейській Народній Партії (ЄНП) тощо. В результаті деякі партії перетворилися в ідеологічно аморфні організації, одним з провідних принципів яких стало невідповідність декларованого і реального змісту.

За словами М. Примуша, нові політичні сили («Самопоміч», Радикальна партія О. Ляшка) замість ідеологічних ознак намагаються втілити популярний у країнах ЄС принцип «універсальності» – узгодження власної позиції з широким колом бізнес-інтересів, громадянських активів, простих громадян тощо [10, с. 85].

Перехід ряду політичних партій на режим ідеологічного «універсализму» не деідеологізував

їх, як це часто представляють, а тільки посилив маніпулятивність ідеологій, з яких стали «відбиратися» різні, часто суперечливі ідеї, і об'єднуватися в туманні гасла–програми, які хоча в принципі і «зачіпають» багато важливих питань, але не розкривають ані шляхів їх розв'язання, ані механізмів реалізації, камуфлюючи відповідні партійно–елітні інтереси.

Повертаючись до відмінних рис сучасних партійних ідеологій слід визначити, наприклад, такі:

- установка на ретрансляцію ідей, привнесених ззовні, замість формування власних;
- ідеологічний еклектизм, відсутність стабільного «ідеологічного ядра», що включає в себе базові політичні цінності, ідеї, принципи;
- постійна трансформація ідей у залежності від змін зовнішньої соціально–політичного середовища;
- «віртуалізація» ідеологічної діяльності політичних партій, яка полягає у переміщенні партіями акцентів цієї діяльності з безпосереднього спілкування з виборцями у медіа– та інтернет–простір [17, с. 269];
- технологічне формування у свідомості громадян позитивного «образу» політичної партії, а не уявлення про її політичну програму.

Слушним видається зауваження А. Колодій, яка детально аналізує ідеологію сучасних українських партій, зазначає: «об'єднуватися треба навкруг чітко і предметно (а не у вигляді гасел) сформульованої, ціннісно визначеної програми, у якій має бути окреслене як бачення перспективи, так і конкретні завдання на найближчий час» [18, с. 81].

Нарешті, останнє: якою мірою негативне сприйняття сучасних партійних ідеологій впливає на силу і роль партії? Щоб отримати відповідь на це питання, необхідно визначитися із тим, як вимірюється сила партій. Дослідження політичних партій показують, що як на раціональному, так і на ірраціональному рівні громадяни України в більшості своїй не мають когнітивних чітких образів політичних партій і навіть напередодні виборів не надають особливого значення місцю і їх ролі в сучасній Україні. Тим не менш, стандартним індикатором, який використовується в порівняльній оцінці сили партії, є кількість її членів. Цей спрощений індикатор широко використовується, проте з ним потрібно поводитися дуже обережно: кожен, хто безпосередньо займається дослідженнями партійних організацій, знає, як «округлюються» числа. Тобто, кількість членів дає простий індикатор для вимірювання «сили» партії, але цей індикатор досить не надійний.

Почасти українські партії зовсім не мають реальних членів, крім своїх власних керівників. Так, парадоксальним чином у період 2014–2015 рр., громадяни обрали до Парламенту партії, які фактично ще не існували, свого роду «протопартії», які отримали представництво у Верховній Раді, не маючи взагалі членської бази та організаційної структури. Голосування більшої частини виборців відбувалося «авансом» [19, с. 22].

«Розмитий» статус членства в політичній партії, юридично підтверджений Законом України «Про політичні партії в Україні» (ст. 6), призводить до негативних явищ, що слід вважати оманною виборців. А саме: «Громадянин України має право в будь–який час зупинити чи припинити своє членство в політичній

партії шляхом подання заяви... Членство в політичній партії зупиняється чи припиняється з дня подання такої заяви та не потребує додаткових рішень...» [20].

З іншого боку, ми можемо спостерігати, як ідеологічні уподобання й цінності членів різноманітних партій часто виявлялись нічим іншим, як політичною мімікрією. В українському парламенті можна було нарахувати більше 30 депутатів, які не раз її демонстрували. Точною відліку слід взяти 2002 р., коли переможцями парламентських виборів вперше стали демократи – блок «Наша Україна». Але не встиг В. Ющенко розсадити колег в сесійній залі, як вони попрямували в прокумівську фракцію «За єдину Україну». Першим пішов другий номер виборчого списку, профспілковий лідер А. Стоян. З часом «змінити свої погляди» представники «Нашої України» Тарас Чорновіл, галицькі бізнесмени Ігор Насалик, Петро Димінський. 2 березня 2013 р. партія «Наша Україна», з якою пов'язані найбільші очікування і найбільші розчарування мільйонів українців, де-факто перестала існувати. Учасники XII з'їзду вибачилися перед українцями за свого лідера Віктора Ющенка, за його співпрацю з нинішньою владою, і оголосили про ліквідацію партії [21]. Й прикладів таких можна наводити багато.

Відомий американський політолог Хуан Лінц у свій час своєрідно визначив ті якості, які, із урахуванням сучасної громадської думки, повинна мати політична партія. У цьому сенсі він розглядає партії як «необхідне зло»: вони служать інструментом, без якого не можна обійтись в зборі та каналізування голосів і вимог громадян, але в той же час сприймаються як примхлива і дорога машинерія, в якій знайшли притулок безліч честолюбців, паразитів і любителів наживи... [22].

Отже, в сучасних умовах ідеологію вже недостатньо представляти тільки у вигляді класичних або новогібридних матриць або наративів. Вона виступає у вигляді різноманітних способів ціннісно-ідеологічного світобачення. З іншого боку, політичні партії набули ідеологічної аморфності, тому що жодна з політичних ідей на сьогоднішній день не здатна зібрати під свої прапори значну кількість відданих послідовників. А розвинені політичні технології дозволяють домогтись багато чого без зайвої ідеологізації.

В контексті цього постає питання: як унеможливити явище «суспільної кататонії» стосовно ідеологій політичних партій у свідомості українських громадян? Зупинимося, принаймні, на трьох варіантах.

Перший: умовно назовемо його – «провокаційний». Суспільно-політичне життя минулих років підказує – звести усе до єдиної домінуючої у суспільстві ідеології, а отже, до заперечення партійного плюралізму, коли проблема вибору партійної ідеології, як і самої партії, об'єктивно відпадає. Це варіант більш абстрактний, ніж реальний і не має сьогодні практичного підґрунтя. Але ми його вже проходили і добре пам'ятаємо про його наслідки й ціну.

Другий варіант можна назвати «прагматичний»: зацікавити пересічного громадянина у необхідності вибору саме відповідної політичної партії. Але до ціннісно-усвідомленого вибору це не має відношення, тому що в основі його лежить матеріальне зацікавлення громадян голосувати за ту чи іншу партію, а то й стати

її членом. Й це почасти «працює» в нашому суспільстві з огляду на матеріальний стан українських громадян. Тому вислів: «Що ви для мене зробили, щоб я за вас голосував?» – все ще залишається актуальним.

Третій варіант – нам хотілося б вважати «істинним». Попри багаточисельні зауваження про те, що про політичну ідеологію зараз говорити не актуально: мовляв, на перший план виходять проблеми, пов'язані з політичними процесами і способами управління ними. Що ідеологія стає симулякром й виключно виступає інструментом нової політики, спрямованої на імітацію політичного процесу, ми переконані – штучна відмова від ідеології веде до політичного розброду і хитання, економічного спаду, культурної деградації і духовно-морального спустошення. Те, що ідеологічні партії не мають майбутнього – перебільшення: насправді значна частина українських громадян хотіли б бачити партії такими, що базують діяльність на основі певної ідеології.

Крім того, є закономірним, що партії в силу свого іманентного призначення є не тільки носіями, а й генераторами ідеологій, світоглядів і політичних ідей і цінностей, спрямовуючи свою діяльність на досягнення «великих цілей» або ж на розв'язання актуальних для суспільства проблем. І нехай самостійне значення для втілення партійної ідеології мають програмні принципи політичних партій, слогани, бренди, їх іміджі тощо, найважливіший вектор в цьому контексті – діяльність сучасних партій саме як організаторів ідеологічного і політичного життя. Бо цілком очевидно, що робота над подальшою розбудовою демократичної України потребує не лише кваліфікованих трудових ресурсів, але й усталених ідеологічних переконань.

Істина полягає в тому, що оскільки взагалі існують політичні партії, остільки виникає необхідність у формуванні партійної ідеології, як обов'язкового для політичних партій процесу. В основі організації ідеології повинні лежати моделі, що включають в себе такі категорії, як критерії участі, дії, цілі, цінності і норми, соціальні позиції, які здатні корелювати ключові виклики сучасній Україні. У цих категоріях міститься важлива інформація, необхідна для визначення групи приналежності, її взаємин з іншими групами, і, головне, відповідь на питання – хто ми є і які цілі й цінності лежать в основі нашої діяльності?

До того ж, соціологічні дослідження свідчать, що українські громадяни не задоволені в цілому не партіями як такими, а конкретними партіями, а тому готові дати кредит довіри «кращим» політичним силам й очікують на їх появу. Тут для партій виявляється можливість формувати не лише партійну ідеологію, а й ідеологію партій, «ідеологію партійності», так би мовити. Саме на базі ідеології партій повинна здійснюватись концентрація політичної та партійної влади на патріотичному, правозахисному та інтеграційному напрямках, на допомозі громадянам щодо захисту їх прав від свавілля самої влади, корупції, несправедливості тощо.

Отже, дослідження тематики, пов'язаною із політичною ідеологією політичних партій як системи цінностей, залишається, на наш погляд, актуальною для політичної науки. Існує постійна необхідність досліджувати не тільки системи декларованих політичними партіями

політичних цінностей в своїх програмах, а й особливості їх сприйняття громадянами. Тільки таке комплексне і всебічне вивчення зазначеної проблематики дозволить виявити ті точки дотику, на основі яких згодом можна буде вносити корективи в самий партійно-ідеологічний простір сучасної України.

Список використаних джерел

1. Амелченко Н. Цінності об'єднаної Європи [Електронний ресурс] / Н. Амелченко. – Режим доступу: http://parlament.org.ua/upload/docs/European_Values.pdf. – Назва з екрана.
2. Терещенко Т. В. Цінності європейської цивілізації [Текст]: навчально-методичний посібник / Т. В. Терещенко. – Черкаси: видавець С. Г. Кандич, 2016. – 172 с.
3. Ярошенко А. Цінність політична [Текст] / А. Ярошенко // Політологія: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ І–ІV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми. – Львів: «Новий світ – 2000», 2014. – 779 с.
4. Карват М. Политические ценности // Элементы теории политики [Текст] / М. Карват, В. Милановский; под ред. В. П. Макаренко. – Ростов-н/Д.: изд-во Ростов, ун-та, 1991. – С.230–234.
5. Денисюк С. Г. «Персоніфікація» vs «репутація» у політичному контексті математичного моделювання виборчих переваг [Текст] / С. Г. Денисюк, В. О. Корнієнко, А. В. Слободянюк // European Political And law Discourse. – 2016. – Vol.3, iss. 2. – P.165–171.
6. Політичні партії і партійна система України на сучасному етапі: думки громадян [Текст] // Національна безпека і оборона. – 2015. – №6–7. – С.143.
7. Звіт КВУ: «Стан політичних партій напередодні державного фінансування» [Електронний ресурс] // Комітет виборців України (Всеукраїнська громадська організація). – Режим доступу: <http://cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug>. – Назва з екрана.
8. Тотальне розчарування: ЗМІ дізналися, як руйнується довіра виборців до політиків (інфографіка) [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2017. – 19 січня. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/1732486-totalne-rozcharuvannya-zmi-diznalisya-yak-ruynuetsya-dovira-vibortsiv-do-politikiv-infografika.html>. – Назва з екрана.
9. Партії як представники інтересів громадян [Текст] // Національна безпека і оборона. – 2015. – №6–7. – С.105.
10. Примуш М. Сучасні політичні партії в Україні не мають «генеральних планів розвитку» [Текст] / М. Примуш // Національна безпека і оборона. – 2015. – №6–7. – С.84–86.
11. Денисюк С. Г. Актуальні політичні цінності сучасного суспільства [Текст] / С. Г. Денисюк // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2013. – №3 (17). – С.232–234.
12. Корнієнко В. О. Ідеал політичний [Текст] / В. О. Корнієнко // Політологія: навчальний енциклопедичний довідник для студентів ВНЗ І–ІV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. наук Н. Н. Хоми, В. М. Денисенко, О. М. Сорба [та ін.]. – Львів: «Новий Світ–2000», 2014. – С.234–235.
13. Розенфельд Ю. М. Політологія [Електронний ресурс]: підручник / Ю. М. Розенфельд, Л. М. Герасіна, Н. П. Осипова [та ін.]. – Харків: Право, 2001. – Режим доступу: <http://radnuk.info/pidrychnuku/polit/271-rozenfeld.html>. – Назва з екрана.
14. Перспективи розвитку політичних партій і партійної системи, модель майбутньої партії // Національна безпека і оборона. – 2015. – №6–7. – С.101.
15. Кармазіна М. Партії є такими, якими їм дозволяє бути суспільство [Текст] / М. Кармазіна // Національна безпека і оборона. – 2015. – №6–7. – С.158–159.
16. Корнієнко В. О. Політичний імідж як чинник позиціонування суб'єкта політики [Текст] / В. О. Корнієнко // Прикладна політологія: навчальний посібник. – Київ: Видавничий центр «Академія», 2008. – С.270–295.
17. Корнієнко В. О. «Шлустеризація» [Текст] / В. О. Корнієнко // Новітня політична лексика (неологізми, okazionalizmy та інші новотвори) / І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов [та ін.]; за наук. редакцією Н. Хоми. – Львів: «Новий Світ–2000», 2015. – С.269.
18. Колодій А. Так звані нові партії практично нічим не відрізняються від старих [Текст] // Національна безпека і оборона. – 2015. – №6–7. – С.79–81.
19. Партійна система після майдану: наслідки і чинники [Текст] // Національна безпека і оборона. – 2015. – №6–7. – С.22.
20. Про політичні партії в Україні [Електронний ресурс]: Закон України від 05.04.2001 №2365–III (Редакція від 26.11.2016). – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>. – Назва з екрана.
21. Чернышов Р. Оранжевые генералы. Кто породил и убил Нашу Украину [Электронный ресурс] / Р. Чернышов // Лига. Новости. – 2013. – 6 марта. – Режим доступа: http://news.liga.net/articles/politics/821976-oranzhevy-general_y_kto_porodil_i_ubil_nashu_ukrainu.htm/section1/. – Название з екрана.
22. Linz J. Anti-party sentiments in Southern Europe // Political parties: Old concepts and new challenges / Gunther R., Montero J. R., Linz J. (eds). – Oxford: Oxford univ. press, 2002. – P.257–290.

References

1. Amelchenko N. Cinnosti obyednanoyi Yevropy [Elektronnyy resurs] / N. Amelchenko. – Rezhym dostupu: http://parlament.org.ua/upload/docs/European_Values.pdf. – Nazva z ekrana.
2. Tereshhenko T. V. Cinnosti yevropejskoyi cyvilizaciyi [Teksst]: navchalno-metodychny posibnyk / T. V. Tereshhenko. – Cherkasy: vydavec S. G. Kandych, 2016. – 172 s.
3. Yaroshenko A. Cinnist politychna [Teksst] / A. Yaroshenko // Politiologiya: navchalnyy encyklopedychny slovnyk dovidnyk dlya studentiv VNZ I–IV rinviv akredytaciyi / za nauk. red. d-ra polit. nauk N. M. Homy. – Lviv: «Novyy svit. – 2000», 2014. – 779 s.
4. Karvat M. Politicheskie cennosti // Jelementy teorii politiki [Teksst] / M. Karvat, V. Milanovskij; pod red. V. P. Makarenko. – Rostov–n/D.: izd–vo Rostov, un–ta, 1991. – S.230–234.
5. Denysiuk S. G. «Personifikaciya» vs «reputaciya» u politychnomu konteksti matematychnogo modelyuvannya vyborchyx perevag [Teksst] / S. G. Denysiuk, V. O. Korniyenko, A. V. Slobodyanyuk // European Political And law Discourse. – 2016. – Vol.3, iss. 2. – P.165–171.
6. Politychni partiyyi i partijna systema Ukrayiny na suchasnomu etapi: dumky gromadyan [Teksst] // Nacionalna bezpeka i oborona. – 2015. – №6–7. – S.143.
7. Zvit KVU: «Stan politychnykh partij naperedodni derzhavnogo finansuvannya» [Elektronnyy resurs] // Komitet vyborciv Ukrayiny (Vseukrayins'ka gromadska organizaciya). – Rezhym dostupu: <http://cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug>. – Nazva z ekrana.
8. Totalne rozcharuvannya: ZMI diznalisya, yak rujnuetsya dovira vyborciv do politykiv (infografika) [Elektronnyy resurs] // UNIAN. – 2017. – 19 sichnya. – Rezhym dostupu: <http://www.unian.ua/politics/1732486-totalne-rozcharuvannya-zmi-diznalisya-yak-ruynuetsya-dovira-vibortsiv-do-politikiv-infografika.html>. – Nazva z ekrana.
9. Partiyi yak predstavnyky interesiv gromadyan [Teksst] // Nacionalna bezpeka i oborona. – 2015. – №6–7. – S.105.
10. Prymush M. Suchasni politychni partiyyi v Ukrayini ne mayut' «generalnykh planiv rozvytku» [Teksst] / M. Prymush // Nacionalna bezpeka i oborona. – 2015. – №6–7. – S.84–86.
11. Denysiuk S. G. Aktualni politychni cinnosti suchasnoho suspilstva [Teksst] / S. G. Denysiuk // Visnyk Nacionalnogo universytetu «Yurydychna akademiya Ukrayiny imeni Yaroslava Mudrogo». – 2013. – №3 (17). – S.232–234.
12. Korniyenko V. O. Ideal politychny [Teksst] / V. O. Korniyenko // Politiologiya: navchalnyy encyklopedychny dovidnyk dlya studentiv VNZ I–IV rinviv akredytaciyi / za nauk. red. d-ra polit. nauk N. N. Homy, V. M. Denysenko, O. M. Sorba [ta in.]. – Lviv: «Novyy Svit–2000», 2014. – S.234–235.
13. Rozenfeld Yu. M. Politiologiya [Elektronnyy resurs]: pidruchnyk / Yu. M. Rozenfeld, L. M. Gerasina, N. P. Osypova [ta in.]. – Kharkiv: Pravo, 2001. – Rezhym dostupu: <http://radnuk.info/pidrychnuku/polit/271-rozenfeld.html>. – Nazva z ekrana.
14. Perspektyvy rozvytku politychnykh partij i partijnoyi systemy, model majbutnoyi partiyyi // Nacionalna bezpeka i oborona. – 2015. – №6–7. – S.101.
15. Karmazina M. Partiyyi ye takymy, yakymy yim dozvolyyaye buty suspilstvo [Teksst] / M. Karmazina // Nacionalna bezpeka i oborona. – 2015. – №6–7. – S.158–159.
16. Korniyenko V. O. Politychny imidzh yak chynnyk pozyciyuvannya subyektu polityky [Teksst] / V. O. Korniyenko // Prykladna politologiya: navchalnyy posibnyk. – Kyiv: Vydavnychyj centr «Akademiya», 2008. – S.270–295.
17. Korniyenko V. O. «Shusterizaciya» [Teksst] / V. O. Korniyenko // Novitnya politychna leksyka (neologizmy, okazionalizmy ta

inshi novotvory) / I. Ya. Vdovychyn, L. Ya. Ugryn, G. V. Shypunov [ta in.]; za nauk. redakciyeyu N. Xomy. – Lviv: «Novyj Svit-2000», 2015. – S.269.

18. Kolodij A. Tak zvani novi partiyi praktychno nichym ne vidriznyayutsya vid staryx [Tekst] // Nacionalna bezpeka i oborona. – 2015. – №6–7. – S.79–81.

19. Partijna sistema pislya majdanu: naslidky i chynnyky [Tekst] // Nacionalna bezpeka i oborona. – 2015. – №6–7. – S.22.

20. Pro politychni partiyi v Ukrayini [Elektronnyj resurs]: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 №2365–III (Redakciya vid 26.11.2016). – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2365–14>. – Nazva z ekrana.

21. Chernyshov R. Oranzhevy generaly. Kto porodil i ubil Nashu Ukrainu [Elektronnyj resurs] / R. Chernyshov // Liga. Novosti. – 2013. – 6 marta. – Rezhim dostupa: http://news.liga.net/articles/politics/821976-oranzhevy-general-y_kto_porodil_i_ubil_nashu_ukrainu.htm/section1/. – Nazvanie s jekrana.

22. Linz J. Anti-party sentiments in Southern Europe // Political parties: Old concepts and new challenges / Gunther R., Montero J. R., Linz J. (eds). – Oxford: Oxford univ. press, 2002. – P.257–290.

Kornienko V. O., Doctor of Political Sciences, Professor, Head of social and political sciences department Vinnytsia National Technical University (Ukraine, Vinnitsa), valkorney@mail.ru

Denysiuk S. G., Doctor of Political Sciences, Professor, Director of the Institute of Social and Human Sciences Vinnytsia National Technical University (Ukraine, Vinnitsa), sg_denisiuk@mail.ru

Buriachenko O., researcher, Political Science Department of the Kyiv National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), alexvin446644@mail.ru

Party ideology: is it a system of values or «public catatonia» syndrome?

The article gives theoretical and political analysis of the value of party ideology in modern Ukraine. The influence of Ukrainian political parties in shaping political senses and meanings and creating parties' political values is defined. The paper also shows the status of political parties in Ukrainian society and their ideological function. The authors determine the essence of the so-called «manipulative ideologies» and their cognitive component. They also identify further prospects for the development of political parties in arranging ideological and political life in the Ukrainian society.

Keywords: political values, political ideology, political party, political pluralism, manipulative ideology, an image of a political party, political party strength.

* * *

УДК 341.75(045)

Красницька Г. М., кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії, Вінницький торговельно-економічний інститут КНТЕУ (Україна, Вінниця), krasnitska-am@ukr.net

НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЛОВОГО ЕТИКЕТУ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

Розкриваються актуальні з огляду на сучасну ситуацію етичні проблеми бізнесу та управління, серед яких етика, адміністративна етика, взаємостосунки між діловими партнерами, питання підготовки та проведення ділових зустрічей.

Ключові слова: етикет, діловий етикет, ділові відносини, європейські країни, національна культура, національні особливості ділового спілкування.

Етика бізнесу – це здійснення діяльності відповідно до етичних, тобто ціннісних (духовних) критеріїв поведінки. Відповідно культура бізнесу повинна привертати увагу, в першу чергу, до етичних та поведінкових основ бізнесу. Вона охоплює широкий спектр питань ділової етики та етикету. У кожній галузі чи сфері підприємницької діяльності існують свої правила поведінки, але майже у всіх конкретних випадках вони базуються на чесності, дотриманні законодавства та чесних і порядних взаємовідносинах з конкурентами, клієнтами, друзями.

Проблеми етики ділових відносин не є новою у науковій літературі. Етику ділових відносин розглядали Р. Ботавіна, Л. Венчер, Ю. Палеха; етикет та етику ділового спілкування досліджували І. Афанасьєв, І. Мальханова, Д. Ягер; питанням культури ділового спілкування присвятили свої праці І. Браїм, В. Здоровенко, Ф. Снелл; аспекти професійної етики досліджували А. Леонтєв, В. Лавриненко, А. Панфілова.

Метою даної статті є ознайомитись з основними правилами ділового етикету, дотримання норм етикету. Автором обгрунтовано, що діяльність кожного індивіда в соціумі значною мірою залежить від внутрішніх та зовнішніх якостей його особистості та чинників навколишнього середовища. Одним із найважливіших показників статусу та позиції людини в суспільстві є володіння правилами етикету.

Діловий етикет – це мова міжнародних, міжвідомчих та бізнес-відносин, показник стану взаємин між партнерами і державами [1].

Діловий етикет стосується культури мови, яка є першоосновою спілкування. Правильна вимова, чітка дикція, приємний тембр голосу, прийнятний темп мови дозволяють підкреслити освіченість і професійність бізнесмена. Літературність і чистота мови не допускають використання слів-паразитів, нецензурних виразів. Мова завжди має відповідати ситуації, культурному і професійному рівню слухачів. Її варто збагачувати дотепними висловками, афоризмами, прислів'ями, образними порівняннями. Ділова мова передбачає лаконізм, точність і чіткість думки [8].

Європейський стиль спілкування в цілому нам, українцям, відомий і зрозумілий. Однак кожна з європейських країн має свої відмінності, звичаї та традиції ділового спілкування. Вітчизняним фахівцям, що налагоджують чи підтримують стосунки із закордонними партнерами, потрібно мати на увазі, що деякі незрозумілі вчинки іноземців – це просто прояв іншого характеру, ментальності, традицій [2].

Розглянемо деякі національні стилі ділових стосунків [3].

Великобританія. Англійці – прагматики, вони виявляють на переговорах гнучкість і підтримують ініціативу протилежної сторони. Британці дуже вміло уникають у бесіді неприємних моментів. Вони взагалі схильні до компромісу, до недоговореності, дуже обережні в словах і вчинках, уникають категоричних тверджень чи заперечень, оскільки це може призвести до відвертого конфлікту думок. Під час переговорів варто дати англійцю зрозуміти, що загальнолюдські цінності для вас не менш важливі, ніж комерційні інтереси.

Ведучи переговори з англійськими бізнесменами підкреслюйте свої симпатії до британського народу і його ідеалів. Дайте зрозуміти, що загальнолюдські цінності для вас не менш важливі, чим комерційне інтереси.

Якщо діловий партнер запросив вас на ланч – не відмовляйтеся; обов'язково організуйте щось подібне.

У Великобританії дуже тверді вимоги до пунктуальності. Перед початком ділової зустрічі запитаєте в партнера, яким кількістю часу він розташовує – так ви покажете, що цінуєте його час [7].

Німеччина. На перший погляд, німець являє собою найбільш простий і стабільний національний образ. Як відображення національного характеру німецький етикет асоціюється зі словом «порядок». Пунктуальність, старанність, дисципліна та порядок – характерні риси національного менталітету.

Велику увагу приділяють німецькі бізнесмени протоколу, використанню при звертаннях до офіційних осіб їх титулів. Тому перед початком переговорів з ними бажано уточнити титули та звання всіх учасників їхньої делегації. Значною мірою це зумовлено наявністю у багатьох менеджерів вчених звань. Більшість членів правління потужних корпорацій мають ступінь доктора наук.

Німці не дуже говіркі, стримані, прагнуть відкритості, організованості. Вирізняються вільністю думок і досить значною громадянською мужністю. Вони пишаються своїми національними традиціями, поважають державні устої та історію своєї країни. У Західній Європі діють чотири правила вишуканої поведінки: ввічливість, простота, вихованість, гідність. Особливою ознакою доброго виховання є точність в усьому.

Австрія. В країні маленьких міст, етнічної та релігійної однорідності існує глибоке почуття спільноти, яке включає в себе почуття взаємної відповідальності між компаніями та їх працівниками. Лояльність та консерватизм присутні і в ділових стосунках на зовнішньому ринку. Австрійські торговці та посередники відносяться один до одного дружелюбно, хоча й дуже обережні в переговорах, намагаються якнайдовше не показувати свою готовність до взаємодій. Вони не бояться займати чітку позицію в переговорах, однак завжди готові до змін для того, щоб досягти згоди.

До будь-якої офіційності австрійці відносяться легко і врівноважують її більш простим підходом до життя, ніж це прийнято в німців та швейцарів. Вони люблять відчувати себе безтурботними та насолоджуватися життям [4].

У діловому світі Австрії панує традиція стриманості. В столиці костюми загальноприйняті і одягаються, переважно, на вечірні зустрічі. В невеликих містах носять костюми і краватки стриманої викрійки та неяскарих відтінків. На офіційних заходах еквівалентом костюму є розкішний сірий фланелевий піджак з вишитими лацканами. В цих та інших матеріальних аспектах австрійці надають перевагу якості та фірмовій торговельній марці. До будь-якої офіційності австрійці відносяться легко і врівноважують її більш простим підходом до життя, ніж це прийнято в німців та швейцарів. Тому не дивним є те, що найбільш шанованою якістю в суспільному житті та взаємовідносинах на роботі є зручне буття.

Франція. Французький етикет ділового спілкування й, зокрема, ведення комерційних переговорів вирізняється тим, що французькі підприємці намагаються уникати офіційних обговорень конкретних питань «віч-на-віч».

На переговорах французькі бізнесмени щосили намагаються зберегти свою незалежність, утім, їхнє ставлення може різко змінитися залежно від того, з ким вони мають справу. Вони орієнтуються більше на логічні докази і виходять з «найзагальніших принципів».

Французькі підприємці, бізнесмени інколи доволі жорстко ведуть переговори і, як правило, не мають «запасної позиції». Обираючи найчастіше конфронтаційний тип взаємодії, вони прагнуть при цьому зберегти чемність, ввічливість, делікатність, люб'язність у спілкуванні.

Іспанія. Іспанці намагаються бути незалежними і приймати рішення на свій розсуд. Однак це не відноситься до культури зустрічей, основними завданнями яких є, найчастіше, передача інструкцій для роботи.

Скромність цінується набагато більше, ніж наполегливість та настирливість. Демонстрування розуму, здібностей або влади цінується невисоко. Поряд з німцями та британцями, які намагаються створити враження неперевершених інтелектуалів, іспанці виглядають скромними і нерішучими. В іспанців дуже розвинуте почуття власної гідності. Все, що принижує це почуття, буде перешкоджати встановленню хороших взаємовідносин, тому важливо зрозуміти предмет їх гордості – особисті якості.

Однак відчуття впевненості в собі та особистої цінності можуть інколи сприйматись як нетерпимість до поглядів інших людей. Щодо пунктуальності в Іспанії, то затягування часу або перегляд термінів – це просто епідемія, тому, якщо будете працювати в іспанському бізнесі, не пов'язуйте його з лінівистію, бо це швидше прагнення зробити дуже багато справ в дуже короткий термін [5].

Італія. Італійські бізнесмени велике значення надають переговорам, що ведуться між людьми, котрі займають однакоє становище в діловому світі та суспільстві. От чому вони прагнуть дізнатися про трудову біографію, вік, посаду потенційних учасників перед діловими зустрічами.

Для представників українських ділових фірм етикет службових взаємин передбачає:

1) не забувати, що італійські бізнесмени – маркетологи надають неабиякого значення налагодженню приятельських, неформальних стосунків із іноземними партнерами, особливо у позаслужбовий час;

2) оскільки італійці дуже пишаються своєю країною як колискою багатьох видів мистецтв і ремесел, вияв поваги і знань у цій сфері завжди справляють сприятливе враження і вможливають створення атмосфери довіри і доброзичливості;

3) знати, що в спірних питаннях італійці прагнуть розумної поступки, у виняткових випадках намагаються вдаватися до послуг арбітражу;

4) необхідно знати деякі особливості італійського характеру в різних районах Італії та їхні відмітні риси в темпераменті, діловому хисті, навіть у тонкощах мови [7].

Крім того італійці надають чималого значення неформальним відносинам і із задоволенням проводять зустріч з партнерами у неслужбовий час. Крім того, багато питань італійці вважають за краще обговорювати в неофіційній обстановці, наприклад, у ресторанах, барах, кафе.

Висновки і пропозиції. Діловий етикет сформувався протягом тривалого часу як результат постійного відбору правил і форм найбільш доцільного ділової поведінки, що сприяє успіху у ділових відносинах.

Внаслідок стрімкого всесвітнього процесу об'єднання і посилення економічних зв'язків відбувається

зростання ринків експорту та імпорту, багато компаній стають багатонаціональними. Діловий успіх став більшою мірою визначатися знанням і дотриманням етикету бізнесменами тих країн, з якими вони співпрацюють.

До сьогоднішнього дня зберігаються розбіжності у нормах і правилах поведінки та спілкування в різних країнах. Національні особливості, історія, клімат, історично сформовані моральні норми впливають на те, як бізнесмени одягаються, поводяться, що вважають пристойним і гідним, і що є знаком ненадійності або неповаги до ділового партнера. Однак, незважаючи на існуючі відмінності в традиціях і правилах у різних країнах, основні принципи залишаються постійними – повага до ділового партнера і його часу, повагу її права на особисте життя і підтримка певної дистанції при діловому спілкуванні, повага до культури та історії цієї країни.

Список використаних джерел

1. Культура фахового мовлення: навч. посібник / за ред. Н. Д. Бабич. – Чернівці: Книги–ХІІ, 2012.
2. Етика ділових відносин: навч. посібник / за ред. Ю. І. Палеха. – Київ: Кондор, 2006.
3. Калашник Г. М. Вступ до дипломатичного протоколу та ділового етикету: навч. посібник / Калашник Г. М. – К.: Знання, 2009.
4. Шеломенцев В. М. Етикет і сучасна культура спілкування: 2-е вид. / Шеломенцев В. М. – К.: Лібра, 2011.
5. Южин В. І. Полная энциклопедия этикета / Южин В. И. – М.: РИПОЛ классик, 2007.
6. Етика ділових відносин: навч. посібник / Лесько О. Й., Прищак М. Д., Залюбівська О. Б., Рузакова Г. Г. – Вінниця: ВНТУ, 2011.
7. Особливості ділового етикету в зарубіжних країнах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-9047.html>
8. Красніцька Г. М. Етикет у міжнародних ділових стосунках / Г. М. Красніцька. – Київ: Гілея: науковий вісник, 2016. – №108 (5).

References

1. Kul'tura fahovogo movlennja: navch. posibnyk / za red. N. D. Babych. – Chernivci: Knygy–XII, 2012.
2. Etyka dilovyh vidnosyn: navch. posibnyk / za red. Ju. I. Paleha. – Kyi'v: Kondor, 2006.
3. Kalashnyk G. M. Vstup do diplomatychnogo protokolu ta dilovogo etyketu: navch. posibnyk / Kalashnyk G. M. – K.: Znnanj, 2009.
4. Shelomencev V. M. Etyket i suchasna kul'tura spilkuvanja: 2-e vyd. / Shelomencev V. M. – K.: Libra, 2011.
5. Juzhin V. I. Polnaja jenciklopedija jetiketa / Juzhin V. I. – M.: RИPOL klassik, 2007.
6. Etyka dilovyh vidnosyn: navch. posibnyk / Les'ko O. J., Pryshhak M. D., Zaljubiv'ska O. B., Ruzakova G. G. – Vinnycja: VNTU, 2011.
7. Osoblyvosti dilovogo etyketu v zarubizhnyh kraj'nah [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.info-library.com.ua/books-text-9047.html>
8. Krasnic'ka G. M. Etyket u mizhnarodnyh dilovyh stosunkah / G. M. Krasnic'ka. – Kyi'v: Gileja: naukovyj visnyk, 2016. – №108 (5).

Krasnitska H. M., candidate of historical sciences, assistant professor of philosophy and economic theory, Vinnytsa trade and economic institution (Ukraine, Vinnytsa), krasnitska-am@ukr.net

National characteristics of business etiquette in European countries

The article deals with topical given the current situation ethical issues of business and management, including ethics, administrative ethics, relationships between business partners, preparation and conduct business meetings.

Keywords: *etiquette, business etiquette, business relations, European countries, national culture, national characteristics of business communication.*

УДК 32.1

Лещенко О. Я.,
заступник директора Департаменту організації заходів цивільного захисту, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, аспірант Національного інституту стратегічних досліджень (Україна, Київ), leo@mns.gov.ua

«ГІБРИДНА ВІЙНА» ЯК НАУКОВИЙ КОНСТРУКТ: ПРОБЛЕМИ ПОШУКУ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ СУТНОСТІ

Здійснено аналіз особливостей форм та методів ведення сучасних воєнно-політичних конфліктів «гібридного типу» та їх впливу на безпеку життєдіяльності цивільного населення. Систематизовано основні специфічні ознаки таких воєнно-політичних конфліктів. Досліджується імовірність їх ескаляції в умовах сучасних глобалізаційних процесів.

Ключові слова: *воєнно-політичний конфлікт, збройний конфлікт, «гібридна війна», глобальна війна, безпека життєдіяльності.*

На усіх етапах розвитку людства війни та збройні конфлікти були неодмінними його супутниками. Війни являли собою найбільш помітні віхи кожної епохи. За підрахунками вчених, за час існування на планеті людської спільноти пройшло близько 14,5 тисяч великих і малих війн, у ході яких загинули, померли від голоду, епідемій та інших причин понад 3,6 млрд. людей [19, с. 96]. Наведені цифри свідчать про колосальний вплив цього соціального явища на суспільний розвиток людства.

Початок ХХІ століття характеризується активізацією воєнно-політичних конфліктів, які відрізняються від своєї, так би мовити «традиційної» форми, – класичної тотальної війни. Різноманітність форм і методів ведення цих конфліктів, використання при цьому широкого спектру невоєнних методів тиску, поступове стирання чіткої межі між локальним воєнно-політичним конфліктом і «великою» війною поставили проблему нового розуміння сучасного воєнно-політичного конфлікту «гібридного характеру». Це свідчить про актуальність досліджень впливу сучасних воєнно-політичних конфліктів на різні сфери життя суспільства, у тому числі безпеку життєдіяльності цивільного населення.

Осмислення сутності й змісту війн, збройно-політичних конфліктів належить до проблем, які в усі часи хвилювали відомих філософів, що й дістало своє теоретичне відображення у різноманітних концепціях цих мислителів: давніх часів (Сунь-Цзи, Геракліт, Платон, Аристотель, Цицерон), Відродження (Н. Макіавеллі, Ф. Аквінський, Н. Мак'явеллі, Ж.-Ж. Руссо, І. Кантом), Нового часу (К. Клаузевіц, А. Жоміні, К. Маркс) та сучасності (Б. Александер, М. Дейві, М. ван Кревельд, Е. Тоффлер, Х. Хофмайстер, Е. Меснера).

Значний внесок у розуміння причин та перспектив розвитку воєнно-політичних конфліктів сучасності мали праці у галузі геополітики відомих аналітиків як Г. Маккіндер («Географічна вісь історії»), С. Хантингтон («Зіткнення цивілізацій»), З. Бжезинський («Велика Шахівниця») та ряд інших. Поняття «гібридна війна» сформувалося у працях американських воєнних аналітиків та керівників структур воєнного управління – Ф. Хоффмана, Т. Губера, Б. Неметта, Дж. Мак Куена [23].

Серед наукових праць часів незалежної України, які досліджували сучасні збройно-політичні конфлікти,

слід зазначити дисертаційні дослідження та монографії Г. Перепелиці [11], В. Смолянюка [17], І. Храбана [22], О. Батрименка [1].

Широке застосування способів та методів воєнно-політичних конфліктів гібридного типу для вирішення міждержавних проблем на сучасному етапі розвитку людства спонукали вітчизняних науковців до поглибленого їх аналізу. Так, останім часом дослідженню питань «гібридної війни» присвячені роботи В. Горбуліна [3], Є. Магди [9], Ю. Климчука [7], Г. Ситника [14], А. Слюсаренка [16], Л. Смоли [18], Г. Луцишиної [8], М. Требіна [20]. Окремо необхідно відмітити комплексні дослідження проблематики «гібридної війни» на Донбасі та при анексії Криму, які здійснено авторським колективом Національного інституту стратегічних досліджень, – монографії «Донбас і Крим: ціна повернення» [4] та «Світова гібридна війна: український фронт» [13].

Метою даної статті є дослідження особливостей форм та методів ведення сучасних воєнно-політичних конфліктів «гібридного типу», їх впливу на безпеку життєдіяльності цивільного населення, а також імовірність їх ескалації в умовах сучасних глобалізаційних процесів.

Необхідно відмітити, що закінчення періоду «холодної війни» внаслідок розпаду світової системи соціалістичної співдружності не стало основою для побудови мирної системи співіснування в світі та зникнення загрози воєнно-політичних конфліктів різного масштабу. Більш того, нова епоха співіснування стала менш передбачуваною, ніж це було в період протистояння двох протидіючих систем, що мали на озброєнні міцну ядерну зброю. На початку ХХІ ст. кількість воєнно-політичних конфліктів не зменшується. Згідно з даними інститутів, що досліджують проблеми миру [15], за період після закінчення «холодної війни» на планеті виникло понад 60 значних воєнно-політичних конфліктів. Серед них лише декілька були міждержавними, решта – внутрішньодержавними. Така тенденція внутрішньосупільних криз безпосередньо вплинула на всі держави світу.

Як зазначає у дисертаційному дослідженні О. Батрименко [1], основними причинами виникнення сучасних воєнно-політичних конфліктів є: боротьба за володіння світовими ресурсами й територіями; розпад поліетнічних держав, соціальних структур і, як наслідок, зростання соціально-політичної напруженості; втрата цілими народами національної ідентичності, що породжує й загострює етнічно-національні й релігійні протиріччя; боротьба за домінування певних духовних і культурних цінностей, що виливається у прагнення певних політичних сил до зміни суспільно-політичного ладу, зміни правлячої верхівки. При цьому автор підкреслює, що на практиці причини конфлікту майже завжди мають змішаний характер.

Німецький військовий теоретик та історик Карл фон Клаузевіц у найвідомішій своїй книзі «Про війну» [6] писав: «Війна є не що інше, як продовження державної політики іншими засобами». Війна завжди є продовженням політики з використанням інших засобів (у класичному розумінні – засобів збройної боротьби), але в умовах сучасності словосполучення «інші засоби» дещо трансформується та набуває більш широкого

змісту (це політичні, дипломатичні, економічні, екологічні, інформаційно-психологічні та інші операції).

З кінця ХХ століття пріоритетним об'єктом уваги науковців [див. докладніше: 1; 7; 8; 10; 11; 12; 17] є так звані «війни нового покоління». Вищевказаний тип воєнно-політичних конфліктів базується на використанні проривних технічних інновацій (лазери, електромагнітні гармати, інші види високоточної зброї, дистанційно керовані пристрої, комп'ютеризовані мережі зв'язку, засоби аерокосмічної розвідки, радіоелектронної боротьби та кіберзброї) у поєднанні із комплексом заходів щодо підризу спроможності противника чинити опір без виведення з ладу його основної збройної сили. Складові цих війн чітко простежуються у військових кампаніях проти Іраку (1991, 1996 і 2003 рр.), на Балканах (1999 р.), в Афганістані (2001 р.), у Лівії (2011 р.) та у Сирії (2011–2016 рр.). Про подальший розвиток форм та методів ведення таких війн свідчить воєнно-політичний конфлікт, який зараз відбувається на сході України [4; 13; 18].

Зазначені типи конфліктів (війн) військовими теоретиками іменуються, як «нелінійні», «неконвенційні», «нетрадиційні», особливо часто нині використовується нині термін – «гібридні». Як зазначають більшість науковців, що досліджували проблематику сучасних воєнно-політичних конфліктів [див. докладніше: 3; 4; 7; 8; 9; 13; 14; 16; 18; 20], вони характеризуються асиметричністю, локальністю, різкими переходами від деескалації до ескалації, важко піддаються управлінню. Одночасно відбувається інтернаціоналізація конфліктів, зростає коло держав, національних інтересів яких вони торкаються.

Все частіше прямими учасниками сучасних воєнно-політичних конфліктів виступають не тільки держави, а різні соціальні спільноти, економічні, кримінальні організації, діяльність яких в сучасному світі набуває політичного характеру. Характерними складовими таких конфліктів, як зазначає А. Слюсаренко [16], є підтримка державами лояльних до власної сторони партизансько-терористичних рухів або анти-партизанської боротьби, поборювання тероризму, застосування сил спеціального призначення, протидія деструктивним силам у рамках операцій з підтримки миру, інтенсивне інформаційно-психологічне протидіювання за масову свідомість населення та деморалізацію (демонізацію) противника. При цьому часто функції окупаційної влади покладаються на місцеву «революційну», «демократичну» владу, яка формується із місцевих дисидентів, опозиціонерів, націоналістів тощо, за потужної зовнішньої підтримки (політичної, фінансової та військової тощо).

У дисертаційному дослідженні О. Батрименко [1] дійшов висновку, що відбувається конструювання нової парадигми збройної боротьби, яка ставить на перше місце не зіткнення армій на полі бою, а дезорганізацію управління державою, руйнування економіки і транспорту, позбавлення збройних сил супротивника тилової інфраструктури, а отже, і можливостей вести збройну боротьбу. Разом з тим автор зазначає, що в такій війні дуже важко провести розмежування між комбатантами й некомбатантами, що створює нові труднощі в застосуванні норм міжнародного права, у тому числі гуманітарного права.

Колишній радник з питань безпеки при ООН і НАТО, генерал-майор у відставці Франк ван Каппен [2], коментуючи події в Україні, дав таке визначення «гібридній війні» – «... це змішання класичного способу ведення війни з використанням нерегулярних збройних формувань. Держава, що веде гібридну війну, проводить операцію з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок з якими формально повністю заперечується. Ці виконавці можуть робити такі речі, які сама держава робити не може, тому що зобов'язана дотримуватися Женевської та Гаазької конвенцій про закони сухопутної війни, міжнародних домовленостей з іншими країнами».

Авторитетний довідник «Military Balance» [24] тлумачить, «гібридну війну», як «... використання воєнних і невоєнних інструментів в інтегрованій кампанії, спрямованій на досягнення неочікуваності, захоплення ініціативи та отримання психологічних переваг, що використовують дипломатичні можливості, масштабні й блискавичні інформаційні, електронні і кібероперації, прикриття і приховування військових і розвідувальних дій, у поєднанні з економічним тиском».

Детальний аналіз досліджень науковців, що досліджували проблематику сучасних воєнно-політичних конфліктів [див. докладніше: 3; 4; 7; 8; 9; 13; 14; 16; 18; 20], дозволив систематизувати основні специфічні ознаки сучасних воєнно-політичних конфліктів «гібридного типу», а саме:

комплексне застосування невоєнних та воєнних засобів на усіх етапах розвитку воєнно-політичного конфлікту, що охоплюють весь театр безпосереднього конфлікту, тилову зону, а також простір міждержавних взаємовідносин;

зростання ролі непрямих (невоєнних) дій на противника: політичних, дипломатичних, економічних, екологічних, інформаційно-психологічних операцій та інших (тобто відбувається «стирання» чіткої межі між політичним конфліктом та початком збройного протистояння – воєнними діями);

широке використання засобів масової інформації, як фактору впливу на супротивника, для досягнення необхідних політичних або воєнних переваг, спонукання до прийняття сприятливих для сторони – ініціатора інформаційного впливу рішень, а також впливу на свідомість людини, внаслідок якого вона здійснює необхідні дії (медіа війна);

використання сучасних інформаційних комп'ютерних технологій для руйнування (дезорганізації) систем військово-цивільного управління супротивника, а також з розвідувальною метою (кібер війна);

стратегічні цілі воєнно-політичного конфлікту часто досягаються шляхом внутрішніх підривних дій у країнах-суперниках з використанням осередків політичних, громадських та інших організацій, партизансько-повстанських, терористичних та інших недержавних формувань, включаючи транснаціональну злочинність, які широко застосовують сепаратистські методи;

застосування психологічного тиску та фізичного насильства до органів державної влади, збройних сил, правоохоронних органів та спеціальних служб з метою їх примусу до переходу на сторону противника;

широке застосування для вирішення цих завдань сил спеціальних операцій, повітрянодесантних військ, що створює загрозу для постійного розширення масштабів конфлікту та переростання воєнно-політичного конфлікту у повномасштабну війну;

широке застосування засобів повітряно-космічного нападу, високоточної зброї, засобів радіоелектронної боротьби по всій території держави (тобто основні завдання вирішуватимуться не в результаті прямого зіткнення учасників воєнно-політичного конфлікту, а завдяки застосуванню засобів дальнього вогневого ураження, інтенсивність якого зростає);

спостерігається стрімкий перехід до застосування автоматизованих комплексів та систем ведення бойових дій (розвідувально-ударних, інформаційно-бойових тощо), а бойові системи зі штучним інтелектом стають одним із головних засобів збройної боротьби, при цьому має місце випереджальний розвиток засобів і способів ураження порівняно із засобами захисту;

зростання вірогідності застосування зброї на нових фізичних принципах, так званої «зброї гуманної дії» (зброя яка не смертельна для людини, але виводить із ладу техніку, озброєння, засоби управління та комунікації, інженерні мережі тощо);

пріоритетом під час сучасного воєнно-політичного конфлікту стає ураження не військових об'єктів, а об'єктів критичної інфраструктури (руйнування електростанцій, ліній зв'язку, систем життєзабезпечення, об'єктів комунального обслуговування, транспорту, медичних закладів, елементів фінансової системи тощо);

не можливо повністю виключити вірогідність застосування під час воєнно-політичного конфлікту ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення (їх компонентів) тому, що у воєнних доктринах усіх ядерних держав передбачається, так зване «обмежене застосування ядерної зброї»;

сучасні воєнно-політичні конфлікти приймають все більш терористичний характер, а терористичні атаки стають одним із основних видів збройної боротьби. При цьому об'єктами терористичних дій (у більшості випадків) є цивільне населення, громадські та культурні об'єкти, системи життєзабезпечення, навколишнє середовище, а також зростає загроза використання терористами зброї масового знищення, або її компонентів.

Способи ведення «гібридної війни» не є новими за природою загострення конфронтації між супротивниками. На думку директора Національного інституту стратегічних досліджень, академіка НАН України В. Горбуліна [3], «... кожний конкретний елемент цієї «гібридної війни» не новий по суті та використовувався майже в усіх війнах минулого, однак унікальними є узгодженість і взаємозв'язок цих елементів, динамічність та гнучкість їх застосування, а також зростання ваги інформаційного чинника». Автор вказує на «розмивання» обрисів військового конфлікту та залучення до нього невійськових засобів, які у звичному стані не мають прямого відношення до класичного військового протистояння. Автор зазначає, що така «війна» набуває комбінованого характеру, перетворюючись на клубок політичних інтриг, запеклої боротьби за політико-економічне домінування над країною, за території, ресурси й фінансові потоки.

Жертвами ведення такої війни, зазвичай, стають мирні жителі, передусім найбеззахисніші категорії населення – люди похилого віку, жінки й діти. Статистика жертв воєнно-політичних конфліктів свідчить, що сьогодні від їх наслідків страждає насамперед мирне населення. Так, з 1990 р. у регіональних війнах та різноманітних воєнних конфліктах загинуло майже 4 млн. людей, з них близько 80% – не комбатанти (особи, що безпосередньо не приймали участь у воєнних діях, більшість із яких – цивільне населення) [14]. Змістом дій у війні «гібридного типу» стає не фізичне знищення збройних сил супротивника, а деморалізація й нав'язування агресором своєї волі всьому населенню держави. Тобто у війнах «гібридного типу» цивільне населення є одним із основних об'єктів так би мовити «уваги» супротивника: вони не тільки несе основний фізичний тягар наслідків збройного протистояння, але і знаходиться під шаленим тиском інформаційної та психологічної складової воєнно-політичного конфлікту.

Питання війни та миру, посилення імовірності ескалації воєнно-політичних конфліктів в умовах сучасних глобалізаційних процесів постійно перебувають під увагою широкого кола світових науковців та дослідників [див. докладніше: 3; 7; 8; 9; 14; 16; 18; 20]. У більшості досліджень відмічається, що сучасний світ невинно занурюється у хаос війн та конфліктів, дезінтеграційних процесів, а діюча система міжнародної безпеки знаходиться у критичному стані, що ставить під загрозу не тільки фундаментальні основи світобудови, але й породжує загрози фізичному існуванню народів та людства в цілому. Як зазначає А. Слюсаренко [16], прогнози розвитку міжнародних процесів на майбутні кілька десятиліть рясніють передбаченнями щодо зростання глобальної нестабільності, одним із факторів якої стане зростання ролі недержавних суб'єктів при зростанні їх доступу до військових та інформаційних технологій, зброї масового ураження, а також при поширенні у світі комбінацій за участю державних і недержавних гравців.

Про посилення імовірності ескалації воєнно-політичних конфліктів в умовах сучасних глобалізаційних процесів йдеться у доповіді розвідки США під назвою «Глобальні тенденції: Парадокс прогресу» [21]. Зокрема у ній зазначається, що ризик виникнення воєнно-політичних конфліктів між країнами і всередині країн зростатиме та протягом п'яти років (тобто до 2023–25 років) досягне рівня часів «холодної війни». Факторами, що формують «темне і важке найближче майбутнє», в доповіді називаються «все більш самовпевнені» дії Росії і Китаю, регіональні конфлікти, тероризм, зростання нерівності доходів, зміна клімату і повільне економічне зростання.

Питання війни та миру стали предметом дискусії на 161-му Нобелівському симпозиумі «Причини миру» (The Causes of Peace) Нобелівського комітету миру, який відбувся у червні 2016-го року в м. Бергені. Його організатором виступив директор Нобелівського інституту, секретар Нобелівського комітету по присудженню премії миру, професор історії Нйолстад. У цьому заході прийняли участь троє із п'яти членів Нобелівського комітету по присудженню премії миру та більше 20-ти науковців, які займаються цією проблематикою [5]. За результатами дискусії

на цьому Нобелівському симпозиумі вчені дійшли до наступних основних висновків: гіпотеза про зниження насильства (концепція «Довгого Миру» Стівена Пінкера [25]) статистично недостовірна, а оскільки у всій попередній історії війни з максимальним числом загиблих траплялися приблизно раз в 100 років, то більше 70 років, що минули після Другої Світової війни, не можуть бути аргументом на користь зниження насильства у світі; ніякого спаду насильства у світі не спостерігається, а тривалий мирний період, згідно концепції «Довгого Миру» [25], це всього лиш чергова прогнозуема пауза між глобальними війнами.

Потрібно відмітити, що зазначені висновки не були одностайною думкою усіх учасників цього симпозиуму. Тому спір ще не закінчено та залишається сподіватись що він вирішиться на сторінках наукових досліджень, а не на полях бойових дій.

Висновок і перспективи подальших досліджень. Досліджуючи особливості сучасних воєнно-політичних конфліктів («гібридної війни»), на нашу думку, можна зробити наступні висновки.

1. Головною метою сучасних воєнно-політичних конфліктів, як і раніше, є ліквідація опору супротивника та спонукання його до безумовного виконання волі переможця, досягнення якої передбачається за рахунок фізичного насильства над збройними силами, руйнування систем державного і військового управління, об'єктів критичної інфраструктури тощо. При цьому зростає роль непрямих (невоєнних) дій на противника: політичних, дипломатичних, економічних, екологічних, інформаційно-психологічних операцій та інших (тобто відбувається «стирання» чіткої межі між політичним конфліктом та початком збройного протистояння – воєнними діями).

2. Під час проведення сучасних воєнно-політичних конфліктів («гібридної війни») особлива роль відводиться використанню засобів масової інформації, як фактору впливу на супротивника для досягнення необхідних політичних або воєнних переваг (медіа війна), а також застосуванню сучасних інформаційних комп'ютерних технологій для руйнування (дезорганізації) систем військово-цивільного управління супротивника та з розвідувальною метою (кібер війна).

3. Сучасні воєнно-політичні конфлікти приймають все більш терористичний характер, а терористичні атаки стають одним із основних видів збройної боротьби, при цьому об'єктами терористичних дій (у більшості випадків) є цивільне населення, громадські та культурні об'єкти, системи життєзабезпечення.

4. Проведене дослідження дає підстави стверджувати що у війнах «гібридного типу» пріоритетом при досягненні агресором головної мети стає морально-психологічне придушення населення країни, створення нестерпних умов для його життя, в першу чергу, шляхом руйнування (пошкодження) об'єктів критичної інфраструктури (електростанцій, ліній зв'язку, систем життєзабезпечення, об'єктів економіки, комунального обслуговування, транспорту, медичних закладів, елементів фінансової системи тощо). Наслідком чого, як правило є: параліч економіки, голод, хвороби, пандемії, екологічні катастрофи, масовий страх, які в сукупності мають забезпечити створення стресового стану у широких верств населення, як головної передумови

зміни суспільної свідомості у бажаному для агресора напрямку.

5. Більшість науковців та аналітиків, які займаються проблемами війни та миру, прогнозують у середньостроковій перспективі (тобто на ближчі 5–7 років) зростання ризику виникнення значної кількості воєнно-політичних конфліктів «гібридного типу» між країнами і всередині країн, що може стати каталізатором виникнення нової світової війни у «холодній», або так мовити, «гарячій» формі її проведення.

Список використаних джерел

1. Батрименко О. В. Особливості сучасних збройно-політичних конфліктів: дис. ... канд. політ. наук / О. В. Батрименко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006.
2. Ван Каппен Ф. Інтерв'ю на «Радіо Свобода» / Ф. Ван Каппен. – Режим доступу: <http://svoboda.org/content/article/25362031.html/>.
3. Горбулін В. П. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу / В. Горбулін // Дзеркало тижня. – 2015. – №2. – С.3.
4. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. – К.: НІСД, 2015. – 474 с.
5. Карелов С. В. Большой войны не миновать [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politcom.org.ua/?p=11878>.
6. Клаузевиц К., О войне: в 2 т. / К. Клаузевиц. – М.: ООО «Изд-во АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2002.
7. Климчук Ю. В. Гибридная война как вид вооруженного конфликта / Ю. В. Климчук // Право13. Международное право. – Режим доступу: www.rusnauka.com/34_NNM_2014/Pravo/13_179711.doc.htm (дата звернення 20.07.2015) – Назва з екрана.
8. Луцишина Г. Особливості сучасних збройних конфліктів в умовах глобалізації // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2014. – Вип.26. – С.128–132.
9. Магда Є. М. Гібридна війна: сутність та структура / Є. М. Магда. – Режим доступу: <http://journals.iir.kiev.ua/> – Назва з екрана
10. Малышева Е. М. Мировые войны и локальные военные конфликты в истории: последствия, уроки / Е. М. Малышева // Вестн. Адыгейского гос. ун-та. – 2005. – №1. – С.69–78.
11. Перепелица Г. Н. Военно-политический конфликт: методология исследования та врегулювання: автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Перепелица Григорій Миколайович; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1996.
12. Попов И. М. Война будущего: взгляд из-за океана. Военные теории и концепции современных США / И. М. Попов. – М.: АСТ, 2004. – 444 с.
13. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К.: НІСД, 2017. – 496 с.
14. Ситник Г. П. Вплив глобалізації на воєнну сферу та принципи особливості сучасних воєнних конфліктів / Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки. – 2016. – №1–2. – С.99–115. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nivanb_2016_1-2_10.
15. СІПРІ 2002: Щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека: пер. з англ. / Стокгольм. міжнар. ін-т дослідж. миру. Укр. центр екон. і політ. дослідж. ім. О. Разумкова; редкол. А. Грищенко (голов. ред.) та ін. – К.: Заповіт, 2003.
16. Слюсаренко А. В. Новітні форми міждержавного протистояння як предмет дослідження сучасної воєнно-наукової думки / А. В. Слюсаренко // Військово-науковий вісник. – 2015. – Вип.24. – С.173–186.
17. Смолянок В. Ф. Військова могутність сучасної Української держави (політологічний аналіз): дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Смолянок Володимир Федорович; Національна академія оборони України. – К., 2001. – 468 арк.
18. Смола Л. С. Аспекти нелінійної війни в контексті українсько-російського конфлікту на Донбасі / Л. С. Смола // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2015. – Вип.16. – С.74–78.
19. Требін М. П. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.]; за ред. М. П. Требіна – Х.: Право, 2015. – 816 с.
20. Требін М. П. «Гібридна» війна як нова українська реальність / М. П. Требін // Український соціум. – 2014. – №3. – С.113–127. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2014_3_13
21. Розвідка США вважає, що ризик виникнення конфліктів досягне максимуму в найближчі 5 років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2017/01/10/7131982>.
22. Храбан І. А. Система європейської безпеки і напрями воєнно-політичної інтеграції України до її структур (політологічний аналіз): Монографія / Ігор Анатолійович Храбан; В.о. М-во оборони України, Об'єднаний ін-т при Нац. акад. оборони України. – К.: Вартя, 2005. – 544 с.
23. McCulloh T. Hybrid Warfare / T. McCulloh, R. Johnson // JSOU Report 13–4, 2013. – 137 p.
24. The 2000 Chart of Armed Conflict // Military Balance. International Institute for Strategic Studies. – London, 2000 (Only one map).
25. Steven Pinker – Wikipedia // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Steven_Pinker.

References

1. Batrymenko O. V. Osoblyvosti suchasnyh zbrojno-politychnyh konfliktiv: dys. ... kand. polit. nauk / O. V. Batrymenko; Kyi'v. nac. un-t im. T. Shevchenka. – K., 2006.
2. Van Kappen F. Interv'ju na «Radio Svoboda» / F. Van Kappen. – Rezhym dostupu: <http://svoboda.org/content/article/25362031.html/>.
3. Gorbulin V. P. «Gibrydna vijna» jak ključovyj instrument rosijs'koi' geostrategii' revanshu / V. Gorbulin // Dzerkalo tyzhnja. – 2015. – №2. – S.3.
4. Donbas i Krym: cina povernennja: monografija / za zag. red. V. P. Gorbulina, O. S. Vlasjuka, E. M. Libanovi', O. M. Ljashenko. – K.: NISD, 2015. – 474 s.
5. Karelov S. V. Bol'shoj vojny ne minovat' [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://politcom.org.ua/?p=11878>.
6. Klauzevic K., O vojne: v 2 t. / K. Klauzevic. – M.: ООО «Izd-vo AST»; SPb.: Terra Fantastica, 2002.
7. Klimchuk Ju. V. Gibridnaja vojna kak vid vooruzhennogo konflikta / Ju. V. Klimchuk // Pravo13. Mezhdunarodnoe pravo. – Rezhym dostupu: www.rusnauka.com/34_NNM_2014/Pravo/13_179711.doc.htm (data zvernennja 20.07.2015) – Nazva z ekrana.
8. Lucyshyna G. Osoblyvosti suchasnyh zbrojnyh konfliktiv v umovah globalizacii' // Ukrai'ns'ka nacional'na ideja: realii' ta perspektivy rozvytku. – 2014. – Vyp.26. – S.128–132.
9. Magda Je. M. Gibrydna vijna: sutnist' ta struktura / Je. M. Magda. – Rezhym dostupu: <http://journals.iir.kiev.ua/> – Nazva z ekrana
10. Malysheva E. M. Mirovye vojny i lokal'nye voennye konflikty v istorii: posledstvija, uroki / E. M. Malysheva // Vestn. Adygejskogo gos. un-ta. – 2005. – №1. – S.69–78.
11. Perepelyca G. N. Vojenno-politychnyj konflikt: metodologija doslidzhennja ta vreguljuvannja: avtoref. dys... d-ra polit. nauk: 23.00.02 / Perepelyca Grygorij Mykolajovyh; NAN Ukrai'ny, Instytut derzhavy i prava im. V. M. Korec'kogo. – K., 1996.
12. Popov I. M. Vojna budushhego: vzgljad iz-za okeana. Voennye teorii i koncepcii sovremennyh SSHA / I. M. Popov. – M.: AST, 2004. – 444 s.
13. Svitova gibrydna vijna: ukrai'ns'kyj front: monografija / za zag. red. V. P. Gorbulina. – K.: NISD, 2017. – 496 s.
14. Sytnyk G. P. Vplyv globalizacii' na vojennu sferu ta pryncypovi osoblyvosti suchasnyh vojennyh konfliktiv / Naukovo-informacijnyj visnyk Akademii' nacional'noi' bezpeky. – 2016. – №1–2. – S.99–115. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nivanb_2016_1-2_10.
15. SIPRI 2002: Shhorichnyk: Ozbroyennja, rozzbrojennja ta mizhnarodna bezpeka: per. z angl. / Stokgol'm. mizhnar. in-t doslidzh. myru. Ukr. centr ekon. i polit. doslidzh. im. O. Razumkova; redkol. A. Grycenko (golov. red.) ta in. – K.: Zapovit, 2003.
16. Sliusarenko A. V. Novitni formy mizhderzhavnogo protystojannja jak predmet doslidzhennja suchasnoi' vojenno-naukovoi' dumky / A. V. Sliusarenko // Vijs'kovo-naukovyj visnyk. – 2015. – Vyp.24. – S.173–186.
17. Smoljanuk V. F. Vijs'kova mogutnist' suchasnoi' Ukrai'ns'koi' derzhavy (politologichnyj analiz): dys... d-ra polit. nauk: 23.00.02 / Smoljanuk Volodymyr Fedorovyh; Nacional'na akademija oborony Ukrai'ny. – K., 2001. – 468 ark.
18. Smola L. Je. Aspekty nelinejnoi' vijny v konteksti ukrai'ns'ko-rosijs'kogo konfliktu na Donbasi / L. Je. Smola //

Naukovy chasopys NPU imeni M. P. Dragomanova. Serija 22: Politychni nauky ta metodyka vykladannja social'no-politychny dyscyplin. – 2015. – Vyp.16. – S.74–78.

19. Trebyn M. P. Politologichnyj encyklopedychnyj slovnyk / uklad.: [L. M. Gerasina, V. L. Pogribna, I. O. Polishuk ta in.]; za red. M. P. Trebina – H.: Pravo, 2015. – 816 s.

20. Trebin M. P. «Gibrydna» vjna jak nova ukrai'ns'ka real'nist' / M. P. Trebin // Ukrai'ns'kyj socium. – 2014. – №3. – S.113–127. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoe_2014_3_13

21. Rozvidka SSHA vvažaje, shho ryzyk vynykennja konfliktiv dosjagne maksimumu v najblyzhchi 5 rokiv [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.pravda.com.ua/news/2017/01/10/7131982>.

22. Hraban I. A. Systema jevropejs'koi bezpeky i naprijamy vojenno-politychnoi' integracii' Ukrai'ny do i'i' struktur (politologichnyj analiz): Monografija/ Igor Anatolijovyh Hraban; V.o. M–vo oborony Ukrai'ny, Ob'jednanyj in-t pry Nac. akad. oborony Ukrai'ny. – K.: Varta, 2005. – 544 s.

23. McCulloh T. Hybrid Warfare / T. McCulloh, R. Johnson // JSOU Report 13–4, 2013. – 137 p.

24. The 2000 Chart of Armed Conflict // Military Balance. International Institute for Strategic Studies. – London, 2000 (Only one map).

25. Steven Pinker – Wikipedia // [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://en.wikipedia.org/wiki/Steven_Pinker.

Leshchenko A. Y., deputy director at Organization of Civilian Defense department, State Emergency Service of Ukraine, graduate student of the National Institute for Strategic Studies (Ukraine, Kyiv), leo@mns.gov.ua

«Hybrid war» as a scientific construct: problems search terminological and conceptual nature

The analysis features forms and methods of modern military-political conflicts «hybrid type» and their impact on life safety of civilians. Systematized the main specific features of the military and political conflicts. We study the probability of escalation in modern globalization.

Keywords: military-political conflict, armed conflict, «hybrid warfare», global war, safety.

* * *

УДК 329.14(477):94(477.8)

Берег І. І.,
доктор політичних наук, професор кафедри
менеджменту та соціальних наук, Львівський
навчально-науковий інститут ДВНЗ
«Університет банківської справи»
(Україна, Львів), begej@i.ua

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІВИЦІ ГАЛИЧИНИ

Відстежено витоки українського «економічного соціалізму» від теоретичних праць Юліана Бачинського, В'ячеслава Будзиновського, Івана Франка до відповідних програмних принципів Соціал-демократичної робітничої партії Австрії (СДРПА), Галицької робітничої партії (ГРП), Соціал-демократичної партії Галичини і Сілезії (СДПГС), Русько-української радикальної партії (РУРП), Української соціал-демократичної партії (УСДП). Хронологічні межі дослідження – кінець XIX – перша третина XX століть.

З'ясовано, що загальноєвропейські ліві соціально-економічні постулати кінця XIX – початку XX століть пересаджувались на український галицький ґрунт вітчизняними соціалістичними теоретиками і практиками вибірково, творчи, з врахуванням особливостей соціальної і національної структури краю, його економічної інфраструктури. Згодом, у міжвоєнний період, українські ліві використовували скориговані до місцевих умов надбання своїх ідеологічних попередників.

Як і до Першої світової війни, так і після неї, західноукраїнські землі, завдяки свідомій політиці окупаційної влади Другої Речі Посполитої, залишалися відсталими аграрними «кресами».

Акцентовано увагу на тому, що в нових соціально-політичних умовах, кожна з партій української ліві у цей період виробила власну економічну платформу, оперту на соціалістичну або комуністичну ідеологію. Показано відмінності між цими платформами, а також тісне переплетення соціально-економічних і національних проблем, не лише у діяльності українських соціалістів і соціал-демократів, а й у західноукраїнських і польських комуністів.

Читацька увага привертається передусім до економічної складової соціальної політики лівих сил Галичини у зазначений період.

Ключові слова: соціальна політика, «економічний соціалізм», земельне питання, робітниче питання, кооперація, ліві партії Галичини, Соціал-демократична робітничча партія Австрії, Галицька робітничча партія, Соціал-демократична партія Галичини і Сілезії, Русько-українська радикальна партія, Українська соціал-демократична партія, Комуністична партія Західної України, Комуністична партія Польщі.

Соціально-економічне питання завжди посідало провідне місце у діяльності всіх партій лівого спектру в Україні у різний час і на різних її частинах (під австрійській, під російській, під польській). Правда, одні з них, як, наприклад, комуністи абсолютизували первинну роль економічного чинника у здійсненні всіх суспільних і політичних перемін. Інші, – приміром, радикали, вважали, що не досягнувши національно-державницького визволення українців не можна домогтися вирішення їх соціально-економічних проблем.

Так, РУРП, утворена 1890 року, визнавала себе «соціалістичною», а отже, також чимало уваги приділяла «економічному блоку» у своїй політичній програмі. Але вже через п'ять років вона постановила, «що здійснення усіх її ідеалів соціалістичних можливо є лише при повній самостійності і політичній русько-українського народу і повнім неограниченім праві його вирішувати самому у всіх справах його дотикаючих» [1, с. 70]. Цей постулат спричинив ланцюгову реакцію в українському політичному середовищі. Він став провідним у діяльності правонаступниць РУРП – Української радикальної партії, Української соціалістично-радикальної партії, а також Української соціал-демократичної партії, і, звичайно, галицьких українських партій націонал-демократичного спрямування.

Усі ліві українські партії не мали масової класичної соціальної бази – українського робітництва, яке своєю кількістю й організованістю завжди поступалося польському та єврейському, до того ж – часто денационалізувалося, було аполітичним. Тому брак соціальної опори серед робітників ідеологи лівого руху намагалися компенсувати залученням під його прапори ремісників, селян та інтелігентів, які, як правило, походили зі священницьких родин. Очевидно, усе це дозволило тогочасним політикам лівого спектру небезпідставно стверджувати, що тодішню українську націю становили селянин і піп. Назагал вони приділяли чимало уваги вивченню і класифікації соціальної структури краю.

Особливістю лівого руху в Галичині було і те, що українські соціалісти і комуністи боролися за соціальну базу і потенційного виборця не лише між собою, але й з польською лівіцею.

Але ще ніхто з дослідників не досліджував цю тему комплексно, виокремлюючи та порівнюючи соціально-економічну політику усіх суб'єктів лівого руху Галичини від його зародження до заборони владою СРСР.

Актуальність теми визначається вічною актуальністю вирішення окремою людиною, сім'єю, якоюсь верствою населення, суспільством, державою соціально-економічних проблем. У будь-який досвід минулого, в т.ч. набутий українськими партіями лівого спрямування, може бути корисним і сьогодні. А особливо – положення неподільності і необхідності щонайменше одночасного розв'язання національно-державницьких і соціально-економічних завдань.

Мета – дослідити особливості соціально-економічної політики українських партій лівого спрямування

у Галичині на різних етапах його півстолітнього існування.

Написана стаття ґрунтується на методологічних принципах об'єктивності, історизму і наукового плюралізму. Застосовано проблемно–хронологічний підхід, методи політологічної реконструкції, аналогії, логічного аналізу, порівняльного аналізу, синтезу, узагальнення і систематизований аналіз досліджень і публікацій.

«Економічний соціалізм» – надзвичайно важлива складова соціалістичного та комуністичного руху на західноукраїнських землях. У другій половині XIX століття закладено теоретичне підґрунтя у бачення економічного ладу та економічних відносин майбутніми провідниками українських соціалістів, зокрема 1878 року І. Франко написав польською мовою «Катехізис економічного соціалізму». Суть соціалізму, на його думку, полягала в усуненні «всякої суспільної нерівності, усякого визиску та злиднів» шляхом передачі засобів виробництва з приватної власності в загальну [2, с. 67]. У 1880 році І. Франко разом із польськими соціалістами Б. Червенським та Л. Інлендером уклав першу «Програму галицьких соціалістів», яка значну увагу приділяла економічним проблемам тогочасних робітників і селян (як українських, так і польських і єврейських) [3].

Економічна програма соціалістів Австро–Угорщини викристалізувалася після утворення 1889 року Соціал–демократичної робітничої партії Австрії (СДРПА). «Декларація про принципи» висувала вимоги «справедливого робітничого законодавства», скорочення тривалості робочого дня, заборони дитячої праці. Передбачався також «перехід засобів виробництва у суспільну власність більшості, тобто трудового народу» [4]. Галицька робітнича партія (ГРП), а згодом соціал–демократична партія Галичини і Сілезії (СДПГ–СДПГС), також керувалася програмними принципами австрійської соціал–демократії і була її автономною секцією. ГРП, зокрема, закликала владу ввести єдиний прогресивний податок на дохід замість непрямого оподаткування, усунути обмеження у праві на об'єднання, встановити робочий день, що відповідає суспільним умовам. Також галицькі соціалісти пропонували заборонити роботу в неділю, дитячу працю й таку, що загрожує здоров'ю жінок, запровадити закони щодо захисту життя й здоров'я робітників, проводити санітарний контроль їхніх помешкань, наглядати за копальнями, фабриками, майстернями й домашнім промислом через виборних робітниками урядників, забезпечити самоврядування робітничих кас взаємодопомоги та ін. [4, с. 73].

Значно менше уваги ліві політичні сили приділяли аграрному питанню. Зокрема, на першому з'їзді СДПГіС виступив В. Будзиновський (як запрошений) і запропонував партії прийняти проект аграрної програми радикалів, який передбачав одержавлення великого землеволодіння шляхом викупу та поступовий перехід у власність держави селянських земель, що, на його думку, зміцнило б союз двох партій. Зрештою, аграрне питання стало одним із центральних на I (відбувся у Львові в залі міської ратуші 31 січня – 2 лютого 1892 р.), II з'їзді галицької соціал–демократії (березень 1893–го, у Кракові) та III з'їзді партії, що відбувся у Львові 12–15 серпня 1894 року, де було розглянуто проект аграрної програми, розроблений Я. Козакевичем.

У той же період утворено ППС (1893), яка декларувала «економічний націоналізм» [5, с. 55–63].

Русько–українська радикальна партія (РУРП), утворена 1890 року, визнавала себе «соціалістичною», а отже, також чимало уваги приділяла «економічному блоку» у своїй політичній програмі [6].

Її аналіз дає підстави для висновку, що свої першочергові завдання в соціально–економічній сфері партія бачила в захисті найбідніших верств населення і надання їм можливості здобувати безоплатну освіту [7, с. 124–140]. Актуальність таких завдань впливала зі специфічного соціально–економічного становища українців краю. Скасування кріпацтва (1848) сприяло зародженню капіталістичних відносин у сільсько–господарському виробництві. Однак зuboжіле українське селянство, яке становило переважну більшість місцевого населення, не володіло первинним капіталом і не могло активно включитись у нові виробничі відносини. Земля, її надра, фабрики, лихварський промисел в основному зосередилися в руках польської і єврейської меншин [8, с. 93].

За таких обставин радикали запропонували конкретні шляхи та способи піднесення життєвого рівня знедолених українців. Серед них: організація робочого люду незалежно від занять для боротьби з капіталістичним визиском; здійснення державою політики соціально–економічного протекціонізму щодо робітничих мас; зниження або повне скасування для них податків унаслідок збільшення розміру «оподаткування великих спекуляційних операцій капіталістичних»; зменшення витрат на мілітаризацію, утримання адміністративного апарату. Вжиття цих та інших заходів мало б істотно полегшити соціальний тягар незаможних людей, створити передумови для їхнього економічного поступу [9, с. 71–100].

Чимало тогочасних економістів і політиків шлях до розв'язання багатьох соціально–економічних проблем села бачили в парцеляції землі. Проте соціал–демократи, зокрема Ю. Бачинський, відстоювали інші позиції. Парцеляція, на його думку, з одного боку, перешкоджає капіталізації села, а з іншого – не зупиняє його пролетаризації, як це відбувалося в тодішній Росії. Засуджуючи шлях парцеляції, він не був противником придбання селянами землі взагалі, а уявляв собі організацію сільського господарства як «щось в роді акційного підприємства, ще приміром оден морг ґрунту рівняв би ся одній акції».

Партійний теоретик закликав до об'єднання зусиль селян, залучення бідніших із них до «мужицьких фільварків» [сільськогосподарських кооперативів. – І. Б.], що відповідало б духові економічного перевороту, сприяло б піднесенню добробуту й культури «мужика». «Мужицькі фільварки» не потребують стільки, як окремі господарства, польових доріг, господарських будівель, інвентарю, полегшують меліорацію, осушування, зрошення земель, запровадження економічного поділу праці, застосування вигідних форм кредиту, гуртової реалізації продукції, збільшують доходи від вкладеної праці. Очевидно, що ідея створення акціонерних (кооперативних) сільськогосподарських підприємств – «мужицьких фільварків» заслуговує на увагу і сьогодні.

Непотрібність селянина місту соціал–демократи пояснювали тим, що капіталізм, ставши «уже досить

сильною ногою у Галичині, зруйнував середньовічну господарку, так сільську як і міську, але не витворив в краю фабричного промислу» [10, с. 64]. Отож, для певної частини сільських пролетаріїв, вигнаних селом і не прийнятих містом, позбавлених захисту в ріднім краї, залишився єдиний шлях – еміграція. Лише до США станом на 1909 рік виїхало близько півмільйона українців.

Рецепт лікування від еміграції і пролетаризації полягає в усуненні причин, які їх породили. А «є се не що інше, як лише нинішній політичний централізм Австрії... от – се ті тяжкі кайдани нашої економічної неволі, се та тяжка запора на дорозі нашого культурного розвитку» [10, с. 92].

Аграрні страйки початку ХХ століття визначили зміст ухвал політичних партій Галичини. Зокрема, як РУРП, так і УСДП взяли активну участь у Великому селянському страйку 1902 року.

Після завершення страйкової кампанії, 21–22 березня 1903 року у Львові відбувся І з'їзд УСДП. Партія закликала соціал–демократів боротися за скорочення робочого дня сільськогосподарських робітників, закликала владу забезпечувати належне лікування селян через каси хворих (значна увага до селянства пояснюється масовими селянськими страйками, які прокотилися у краї 1902 року). «Аграрне питання» знову порушувалося на II з'їзді УСДП у січні 1906–го. М. Огородник висунув вимогу «усуспільнення землі і всіх средств продукції», Соціал–демократи наголошували на необхідності «викупу церковної та дідовської великої посілости та передачі її разом з державними, крайовими та громадськими землями під спільну управу громадам під контролею краю та держави» [2, с. 147].

Суспільно–політичні умови у Галичині, де домінуючі позиції у всіх сферах економіки займали поляки та євреї, не сприяли реалізації програмних положень українських партій лівого спектра напередодні Першої світової війни. Більшість із них так і не змогла дати відповідь на запитання: «Що робити далі?». Вихід зі становища члени партій шукали по–різному. Зокрема, радикал К. Коберський відзначав, що «треба піднести матеріальний стан української етнографічної маси – селянина, робітника, інтелігента. Заснувати їх професійні спілки, боротися за кращу платню, за зниження податку і т.д. Боротися всіма засобами проти грабунку землі колонізацією. Захопити в свої руки всю економіку, не тільки хліборобство, а й торгівлю, а там згодом при допомозі кооперативного капіталу повести наступ на промисловість. Це програма на кількадесят років» [2, с. 147].

На противагу багатьом своїм сучасникам, соціалісти стверджували, що в селах панує не лише дрібна господарка, а й поступово формується середнє і велике сільськогосподарське виробництво. Ілюстрували вони цей процес на прикладі Поділля, де практично в кожному селі було кільканадцять господарів, «котрих газдівства опираються на 50, і понад 100 моргів поля. Суть господарки, котрі і купують більші фільварки...» [11, с. 16]. Водночас Ю. Бачинський зазначає, що середній сільський клас у Галичині лише формується і тому, на жаль, ще не відіграє якоїсь значної ролі в національній політиці, як це є, приміром, у Чехії або Угорщині.

Окрім безземелля, для українського населення Галичини важким тягарем стало лихварство. До середини 70–х років ХІХ століття через брак банків збіднілі галицькі селяни змушені були позичати гроші в борг переважно в євреїв–шинкарів по селах. Річні відсотки становили від 150 до 500. Ситуація дещо змінилася в останній чверті ХІХ століття, коли для кредитування дрібних господарств створено селянські банки і позичкові каси.

Сприятливі умови для реалізації економічної програми партії лівого спектра знайшли у ЗУНР, проте короткий період існування держави та польсько–українська війна не дозволили навіть частково втілити задумане у життя. Зокрема, делегати з'їзду УРП (1919) наголошували, що «землі великої посілости, церковні і мертвої руки» повинні відійти на «користь малоземельного та безземельного селянства». Землею також мали бути «наділені в першій мірі фронтові борці». До своєї заслуги УРП відносила також ухвалення земельного закону ЗО УНР [12, с. 114].

Дуже короткий період в Галичині функціонували інституції влади ГСРР. В економічній площині Декретами Галревкому було ліквідовано приватну власність на засоби виробництва, встановлено 8–годинний робочий день, організовувалася примусова здача хліба, оголошувалась конфіскація поміщицької землі, врожаю і сільськогосподарського реманенту.

Після входження Західної України до складу Другої Речі Посполитої, Галичина й надалі залишалася відсталою аграрною окраїною, оскільки правлячі кола Польщі проводили щодо регіону специфічну політику, штучно виділивши Західну Україну в окрему зону – так звану Польщу «Б», на противагу центральним та західним частинам держави (Польща «А»), куди надходили основні капіталовкладення.

У Польській державі 1920–1930–х років українці потерпали від її «надмірної уваги». «Ціла польська господарська політика податкова, промислова, торговельна та кредитова не дає українському працюючому селянству можливості звільнитися з напівголодного становища, – відзначали радикали. – Кредити та податкові знижки дістаються тільки польській шляхті і колоністам. Про охорону праці двірських слуг і заробітників не має навіть мови. Безземельні та малоземельні селяни не дістають жодної допомоги, хоча змушені сплачувати великі податки» [13].

Кожна з партій української лівиці у міжвоєнний період ХХ століття виробила власну економічну платформу, яка базувалася або на соціалістичній, або ж на комуністичній ідеології. Зокрема, УРП–УСРП критикувала доктрини марксизму та заявляла про «минулий характер капіталізму», господарство якого велося в інтересі експлуататорів, домагалася перебудови капіталістичного ладу на соціалістичний із збереженням товарно–грошових відносин. Таким чином, радикали у своїй програмі висували засаду «господарської демократії» [14, с. 145–160].

Щодо селян, у політичній програмі «Чого хоче Українська Соціалістично–Радикальна партія» «найважливішою справою українського народу» названо земельне питання. Члени партії наголошували, що «всі землі, що обробляються постійним найманим трудом, мають без викупу перейти до народнього земельного

фонду для наділу малоземельного й безземельного селянства України» [15, с. 192–201]. Розподіл земель мали здійснювати ради працюючого народу. Польська колонізація мала бути ліквідована, а земля перейти до рук місцевого селянства [16, с. 15].

Робітничі питання належало до пріоритетних для УРП–УСРП. Соціалісти–радикали вимагали від влади «справедливої оплати праці», восьмигодинного робочого дня (при особливо важких умовах праці – шестигодинного), заборони використання праці дітей віком до 16 років, належних умов праці, захисту від травм, безробіття і т.д. Члени партії виступали з різкою критикою монополістичних підприємств, оскільки «всякий монопол, це по перше річ крайньо шкідлива для народного господарства, а по друге – він руйнує кооперативну засаду добровільності і вільної конкуренції» [16, с. 20].

Важлива умова належного ставлення держави до українських робітників – створення національних фахових організацій. «Робітництво через свої організації, – відзначав К. Коберський, – мусить добиватися контролю над веденням капіталістичних і державних підприємств, ставлячи своєю метою їх соціалізацію». Великі підприємства, фабрики, копальні, ліси мали перейти у власність держави [17, с. 57].

багато уваги УРП–УСРП приділяла кооперації. Кооперація, на думку соціалістів–радикалів, мала характер соціального компромісу (включала елементи як капіталістичного, так і соціалістичного ладу), що могло б забезпечити зміну суспільного ладу еволюційним шляхом. «Історично кооперація, – як відзначав К. Коберський, – утворена пристосуванням соціалістичного ідеалу до умов капіталістичного оточення» [17, с. 72]. Заснування кооперативів мало на меті збільшити трудовий прибуток. «Ми хочемо мати в кооперації цю організацію, яка піднесе усю масу селянства, робітництва, учительства й дрібного міщанства на вищий економічний урівень, поліпшить у першу чергу їх щоденне життя», – відзначав один із лідерів партії [17, с. 72].

У кооперації К. Коберський виділяв як моральні (ідея єдності або солідаризму – основа цілого кооперативного світогляду, ідея рівності і свободи, ідея справедливої ціни, суспільна ідея, ідея самопомочі та власних сил), так і економічні ідеї (боротьба із зайвим посередництвом, тверді ціни, господарська ощадність, поліпшення становища робітника, піднесення селянського та ремісничого господарства) [17, с. 75]. «Спілки–крамниці, спілки для збуту худоби, збіжжя, яєць, конопель, спілки молочарські, спілки робітничі, спілки для закупу машин і насіння, спілки кредитові – це те безмежне поле для діяльності українських освічених людей, викинутих з посад усіма окупантами України», – відзначав К. Коберський [17, с. 75].

Чимало критики на адресу польської влади звучало з трибуни польського сейму і сенату (детально проаналізовано в шостому розділі), на сторінках періодичної преси. «Земельні злидні» – одна з тем, про яку, на думку редакції «Громадського голосу», «треба бити в дзвін тривоги» [18, с. 2]. У статтях «Геть з капіталістичним визиском», «Оборона селянської праці» та інших журналісти констатували, що «тривалий успіх може дати лише загальноукраїнська сильна професійна

організація, котра може провадити оборонну акцію виразно в цілім краю» [18, с. 2].

У розвідці «За виховання молоді» часопис відзначив певні успіхи праці УСРП із селянами. «Однак тим дотеперішнім успіхом не можна вже цілком вдовольнитися і спочити «на лаврах» бо їй зло не спочиває» [18, с. 2]. «Громадський голос» наголошував, що соціалісти–радикали прагнуть змінити «сучасний несправедливий буржуазний лад на новий справедливий соціалістичний» [19, с. 2]. З цією метою УСРП розпочала організовувати «працюючих людей». З цих причин українські ліві неодноразово критикували опонентів, передусім УНДО, яке не протистояло колонізаційним планам польського уряду та не перешкоджало приходів у регіон значної кількості поляків. У черговій статті цієї серії «За рівноправність селянської праці!». М. Стахів зауважив, що у Східній Галичині «ще дотепер не усунуто наслідків панщинного поневолення селянської праці». На думку соціаліста–радикала, міста і надалі «удержують велику частину своїх видаткових бюджетів коштом дооколичного селянства» [20, с. 2].

Економічна програма комуністичних партій – доволі передбачувана, оскільки опиралася на марксистське вчення з традиційною риторикою про «визволення пролетаріату з під влади буржуазного ладу». Проте відзначимо, що економічне питання у першій половині ХХ століття тісно перепліталось з національним. Зокрема, КРПП відзначала, що «польський робітник не зможе звільнитися з пут польського і міжнародного капіталу, доки буде допомагати польській буржуазії придушувати визвольні стремління підкорених народів або хоч би байдуже буде ставитися до них. Польський селянин не вирве землю від поміщиків, поки не впаде влада поміщиків на українських і білоруських землях, яка підсилює їх могутність у державі» [21, с. 109].

КПСГ–КПЗУ також чимало уваги приділяла економічним проблемам. У «Відозві ЦК КПЗУ до трудящих з закликом боротися за возз'єднання Західної України з Радянською Україною» (1924) відзначено: «Як КПСГ виказувала, так і КПЗУ виказує облудну політику буржуазних націоналістичних партій, які хочуть задержати працюючі маси в невиносимому ярмі західноєвропейського капіталу, доводить, що шумно гучні патріотичні фрази не закривють нагої правди колоніального поневолення всіх земель сучасної Польщі, тільки служать до отуманення і роз'єднання працюючого класу та мають недопустити до революційного визволення пролетарів міста і села, заведення робітничо–селянської влади – диктатури пролетаріату» [21, с. 110].

З цих причин КПЗУ закликала робітників боротися за створення одноцілого пролетарського фронту всіх народів, «замешкуючих землі Західної України... Боротися за відновлення і скріплення професійних союзів, за створення фабричних рад – вибороти реальну заробітну платню, підпирати всі змагання до створення робітничо–селянського уряду як передумови заведення правдивої робітничої влади. КПЗУ закликає цілий робітничий клас земель Західної України не допустити до ніякої інтервенції імперіалістичної буржуазії, яка хоче згнобити революційну боротьбу пролетаріату сусідніх держав» [21, с. 110].

КПЗУ закликала селян до боротьби за «відібрання без викупу дідовських земель і розділення їх поміж працюючим населенням села, спільної боротьби разом з робітниками, яка поведе пролетаріат міста і села Західної України до злуки з братами по той бік кордону – на Радянській Україні» [21, с. 111].

Як КПЗУ, так і КПП не могли офіційно функціонувати в умовах польського владного режиму, що привело до радикалізації економічної програми партій. У резолюції III з'їзду КПП (1925) вказувалося, що «панування у Західній Україні і Західній Білорусії є також економічно однією з найважливіших основ польського капіталізму: ці землі є для Польщі джерелом сировини (деревина, нафта) і широким ринком збуту. Крім цього, десятки тисяч урядовців наживаються на «кресах», збагачуючись за рахунок українського й білоруського населення... Особливу вагу як господарську, так і політичну мають «креси» для польських поміщиків, які, володіючи в Західній Білорусії і Західній Україні величезними латифундіями, черпають з них значну частину суспільної сили і свого впливу на державну політику» [21, с. 111].

«Ці мимі поступки не змінюють фактичного курсу польської політики, яка по відношенню до українців і білорусів має винищувальний характер, – відзначали комуністи. – Одним з найбрутальніших засобів є осадництво, яке полягає на поселенні колишніх польських солдатів, на відібраних землях, відібраних у селян, яких війна вигнала до Росії, та розparcelьованих на підставі аграрної реформи, і озброєння урядом колоністів для придушення білоруського та українського руху. Намагаючись створити якнайпотужнішу протидію цьому рухові, уряд і панівні класи на загарбаних землях постійно ведуть політику націоналістичного цюкування, намагаючись перетворити все польське населення цих земель на опору імперіалізму і анексії. Уряд намагається підбурювати проти білорусів і українців також і місцеве єврейське населення» [21, с. 111].

Резюмуючи, КПП констатувала увагу партійців на тому, що «необхідно вести безперервну боротьбу проти терору поліції і осадницьких банд, озброєних урядом. У цій боротьбі слід застосовувати організацію оборони, збройний опір, роззброєння осадників і поліції, озброєння революційних селян... Організація має під час революційного руху повинна постійно проявлятися у згуртуванні населення всіх сіл навколо селянських комітетів оборони» [21, с. 112]. Проте подальші заклики партії мали виключно теоретичне значення, оскільки кількість прихильників комуністичних ідей у 1930-х роках неухильно зменшувалася, що пов'язано з антиукраїнською національною політикою більшовиків у Радянській Україні [22, с. 78].

Висновки. Отже, у теоретичній і повсякденній діяльності галицької української лівиці блок питань, пов'язаний із соціально-економічними проблемами, мав надзвичайно важливе значення. Уже перші програми РУРП, УСДП засвідчили бажання цих партій поліпшити становище простого народу шляхом реформування агропромислового комплексу країни. Після утворення низки партій комуністичного напрямку, інтерес лівиці до соціально-економічних питань тільки зростав.

На перше місце вийшла робітнича тематика. Наголосимо також, що Чимало уваги УРП–УСРП

приділяла кооперації. На думку соціалістів–радикалів, вона мала характер соціального компромісу (включала елементи як капіталістичного, так і соціалістичного ладу), що могло б забезпечити зміну суспільного ладу еволюційним шляхом.

«Класичні» вимоги лівиці: восьмигодинний робочий день, єдиний прогресивний податок на дохід, усунення обмежень у праві на об'єднання, заборона праці у вихідні дні, неприпустимість використання дитячої праці й такої, що загрожує здоров'ю жінок тощо. Між двома світовими війнами до цих вимог додалася боротьба з польською колонізацією та осадництвом, впливом капіталу із Західної України.

Список використаних джерел

1. Четвертий з'їзд радикальної партії // Радикал. – 1896. – 5 січ. – №7.
2. Жерноклев О. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 pp.) / О. Жерноклев. – Івано-Франківськ: ВДВЦТ, 2006.
3. Франко І. Програма галицьких соціалістів // І. Франко. Зібран. тв.: у 50-ти т. К.: Наукова думка, 1986. – Т.45. – С.449–453.
4. Жерноклев О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899–1918) / О. Жерноклев. – 2-е вид., допов. – К.: Основні цінності, 2000. – 168 с.
5. Кугутяк М. Радикальна партія в Східній Галичині / М. Кугутяк // Український історичний журнал. – 1990. – №10. – С.55–63.
6. Програма Русько-української радикальної партії // Народ. – 1890. – 15 жовтня. – Ч.20.
7. Кравець М. До читання про Русько-українську радикальну партію у Східній Галичині в 90-х роках XIX ст. / М. Кравець // 3 історії західноукраїнських земель. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – Вип. II. – С.124–140.
8. Шкраб'юк П. Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія) / П. Шкраб'юк. – Львів, 2012. – 192 с.
9. Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Я. Грицак // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – Т.222. – С.71–110.
10. Бачинський Ю. Україна irredenta / Ю. Бачинський; передм. В. Дорошенка. – 3-тє вид. – Берлін: Вид-во Української молоді, 1924. – 327 с.
11. Бачинський Ю. Моя переписка з Михайлом Драгомановим (Додаток до «Україна irredenta-у») / Ю. Бачинський. – Львів, 1900. – 72 с.
12. Кугутяк М. Галичина: Сторінки історії: нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.: іл.
13. Економічні концепції соціал-демократії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lubbook.net/book_452_glava_14.
14. Мішук М. Національно-державна платформа Української соціалістично-радикальної партії (1926–1939 pp.) / М. Мішук // Нова парадигма. – 2005. – №42. – С.145–160.
15. Мішук М. Національна ідея в політичних програмах та практичній діяльності Української радикальної партії (1918–1939 pp.) / М. Мішук // Україна соборна: збірник наукових статей. – Київ, 2005. – Вип.2. – Ч.1. – С.192–198.
16. Чого хоче Українська Соціалістично-Радикальна партія. – Львів: Українська видавнича спілка «Громада», 1926. – 47 с.
17. Коберський К. Українське народництво по обох боках Збруча / К. Коберський. – Львів: Коломия, 1924. – 158 с.
18. М. С. Земельні злидні / М. С. // Громадський голос. – 1936. – 24 жовтня. – С.2.
19. М. С. Оборона селянської праці / М. С. // Громадський голос. – 1936. – 11 липня. – С.2.
20. М. С. За рівноправність селянської праці? / М. С. // Громадський голос. – 1936. – 31 жовтня. – С.2.
21. KPP. Uchwaly i resolucje. – Warszawa, 1953. – Т.2. – С.109–178.
22. Radziejowski J. Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy. 1919–1929. Wezlowe problemy ideologiczne / J. Radziejowski. – Krakow, 1976. – 215 s.

References

1. Chetvertyj z'izd radykal'noi' partii' // Radykal. – 1896. – 5 sich. – №7.
2. Zhernoklejev O. Nacional'ni sekcii' avstrijs'koi' social-demokratii' v Galychyni j na Bukovyni (1890–1918 rr.) / O. Zhernoklejev. – Ivano-Frankivs'k: VDVCIIT, 2006.
3. Franko I. Programa galye'kyh socialistiv // I. Franko. Zibran. tv.: u 50–ty t. K.: Naukova dumka, 1986. – T.45. – S.449–453.
4. Zhernoklejev O. Ukrai'ns'ka social-demokratija v Galychyni: narys istorii' (1899–1918) / O. Zhernoklejev. – 2-e vyd., dopov. – K.: Osnovni cinnosti, 2000. – 168 s.
5. Kugutjak M. Radykal'na partija v Shidnij Galychyni / M. Kugutjak // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 1990. – №10. – S.55–63.
6. Programa Rus'ko-ukrai'ns'koi' radykal'noi' partii' // Narod. – 1890. – 15 zhovtnja. – Ch.20.
7. Kravec' M. Do chytannja pro Rus'ko-ukrai'ns'ku radykal'nu partiju u Shidnij Galychyni v 90–h rokah XIX st. / M. Kravec' // Z istorii' zahidnoukrai'ns'kyh zemel'. – K.: Vyd-vo AN URSSR, 1957. – Vyp. II. – S.124–140.
8. Shkrab'juk P. My, ukrai'ns'ki radykaly... (Myhajlo Pavlyk i Radykal'na partija) / P. Shkrab'juk. – L'viv, 2012. – 192 s.
9. Grycak Ja. «Molodi» radykaly v suspil'no-politychnomu zhytti Galychyny / Ja. Grycak // Zapysky NTSh. Praci istoryko-filosofs'koi' sekcii'. – L'viv, 1991. – T.222. – S.71–110.
10. Bachyns'kyj Ju. Ukrai'na irredenta / Ju. Bachyns'kyj; peredm. V. Doroshenka. – 3-tje vyd. – Berlin: Vyd-vo Ukrai'ns'koi' molodi, 1924. – 327 s.
11. Bachyns'kyj Ju. Moja perepyska z Myhajlom Dragomanovym (Dodatok do «Ukrai'na irredenta») / Ju. Bachyns'kyj. – L'viv, 1900. – 72 s.
12. Kugutjak M. Galychyna: Storinky istorii': narys suspil'no-politychnogo ruhu (XIX st. – 1939 r.) / M. Kugutjak. – Ivano-Frankivs'k, 1993. – 200 s.: il.
13. Ekonomichni koncepcii' social-demokratii' [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://lubbook.net/book_452_glava_14.
14. Mishhuk M. Nacional'no-derzhavna platforma Ukrai'ns'koi' socialistychno-radykal'noi' partii' (1926–1939 rr.) / M. Mishhuk // Nova paradigma. – 2005. – №42. – S.145–160.
15. Mishhuk M. Nacional'na ideja v politychnykh programah ta praktychnij dijal'nosti Ukrai'ns'koi' radykal'noi' partii' (1918–1939 rr.) / M. Mishhuk // Ukrai'na soborna: zbirnyk naukovykh statej. – Kyi'v, 2005. – Vyp.2. – Ch.1. – S.192–198.
16. Chogo hoche Ukrai'ns'ka Socialistychno-Radykal'na partija. – L'viv: Ukrai'ns'ka vydavnycha spilka «Gromada», 1926. – 47 s.
17. Kobers'kyj K. Ukrai'ns'ke narodnyctvo po oboh bokah Zbrucha / K. Kobers'kyj. – L'viv; Kolomyja, 1924. – 158 s.
18. M. S. Zemel'ni zlydni / M. S. // Gromads'kyj golos. – 1936. – 24 zhovtnja. – S.2.
19. M. S. Oborona seljans'koi' praci / M. S. // Gromads'kyj golos. – 1936. – 11 lypnja. – S.2.
20. M. S. Za ravnopravnist' seljans'koi' praci? / M. S. // Gromads'kyj golos. – 1936. – 31 zhovtnja. – S.2.
21. KRR. Uchvaly i resolue. – Warszawa, 1953. – T.2. – S.109–178.
22. Radziejowski J. Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy. 1919–1929. Wezlowe problemy ideologiczne / J. Radziejowski. – Krakow, 1976. – 215 s.

Begej I. I., Doctor of Political Sciences, Professor of Management and Social Sciences, Lviv Educational-Scientific Institute of Higher State Educational Institution «Banking University» (Ukraine, Lviv), begej@i.ua

Socio-economic policy Ukrainian Galicia left-wing representatives

The article traced the origins of the Ukrainian «economic socialism» from the theoretical works of Julian Bachynsky, Vyacheslav Budzinovsky, Ivan Franko to the corresponding programmatic principles of the Social democratic workers party of Austria (SDPA), the Galician workers party (GRP), the Social democratic party of Galicia and Silesia (SDPS), the Ruthenian-Ukrainian radical party (RURP), the Ukrainian social-democratic party (USDP). The chronological boundaries of the research are (the end of XIX – the first third of the XX century).

It was found that the European left socio-economic postulates of the late XIX – early XX centuries were removed on the Ukrainian soil by the Galician national socialist theorists and the practitioners selectively, creatively, taking into account the characteristics of social and national structure of the region, its economic infrastructure. During the interwar period, the Ukrainian left-wing representatives used adjusted to the local conditions acquisition of their ideological predecessors.

Before the First World War and after it, the Western-Ukrainian lands, thanks to the conscious policy of the occupation authorities of the Second Polish Republic, remained a backward agrarian «kresy».

The attention is focused on the fact, that in the new social and political conditions, each of the Ukrainian left parties in this period has developed its own economic platform based on a socialist or communist ideology.

The differences between these platforms were shown and close intertwining of the socio-economic and ethnic problems, not only of Ukrainian socialists' and social democrats' activity, but also of Western and Polish communists.

Reader's attention is given primarily to the economic component of social policy of the left forces in Galicia in the period.

Keywords: social policy, «economic socialism», the land question, the labour question, cooperation, the Left Party of Galicia, the Social Democratic Labour Party of Austria, the Galician Workers Party, the Social Democratic Party of Galicia and Silesia, the Ruthenian-Ukrainian Radical Party, the Ukrainian Social Democratic Party, the Communist Party of Western Ukraine, the Communist Party of Poland.

* * *

УДК 323.2;324.25

Войтенко Ю. М.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політології, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (Україна, Переяслав-Хмельницький), Polistnicht@gmail.com

ІНСТИТУТ СТАРОСТ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Здійснюється огляд нового політичного інституту – старости, котрий створений владою під час впровадження реформи децентралізації. Стаття розкриває правову та політичну основу формування та функціонування інституту старости. Визначено як основні повноваження старости, котрі зазначені у чинному законодавстві, так і додаткові – які визначаються місцевими радами. Окрему увагу у статті приділено функціям старости щодо формування місцевого бюджету та його діяльності у виконавчому комітеті об'єднаної громади. Також, у статті увага привернута щодо виборів старости та вимог до кандидатів на цю посаду. Здійснюється огляд трансформаційного процесу на місцевому рівні у політичній площині.

Ключові слова: староста, громада, інститут, децентралізація, виконавчий комітет, трансформація, закон, самоврядування, права, обов'язки, адміністрація, посада, бюджет.

В Україні з 2014 року влада взяла курс на децентралізацію. Реформа децентралізації влади передбачає розширення повноважень органів місцевого самоврядування у сфері управління майном в адміністративно-територіальній одиниці, делегування від держави збору фінансів на місцях у вигляді деяких податків, акцизів, ліцензій тощо. У зв'язку з тим, що в Україні цей процес відбувається разом з адміністративно-територіальною реформою, то у таких громадах, котрі вирішили об'єднатися довкола іншої, замість місцевих рад, представницьку функцію виконує новостворений політичний інститут – староста (села, селища, міста). Саме трансформація інституту місцевих рад у добровільно приєднаних громадах на інститут старости – представника приєднаної громади у об'єднаній громаді, а також його обрання та повноваження, зумовили дане дослідження.

Нещодавно створений інститут старости ще не став об'єктом наукових розвідок серед багатьох дослідників у царині державного управління та місцевого самоврядування, а також політичної науки, але деякі дослідження щодо формування та функціонування цього інституту мали місце серед вчених. Так, роль старости у виконавчих органах влади стало об'єктом уваги А. Мацюкіна [6]. Основні права і обов'язки старости і їх практичне використання мало місце в дослідженні В. Козіної [5]. Дослідження участі старости

у формуванні місцевого бюджету було у полі наукової розвідки О. Ковшової [4]. Чи не найвагомішою працею щодо практичних рекомендацій у діяльності старости на місцях здійснив колектив Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. Так, старості було присвячено цілий випуск (№4) збірника «Практичні рекомендації з питань формування спроможних територіальних громад» [7]. У збірнику зазначається як особливості функціонування старости в місцевому самоврядуванні, так і його участь у контролі над формуванням та використанням місцевого бюджету, а також компетентність старости у стратегічно-проектній роботі та сфері надання адміністративних послуг [7].

Для реалізації владного курсу на децентралізацію, постала необхідність внесення змін у чинне законодавство, так і створення нових законів, котрі регламентуватимуть основні права і обов'язки нових інститутів державної влади та місцевого самоврядування на місцях, а також взаємодію їх між собою. Так, були внесені зміни до чинних законів: «Про місцеве самоврядування в Україні» [2]; «Про місцеві вибори» [3]; «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [1] тощо. Так, у законі «Про місцеве самоврядування» законодавець вніс зміни, котрими закріпив створення та функціонування нового політичного інституту на місцях – старости.

Згідно статті 14.1 закону «Про місцеве самоврядування в Україні», у селах, селищах, визначених за рішенням місцевої ради об'єднаної територіальної громади, за винятком її адміністративного центру, обирається староста на строк повноважень місцевої ради [2]. Тобто, строк повноважень місцевої ради, а отже і старости, становить п'ять років.

Варто зазначити, що інститут старости запроваджується після об'єднання територіальних громад в одну спільну об'єднану територіальну громаду (далі – ОТГ) на добровільних засадах.

Згідно чинного законодавства, староста в об'єднаній громаді: представляє інтереси жителів села, селища у виконавчих органах сільської, селищної, міської ради; сприяє жителям села, селища у підготовці документів, що подаються до органів місцевого самоврядування; бере участь у підготовці проекту бюджету територіальної громади в частині фінансування програм, що реалізуються на території відповідного села, селища; вносить пропозиції до виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради з питань діяльності на території відповідного села, селища виконавчих органів сільської, селищної, міської ради, підприємств, установ, організацій комунальної форми власності та їх посадових осіб; здійснює інші обов'язки, визначені Положенням про старосту [2].

Положення про старосту затверджується сільською, селищною, міською радою відповідної ОТГ. У цьому Положенні визначаються права і обов'язки старости, порядок його звітності, інші питання, пов'язані з діяльністю старости [2].

Таким чином, законодавець виокремив у законі «Про місцеве самоврядування в Україні» частину основних обов'язків, котрі покладаються на старосту, а формування іншої частини обов'язків – покладається на

органи місцевого самоврядування (місцеву раду), котра делегує йому додаткові обов'язки, у вигляді Положення про старосту, як представника конкретного населеного пункту у виконавчому комітеті ОТГ.

Варто зазначити, що при здійсненні наданих повноважень староста є підзвітним, підконтрольним і відповідальним перед громадою відповідного населеного пункту, а також відповідальним перед радою ОТГ та виконавчим комітетом ради [6, с. 9].

Очевидно, що під час трансформації (зміни місцевих рад і їх виконкомів на старосту), необхідно передбачити особливий період передачі таких повноважень. Так, згідно Прикінцевих положень закону «Про добровільне об'єднання територіальних громад», у селах, селищах, в яких знаходилися органи місцевого самоврядування територіальних громад, що об'єдналися, обов'язки старости до обрання на перших виборах старости виконує особа, яка здійснювала повноваження сільського, селищного голови відповідної територіальної громади до об'єднання [1].

Отже, даний інститут створюється після реорганізації органів місцевого самоврядування на місцях після добровільного об'єднання територіальних громад довкола адміністративного центру, погодженого з усіма представниками цих громад.

Щодо подальшої трансформації політичних інститутів на місцях, то згідно частини 4 статті 8 закону «Про добровільне об'єднання територіальних громад», з дня набуття повноважень сільською, селищною, міською радою, обраною ОТГ, здійснюється реорганізація відповідних юридичних осіб – сільських, селищних, міських рад, обраних територіальними громадами, що об'єдналися, та розміщених поза адміністративним центром ОТГ, шляхом їх приєднання до юридичної особи – сільської, селищної, міської ради, розміщеної в адміністративному центрі ОТГ. Після завершення реорганізації відповідні юридичні особи – сільські, селищні, міські ради припиняються. Сільська, селищна, міська рада, розміщена в адміністративному центрі ОТГ, є правонаступником прав та обов'язків всіх юридичних осіб – сільських, селищних, міських рад, обраних територіальними громадами, що об'єдналися, з дня набуття повноважень сільською, селищною, міською радою, обраною ОТГ [1].

Що стосується трансформації виконавчих повноважень на місцях в об'єднаних громадах, то згідно вищезазначеного закону, з дня затвердження сільською, селищною, міською радою, обраною ОТГ, персонального складу її виконавчого комітету здійснюється реорганізація відповідних юридичних осіб – виконавчих комітетів відповідних сільських, селищних, міських рад, розміщених поза адміністративним центром ОТГ, шляхом їх приєднання до юридичної особи – виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради, розміщеної в адміністративному центрі ОТГ. Після завершення реорганізації відповідні юридичні особи – виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад припиняються. Виконавчий комітет сільської, селищної, міської ради, розміщеної в адміністративному центрі ОТГ, є правонаступником прав та обов'язків всіх юридичних осіб – виконавчих комітетів відповідних сільських, селищних, міських рад територіальних громад, що об'єдналися, з дня затвердження сільською,

селищною, міською радою, обраною ОТГ, персонального складу її виконавчого комітету [1].

Варто також зазначити те, що староста є членом виконавчого комітету ради ОТГ і входить туди, згідно закону, за посадою [2].

Як член виконавчого комітету староста має право вносити пропозиції, зауваження з питань, що стосуються села, селища, інтереси якого він представляє, в області повноважень виконавчого комітету місцевої ради, зокрема, у таких сферах: соціально-економічного і культурного розвитку, планування та обліку; бюджету, фінансів і цін; управління комунальною власністю; житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, громадського харчування, транспорту і зв'язку; будівництва; освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту; регулювання земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища; соціального захисту населення; зовнішньо-економічної діяльності; оборонної роботи; адміністративно-територіального устрою; забезпечення законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян; надання безоплатної первинної правової допомоги; відзначення державними нагородами України тощо [7, с. 22].

Також, до виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради, староста може вносити пропозиції з таких питань: залучення коштів підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, розташованих на відповідній території, на будівництво, розширення, ремонт і утримання об'єктів соціальної інфраструктури чи на заходи щодо охорони навколишнього природного середовища; використання нежилых приміщень, будинків і споруд, що належать до комунальної власності; встановлення зручного для населення режиму роботи підприємств комунального господарства, торгівлі та громадського харчування, побутового обслуговування; затвердження маршрутів і графіків руху місцевого пасажирського транспорту незалежно від форм власності; здійснення контролю за станом охорони зелених насаджень і водойм, місць відпочинку громадян; організації роботи місцевих торгових пунктів, ринків, ярмарків тощо [6, с. 9].

Щодо додаткових повноважень старости, то автори «практичних рекомендацій з питань формування спроможних територіальних громад» зазначають, що в Положенні про старосту слід передбачити його повноваження проводити державну реєстрацію актів цивільного стану, здійснювати необхідні актові записи, вносити необхідні записи до Державного реєстру актів цивільного стану громадян, вести його, зберігати архівний фонд, видавати замовникам послуг необхідні документи, щоб мінімізувати незручності жителям відповідного населеного пункту. З урахуванням вказаного, до повноважень старост, які будуть обрані для представництва інтересів жителів сіл, може бути віднесено вчинення нотаріальних дій, окрім видачі свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя у випадку смерті одного з них. Також на старосту можна покласти обов'язки здійснення реєстрації чи зняття з реєстрації місця проживання осіб з внесенням інформації до реєстру територіальної громади та документів, до яких вносяться такі відомості, подальшої

передачі відповідної інформації до Єдиного державного демографічного реєстру, видачі необхідних довідок з цих питань [7, с. 26]. На думку авторів цих «рекомендацій», рада ОТГ окрім прийняття рішення про уповноваження старост на виконання повноважень виконавчих органів, повинна затвердити Положення про старосту з урахуванням наданих йому повноважень та покладенням відповідних обов'язків на забезпечення виконання вимог законів, покласти на виконавчі органи ради обов'язку організувати робоче місце старості та надання йому необхідного матеріально-технічного забезпечення, направлення старости на навчання, що проводяться територіальними органами Міністерства юстиції України [7, с. 27].

Тобто, як місцева рада, громада і сам староста зацікавлені, щоб останній мав необхідну матеріальну технічну базу для виконання своїх обов'язків, був освічений згідно чинного законодавства, а також ознайомлений щодо практичного досвіду інших старост.

Окремо варто виділити завдання старости у бюджетній сфері ОТГ. Їх можна звести до таких основних завдань: застосування заходів щодо забезпечення максимального надходження доходів до бюджетів об'єднаних територіальних громад з території, інтереси якої представляє староста; моніторинг і контроль раціонального і ефективного здійснення витрат грошових коштів у напрямках, найбільш вигідних для територіальної громади [7, с. 28].

Функції старост щодо наповнення місцевого бюджету зводяться до такого: моніторинг сплати податків суб'єктами оподаткування на території, що є підпорядкованою старості; проведення роз'яснювальної й агітаційної роботи для підняття податкової культури платників податків; здійснення агітаційної роботи щодо залучення нових суб'єктів підприємництва на територію громади, їх відповідної реєстрації [7, с. 32].

Найбільш суттєвою та вагомою є робота старости щодо моніторингу і контролю за доцільністю, законністю і цільовою спрямованістю витрачання коштів бюджету ОТГ. Ця робота має бути спрямована за декількома напрямками, зокрема: моніторинг цільового спрямування витрати коштів бюджету громади; контроль доцільності витрачання коштів; моніторинг і контроль ефективності й обґрунтованості витрачання коштів бюджету ОТГ [7, с. 33].

Таким чином, завдання старост щодо моніторингу і контролю витрат бюджетів ОТГ зводиться до декількох напрямків: моніторинг цільового використання фінансових ресурсів; моніторинг і контроль дотримання бюджетного кошторису ОТГ; контроль діяльності і законності витрачання коштів тощо [7, с. 34].

Щодо практичного втілення, то можна визначити основні завдання старост щодо моніторингу і контролю процесів формування і використанні бюджетів ОТГ: роз'яснення й пропагування значення місцевих фінансів для членів громади, надання інформації щодо особливостей формування бюджету; оцінка рівня наповненості бюджету, визначення загальної тенденції виконання бюджету та його збалансованості; моніторинг динаміки формування доходів місцевого бюджету, достатності надходжень фінансових ресурсів у розрізі джерел; експертиза рівня, доцільності і цільової спрямованості витрат місцевого бюджету,

їх відповідності плану та визначенні можливих пріоритетних напрямів на майбутнє [7, с. 34–35].

Також староста бере участь у підготовці проекту бюджету територіальної громади в частині фінансування програм, що реалізуються на території відповідного села, селища. Наприклад, староста, при підготовці проекту бюджету територіальної громади, може робити пропозиції з таких питань: збереження мережі соціально-культурних закладів, які належать до комунальної власності ОТГ; забезпечення населення паливом, електроенергією, газом та іншими енергоносіями; водопостачання, водовідведення та очищення стічних вод; здійснення контролю за якістю питної води; охорони довкілля, збирання, транспортування, утилізації та знешкодження побутових відходів, знешкодження та захоронення трупів тварин; організації медичного обслуговування і забезпечення відповідно до законодавства пільгових категорій населення лікарськими засобами та виробами медичного призначення; надання ритуальних послуг у зв'язку з похованням самотніх громадян, ветеранів війни та праці, а також інших категорій малозабезпечених громадян; ремонту дитячих майданчиків; створення умов для розвитку культури, сприяння відродженню осередків традиційної народної творчості, національно-культурних традицій населення, художніх промислів і ремесел; охорони, збереження, утримання і використання пам'ятних знаків, пам'яток архітектури тощо [6, с. 9].

Щодо виборів старости, то у законі «Про місцеві вибори» зазначається, що вибори старости проводяться за мажоритарною системою відносно більшості в єдиному одномандатному виборчому окрузі, до якого входить територія відповідного населеного пункту (села або селища) у складі об'єднаної сільської, селищної, міської територіальної громади [3].

Взяти участь у виборах та віддати свій голос за того чи іншого кандидата на посаду старости зможуть громадяни України, які мають право голосу та проживають на території населеного пункту (села або селища), де за рішенням об'єднаної сільської, селищної, міської територіальної громади проводяться такі вибори. Приналежність виборця до числа членів відповідної територіальної громади, для представлення інтересів яких і обирається староста, визначається його зареєстрованим місцем проживання внесеним до паспорта громадянина України або тимчасового посвідчення громадянина України для осіб яких нещодавно прийнято до громадянства України та які в день проведення виборів старости не встигли отримати паспортний документ. Виборці безпосередньо обирають старосту шляхом голосування за кандидатів, висунутих та зареєстрованих виборчими комісіями у встановленому законом порядку. Кандидатами на посаду старости можуть бути зареєстровані громадяни України, які досягли вісімнадцяти років, не визнані судом недієздатними, не мають судимості за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, злочину проти виборчих прав громадян чи корупційного злочину, яку не погашено або ж не знято в установленому законом порядку [7, с. 20].

Для кандидатів на посаду старости не передбачено наявності якоїсь спеціальної освіти або проходження підготовки за напрямком державного чи муніципального

управління, наявності практичного досвіду роботи на державній службі або на службі в органах місцевого самоврядування. Навіть вимог до кандидатів щодо належності до числа членів територіальної громади (наявність зареєстрованого місця проживання на території населеного пункту, віднесеного до одномандатного виборчого округу для проведення виборів старости) закон не висуває. Закон не встановлює обмежень щодо максимального віку кандидатів на посаду старости. Відповідно до ч. 6 ст. 14 Закону України «Про місцеві вибори» перші вибори старости призначаються радою ОТГ. Відтак місцева рада ОТГ має свої рішенням насамперед визначити населені пункти зі складу ОТГ, у яких обиратимуться старости та призначити перші вибори таких старост. Чинним законодавством не визначено строк, протягом якого місцевою радою ОТГ має бути прийнято рішення про призначення перших виборів старости у визначених нею поселеннях. Тому місцева рада на одному пленарному засіданні має прийняти рішення про визначення населених пунктів, в яких вводиться посада старости для представництва інтересів їх жителів та призначити перші вибори старости [7, с. 20].

Таким чином, староста представляє інтереси виборців свого населеного пункту у ОТГ, а також здійснює практичну роботу щодо задоволення їх потреб у виконавчому органі ОТГ і має для цього всю необхідну матеріально-технічну та правову базу. Особливо вагомим аспектом у функціонуванні старости на місцях є те, що на рівні ради ОТГ визначається і затверджується окреме Положення про старосту конкретного населеного пункту з переліком прав та обов'язків його перед місцевою громадою. Саме така «варіативна» складова дозволяє індивідуально визначити повноваження старост на місцях, що є свідченням локальної субсидіарності у реформі децентралізації влади в Україні.

Отже, як видно з вищезазначеного, інститут старости досить активно увійшов до політичної системи України на рівні функціонування органів місцевого самоврядування.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/157-19/>
2. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97>
3. Закон України «Про місцеві вибори» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/595-19/>
4. Ковшова О. Староста та місцевий бюджет: який зиск для громади? / О. Ковшова // Радник старости. – 2016. – №1. – С.25–28.
5. Козіна В. Староста: права та обов'язки / В. Козіна // Радник старости. – 2016. – №1. – С.10–13.
6. Мацюк А. Роль старости у виконавчих органах влади / А. Мацюк // Радник старости. – 2016. – №1. – С.5–10.
7. Практичні рекомендації з питань формування спроможних територіальних громад / авт. кол.: С. М. Сergyin, О. М. Кузьман, С. І. Бородин, Ю. П. Шаров (та ін.). – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2016. – Вип. 4. – 64 с.

References

1. Zakon Ukraїny «Pro dobrovol'ne ob'jednannja terytorial'nyh громад» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/157-19/>

2. Zakon Ukraïny «Pro misceve samovrjaduvannja v Ukraïni» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97>

3. Zakon Ukraïny «Pro miscevi vybory» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/595-19/>

4. Kovshova O. Starosta ta miscevyj bjudzet: jakyj zysk dlja gromady? / O. Kovshova // Radnyk starosty. – 2016. – №1. – S.25–28.

5. Kozina V. Starosta: prava ta obov'jazky / V. Kozina // Radnyk starosty. – 2016. – №1. – S.10–13.

6. Macokin A. Rol' starosty u vykonavchych organah vlady / A. Macokin // Radnyk starosty. – 2016. – №1. – S.5–10.

7. Praktychni rekomendacii' z pytan' formuvannja spromozhnyh terytorial'nyh gromad / avt. kol.: S. M. Ser'ogin, O. M. Kuzhman, Je. I. Borodin, Ju. P. Sharov (ta in.). – D.: DRIDU NADU, 2016. – Vyp.4. – 64 s.

Voitenko Yu. M., Ph.D., associate professor, assistant professor of political science, SHEE «Perejaslav-Khmelnitsky State Pedagogical University» (Ukraine, Perejaslav-Khmelnitsky), Polistnicht@gmail.com

Institute starost under decentralization of power in Ukraine

This article reviews the new political institution – starosta, which established authorities in the implementation of decentralization reforms. The article reveals the legal and political basis for the formation and functioning of the institution starost. Detected as major powers, who referred to the current legislation, and more – are determined by local councils. Special attention is paid to the article features of starosta on forming local budget and its activities in the executive committee of the united community. Also, the article attracted attention on the election headman and requirements for candidates for the position. Reviews the transformation process at the local level in the political arena.

Keywords: starosta, community, institution, decentralization, the Executive Committee, transformation, law, government, rights, obligations, administration, post budget.

* * *

УДК 32.019.5:070:323

Конах В. К.,

кандидат політичних наук, докторант,
Національний інститут стратегічних досліджень
(Україна, Київ), konakh_v@ukr.net

МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ ТА САМОРЕГУЛЮВАННЯ ПОШИРЕННЯ КОНТЕНТУ МАС–МЕДІА В ДЕМОКРАТИЧНИХ КРАЇНАХ ТА МОЖЛИВІСТЬ ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ

Проаналізовано механізми регулювання та саморегулювання поширення контенту в демократичних країнах. З'ясовано, що свобода слова та інформації можуть обмежуватися шляхом саморегулювання медіа–галузі в тій частині, якій вони стосуються суспільної відповідальності мас–медіа під час здійснення своєї професійної діяльності, а також через державні регуляторні, зокрема нормативно–правові механізми, в тій частині, де вони зачіпають питання пов'язані із забезпеченням національної безпеки чи інтересів. Визначено, що в Україні нині актуальним постає, як розвиток і вдосконалення механізмів самоорганізації та саморегулювання медіа–галузі, так і розроблення механізмів регулювання за поширенням контенту з боку держави, задля дотримання права журналістів в інформаційній сфері з одного боку, а також людини та держави з іншого боку.

Ключові слова: медіа–простір, мас–медіа, саморегулювання та регулювання поширення контенту.

Медіа–простір у сучасному світі інтенсивних інформаційних обмінів стає чи не найвагомішою складовою функціонування суспільства, здійснюючи, через всю сукупність традиційних та новітніх мас–медіа, вплив на процес формування суспільно важливих думок, позицій та вибору. При цьому медіа–простір є середовищем не лише із розповсюдження, але й інтерпретації опосередкованої інформації в політичній, економічній, культурній та інших сферах життєдіяльності суспільства, а відтак може бути використано для здійснення сутнісного впливу на суспільство, і слугувати, як для захисту національних

інтересів та національної безпеки, так і їх руйнації. З огляду на зазначене, не зважаючи на те, що свобода висловлювання та незалежність мас–медіа є невід'ємними правами в демократичних суспільствах, вони не є абсолютними, а відтак підлягають певним обмеженням та регулюванню. При цьому при поширенні контенту в медіа–просторі в демократичних державах використовуються як механізми саморегулювання з боку медіа–галузі, так і регулювання з боку держави.

Щодо самообмеження при поширенні контенту представниками медіа–галузі, то воно випливає з необхідності дотримання журналістських професійних та етичних стандартів, які ґрунтуються на балансі між правами журналістів на свободу слова й інформації та їх відповідальністю, і розглядається, як превентивний захід скерований на покращення якості контенту. Щодо обмеження поширення певних видів контенту з боку держави, то воно, з огляду на міжнародні правові стандарти, мусить мати чітку мету й бути передбачене законом. Зокрема як йдеться в ч. 2 ст. 10 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод [1]: «Здійснення цих свобод [вираження поглядів], оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду».

Слід зауважити, що аналізом механізмів регулювання та саморегулювання медіа–галузі присвячено роботи низки як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, зокрема проблема дотримання журналістських стандартів розглядається в роботах Д. Бойніка, Е. Фіхтеліуса, Г. Кліффорда, І. Крістіанс, С. Фенгера, В. Іванова, М. Педерсена, Л. Клінгберг–Дженсен та інших. Механізми контролю за поширенням інформації, яка може становити загрози національним інтересам та національній безпеці проаналізовані П. Вілкінсоном, К. Левіним, Д. Пелетзом, А. Шмідом та іншими.

Проте з огляду на те, що в Україні частина журналістів продовжують використовувати свободу слова для руйнування державницького мислення, розмивання національних почуттів тощо, а власники мас–медіа – для задоволення своїх економічних, політичних чи інших інтересів, а також беручи до уваги наявні загрози в медіа–просторі нашої держави, зокрема пов'язані з гібридною війною, актуальним на сучасному етапі постає визначення шляхів вдосконалення як механізмів саморегулювання з боку медіа–галузі, так і регулювання з боку держави при поширенні контенту.

Необхідно відмітити, що в країнах з розвинутою демократією наразі більшість мас–медіа намагається дотримуватися етичних та професійних стандартів журналістської діяльності, проте для того щоб не допустити їх порушення окремими представниками медіа–галузі існує низка механізмів по контролю за їх дотриманням. При цьому в більшості демократичних країн важливим механізмом, що впливає на поведінку журналістів при створенні та поширенні

контенту в медіа-просторі постають кодекси професійної та етичної поведінки, які визначають головні засади та принципи їх діяльності. Головний посыл, який міститься в таких кодексах полягає в тому, що журналіст повинен служити суспільству, а його основний обов'язок – надавати об'єктивну інформацію. Не зважаючи на те, що кодекси етичної та професійної поведінки різняться один від одного, в них до головних принципів журналістської діяльності зазвичай віднесені: достовірність, безсторонність, об'єктивність, неупередженість, незалежність, точність інформації; відокремлення фактів від коментарів; отримання інформації чесними та законними методами; уникнення невинуватити посягання на приватне життя; уникнення необгрунтованого звинувачення, а також виправлення оприлюдненої інформації, яка виявилася неточною; дотримання таємниці щодо конфіденційного джерела інформації; не підбурювання до насильства, ненависті, нетерпимості чи дискримінації на расовій, статевій, сексуальній, мовній, релігійній основі; повага права на справедливий судовий розгляд. При цьому слід відмітити, що у багатьох країнах поруч із загальноприйнятими кодексами приймаються редакційні, чи корпоративні, що уточнюють вимоги дотримання таких стандартів для конкретного мас-медіа чи їх групи. До прикладу, в США в таких журналістських організаціях, як ASNE, APME, SPJ/SDX, є власні кодекси, які є обов'язковими до виконання для їх членів. Зазвичай вони складаються з простих та зрозумілих правил: «кожен журналіст не має права приймати ніяких подарунків від потенційного джерела інформації», «спортивні журналісти зобов'язані сплатити за свої місця на трибуні під час змагань», «журналіст зобов'язаний вважати за обов'язок привести у підготовлених ним матеріалах судження, що різняться від тих, які висловлюються у редакційних статтях його газети» та інших [2]. Свої власні кодекси етичної поведінки мають й такі загальновідомі мас-медіа, як «France-Presse», «Deutsche Welle», «BBC». При цьому на відміну від правових норм, за порушення яких законодавствами передбачається певна адміністративна чи кримінальна відповідальність, санкції за порушення етичних норм журналістики зазвичай у більшості кодексів полягають у висловленні зауважень або догани з боку професійних журналістських інституцій. Водночас, окремі кодекси можуть містити й визначення санкцій до порушників, а також порядок їх застосування. Зокрема, у Польщі, порушення журналістами своїх професійних обов'язків розглядає спеціальна судова колегія журналістів, яка може вдатися й до дисциплінарних стягнень – висловити догану, або виключити з професійного об'єднання та здійснити інші заходи. Якнайдалі в питанні контролю за дотриманням професійних журналістських стандартів пішла Данія, парламент якої ухвалив затверджений Національним союзом журналістів Кодекс поведінки у вигляді окремого закону [3].

Слід відмітити, що донедавна в Україні було два кодекси журналістської етики: Етичний кодекс українського журналіста та Кодекс професійної етики українського журналіста, проте жоден з яких не сприймався українським медійним середовищем, як обов'язковий до виконання. Водночас, у грудні 2013 р.,

Національна спілка журналістів України (НСЖУ) на своєму пленумі при участі Комісії з журналістської етики (КЖЕ) затвердила об'єднаний Кодекс етики українського журналіста, який з формальної точки зору визнається всіма представниками галузі. Більш того, за визначенням журналістського середовища, він найбільше відповідає закордонним практикам, адже за його основу були взяті найкращі аналогі. Зокрема, він передбачає [4]: служіння інтересам суспільства, а не влади чи засновників; надання громадськості повної та об'єктивної інформації про факти та події; перевірку автентичності усіх повідомлень, відео та аудіо матеріалів; відокремлення інформаційних та аналітичних матеріалів від реклами; відокремлення фактів, суджень та припущень одне від одного; недопущення використання вибіркового цитування соціологічних досліджень, редакційної обробки матеріалів, включаючи знімки, текстівки, заголовки, відповідність відеоряду та текстового супроводу, що можуть фальсифікувати зміст; повагу до приватного життя тощо. Більш того, у липні 2011 р. в Україні було затверджено й окремі правила для мережевої журналістики – Регламент спільноти електронних медіа, згідно з яким професійні принципи мережевих мас-медіа базуються на загальних стандартах журналістики, враховуючи особливості роботи медіа в Інтернеті. Згідно цього Регламенту матеріали, що розміщують на веб-сайтах, повинні відповідати чотирьом критеріям: достовірність, точність, повнота, баланс, відокремлення фактів від коментарів [5]. Водночас, не зважаючи на затвердження вищезазначених Кодексу та Регламенту в Україні журналісти, а почасти й цілі редакції продовжують нехтувати своїм головним завданням – забезпечувати право громадськості на отримання достовірної, повної, своєчасної та неупередженої інформації.

Для корекції роботи мас-медіа в країнах західної демократії також використовуються можливості професійних журналістських органів з самоконтролю – рад чи комісій з питань діяльності мас-медіа. Діяльність таких організацій зазвичай спрямовується на розгляд скарг аудиторії та конфліктних ситуацій між самими мас-медіа, а також ухвалення відповідних рішень стосовно порушень журналістської етики. У більшості країн рішення таких органів не є обов'язковими до виконання, а їх значимість залежить від рівня впливовості органу з самоконтролем серед професійної журналістської спільноти. Винятком є Швеція, де така рада може сама накласти штраф на газету.

У Німеччині контроль за дотриманням журналістських стандартів здійснює Рада з питань преси, яка була заснована у 1956 р. До її складу входять журналісти, які обираються Німецькою Спілкою журналістів та Промисловою профспілкою засобів масової інформації, а також видавці, які направляються Федеральною спілкою німецьких видавців газет і спілкою видавців журналів. У своїй роботі Рада ставить зокрема такі завдання: встановлювати порушення у журналістській діяльності та їх усувати; перевіряти скарги, що поступають на окремі видання, і у випадку необхідності висловлювати зауваження та виносити догани. Слід зауважити, що за строк своєї діяльності Рада встигла чимало: засудити поєднання інформаційних

і рекламних частин у виданнях, появу статей на замовлення; прийняти постанову, щодо подарунків та запрошень, які можуть пропонуватися журналістам; підготувати низку повідомлень щодо тенденцій з концентрації та монополізації німецької преси та інше. При цьому слід відмітити, що більшість німецьких мас-медіа на добровільній основі друкують зауваження, які вони отримують від цього органу з самоконтролю [2].

У Литві за виконанням Кодексу етики журналістів та видавців слідкує Комісія з етики журналістів та видавців, що складається з представників журналістських організацій та інспектора з етики журналістів, якого призначає Сейм за пропозицією Комісії з етики. При Комісії з етики також функціонує додаткова комісія експертів, яка ідентифікує журналістську продукцію сексуального спрямування та таку, що пропагує насильство [3].

У Данії за дотриманням журналістських стандартів наглядає Рада у справах преси, особливості функціонування, якої полягають в тому, що її повноваження, склад та права чітко закріплені Законом «Про відповідальність преси». Рада преси є незалежним від державного контролю органом по розгляду скарг на мас-медіа. Половина її складу вибирається самими мас-медіа, а решту членів складають суддя Верховного Суду, адвокат та два представники громадськості. Будь хто може подати скаргу в цю раду, у випадку якщо вважає, що якимось мас-медіа порушило етичні стандарти діяльності [6].

Слід зауважити, що в Україні також створено подібні само-регуляторні професійні журналістські об'єднання, які за задумом засновників мають стежити за дотриманням професійних та етичних стандартів на загальнодержавному рівні. Зокрема до цих структур слід віднести Комісію з журналістської етики. Водночас слід зауважити, що донедавна рівень її впливу на журналістські процеси був мінімальний, а легітимність її деяких дій, а також моральне права окремих членів виконувати покладені на них функції викликали протести з боку журналістської спільноти. Також, з 28 грудня 2015 р. в нашій державі функціонує Незалежна медійна рада, заснована Інститутом Медіа Права, Інститутом Масової Інформації, Інтерньюз-Україна, ГО «Телекритика» та «Souspilnist Foundation». Як значиться на сайті одного з її співзасновників, Незалежна медійна рада – постійний громадський моніторинговий і консультативний орган, місією якого є утвердження високих професійних стандартів журналістики. Рада має розглядати спірні ситуації щодо недотримання медійного законодавства, міжнародних стандартів та порушень норм журналістської етики при висвітленні інформації в мас-медіа на підставі скарг або за власною ініціативою, враховуючи значення вирішення такої проблеми для суспільства. Всі рішення Ради мають публікуватися на веб-сайтах організацій-засновників і в мас-медіа [7]. Таким чином, новостворена Рада виступатиме у якості консультативно-дорадчого органу, проте як показує практика функціонування українського медіа-простору, зазвичай організації такого ґатунку вітчизняними мас-медіа не сприймаються серйозно.

Відтак, в Україні зараз відсутня загальновизнана журналістська організація, яка б слідувала за дотриманням етичних норм та мала б реальні інструменти

впливу на журналістів. Водночас з огляду на те, що наразі триває «перезавантаження» Комісії з журналістської етики [8], можливо вона зможе перетворитися на організацію легітимність якої сприйматиметься усіма мас-медіа, а на її базі будуть утворені більш потужні механізми саморегуляції журналістів на галузевому рівні, які нададуть можливість розглядати скарги на мас-медіа чи журналістів на загальнодержавному рівні та приймати рішення про їх покарання.

Поруч із зазначеним, у демократичних країнах за дотриманням мас-медіа етичних та професійних норм діяльності стежать й громадські організації. У західних державах з цією метою виникла ціла низка установ по забезпеченню контролю за соціальною відповідальністю мас-медіа. Такі установи представляють собою різноманітні неурядові організації, діяльність яких спрямована на те, щоб слідкувати за тим щоб мас-медіа в своїй роботі діяли в інтересах суспільства, а також на те, щоб допомагати мас-медіа уникнути політичного та економічного тиску. Метою ж їх діяльності постає моральний тиск на власників та можновладців через формування в аудиторії несприятливого іміджу такому мас-медіа, яке не служить суспільним потребам. Діяльність таких організацій може реалізовуватися у формі періодичних видань, передач по радіо і телебаченню, сайтів в Інтернеті, що надають свої майданчик для обговорення та моніторингу діяльності мас-медіа. Зокрема, у США існує низка проектів діяльності яких скеровується на критичний аналіз роботи вітчизняних мас-медіа, поширенні інформації про якість їх роботи, а також висвітленні фактів, які були перекручені чи приховані в мас-медіа. Першим на цьому напрямку у 40–50 рр. XX ст. працював журнал «In fact», а найвідомішими був «St Louis JR», який у 80–90-х рр. XX ст. поширив свій вплив майже на всю територію США, а також «Columbia Journalism Review» [2]. Слід зауважити, що останнє видання наразі має потужну власну платформу в Інтернеті (<http://www.cjr.org>) та продовжує користуватися попитом у читачів. На радіо і телебаченні США також існують програми, які займаються схожою діяльністю, зокрема це передачу «Inside Story» корпорації PBS.

В Україні, зокрема і в мережі Інтернет, нині також функціонує низка проектів громадських організацій покликаних викривати порушення професійних журналістських стандартів в діяльності вітчизняних мас-медіа. До таких слід віднести моніторингові проекти організацій «Телекритика», «Media Sapiens», «Детектор медіа» а також «Інститут масової інформації». Ці організації із року в рік розміщують на своїх ресурсах рейтинги дотримання журналістських стандартів українськими телебаченням, пресою та Інтернет порталами, проте з огляду на те, що ці стандарти продовжують порушуватися, як окремими журналістами, так і подекуди цілими редакціями, сутнісного впливу на мас-медіа вони не мають.

Поруч із зазначеним, в країнах західної демократії використовується й інститут омбудсмена з питань преси. В США вперше його застосувала редакція газети «Louisville courier journal» у 1967 р., а зараз така посада заснована приблизно в 50 американських газетах [2]. Омбудсмени працюють також у Канаді, Бразилії, Японії, Іспанії, Ізраїлі, Швейцарії, Іспанії.

А у Великій Британії посада омбудсмена існує в таких відомих виданнях як «Daily Mirror», «Observer», «Guardian». Як правило, на посаду омбудсмена запрошують найбільш досвідченого співробітника газети, хоча інколи, як у «Washington Post», запрошують незалежну від газети людину, а у деяких країнах прес-омбудсмен представляє собою редактора від читачів. До повноважень таких прес-омбудсменів входить розгляд звернень читачів конкретного видання з конкретними пропозиціями, скаргами, претензіями або проблемами, проведення спеціальних журналістських розслідувань та повідомлення про них на загал. Омбудсмени з питань преси виконують роль посередника між аудиторією та мас-медіа, друкуючи спростування та вибачення, вони прагнуть до об'єктивності та таким чином підвищують довіру читача до мас-медіа.

В Україні практики застосування інституту прес-омбудсмена відсутня, водночас позитивний досвід його впровадження в інших країнах вказує на те, що запровадження такого інституту в нашій державі може покращити стан з дотримання професійних стандартів у вітчизняному медіа-середовищі. При цьому, з огляду на його у середовищі українських журналістів, його запровадження має супроводжуватися просуванням ідеї саморегулювання в цілому.

В цілому, як показує аналіз, побудована у західних демократіях система самоконтролю за дотриманням журналістських стандартів має на меті не обмежувати потік інформації на користь окремих політичних чи економічних кіл, а навпаки зробити контент якомога більше плюралістичним і неупередженим. Застосування будь-якого з вищезазначених засобів може наблизити мас-медіа до цієї мети, проте найкращого ефекту можна досягнути через їх комплексне застосування.

Щодо України, то в нашій державі механізми саморегулювання лише починають розвиватися. При цьому слід зауважити, що хоча саморегулювання здатне поліпшити соціальне функціонування мас-медіа, воно не може розглядатися як панацея у подоланні наявних загроз у медіа-просторі, які наразі пов'язані як з «гібридної війни», так і підходом до професійної діяльності деяких журналістів, а також позицією власників мас-медіа, який зводиться до тези «все що не заборонено законом, те дозволено». З огляду на зазначене, можливим способом вирішення проблеми щодо контролю за дотриманням журналістами професійних та етичних стандартів в Україні, поруч із впровадженням і поліпшенням інститутів та механізмів саморегуляції, є вдосконалення правових вимог щодо покарання журналістів та/чи редакцій у разі їх порушення. У цьому сенсі можна запозичити досвід Данії в якій прийнятий окремий закон «Про відповідальність медіа» (The Media Liability Act) [9], що передбачає відповідальність журналістів за недотримання корпоративних «Етичних правил поведінки преси» (The Advisory rules of sound press ethics) [10]. Також на покращення ситуації на цьому напрямі може позначитися й створення офіційного органу, який стежитиме за роботою органів саморегуляції мас-медіа – Комісії з журналістської етики, Незалежної медійної ради та інших. Тут за приклад можна взяти досвід Великої Британії в якій 30 жовтня 2013 р.

королева Єлизавета II, під впливом гучного скандалу навколо зловживань британської «жовтої преси», схвалила Королівську хартію з саморегулювання преси, яка покликана посилити регулювання діяльності мас-медіа. Головний сенс Королівської хартії полягає в тому, що вона започаткувала створення офіційного незалежного органу – Press Recognition Panel (PRP), який почав функціонувати з 3 листопада 2014 р. Варто підкреслити, що PRP стежить не за роботою британських мас-медіа, а за їх «органами самоконтролю» – на кшталт Independent Press Standards Organization, зокрема за тим щоб вони діяли незалежно від інтересів газетних концернів і дійсно карали порушників [11]. Як зауважується на офіційному сайті PRP, ця організація з огляду на незалежність від держави, уряду чи будь-яких інших інтересів, виконує свої обов'язки чесно, мужньо і справедливо, керуючись принципом розуміння суспільних інтересів, і завжди поставивши його першим, використовуючи максимально широкий спектр доказів, і пояснюючи зрозуміло свої дії на загал [12].

Іншою проблемою, яка потребує свого окремого врегулювання в Україні постає визначення окремих стандартів поведінки журналістів в зоні АТО. У цьому контексті слід зауважити, що загальні положення про умови роботи журналістів під час військового конфлікту містяться в українських законодавчих актах. Водночас з огляду на те, що військова журналістика знаходиться в Україні в стані формування, а більшість журналістів, які працюють в зоні АТО, не знають про певні обмеження для інформації, яку може зібрати і передавати журналіст у зоні бойових дій, наразі є потреба в деталізації, конкретизації та регламентації спеціальних норм. При цьому можна використовувати вже накопичений досвід, зокрема Інструкції BBC «Національна безпека і боротьба з тероризмом» [13], або інші правила, які були розроблені державами, що мають досвід військових конфліктів. У цьому контексті слід відмітити, що Інститут масової інформації, проаналізувавши правила для журналістів, що були прикомандировані до американської армії, а також провівши консультації з досвідченими журналістами-міжнародниками, склав власний перелік із 10 основних обмежень для журналістів при роботі в зоні бойових дій [14]:

«імена, обличчя, рідні міста військовослужбовців можуть поширюватися лише за їх особистою згодою;

– назви військових об'єктів, конкретні географічні дані з розташування військових підрозділів, або фото чи відео, за якими можна визначити такі місця розташування можуть демонструватися лише за узгодженням із командуванням;

– точна чисельність військових підрозділів нижче рівня корпусу, повітряних суден чи іншого обладнання, запасів (наприклад, артилерії, танків, радарів, вантажів, води тощо) не може оприлюднюватися;

– не може поширюватися інформація стосовно майбутніх операцій, а також та, яка викриває відкладені або скасовані операції, інструкції щодо відкриття вогню, інформація щодо ефективності дій супротивника;

– не можуть демонструватися фотографії чи відео, що показують рівень безпеки військових об'єктів або тaborів;

– під час проведення операції не може надаватися конкретна інформація про пересування своїх військ,

тактичні розгортання та диспозиції, які можуть поставити під загрозу оперативну безпеку або життя;

- забороняється поширювати інформацію про діяльність зі збору розвідувальних даних, де розкриваються її тактика, технічні методи чи процедури;

- не рекомендується демонстрація фотографій затриманих або військовополонених, де видно їх впізнавальні обличчя, бирки з іменем тощо; а також інтерв'ю з ними (окрім організованих прес-службами прес-конференцій);

- рекомендується пам'ятати про чутливість використання імен загиблих чи фотографій, за якими можна визначити загиблого, особливо до повідомлення родичам;

- у зоні бойових дій забороняється використовувати спалахи та освітлення для відео-зйомок, особливо в темну пору доби, а також мати журналістам із собою вогнепальну зброю».

В цілому підтримуючи ці настанови, слід зауважити, що властивості поведінки української журналістики, вимагають не лише їх загальноприйнятого визнання медіа-спільнотою, а й окремого нормативно-правового закріплення.

Поруч із зазначеним, на сучасному етапі в Україні вельми важливим постає нормативно-правове регулювання й іншого виміру журналістської діяльності – висвітлення терористичної діяльності. У цьому сенсі слід зауважити, що у демократичних суспільствах цензура, хоча і не є загальною практикою, проте у випадках, коли вона трактується як необхідні політичні заходи, у тому числі за необхідності боротьби з тероризмом вважається прийнятною. Зокрема, нормативно правові акти міжнародних організацій передбачають, що національними законодавствами можуть встановлюватися певні обмеження щодо того щоб висвітлення терористичної діяльності у мас-медіа не було інструментом підбурювання до вчинення терористичного злочину, поширення ненависті, агресії чи закликів до насилля.

При цьому слід відзначити, що у деяких країнах, які мають безпосередній досвід актів тероризму, уряди встановили спеціальні закони, які обмежують свободу преси щодо висвітлення підтримки тероризму. Зокрема, у Росії журналістам узагалі заборонено розповідати про перебіг антитерористичної кампанії, а у разі порушення заборони такі мас-медіа можуть бути закритими. А у Європі одним з найяскравіших прикладів цензурування медіа-контенту на означеному напрямі є заходи, що були реалізовані у Великобританії на засадах Закону про попередження тероризму («Prevention of Terrorism Act» 1989).

Водночас більшість європейських країн пішли шляхом саморегуляції мас-медіа в питаннях висвітлення терактів. В США три найбільші телеканали ABC, CBS та NBC розробили довгострокові письмові нормативні принципи висвітлення терактів. Окрім того «Chicago Sun Times» та «Daily News» встановили стандарти, які включають: перефразування вимог терористів, щоб уникнути прямої їхньої пропаганди, заборона репортерам вступати у стосунки із терористами, коректування матеріалів редакторами, які підтримують постійний контакт з урядовою адміністрацією та поліцією; стримане і правдоподібне висвітлення

терактів. А британська телекомпанія ВВС визначила загальні принципи висвітлення війни, конфліктів та терору в розділі «Війна, терор та надзвичайні випадки», та запровадила свої правила щодо ведення прямого ефіру, в яких зокрема йдеться: «ми не беремо інтерв'ю у правопорушника у прямому ефірі; ми не показуємо у прямому ефірі будь-який відео чи аудіо-матеріал, наданий правопорушником; ми показуємо записані правопорушниками матеріали, заплановані заходи, акти насильства або їхніх жертв лише після звернення до старшого редактора; ми запроваджуємо затримку, щоб вирізати кадри з занадто великим рівнем насильства, коли передаємо у прямому ефірі матеріали про драматичні події, наприклад, захоплення школи або викрадення літака. Це особливо важливо, коли розвиток подій непередбачуваний і ми можемо записати матеріал, який викликає стурбованість і який незручно поставити в ефір без ретельних роздумів; ми повинні дослухатися до порад поліції, коли ВВС веде репортаж, пов'язаний із викраденням літаків, захопленням заручників, облог, та інших владних установ про будь-які матеріали, які можуть загострити ситуацію» [15].

Водночас слід зауважити що, в країнах на території яких терактів не було, окремих законів, які б регламентували діяльність мас-медіа щодо висвітлення терористичної діяльності зазвичай не має. Мас-медіа таких країн не тільки не мають кодексів щодо висвітлення міжнародного тероризму, а й не розробляють окремих правил поведінки журналістів під час проведення антитерористичних операцій. Тому більшість видань, телеканалів і радіостанцій керується усними принципами, виходячи з етичних і моральних принципів самих журналістів.

В Україні певні кроки для врегулювання цього питання на нормативно-правовому рівні вже зроблені, зокрема відповідно до ст. 1 ч. 2 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» зазначено, що «терористична діяльність охоплює пропаганду і поширення ідеології тероризму», а відповідно до ст. 17 «забороняється поширення через засоби масової інформації або в інший спосіб інформації, яка: має на меті пропаганду або виправдання тероризму, містить висловлювання осіб, які чинять опір чи закликають до опору проведення антитерористичної операції» [16], водночас у чинному законодавстві не міститься визначення пропаганди тероризму, що стоїть на заваді притягненню до відповідальності за скоєння таких злочинів. Понад те, у «профільних» законах України про діяльність медіа вищезазначені питання сформульовані більш вузько, з огляду на що притягти мас-медіа до відповідальності за пропаганду тероризму фактично неможливо, також в чинному законодавстві досі не визначено й відповідальності за такий вид злочину, як пропаганда тероризму, що вимагає свого подальшого законодавчого визначення.

Висновки: на сучасному етапі в демократичних державах при поширенні інформації в медіа-просторі використовуються, як механізми саморегулювання в медіа-галузі, так і регулювання з боку держави щодо поширення певних видів контенту. В тій частині, якій вони стосуються суспільної відповідальності мас-медіа під час здійснення свого професійної діяльності, такі механізми обмежується здебільшого саморегулюванням,

зокрема прийняттям медіа-спільнотного кодексу професійної та етичної поведінки, діяльністю професійних журналістських органів з самоконтролю (рад чи комісій з питань діяльності мас-медіа), омбудсмена з питань мас-медіа, а також громадських організацій. А в тій частині, де свобода слова та інформації зачіпають питання пов'язані із забезпеченням національної безпеки чи інтересів вони здійснюються через державні регуляторні, зокрема нормативно-правові механізми. При цьому таке регулювання не є цензурою в класичному розумінні, оскільки передбачає визначення законних обмежень щодо поширення певних видів контенту (або форми, в якій інформація передаватиметься), а не його премодерацію.

Для України в цьому контексті актуальним постає, як розвиток та вдосконалення механізмів самоорганізації та саморегулювання медіа-галузі, так і розроблення механізмів регулювання за поширенням контенту з боку держави, аби з одного боку, були дотримані права журналістів, а з іншого права людини та держави в інформаційній сфері. Зокрема, можливим способом вирішення проблеми щодо контролю за дотриманням журналістами професійних та етичних стандартів в Україні є вдосконалення правових вимог щодо покарання журналістів та/чи редакцій у разі їх порушення, за прикладом Данії, через прийняття окремого закону «Про відповідальність мас-медіа», або через внесення відповідних доповнень в чинне законодавство. Також на покращення ситуації на цьому напрямі може позначитися й створення, за прикладом Великобританії, офіційного органу, який стежитиме за роботою органів саморегуляції мас-медіа. Іншою проблемою, що потребує свого нормативно-правового врегулювання, постає визначення окремих стандартів поведінки журналістів в зоні АТО, а також в інших надзвичайних ситуаціях. Поруч із зазначеним, подальшого нормативно-правового регулювання потребує робота журналістів при висвітленні терористичної діяльності.

Список використаних джерел

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс] / Рада Європи. – 04.11.1950. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004
2. Іванов В. Принципи журналістської етики та контроль за їх дотриманням [Електронний ресурс] / Валерій Іванов // Телекритика. – 15.03.2002. – Режим доступу: <http://ru.telekritika.ua/profesiya/print/2110>
3. Інформаційна довідка про світові етичні стандарти журналістики та досвід зарубіжних країн у виробленні механізмів саморегулювання журналістів [Електронний ресурс] // Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі. – 12.03.2010. – Режим доступу: <http://www.moral.gov.ua/news/174/>
4. Кодекс етики українського журналіста [Електронний ресурс] // Національна спілка журналістів України. – 12.12.2013. – Режим доступу: <http://nsju.org/page/196>
5. Учасники Інформаційної ініціативи представили загальну ідею створення добровільного об'єднання – Спільноти професійних електронних медіа [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – 20.07.2011. – Режим доступу: http://dt.ua/SOCIETY/ukrayinski_elektronni_zmi_domovilisya_pro_edini_standarti_zhurnalistik.html
6. Pedersen M. D., Klingberg-Jensen L. C. Changes in Danish Press Law [Електронний ресурс] / Martin Dahl Pedersen, Linnea Clara Klingberg-Jensen // Kromann Reumert Law firm. – Режим доступу: <http://www.medialawinternational.com/Denmark%20Article.pdf>

7. Інститут Медіа Права став соучредителем Независимого медийного сонета [Електронний ресурс] // Інститут медіа права. – 28.12.2015. – Режим доступу: <http://medialaw.org.ua/ru/news/ynstytut-medya-prava-stal-souchreditelem-nezavysymogo-medijnogo-soveta/>

8. Комісія з журналістської етики оголосила про переважання [Електронний ресурс] // Детектор медіа. – 29.06.2016. – Режим доступу: <http://detector.media/infospace/article/116370/2016-06-29-komisiya-z-zhurnalistskoi-etiki-ogolosila-pro-perezavantazhennya/>

9. The Media Liability Act. Consolidating Act 2014–08–11 no. 914 [Електронний ресурс] // PRESSENÆVNET. – Режим доступу: <http://www.pressnaevnet.dk/Information-in-English/The-Media-Liability-Act.aspx>

10. Sound Press Ethics [Електронний ресурс] // PRESSENÆVNET. – Режим доступу: <http://www.pressnaevnet.dk/Information-in-English/The-Press-Ethical-Rules.aspx>

11. The Royal Charter on self-regulation of the press [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/254116/Final_Royal_Charter_25_October_2013_clean_Final.pdf

12. Press Recognition Panel (PRP) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pressrecognitionpanel.org.uk/the-royal-charter/>

13. National Security and Counter Terrorism [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk/editorialguidelines/page/guidelines-war-practices-security/>

14. Чуклівська І., Романюк О. Межа між свободою слова та захистом інформації на війні [Електронний ресурс] / Ірина Чулівська, Оксана Романюк // Media Sapiens. – 17.01.2015. – Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/standards/mezha-mizh-svobodoyu-slova-ta-zakhistom-informatsii-na-viyini/>

15. Editorial Guidelines. The BBC's Values and Standards [Електронний ресурс] // BBC. – 29.06.05. – Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk/guidelines/editorialguidelines/assets/guidelinedocs/Producersguidelines.pdf>

16. Про боротьбу з тероризмом: закон України від 20.03.2003 р. №638-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/638-15>

References

1. Konvencija pro zahyst prav ljudyny i osnovopolozhnyh svobod [Elektronnyj resurs] / Rada Jevropy. – 04.11.1950. – Rezhym dostupu: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004
2. Ivanov V. Pryncypy zhurnalists'koi' etyki ta kontrol' za i'h dotrymannjam [Elektronnyj resurs] / Valerij Ivanov // Telekrytyka. – 15.03.2002. – Rezhym dostupu: <http://ru.telekritika.ua/profesiya/print/2110>
3. Informacijna dovidka pro svitovi etychni standarty zhurnalistyky ta dosvid zarubizhnyh kraj'n u vyroblenni mehanizmv samoreguljuvannja zhurnalistiv [Elektronnyj resurs] // Nacional'na ekspertna komisija Ukrai'ny z pytan' zahystu suspil'noi' morali. – 12.03.2010. – Rezhym dostupu: <http://www.moral.gov.ua/news/174/>
4. Kodeks etyki ukrai'ns'kogo zhurnalista [Elektronnyj resurs] // Nacional'na spilka zhurnalistiv Ukrai'ny. – 12.12.2013. – Rezhym dostupu: <http://nsju.org/page/196>
5. Uchasnyky Informacijnoi' iniciatyvy predstavlyly zagal'nu ideju stvorennja dobrovil'nogo ob'jednannja – Spil'noty profesijnnyh elektronnyh media [Elektronnyj resurs] // Dzerkalo tyzhnja. – 20.07.2011. – Rezhym dostupu: http://dt.ua/SOCIETY/ukrayinski_elektronni_zmi_domovilisya_pro_edini_standarti_zhurnalistik.html
6. Pedersen M. D., Klingberg-Jensen L. C. Changes in Danish Press Law [Elektronnyj resurs] / Martin Dahl Pedersen, Linnea Clara Klingberg-Jensen // Kromann Reumert Law firm. – Rezhym dostupu: <http://www.medialawinternational.com/Denmark%20Article.pdf>
7. Institut Media Prava stal souchreditelem Nezavysimogo medijnogo soneta [Elektronnyj resurs] // Institut media prava. – 28.12.2015. – Rezhym dostupu: <http://medialaw.org.ua/ru/news/ynstytut-medya-prava-stal-souchreditelem-nezavysymogo-medijnogo-soveta/>
8. Komisiya z zhurnalists'koi' etyki ogolosyla pro perezavantazhennja [Elektronnyj resurs] // Detektor media. – 29.06.2016. – Rezhym dostupu: <http://detector.media/infospace/article/116370/2016-06-29-komisiya-z-zhurnalistskoi-etiki-ogolosila-pro-perezavantazhennya/>
9. The Media Liability Act. Consolidating Act 2014–08–11 no. 914 [Elektronnyj resurs] // PRESSENÆVNET. – Rezhym dostupu: <http://www.pressnaevnet.dk/Information-in-English/The-Media-Liability-Act.aspx>

www.pressenaevnet.dk/Information-in-English/The-Media-Liability-Act.aspx

10. Sound Press Ethics [Elektronnyj resurs] // PRESSENAEVNET. – Rezhym dostupu: <http://www.pressenaevnet.dk/Information-in-English/The-Press-Ethical-Rules.aspx>

11. The Royal Charter on self-regulation of the press [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/254116/Final_Royal_Charter_25_October_2013_clean_Final.pdf

12. Press Recognition Panel (PRP) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://pressrecognitionpanel.org.uk/the-royal-charter/>

13. National Security and Counter Terrorism [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.bbc.co.uk/editorialguidelines/page/guidelines-war-practices-security/>

14. Chuklivs'ka I., Romanjuk O. Mezha mizh svobodoyu slova ta zahystom informacii na vijni [Elektronnyj resurs] // Iryna Chuliv's'ka, Oksana Romanjuk // Media Sapiens. – 17.01.2015. – Rezhym dostupu: http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/standards/mezha_mizh_svobodoyu_slova_ta_zahystom_informatsii_na_vijni/

15. Editorial Guidelines. The BBC's Values and Standards [Elektronnyj resurs] // VVS. – 29.06.05. – Rezhym dostupu: <http://www.bbc.co.uk/guidelines/editorialguidelines/assets/guidelinedocs/Producersguidelines.pdf>

16. Pro borot'bu z teroryzmoz: zakon Ukrai'ny vid 20.03.2003 r. №638-IV [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/638-15>

Konakh V. K., PhD in Political Science, Doctoral, The National Institute for Strategic Studies (Ukraine, Kyiv), konakh_v@ukr.net

The mechanisms of regulation and self-regulation of the content distribution in mass media in democratic countries and possibility of their implementation in Ukraine

The article analyzed the mechanisms of regulation and self-regulation of the content distribution in democratic countries. In the article determined that freedom of expression and information may be limited by self-regulatory of the media industry in the part where they relate to the social responsibility of the mass media in the course of their professional activity, as well as through state regulations, in particular normatively-legal mechanisms, in the part where they affect issues related to national security or interests. Determined that in Ukraine now is urgent as the development and improvement the mechanisms of self-organization and self-regulation the media industry, as the development of regulatory mechanisms for distribution of content from the state for the observance of journalists' rights in the information sphere on the one hand, and also man and the state on the other hand.

Keywords: media space, media, self-regulation and regulation of the content distribution.

УДК 341.123.043

Семчинський К. В.,
доцент, кандидат філософських наук, доцент
кафедри міжнародних відносин, Київський
національний університет культури і мистецтв
(Україна, Київ), semchynskyu@gmail.com

РЕФОРМУВАННЯ РАДИ БЕЗПЕКИ ООН: ВИКЛИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

В умовах російської агресії проти України перспективи та механізми реформування Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй постають актуальними проблемами сучасного міжнародного порядку. Застосовуючи системні, аналітичні, статистичні і компаративні методи, автор обґрунтовує необхідність інституційної реформи Ради безпеки ООН та її адаптації до реалій XXI століття. Організаційна реформа дасть можливість удосконалити наявну систему балансу сил аби протистояти новим викликам, які постали перед міжнародним співтовариством. Реформування Ради Безпеки ООН для підвищення її ефективності є нагальним, але водночас, складним і дискусійним питанням, особливо щодо застосування права вето постійними членами РБ ООН. Ініціативність та активна зовнішня політика України щодо реформи ООН дозволять створити новий напрям тиску на агресора, посилити власні міжнародні позиції, зробити вагомий внесок у перегляд та удосконалення світової архітектури безпеки.

Ключові слова: Рада Безпеки, реформування, безпека, право вето, російська агресія.

Воєнний конфлікт у нашій державі загострив питання щодо необхідності реформування ООН та його ключової інституції – Ради безпеки. Без такого реформування та без запровадження алгоритмів і механізмів швидкої та ефективної реакції на порушення міжнародного права ООН чекає така ж перспектива, яка свого часу спіткала Лігу Націй. Україна як держава, що отримала прямі гарантії безпеки від держав – постійних членів Ради Безпеки ООН і яка, водночас, стала жертвою прямої агресії однієї з них, має усі політичні, правові та моральні підстави жорстко поставити питання про реформування РБ ООН і бути серед лідерів у створенні коаліції країн, які будуть підтримувати дану реформу. Тим паче, що до кінця 2017 року Україна перебуватиме у статусі непостійного члена Ради Безпеки ООН, що відкриває нові можливості для нашої країни не лише ефективніше захистити свої національні інтереси, відновити міжнародно-політичну суб'єктність, але й зробити вагомий внесок у перегляд та удосконалення світової архітектури безпеки.

Питання реформування Ради Безпеки ООН вже багато років є предметом наукових і політичних дискусій. Важливі аспекти даного питання підіймалися в працях Є. В. Годованика [1], Я. М. Жукорської [2], Я. Б. Турчин тощо. Крім того, можна назвати західних вчених – Т. Dörfler, В. Fassbender, G. Lopez, R. Butler – які досліджують проблему реформування РБ ООН на сучасному етапі.

Визначене питання є досить розробленим у науковій літературі. Тим не менш слід зазначити, що низка важливих питань досі лишається поза увагою. Це стосується викликів, перед якими постала ООН після загострення ситуації у Сирії та в Україні. У науковій літературі важко знайти практичні поради для форсованого процесу реформування Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй та її адаптації до реалій XXI століття.

Формулювання цілей статті. В статті теоретично обґрунтовані та проаналізовані перспективи реформування Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй, удосконалено обґрунтування необхідності інституційної реформи Ради безпеки ООН.

За сімдесят років своєї діяльності Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй не спромоглася стати надійною основою миру і безпеки у світі, бути ефективним захисником міжнародного права, попередити численні кровопролитні конфлікти на регіональному рівні. Проте згідно міжнародних нормативних актів, РБ ООН, за відсутності інших глобальних організацій та незважаючи на недостатню ефективність функціонування, все ж залишається основною міжнародною інституцією з підтримки міжнародного миру.

Рада Безпеки ООН від початку створення ООН як гаранта міжнародного миру та безпеки, що має широкі повноваження щодо впливу на держав-порушниць міжнародного права (право на власний розсуд застосовувати санкції та військову силу проти порушників миру та безпеки), наприкінці XX – на початку XXI ст. виявилась безсилою у вирішенні низки масштабних збройних конфліктів. Одна з причин цієї невдачі – право вето у РБ ООН, яке п'ять постійних членів не завжди використовують конструктивно. Так,

протягом 1946–2015 рр. за допомогою право вето було заблоковано 193 резолюції РБ ООН, з яких лише у 26 випадків цим правом скористалося дві чи більше держав. У більшості випадків це давало змогу США та СРСР/Росії блокувати дії примусового характеру проти їхніх союзників у різних частинах світу. У окремих випадках застосування «прихованого вето» зумовлювало трагічні наслідки, до прикладу Руанда, де внаслідок геноциду 1994 р. щодо народності тутсі загинуло близько 800 тис. осіб, 2 млн. осіб стали біженцями, а ще 2 млн. чоловік було переміщені в межах країни. Тоді «приховане вето» застосувала Франція, і це стало причиною відсутності у сімох резолюціях Ради Безпеки поспіль поняття «геноцид». Такий факт є показовим і з того боку, що в 1999 р. за дорученням Генерального секретаря ООН було проведене незалежне розслідування, яке виявило однакову відповідальність Секретаріату, Ради Безпеки і держав-членів ООН за невдачу спроби покласти край геноциду. По закінченні розслідування Генеральний секретар ООН висловив глибокий жаль і вкотре заявив про свій твердий намір забезпечення заходів з метою, щоб Організація не виявилася безсилою у спробах припинити масове кровопролиття. Проблема неспроможності Ради Безпеки до прийняття рішень у межах своєї компетенції була офіційно визнана на рівні вищої адміністративної посадової особи ООН [2].

За останні роки яскраві приклади зловживання правом вето були помічені при розгляді ізраїльсько-палестинського конфлікту (США послідовно підтримують Ізраїль), врегулюванні сирийської кризи (Росія продовжує блокувати резолюції проти сирийського уряду) та, звичайно, найболючіше – агресії РФ проти України (Росія скористалася правом вето у питаннях про визнання референдум у Криму нелегітимним та створення Міжнародного кримінального трибуналу щодо МН17).

Переходячи від аналізу історичних умов до розгляду діяльності РБ в сучасних реаліях, варто нагадати, що 21 вересня 2016 року президент України Петро Порошенко під час виступу в Раді Безпеки ООН високого рівня з питань Сирії у Нью-Йорку заявив: «Рада безпеки ООН вимагає термінового реформування, особливо в питанні права вето. Дії Росії в Сирії схожі з тими, що Кремль робить в Україні. В Україні це було політикою намірів ескалації бойових дій із подальшою метою виступити як посередник, щоб таким чином отримати важелі впливу. Це дуже схоже на ситуацію в моїй країні, яка продовжує бути полігоном для подібної російської тактики» [5].

Президент України також висунув звинувачення в бік Ради безпеки щодо нездатності зберегти мир і безпеку в Сирії, а також недостатній рішучості у припинення воєнного конфлікту та агресії Росії в Україні. Остання бездіяльність за словами П.Порошенка, призвела до того, що окупований Крим перетворився у військову базу, за рахунок якої Кремль постачає в Сирію зброю. «Усе це викликає критичну необхідність реформувати Раду безпеки. У першу чергу, в питанні права вето. Будь-яке вето не повинно блокувати дії Радбезу, особливо щодо питань масового насильства», – наголосив Петро Порошенко [5].

Таким чином, головна міжнародна інституція з підтримання миру та безпеки часто не в змозі

припинити насильство, в той час, як агресор і агресія залишаються непокараними. І якщо у часи холодної війни право вето ще могло сприйматися як свого року запобіжник для уникнення ядерної війни, то сьогодні воно слугує виключно як засіб для вирішення суто національних інтересів, незважаючи на міжнародне право чи позицію переважної більшості світової спільноти. А отже, право вето постійних членів РБ ООН, як і сучасна конструкція РБ ООН, не відповідають вимогам функціональної системи міжнародної безпеки і є перешкодою для забезпечення миру у світі.

Водночас, правила міжнародної взаємодії стають менш передбачуваними та контрольованими. Рада Безпеки ООН не лише не виконує свою функцію захисту миру і безпеки, але абсолютно не відображає нинішню ієрархію світового порядку. Така диспропорція проявляється у різних вимірах. Зокрема, у військово-політичному вимірі п'ять головних бенефіціарів Другої світової війни – США, СРСР/Росія, Китай, Велика Британія та Франція – втратили колективну монополію у світовому порядку. Відтак, Велика Британія та Франція втратили багато ознак глобальних держав ще в 1950-х рр. внаслідок процесів деколонізації та набуття другорядної ролі у світі: Велика Британія стала головним союзником США, а Франція еволюціонувала від лідера європейського інтеграційного об'єднання до ключового, але молодшого партнера Німеччини в ЄС.

Росія залишається ядерною державою, але в аспекті звичайних озброєнь поступається низці країн свого та інших регіонів світу, які не представлені в РБ ООН. Серед них виділяються як держави, які відродили свій глобальний потенціал після Другої світової війни (Німеччина, Японія), так і регіональні лідери азійських та африканських держав, від політики яких залежить регіональна безпека та стабільність. Згідно Глобального індексу військової потужності 2015 р. (Global Firepower Ranking), до десятки держав за військовою потужністю, крім Р5, входять Індія, Південна Корея, Німеччина, Японія та Туреччина. Та й ядерна зброя також вже більше не перебуває у монополійній власності країн Р5. Щонайменше ще 4 країни світу мають ядерну зброю, а декілька десятків достатньо легко і швидко можуть її отримати.

У червні 1945 року на конференції у Сан-Франциско 51 держава поставила свій підпис під Статутом ООН (включаючи Українську РСР, Білоруську РСР та Британську Індію), а станом на сьогодні членами ООН є 193 держави-члени. Нинішній склад РБ ООН не пропорційно представляє географічні зони конфлікту. Серед 15 членів РБ ООН 5 місць закріплені за регіональною групою Західна Європа та інші держави (Western European and Others Group – WEOG, включаючи трьох постійних членів), 2 – за Східною Європою (Eastern European Group – EEG, включаючи Росію), 3 – за Азійсько-Тихоокеанським регіоном (АТР, включаючи Китай), 3 – за Африкою та 2 – за групою Латинської Америки та Карибського регіону (Latin America and Caribbean Group – GRULAC) [4].

Дані регіональні квоти показують, що третина місць у Раді Безпеки ООН належить «золотому мільярду» (WEOG), в той час як Східна Європа (EEG), в якій існує багато нерегульованих конфліктів, представлена лише Росією та одним непостійним членом, а Близький

Схід – джерело найгостріших конфліктів – має лише одного представника від групи АТР. Крім того, азійська квота не завжди дозволяє враховувати позиції держав, чий інтерес зачіпають низку територіальних конфліктів у Південно-Китайському та Східнокитайському морях, через які проходять основні морські маршрути світу [4].

Економічний вимір світового порядку показує, що за останні десятиліття відбувається перетікання основних економічних центрів із Заходу на Схід. Ця глобальна тенденція знаходить відображення у стрімкому зростанні ВВП країн Азії. Крім того, невинно зростає частка країн Африки у світовій економіці. Відтак сьогоденні реалії вимагають подолання асиметрії між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються з метою уникнення глобального протистояння по лінії Північ–Південь.

Демографічний вимір засвідчує, що незмінний склад РБ ООН в умовах стрімкого зростання населення призводить до зменшення легітимності ключового міжнародного органу з підтримання миру та безпеки. На момент підписання Статуту ООН населення світу складало 2,5 млрд. осіб, а станом на 2015 р. вже перевищило 7 млрд. осіб. Відтак нинішній склад Ради Безпеки ООН посилює асиметрію між «золотим мільярдом», який має 5 представників, та густонаселеними країнами Азії та Африки, яким сумарно виділено 6 місць. Саме населення цих країн найбільше потерпає від збройних конфліктів, голоду, епідемій, змін клімату та природних стихій. Демографічний вибух призводить також до виснаження відновлюваних та невідновлюваних ресурсів, за які зростає боротьба між новими центрами сили.

Крім цього, варто розглянути необхідність реформування Ради безпеки ООН з позиції України. Адже Організація об'єднаних націй є найбільш легітимним і універсальним міжнародним органом, завданням якого є підтримання миру та міжнародної безпеки. Втім, основним викликом його діяльності на сучасному етапі, що й продемонстрував перебіг агресії РФ проти України, є неефективність існуючих механізмів досягнення цієї мети. Діяльність ООН блокується накладанням вето Росії, як постійного члена Ради Безпеки, на резолюції, які стосуються країн, де РФ виступає як агресор. Водночас, саме Рада Безпеки ООН, як головна міжнародна безпекова інституція, несе відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки (згідно ст. 24 Статуту ООН) і є єдиним органом ООН, що має право починати превентивні та примусові дії від імені ООН (ст.42), у тому числі об'єднаними збройними силами держав – членів ООН. Шість разів спроби ухвалити резолюцію щодо України в РБ ООН, в тому числі щодо анексії Криму, створення трибуналу щодо катастрофи малайзійського Боїнгу, теракту в Маріуполі, були провалені через позицію Росії. Інші члени органу не виступили проти участі Москви в голосуванні резолюцій в Раді Безпеки, як це передбачено пунктом 3 статтею 27 Статуту ООН: «сторона, яка бере участь у конфлікті, має утриматися від голосування при ухваленні рішення на підставі Розділу VI та на підставі пункту 3 статті 52» [8].

Важливою сферою, яка також деформується під впливом деструктивних дій РФ, є система міжнародних гарантій, яка будується на засадах ООН. Згідно

Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, підписаним у Будапешті 5 грудня 1994 року, Україна отримала гарантії в тому числі від РФ. Російська дипломатія сягає неабияких демагогічних висот у вигідному їй трактуванні гарантій. Так, міністерство закордонних справ РФ 1 квітня 2014 року заявило, що основним зобов'язанням Росії за Будапештським меморандумом є «тільки незастосування і непогрожування застосуванням ядерної зброї проти неядерних держав», а відтак, зобов'язання Росії перед Україною не порушено.

Таке трактування на початку 2016 року підтвердив міністр закордонних справ РФ С. Лавров. Принагідно згадаємо конференцію країн-учасниць ДНЯЗ, яка відбулась в ООН в травні 2015 року. На ній представник Росії не тільки відкинув пропозиції США щодо скорочення ядерних арсеналів, а навпаки, погрожував їх «нарощуванням за певних обставин». При чому, таке нарощування ядерних арсеналів може відбуватися не де-небудь – а в Криму [7]. Негативні наслідки для глобального процесу денуклеаризації очевидні. На ювілейній сесії Генеральної Асамблеї ООН відзначався прогрес, який був досягнутий країнами ООН щодо ядерної програми Ірану. Втім, цей успіх став можливим скоріше всупереч зростанню атмосфери недовіри до гарантій, які отримують країни в обмін на згортання своїх ядерних програм.

Серед проблем функціонування ООН не можна обійти і системну кризу недофінансування. Так, загальний дефіцит бюджету ООН тільки на гуманітарну допомогу складає близько 12,5 мільярдів доларів. Попри воєнний конфлікт з усіма негативними наслідками для гуманітарної сфери, Україна опинилася серед країн, на допомогу яким просто не вистачає фінансової підтримки ООН. Причини цьому полягають як у зростанні кризових явищ в глобальному масштабі, так і назрілій необхідності реформування бюджетної сфери ООН [6].

Всі вищезазначені виклики несуть глибинний характер і їх усунення потребуватиме непростих інституційних змін. Видається проблематичним у коротко-строковій перспективі узгодити механізм, який би позбавляв постійного члена Ради Безпеки ООН права голосу у випадку, коли він є стороною конфлікту. Певні юридичні засади для цього є, але вони вимагають необхідності додаткового юридичного кроку – визнати порушника джерелом збройної агресії і стороною конфлікту. Це піднімає ще одну проблему, а саме – обґрунтована кваліфікація дій Росії по відношенню до України.

Оскільки Україна зазнала збройного нападу з боку підрозділів збройних сил РФ та (або) контрольованих нею найманців, даний конфлікт має підстави вважатися збройною агресією. Дії РФ підпадають під ознаки агресії відповідно до Резолюції 3314 ГА ООН «Визначення агресії» від 14 грудня 1974 року. Факт агресії з боку Росії по відношенню до України вже було визнано такими організаціями як Європейська Рада, Парламентська асамблея ОБСЄ, НАТО, ПАРЕ. Натомість, Рада Безпеки ООН, як уповноважений орган здатний кваліфікувати дії РФ щодо України як агресію, досі не спромігся, зі зрозумілих причин, це зробити. Та й Україна, застосовуючи визначення «антитерористична

операція», сама заперечує факт зовнішньої агресії і, відповідно, підриває свою правову позицію для притягнення Росії до відповідальності.

З цього випливає ще одне ускладнення, а саме – з направленням миротворців ООН в Україну. Ще у березні 2014 року заступник Генерального Секретаря ООН з політичних питань Дж. Фелтман наголошував на погіршенні ситуації не тільки на території АР Крим, але й у східних регіонах України. Превентивне розгортання миротворчих сил ООН або ж регіональної організації, із санкцією ООН, дозволило б попередити проникнення важкого озброєння та військових найманців на територію східної України. Втім, знадобився майже рік для української влади аби офіційно звернутися до ООН та ЄС щодо направлення в країну миротворчого контингенту (останнім часом уточнюється, що мова йде про оціночну місію) [6]. На поточний момент, за свідченнями постпреда України в ООН В. Єльченка, переговорний процес в ООН з цього питання ще не починався, оскільки йде «пошук підходів для вирішення цього питання». Вочевидь, аби виносити його розгляд на засідання РБ необхідно мати вагомий інструменти для подолання вето Росії.

Постійний представник США при ООН Саманта Пауер, яка нещодавно побувала в Києві, нагадала, що з того моменту, коли Росія почала агресію проти України, Радбез збирався 33 рази. І під час жодного з цих засідань його членам не вдалося ухвалити спільного рішення. Позиції демократичних країн та Росії виявилися полярними. Москва блокує всі документи, які бодай теоретично можуть допомогти встановленню миру чи навіть засуджують агресію. Така позиція, до слова, характерна для Росії не лише у зв'язку з українським конфліктом [3]. «РФ заблокувала навіть засудження використання хімічної зброї проти сирійського народу», – згадувала Саманта Пауер у Києві. Такою само була позиція Росії й за часів війни на Балканах, коли Москва відверто підтримувала сербського лідера Слободана Мілошевича. За словами Саманти Пауер, в українському питанні протистояння таке: 14 до 1. З яких 14 – за Україну, а 1 – це Росія, яка при цьому не соромиться використовувати право вето [3].

У такому разі постає запитання: чи допоможе непостійне членство у Раді Безпеки? Адже Росія все одно зможе заблокувати будь-яку нашу ініціативу. Членство в Радбезі дає змогу користуватися наявними механізмами: виступати з ініціативами, порушувати ті або інші питання в рамках Ради. Іще один важливий момент: без непостійних членів не може відбутися жодне засідання, і це чудово розуміють усі, включаючи користувачів того самого «чарівного» права вето. На засіданнях важливий голос кожного, якщо рішення ухвалюється більшістю, без використання вето. А таких рішень досить багато. Утім, навряд чи Російська Федерація дозволить Раді ухвалити рішення про направлення миротворців на Донбас [7]. Така неспроможність одного з найважливіших органів ООН розв'язати конфлікт ставить під сумнів його дієздатність загалом.

Проте, проблеми з ефективністю виконання ролі глобального миротворця в ООН з'явилися не сьогодні на Донбасі, а фактично одразу після створення. Об'єднані

Нації не змогли запобігти війні між Північною та Південною Кореєю, в основному через протистояння СРСР та США у Радбезі. Не впоралася ООН і з югославським питанням, не змогла врятувати від геноциду Руанду, Конго – від громадянської війни, не кажучи вже про Близькосхідний конфлікт, ситуацію в Афганістані, Іраку, Ірані та Сирії. Водночас, попри очевидні слабкі сторони ООН в умовах мінливого міжнародного середовища, вона залишається безальтернативною глобальною організацією та єдиною платформою, яка об'єднує настільки неоднорідні групи держав. Відтак адаптація ООН до реалій ХХІ століття є актуальною проблемою, яка в умовах воєнізованих міжнародних конфліктів потребує нагального вирішення.

Висновки. Сучасна конструкція ООН і насамперед Ради Безпеки є неефективною з точки зору захисту миру та безпеки та не відображає сьогоdnішні реалії світоустрою, ролі та потенціалу різних країн, їх внесків до економічного розвитку та підтримання миру, а отже не у змозі знайти ефективні відповіді на виклики, які стоять перед світом. Відтак у зв'язку з її неспроможністю виконувати свої функції та здійснювати покладену на неї відповідальність щодо гарантування міжнародних миру та безпеки необхідними є пошук механізмів реформування РБ ООН для підвищення її ефективності.

Реформування Ради Безпеки ООН є складним і, водночас, дискусійним питанням, бо збільшення кількості постійних членів розширює можливості застосування права вето, відтак створює додаткові труднощі для ухвалення нагальних рішень. Існує небезпека, що такі зміни можуть призвести до дисбалансу сил на міжнародній арені, суттєво ускладнять процес прийняття рішень у рамках ООН. З іншого боку, запобігання входженню нових членів до РБ може суттєво нівелювати довіру світової громадськості до її діяльності, тоді як організаційна реформа демократизує Раду Безпеки. Це дасть можливість протистояти новим викликам, які постали перед міжнародним співтовариством, удосконалити наявну систему балансу сил.

Неможливо і цілковито позбутися права вето, що може мати дискримінаційний характер щодо нових постійних членів РБ ООН. Найбільш прийнятним є порядок застосування вето, для якого потрібними будуть голоси не одного, а двох чи трьох постійних членів РБ ООН, що значною мірою підвищить легітимність прийнятих рішень.

Отримання місця непостійного члена РБ надає Україні шанс відновити свою суб'єктність в рамках ООН. Ініціативність та активна зовнішня політика України щодо реформи ООН дозволять створити новий напрям тиску на агресора, послабити його і посилити власні міжнародні позиції, зробити вагомий внесок у перегляд та удосконалення світової архітектури безпеки. Потрібно лише нарешті розпочати самостійну системну гру на міжнародній арені.

Список використаних джерел

1. Годованик Є. В. Організаційно-правові аспекти реформування ради безпеки ООН на сучасному етапі / Є. В. Годованик // Держава і право. – 2010. – Вип. 49. – С.648–655.

2. Жуковська Я. М. Напрямки реформування ООН: Рада Безпеки / Я. М. Жуковська // Право і суспільство. – 2015. – №4. – С.8–12.

3. Марищенко Л. ООН без ілюзій / Л. Марищенко // Віче. – 2015. – №13. – С.48–49.

4. Реформування Ради Безпеки ООН та позиція України // Зовнішньополітичні акценти. – МЦПД. – 2015. – №22. – 15 с.

5. Конфлікт в Україні продемонстрував неефективність Ради Безпеки ООН – П. Порошенко [Електронний ресурс] // Український тиждень. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/125730>

6. Курнишова Ю. Експертні безпекові дебати «Prism Security Debates». Позиційний документ: «Грані можливого: що може зробити Україна як непостійний член Ради безпеки ООН?» [Електронний ресурс] / Ю. Курнишова. – Режим доступу: <http://www.library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/12429.pdf>

7. Лавров заявив, що РФ заблокує в ООН відправку миротворців на Донбас [Електронний ресурс] // УКРІНФОРМ. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/lavrov_zayaviv_shcho_rf_zablokue_v_oon_vidpravku_mirotvortsiv_na_donbas_2034935.

8. Україна виступає за реформування Ради Безпеки ООН [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/ukrayina-vistupaye-za-reformuvannya-radi-bezpeki-oon-163998_.html.

References

1. Godovanyk Je. V. Organizacijno-pravovi aspekty reformuvannya rady bezpeky OON na suchasnomu etapi / Je. V. Godovanyk // Derzhava i pravo. – 2010. – Vyp.49. – S.648–655.

2. Zhukors'ka Ja. M. Naprjamky reformuvannya OON: Rada Bezpeky / Ja. M. Zhukors'ka // Pravo i suspil'stvo. – 2015. – №4. – S.8–12.

3. Maryshhenko L. OON bez iljuzij / L. Maryshhenko // Viche. – 2015. – №13. – S.48–49.

4. Reformuvannya Rady Bezpeky OON ta pozycja Ukrai'ny // Zovnishn'opolitichni akcenty. – MCPD. – 2015. – №22. – 15 s.

5. Konflikt v Ukrai'ni prodemonstruvav neefektyvnist' Rady Bezpeky OON – P. Poroshenko [Elektronnyj resurs] // Ukrai'ns'kyj tyzhden'. – Rezhym dostupu: <http://tyzhden.ua/News/125730>

6. Kurnyshova Ju. Ekspertni bezpekovi debaty «Prism Security Debates». Pozycijnij dokument: «Grani mozhlyvogo: shho mozhe zrobyty Ukrai'na jak nepostijnyj chlen Rady bezpeky OON?» [Elektronnyj resurs] / Ju. Kurnyshova. – Rezhym dostupu: <http://www.library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/12429.pdf>

7. Lavrov zajavyv, shho RF zablokuje v OON vidpravku myrotvorciv na Donbas [Elektronnyj resurs] // UKRINFORM. – Rezhym dostupu: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/lavrov_zayaviv_shcho_rf_zablokue_v_oon_vidpravku_mirotvortsiv_na_donbas_2034935.

8. Ukrai'na vystupaje za reformuvannya Rady Bezpeky OON [Elektronnyj resurs] // Dzerkalo tyzhnja. Ukrai'na. – Rezhym dostupu: http://dt.ua/POLITICS/ukrayina-vistupaye-za-reformuvannya-radi-bezpeki-oon-163998_.html.

Semchynskyy K. V., docent, candidate of philosophical studies, associate professor of International Relations Department, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), semchynskyy@gmail.com

Reforming United Nations Security Council: challenges and perspectives for Ukraine in present situation

In terms of Russian aggression against Ukraine prospects and mechanism reform of the Security Council of the United Nations faces urgent problems of the contemporary international order. Applying systematic, analytical, statistical and comparative methods, the author substantiates the need for institutional reform of the UN Security Council and its adaptation to the realities of the XXI century. Organizational reform will make it possible to improve the existing system of balance of forces to confront the challenges facing the international community. Reform of the UN Security Council to enhance its efficiency is overdue, yet, complex and controversial issue, especially regarding the use of the veto permanent members of the UN Security Council. Initiative and active foreign policy of Ukraine on the reform of the UN will create a new line of pressure on the aggressor; to strengthen their international position, make a significant contribution to review and improve the global security architecture.

Keywords: Security Council, reform, security, the right of veto, Russian aggression.

УДК 339.92

Вонсович О. С.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин,
ПрАТ «Українсько-Польський вищий навчальний
заклад «Центрально-Європейський університет»
(Україна, Київ), sefinrof@ipnet.ua

АНАЛІЗ РИЗИКІВ В РАМКАХ ВСЕСВІТНЬОГО ЕКОНОМІЧНОГО ФОРУМУ В ДАВОСІ – 2017

Метою даної статті – є проведення аналізу ризиків в рамках Всесвітнього економічного форуму в Давосі 2017 року. Під час написання статті, автором були використані наступні методи: аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція. Основні одержані висновки полягають в наступному: всі ризики, які були визначені в якості пріоритетних, є актуальними в глобальному відношенні і потребують нагального вирішення: їх небезпека пов'язана із тим, що кожен з них несе в собі деструктивні прояви, які негативним чином позначаються на світовій економіці та політиці, а також перешкоджають запровадженню нових ініціатив щодо сталого глобального розвитку; актуальним залишається питання про те, наскільки ті рішення, які були прийняті під час проведення Всесвітнього економічного форуму в Давосі, зможуть знайти своє практичне втілення; важливим моментом є усвідомлення небезпечних наслідків від вищенаведених ризиків для світового співтовариства, а також необхідності оперативного реагування і розробки відповідних механізмів, підходів, інструментів та засобів протидії та боротьби.

Ключові слова: аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція.

Основною проблемою, яку досліджує автор в даній статті, – є аналіз ризиків в рамках Всесвітнього економічного форуму в Давосі 2017 року. Такими, які раніше не були достатнім чином обґрунтовані, видаються наступні аспекти: дослідження ключових ризиків глобального характеру, які впливають на економічні та політичні процеси в світі; проведення їх аналізу з точки зору рівня безпеки та впливовості на міжнародні процеси; надання рекомендацій щодо протидії ризикам; аргументація необхідності запровадження нових механізмів, інструментів та засобів протидії та боротьби з ними та ін.

В статті автором були використані, переважним чином, матеріали ЗМІ. Це допомогло автору провести порівняльний аналіз із минулими роками, а також навести приклади, які підтверджують ступінь небезпеки досліджуваних ризиків. Використання різного кола джерел допомогло більш детально дослідити та проаналізувати зміст і значення ключових ризиків для міжнародного співтовариства.

Метою даної статті – є проведення аналізу ризиків в рамках Всесвітнього економічного форуму в Давосі – 2017.

Головними темами цього річного форуму стали геополітичні потрясіння, міграційні та інші соціальні виклики, тероризм та атаки в кіберпросторі. Враховуючи дані ризики, засновник даного зібрання К. Шваб зазначив, що повинно розвиватись відкрите та відповідальне лідерство з метою запобігання зростанню протестних настроїв та приходу до влади популістів, що може підірвати стабільність та стійкий розвиток [1].

Експерти Всесвітнього економічного форуму прийшли до висновку, що найбільш актуальними для 2017 р. будуть такі проблеми як екологічні та геополітичні. Всього вони визначили 30 глобальних ризиків, а також 13 тенденцій, які можуть посилити їх або змінити співвідношення між ними [2]. Ризики підрозділяються на п'ять категорій: економічні, екологічні, геополітичні, соціальні та технологічні. У порівнянні із минулим роком вони практично

залишилися незмінними. Єдине виключення – новий ризик «неефективності регіонального та глобального управління», який визначається як нездатність регіональних та глобальних структур вирішувати економічні, геополітичні та екологічні проблеми [2].

З вищенаведеного ми можемо констатувати зростання кількості ризиків та викликів, які становлять небезпеку для людства на перспективу. Всі вони носять глобальний характер, а відтак стосуються кожної країни. На підставі цього формується необхідність посилювати національні системи безпеки та адаптовувати їх до протидії сучасним загрозам глобального характеру. З точки зору регіонального виміру, актуалізується ідея про подальше вдосконалення механізмів систем колективної безпеки, в яких провідне місце повинні займати ініціативи відносно розробки сучасних інструментів та засобів практичної протидії. Це повинно стати основою для подальшого розвитку регіональних систем безпеки. Що стосується міжнародної системи безпеки, то вона також потребує оновлення та реструктуризації. Застарілість підходів обумовлює необхідність запровадження динамічної процедури реагування на сучасні виклики та загрози глобальній безпеці. Ця процедура повинна включати в себе: своєчасне реагування, оперативність прийняття рішень, механізми активної протидії, сучасні ефективні практичні безпекові засоби. Все це в своїй сукупності повинно стати надійним форпостом забезпечення міжнародної безпеки в сучасних складних геополітичних умовах.

Аналізуючи першу групу ризиків, до якої відносяться екологічні, потрібно зазначити, що з глобальної точки зору вона є найбільш небезпечною. До неї відносяться: екстремальні погодні явища, масштабні стихійні лиха та антропогенні екологічні катастрофи. І, дійсно, якщо подивитись на динаміку природних лих та катастроф то можна побачити, що їх кількість та потужність поступово збільшується. Головна проблема полягає у низькому рівні передбачуваності та запобіганні. Наслідки від них несуть в собі небезпеку для широких мас населення і напяму впливають на геополітичну, економічну, політичну та безпекову ситуацію в світі.

В контексті екологічних ризиків необхідно згадати про угоду по клімату, яка була представлена міністром закордонних справ Франції Л. Фабіусом 12 грудня 2015 р. і погоджена учасниками Всесвітньої кліматичної конференції ООН. Головна ідея цього документа – утримувати підвищення середньої температури на рівні, який не перевищує двох градусів за Цельсієм, а також скорочення його до 1,5 градусів [3]. Також цей документ передбачає збір коштів у розмірі не менше 100 млрд. дол. щорічно починаючи з 2020 р. для допомоги країнам, що розвиваються в боротьбі проти глобального потепління. Нажаль, поки що, доводиться констатувати що ефективність від даної угоди не є високою, про що свідчить рейтинг ризиків від експертів Всесвітнього економічного форуму.

Враховуючи таку ситуацію, на думку автора, потрібно переглянути даний документ на предмет скорочення термінів відносно початку реалізації практичних кроків – не з 2020 р. а вже з 2017. В такому разі економія трьох років дасть можливість, принаймні, розробити фундаментальні механізми

протидії і боротьби із глобальним потеплінням, а також спробувати втілити в життя теоретичні напрацювання. В перспективі це повинно позитивним чином позначитись на процесі боротьби із ризиками екологічного характеру.

Що стосується геополітичних ризиків, то до їх числа можна віднести теракти, регіональні та глобальні конфлікти а також неефективне державне управління. Відносно терактів потрібно зазначити, що згідно статистичних даних за минулі 42 роки в світі відбулось більше 113000 терористичних актів, серед яких майже 52000 були пов'язані із використанням вибухових пристроїв, 14400 вбивств і більше 5600 викрадень [4]. Нажаль, доводиться констатувати, що ці цифри зростають, що говорить про неефективність боротьби проти тероризму. Найбільш небезпечними залишаються такі регіони як Близький Схід, Північна та Східна Африка, Кавказ. Враховуючи це, сьогодні проблема тероризму потребує вирішення за допомогою ефективних практичних засобів, які відповідають ступеню небезпеки. Важливим в цьому відношенні є також консолідація міжнародних зусиль спрямованих на досягнення єдиної мети – повна ліквідація даної загрози.

Не менш загрозливими виступають регіональні та глобальні конфлікти. Все частіше сьогодні можна чути про перетікання одного конфлікту в інший, а також про трансформацію локальних конфліктів у регіональні і глобальні. Яскравим підтвердженням цьому є Сирійський конфлікт, який починався як громадянська війна, а сьогодні набув ознак міжнародного. Такого роду конфлікти стають дедалі складнішими і суперечливішими щодо їх врегулювання. Це обумовлено тим, що ступінь упередженості позицій учасників, а також небажання йти на компроміс, ускладнюють процес врегулювання. Всі ці ознаки і роблять ці конфлікти одними із найбільш ризикованих та небезпечних в світі.

Відносно неефективного державного управління потрібно зазначити, що на стан економіки негативний вплив здійснюють неефективне управління державними фінансами та високий рівень інфляції, а позитивний ефект можуть надати захист прав інтелектуальної власності, розвинута судова система та інші міри [5]. Поряд із інституційними факторами вирішальне значення можуть мати освіта та підвищення кваліфікації робочої сили, постійний доступ до нових знань та технологій. Фактори, які визначають конкурентоздатність економіки, по різному впливають на економічні системи країн світу в залежності від стартових умов та поточного рівня розвитку. Ризик неефективного державного управління справляє прямий вплив не тільки на економічну сферу. В першу чергу, це пов'язано із системою політичного менеджменту країни: ефективність її діяльності залежить від того, наскільки освіченими, кваліфікованими, технічно грамотними є її кадри. Багато чого залежить і від структури та системи державного управління. Якщо вони є застарілими та сповідають архаїчні принципи, то в такому разі кінцевий результат не буде позитивним, а навпаки – перешкоджатиме стратегічному розвитку держави. В XXI ст. країни повинні прагнути до розбудови сучасної розгалуженої системи державного управління, яка б включала в себе всі компоненти, які потрібні для

ефективного здійснення внутрішньої та зовнішньої політики.

Потрібно звернути увагу і на ризики технологічного характеру: шахрайство зі службовими чи особистими даними або їх крадіжка, кібератаки. В світлі останніх подій, які пов'язані із даними ризиками потрібно згадати про хакерські атаки Російської Федерації на Сполучені Штати Америки. 31 грудня 2016 р. Міністерство національної безпеки США та ФБР опублікували спільну доповідь «Grizzly Steppe», в якій мова йде про хакерські атаки російських розвідувальних служб, зафіксованих в США влітку 2015 р. та восени 2016 р.: дві групи російської розвідки займалися фішингом (масова розсилка електронних листів з метою отримання доступу до логінів, паролів та інших конфіденційних даних), розповсюджуючи посилання на підробні сайти, які імітують сайти цільових організацій [6]. З їх боку неодноразово здійснювались дії, які були направлені на атаку інформаційних систем урядових та дослідницьких організацій, університетів та корпорацій по всьому світу. Цей приклад свідчить про низький рівень захисту глобального кіберпростору від сучасних викликів та загроз. Найважливіше те, що такого роду дії трапляються на найвищому державному рівні, що говорить про те, що інформаційно-технологічна сфера не в змозі гарантувати повноцінний захист державних та персональних даних. Все більш популярними стають кібернетичні та інформаційні війни, як війни нового покоління. Всі вони створюють середовище, в якому все важче стає запобігати та протидіяти інформаційним ризикам. Саме тому ризики технологічного характеру входять до трійки найбільш небезпечних в XXI ст. в світі.

Ризики соціального та економічного характеру уособлюють в собі масштабну нелегальну міграцію та незаконну торгівлю (відмивання грошей, контрабанда і т.д.). Нелегальна міграція за останні роки засвідчила, що її небезпека пов'язана із тиском на соціальні системи. Яскравим прикладом цьому став Європейський Союз, який в період 2014–2015 рр. Безпосередньо зіткнувся з цією проблемою. Внаслідок цього, 23 квітня 2015 р. країни ЄС розробили нову стратегію щодо вирішення питання з нелегальною міграцією. Вони в три рази збільшили бюджет проекту «Тритон», який спрямований на проведення рятувальних операцій в Середземному морі та охорону морських кордонів Євросоюзу [7]. Але такого роду заходи змогли лише частково (в межах Європейського Союзу) вирішити цю проблему. В загальному відношенні вона залишається актуальною, а тому відноситься до ключових ризиків глобального характеру.

Такі процеси як: незаконний рух фінансових коштів, ухиляння від сплати податків, работоргівля, виробництво та розповсюдження контрафактної продукції, організована злочинність підривають соціальну взаємодію, а також регіональне та міжнародне співробітництво. Наявність великої кількості фінансових махінацій та зловживань в різних кутках світу свідчить про те, що в світовій економічній системі присутній ряд деструктивних явищ, які заважають ефективному розвитку відкритого економічного середовища. Протидія та боротьба з ними повинні стати одними із пунктів на порядку денному світового співтовариства.

Практичними механізмами можуть виступити: колективні зусилля щодо вироблення глобальної стратегії протидії корупції та фінансовим махінаціям, практична реалізація ідей побудови економічного середовища на засадах цифрової економіки, подальший розвиток широкоформатної глобальної торгівлі в усіх її проявах, вдосконалення інструментів здійснення валютно-фінансових та торговельних операцій, зменшення тиску і впливу з боку провідних світових економічних гравців на середньо-та слаборозвинуті країни. Все це, в своїй сукупності, повинно в перспективі посприяти формуванню надійного безпекового середовища, в якому будуть ефективно працювати механізми запобігання і протидії викликам та загрозам.

Висновки. Проаналізувавши ключові ризики, які були винесені на обговорення під час проведення Всесвітнього економічного форуму в Давосі в 2017 р., можна зробити висновок про те, що всі вони є актуальними в глобальному відношенні і потребують нагального вирішення. Їх небезпека пов'язана із тим, що кожен з них несе в собі деструктивні прояви, які негативним чином позначаються на світовій економіці та політиці, а також перешкоджають запровадженню нових ініціатив щодо сталого глобального розвитку.

Найбільш пріоритетними були визначені екологічні та геополітичні ризики, як такі, що містять в собі найбільшу небезпеку. Такі ознаки як транснаціональність та деструктивність є головними і визначають їх зміст та прояв.

Друге місце займають регіональні та глобальні конфлікти, небезпеки від яких не менше, ніж від вищезгаданих. Їх небезпека обумовлена внутрішньою суперечністю та складністю врегулювання. Ще однією ознакою є їх швидка трансформація з локальних у міжнародні.

Третю сходинку займають ризики, які пов'язані із неефективним державним управлінням. Вони перешкоджають стратегічному розвитку держав і, певною мірою, дестабілізують ситуацію на міжнародній арені.

Ризики технологічного характеру пов'язані із кібератаками та крадіжками державних і персональних даних. Їх небезпека обумовлена розширенням масштабів інформаційних війн та слабким захистом кіберпростору.

Соціальні та економічні ризики хоча і відносяться більшою мірою до регіональних, але їх наслідки значним чином впливають на міжнародну ситуацію. Вони небезпечні тим, що заважають повноцінній реалізації ініціатив, планів та проектів стабільного розвитку нового світового економічного порядку.

Актуальним залишається те, наскільки ті рішення, які були прийняті під час Форуму, зможуть знайти своє практичне втілення. Чи не переважатиме декларативність над практикою? Важливим моментом є усвідомлення небезпечних наслідків від вищенаведених ризиків для світового співтовариства, а також необхідності оперативного реагування і розробки відповідних механізмів, підходів, інструментів та засобів протидії та боротьби.

Подальше дослідження даної проблематики сприятиме глибшому аналізу означеної проблематики, а також дозволить проаналізувати конкретні рішення відносно вищезазначених ризиків; дослідити динаміку

розвитку ситуації в контексті протидії викликам та загрозам глобального характеру. Доцільним вбачається дослідження впливу ризиків на регіони та окремі країни.

Список використаних джерел

1. Давос 2017: итоги Всемирного экономического форума [Електронний ресурс] / Факти. – Режим доступу: <http://fakty.ictv.ua/ru/videos/davos-2017-pidsumky-vsvesvitnogo-ekonomichnogo-forumu-2/> (22.01.2017). – Назва з екрану.
2. Макаров О. Эксперты Давоса назвали главные риски для человечества в 2017 году [Електронний ресурс] / РБК. – Режим доступу: <http://www.rbc.ru/society/11/01/2017/5875ea3e9a79473c709c499d?from=main> (11.01.2017). – Название с экрана.
3. Франция представила итоговый проект международного соглашения по климату [Електронний ресурс] / Интерфакс. – Режим доступу: <http://www.interfax.ru/world/484667> (12.12.2015). – Название с экрана.
4. Статистика терактов – выводы из истории [Електронний ресурс] / Террору – Нет! – Режим доступу: <http://terrorunet.ru/analytics/statistika-teraktov-vyvody-iz-istorii/> (15.01.2015). – Название с экрана.
5. Индекс глобальной конкурентоспособности [Електронний ресурс] / Информационно-аналитический портал «Гуманитарные технологии». – Режим доступу: <http://gtmarket.ru/ratings/global-competitiveness-index/info> (30.10.2016). – Название с экрана.
6. Хакерские атаки России на США. Суть проблемы [Електронний ресурс] / Украина сегодня. – Режим доступу: <http://ua-today.com/news-from-ukraine/103310> (31.12.2016). – Назва з екрану.
7. ЕС розширив програму допомоги мігрантам [Електронний ресурс] / Дзеркало тижня. Україна. – Режим доступу: http://dt.ua/WORLD/yes-rozshiriv-programu-dopomogi-migrantam-170838_.html (24.04.2015). – Назва з екрану.

References

1. Davos 2017: itogi Vsemirnogo ekonomicheskogo foruma [Elektronnyi resurs] / Fakty. – Rezhym dostupu: <http://fakty.ictv.ua/ru/videos/davos-2017-pidsumky-vsvesvitnogo-ekonomichnogo-forumu-2/> (22.01.2017). – Nazva z ekranu.
2. Makarov O. Eksperty Davosa nazvali glavnie riski dlia chelovechestva v 2017 godu [Elektronnyi resurs] / RBK. – Rezhim dostupa: <http://www.rbc.ru/society/11/01/2017/5875ea3e9a79473c709c499d?from=main> (11.01.2017). – Nazvanie s ekrana.
3. Frantsiya predstavila itogovyi proekt mezhdunarodnogo soglasheniya po klimatu [Elektronnyi resurs] / Interfaks. – Rezhim dostupa: <http://www.interfax.ru/world/484667> (12.12.2015). – Nazvanie s ekrana.
4. Statistika teraktov – vivody iz istorii [Elektronnyi resurs] / Terroru – Net! – Rezhim dostupa: <http://terrorunet.ru/analytics/statistika-teraktov-vyvody-iz-istorii/> (15.01.2015). – Nazvanie s ekrana.
5. Indeks globalnoy konkurentosposobnosti [Elektronnyi resurs] / Informatsionno-analiticheskiy portal «Gumanitarnye tekhnologii». – Rezhim dostupa: <http://gtmarket.ru/ratings/global-competitiveness-index/info> (30.10.2016). – Nazvanie s ekrana.
6. Hakerskie ataki Rossii na SShA. Sut problemi [Elektronnyi resurs] / Ukraina segodnia. – Rezhim dostupu: <http://ua-today.com/news-from-ukraine/103310> (31.12.2016). – Nazva z ekranu.
7. YeS rozshyryv prohramu dopomohy mihrantam [Elektronnyi resurs] / Dzerkalo tyzhnia. Ukraina. – Rezhim dostupu: http://dt.ua/WORLD/yes-rozshiriv-programu-dopomogi-migrantam-170838_.html (24.04.2015). – Nazva z ekranu.

Vonsovych O. S., PhD in Political Science, associate professor of international relations department of Private Joint Stock Company «Higher educational institution «Kyiv Academy for the Humanities» (Ukraine, Kyiv), sefinrof@ipnet.ua

Risk analysis in the framework of the World Economic Forum in Davos – 2017

The purpose of this article is to conduct a risk analysis in the framework of the World Economic Forum in Davos in 2017. During writing, the author used the following methods: analysis, synthesis, comparison, induction, deduction. The main obtained conclusions are as follows: all the risks that have been identified as priorities, are relevant in the global respect and in need of urgent decision: their danger due to

the fact that each of them carries the destructive manifestations which have a negative impact on the world economy and politics, as well as prevent the introduction of new initiatives on sustainable global development; the question remains of how the decisions that were taken during the World Economic Forum in Davos, will be able to find its practical implementation; the important point is awareness of the dangerous consequences of the above-mentioned risks to the global community, and the need for rapid response and the development of appropriate mechanisms, approaches, tools and means to counter and combat.

Keywords: analysis, synthesis, comparison, induction, deduction.

* * *

УДК 325.54(4–11)«1991/2013»

Касьянова М. М.,
кандидат історичних наук, доцент, докторант
Київського національного педагогічного університету
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої
політики Донецького національного університету
(Україна, Вінниця), k.marina81@rambler.ru

ОСОБЛИВОСТІ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ДО КРАЇН Східної Європи (1991–2013 рр.)

Вивчено та проаналізовано особливості міграційних процесів до країн Східної Європи (1991–2013 рр.). Досліджені відмінності сучасних міграційних процесів від явищ, характерних для минулих століть. Спроби зрозуміти сутність міграційних процесів, пояснити їхні причини та характер є важливою складовою світової політичної науки. Вони призвели до формування кількох теоретичних підходів, покликанних вирішити це наукове завдання. Сучасні теорії та концепції пояснюють причинно-наслідкові взаємозв'язки міграції, пропонуючи розглядати їх в двох категоріях: на макро- і мікрорівні. Такий підхід необхідний для дослідження закономірностей міграційної поведінки. Розроблені теорії та концепції є основою побудови різного класу моделей і гіпотез, важливих при прогнозуванні міграції.

Ключові слова: міграція, міграційні процеси, теоретичні підходи.

Історія людської цивілізації завжди була пов'язана з міграційними процесами. Проте переміщення людей ще ніколи так не впливало на соціальне та політичне життя країн, як сьогодні.

Історіографія даної теми представлена працями сучасних науковців. Серед авторів, які досліджували особливості міграційних процесів, слід назвати В. О. Новожилова [1], О. Краузе [2], А. В. Лисицького [3] та ін.

Джерельну базу дослідження склали періодичні видання, такі як Галицький економічний вісник [4], Русский Newsweek [5] та ін.

Мета наукової статті полягає у комплексному аналізі особливостей міграційних процесів до країн Східної Європи кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Сучасні міграційні процеси мають суттєві відмінності від явищ, характерних для минулих століть. По перше, змінився напрям основних міграційних потоків. Якщо раніше масові міграції в основному спрямовувались в бік менш розвинутих територій, то сьогодні навпаки люди рухаються в більш розвинуті регіони. По друге, сучасні міграції не пов'язані з процесами колонізації та завоювання територій. По третє, розпалась синхронність технологічного розвитку та демографічних процесів, які стимулювали міграцію. Якщо раніше розвинуті країни характеризувались найбільшим зростанням населення, то сьогодні ситуація діаметрально протилежна. По четверте, сучасні міжнародні міграції представляють собою масові міжкультурні переміщення, які перетинають етнічні, культурні та релігійні кордони [1].

Однією з особливостей сучасної міграції є те, що вона проявляється в якості складової глобалізаційних

процесів. Глобалізація – це об'єктивний процес становлення економічних, науково-технічних, соціально-політичних, культурних та інших відносин між країнами; практична діяльність держав, їх лідерів та інших суб'єктів щодо організації взаємопов'язаного та взаємозалежного функціонування регіонів та континентів країн світового співтовариства [6]. Ціллю її зовнішньополітичних аспектів є більш комфортне й якісне існування та співіснування державних акторів міжнародних відносин. Це багатогранний процес, який призводить до зростання світової взаємозалежності структури, культури та суб'єкта, що супроводжується стиранням традиційних кордонів [7]. Процес глобалізації, який А. Турен називає «найяскравішою рисою сучасності» [8], характеризується різким підсиленням та диверсифікацією міграційних потоків. Міграція є результатом впливу процесу глобалізації на економіку окремих країн. Глобалізація передбачає підвищення трудової мобільності населення, його здатності мігрувати в пошуках кращих умов життя. Такій ситуації сприяє здійснення прямих інвестицій, формування транснаціональних корпорацій, процес урбанізації та інші чинники [2]. Сучасні виклики глобалізації суттєво впливають на причини та передумови міграційних процесів. У свою чергу, наслідки міграції як такої, впливають на процеси глобального характеру, а подекуди мають значущу роль у зміні геополітичної картини світу.

Наступною специфічною рисою сучасних міграційних процесів є збереження тісних зв'язків мігрантів з Батьківщиною. Сьогодні стан розвитку людської цивілізації залишає переселенцям потужніші канали зв'язку – завдяки підвищенню доступності засобів комунікації та розвитку світової транспортної системи. Внаслідок розвитку глобалізації міжнародної економіки в світовому господарстві постійно зростають масштаби робочої сили, яка залучена до процесів тимчасової міграції. Таким чином, спостерігається зростання циркулюючої міграції, коли все більша кількість людей не обирають нову країну проживання, а живуть в ній внаслідок ряду економічних, політичних, соціальних та інших причин. Після вирішення окремих важливих для себе проблем (покращення економічного становища, радикальні зміни на Батьківщині) вони повертаються додому або переїжджають до третьої країни [3]. В цьому полягає суттєва відмінність від минулих століть, коли більшість мігрантів намагались змінити постійне місце проживання.

Міграція грає все більшу роль в перерозподілі грошових потоків. Специфічним фактором є зростання ролі мігрантів в економічному житті своєї Батьківщини. В сучасних умовах залишається незмінним той факт, що мігранти, які покинули рідний дім в пошуках кращої долі, отримують більшу заробітну платню, ніж їхні співвітчизники, що залишилися в складних економічних умовах метрополії. В результаті, мігранти, все ще пов'язані з Батьківщиною та озброєні досягненнями світової фінансової системи, отримують можливість спрямовувати частину свого заробітку в її економіку. Вони можуть надавати значну фінансову допомогу своїм родичам або ж вкладати кошти в економіку рідної держави за рахунок підприємницької діяльності або інвестицій. Сучасною тенденцією є зростання

трансфертів грошових переказів до країни-донора. При цьому їхні обсяги та розміри зростають швидшими темпами, ніж кількість самих міжнародних мігрантів. Впродовж 1970–2005 рр. обсяги надходження грошових переказів у світі (переважно з розвинених держав у країни, що розвиваються) зросли у 13 разів, тоді як кількість мігрантів – лише у 2,3 рази. Вони не тільки починають відігравати важливу роль для родин, які залишилися вдома, а й стають справжнім генератором розвитку економік країн – реципієнтів грошових трансфертів мігрантів. Наприклад, в 2006 р. офіційні грошові перекази до країн, що розвиваються, становили близько 200 мільярдів доларів США. В 2008 році перекази таджикських мігрантів на Батьківщину склали 2 млрд. доларів США – майже половину ВВП та два річних бюджети держави [9]. Африка в цей період щорічно отримує перекази на суму в 40 млрд. доларів США [10]. Це значно більше за обсяги міжнародної технічної допомоги цим країнам, за обсяги портфельних інвестицій.

Спроби зрозуміти сутність міграційних процесів, пояснити їхні причини та характер є важливою складовою світової політичної науки. Вони призвели до формування кількох теоретичних підходів, покликаних вирішити це наукове завдання.

Згідно мальтузіанського погляду, який був історично першим в науковому середовищі, причини міграції наряду пов'язані з демографічною ситуацією, тобто – чисельністю населення. Країни з «надлишком» населення виступають донорами мігрантів. Зазвичай в цій ролі виступають держави з високим рівнем народжуваності [11].

Говорячи про спеціалізовані дослідження, перш за все варто згадати теорію факторів «притягування–виштовхування». Її розробив англійський вчений Ернест Равенштайн. Під час досліджень міграційних процесів він прийшов до висновку, що людям необхідно мати чітку систему мотиваційних чинників для того, щоб залучитися до міграції. У 1889 р. науковець сформулював «Закони міграції населення», в яких спробував пояснити свій погляд на причини цього явища. Згідно з його теорією, міграційні процеси спричиняються низкою специфічних факторів – комплексу соціально-економічних характеристик регіону, які впливають на формування його привабливості в очах людей. Равенштайн виділив чинники «притягування–виштовхування», які впливали на міграційні потоки. Їх можна умовно розділити на дві групи:

- притягуючі – тобто ті, які формують позитивне уявлення про територію та спричиняють міграцію населення до неї. До них можна віднести високий рівень життя, заробітної платні, привабливі природні умови тощо;

- відштовхуючі – такі обставини, які призводять до неможливості людини проживати на окремій території та змушують її покинути регіон в пошуках кращої долі (у випадку, коли незадовільними є економічні умови проживання) або ж з метою зберегти своє життя та здоров'я (у випадку загострення конфліктності в регіоні, загрози переслідувань або ж при наявності екологічної катастрофи) [12].

Таким чином, причинами міграції вчений визначив несприятливі умови на одній території (безробіття,

надмірні податки, жорстке законодавство тощо), які «виштовхують» людей із місця проживання, та сприятливі умови на інших територіях, які «притягують» їх до переселення в ці місцевості. З точки зору походження мігранта дослідник виділив зовнішні (чинники притягування) та внутрішні (чинники виштовхування) фактори, які обумовлюють переселення [2]. На думку Е. Равенштайна та згідно з виведеними ним законами, основною причиною міграції є кращі економічні умови в іншій місцевості у порівнянні з Батьківщиною мігранта. Для неї характерні декілька рис, з яких найважливішими є наступні: масштаби міграції скорочуються зі збільшенням відстані; міграція частіше відбувається у декілька етапів; міграція населення є двосторонньою; мобільність людей визначається їх особистісними характеристиками (стать, вік, приналежність до певного соціального прошарку тощо). Теорія щодо притягуючих та виштовхуючих чинників зазначала, що найбільший вплив на міграцію населення справляють внутрішні фактори або фактори виштовхування.

В XX ст. справу Е. Равенштайна продовжили декілька вчених. Джордж Кінгслі Зіпф розглядав вплив відстаней на міграційні процеси. Він висунув припущення, що масштаби міграційного потоку з одного місця в інше залежить від того, наскільки вони віддалені один від одного, оскільки саме це визначає кількість коштів, які необхідно витратити на переселення. Він розробив так звану гравітаційну модель міграції, яка пояснювала інтенсивність міграційного руху залежністю від відстаней та окремих показників значущості територій (зазвичай під цим розумілась кількість населення) [13]. Таким чином, в якості передумов міграції Зіпф розглядав лише два фактори, один з яких був константним. Семюель Стоффер висунув твердження, що відстань та населення двох пунктів не можуть бути головною детермінантою міграційного процесу. Він зазначав, що кількість людей, які переміщуються на певні відстані, є прямо пропорційною кількості перспектив, які відкриваються перед ними, та зворотно пропорційною кількості обставин, що втручаються в процес. Такими обставинами дослідник вважав всі явища, які можуть завадити розвитку міграції (видатки на транспортування, місцеве законодавство, недостатня поінформованість населення, негативне ставлення корінних мешканців до мігрантів тощо) [14]. Еверетт Лі стверджував, що з місцями вибуття та прибуття мігранта пов'язані дві групи факторів, які здійснюють на нього вплив – позитивні та негативні. Ці сили можуть бути чисельними та різноплановими. Особливу увагу дослідник приділив розгляду перешкод, що втручаються в міграційний процес, та аналізу обмежень, які діють в його рамках. До найбільш розповсюджених перешкод Лі відносив такі чинники, як відстань, наявність фізичних та політичних бар'єрів, кількість необхідних для міграції коштів тощо. Він відзначав, що в окремих випадках вони можуть не лише стримувати, а й запобігати міграції [15]. Комплексний підхід Лі та його модель враховувала всі сили (економічні, політичні, соціальні, культурні, природні), які діють на мігранта. На його думку, сама міграція є балансом між притягуючими та відштовхуючими факторами в місцях вибуття та прибуття, який

формується під впливом перешкод, що втручаються в процес. Для мігранта це проявляється в суб'єктивній оцінці обставин при прийнятті рішення щодо необхідності переїзду. В результаті згаданий баланс формується на основі раціонального мислення людини [16]. Саме його наявність є передумовою міграції.

Теорія факторів «притягування–виштовхування» була покладена в основу інших, більш пізніх теорій міграції. Найбільш відомими з них є неокласична економічна теорія (1962–1969 рр.), теорія сегментованого ринку (1979 р.) та теорія глобальних систем (1988 р.).

Прихильники неокласичної школи вбачали причину трудової міграції в географічних відмінностях, що впливають на попит та пропозиції робочої сили. Відповідно концепції неокласичної економічної теорії, у країнах (регіонах) з надлишковою робочою силою спостерігається низька заробітна плата, а в регіонах, що характеризуються дефіцитом робочої сили, – висока. Розмір заробітної плати приймається за основний фактор виштовхування у регіонах походження мігрантів і тяжіння у регіонах прибуття [17].

Теорія сегментованого ринку праці пояснює міграцію населення структурними потребами економік розвинених країн. Прихильники цієї теорії вважають, що розвинені країни є дуалістичними: вони мають первинний ринок із кваліфікованою і високооплачуваною працею та вторинний ринок із некваліфікованою низькооплачуваною працею, яка є непривабливою для місцевих жителів. Отже, приплив іммігрантів в таку країну є необхідним для заповнення робочих місць на вторинному ринку праці [18].

Відповідно до положень теорії глобальних систем, міграція є результатом впливу процесу глобалізації на економіку окремих країн. Глобалізація передбачає підвищення трудової мобільності населення, його здатності мігрувати у пошуках кращих умов життя. Такій ситуації сприяє здійснення прямих інвестицій, формування транснаціональних корпорацій, активізація процесів урбанізації та інші чинники [2].

В 1990-і роки американський соціолог Дуглас Массей розробив синтетичну теорію міжнародної міграції. На його думку, це явище є наслідком широких процесів інтеграції в політичному, економічному та соціальному житті. Вступаючи в полеміку з науковцями середини XX ст., він наполягав на домінуванні притягуючих факторів над відштовхуючими в міграційних потоках. Д. Массей також доводив, що різниця в доходах не може бути основним міграційним фактором, та окремо вивчав вплив розвиток міграційної інфраструктури, яка відповідає за зв'язок мігранта з Батьківщиною та діаспорою, на інтенсифікацію руху населення [16].

Ряд сучасних теорій та концепцій пояснюють причинно–наслідкові взаємозв'язки міграції, пропонуючи розглядати їх в двох категоріях: на макро– і мікрорівні. На макрорівні відбувається певне поєднання масштабів, напрямків, інтенсивності міграційних потоків між різними регіонами з параметрами соціально–економічного розвитку цих територій (величиною заробітної плати, рівнем зайнятості, наявністю житлових умов, числом незайнятих робочих місць, екологічною та етнопатологічною ситуацією). Вважається, що виявлення характеру таких взаємозв'язків в залежності

від складу мігрантів (їх віку, статі, рівня освітньої та професійної підготовки) являє собою істотний момент будь-якого дослідження міграції. В умовах планової економіки переважала концепція планової міграції робочої сили, відповідно до якої головним фактором, що обумовлює міграційний процес на макrorівні, є планомірне розміщення виробництва. Міграція розглядалася в першу чергу як інструмент розподілу та планованого перерозподілу трудових ресурсів між регіонами. Ігнорування матеріальних стимулів міграції зумовлювало величезний вплив організаційного механізму функціонування та регулювання процесів переселення. На мікрорівні здійснюється вивчення міграційної реакції окремих індивідів, родин або домогосподарств на зміну тих чи інших показників, умов життя, важливих з точки зору прийняття рішення про міграцію. Такий підхід необхідний для дослідження закономірностей міграційної поведінки [19].

Отже, розроблені теорії та концепції є основою побудови різного класу моделей і гіпотез, важливих при прогнозуванні міграції. Наприклад, серед концепцій, що пояснюють міграційну поведінку на мікрорівні, широкого поширення набула теорія людського капіталу Гаррі Беккера, яка стала основою різних підходів у моделюванні територіальної рухливості населення та робочої сили [20]. Відповідно до неї рішення про переміщення мігранта засноване на раціональному порівнянні наявного рівня життя з можливою його зміною в районі передбачуваного вселення та оцінці очікуваної вигоди від такого переміщення.

Список використаних джерел

- Новожилова Е. О. Современные международные миграции: причины, особенности, последствия / Е. О. Новожилова // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). – 2013. – № 1 (26). – С.105.
- Краузе О. Зовнішня трудова міграція населення України / О. Краузе // Галицький економічний вісник. – 2010. – №2 (27). – С.26–34.
- Лисицкий А. В. Особенности современных мировых миграционных процессов / А. В. Лисицкий // Ученые записки Российского государственного социального университета. – 2008. – №1. – С.14.
- Галицький економічний вісник. – 2010. – 2 (27).
- Русский Newsweek. – 2009 (234). – №12.
- Карпетян Л. М. О понятии «глобализм» и «глобализация» / Л. М. Карпетян // Философские науки. – 2003. – №3. – С.58.
- Золін А. В. Понятие глобализации / А. В. Золін // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 7: Философия. Социология и социальные технологии. – 2007. – №6. – С.55–56.
- Турен А. Способны ли мы жить вместе? / А. Турен // Новая постиндустриальная волна на Западе / Под ред. Инземцева. – М., 1999. – С.484–485.
- Саркорова А., Рагозин Л., Сedaков П. Трудности без перевода / А. Саркорова, Л. Рагозин, П. Сedaков // Русский Newsweek. – 2009 (234). – №12. – С.32.
- Рагозин Л., Архипова И., Сedaков П. Огонь, беда и первые трупы / Л. Рагозин, И. Архипова, П. Сedaков // Галицький економічний вісник. – 2009 (234). – №12. – С.31.
- Немерюк Е. Е., Аникин Л. С. Теоретические подходы к исследованию причин миграции / Е. Е. Немерюк, Л. С. Аникин // Известия Саратовского университета. Новая серия: Социология. Политология. – 2014. – Т.14, Вып.3. – С.24.
- Kaitmazova K. R., Caberti A. N. Types of Modern Migration / K. R. Kaitmazova, A. N. Caberti // Научный альманах стран Причерноморья. – 2016. – №1 (5).
- Zipf G. Human Behavior and the Principle of Least Effort / G. Zipf. – Cambridge: Addison–Wesley Press, 1949. – 573 p.
- Stouffer S. Intervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance / S. Stouffer // American Sociological Review. – 1940. – №5. – P.845–867.
- Lee E. S. A Theory of Migration.Demography / Everett S. Lee. – 1966. – Vol.3, No.1. – P.47–57. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.jstor.org/stable/2060063?seq=1#page_scan_tab_contents
- Василенко П. В. Зарубежные теории миграции населения / П. В. Василенко // Псковский регионологический журнал. – 2013. – №16.
- Романчиков В. И., Романенко О. И. Міжнародні економічні відносини / В. И. Романчиков, О. И. Романенко. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 256 с.
- Орехова Т. В. Методологические подходы к изучению проблем создания и функционирования транснациональных интеграционных структур / Т. В. Орехова // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект. Сборник научных трудов. – Донецк: ДонНУ, 2005. – С.14.
- Моисеенко В. М., Чудиновских О. С. Теория человеческого капитала и миграция в России / В. М. Моисеенко, О. С. Чудиновских // Проблемы прогнозирования. – 2000. – №4. – С.131.
- Becker G. S. The Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education / Gary S. Becker. – University of Chicago Press; 3 edition. – 1994. – 412 p.

References

- Novozhilova E. O. Sovremennye mezhduнародnye migracii: prichiny, osobennosti, posledstviya / E. O. Novozhilova // Obshchestvo. Sreda. Razvitiye (Terra Humana). – 2013. – № 1 (26). – S.105.
- Krauze O. Zovnishnja trudova migracija naselennja Ukrai'ny / O. Krauze // Galyc'kyj ekonomichnyj visnyk. – 2010. – №2 (27). – S.26–34.
- Lisickij A. V. Osobennosti sovremennyh mirovyh migracionnyh processov / A. V. Lisickij // Uchenye zapiski Rossijskogo gosudarstvennogo social'nogo universiteta. – 2008. – №1. – S.14.
- Galyc'kyj ekonomichnyj visnyk. – 2010. – 2 (27).
- Russkij Newsweek. – 2009 (234). – №12.
- Karapetjan L. M. O ponjatii «globalizm» i «globalizacija» / L. M. Karapetjan // Filosofskie nauki. – 2003. – №3. – S.58.
- Zolin A. V. Ponjatie globalizacii / A. V. Zolin // Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija 7: Filosofija. Sociologija i social'nye tehnologii. – 2007. – №6. – S.55–56.
- Turen A. Sposobny li my zhit' vmeste? / A. Turen // Novaja postindustrial'naja volna na Zapade / Pod red. Inozemceva. – M., 1999. – S.484–485.
- Sarkorova A., Ragozin L., Sedakov P. Trudnosti bez perevoda / A. Sarkorova, L. Ragozin, P. Sedakov // Russkij Newsweek. – 2009 (234). – №12. – S.32.
- Ragozin L., Arhipova I., Sedakov P. Ogon', beda i pervye trupy / L. Ragozin, I. Arhipova, P. Sedakov // Galyc'kyj ekonomichnyj visnyk. – 2009 (234). – №12. – S.31.
- Nemerjuk E. E., Anikin L. S. Teoreticheskie podhody k issledovaniju prichin migracii / E. E. Nemerjuk, L. S. Anikin // Izvestija Saratovskogo universiteta. Novaja serija: Sociologija. Politologija. – 2014. – T.14, Vyp.3. – S.24.
- Kaitmazova K. R., Caberti A. N. Types of Modern Migration / K. R. Kaitmazova, A. N. Caberti // Nauchnyj al'manah stran Prichernomor'ja. – 2016. – №1 (5).
- Zipf G. Human Behavior and the Principle of Least Effort / G. Zipf. – Cambridge: Addison–Wesley Press, 1949. – 573 p.
- Stouffer S. Intervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance / S. Stouffer // American Sociological Review. – 1940. – №5. – P.845–867.
- Lee E. S. A Theory of Migration.Demography / Everett S. Lee. – 1966. – Vol.3, No.1. – P.47–57. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.jstor.org/stable/2060063?seq=1#page_scan_tab_contents
- Vasilenko P. V. Zarubezhnye teorii migracii naselennja / P. V. Vasilenko // Pskovskij regionologicheskij zhurnal. – 2013. – №16.
- Romanchikov V. I., Romanenko O. I. Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny / V. I. Romanchikov, O. I. Romanenko. – K.: Centr uchbovoi' literatury, 2008. – 256 s.
- Orehova T. V. Metodologicheskie podhody k izucheniju problem sozdaniya i funkcionirovaniya transnacional'nyh integracionnyh

struktur / T. V. Orekhova // Problemy razvitiya vneshnejekonomicheskikh svyazey i privlecheniya inostrannykh investitsij: regional'nyj aspekt. Sbornik nauchnykh trudov. – Doneck: DonNU, 2005. – S.14.

19. Moiseenko V. M., Chudinovskih O. S. Teoriya chelovecheskogo kapitala i migracija v Rossii / V. M. Moiseenko, O. S. Chudinovskih // Problemy prognozirovaniya. – 2000. – №4. – S.131.

20. Becker G. S. The Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education / Gary S. Becker. – University of Chicago Press; 3 edition. – 1994. – 412 p.

Kasianova M. M., PhD, the doctoral student of National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), Associate Professor at the Department of International Relations and Foreign Policy of Donetsk National University (Ukraine, Vinnytsia), k.marina81@rambler.ru

Characteristics of migration processes in the countries of Eastern Europe in 1991–2003 years

The proposed article is devoted to the study and analysis of the characteristics of migration to the countries of Eastern Europe (1991–2013 biennium). The differences from the modern migration phenomena characteristic of past centuries. Attempts to understand the nature of migration, explain their causes and nature is an important part of world political science. They led to the formation of several theoretical approaches designed to solve a scientific problem. Modern theories and concepts to explain the causal relationship of migration, offering to consider them in two categories: the macro and micro level. Such an approach is necessary to study the migration patterns of behavior. The theory and the concept is the basis for building a different class of models and hypotheses important in predicting migration.

Keywords: migration, migration processes, theoretical approaches.

* * *

УДК 32.019

Islamova P. R.,
dissertator, Law and Human Rights Institute
(Azerbaijan, Baku), pm060688@gmail.com

THE ROLE OF SOUTH STREAM AND TURKISH STREAM IN ENERGY SECURITY OF EUROPE

Energy security is one of the most important issues in the modern world and is as vital as national security. Although the EU has taken measures to ensure its energy security, it still cannot implement a uniform policy in this area. Russia is taking advantage of this situation and after failure of the South Stream, it has offered a new project called Turkish Stream. Russia and Turkey agreed on the project and after the intergovernmental agreement the construction of this pipeline has started. The European Union opposes the project and encourages member states to pursue the same policy. Therefore, the role of Turkish Stream in energy security of Europe remains uncertain, as it is not clear whether the EU will support the Turkish Stream or TANAP project.

The article studies the above-mentioned issues, were the reasons for the postponement of the South Stream project that Russia initiated before the Turkish Stream, as well as other energy projects and their perspectives in contemporary international relations.

Keywords: energy, security, Turkish Stream, EU.

(стаття друкується мовою оригіналу)

«South Stream» was the gas pipeline that would begin from the Black Sea basin to South and Central Europe, with 63 billion cubic meter capacity. It was assumed that the gas supply would start in 2015. The pipeline had to pass through Bulgaria, Serbia, Hungary, Austria, Italy and Slovenia. Macedonia asked to participate in the project. Due to some reasons, the project was cancelled by Russia. Russian president came to this conclusion because of talks with Turkish President Recep Tayyip Erdogan. Russian President Vladimir Putin said that «realization of «South Stream» project was not possible in the current circumstances and called European Union's position on the construction of a gas pipeline non-constructive».

The main reason for such decision was Bulgaria's objection. As a member of EU Bulgaria should get

agreement with the organization. According to Putin, Russia's energy resources would be redirected to other markets, including Turkey, which aims to build a new pipeline systems. But it is the choice of our European friends. There is nothing surprising here, they were ultimately exporters», – Putin said. Except of that, Bulgaria will lose at least 400 million euros in a year he added.

European Parliament has adopted a resolution about suspension of South Stream gas pipeline project as well: «There should be another suitable source of supply except of South Stream». After the decision, the part of the pipeline that had been constructed in Bulgaria was dismantled. The construction of this part of the pipeline began in October 2013 with the participation of Russian «Gazprom» company.

Russian government does not waste time and making little changes started a new project, which is called «Turkish Stream». The main difference is the route of the pipeline. In December 2014 Gazprom and the Turkish company Botas Petroleum Pipeline Corporation have signed a memorandum of understanding on the construction of Turkish Stream gas pipeline [1]. The signing took place in the presence of the Russian President Vladimir Putin and the President of the Republic of Turkey Recep Tayyip Erdogan. Gazprom for the first time without any inter-governmental agreement began to build a gas pipeline in May. Russia was in a hurry and tried to reach European markets before the realization of the Southern Gas Corridor.

However, due to the conflict over the violation of Turkish airspace by Russian military aircraft involved in military operations in Syria, Turkey has threatened to break Russian gas contracts. October 8, 2015 during a flight to Japan in order to discuss «Turkish question» President Recep Tayyip Erdogan said that Turkey is a major buyer of Russian gas, but if necessary, it can export energy from many other sources. This would be a great loss for Russia.

After that, on November 24, the Turkish Air Force shot Russia's Su-24 aircraft in the Turkish-Syrian border. Turkish Armed Forces said in the statement «they had warned Russian aircraft 10 times within 5 minutes, but they ignored». In order not to spoil relations with Russia, Turkey sent a note to the Russian Foreign Ministry 3 times. Two of these notes were about boundary violations, one was related to the massacre of the Turkmen. Russia showed no reaction to these notes and as a result, this event took place.

However, Russia and Turkey have close economic relations; therefore, such events cannot harm their friendship and cooperation. Half of the state budget of Turkey is formed from tourism revenues and a significant proportion of these revenues come from Russian tourists. In addition, the number of export from Russia to Turkey is significantly great. So last year exports from Russia to Turkey was \$ 25 billion. Of course the main export product is energy resources. 57% of gas demand that is 28 billion cubic meters and 30 percent of Turkey's oil consumption, is exported from Russia. Therefore, the relations between two states were restored in a short time. On October 2016, the leaders of these two big countries signed an intergovernmental agreement on the Turkish Stream pipeline in Istanbul.

«You now witnessed the signing of the intergovernmental agreement on the construction of the Turkish Stream. As part of this project and the broadening of our cooperation, we agreed on a mechanism by which to provide a discount

on gas [for Turkey]», Putin said at the press conference following the signing of the agreement [2]. Gazprom CEO Alexey Miller said that the Turkish Stream project agreement envisioned the construction of two pipeline branches, each with a capacity of 15.75 billion cubic meters [3]. The first branch will supply gas directly to Turkey, while the second is to be used to deliver gas to European countries through Turkey, he explained. European countries, which are included in the EU, are not agree to get Russian gas through Turkish stream. Because of that second branch of the pipeline will deliver gas to non-EU countries including Serbia and other Balkan states through Turkey. The construction of Turkish Stream is being planned to begin in 2017, and should be completed by late 2019 [4].

EU did not agree with the South Stream because the owner of the pipeline and exporter was Russian Federation. Some political analysts explain it with the Ukraine crises. After the crises, relations between the West and Russia were extremely strained. However, the sanctions imposed by Europe, are not against Gazprom, as this Russian giant company provides 30 percent of the gas consumed in Europe, of which about 15 percent goes through the territory of Ukraine. With Crimea's annexation by Russia the US and Europe understood that Moscow's influence in the Balkans reached dangerous level. Serbia refused to vote in favor of the UN resolution condemning the annexation of the Crimea and join the sanctions against Russia in Europe. After the annexation of Crimea, a number of Serbian nationalist parties have visited Crimea and recognized it as an integral part of the peninsula.

West had to pass an emergency counter attack. Therefore, to prevent the growth of Russian influence in the Balkans, «South Stream» gas pipeline has been suspended.

Greece's strained relations with the European Union and their support to «Turkish Stream» seriously worried the United States. After the statement of Macedonia and Serbia about joining to Turkish Stream, West tried to change the situation in favor of themselves. The US urged through its embassies in the country, not to support Turkish Stream. The government sent a special envoy to Athens in May as they decided to join Turkish Stream. Special Envoy and Coordinator for International Energy Affairs of US State Department Amos Hochstein discussed these issues with Panagiotis Lafazanis, Greece's Minister of Energy and Natural Resources [5]. After a meeting with the American diplomat said that, the US urged Greece to give up Turkish Stream and to support TAP project. He explained that Turkish stream is political project and will strengthen Russian influence in Europe. For my opinion why Athens supports of Turkish Stream» project can be explained by the dependence on Russian gas. Today Greece imports 65% of annual gas needs from Russia. Despite the potential mutual benefits, energy cooperation between Russia and Greece remains only on paper so far. Its future will depend on the decisions by Brussels. «Greece is interested in building a gas pipeline, we are ready to take part in it, but everything depends on Europe», Greek Energy Minister Panos Skourletis told RIA Novosti [6].

Nevertheless, the construction and launch of the pipeline will benefit both Russia and Turkey in certain amount. Turkey will gain followings:

Firstly, after the project, Turkey will significantly strengthen its influence in the south of the EU and its

negotiating position with the EU as a whole. Secondly, Turkey is closer to the coveted role as a regional distributor of gas flows and will get transit profits for many years. Third and most important reason that Turkey will benefit from the project is because «Turkish Stream» will be an excellent tool for the restoration of relations with Russia. On the other hand, a positive approach of the government to the TAP and Turkish Stream» projects shows that Turkey plans to turn into the hub in near future.

Russian benefits will be as follows: «Turkish Stream» will help to achieve a number of important strategic objectives. First, it will allow destroying the value of the Ukrainian gas transit. This will lead to the termination of the annual blackmail, which is engaged in Kiev. Yet it will, if necessary, cut off gas to Ukraine without violating our obligations to European customers. Russia and Ukraine have a transit agreement, which expires in 2019. Of course, after that Ukraine will raise transit fee for Russian company. That is why Russia tries to speed up the process of construction and have alternative ways for export of its resources. Second, the emergence of an alternative project of the gas pipeline will make Germany more actively promote the project «North Stream 2» and hard to lobby for its approval by the European Commission. Merkel has already recognized the «Nord Stream 2» purely economic project, and the German business will not forgive her if Germany will miss the chance to become a major distributor of gas to the EU.

On the other side, Turkey imports large part of the energy needs from Russia and is dependent on Russian energy resources a lot. This dependency will increase in the case if Turkish Stream realizes. This situation creates an opportunity for Russia to interfere Turkish domestic policy whenever it wants. From this point of view, EU also opposes Russian energy projects in order not to increase its impact. If this project realizes Russian energy strategy «becoming the sole energy supplier of Europe» will come true. Generalizing all these thoughts, I can say that if Turkey supports TANAP instead of Turkish Stream it will diversify its energy imports as well as to decrease energy dependency from Russia.

References

1. http://forexaw.com/TERMs/Industry/Plants_and_soobruzeniia/12292_%D0%A2%D1%8kk6iotyuyijhi9hjjbjnh3%D1%80%D0%B5%D1%86%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%BA_Turkish_Stream_%D1%8D%D1%82%D0%BE
2. <https://www.rt.com/business/362279-gazprom-turkish-stream-pipeline/>
3. <https://www.rt.com/business/362279-gazprom-turkish-stream-pipeline/>
4. <http://www.reuters.com/article/us-russia-gazprom-idUSKCN11LIX2>
5. https://www.nytimes.com/2015/05/09/business/international/greece-us-russia-energy-pipeline.html?_r=0
6. <https://sputniknews.com/business/201609121045232441-europe-russia-turkish-stream/>

Ісламова П. Р., дисертант, Інститут Права і Прав Людини (Азербайджан, Баку), pt060688@gmail.com

Роль Південного потоку і Турецького потоку в енергетичній безпеці Європи

Енергетична безпека є одним з найбільш важливих питань в сучасному світі, і є таким важливим питанням як національна безпека. Незважаючи на те, що ЄС вжив заходів з метою забезпечення своєї енергетичної безпеки, ця організація, як і раніше не може реалізувати єдину політику в цій галузі. Росія використовує переваги цієї ситуації і після провалу Південного потоку, запропонувала новий проект під назвою Турецький потік. Росія і Туреччина

домовилися про проект і після міжурядової угоди будівництво трубопроводу почалося. ЄС виступає проти цього проекту і заохочує держав-членів бути прихильним цій політиці. У зв'язку з цим, роль Турецького Потіку в забезпеченні енергетичної безпеки Європи залишається невизначеною, оскільки ще невідомо чи буде ЄС підтримувати Турецький потік або TANAP.

Дана стаття детально вивчає вищезазначені питання, в тому числі причини відкладення Південного потоку, яку Росія ініціювала раніше Турецького потоку, а також задані енергетичні проекти і їх перспективи в сучасних міжнародних відносинах.

Ключові слова: енергетика, безпека, Турецький Потік, ЄС.

* * *

УДК 32.1

Ниязов Х.,
кандидат политических наук,
заведующий отделом, Институт Права
и Прав Человека Академии Наук АР
(Азербайджан, Баку), xalid-555@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИНТЕРЕСЫ: ВЗГЛЯД ИЗ ЗАПАДА И США

На сегодняшний день существование и перспективы дальнейшего развития всех стран мира обуславливаются фактором их безопасности.

Впервые понятие «национальная безопасность» было включено в теоритическую и практическую политологию в США, после Второй мировой войны.

Сфера национальной безопасности охватывает совокупность военно-политических, экономических, культурно-нравственных и психологических факторов.

В стратегии национальной безопасности США показано, что национальная безопасность народа и образа его жизни, территории – являются основной задачей и конституционной обязанностью правительства.

Стратегия национальной безопасности США показывает, что в основе национальной безопасности должен стоять целый спектр национальных интересов и задач, а в целях защиты национальных интересов необходимо использовать силовой потенциал государства.

Цель стратегии национальной безопасности – мобилизация и использование усилий государственной власти и ресурсов.

Роль информационной безопасности в обеспечении системы национальной безопасности в условиях современного развития мира, еще больше возрастает.

Ключевые слова: национальная безопасность, национальные интересы, военно-политические концепции, информационная безопасность, военная политика, военный аспект национальной безопасности, национально-государственный суверенитет.

(стаття друкується мовою оригіналу)

На сегодняшний день существование и перспективы дальнейшего развития всех стран мира обуславливаются фактором их безопасности. Безопасность в политическом лексиконе трактуется как «национальная безопасность», «национально-государственная безопасность», «государственная безопасность», «много-национальная безопасность» или «общенациональная безопасность».

На Западе используется фраза «nation», что выражает смысл «национальность – государство». Данное понятие в 1947 году было использовано не как интеграции внутренней и военной политики, а как защита.

Политологические «синонимы»

Впервые понятие «национальная безопасность» было включено в теоритическую и практическую политологию в США после Второй мировой войны. Одним из практических шагов в данном направлении стал законопроект, подписанный 26 июля 1947 года президентом США Гарри Трумэном, в результате чего Закон «О национальной безопасности» под №253 вступил в силу [1, с. 783]. Согласно данному закону, был создан Совет национальной безопасности

(СНБ) – консультативный орган при президенте США для решения вопросов национальной безопасности и внешней политики и координации действий всех основных ведомств, связанных с указанными вопросами. Его главная цель заключалась в защите национальных интересов. В целом, теория национальной безопасности вытекает из аспекта национальных интересов, а понятие «национальные интересы» включает в себя обязанность обезвредить любые деструктивные влияния, оказав им сопротивление, препятствующие приоритетным интересам, развитию личности и общества. Настоящий закон определял основные направления внешней политики США, безопасность страны, ее союзников и свободного мира.

В 1930–х гг. в США, в дискуссиях о национальных интересах и приоритетах, превалировало обсуждение экономического компонента национальной безопасности. Вступление США в 1941 году в коалицию против Германии и Японии было обусловлено необходимостью обеспечения национальных интересов.

Этимологию понятия «национальная безопасность» можно установить, обратившись к слушаниям в сенате США в августе 1945 года. Так, военно-морской министр Дж. Форрестол заявил сенату: «...Я постоянно и последовательно употребляю здесь слово «безопасность», а не «оборона»... Вопрос национальной безопасности – это не просто вопрос армии и флота. Мы должны учитывать весь наш потенциал для ведения войны, наши шахты, промышленность, людские ресурсы, науку и другие сферы деятельности, которые составляют обычную гражданскую жизнь» [2, с. 410].

Как становится очевидно, национальная безопасность определяется во всеобъемлющем смысле, куда входит единство военно-политических, экономических, культурно-нравственных и психологических факторов.

В 1947 году в США был принят закон о национальной безопасности, в соответствии с которым был создан Совет национальной безопасности, министерство обороны и разведывательное сообщество. Разработчики этого закона посчитали, что нет необходимости уточнять термин «национальная безопасность», и в законе не было дано определение этого термина.

Национальная безопасность как система ценностей

В 1950–х годах на Западе между политическими реалистами и идеалистами шли напряженные дискуссии, связанные с взаимоотношением вопросов национальных интересов и национальной безопасности. Идеалисты полагали, что этика и мораль играют основную роль в определении национальных интересов. Один из представителей политического реализма Г. Моргентау, противореча данному утверждению отмечал, что внешняя политика, направленная на универсальные моральные принципы, переносит национальные интересы на задний план [3]. Они утверждали, что сам термин «национальный интерес» может иметь конкретное содержание только лишь в контексте взаимодействия одной нации или государства с другими и их национальными интересами.

По мнению ведущих теоретиков 1960–1970–х годов Ч. Берда, С. Брауна, М. Каплана и др. в формировании концепции «национальные интересы» должно быть добавлено понятие «сила». В 80–е годы XX века

на Западе осуществлялись неоднократные попытки совместить понятие «национальная безопасность» с термином «национальные интересы». Причинами стали, прежде всего, субъективный характер самого понятия «интерес», желание политических лидеров и политических элит большинства стран мира представлять свои собственные корпоративные интересы (жизненно важные интересы – Х. Н.) и интересы всей нации (там же).

Значительный вклад в разработку проблемы национального интереса внесли американские ученые Дж. Розенау, Д. Кенкан, К. Уолтц, У. Липпман, француз – Р. Арон, Ф. Брайар и др.

Между представителями реалистического направления, происходила полемика по поводу того, существует ли объективный и неизменный национальный интерес, который защищают лидеры государства, или в демократиях американского типа определения национального интереса является конечным продуктом политического процесса, и поэтому он подлежит периодическим изменениям с учетом национального опыта.

Исходя из того, что лицо, общество и государство образуют вместе самостоятельный объект – нацию, понятие «национальная безопасность» охватывает различные аспекты общественной жизни – государственные, общественные, личные и т.д. Надо также отметить, что национальные интересы – объективные потребности материального и духовного существования, и не случайно, что именно в них аккумулируется отношение нации к совокупности общественно-политических и государственных институтов, материальных и духовных ценностей. Базовыми жизненно необходимыми национальными интересами являются:

- территориальная целостность;
- государственный суверенитет;
- попытка определить свое достойное место в мировой общественности;
- благополучие граждан и социальных групп на основе обеспечения их прав и свобод.

Следует отметить, что с пространственно-географическим взаимодействием стран и народов связано наличие трех геополитических уровней безопасности – международного, регионального и национального.

Существует достаточно точное определение понятия «национальная безопасность» в США, опыт которого нами исследуется. В «Стратегии национальной безопасности США», адресованной президентом в 1994 году в Конгресс США, говорится: национальная безопасность народа и образа его жизни, а также территории является ключевой обязанностью и конституционным долгом правительства (т.е. президента – Х. Н.).

Основными целями данной стратегии являются нижеследующие:

- обеспечить более надежную безопасность, основываясь на боевую готовность вооруженных сил;
- внести вклад в процветание американской экономики;
- содействовать укреплению демократии за рубежом.

Стратегия национальной безопасности США формируется с точки зрения жизненно важных интересов страны и приоритетных ценностей, применяется в политической, военной и экономической областях и, в конечном счете, направляется на достижение поставленных целей:

- укрепление безопасности;
- обеспечение процветания страны;
- развитие демократии.

В докладе «Стратегия национальной безопасности США для нового столетия» отмечается, что «с созданием страны некоторые из требований, предъявляемых к стратегии национальной безопасности, остались неизменными. Мы должны защищать жизнь и личную безопасность американцев. Мы должны защищать суверенитет, политическую свободу и независимость США. Наши ценности, территория и институты должны быть неприкосновенными и мы должны стараться, чтобы повысилось продвижение, развитие и процветание нашего народа» [4, с. 36–37].

Как становится очевидно, вопрос национальной безопасности в США не ограничился локальностью или не явился проблемой одного государства, а в рамках стратегических исследований теории международных отношений выступил как неизменный объект многих военно-политических концепций и глубоких аналитических исследований, представляющих особую значимость. В этой ситуации два подхода: первый – рассматривает национальную безопасность через призму национальных интересов; второй – связывает национальную безопасность с системой базисных и национальных ценностей как структурного, так и функционального уровней.

Следует отметить, что в научных трудах дается изъяснение понятиям «национальная безопасность» и «национальные интересы». Известный американский политолог Арнольд Волферс писал по поводу определения понятий «национальная безопасность» и «национальные интересы» следующее: «Они вообще не могут иметь точного значения... Они могут позволить каждому назвать любую политику, которая ему нравится, привлекательным и, возможно, обманчивым именем [5, с. 162].

Таким образом, основная цель политики национальной безопасности США максимально оптимальными путями преодолеть все возможные внутренние и внешние угрозы. Подходы американских исследователей, определяющих понятие «национальная безопасность», можно условно разделить на две группы: первую группу составляют политологи, которые определяют национальную безопасность через национальные интересы. К ним относятся У. Липпманн, Дж. Коллинз, Э. Ирл, В. Тэйлор и др. Так, еще в 1943 году Уолтер Липпманн в своей книге «Внешняя политика США: щит республики» писал: «Государство находится в состоянии безопасности, когда ему не приходится приносить в жертву свои законные интересы с целью избежать войны и когда оно в состоянии при необходимости защитить эти интересы путем войны [6, с. 5]. Здесь понятие «национальные интересы» по существу превосходит понятие «национальная безопасность».

По мнению Дж. Коллинза, национальная безопасность – это «искусство и наука об использовании государственной мощи в любых условиях для достижения желаемой степени и формы контроля над противостоящей стороной посредством угроз, силы, непрямого давления, дипломатии, хитрости и любых других средств, и тем самым обеспечения интересов и целей национальной безопасности» [7, с. 1–4].

Э. Ирл определяет стратегию национальной безопасности как «искусство управления и использования ресурсов государства или коалиции государств, включая вооруженные силы, для того чтобы их жизненные интересы эффективно продвигались и были защищены от противников, действительных, потенциальных и просто предполагаемых» [там же].

Исходя из вышесказанного, можно сделать вывод – американские теоретики считают, что национальная безопасность имеет более широкое значение, чем защита от физического вреда. Она также подразумевает защиту при помощи множества средств жизненно важных экономических и политических интересов, потеря которых может угрожать ценностям и существованию государства.

В документе «Стратегия национальной безопасности США» отмечалось, что в своей основе она должна иметь широкие национальные интересы и цели, поддерживаться достаточными ресурсами и объединять все элементы государственной мощи для достижения национальных интересов.

Вторую группу составляют авторы, дающие определение национальной безопасности через понятия «угрозы» и «ценности». Так, Волферс считал, что безопасность в объективном смысле определяется отсутствием угроз приобретенным ценностям, в субъективном смысле – отсутствием боязни, что эти ценности подвергнутся нападению [5, с. 150].

Национальная безопасность в глобальном контексте

В «Международной энциклопедии общественных наук» национальная безопасность определялась как способность государства защищать его внутренние ценности от внешних угроз.

Российский исследователь, доктор философии по политическим наукам А. В. Копылов, рассматривая понятие «национальная безопасность» в американской литературе, отмечал: во-первых, подход к определению национальной безопасности через национальные интересы содержит в себе элемент субъективизма и преследует идеологическую цель – насильственно подчинить общественное сознание официальным концепциям и идеологическим установкам властных структур. Военно-политическое руководство США очень часто апеллирует к национальным интересам для того, чтобы оправдать вмешательство в дела других государств, применение вооруженных сил и проведение специальных операций в различных регионах мира. В качестве исходного понятия для определения национальной безопасности также используется понятие «национальные ценности». При этом национальная безопасность рассматривается как состояние защищенности национальных ценностей от всевозможных угроз [8].

Во-вторых, после введения в 1930–1940-х годах термина «национальная безопасность» в научный оборот, наблюдалась тенденция расширения его содержания. В частности можно выделить два периода, когда шло расширение понятия «национальная безопасность». Первый начался в середине 70-х годов XX века. Тотальный экономический спад в мире создал серьезную угрозу для национальной безопасности США, наряду с этим проблемы энергетического кризиса, роста народонаселения, инфляции и миграции, продовольственной безопасности, экологии, эрозии почвы, нарушения климата и др. также относились к ряду серьезных угроз.

Второй период, начавшийся в конце 1980-х годов, расширил определение национальной безопасности и включил в него проблемы ресурсов, защиты окружающей среды и демографии. Директор Программы дипломатии международного бизнеса Джорджтаунского университета Т. Моран перечислил следующие приоритетные направления политики национальной безопасности США на 1990-е годы: «...обеспечение стабильности и реформ в Советском Союзе, поддержание американо-японских отношений сотрудничества, избежание уязвимости от глобализации военно-промышленной базы США, смягчение влияния длительного кризиса долгов на страны третьего мира и уменьшение ущерба от торговли наркотиками» [9, с. 182]. Следует отметить, что широкое толкование понятия «национальная безопасность» содержится и в Стратегии национальной безопасности США 2010 год.

В-третьих, национальная безопасность США всегда содержала в себе невоенный компонент. После распада Советского Союза в США начались дискуссии о том, что составляет угрозу национальной безопасности США. Аналитики из различных областей выделили целый ряд угроз. К примеру, дефицит бюджета и торговый дефицит, стагнация зарплаты американцев в условиях международного соперничества, загрязнение окружающей среды. Сложившаяся к тому времени концепция национальной безопасности США не смогла решить данные проблемы.

Военная безопасность, по мнению американских специалистов, не перестала быть основным элементом национальной безопасности, однако ее значение снизилось в связи с возрастанием значения других видов безопасности – международной, экономической, энергетической и информационной, экологической и др. В словаре военных терминов Министерства обороны США отмечается: «Национальная безопасность – обобщенный термин, охватывающий как национальную оборону, так и внешнюю политику США. Национальная безопасность обеспечивается: а) военным или оборонным преимуществом перед любым иностранным государством или группой государств; б) благоприятным международным положением; в) состоянием обороны, способной оказать успешное сопротивление враждебным или деструктивным действиям, внутренним и внешним, открытым и тайным» [7, с. 2].

Следовательно, понятие «национальная безопасность» является системообразующим в Стратегии национальной безопасности, что в США воспринимают как искусство и науку о развитии и использовании

политической, экономической и духовной мощи государства совместно с его вооруженными силами в мирное и военное время для достижения национальных целей.

Надо отметить, что некоторые страны в Стратегии национальной безопасности США относятся к ряду потенциальной «международной опасности». Одна из таких стран – Россия. Хотя в стратегии, принятой 5 лет назад, США воспринимали Россию как открытую для сотрудничества страну. Стоит отметить, что никто не ожидал подобные противоречивые изменения за прошедшие 5 лет. В новой 29–страничной стратегии Белого дома Россия также представляется как опасность для стран региона. Это преподносится как результат российской аннексии Крымской области и поддержания со стороны России сепаратизма в Восточной Украине. В данном документе отмечается, что «агрессия России против Украины ясно показывает, что в Европе не были установлены международные нормы и правила безопасности против оккупации».

Настроенная в предыдущей стратегии на сотрудничество с Россией администрация Барака Обамы ожидала доброжелательных шагов от избранного тогда президента России Дмитрия Медведева. В данной концепции Россия была названа одним из силовых центров XXI века и обладающей силой слова государством на международной арене. Говорилось, что США готовы сотрудничать с Россией в самых различных сферах, в том числе в борьбе против распространения ядерного оружия и экстремизма.

В новой же стратегии были объявлены условия сотрудничества с Россией. Отмечалось, что США намерены более к развернутому сотрудничеству с Россией, но с условием, что она внесет некоторые изменения в свою политику, в частности перестанет представлять угрозу демократическому развитию и суверенитету соседних стран. Если данное условие не будет соблюдено, то США еще больше ужесточат санкции в отношении России, а в случае необходимости обеспечат поддержку своим союзникам в оказании ей должного сопротивления. В документе также отмечается, что США четко соблюдают статью 5 Устава НАТО, которая гласит, что вооруженное нападение на одну или нескольких стран–членов альянса будет рассматриваться как нападение на них в целом.

В новой стратегии также отмечается беспокойство по поводу зависимости Евросоюза и Украины от российских газовых поставок. Россия на сей раз обвиняется в использовании фактора энергетических поставок в качестве политического инструмента. В документе отмечается необходимость диверсификации энергоисточников [10, с. 1].

Как становится очевидно, Россия стала перво-степенной угрозой для международной безопасности и национальной безопасности США в частности.

Однако последние президентские выборы в США могут вызвать таяние льдов, сковавших отношения между Россией и США, и открыть конструктивный этап в направлении разрешения накопившихся проблем.

Аспекты национальной безопасности

Военные аспекты национальной безопасности открываются для военной политики. Под военной

политикой понимается деятельность, идеи и отношения государственных и иных субъектов власти, непосредственно связанных с созданием и развитием военной организации, ее подготовкой, способностью и готовностью к применению средств вооруженной борьбы для защиты государства и достижения других его политических целей. «Коренные вопросы военной политики находят отражение в военной доктрине – официально принятой в государстве на данное время системе взглядов на цели и характер возможной войны, на подготовку к ней страны и вооруженных сил, а также на способы ее ведения» (А. Копылов – там же).

Таким образом, существуют военные и невоенные аспекты национальной безопасности. Первый аспект подразумевает внедрение военной силы, а второй – использование политических, дипломатических, экономических, финансовых и информационных средств государственной политики.

Известный американский политолог З. Бжезинский внес огромный вклад в развитие теории национальной безопасности. В книге «Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство» он пишет: «Становление Америки произошло в эпоху, когда национальный суверенитет и национальная безопасность были почти синонимами. Именно ими определялась международная жизнь. В течение нескольких последних столетий международный порядок покоился на фундаменте национально–государственного суверенитета, каждое государство выступало в пределах своей территории верховным и абсолютным арбитром собственных требований к национальной безопасности» [11, с. 19].

Выдающийся специалист по национальной безопасности справедливо отмечает, что на сегодняшний день абсолютная концепция международной безопасности не что иное, как легенда. В эпоху глобализации обеспечение полной безопасности и тотальной защищенности практически невозможно. Однако какое–либо превосходство еще не означает всеисилие. Как отмечает автор, «какую бы стратегическую формулу ни избрала Америка, ей придется тщательно продумать, какие регионы мира принципиально важнее с точки зрения ее безопасности, каким образом лучше определить и отстаивать свои интересы и какова допустимая для нее степень международного беспорядка [11, с. 33]. Автор считает, что полномасштабная стратегическая война – по–прежнему представляет серьезную опасность, как для национальной безопасности Америки, так и международной безопасности в целом [там же, с. 34].

В ряды серьезных опасностей для безопасности США и мира политолог также включает региональные войны, локальные, этнические и религиозные конфликты, а также вероятность возникновения ядерных войн между некоторыми государствами.

Таким образом, американское превосходство породило создание нового международного порядка, воспроизводящего черты американской системы в мировом масштабе. К этим чертам относятся следующие:

- система коллективной безопасности;
- региональное экономическое сотрудничество;

– процедуры, совместного принятия решений при доминирующей роли США;

– предпочтение демократическому членству в ключевых союзах;

– рудиментарную глобальную конституционную и юридическую структуру (от Международного Суда до специального трибунала по рассмотрению военных преступлений в Боснии) [12, с. 45].

В заключение следует отметить, что в стратегии национальной безопасности США принцип защиты и превентивного подхода основывается на глобальное лидерство, односторонний военный подход, безопасность союзников и партнеров, сильную инновационную военную силу, а также передовую национальную экономику, универсальные ценности и правила, способные противостоять глобальным угрозам и киберопасностям.

Теоретические исследования западных и американских ученых системы национальной безопасности позволили разработать им категориальный аппарат к ее исследованию:

1. Национальная безопасность представляет собой сложную, многоуровневую, и динамическую систему, в основе которой лежит единство отношений базовых социальных субъектов – личности, общества и государства. Данная система формируется под воздействием множества факторов: исторических, географических, этнических, демографических, социально-политических, экономических, культурных и религиозных.

2. В основе национальной безопасности государства лежат национальные интересы, национальные цели и национальные ценности, которые юридически закреплены в нормативных правовых документах. Национальные интересы государства делятся на интересы во внешнеполитической сфере (международной) и во внутривнутриполитической сфере (экономической, социальной, духовной, военной и др.).

3. По социальной значимости национальные интересы объединяются в три группы: жизненно важные интересы, важные интересы и просто интересы.

4. Обеспечение национальной безопасности зависит от многих обстоятельств и конкретных условий. В связи с этим основная задача системы национальной безопасности – защита национальных интересов от различного рода угроз. Угроза национальной безопасности – это прямая или косвенная возможность нанесения ущерба конституционным правам и свободам граждан, суверенитету и территориальной целостности, устойчивому развитию и безопасности государства.

Список использованных источников

1. American Encyclopedia, Volume, 19, UA. 1992. – P.783.
2. Post R. National Security and the Amended Freedom of Information Act // Yalc Law. Journal. – Vol.85. January. – P.410.
3. Рымаренко Ю. И. Национальные интересы и национальная безопасность. – http://uchebnikonline.com/pravo/privatne_zhittya_i_politsiya_-_rimarenko_yu_i/natsionalni_interesi_natsionalna_bezpeka_spivvidnoshennya.htm. (14.03.2015).
4. Касимов Дж., Нагиев Н. Основы национальной безопасности. – Баку: MTNA, 2015. – 407 с.
5. Wolfers A. Discord and Collaboration. Baltimore. – John Hopkins University Press, 1962. – P.162.

6. Lippmann W. Us Foreign Policy: Shield of the Republic. – Boston, 1943. – P.5.

7. Collins Y. M. Grand strategy: Principles and practices, 1973. Definitions of Grand or National Security strategy and statecraft // Course 1: Foundations of National Security strategy. National War College. Washington DC, 1993. – P.1–4.

8. Копылев А. В. О генезисе и сущности понятия «национальная безопасность». – <http://www.milresource.ru/Kopylov-NS.html> (23.01.2017).

9. Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms. IP 1–02. – Washington, 2014.

10. США представили новую стратегию национальной безопасности // Юкселиш намина. – 2015. – 7 июля.

11. Бжезинский З. К. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. – Москва: Международные отношения, 2004. – 288 с.

12. Бжезинский З. К. Великая шахматная доска: главенство Америки и её геостратегические императивы. – Баку: Ганун, 2011. – 328 с.

References

1. American Encyclopedia, Volume, 19, UA. 1992. – P.783.
2. Post R. National Security and the Amended Freedom of Information Act // Yalc Law. Journal. – Vol.85. January. – P.410.
3. Rymarenko Ju. I. Nacional'nye interesy i nacional'naja bezopasnosti. – http://uchebnikonline.com/pravo/privatne_zhittya_i_politsiya_-_rimarenko_yu_i/natsionalni_interesi_natsionalna_bezpeka_spivvidnoshennya.htm. (14.03.2015).
4. Kasimov Dzh., Nagiev N. Osnovy nacional'noj bezopasnosti. – Baku: MTNA, 2015. – 407 s.
5. Wolfers A. Discord and Collaboration. Baltimore. – John Hopkins University Press, 1962. – P.162.
6. Lippmann W. Us Foreign Policy: Shield of the Republic. – Boston, 1943. – P.5.
7. Collins Y. M. Grand strategy: Principles and practices, 1973. Definitions of Grand or National Security strategy and statecraft // Course 1: Foundations of National Security strategy. National War College. Washington DC, 1993. – P.1–4.
8. Kopylev A. V. O genezise i sushnosti ponjatija «nacional'naja bezopasnost'». – <http://www.milresource.ru/Kopylov-NS.html> (23.01.2017).
9. Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms. IP 1–02. – Washington, 2014.
10. SSHA predstavili novuju strategiju nacional'noj bezopasnosti // Jukselish namine. – 2015. – 7 iulja.
11. Bzhezinskij Z. K. Vybor. Mirovye gospodstvo ili global'noe liderstvo. – Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija, 2004. – 288 s.
12. Bzhezinskij Z. K. Velikaja shahmatnaja doska: glavenstvo Ameriki i ejo geostrategicheskie imperativy. – Baku: Ganun, 2011. – 328 s.

*Niyazov Kh., candidate of political sciences,
Head of Department, Institute of Law
and Human Rights of the Academy of Sciences of Azerbaijan
(Azerbaijan, Baku), xalid-555@mail.ru*

National security and national interests: A view from the West and the United States

Currently, the existence and prospects of further development of the world is determined by their safety factor.

For the first time ever the concept of «national security» was included in the theoretical and practical political science in the United States after World War II.

The sphere of national security comprehends the assemblage of the military-political, economic, cultural, moral and psychological factors.

The US National Security Strategy shows that the national security of the people and their way of life, the territory – are the primary objective and constitutional obligation of the government.

US National Security Strategy defines that the basis of national security should be a whole range of national interests and objectives, and in order to protect national interests, it is necessary to use the force potential of the state.

The purpose of the National Security Strategy is mobilizing efforts and use of state power and resources.

The role of information security and its place in the national security system of the country in the modern world is of even greater.

Keywords: national security; national interests; military-political concepts, information security; military policy; military aspect of national security; national sovereignty.

*Ніязов Х., кандидат політичних наук, завідувач відділом,
Інститут Права і Прав Людини Академії Наук АР
(Азербайджан, Баку), xalid-555@mail.ru*

**Національна безпека і національні інтереси:
погляд з Заходу і США**

На сьогоднішній день існування і перспективи подальшого розвитку всіх країн світу обумовлюються фактором їх безпеки.

Вперше поняття «національна безпека» було включено в теоретичні та практичної політології в США, після Другої світової війни.

Сфера національної безпеки охоплює сукупність військово-політичних, економічних, культурно-моральних і психологічних факторів.

У стратегії національної безпеки США показано, що національна безпека народу і способу його життя, території – є основним завданням і конституційним обов'язком уряду.

Стратегія національної безпеки США показує, що в основі національної безпеки повинен стояти цілий спектр національних інтересів і завдань, а з метою захисту національних інтересів необхідно використовувати силовий потенціал держави.

Мета стратегії національної безпеки – мобілізація і використання зусиль державної влади та ресурсів.

Роль інформаційної безпеки в забезпеченні системи національної безпеки в умовах сучасного розвитку світу, ще більше зростає.

Ключові слова: національна безпека, національні інтереси, військово-політичні концепції, інформаційна безпека, військова політика, військовий аспект національної безпеки, національно-державний суверенітет.

* * *

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Патер І. Г.,
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу новітньої історії,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
(Україна, Львів), inukr@inst-ukr.lviv.ua

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:

Давидюк Р. П. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія / Руслана Петрівна Давидюк. – Львів; Рівне: Дятлик М., 2016. – 704 с.

У 2017 р. виповнюється 100 років з початку Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., у ході якої на авансцену європейської історії вийшла модерна українська нація. Ряд несприятливих внутрішніх і зовнішніх факторів виявились на заваді реалізації українського державницького проекту. Одним із наслідків поразки українських визвольних змагань стало явище української політичної еміграції, розпорошеної на європейському континенті. Необхідністю докладного розгляду цього явища, помітного в житті міжвоєнної Європи, обумовлена актуальність монографії Руслани Давидюк.

В історіографії існує велика кількість різнопланових наукових праць, в яких висвітлено загальні питання еміграції українців. Проте до цього часу у вітчизняній науці не існувало комплексного дослідження, в якому був би розкритий феномен української політичної еміграції на етнічних українських землях у складі іншої держави – Другої Речі Посполитої. У спеціальній літературі проблема міжвоєнної української політичної еміграції в Польщі розглядалася польськими дослідниками О. Вішкою, О. Колянчуком, Я–Я. Бруським, З. Карпусем. Становище українських військових у таборах для інтернованих на території Польщі досліджували І. Срібняк, М. Павленко, розвідку та контррозвідку військового міністерства ДЦ УНР в екзилі – В. Сідак і Т. Вронська, наукову й освітню діяльність еміграції – А. Портнов. Не заперечуючи наукової

вартості цих праць та відмічаючи значний внесок їх авторів у розробку концептуальних проблем української політичної еміграції в Польщі, зауважимо, що вони не віддзеркалюють специфіку життєдіяльності емігрантів на території Західної Волині. Рецензована робота присвячена саме цим питанням.

Структура монографії раціональна, складається зі вступу, п'яти розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел, переліку скорочень, географічного, іменного покажчиків. Останній уможливорює швидкий пошук інформації щодо багатьох людей, імена яких маловідомі або невідомі не лише загалу, але й фахівцям. Авторці вдалося прослідкувати долі сотень учасників Української революції 1917–1921 рр., котрі у 20–30-х рр. опинились у вимушеній еміграції на території Польщі.

Монографія «Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства» написана на ґрунтовній, об'ємній джерельній базі, яка авторкою поділена на документальні джерела (законодавчі акти, статутні, програмні документи політичних партій і громадських об'єднань, звітні матеріали, діловодча документація), статистичні, судово-слідчі документи, джерела особового походження (публіцистичні праці, спогади, листи, некрологи). Широке коло різних за специфікою та жанровими ознаками історичних джерел підкреслює і новизну, і наукову цінність роботи.

Підґрунтям праці стали документи архівів України, Польщі, Білорусі: Центральний державний архів громадських об'єднань України, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний історичний архів у Львові, Державні архіви Волинської, Рівненської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей, Галузевий державний архів Служби безпеки України у Києві та його територіальні підрозділи у Рівному, Луцьку, Полтаві, Тернополі, Государственный архив Брестской области, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Narodowe w Krakowie, Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Centralne Archiwum Wojskowe, а також Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce (колекція онлайн). Широко використано у роботі періодичну пресу («Українська трибуна», «Вісті УЦК», «Тризуб», «За державність», «Дзвін», «Досвітня зоря», «Українська нива», «Волинське слово», «Театральне мистецтво», «Діло» та ін.).

Доцільним є співставлення судово-слідчих документів двох видів: судово-слідчих справ на емігрантів, відкритих провадженням польською владою у міжвоєнний період, та радянських архівно-кримінальних справ на арештованих емігрантів, заведених після 1939 р. Переважна частина цих документів уперше введена до наукового обігу. Широкий спектр методологічних підходів, чітке дефініювання ключових понять,

запропонована та обґрунтована періодизація діяльності української політичної еміграції на території міжвоєнної Волині дозволили реалізувати мету та завдання роботи.

У другому розділі зроблено вдалу спробу дослідження процесу появи української політичної еміграції, її адаптації до західноволинського соціуму, відносин з польською владою, проблем регулювання правового статусу, а також взаємовідносин з більшовиками, які авторка кваліфікувала як «взаємне побороення» (с. 173–200).

У третьому розділі наукової праці викладено історію формування відділів УЦК та їх діяльності. Другий параграф присвячено роботі контрольно-розвідувальних пунктів військової спецслужби УНР у волинському прикордонні. Політичні пріоритети та ідеологічні погляди емігрантів розглянуто у третьому підрозділі. Інформативно насичений матеріал подано про міжвоєнну діяльність Володимира Оскілка, зокрема його роботу із захисту і допомоги емігрантам, що опинилися на Волині, утворення Українського громадського комітету допомоги емігрантам в Польщі з центром у Рівному, а також його протистояння з іншими емігрантами, зокрема генералом Є. Білецьким, письменницею Галиною Журбою. Авторка порушила у монографії низку інших важливих питань, які досі майже не досліджувалися. Серед них – монархічний складник української політичної еміграції, пов'язаний з діяльністю ІІ Коша УНАКОТО, очолюваного Іваном Волошином.

Четвертий та п'ятий розділи монографії цілісно характеризують громадську, церковно-релігійну, кооперативну, культурно-освітню, літературно-мистецьку діяльність емігрантів. Належне місце відведено гендерному фактору в житті політичної еміграції. Водночас, окремі сюжети можна було б подати стисліше з огляду на надто широкий фактологічний матеріал.

Цінність рецензованої монографії підкреслимо наявністю в її висновках підстав для нових наукових пошуків та дискусій. Матеріал викладено цікаво й доступно, книга написана гарною літературною мовою.

Не претендуючи на вичерпність, вважаємо, що монографія «Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства» авторства Руслани Давидюк, доцента кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету, здобувача Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, є концептуальною, комплексною науковою працею, заслуговує на увагу читацької аудиторії, буде корисною для кожного, хто цікавиться новітньою історією України і Польщі, а також питаннями краєзнавства.

*Pater I. G., doctor of historical sciences, Professor;
Head of department of contemporary history,
Institute of Ukrainian Studies named after I. Krypyakevych
(Ukraine, Lviv), inukr@inst-ukr.lviv.ua*

Review of the monograph: Davydiuk R. P. *Ukrainian political emigration in Poland: staff, structure, social and political practices in the Volyn Voivodeship: monograph* / Ruslana Petrivna Davydiuk. – Lviv; Rivne: Djatlyk M., 2016. – 704 p.

Щербак В. О.,
доктор історичних наук, професор кафедри
історії України історико-філософського факультету,
Київський університет ім. Бориса Грінченка
(Україна, Київ), shcherbak.vitalii@gmail.com

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:

Фергад Туранли. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016. – 606 с.

Османістика є новим дослідницьким напрямом у вітчизняній тюркології. Її основи були закладені у минулому столітті визначними українськими сходознавцями Агатангелом Кримським, Василем Дубровським, Євгеном Завалинським. Згодом цю традицію успішно продовжили Омелян Прицак, Ярослав Дашкевич та Віктор Остапчук. Проте їх зусиль виявилось недостатньо для повноцінного розвитку української османістики, що зумовило низький загальний рівень її результативності. Тому слід вітати появу праці кандидата історичних наук Фергади Туранли, як свідчення нового оптимістичного імпульсу в розвитку означеної галузі.

Автор здійснив наукове дослідження високого фахового рівня, яке ґрунтується на ретельному джерелознавчому опрацюванні османсько-турецьких писемних документів другої половини XVI – першої чверті XVIII століття, що містить у собі інформацію про Україну козацької доби. Значною мірою це стало можливим завдяки фонду «Меморіальний Кабінет Бібліотека–Архів–Музей Омеляна Прицака» центру сходознавства Національного університету Києво-Могилянська академія, який є фактично єдиним науковим закладом, де розвивається османістика як напрямок тюркології в Україні.

Актуальність досліджуваної проблематики не викликає сумніву, адже тюркський чинник відіграв помітну роль в соціально-економічному та політичному житті України козацької доби. В той же час питання методології опрацювання османських джерел в наш час недостатньо розроблене. На заваді науковцям поза межами Туреччини, які намагаються здійснювати пошуки в сфері османської історії, постає проблема мови. Проте, автор даної монографії добре нею володіє і мав змогу тривалий час стажуватися у Стамбульському університеті та працювати у архівах та бібліотеках Туреччини.

Фергад Туранли виявив і систематизував у відповідності до проблематики даної студії велику кількість османсько-турецьких писемних документів XVI – першої чверті XVIII. При цьому він здійснив класифікацію історичних джерел за їхніми видами та жанровою належністю в межах тогочасної писемної традиції шляхом виявлення авторства, включаючи з'ясування їх світоглядних уявлень. Запропоновані автором правила вибору джерелознавчого матеріалу та інтерпретації отриманих результатів по суті є започаткування нового напрямку у розвитку української тюркології.

Необхідно відзначити, що монографія Фергади Туранли являє собою першу вдалу спробу здійснення відбору, систематизації та комплексного аналізу

османсько-турецьких рукописних документів, що містять у собі інформацію з історії України козацької доби. На сьогодні вона не опрацьована достатньою мірою українськими тюркологами, а отже – є малознаною чи зовсім невідомою у вітчизняному сходознавчому джерелознавстві.

Автор здійснив виокремлення вище згаданих історичних документів у самодостатню групу писемних джерел з історії України. Специфіка джерелознавчого опрацювання даного корпусу джерел полягає в тому, що вони виникли в історично-культурному ареалі тюркомовного етнічного масиву, який прилягав до земель України, зокрема на території, підвладній Кримському ханству. Зрозуміло, що ця обставина значною мірою обумовила загальний обсяг, змістовне навантаження, тематичну спрямованість, жанрову належність та структурну цілісність тих османсько-турецьких документів, що містять у собі інформацію щодо історії України.

Науковий пошук Фергада Туранлі уможливив здійснення досліджень динаміки розвитку окремих історичних явищ в їх просторовому вимірі, які з часом поширювалися на інші ареали, зберігаючи при цьому певну спадкоємність та набуваючи нових конкретних рис. Це стосується методології джерелознавчого опрацювання османсько-турецьких писемних джерел середини XVI – першої чверті XVIII століття з історії козацької України, аналізу відображення в рукописній традиції Високої Порти і Кримського ханства значення козацького чинника у розвитку військово-політичної ситуації в Північному Причорномор'ї, дослідження інформації османсько-турецьких архівних документів, які стосуються дипломатичної діяльності гетьмана Петра Дорошенка щодо встановлення військово-політичних відносин з Османською імперією.

Джерелознавчий аналіз історичних документів, які входять до складу корпусу османсько-турецьких писемних джерел, здійснений на засадах інтерпретаційно-когнітивної методології з урахуванням принципів сучасного міждисциплінарного підходу, що надало можливість автору книги простежити на фаховому рівні еволюцію історичного розвитку України в тривалому часовому вимірі. Йдеться про генезу національно-визвольної боротьби українського етносу, відродження Української держави в роки Визвольної війни середини XVII ст. та її еволюцію. Крім того вони проливають світло на суперечливий характер відносин козацької України з Туреччиною та Кримським ханством.

Зважаючи на ту обставину, що до наукового аналізу були залучені маловідомі та невідомі в українському тюркологічному джерелознавстві історичні писемні документи, автор значну увагу приділив вирішенню завдань щодо визначення критеріїв, згідно з якими він надав оцінку якісних ознак та специфічних особливостей писемних документів, обраних ним для здійснення дослідження проблематики.

Особливе значення мають залучені до рецензованої праці оригінальні османсько-турецькі тексти, які автор переклав українською мовою та доповнив своїми коментарями. Значний науковий апарат, що містить праця Фергада Туранлі, є вельми корисними не лише для істориків, а й сходознавців філологів, етнологів, котрі займаються дослідженням турецько-українських мовних та культурних зв'язків XVI–XVIII ст.

У висновках відзначається, що для досягнення поставленої мети автор чітко дотримувався загальних теоретико-методологічних засад джерелознавства. Водночас комплексне опрацювання різних за жанровою належністю, змістовним навантаженням та конструктивними характеристиками джерел зумовило залучення нових методологічних прийомів, зокрема «антиредукціоністської» концепції пізнання історії, в рамках якої визнається пріоритетність визначення певного історичного процесу та аналіз його специфічних ознак. Акцентується увага автора і на самобутніх ознаках османсько-турецької літописної традиції від часів Сельджуцької держави до ранньомодерної доби. Зрештою аналіз османських джерел дозволяє простежити еволюцію українсько-турецьких відносин протягом майже двох століть.

Обґрунтовані висновки автора дозволять глибше зрозуміти потребу створення умов для активізації підготовки вітчизняних фахівців-тюркологів, видання навчально-методичних посібників і підручників з історії українсько-турецьких взаємин XVI–XVIII ст. Крім того актуалізується необхідність відкриття у вищих навчальних закладах України здавна практиковану в Європі спеціальність «сходознавство» з поглибленим вивченням східних мов та культури.

Суттєвим доповненням у книзі є термінологічний словник, хронологія правління турецьких султанів, кримськотатарських ханів, українських гетьманів, зразки графіки османсько-турецьких рукописів, іменний та географічний покажчики, що свідчать про високу культуру наукового видання. Окремо слід наголосити на влучності і оригінальності оформлення обкладинки, яка закликає читача пізнати один із важливих векторів вітчизняної історії.

Водночас, доречно зауважити, що проблематика висвітлена в монографії має перспективу продовження дослідницької роботи. Це стосується залучення до джерелознавчого аналізу інших архівних матеріалів, зокрема польських та російських. Можливо варто було б розширити хронологічні межі студії і підготувати збірник османсько-турецьких писемних документів, де б містилася інформація з історії України до кінця XVIII століття.

Викладені нами вище міркування з приводу джерелознавчого дослідження Туранлі Фергада Гардашкан Оглу дають підставу стверджувати, що монографія «Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття)» є вагомим внеском у розвиток вітчизняної методології дослідження османсько-турецьких писемних джерел ранньомодерної доби. Книга безумовно стане корисною для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історичною минулиною України та її тюркських сусідів.

Shcherbak V. O., doctor of historical sciences, Professor, Department of History of Ukraine of historical and philosophical faculty, Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine, Kyiv), shcherbak.vitalii@gmail.com

Review of the monograph: Fergad Turanli. Cossack era in the history of Ukraine in the Ottoman-Turkish written sources (second half of XVI – first quarter of the XVIII century). – K.: Publishing house «Kyiv-Mohyla Academy», 2016. – 606 p.

* * *

Чирков О. А.,
науковий співробітник відділу української етнології,
Науково-дослідний інститут українознавства
(Україна, Київ), Hai-Nyzhnyk@ukr.net

РЕЦЕНЗІЯ НА ЗБІРНИК:

**Крок на шляху подолання російської агресії
(Російська окупація і деокупація України:
історія, сучасні загрози та виклики сьогодення:
Матеріали Всеукраїнської науково-практичної
конференції (Київ, 2016) / Упор. П. Гай-Нижник. –
К.: «МП Леся», 2016. – 348 с.)**

Повідомлено про склад учасників та перебіг Всеукраїнської науково-практичної конференції «Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення», яка відбулася 2 грудня 2016 р. у Києві. Розглянуто тематику та головний зміст промов гостей-учасників конференції, повідомлень і доповідей учасників.

2 грудня 2016 р. у Києві відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення». Її учасники обговорили у Кришталевій залі готелю «Київ» актуальні проблеми українського суспільства, спричинені загарбанням Російською Федерацією частини території України та здійсненням агресивної політики.

І. Лозовий, фахівець з міжнародного і європейського права, що ініціював організацію конференції, відкриваючи її поставив присутнім низку питань, серед яких були такі: «Чи є у російській агресії проти України 2014–2016 рр. історична підстава, чи агресія є несподіванкою?», «Чи була наша [незалежної України] політика реалістичною?». Інші члени Організаційного комітету конференції д.і.н. П. Гай-Нижник та к.п.н. О. Палій (вони були модераторами) виклали своє бачення на причини, наслідки російської агресії та шляхи її подолання. Четвертий організатор конференції О. Доній перебував у цей час у Польщі на зйомках.

П. Гай-Нижник нагадав учасникам конференції довгу низку історичних фактів з часу розпаду СРСР, що свідчили про агресивну налаштованість Російської Федерації щодо України.

О. Палій констатував наслідки російської агресії, серед яких є такі: окуповано 7% території країни (це, певно, без урахування Криму), де розташовано 20% промисловості, змушені були переселитися до 2 млн. громадян.

Цікаві промови виголосили почесні гості-учасники конференції: д.і.н. С. Кульчицький, д.юр.н. В. Василенко, письменник, дослідник історії України В. Шкляр, актор, письменник, засновник культурологічної платформи «Український культурний фронт» А. Мухарський, д.і.н. Ю. Телячий, к.і.н. Б. Галайко, письменник, дослідник історії України Р. Коваль, а також доброволець, тепер військовослужбовець 93-ї бригади ЗСУ, захисник Донецького аеропорту М. Тихонов, Кобзар Тарас Силенко виконав Думу про Конотопську битву.

С. Кульчицький розповів про намагання українських істориків, попри тиск на них, вивести суспільство з напівсонного стану. Концепція «єдиної давньоруської народності» совєтської історіографії призводила до

того, що Україна виринала лише у 14 ст. А раніше, мовляв, була «вічна Росія». Сьогодні саме Путін нас об'єднав. Сучасна Росія не бачить себе без історії, території і населення України.

В. Василенко бачить причину окупації у владній еліті України. На Донбасі в період незалежності нищилось усе українське. В. Василенко писав свого часу Президенту України Л. Кравчуку про необхідність впливу на етнотемографічну ситуацію у Криму.

Деокупація потребує колосальної гуманітарної роботи. Дії П. Порошенка підривають правову позицію, можливості України. Непроголошення Україною воєнного стану грає на користь агресора. Поведінка Президента межує з державною зрадою. Тероризм у міжнародному праві це не агресія. У правовому сенсі збитки завдані громадянам терористами відшкодовуються за рахунок бюджету України. А держава, що зазнала агресії, подає консолідовані претензії.

Щоправда у нотах МЗС України вживається термін «агресія», але вони неоприлюднені. Маріонетки і прикриття регулярних ЗС Росії. Влада України ігнорує міжнародне право для захисту національних інтересів. Необхідно створювати антипутінську коаліцію. Росія користується «правом сильного».

На думку В. Шкляра російська окупація України триває вже понад 300 р. Вона проходила різні фази (голодомор – найжортовніша з них). Сьогодні відбувається війна нації проти нації. Забудьмо «АТО». Не виконують важливої суспільної функції українські телеканали. Продажність владної еліти продовжується. Чимало стріл було випущено у твір «Чорний ворон». Його 30-тисячний наклад свідчить про те, що людина українська стужилася за правдою.

А. Мухарський вважає, що вибух українства зійшов нанівець. Ми те, що ми їмо, слухаємо, читаємо. Українці продовжують жити у російському світі. Необхідним є Закон про тотальне звучання української мови.

Ю. Телячий повідомив про ситуацію у вищій освіті, що склалася внаслідок російської агресії. Маємо 40 тис. переміщених студентів.

Б. Галайко, привітав учасників конференції від науковців НДІ українознавства, виклав своє бачення конкретних позицій плану деокупації загарбаних територій.

Р. Коваль вважає кінце необхідним мілітаризувати себе і суспільство, реабілітувати поняття «ворог», «історичний ворог». Створений А. Мухарським образ проф. антропології Ореста Лютого знецінює російські цінності навколо яких твориться сьогоднішня Росія. Нам треба розвінчати Росію і її культуру. Україна не поклала на вітар свободи свої голови у 1991 р., а поклала тепер. Треба припинити заклики до «миру».

М. Тихонов висловив міркування щодо інтелектуальної окупації України, що зменшує нашу рішучість у протистоянні Росії. Маємо сьогодні окуповане інформаційне середовище.

Конференція працювала за трьома основними напрямками: 1. Історичні витоки та паралелі російської агресії проти України (історія російської окупації); 2. Російська Федерація як держава-агресор та спонсор міжнародного тероризму: геополітичний вимір; 3. Російсько-українська війна: сучасні виклики та шляхи зміцнення системи національної безпеки України.

Робота конференції транслювалася через Інтернет. (Запис див.: https://www.youtube.com/watch?v=_lRbE-mogcg).

Головні думки, висловлені на конференції її учасниками, оприлюднені у виданій напередодні конференції книзі «Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції» [1], яку упорядкував П. Гай-Нижник. Працю видано за кошти Благодійного фонду ім. Івана Григоровича Лозового. Книга друкована на крейдованому папері, містить кольорові ілюстрації, має тверду, художньо оформлену палітурку (на ній зображено двоголового хижого російського орла, що пазурами дряпає географічний силует України, завдає їй кривавих ран, проте втрачає пір'я і губить корону).

Видання містить 28 статей і повідомлень 28 учасників, переважно істориків, а також політологів, філософів, філологів, письменників, експертів (серед них 11 докторів наук та 10 кандидатів). Доповідачі представляють різні державні й громадські організації України, Києва, Київської, Івано-Франківської, Закарпатської, Хмельницької областей, зокрема: 12 навчальних закладів (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Університет державної фіскальної служби України, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Київський національний університет будівництва і архітектури, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут археології НАН України, Дипломатична академія України при МЗС України, ДВНЗ «Київський національний університет імені Вадима Гетьмана», Ужгородський національний університет, Національний авіаційний університет); 4 наукових установи (Науково-дослідний інститут українознавства МОН України, Національний інститут стратегічних досліджень, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Інститут археології НАН України).

Найширше представлено у Матеріалах Науково-дослідний інститут українознавства (праці 8 доповідачів). Науковці, що виконують НДР «Історичні передумови та сучасні суспільні наслідки агресії Російської Федерації проти України» доповіли результати своїх досліджень. Експертну оцінку доповідей і повідомлень здійснили працівники відділу історичних студій Науково-дослідного інституту українознавства МОН України.

Автори опублікованих матеріалів виклали власний погляд на цілу низку актуальних питань, наприклад, на історичні джерела російської агресії проти України, нові виклики, що постали для України через агресію Росії; зробили історично-правову оцінку дій Російської Федерації на міжнародній арені, як держави-агресора та спонсора міжнародного тероризму; навели історичні паралелі з сучасною російсько-українською війною; запропонували шляхи зміцнення системи національної безпеки України.

У кожній статті бачимо оригінальну думку автора щодо певного питання російської агресії проти України.

У статті «Агресія Росії проти України: основні причини та наслідки» О. Палій бачить причини російської агресії таким чином: «Російське керівництво сприйняло перемогу Майдану і втечу Януковича як власну катастрофу. Плани поглинути Україну й використати її ресурси для цілей імперії зазнали краху. Успішна модернізація України ставить хрест на імперських амбіціях Росії, демонструє неефективність її суспільно політичного ладу порівняно з європейським. Тому Кремль вирішив задіяти заздалегідь розроблений план військової окупації Криму. Метою було, з одного боку, загарбавши чужу територію, добитися підтримки шовіністичної частини населення Росії та відвернути увагу російського суспільства від власної корупції, неефективності, бідності та приниження російського населення в Росії, а з другого – «покарати» Україну за Революцію, принизити її, підірвати життєздатність та, врешті-решт, підкорити, а потім знищити як державу і народ» [1, с. 10–11].

У статті «Україна та Росія: війна цивілізацій» Л. Залізняк стверджує, що протягом усієї історії Україна була органічною частиною європейської цивілізації. «Її зв'язки з євразійською Росією не є природними, давніми і об'єктивно зумовленими геополітичною позицією України на мапі Європи. Її насильницька переорієнтація з європейського Заходу на євразійський Схід відбулася протягом останніх століть за доби найбільшої експансії московського імперіалізму. Україна (як і Білорусь, Молдова, Литва, Латвія, Естонія) через свою невідаль геополітичну позицію опинилися у прифронтовій смузі зіткнення європейської та євразійської цивілізацій. З пізнього середньовіччя на їх теренах точилися міжцивілізаційні збройні конфлікти – тривалі російсько-польські війни, походи на схід Наполеона, німців 1914 та 1941 рр., російська експансія на Захід за Петра I, Катерини II, Миколи II, Й. Сталіна. Лише внаслідок останнього міжцивілізаційного конфлікту (Друга світова війна) Україна втратила близько 11 млн. чоловік і майже всю інфраструктуру» [1, с. 29].

Л. Залізняк вважає, що «особливий шлях Росії» – це безперспективний азійський спосіб виробництва, що не може протистояти ринковому європейському і прирікає населення на злидні та безправ'я в азійській деспотії, що для України немає альтернативи руху в бік цивілізованих країн Західної Європи, які базуються на ринковій економіці і національному принципі державного устрою. У цьому – запорука незалежності України [1, с. 29–30].

Двосторонні відносини України і Росії, на думку Л. Чикаленко, висловлену у статті «Україна. Росія вчора, сьогодні, завтра(?)», після екскурсу в історію українсько-російських відносин, мають відповідати таким вимогам: припинення військових дій проти України, повернення захоплених територій, відшкодування матеріальних і моральних збитків, визнання суверенних засад, невтручання у внутрішні справи, повага до вибору партнера (стосовно третіх країн), визнання зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної орієнтації, паритетність у прийнятті рішень тощо [1, с. 47].

Історичний початок імперії Кремля, а саме Новгородську республіку та Кримське ханство у загарбницькій політиці Івана III та Івана IV розглянув В. Дебенко.

Автор згадує збройний опір московській експансії поневолюваних народів, сподівається, що сучасна російська політична еліта зробить належні висновки з імперських амбіцій Івана III та Івана IV [1, с. 56].

Ю. Фігурний історичні витоки та паралелі російської агресії проти України й українців розглянув на прикладі політичної діяльності Петра Калнишевського. Автор дійшов висновку про те, що за державницької діяльності П. Калнишевського був здійснений еволюційний перехід Нової Січі від суто мілітарної формації до багатофункціональної військово-політичної організації, що базувалася на міцному економічному підґрунті й у майбутньому могла стати базою відновлення Української державності; здійснювалася поступова переорієнтація запорожців від військового здобичництва до господарської діяльності й формування в Україні т.зв. фермерських господарств і соціального вільного стану фермерів (своєрідного аналогу сучасного середнього класу); освоювалися українцями і залюднювалися малозаселені надчорноморські степи, що зрештою, призвело до суттєвого розширення українських етнічних територій, незважаючи на опір і протидію Росії. Усі ці дієві заходи кошового посприяли освоєнню і включенню Надчорномор'я до цілісного етнокультурного простору України [1, с. 72].

С. Губський у статті «Російський фактор у дестабілізації української державності (на прикладі антигетьманського повстання 1918 р.)» наводить один з прикладів російського втручання (більшовиків та білогвардійців) у внутрішні справи незалежної Української Держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським, який під тиском антиукраїнських зовнішніх сил 14 листопада 1918 р. проголосив «Грамоту» про федерацію України з майбутньою не більшовицькою Росією. Це призвело до повстання частин українських партій, об'єднаних в Українському Національному Союзі (УНС) на чолі з В. Винниченком, проти гетьмана [1, с. 76].

П. Гай-Нижник у статті «Прелюдія війни: українсько-російські військово-політичні взаємини в контексті міжнародного права і системи національної безпеки (1990–2010 рр.)» відзначає, що на початку 2014 рр. Україна як держава та її національна безпека були захищені і гарантовані не лише Будапештським меморандумом, а й низкою важливих міжнародно-правових актів [1, с. 162]. Незважаючи на це, на початку 2014 р. «Російська Федерація, розпочавши віроломну війну проти України, порушивши не лише українсько-російські обопільні угоди і договори, а й власне законодавство та низку міжнародно-правових актів, перед усім людством затаврувала себе як держава-агресор і як країна загарбник, а її політичне керівництво остаточно виявило себе як угруповання міжнародних злочинців і спонсорів світового тероризму» [1, с. 163].

І. Краснодарська, дослідивши політичну складову діяльності зарубіжних українців у російсько-українському конфлікті, дійшла висновку про те, що політична діяльність зарубіжного українства впродовж 2014–2016 рр. спрямовувалася на лобювання підтримки України владою на найвищому рівні, надання їй політичної, дипломатичної, фінансової та військово-технічної допомоги (зокрема летальної зброї) цими країнами та міжнародними організаціями; підписання і

ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною та ЄС; запровадження міжнародних санкцій проти РФ.

Українська діаспора організувала та брала активну участь у масштабних акціях протесту проти введення військ РФ до Криму, виступала з вимогами вивести з території України всі військові формування Збройних Сил РФ, негайного запровадження санкцій проти РФ та надання Україні найширшої допомоги США, НАТО та ООН, у тому числі військової [1, с. 191].

Про тоталітарний синдром Росії: від комунізму до екзальтованого рашизму повідомив М. Гордієнко. Він показав, що протягом останніх десятиліть у посткомуністичній Росії склалася самодостатня, тоталітарна за своєю сутністю мутантна система влади, де органічно асимілювалися стара комуністична номенклатура і прагматична, ортодоксальна путінська диктатура. Російський деспотизм базується на радянській системі врядування й корелює з елементами націонал-соціалістичної ідеології та неоімперськими амбіціями. Вожді радянської імперії уникли відповідальності за свої злочини, а непокарані злочини неодмінно породжують нові. Путінський режим, ігноруючи всі політико-правові норми, стає продуцентом війни та інших, не менш згубних злочинів, ніж ті, за які все людство і, особливо, Україна, заплатили непомірно велику ціну [1, с. 97].

Події останнього часу засвідчили, що Москва продовжує існувати на засадах войовничих інстинктів і не готова до зміни алгоритму тоталітаризму на компроміс і партнерство. Агресивна політика Кремля є тестом на українську самодостатність. Вона активізує наше громадянське суспільство [1, с. 97–98].

Р. Коваль розглянув «націю-поневолювача» та «русофобську» програму дій. Розвиток транспортного сполучення між УРСР і Кримським півостровом у 1951–1953 рр. як передумову інтеграції Криму з Українською РСР дослідив П. Сацький. О. Калакура зробив історико-політологічний вимір комунізації етнокультурного життя Галичини.

С. Адамович розглянув російський слід у формуванні «новоросійства» з метою дезінтеграції Півдня і Сходу України у 1990–2016 рр. Російське питання в політичних поглядах В'ячеслава Чорновола проаналізував В. Деревінський. О. Хоменко виявив і охарактеризував зміни, що сталися у середній освіті на окупованих теренах Донбасу у перший рік окупації. О. Висовень висвітлила становище протестантських громад на тимчасово окупованій території сходу України у 2014–2016 рр.

Л. Отрошко розглянула вплив релігійного чинника на регіональні події у контексті загальноукраїнської хресної ходи під час неоголошеної гібридної російсько-української війни. Відродження концепту «Міжмор'я», як елемента геополітичної стратегії України, проаналізував В. Чупрій у контексті подолання російської експансії. Т. Ілюк висвітлила тему «Трансформація публічної дипломатії Росії в контексті гібридної війни: діяльність «Росспівробітництва».

І. Тодоров дослідив внутрішні джерела та зовнішні чинники російської агресії на Донбасі. Він не знайшов фактів існування реального політичного сепаратизму на сході України до березня 2014 р., тобто до початку реалізації спеціальної операції Росії. Відносний успіх цієї операції насамперед зумовлений, на його думку,

наслідками політики русифікації та інформаційного «зомбування» жителів Донбасу, деструктивним впливом регіональних владних і бізнесових еліт, слабкістю організованих проукраїнських груп на Донбасі» [1, с. 255].

На російську агресію в областях Донбасу у стратегічному контексті відносин України і Заходу подивилися О. Гарань та П. Бурковський. Автори вважають, що перед Україною стоїть дворівневе завдання: «У внутрішньополітичній сфері мають відбутися реформи, які сприймаються Заходом як доказ життєздатності української держави. У зовнішній політиці українська влада має сформулювати чіткий перелік принципових засад мирного врегулювання, які дозволитимуть зберегти повноту суверенітету, відновити контроль над втраченими територіями і водночас не даватимуть Росії приводу для використання сили як засобу утримання України від інтеграції з ЄС та НАТО» [1, с. 263].

У контексті подолання агресії Росії Л. Чупрій та О. Загребельний розглянули стан і сценарії розв'язання військово-політичного конфлікту на сході України. Для того, щоб у майбутньому мати змогу повернути втрачені території та відновити свій суверенітет, на їхню думку, Україні потрібно вже сьогодні докласти максимум зусиль як всередині країни, так і на міжнародному рівні: «Переконати все суспільство та міжнароду спільноту в тому, що Донбас і Крим є тимчасово окупованою Росією територією України, від якої вона за жодних обставин не відмовиться, і рано чи пізно поверне їх до свого складу. Також важливо, що розмови навколо повернення втрачених територій мають включати не тільки Донбас, а й безперечно і Крим. Донбас і Крим мають завжди розглядатися разом. На жаль, сьогодні Росії вдалося розділити дискусії про ці два регіони» [1, с. 276].

Як чинник екологічної і гуманітарної катастрофи на Кримському півострові побачив російську окупацію О. Ярошинський. Автор впевнений, що Крим доводиться тимчасовими правителями до екологічної і гуманітарної катастрофи та повної загибелі сільгоспвиробництва через засолення ґрунтів. Найгірше, що цей процес вже незворотній, північ Кримського півострова перетворюється на пустелю. Концептуально завдання відновлення водного балансу на Кримському півострові виглядає як нерозв'язне. Окупаційна влада в Криму воліє взагалі не помічати загрози, що насувається, дбаючи насамперед про перетворення колись квітучої частини України в суцільний військовий полігон [1, с. 281].

Т. Бевз розглянула суперечності та прорахунки партій, як суб'єктів політичного процесу в умовах окупації Криму. Авторка виявила особливості, суперечності, а також прорахунки центральної влади у розвитку політичних процесів в АРК, показала відсутність конструктивних політичних зв'язків з кримськими елітами, виокремила «слабкі місця» діяльності політичних партій, показала роль політичних партій у виході Криму за межі правового поля України. «Питання окупації Криму вирішило лише вузьке коло суб'єктів – «рішучі» кроки Президії Верховної Ради АР Крим, керівництва Політичної партії «Руська Єдність», а найбільше – збройна агресія з боку Російської Федерації» [1, с. 293].

Основою партійної структури Криму були політичні партії «лівого» і проросійського спрямування. «Наскрізь криміналізовані кримські організації Партії регіонів, КПУ, Політична партія «Руська Єдність», Партія «Руський блок» стали опорою російського впливу і відіграли ключову роль під час російської агресії і наступної окупації. Вхідження до окупаційних структур кримських лідерів, вихованих в незалежній Україні засвідчило глибоку кризу як політичної так і партійної системи» [1, с. 293].

А. Іванець у статті «Асиміляційна політика російської окупаційної влади як злочинне порушення колективних прав громади етнічних українців Криму: окреслення проблеми» дійшов до висновку про те, що у 2014–2016 рр. «під загрозою опинилося існування понад півмільйонної громади етнічних українців, яка є другою за розмірами етнічною спільнотою в Криму. Окупанти взяли курс на її асиміляцію. Вони в основному вже знищили культурницьку, мас-медійну та освітню інфраструктуру кримських українців, заборонили діяльність українських політичних і громадських організацій, незаконно розірвали зв'язок інформаційного простору Криму із загальноукраїнським, переслідують і витискають за межі Криму українських активістів, здійснюють масований інформаційно-психологічний тиск на українське населення, обмежують його право на свободу совісті, зокрема, переслідують структури УПЦ Київського патріархату на тимчасово окупованій території. Така політика держави-агресора створює загрозу асиміляції для громади етнічних українців Криму» [1, с. 309–310].

Для зменшення проросійської регіональної ідентичності у Криму П. Гай-Нижник у статті «Кримська регіональна проросійська ідентичність, шляхи її послаблення в контексті стратегії реінтеграції півострова та реалізації державної політики національної безпеки України: штрихи до проблеми й напрямки розв'язання» пропонує українському уряду крім інформаційної політики підготувати й реалізувати ефективну гуманітарну і етнонаціональну політику. Гуманітарні чинники мають «протистояти створенню так званої «гібридної ідентичності» (за теорією Г. Бгабги). Теоретик постколоніалізму Г. Бгабга досліджував ті простори, які виникають між різними національними ідентичностями і називав їх культурними гібридами. Гібриди за допомогою мімікрії можуть пристосуватися до «гегемонізованого переписування євроцентру». [...] Для того, щоб зруйнувати таке відверто вороже символічне поле в східних та південних регіонах України, необхідні комплексні зусилля, що сформулюють нову гуманітарну, культурну, інформаційну архітектуру місцевого символічного поля» [1, с. 319–320].

На думку П. Гай-Нижника Стратегія повернення Криму має бути комплексною, містити низку заходів у різних сферах, 16 з яких дослідник наводить.

У статті «Основні тенденції історичної політики Російської Федерації: виклики та загрози для України». В. Лозовий характеризує сучасну історичну політику Москви щодо незалежної України. Дослідник констатує, що історична політика Росії підпорядкована геополітичній стратегії та спрямована на реалізацію широкомасштабних цілей. Вона визначається пропагандистськими завданнями, які використовують історію для

обґрунтування зовнішньої політики держави. Історичну політику Росії стосовно України слід розглядати в контексті реалізації російських геополітичних проєктів, спрямованих на інкорпорацію «Близького зарубіжжя». Велике значення надається маніпуляціям з історією та історичною пам'яттю, які формують спільну ідентичність, легітимізують існування нації та держави, і багато в чому визначають політичну поведінку [1, с. 329].

Головною метою історичної політики Росії є десуб'єктивізація України, тобто поширення твердження, що український народ завжди був не суб'єктом, а об'єктом історичного процесу [1, с. 329].

Потужна пропагандистська атака на українську історію може мати негативні наслідки для гуманітарної безпеки України, спрямована «на реалізацію деструктивно-нігілістичного сценарію у сфері національної ідентичності, «десуверенізацію» політичної свідомості, розкол і знищення України як держави» [1, с. 329–330].

В. Терлецький у статті «Інтелектуальний підтекст геополітичної експансії Російської Федерації» показує, що обґрунтовуючий і супроводжуючий її геополітичний експансіонізм РФ ідейний комплекс, хоч і не може бути зредукований до вчень західних теоретиків (бо він містить відомі положення власне російської духовної культури), проте містить елементи саме західної суспільно-політичної думки. Їх вивчення може багато чого висвітлити і допомогти зрозуміти в сучасній поведінці Росії. «Західноєвропейські джерела сучасної російської ідеології постають дуже показовим прикладом того, наскільки певні елементи цієї ідеології закорінені в європейському інтелектуальному контексті». У цьому, на думку В. Терлецького, ховається згаданий підтекст [1, с. 341].

У прес-релізі Оргкомітет конференції зазначає, що триваюча сотні років окупація України має за окремі епізоди руйнування Запорозької Січі, знищення російськими більшовиками Центральної Ради. Наслідки цієї окупації лежать тягарем на наших плечах і сьогодні. Незважаючи на великі втрати українців від КГБ, Гулагу, Голодомору, «Червоного терору» та відсталості Російської імперії, зодом СРСР, залишається чимало громадян України, які ностальгують за советським минулим, залежать від міфу про дружній російський народ. Що швидше і глибше ми усвідомимо уроки нашої історії, то швидше і легше зможемо рухатись уперед.

Українські науковці, освітяни й громадські діячі, що взяли участь у Всеукраїнській науково-практичній конференції «Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення» зробили ще один крок на шляху подолання російської агресії. Матеріали конференції будуть корисні насамперед викладачам історії України, історії Європи, політології, українознавства, науковцям-українознавцям, студентам, державним службовцям, а також тим, українцям, які переймаються долею своєї Батьківщини.

Список використаних джерел

1. Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016) / Упор. П. Гай-Нижник. – К.: «МП Леся», 2016. – 348 с.

References

1. Rosijs'ka okupacija i deokupacija Ukrai'ny: istorija, suchasni zagrozy ta vyklyky s'ogodennja: Materialy Vseukrai'ns'koi' naukovo-praktychnoi' konferencii' (Kyj'v, 2016) / Upor. P. Gaj-Nyzhnyk. – K.: «MP Lesja», 2016. – 348 s.

Chyrkov O. A., research officer of the Ukrainian Ethnology Department of Research Institute of Ukrainian Studies (Ukraine, Kyiv), Hai-Nyzhnyk@ukr.net

Step towards overcoming Russian aggression (Russian occupation and liberation of Ukraine: history, current threats and challenges of the present: Materials of All-Ukrainian scientific-practical conference (Kyiv, 2016) / Ed P. Guy-Nizhnik. – K.: «MP Lesya», 2016. – 348 p.)

Довгополова О. А.,
доктор філософських наук, професор кафедри
філософії природничих факультетів Одеського
національного університету ім. І. І. Мечникова
(Україна, Одеса), oksanapnpu@gmail.com

РЕЦЕНЗИЯ НА МОНОГРАФИЮ:

**Петина О. Б. Экономический человек:
опыт социально-философской экспликации. –
Монография / О. Б. Петина. – Одесса:
Печатный дом, 2016. – 336 с.**

Людина в економічних відносинах, модифікаціях економічної поведінки є актуальним предметом дослідження в соціально-філософській, соціологічній, філософсько-економічній сферах знання. Представлені в монографії Петінової О. Б. теоретико-методологічні висновки і узагальнення можуть сприяти розширенню і поглибленню пізнавальних можливостей дослідження економічної людини в сучасному соціокультурному дискурсі. Особливо важливим і значущим за шкалою соціально-філософської актуальності є даний аспект вивчення людини для України, яка переживає складний етап економічного становлення незалежної держави.

Наукова достовірність як необхідна мета дослідження об'єкта вимагає суворого відбору методологічного інструментарію. В якості позитивного аспекту роботи потрібно відмітити активне залучення до аналізу поставлених проблем системної методології. В монографії, перш за все, це системне моделювання, яке дало можливість отримати найбільш повні уявлення про такий складний предмет дослідження, як економічна людина. Алгоритм системного підходу дозволяє отримати об'єктивне знання про те, що вже існує, про динаміку змін, тобто поєднувати активний пошук з узагальненням накопиченого матеріалу.

Економічна людина представлена в дослідженні відповідно до головних аспектів системної моделі (концептного, структурного, субстратного дескрипторів). Економічна вигода як мотивація діяльності обґрунтована в якості системоутворюючої властивості.

Монографія складається з трьох розділів. Перший присвячений теоретико-методологічним засадам дослідження, другий – реконструкції моделі економічної людини в історичній перспективі. У третьому розділі модель економічної людини представлена в сучасних науково-дослідних програмах.

Слід визнати, що модель людини цікава і з точки зору аналізу конкретних економічних явищ, і в плані дослідження різноманіття культурних типів людини в системі соціально-економічних відносин. Параметри, які включаються в модель, характеризують індивіда з боку мотивації економічної діяльності, її цілей і засобів, вибору варіантів їх співвідношення, об'єктивних можливостей, – в залежності від теоретичного концепту, покладеного в основу моделі. В економічній науці модель використовують як своєрідну теоретичну передумову для вивчення економічної поведінки людини не в якійсь абстрактній економічній системі, а в концептуально обґрунтованих умовах ринку (попиту, пропозиції, конкуренції, прибутку, тощо).

Автором виявлено (і з цим можна погодитися), що складність моделювання проявів людини в економічній діяльності полягає в тому, що сконструйована модель вбудовується у змодельований під неї світ і навпаки. Вона є підсистемою якогось концептуально улаштованого штучного світу. Це, на думку автора, не є гарантією життєздатності моделі, тобто її застосування в реальних обставинах, навіть при наявності гідного наукового апарату, аргументованих висновків. Чим суворіше оцінка реалістичності передумов моделі, екзистенціальних тверджень, прийнятих при моделюванні, тим стійкішою є практична цінність пропонованої моделі, ширший спектр її можливостей.

Вважаю, що монографія викличе значний інтерес у широкого кола спеціалістів в галузі соціально-гуманітарного знання

Dovhopolova O. A., Ph.D., professor of philosophy of natural faculties of Odessa National University. Mechnikov (Odessa, Ukraine), oksanapnp@gmail.com

Review of the monograph: Petynova O. B. Economic man: Experience of social and philosophical explication. – Monograph / O. B. Petynova. ~ Odessa: Pechatnyy House, 2016. – 336 p.

* * *

Мальчин Ю. М.,
доктор історичних наук, професор кафедри історії навчально-наукового гуманітарного інституту, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського (Україна, Київ), polina_nz@mail.ru

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:

Чирко Б. В. Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально-економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина XX століття). – К.: АМУ, 2016. – 368 с.

Поліетнічність, соціокультурна життєдіяльність різних етнічних спільнот – характерна риса та важливий компонент етносоціального процесу, який відбувався на теренах сучасної України протягом багатьох століть. Особливе місце в етнічній історії України займає масова колонізація Новоросії, а також інших регіонів Російської імперії вихідцями з Німеччини, Пруссії, Швейцарії, Австрії, Нідерландів, які почали переселятися з Європи у другій половині XVIII століття. Поступово,

на основі переселенських груп іноземних колоністів з Європи, починає формуватися німецькомовна етнічна спільнота, – німецька етнічна група в Російській імперії. Протягом певного періоду, завдяки величезним зусиллям та наполегливій, кропіткій праці мешканці німецьких та менонітських сільськогосподарських колоній змогли створити своєрідну та ефективно діючу господарську систему зі специфічним соціально-побутовим устроєм. В середовищі німецькомовних переселенців сформувалися також певні світоглядні й морально-етичні принципи, які базувалися на релігійних концепціях, притаманних конфесіям німецьких та менонітських громад.

Етнокультурні, духовно-релігійні, соціально-економічні та інші процеси, які відбувалися в середовищі німецької етнічної групи уважно вивчаються вітчизняними та зарубіжними дослідниками – істориками, етнологами, лінгвістами, демографами, а також й представниками інших наукових напрямів. З цих проблем опубліковані десятки індивідуальних та колективних монографій, а також сотні журнальних статей, виданих в фахових виданнях та збірниках наукових праць, що свідчить про значні успіхи наукової громадськості в дослідженні історії німецької етнічної групи на різних етапах її перебування в Україні, в тому числі і в роки утвердження радянської політичної системи. В той же час уважний аналіз опублікованих праць, а також захищених дисертацій дозволяє стверджувати, що в вітчизняній історіографії поки не існує монографічного дослідження, в якому встановлення сутності етнополітичних та соціально-економічних процесів в середовищі німецької національної меншини розглядалися б саме в контексті державної політики радянської влади на різних етапах її існування. Заповнити цю прогалину в українській історіографії – нагальна проблема сучасної історичної науки. Певні кроки в цьому напрямі і робить Чирко Б. В., автор монографії «Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально-економічні процеси в умовах радянської політичної системи перша половина XX століття». Сфера наукових інтересів Чирка Б. В. – історія, державна політика в етнічній сфері, історія та культура національних меншин та німецької етнічної групи в Україні. Чирко Б. В. є автором понад 20 наукових праць, опублікованих в фахових журналах України та науково-метричних виданнях, а також 7 монографій з різної етнічної проблематики. При цьому, зазначимо, що автор розглядуваної монографії знаний дослідник проблем німецької етнічної групи, добре відомий як в Україні, так і далеко за її межами.

Об'єктом наукового дослідження автора є етнополітичні та етносоціальні процеси в Україні в контексті політики радянської влади першої половини XX століття. Предметом наукового дослідження є етнополітичні та соціально-економічні процеси в середовищі німецької етнічної групи в контексті запровадження державної політики в Україні у 1920-х – 1950-х роках. Хронологічні рамки дослідження охоплюють майже півстоліття – з встановлення в Україні радянської влади, міжвоєнний період, роки нацистської окупації, післявоєнні часи до середини 1950-х років. Територіальні межі дослідження локалізовані адміністративно-територіальними кордонами України в досліджуваний період.

Маються на увазі Південні регіони УСРР – традиційні райони історичного проживання основної частини німецького населення України, територія Молдавської АСРР, район Волині, де також знаходилася значна кількість німецьких сільськогосподарських колоній.

Зазначимо, що етнополітичні та соціально-економічні процеси в середовищі німецької етнічної групи України розглядаються в контексті основних напрямів державної політики радянської влади – політики «воєнного комунізму», нової економічної політики, політики індустріалізації, встановлення колгоспного ладу, реалізації хлібозаготівель, запровадження політики українізації та заходах щодо забезпечення запитів національних меншин, політики в культурно-освітній, релігійній та духовній сферах, політичних репресій по відношенню до німецького населення, депортацій етнічних німців в передвоєнні та воєнні роки, застосування до громадян німецької національності правових та адміністративних обмежень, поступового зняття зазначених обмежень у середині 1950-х років, відновлення німцям, колишнім «спецпереселенцям», їхніх громадянських прав, спроб адаптації німецького населення до нових умов повоєнного життя.

Автор визначає соціально-господарське становище німецької етнічної групи на початку 1920-х років, регіони розселення, чисельність та особливості соціальної структури німецького населення. Аналізується процес формування концепцій політики влади в етнічній сфері та інститути її реалізації. Розглядаються соціально-політичні та аграрні процеси в умовах політики «воєнного комунізму», причини та наслідки голоду 1921–1923 років в німецьких колоніях України. Досліджуються дискримінаційні дії влади в земельних відносинах, громадсько-політичному та релігійному житті німецького населення, податкова політика в німецьких та менонітських сільськогосподарських колоніях, ставлення владних структур до еміграційних рухів німецького та менонітського населення, а також заходи по «радянзації» громадських та національно-культурних процесів в середовищі німецької етнічної групи. Розглядається земельна політика в регіонах проживання німецького населення, ставлення влади до німецької та менонітської національної кооперації. Автор зосереджує увагу на здійсненні політики колективізації, організації хлібозаготівельних кампаній та розкуркулення селян в місцях проживання німецького й менонітського населення, встановлює соціально-політичні причини та наслідки голодомору 1932–1933 років у німецькому селі. Автор розглядає суспільно-політичні причини та соціально-демографічні наслідки політичних репресій тоталітарного режиму по відношенню до німецької етнічної групи. Особливе місце в дослідженні займають питання репатріації етнічних німців, поступове зняття з них правових та соціальних обмежень, а також проблеми адаптації німецького населення України до реалій радянської політичної системи в повоєнні роки.

Ми погоджуємося з позицією автора про те, що ґрунтовне дослідження зазначених проблем може становити новизну та наукову значимість в загальній канві наукових розробок з історії, суспільно-політичного та соціального становища німецької етнічної групи в Україні.

Зрозуміло, що висвітлення широкого спектра окреслених проблем передбачало дослідження різноманітних джерел. Поряд з опублікованими матеріалами, автор у своїх дослідженнях спирався на маловідомі архівні документи. Основу джерельної бази дослідження становлять документи радянських, державних, господарських, профспілкових та інших установ, які зберігаються в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України в м. Києві. Серед них сотні постанов, інструктивних листів, доповідних записок, звернень до органів влади представників громад німецьких та менонітських колоній, а також листів окремих громадян, які знаходяться в фондах Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, Народних комісаріатів внутрішніх справ, землеробства, освіти, праці, легкої промисловості, охорони здоров'я, Української економічної наради, Всеукраїнської ради професійних спілок, Підвідділу по роботі з німецьким населенням Відділу національних меншостей НКВС, Центральної Комісії у справах національних меншостей при ВУЦВК, Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК, Ради національних меншостей Наркомату освіти, Адміністративно-фінансової комісії при РНК УСРР, Державного видавництва національних меншостей УСРР при Президії ВУЦВК, Бюро у справах національних меншостей ЦВК Молдавської АСРР, інших органів влади та управління України. Значний масив документів автор відпрацював в Державних архівах Одеської, Дніпропетровської, Миколаївської, Запорізької, Херсонської та інших областей України. Поряд з державними архівами в роботі широко представлені матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України – постанови, інструктивні листи та інші документи Політбюро, Оргбюро та Секретаріату ЦК КП(б)У, а також так звані «Окремі папки» ЦК КП(б)У, інші матеріали, більшість яких вводиться у науковий обіг вперше. Автор підкреслює, що особливу значимість для дослідження історії німецької етнічної групи в Україні представляють документи державних архівів Російської Федерації та Німеччини.

Рецензент звертає увагу на те, що тематика, яку розробляє Чирко Б. В. була і залишається надзвичайно актуальною в рамках дослідницьких програм історичних, етнологічних та інших напрямків гуманітарних наук, а сама монографія має значний науковий потенціал. Про актуальність та наукову значимість розглядуваної монографії свідчить, зокрема, те, що її тематика безпосередньо пов'язана з основними напрямками наукових досліджень, які здійснюються рядом вітчизняних та зарубіжних дослідницьких центрів. В повній мірі це стосується напрямів наукової діяльності Інститута політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, зокрема Відділу національних меншин, в межах наукової роботи якого у 1995 році була видана монографія Чирка Б. В. «Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття)». – К., Асоціація «Україно». – 215 с. Наукова направленість автора рецензованої публікації близька також й до наукових програм, які розробляються у Центрі етносоціальних та етнополітичних досліджень Інституту соціології НАН

України. Результатом наукової співпраці директора зазначеного Центру Євтуха В. Б. й автора рецензованої публікації стало видання у 1994 році колективної монографії «Німці України (1920-і – 1929-і роки)». – К.: Інтел. – 183 с. Тематика розглядуваної монографії близька й до наукових тем, які розробляються закордонними науковими центрами, зокрема, Геттінгеським дослідницьким центром та Інститутом культури й історії німців Північно-Східної Європи при університеті м. Гамбург (Німеччина). Причому, слід сказати, що у Геттінгеському дослідницькому центрі готується до видання «Збірник документів та матеріалів «Німці в Україні. 1920–1926 роки». Укладачі збірника – Альфред Айсфельд, виконавчий директор Геттінгеського дослідницького центру та автор пропонованої монографії. До складу збірника, робота над яким триває майже 20 років, увійшло понад 800 документів, які зберігаються в Державних архівах України та Німеччини. Документи публікуються мовами оригіналу архівних документів, а саме – українською, російською та німецькою. Загальний обсяг збірника орієнтовно становить понад 2000 сторінок, а його видання планується на 1917 рік.

Як зазначалося, хронологічні рамки розглядуваної монографії охоплюють початок 1920-х та другу половину 1950-х років. В той же час, на наш погляд, для ще більш всебічного й поглибленого аналізу процесів, які відбувалися в середовищі етнічних німців України в роки панування сталінського режиму важливо показати історію німецької етнічної групи в ретроспективі, зокрема, в контексті політики Російської держави стосовно німецьких колоністів від часів їх масової іміграції до жовтневого перевороту 1917 року, а також суспільне та соціально-господарське становище мешканців німецьких колоній в контексті політики урядів Української демократичної революції та військово-політичних угруповань періоду Громадянської війни. Проте висловлені нами побажання треба розглядати не як «критику», а глибоке переконання рецензента в тому, що науковець і й в подальшому буде активно займатися ґрунтовними дослідженнями проблем німецької національної групи на різних етапах її історії – від початку масової колонізації німців до сучасного стану німецької етнічної групи в Україні.

Рецензент висловлює сподівання, що розглядувана нами монографія Чирка Б. В. «Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально-економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина XX століття)» викличе зацікавленість широкого наукового загалу – дослідників проблем етнології, державної політики в етнічній сфері, історії етнічних груп України; а також студентів вищих навчальних закладів, всіх хто цікавиться етнічною проблематикою, минулим та сучасною історією українського суспільства.

Malchyn Yu. M., *Doctor of Historical Sciences, Professor of the V. I. Vernadskyi Tavria National University Educational and Scientific Humanitarian Institute's Chair of History (Ukraine, Kyiv), polina_nz@mail.ru*

Recension on monograph: Chyrko B. V. The German National Minority in Ukraine: Ethno-political and Socio-economic Processes in the Soviet Political System (First Half of the Twentieth Century). Second edition, enlarged and amplified. – K.: AMA, 2016. – 368 p.

Информация о рецензенте:

Мальчин Юрій Макарович, доктор історичних наук, професор кафедри історії навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, м. Київ, вул. Івана Кудрі 33, поштовий індекс: Київ – 01. 042; службовий тел.: (044) 529.57.67, 529.00.23; електронна адреса: crimea.tnu@gmail.com

Проживає за адресою: Київ, вул. Бульвар Лесі Українки 9В, кв. 68; контактний тел.: (044) 529.57.67, 529.00.23; електронна адреса: crimea.tnu@gmail.com

Information about the reviewer:

Malchyn Yuriy Makarovych, *Doctor of Historical Sciences, Professor of the V. I. Vernadskyi Tavria National University Educational and Scientific Humanitarian Institute's Chair of History; 33, Ivana Kudri str., city of Kyiv; Postal Code: Kyiv – 01042; Office phone: (044) 529.57.67; 529.00.23; e-mail: crimea.tnu@gmail.com*
Home address: 9B, Lesi Ukrainky Boulevard, Apt. 68, Kyiv; contact phone: (044) 529. 57. 67.; 529. 00. 23; e-mail: crimea.tnu@gmail.com

* * *

Ханжи В. Б.,
доктор философских наук, профессор,
заведующий кафедры философии и биоэтики,
Одесский национальный медицинский университет
(Украина, Киев), oksanaapnpu@gmail.com

РЕЦЕНЗИЯ НА МОНОГРАФИЮ:

Петина О. Б. Экономический человек: опыт социально-философской экспликации. – Монография / О. Б. Петина. – Одесса: Печатный дом, 2016. – 336 с.

Современный глобальный контекст существования человечества во многом опосредован экономическими отношениями, следовательно, решение актуальных социальных проблем во многом связывается с экономической сферой, хозяйственной деятельностью, рыночными механизмами. Субъектом всех взаимодействий в этих областях является человек в специфике его экономических природно-поведенческих проявлений, представленный в модели экономического человека. В условиях формирования современной глобальной экономической системы актуализируется философская проблематизация экономического знания, включающая поиски новых форм и методов его исследования и презентации не только в научном дискурсе, но и социально значимых контекстах.

Человек, ради кого совершаются экономические и социальные изменения в обществе, находится в зоне внимания философии экономики, социологии, социальной экономики и особенно социальной философии и философии образования. Основной задачей экономических дисциплин общественной направленности является изучение динамики экономических связей, экономической стратификации, механизмов социальной защиты населения, влияния рыночных отношений на социальную систему и жизнь общества в целом. Философское исследование направлено на исследование содержания и наполнение новым смыслом базовых понятий социально-экономического знания, на анализ таких социально значимых и сложных для изучения феноменов, как экономическое сознание, экономическая культура, экономическое образование, экономический человек.

Особый интерес представляет первый и второй раздел монографии. Так, в частности, задачами первого раздела «Теоретико-методологические основания

исследования» автор определяет следующие: обоснование необходимости выработки философской методологической стратегии исследования экономического человека в контексте мультидисциплинарных теоретических программ; выявление преимуществ и ограничений метода моделирования в исследовании экономического человека; аргументацию правомерности использования системного моделирования для получения научного знания об экономическом человеке; представление модели экономического человека как системы, определение ее свойств (атрибутивных параметров); характеристику экономического, социологического, психологического подходов к изучению заявленного предмета исследования.

Автор представляет человека экономического как систему, определяет ее свойства (атрибутивные параметры). Системный анализ позволяет интегрировать различные подходы к исследованию предмета, соотнести разнообразные научные версии решения проблемы, которая объединяет важнейшие сферы человеческого существования.

Экономический, социологический и психологический подходы в исследовании «homo economicus» согласовываются по принципу дополнительности. Каждый из них детализирует специфику соответствующей области знаний. Монопрофильность моделей «от подхода» (экономического, социологического, психологического и др.) ограничивает горизонт рассмотрения предмета. Методологический системный параметр, положенный в основу исследования человека экономического, позволяет согласовать и интегрировать на общенаучном уровне знания о предмете для достижения полноты и глубины его описания и объяснения, а также проанализировать другие подходы в изучении предмета.

Второй раздел посвящен реконструкции моделей экономического человека в исторической перспективе. Автор, в частности, останавливается на характеристике идейных предпосылок модели экономического человека А. Смита, на анализе классической либеральной модели экономического человека и вариантов ее развития в теориях социального либерализма и утилитаризма. Далее рассмотрена эволюция модели экономического человека у представителей исторической школы экономики и в политэкономической теории К. Марса (истоки институционализма), а также выявлены особенности маржиналистского, маршаллианского, универсалистского подходов к объяснению экономического поведения индивида и макроэкономические коннотации моделей человека в экономической теории Дж. М. Кейнса.

Автор приходит к выводу о том, что принцип разумного эгоизма является важнейшей идейной предпосылкой классической либеральной модели экономического человека А. Смита. В качестве замечания отмечу, что автору следовало больше внимания уделить анализу украинской философско-экономической мысли, выявлению ее специфичности на фоне западных подходов, которым посвящена значительная часть работы.

Тем не менее, это замечание ни в коей мере не уменьшает общее позитивное впечатление от текста. Монография Петиновой О. Б. «Экономический

человек: опыт социально-философской экспликации» представляет собой целостное концептуальное исследование. Проблемы и предлагаемые решения потенцируют дискуссии, что, безусловно, плодотворно для науки. Следует ожидать, что монография вызовет интерес у широкого круга специалистов в области социального-гуманитарного знания.

Монография отвечает всем требованиям, предъявляемым к подобным работам, поставленная в ней цель достигнута.

Hangi V. B., Ph.D., Professor, Head of Department of Philosophy and Bioethics, Odessa National Medical University (Kiev, Ukraine), oksanapnpu@gmail.com

Review of the monograph: Petinova O. B. Economic man: the experience of social and philosophical explication. – Monograph / O. B. Petinova. – Odessa: Printing House, 2016. – 336 p.

* * *

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Солдатенко В. Ф. Україна 1918 року в транснаціональному контексті: історіографічний дискурс	7
Радько П. Г., Аванесян Г. М., Басенко Р. О. Християнсько-гуманістичні цінності та духовно-релігійна культура у політико-правовому досвіді українського державотворення XVII–XVIII століть	20
Бараннік А. М. Візія запорозького козацтва польського історика Лешека Подгородецького	24
Малащук О. С. Історичні аспекти розвитку виноградарства на півдні України наприкінці XVIII – початку XIX століть.	26
Борчук С. М. 10-томна «Енциклопедія історії України» – новий здобуток вітчизняної науки	30
Братусь І. В. Історико-культурологічний контекст життя та діяльності професора Івана Луценка (від народження до закінчення Другої світової війни)	34
Шульга В. П. Внесок професора М. А. Кравченка у становлення Центральної дослідної станції штучного осіменіння сільськогосподарських тварин	36
Животівська Д. М. Видавнича діяльність фізико-математичних товариств України другої половини XIX – початку XX століття: дослідницькі студії	39
Котик Ю. В. Відновлення оподаткування державних підприємств в УРСР у 1943–1945 рр.	42
Омельчук Н. В. Фахова підготовка молоді в контексті освітньої політики Третього Рейху (на прикладі функціонування медичних навчальних закладів Рівного)	45
Старжець В. І. Відновлення радянської системи шкільної освіти в західноукраїнському регіоні після війни (1944–1953 рр.)	48
Терещенко В. В. Становлення апарату Уповноваженого Ради у справах Руської Православної церкви у Полтавській області (середина 1940-х – 1950-ті рр.)	52
Сорока Л. В. Депортація українців з їх етнічних земель у 1947 р. (до 70-річчя акції «Вісла»)	55
Лук'яненко О. В. «Карикатурні війни» в освітянській пресі УРСР доби «відлиги» (1953–1964 роки) (Ч.2)	59
Luchakivska I., Education in context of the European integration process (Освіта в контексті європейського інтеграційного процесу)	62
Руденко С. Б. «Українські патріоти» проти «німецьких лакеїв» у репрезентаціях та інтерпретаціях оновленої експозиції Музею Великої Вітчизняної війни у Києві в 1994 р.	63
Чепурда Г. М. Історична ретроспектива формування концепції «Великого плану перетворення природи»	68
Власов В. І. Хвилі міжнародної торгівлі та особливості її розвитку	71
Гай-Нижник П. П. Кримський вузол і питання Чорноморського флоту РФ у російсько-українських воєнно-політичних взаєминах (1991–2013 рр.)	77
Гапєєва О. Л. Інформаційна політика СНД та ОДКБ: історико-правовий аспект	90
Джошкунсу Н. Р. О производстве и сбыте изделий из стекла в Азербайджане в ранние средние века (Про виробництво та збут виробів зі скла в Азербайджані в ранні середні віки)	94
Кулиева Ф. Орнаментальные мотивы керамики поселений Кюльтепе I и Кюльтепе II эпохи ранней бронзы (Орнаментальні мотиви кераміки поселень Кюльтепе I і Кюльтепе II епохи ранньої бронзи)	96
Гарькавченко К. Арктична політика Китаю наприкінці 90-х рр. XX – на початку XXI ст.	100
Ботіка Т. С. Англійський джентльмен як джерело для вивчення історії Великої Британії	104
Опря І. А. Боротьба за паству: сучасні тенденції релігійного життя Латинської Америки	106
Потапова О. Б., Самойленко Н. С. Становлення та розвиток монетарної політики Європейського Союзу в другій половині XX ст.: історичний аспект	109

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Ільїна Г. В. Концепт «візуального повороту»: філософсько-методологічний аспект.	114
Шавріна І. В. Антропорелігійна дійсність як предмет філософського дискурсу.	116
Нетецька Є. В. Проблема символу в релігії.	120
Лаврова Л. В. Тілесно-рухова активність людини як філософське поняття.	124
Шаповалова І. В. Совість в моральних традиціях особистості і суспільства: соціально-філософський аналіз.	126
Кадобний Т. Б. Філософія єдності мови та мислення, їх роль в процесі пізнання і навчання.	129
Борисова–Желєзнова К. О. Природа людини в культурологічній концепції Кліффорда Гірца.	132
Чжань Синь. Еволюція філософсько-мировоззренчих поглядів Ореста Новицького (Еволюція філософсько-світоглядних поглядів Ореста Новицького)	136
Бойко М. П. Філософсько-методологічний аспект визрівання національної самосвідомості.	139
Дроботенко М. О. Фільм як філософія.	143
Павлишин Л. Г. Нігілізм: єдність песимістичного розчарування та віри у можливість подолання дисгармонії життя.	146
Попова І. В., Мазур Л. М. Вплив аспектів філософії Аюрведи на сучасні концепції фармацевтичної і харчової промисловостей.	150
Пряженцева К. В. Нетривіальність діалогу в контексті умов його можливості.	153
Райчинець А. В. Гуманізм мусульманської теології Фетхуллага Гюлена.	156
Рамазанова Б. И. Идеи патриотизма в творчестве Гусейна Джавида (Ідеї патріотизму в творчості Гусейна Джавіда)	159
Саракун Л. П. Космополітична концепція Ульріха Бека.	162
Русул О. В. Міграційне питання і політика мультикультуралізму в Західній Європі.	166
Бондаренко О. О. До проблеми визначення літературного тексту в парадигмі текстоцентризму.	170
Гарбар Г. А. Теоретичний аналіз явища гостинності у дискурсі філософського осмислення туристичної діяльності.	174
Струк О. А. Дотримання етичних норм при проведенні фармакологічних досліджень.	177
Фесенко Г. Г. «Дитячий простір» в філософсько-урбаністичній інтерпретації.	180
Царенок А. В. Краса людського ества: аскетико-естетичне осмислення.	184
Воронкова В. Г. Формування smart-суспільства як фактор сталого розвитку та його вплив на становлення нової освітньої парадигми.	189
Костючков С. К. Біофілософія як теоретична і практична основа підвищення рівня ефективності сучасної системи освіти.	193
Лавриненко С. А. Теоретические аспекты формирования мультикультурных компетенций будущих учителей в процессе изучения курса «Этика» (Теоретичні аспекти формування мультикультурних компетенцій майбутніх вчителів в процесі вивчення курсу «Етика»)	197
Роговенко М. М. Формування моральних принципів та цінностей у курсантів на заняттях з філософсько-правових дисциплін.	200
Новіков Г. Б. Від низової ініціативи до локальної спільноти в університеті.	203
Silagiyi I. M., Marinets N. V. Democratic education to prepare future pedagogues in pedagogical universities (Демократична освіта для підготовки майбутніх педагогів педвузів)	206
Севрук І. І. Методологічний зміст поняття «габітус» та завдання соціального структурування особистості офіцера.	212
Чорнойван Я. В. Державна акредитація вищих духовних навчальних закладів в Україні.	217
Гасымова Б. Особенности развития национального самосознания в реалиях глобализирующегося мира и Азербайджанская модель мультикультурализма (Особливості розвитку національної самосвідомості в реаліях глобалізованого світу і Азербайджанська модель мультикультуралізму)	222

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Стойко О. М. Теоретичне осмислення варіативності форм державного правління у перехідних країнах.	227
Задувайло О. К. Сучасні проблеми розвитку медіа-сфери в умовах воєнно-політичного конфлікту.	230
Ісхакова Н. Г. Політична довіра як базовий чинник мобілізації населення.	235

Опанасюк О. І. Особливості сучасної публічної дипломатії.	238
Петренко І. І. Поняття, функціональне призначення та основні характеристики аналізу публічної політики.	243
Пурій М. Р. Потенціал та сценарії утвердження нової гегемонії у міжнародних відносинах.	248
Корнієнко В. О., Денисюк С. Г., Буряченко О. Парти́йна ідеологія: система цінностей, або синдром «суспільної кататонії»?	253
Красніцька Г. М. Національні особливості ділового етикету в європейських країнах.	260
Лещенко О. Я. «Гібридна війна» як науковий конструкт: проблеми пошуку термінологічної та концептуальної сутності.	262
Бегей І. І. Соціально–економічна політика української лівиці Галичини.	267
Войченко Ю. М. Інститут старост в умовах децентралізації влади в Україні.	272
Конах В. К. Механізми регулювання та саморегулювання поширення контенту мас–медіа в демократичних країнах та можливість їх імплементації в Україні.	276
Семчинський К. В. Реформування Ради Безпеки ООН: виклики і перспективи для України на сучасному етапі.	282
Вонсович О. С. Аналіз ризиків в рамках Всесвітнього економічного форуму в Давосі – 2017.	286
Касьянова М. М. Особливості міграційних процесів до країн Східної Європи (1991–2013 рр.)	289
Islamova P. R. The role of South Stream and Turkish Stream in energy security of Europe (Роль Південного потоку і Турецького потоку в енергетичній безпеці Європи).	293
Ниязов Х. Национальная безопасность и национальные интересы: взгляд из Запада и США (Національна безпека і національні інтереси: погляд з Заходу і США)	295

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Патер І. Г. Рецензія на монографію: Давидюк Р. П. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько–політичні практики на території Волинського воєводства: монографія / Руслана Петрівна Давидюк. – Львів; Рівне: Дятлик М., 2016. – 704 с.	301
Щербак В. О. Рецензія на монографію: Фергад Туранли. Козацька доба історії України в османсько–турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). – К.: Видавничий дім «Києво–Могилянська академія», 2016. – 606 с.	302
Чирков О. А. Рецензія на збірник: Крок на шляху подолання російської агресії (Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: Матеріали Всеукраїнської науково–практичної конференції (Київ, 2016) / Упор. П. Гай–Нижник. – К.: «МП Леся», 2016. – 348 с.)	304
Довгополова О. А. Рецензія на монографію: Петінова О. Б. Экономический человек: опыт социально-философской экспликации. – Монография / О. Б. Петінова. – Одесса: Печатный дом, 2016. – 336 с.	308
Мальчин Ю. М. Рецензія на монографію: Чирко Б. В. Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально–економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина XX століття). – К.: АМУ, 2016. – 368 с.	309
Ханжи В. Б. Рецензія на монографію: Петінова О. Б. Экономический человек: опыт социально-философской экспликации. – Монография / О. Б. Петінова. – Одесса: Печатный дом, 2016. – 336 с.	311

CONTENT

HISTORICAL SCIENCES

Soldatenko V. F. Ukraine 1918 in the transnational context: historiographical discourse	7
Radko P. G., Avanesyan G. M., Basenko R. O. Christian and humanistic values, spiritual and religious culture in the politic and legal experience of creating Ukrainian statehood in XVII–XVIII centuries	20
Barannik A. M. Zaporizhzhya Cossacks in the works of polish historian Leszek Podhorodetsky	24
Malaschuk O. S. Historical aspects of viticulture development in south Ukraine at late XVIII – beginning of XIX century	26
Borchuk S. M. 10 volumes of the series «Encyclopedia of History of Ukraine» – a new achievement of national science	30
Bratus I. V. Historical and cultural context of the life and work of Professor Ivan Lutsenko (from birth to the end of World War II)	34
Shulga V. P. The contribution of Professor N. Kravchenko in the formation of Central Experimental Station of Artificial Insemination of Farm Animals	36
Zhyvotivska D. M. The publishing activities of physical and mathematical societies in Ukraine in the second half of XIX – beginning of XX centuries: research studies	39
Kotyk Yu. V. Restoring taxation of state enterprises in the USSR in 1943–1945.	42
Omelchuk N. V. Professional training of youth in the context of educational policy of Third Reich (on the example of functioning of medical educational institutions in Rivne)	45
Starzhets V. I. Restoration of the Soviet system of school education in the Western region of Ukraine after the war (1944–1953 years)	48
Tereshchenko V. V. Forming the institute of Authorized Council on the Russia Orthodox Church Affairs in Poltava region in the mid–1940–1950s	52
Soroka L. V. The deportation of the Ukrainians from their ethnic lands in 1947 (for the 70th anniversary of the action «Vistula»)	55
Lukyanenko O. V. «Caricature wars» in the educational media of the Ukrainian SSR of the «thaw» period (1953–1964) (P.2)	59
Luchakivska I. Education in context of the European integration process	62
Rudenko S. B. «Ukrainian patriots» against «German lackeys» in representations and interpretations in refreshed exposition of Museum of Great Patriotic war in Kiev in 1994.	63
Chepurda A. N. Historical retrospective formation of the concept «Great plan transformation of nature»	68
Vlasov V. I. Waves of international trade and especially its development	71
Hai-Nyzhnyk P. P. Crimean node and issue Black Sea Fleet in the Russian–Ukrainian military–political relations (1991–2013)	77
Gapeyeva O. L. Information Policy of CIS and CSTO: historical and legal aspects	90
Joshkunsu N. R. On the production and trade of glass ware in Azerbaijan in the early middle ages	94
Kuliyeva F. Ornamental motives of ceramics the settlements Kyultepe I and Kyultepe II at the early bronze	96
Gar'kavchenko K. The Arctic China policy in the end of 1990s – beginning of the XXI	100
Botika T. S. English gentleman as a source for studying the history of Great Britain	104
Oprya I. A. The struggle for the flock: modern tendencies of religious life in Latin America	106
Potapova O. B., Samoilenko N. S. The establishment and development of monetary policy of the European Union in the second half of the twentieth century: historical aspect	109

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Ilina H. V. The «visual turn» concept: philosophical and metodological concept	114
Shavrina I. V. Anthropic–religious reality as an object of philosophical discourse	116
Netetska E. V. The problem of symbol in religion	120
Lavrova L. V. Body–physical activity of man as a philosophical concept.	124

Shapovalova I. V. Conscience in moral traditions of personality and society: social and philosophical analysis.....	126
Kadobny T. B. The philosophy of the unity of language and thought, their role in the process of learning and teaching.....	129
Borisova-Zeleznova K. O. Human nature in the cultural conception of Clifford Geertz.....	132
Zhang Xin. The evolution of philosophical and ideological views Orest Novitsky.....	136
Boiko N. P. Philosophical and methodology aspects of national maturation identity.....	139
Drobotenko M. O. The film as philosophy.....	143
Pavlyshyn L. H. Nihilism: the unity of the pessimistic frustration and belief in the ability to overcome disharmony of life.....	146
Popova I. V., Mazur L. M. Impact aspects of Ayurveda philosophy of the modern concept of the pharmaceutical and food industries.....	150
Pryazhentseva K. V. Non-triviality dialogue in the context of the conditions of its possibility.....	153
Raychinets A. V. Humanism of Muslim theology of Fethullah Gulen.....	156
Ramazanov B. I. Patriotic ideas in the works of Huseyn Javid.....	159
Sarakun L. P. Cosmopolitan concept Ulrich Beck.....	162
Rusul O. V. The migration issue and the policy of multiculturalism in Western Europe.....	166
Bondarenko O. O. The problem of the definition of a literary text in the paradigm of text as a center.....	170
Garbar G. A. Theoretical analysis of the hospitality events in the discourse of philosophical understanding of tourism activities.....	174
Struk O. A. Ethics in conducting of pharmacological studies.....	177
Fesenko G. G. «Children space» in urban-philosophical interpretation.....	180
Tsarenok A. V. Human beauty as the subject of the ascetic aesthetics.....	184
Voronkova V. G. The formation of smart-society as a factor of sustainable development and its influence on the development of new educational paradigm and the development of information capital.....	189
Kostyuchkov S. K. Biofilosofii theoretical and practical framework to improve efficiency modern education system.....	193
Lavrynenko S. O. Theoretical aspects of the formation of multicultural competencies of future teachers in the course of studying the course «Ethics».....	197
Rohovenko M. M. Formation of moral principles and values of the students on classes of philosophical and legal disciplines.....	200
Novikov G. B. From grassroots initiatives to the local community at the University.....	203
Silagiy I. M., Marinets N. V. Democratic education to prepare future pedagogues in pedagogical universities.....	206
Sevruk I. I. The methodological meaning of the concept «habitus» and the objectives of the social structuring of the officer's personality.....	212
Chornoivan Y. V. State accreditation of theological and religious education institutions in Ukraine.....	217
Gasimova B. Features of the development of national identity in the realities of a globalizing world and Azerbaijani model of multiculturalism.....	222

POLITICAL SCIENCES

Stoyko O. M. Conceptualization the diversity of forms of government in transition countries.....	227
Zaduvailo O. K. Modern problems of media development in terms of military and political conflict.....	230
Islamova P. R. The role of South Stream and Turkish Stream in energy security of Europe.....	235
Opanasiuk O. I. Features of modern public diplomacy.....	238
Petrenko I. I. The concept, functionality and basic characteristics of public policy analysis.....	243
Puriy M. R. Potential and scenarios of the establishment of a new hegemony in international relations.....	248
Kornienko V. O., Denysiuk S. G., Buriachenko O. Party ideology: is it a system of values or «public catatonia» syndrome?.....	253
Krasnitska H. M. National characteristics of business etiquette in European countries.....	260
Leshchenko A. Y. «Hybrid war» as a scientific construct: problems search terminological and conceptual nature.....	262
Begej I. I. Socio-economic policy Ukrainian Galicia left-wing representatives.....	267
Voitenko Yu. M. Institute starost under decentralization of power in Ukraine.....	272

Konakh V. K. The mechanisms of regulation and self-regulation of the content distribution in mass media in democratic countries and possibility of their implementation in Ukraine	276
Semchynskyy K. V. Reforming United Nations Security Council: challenges and perspectives for Ukraine in present situation	282
Vonsovykh O. S. Risk analysis in the framework of the World Economic Forum in Davos – 2017	286
Kasianova M. M. Characteristics of migration processes in the countries of Eastern Europe in 1991–2003 years	289
Iskhakova N. G. Political trust as a basic factor of mobilization of citizens	293
Niyazov Kh. National security and national interests: A view from the West and the United States	295

SCIENTIFIC LIFE

Pater I. G. Review of the monograph: Davydiuk R. P. Ukrainian political emigration in Poland: staff, structure, social and political practices in the Volyn Voivodeship: monograph / Ruslana Petrivna Davydiuk. – Lviv; Rivne: Djatlyk M., 2016. – 704 p.	301
Shcherbak V. O. Review of the monograph: Fergad Turanli. Cossack era in the history of Ukraine in the Ottoman–Turkish written sources (second half of XVI – first quarter of the XVIII century). – K.: Publishing house «Kyiv-Mohyla Academy», 2016. – 606 p.	302
Chyrkov O. A. Step towards overcoming Russian aggression (Russian occupation and liberation of Ukraine: history, current threats and challenges of the present: Materials of All-Ukrainian scientific-practical conference (Kyiv, 2016) / Ed P. Guy–Nizhnik. – K.: «MP Lesya», 2016. – 348 p.)	304
Dovhopolova O. A. Review of the monograph: Petynova O. B. Economic man: Experience of social and philosophical explication. – Monograph / O. B. Petynova. – Odessa: Pechatnyy House, 2016. – 336 p.	308
Malchyn Yu. M. Recension on monograph: Chyrko B. V. The German National Minority in Ukraine: Ethno-political and Socio-economic Processes in the Soviet Political System (First Half of the Twentieth Century). Second edition, enlarged and amplified. – K.: AMA, 2016. – 368 p.	309
Hangi V. B. Review of the monograph: Petinova O. B. Economic man: the experience of social and philosophical explication. – Monograph / O. B. Petinova. – Odessa: Printing House, 2016. – 336 p.	311

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Вимоги до структури та оформлення наукових статей:

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Розташування структурних елементів статті:

- УДК;
- прізвище, ім'я, по-батькові автора (авторів), вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, e-mail (українською, англійською мовами);
- назва статті та анотація українською, англійською мовами; анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки;
- ключові слова українською, англійською мовами;
- обов'язковий список використаних джерел у кінці статті; після списку використаних джерел **надається цей же список** джерел латинським алфавітом (транслітерація);
- **обов'язкова вимога до статей – якість, високій рівень англійської мови.**

3. Вимоги для оформлення тексту:

Поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

4. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком:

[7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв].

5. Стаття подається мовою оригіналу (українською, російською, англійською, німецькою, французькою, іспанською, польською, чеською) у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.

6. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Підписи рецензії або витягу обов'язково завірені з печаткою. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

7. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

8. До статті додаються:

- для Веб-сайту збірника обов'язкове резюме статті англійською мовою 2000 знаків. Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки.

Резюме статті надсилається безплатно.

- **Відомості про автора (авторів):** прізвище, ім'я, по-батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон (моб.), e-mail, № відділення «Нової пошти».

=====

Наукове видання

Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»
В и п у с к 117 (2)

Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya: scientific herald»
117 edition (2)

СПІВЗАСНОВНИКИ:
**Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук**

Шеф-редактор: *В. П. Андрущенко*
Головний редактор: *В. М. Вашкевич*
Відповідальний секретар: *В. Б. Халамендик*

Видавництво: «Видавництво «Гілея»
04070, м. Київ, вул. Почайнинська, 62

Підписано до друку 27.01.2017 р.
Формат 60х84/8. Ум. друк. арк. 37,2. Наклад 300 пр. Зам. № 032

Друк:
ДП «НВЦ «Пріоритети»
01014, м. Київ, вул. Петра Болбочана, 8, корп. 6
тел./факс: 254-51-51

Свідомство про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3862 від 18.08.2010

Ціна договірна